

מקומו של לוי אשכול במפא"י

1965-1944

ארנון למפרום

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

אוניברסיטת חיפה

הפקולטה למדעי הרוח

החוג ללימודי ארץ-ישראל

ינואר 2008

מקומו של לוי אשכול במפא"י 1944-1965

מאת: ארנון למפרום

בהדרכת: פרופסור יחיעם ויץ

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

אוניברסיטת חיפה

הפקולטה למדעי הרוח

החוג ללימודי ארץ-ישראל

ינואר, 2008

לאשתי תמי ולילדיי רותי, נגה ונמרוד

הכרת תודה

ברצוני להביע את תודתי העמוקה לפרופסור יחיעם וייץ על הדרכתו מאירת העיניים, הסבלנית והבלתי נלאית בהכנת החיבור לתואר שלישי.

תודה מיוחדת לכל חבריי לעבודה בגנזך המדינה ובמיוחד לד"ר יהושע פרוינדליך, ימימה רוזנטל, הגי צורף, ד"ר מיכאל ניר, לואיז פישר ויואל שר, על שהיוו עבורי קבוצת תמיכה וחלקו עמי מידעוניהם.

כמו כן ברצוני להודות לבנות משפחת אשכול שאפשרו לי להשתמש בחומר ארכיוני אישי יקר ערך: דבורה רפאלי-אשכול זיכרונה לברכה ותבדלנה לחיים ארוכים מרים אשכול, תמה שוחט-אשכול ועפרה נבו-אשכול. אני מודה לכל הארכיונאים שסייעו בידי בהכנת החיבור, בראש ובראשונה לד"ר מיכאל פולישצ'וק מארכיון מפלגת העבודה. וכן אני מודה לרשות ללימודים מתקדמים באוניברסיטת חיפה שמימנה חלק משכר הלימוד שלי.

תוכן העניינים

<u>עמוד</u>	<u>תקציר</u>
V	
1	מבוא
1	א: מרוסיה לארץ־ישראל
3	ב. מטרות המחקר
4	ג: הספרות אודות אשכול, "הפועל הצעיר" ומפא"י
7	ד: ציוני דרך בקורות לוי שקולניק ובפעילותו המפלגתית, 1895-1944
13	פרק ראשון: אשכול מרחיב כנפיים במפא"י שלאחר הפילוג, 1944-1948
13	1. א: הפילוג במפא"י
23	1. ב: במועצת פועלי תל אביב
35	1. ג: חלקו של שקולניק במאבק בין בן־גוריון לווייצמן, 1942-1946
43	1. ד: פעילות ביטחונית
54	פרק שני: בימי העלייה ההמונית, 1948-1952
54	2. א: מבוא
60	2. ב: פעילות במפלגה
68	2. ג: גם התיישבות וגם ביטחון, ספטמבר 1948-ינואר 1949
70	2. ד: ראש מחלקת ההתיישבות
86	2. ה: גזבר הסוכנות בימי העלייה ההמונית
99	2. ו: בהנהלת "מקורות"
101	2. ז: וגם שר החקלאות והפיתוח
107	פרק שלישי: שר האוצר אשכול, יוני 1952-יוני 1956
107	3. א: קביעת מדיניות כלכלית במשרד האוצר ובמוסדות מפא"י
138	3. ב: מאבקים פרסונליים
148	3. ג: עמדות מדיניות וביטחוניות של אשכול
150	3. ד: במחלקת ההתיישבות
159	3. ה: הרחבת סמכויות משרד האוצר
164	3. ו: סיכום
165	פרק רביעי: המשך הכהונה במשרד האוצר ועלייה לתפקיד מספר שתיים במדינה ובמפלגה, יוני 1956-ספטמבר 1960
165	4. א: מבוא
166	4. ב: קביעת מדיניות כלכלית במפלגה
182	4. ג: קביעת מדיניות כלכלית בממשלה
190	4. ד: תפקידו של אשכול בהכוונת מפא"י ובעיצוב דמותה
213	4. ה: פעילות ממשלתית נוספת
221	4. ו: בסוכנות היהודית ובמחלקת ההתיישבות

223	פרק חמישי: אשכול עולה לראשות מפא"י, סתיו 1960-יוני 1963
223	5. א: "הפרשה", 1960-1961
247	5. ב: הבחירות לכנסת החמישית והקמת הממשלה העשירית על ידי אשכול
254	5. ג: ניהול המדיניות הכלכלית
273	5. ד: הנהגת המפלגה מאז הדחת לבון
278	5. ה: פרישת בן-גוריון
282	פרק שישי: מראשות הממשלה לראשות המדינה, יוני 1963-פברואר 1965
282	6. א: כניסה לתפקיד, יוני-אוגוסט 1963
290	6. ב: מו"מ עם אחדות העבודה ומפ"ם, אוקטובר 1963-פברואר 1964
310	6. ג: הניסיון לפתור את בעיית פנחס לבון
317	6. ד: המשך המו"מ עם אחדות העבודה ושאלת הבחירות האזוריות, יוני-ספטמבר 1964
328	6. ה: המשך המו"מ בצל הופעתה השלישית של "הפרשה" והתפטרותו של אשכול
357	6. ו: הקמת הממשלה השנייה בראשות אשכול והכנות אחרונות לעימות בוועידה העשירית
367	6. ז: הניצחון בוועידה העשירית של מפא"י
370	6. ח: סיכום
372	סיכום, מסקנות ואחרית דבר
381	מקורות
396	נספחים
397	נספח א לפרק שלישי: ראשי פרקים לדיון בהצעת המצע לכנסת השלישית
412	נספח ב לפרק שלישי: דברי לוי אשכול על התכנית הכלכלית של מפא"י לשנים 1955-1959
420	נספח ג לפרק שלישי: פרק ו "מדיניות כלכלית", במצע מפא"י בבחירות לכנסת השלישית
423	נספח א לפרק רביעי: הצעות למסקנות ועדת אשכול לגבי מחוז ירושלים, 14 ביוני 1960

מקומו של לוי אשכול במפא"י 1944-1965

ארנון למפרום

תקציר

1. הגדרת הבעיה הנחקרת ודרך המחקר

בעבודה זאת ביקשתי לחקור את המסלול המיוחד בו התקדם לוי אשכול במפא"י. בשנים הראשונות לפעילותו הפוליטית התעכב קידומו של אשכול במפא"י (ואף במפלגה שקדמה לה: "הפועל הצעיר"). רק בשנת 1944 – נקודת הפתיחה של מחקרי – בגיל מבוגר יחסית, 49, נכנס אשכול להנהגת המפלגה. בשנים 1948-1953, בגילאי 53-58, התקדם אשכול מהר מאוד, וחל זינוק מטאורי במעמדו. התפקידים שקיבל במהלך אותן שנים: ראש מחלקת ההתיישבות של הסוכנות (תפקיד שהיה אז שווה ערך לתפקידו של שר בכיר בממשלה), גזבר הסוכנות, שר החקלאות (את שלושת התפקידים האלה הוא מילא במקביל בשנת 1951-1952), שר האוצר, ולבסוף – מועמדו של דוד בן-גוריון לראשות הממשלה ב-1953 (תפקיד אותו דחה אשכול על הסף) הפכו אותו לאחת הדמויות המוערכות בצמרת השלטון במדינת ישראל.

בשנים הבאות המשיך אשכול בהתקדמותו המפלגתית והציבורית. הוא נחשב לשר אוצר מצליח ואהוד, וכתוצאה מכך כיהן בתפקיד יותר מכל אדם אחר בישראל (11 שנים רצופות). במקביל גברה השפעתו במפא"י. לכן, כאשר פרש בן-גוריון מתפקיד ראש הממשלה ב-1963, נחשב אשכול ליורשו היחיד והוודאי.

כהונתו של אשכול כראש הממשלה ושר הביטחון החלה בתמיכתו ובברכתו של בן-גוריון. אולם לאחר מכן פרצו מחלוקות שונות בין השניים. מחלוקות אלה הוכרעו לטובת אשכול בוועידה העשירית של מפא"י בפברואר 1965 – נקודת הסיום של מחקרי.

כפועל יוצא מניסיוני להבין את מקומו של אשכול במפא"י נדרשתי לבדוק גם שורה של שאלות נוספות: מה היה המבנה של מפא"י? מה הייתה הדרך בה התקבלו החלטות במפא"י? מה היו העקרונות שלפיהם פעל אשכול? מה היה סגנון פעולתו במפלגה ומחוצה לה? מדוע התעכב קידומו של אשכול עד שנות הארבעים של המאה ה-20? מה גרם לשינוי הגדול במעמדו של אשכול החל משנות הארבעים? מי היו מתנגדיו של אשכול במפא"י בדרכו לצמרת, וכיצד גבר עליהם? ולבסוף – כיצד גבר על בן-גוריון? כדי להגיע לחקר השאלות שהצבתי לעצמי במחקר, קראתי וניתחתי ניתוח מדויק קורפוס גדול של מקורות ראשוניים, ותוך כדי כך נעזרתי בספרות המדעית והלא מדעית בנושא. קורפוס המקורות הראשוניים כולל אלפי תעודות של מפא"י ושל גופים אחרים בהם השתתף אשכול כשליח מטעם מפא"י ובכלל זה:

(א) במפלגה: ועידות, מועצות, ישיבות מרכז, ישיבות מזכירות, ישיבות לשכה, ישיבות הסיעה בכנסת, ישיבות "שרינו", ישיבות "חברינו" וישיבות של עשרות פורומים מפלגתיים – רשמיים ובלתי רשמיים.

(ב) מחוץ למסגרת המפלגתית: גופים הסתדרותיים ובראשם מועצת פועלי תל אביב-יפו (שאשכול כיהן כמזכיר שלה); ארגון ההגנה וגופים ביטחוניים נוספים בתקופת היישוב; משרד הביטחון במלחמת העצמאות, כאשר אשכול שימש כמנכ"ל בפועל של המשרד; גופים הקשורים לסוכנות בה כיהן אשכול כאמור למעלה כראש מחלקת ההתיישבות וכגזבר; גופים הקשורים לכהונותיו הממשלתיות של אשכול: משרד החקלאות, משרד האוצר, משרד הביטחון ומשרד ראש הממשלה. על אלה נוספו: ישיבות הכנסת; סטנוגרמות של ישיבות הממשלה שנפתחו לעיון הציבור (1951-1961 וישיבה נוספת בנושא חנינה לאייכמן ב-1962); ישיבות של ועדות שרים שונות, וביניהן בולטת "ועדת השבעה" משלהי 1960, שהפרוטוקול שלה נפתח לאחרונה לעיון הציבור; והתייעצויות מגוונות, רשמיות בלתי רשמיות.

(ג) נוסף לכך, בעקבות קריאה מעמיקה במאות מכתבים אישיים שכתב אשכול, בעיקר אל אשתו השנייה אלישבע קפלן-אשכול, הצלחתי לפתוח צוהר אל מחשבותיו ורגשותיו של אשכול. השתדלתי למצות את הספרות הקיימת, אולם הספרות המדעית על אשכול היא מועטה ביותר, והספרות המדעית אודות מפא"י אף היא מצומצמת, במיוחד בהיקפה הכרונולוגי וממעטת לדון בתקופה בה דן מחקר זה.

2. ממצאים מרכזיים

אשכול התחיל את הקריירה הציבורית והמפלגתית שלו בארץ ישראל ברגל ימין. בראשית 1916, בגיל 20, הוא נשלח לייצג את מפלגת "הפועל הצעיר" במרכז (בן חמישה חברים) של הסתדרות פועלי יהודה – גוף שטיפל בלמעלה מאלף וחמש מאות נפשות בימי מצוקות מלחמת העולם הראשונה. אולם לאחר מכן דגל אשכול בקו המנוגד לקו השליט בקרב הנהגת המפלגה – הוא דגל בגישה "אקטיביסטית"¹. כתוצאה מכך התגייס לגדודים העבריים ב-1918, ומאוחר יותר דרש ממפלגתו להתאחד עם המפלגה היריבה – "פועלי ציון" כחלק ממפלגה חדשה – "אחדות העבודה" שהוקמה ב-1919. גישתו של אשכול הביאה עליו עיכוב מסוים בהתקדמותו בשורות "הפועל הצעיר". גם כאשר התאחדו "הפועל הצעיר" ו"אחדות העבודה" ב-1930 והקימו את מפא"י לא חל שינוי דרמטי במעמדו של אשכול, אלא שיפור הדרגתי בלבד שהתבטא בשליחותיו לגרמניה הנאצית, הקמת חברת ניר בע"מ, הקמת חברת "מקורות" וכניסה למפקדה הארצית של ה"הגנה".

את עלייתו של אשכול להנהגת מפא"י בשנות הארבעים ניתן להסביר, לדעתי, בשילוב של מספר גורמים:

(א) הקרע בין הנהגת המפלגה לסיעה ב חייב אותה לגייס אנשים נוספים לצדה. אשכול כיוצא "הפועל הצעיר" היה רחוק מעמדותיה של סיעה ב (שזוהתה עם עמדות יותר סוציאליסטיות משל יוצאי "הפועל הצעיר", ועם "הקיבוץ המאוחד" – גוף ש"הפועל הצעיר" לא נטל בו חלק).

¹ כך אני מתאר את הגישה שלא שללה שימוש בכוח הנשק, אף שהמונח עצמו התקבל מאוחר יותר.

- (ב) אשכול היה מקורב לעמדותיהם של בן-גוריון וברל כצנלסון באקטיביזם המדיני שלו ובהשתתפותם הפעילה המשותפת בגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה. לכן נוצר קשר אישי בינו לבן-גוריון והוא נהנה מתמיכתו של בן-גוריון.
- (ג) אשכול שכיחן כמזכיר מפא"י עשה מאמצים אדירים למנוע את פרישת סיעה ב. אף על פי כן פרשה הסיעה והקימה את "לאחדות העבודה" ב-1944. אך הפרישה לא נחשבה כישלון של אשכול, כי מאמציו נתנו להנהגת המפלגה אליבי – כמי שעשו כל מה שאפשר כדי למנוע פירוד. ולא פחות חשוב מזה, אשכול, במגעיו עם אנשי סיעה ב, עמד על עיקרון מהותי להנהגת המפלגה – חיסול הסיעות הפנימיות במפלגה.
- (ד) פרישת סיעה ב ממפא"י הוציאה משורות המפלגה קבוצה גדולה של אנשים מוכשרים שהיו עשויים להתחרות מול אשכול על תפקידי מפתח במפלגה או מטעם המפלגה.
- (ה) לאשכול היה יתרון מיוחד על פני שאר האישים שהיו יכולים להגיע להנהגת מפא"י – יתרון ממנו התעלמו החוקרים שקדמו לי. אשכול היה רב-תחומי. הוא לא היה מומחה אך ורק בשטח צר (כמו מים) או רק בשטח רחב (כמו התיישבות שבה נכללים באופן עקיף גם ענייני המים). אלא הוא נחשב לבר-סמכא בשורה של תחומים: התיישבות, מים, ביטחון, כספים, ענייני המשק ההסתדרותי, בעיות פועלים וארגון המפלגה.
- (ו) לא ניתן היה לממש יתרון זה (רב-תחומיות) בלי יתרון נוסף: יכולת עבודה מתמשכת ומתמדת בהרבה מאוד גופים שונים ומגוונים. אשכול הפגין יכולת להשתתף באופן פעיל בשורה של פורומים מקבילים שניהלו עשרות גופים מסוגים שונים.
- משהגיע אשכול לצמרת המפלגה הוא נהנה מהגורמים הנ"ל, ובנוסף לכך פעלו לטובתו שורה של גורמים אחרים שאפשרו לו להתקדם הלאה ובאופן מטאורי:
- (א) השינוי במבנה מפא"י עליו עמד אבי בראלי בעבודת הדוקטור שלו: מחד הרחבת מספר החברים בשיעור עצום, ומאידך מיסודה וחיזוק המנגנון שלה.² עבודת הדוקטור שלי מאששת את מסקנותיו של בראלי.
- (ב) הקמת המדינה הישראלית הריבונית שינתה את דפוסי הפעולה הפוליטיים. המדינה הוקמה בהנהגת מפא"י וזו לקחה על עצמה את תפקידי המפתח הממלכתיים. לפיכך שלחה את מנהיגי המפלגה לעמדות הבכירות הממלכתיות. זאת בניגוד למקובל בתקופת היישוב כאשר רוב מנהיגי מפלגות הפועלים נמנעו מלקחת על עצמם תפקידי ביצוע.
- (ג) השינוי שחל בחברה הישראלית כתוצאה מהקמת המדינה, העלייה ההמונית וההתיישבות הגדולה. אלה ואחרים הציבו בפני אשכול אתגרים אישיים בהם עמד בעיקר בתפקידים הבאים: הנהגת "מרכז המפקד לשירות העם" (מרכז הגיוס ל"הגנה" דצמבר 1947-יוני 1948), ראש מחלקת ההתיישבות, גזבר הסוכנות ושר האוצר. חלק מן ההצלחות נבעו מכך שאשכול סיגל דרכי פעולה חדשות ומקוריות לעומת מה שהיה מקובל בתקופת היישוב: גיוס המוני ל"הגנה"

² אבי בראלי, "בין מרות לשיתוף: המאבק על דרך המיסוד הפוליטי במפא"י, 1948-1953", אוניברסיטת תל אביב, תשס"א 2000. עבודה זו התפרסמה לאחרונה בספר: מפא"י בראשית העצמאות 1948-1953, ירושלים, תשס"ז.

(ד) הסתלקותם מן הצמרת של אישים שהיו עשויים להתמודד מול אשכול על הנהגת המפלגה. במיוחד אליעזר קפלן שנפטר ב-1952 בגיל 61, ושני שרים שעזבו את הממשלה: פנחס לבון ב-1955 ומשה שרת ב-1956. כתוצאה מכך התמעט מספר האישים שהיו עשויים להתחרות באשכול על הנהגת מפא"י.

(ה) המשך הפעילות האינטנסיבית של אשכול בשורות מפא"י בפורומים שונים של המנגנון המפלגתי. כולל עמידה בראש "ועדת אשכול" שטיפלה באנשי הדרג הבינוני בחלק ממחוזות המפלגה. כך שמר אשכול על קשר בלתי אמצעי עם פעילים רבים, משכבות מגוונות, במפלגה. כתוצאה מכך הפך אשכול בסוף שנות החמישים לאדם השני בחשיבותו במפלגה ובמדינה אחרי דוד בן-גוריון. אולם משלהי 1960 חלה התפתחות נוספת – "הפרשה" – שעשתה את אשכול למנהיג מפא"י **עוד לפני שקיבל את ראשות הממשלה**. בכך אני שונה מהיסטוריונים המאחרים את מנהיגותו של אשכול במפא"י למועד קבלת משרת ראש הממשלה ביוני 1963 או אפילו לאביב 1964.³ כאן יש להסביר כי למפא"י לא הייתה הנהגה פורמלית אלא הנהגה אוטוריטיבית – הנהגה הנשענת על הכרה לא פורמלית במנהיגותה.⁴ ב-14 השנים הראשונות לקיום מפא"י עמדה בראשותה "טרויקה" (שעמדה קודם בראשות "אחדות העבודה" ההיסטורית): דוד בן-גוריון, ברל כצנלסון ויצחק טבנקין. מאז 1944, כאשר טבנקין פרש ממפא"י וברל כצנלסון נפטר, עמד בן-גוריון לבדו בראש מפא"י. הוא המשיך לעמוד בראש המפלגה גם בתקופה הקצרה בה כיהן משה שרת בראשות הממשלה (1954-1955).

מי שחילץ את מפא"י (והממשלה) ממצוקת "הפרשה" באמצעות "ועדת השבעה", ובניגוד לדעתו של בן-גוריון – היה אשכול. מעמדו הפוליטי של בן-גוריון הלך ונחלש בגלל "הפרשה", הזקנה והניסיון לקדם את "צעירי מפא"י" (משה דיין, שמעון פרס ואחרים) על חשבון דור הביניים (פנחס לבון, פנחס ספיר ואחרים). כוחו של אשכול עמד לו גם להדחת פנחס לבון מתפקיד מזכ"ל ההסתדרות הכללית, למרות שלבון זכה לתמיכתם של גולדה מאיר, זלמן ארן, משה שרת, וכמובן מחנה תומכי לבון. לאחר מכן הקים אשכול ממשלה חדשה עבור בן-גוריון בה, בניגוד לדעת בן-גוריון, נכללה "אחדות עבודה-פועלי ציון" ולא נכללה המפלגה הליברלית. בן-גוריון הבין כי הוא הולך והופך ל-figurehead, ודבר זה היה לדעתו אחד הגורמים שהביאו לפרישתו ב-1963.

לאחר שאשכול הגיע לראשות הממשלה, הוא ביקש לפעול לפי השקפותיו. מקום מרכזי בהשקפותיו תפס רעיון אחדות הפועלים. עבורו לא הייתה זו מילתא זוטרה אלא ה"אני מאמין" שלו. מאמצים אלה הובילו את אשכול לשורה של התנגשויות עם בן-גוריון בשאלות כמו החזרת פנחס לבון לפעילות במפלגה,

³ אורי יזהר, *בין חזון לשלטון*, יד טבנקין, 2005, עמ' 359.

⁴ רק ב-1977, בעקבות המהפך הפוליטי, נוסדה במפלגת העבודה משרת "יושב-ראש" שהוא המנהיג הרשמי והנבחר של המפלגה.

ניצחונו של אשכול בוועידה נבע במידה רבה מהעצמה שצבר בשורות המפלגה במשך שנים רבות. תוצאות ההצבעות החשאיות נתנו את הגושפנקא הסופית למנהיגותו של אשכול במפא"י, ואפשרו לו להמשיך במאמציו לאיחוד מפלגות הפועלים עד סמוך לפטירתו ב-1969 – מעבר לתקופה בה דן מחקר זה.

מחקר זה הוא חלק משורה של מחקרים חדשים שהתפרסמו מאז שנת 2002 ואשר דנים באופן מדעי אודות מדינת ישראל בשנות השישים על בסיס מקורות ראשוניים שהחלו להיפתח לעיון הציבור בשנות התשעים. בעבודתי בגנזך המדינה נטלתי חלק בהכנתו של אחד מהם,⁵ והמסמכים שאספתי לשם כך סייעו בידי בהכנת המחקר הנוכחי.

⁵ ארנון למפרום וחגי צורף (עורכים), לוי אשכול ראש הממשלה השלישי, תעודות מפרקי חייו (1969-1985), הסדרה להנצחת נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה, עורכת הסדרה ימימה רוזנטל, ירושלים, גנזך המדינה, תשס"ב.

מבוא

א: מרוסיה לארץ-ישראל

בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה קמה תנועת הגירה יהודית עצומה ממזרח אירופה. תנועה זו מנתה כשני מיליון יהודים שרובם, כ-1,700,000, הגיע לארצות הברית. אחד המניעים המרכזיים להגירה היה הגידול הדמוגרפי בקרב האוכלוסייה היהודית והלא יהודית – גידול שהכביד יותר ויותר על חיי היהודים שהתרבו בשיעור גבוה יותר מהאוכלוסייה הלא יהודית – פי חמישה ברוסיה (מכ-1,000,000-1,200,000 יהודים ב-1800 ל-5,215,000 ב-1897) לעומת פי שלושה וחצי בקרב הלא יהודים (מכ-36,000,000 ב-1796 ל-125,640,000 ב-1897). לגידול הדמוגרפי היה מחיר כלכלי וחברתי כאחד, ולכן הוא היה אחד הגורמים להגירה – תחילה הגירה פנימית לערים הגדולות שהלכו והתרבו ברוסיה בשלהי המאה ה-19¹ ולאחר מכן אל מחוץ לגבולות רוסיה. גורם נוסף להגירה היהודית היה מדיניותה המפלה של ממשלת רוסיה, שהתבטאה בעיקר באיסור לצאת מ"תחום המושב"². ואכן, שיעור היהודים בקרב כלל המהגרים מרוסיה בשנים 1881-1914 (48.3%) עלה בהרבה על חלקם באוכלוסיית רוסיה (4.15%).

מיעוט מהמהגרים היהודים פנו לעבר ארצות אחרות ולא לארצות הברית. בין אלה פנו לארץ-ישראל כ-60,000 – כ-25,000-30,000 בימי העלייה הראשונה וכ-30,000-35,000 בימי העלייה השנייה.³ חלק מעולי העלייה השנייה – החלק שזוהותו הפכה לימים בדעת הקהל לזוהות הכללית של העלייה השנייה – היו הפועלים, בעיקר פועלים חקלאים. לפי הערכות שונות מספרם הגיע ל-1,500-2,500.⁴ פועלי העלייה השנייה אופיינו בשורה של תכונות ייחודיות לעומת שאר העולים לארץ-ישראל. תכונות שהבדילו אותם גם מן המהגרים היהודים לארצות הברית: הם היו צעירים יחסית ולרוב רווקים; הם החזיקו באידאולוגיה ציונית וסוציאליסטית וקדשו את העבודה החקלאית; והם ביקשו לשנות אורח החיים שהתפתח במושבות הוותיקות של העלייה הראשונה בהן שלטו האיכרים הוותיקים שהעסיקו פועלים ערבים בשכר נמוך על ידי יצירת פועל חקלאי עברי חדש ה"כובש" את העבודה החקלאית בארץ-ישראל מידי הפועל הערבי.

¹ ב-1897 היוו העירוניים 77.8% מכלל היהודים ברוסיה (גור אלרואי, אימיגרנטים, ירושלים, תשס"ד [להלן אלרואי אימיגרנטים], עמ' 41).

² ראוי לציין כי לימים, בעת דיון על הממשל הצבאי בישראל, הזכיר אשכול את האיסור לנסוע לקייב שהכביד על בני משפחתו (ארנון למפרום וחגי צורף [עורכים] לוי אשכול ראש הממשלה השלישי, ירושלים, תשס"ב, [להלן למפרום-צורף], עמ' 407).

³ הנתונים הכמותיים בפרק המבוא מתבססים על אלרואי אימיגרנטים, עמ' 11-47. וכן על הערך "רוסיה", האנציקלופדיה העברית, ל, תל אביב, תשל"ח, עמ' 879.

⁴ זוהי הערכת אלרואי (אלרואי אימיגרנטים, 27) על סמך עיון בספריהם של צבי אבן שושן (תולדות תנועת הפועלים בארץ-ישראל, תל אביב, 1963, עמ' 266-267), משה ברסלבסקי (תנועת הפועלים הארץ-ישראלית, א, תל אביב, 1966, עמ' 82) ויהודה סלוצקי (מבוא לתולדות תנועת העבודה הישראלית, תל אביב, 1973). ראוי לציין כי בשלהי 1916, בשעות המצוקה של מלחמת העולם הראשונה, מספר פועלי מושבות יהודה בלבד (ללא הפועלים בגליל ובשומרון) הגיע ל-315 גברים אשכנזים, 92 נשים אשכנזיות ו-426 גברים תימנים (סך הכל 833 נפשות). סך כל אוכלוסיית הפועלים (כולל נשים וילדים) הגיעה ל-1,547. את הסקר הדמוגרפי ערך לוי אשכול במסגרת תפקידו כחבר מרכז הסתדרות פועלי יהודה (אשכול אל המשרד הארץ-ישראלי, 20 בנובמבר 1916, אצ"מ, L2/661; וכן למפרום-צורף, עמ' 12). דוגמא לשאלות הסקר של אשכול נשמרה במכתבו אל ועד פועלי בן שמן מי"ה בתשרי תרע"ז (15 באוקטובר 1916), א"ע, IV-120-58.

כדי להשיג את יעדיהם הקימו הפועלים שורה של כלים ארגוניים: מפלגות "הפועל הצעיר" ו"פועלי ציון" – הראשונה התנגדה להגדיר את עצמה כסוציאליסטית, הדגישה את התחייה והאחדות הלאומית לפי משנתו של א"ד גורדון, את השפה העברית והסתייגה משימוש בכוח אלים. השנייה ראתה את עצמה כסוציאליסטית בהשפעת מרכס וברוכוב, אמצה את השפה העברית מאוחר יותר מהפועל הצעיר, אחרי שבתחילה הדגישה את היידיש, התקשרה באופן הדוק עם ארגוני פועלים יהודים בגולה, דגלה במלחמת מעמדות בארץ-ישראל, ובהקמת כלי ארגוני לשימוש בכוח – "השומר"⁵. הפועל הצעיר הושפע במידה מסוימת מהנרודניקים הרוסים שראו באיכר הרוסי את מחולל המהפכה ומהמפלגה הסוציאל-רבולוציונרית ברוסיה (מפלגה סוציאליסטית לא מרכסיסטית שהיוותה המשך לתנועה הנרודניקית); ואילו מפלגת פועלי ציון הושפעה במידה מסוימת מהאגף המנשביקי של המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הרוסית (שדגל בחזון מרכסיסטי המשולב בדרכי ביצוע מתונות יותר מהאגף הבולשביקי של המפלגה). לצדן הוקמו שלוש הסתדרויות אזוריות של פועלים: ביהודה, בשומרון ובגליל בהן פעלו נציגי כל המפלגות ואף פעילים "בלתי מפלגתיים" שלא השתייכו למפלגה מסוימת. כמו כן הוקמו קבוצות פועלים שחלקן הגיעו להתיישבות חקלאית עצמאית וגופים ארגוניים נוספים, בכללם ארגוני שמירה.

לוי יצחק שקולניק, לימים אשכול⁶ שנולד באוקטובר 1895 היה בין אחרוני הפועלים העולים בעלייה השנייה.⁷ מחקר זה אינו ביוגרפיה של שקולניק ולפיכך אין בכוונתי לפרט את מלוא היקף חייו אלא רק מספר נקודות הרלוונטיות למחקר.

⁵ יוסף גורני, "היישוב החדש – 1882-1917", תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, עורך ראשי משה ליסק, התקופה העות'מאנית, ב, עורך ישראל קולת, ירושלים, תשס"ג, עמ' 437-438.

⁶ מכאן ואילך, עד לעברות השם בספטמבר 1948, אשתמש בשם שקולניק.

⁷ שקולניק לא ניהל יומן ואף לא כתב אוטוביוגרפיה. לא השתמרה עדות חד-משמעית לתאריך עלייתו ארצה. ב-1924 הוא מילא טופס בקשה לרישיון "להבאת תלויים בהם לפלשתינה (א"י)" בו כתב כי נכנס לארץ-ישראל "לפני 11 שנה, בשנת 1913" (א"ע, IV-104-206-93). אולם, ב-6 ביולי 1936 מילא שקולניק "שאלון לוותיקי העלייה הראשונה והשנייה" בו כתב כי עלה "בראשית 1914". אפשר ומקור הבלבול הוא ההבדל בין לוח השנה היוליאני שהיה נהוג אז ברוסיה ללוח השנה הגרגוריאני שהיה מקובל אז ברוב העולם. ההפרש בין שני הלוחות היה אז 13 ימים כך ששקולניק היה עשוי לעלות בראשית חודש ינואר 1914 לפי הלוח הגרגוריאני – תקופה שחפפה את סופו של חודש דצמבר 1913 לפי הלוח היוליאני. ידוע לנו כי שקולניק המשיך להשתמש בלוח היוליאני בחודשים הראשונים לאחר עלייתו. את מכתבו אל דוד דוברינסקי תיארך בשני תאריכים: ט"ו באלול (תרע"ד) ו-24 באוגוסט (1914). התאריך הלועזי אינו מתאים לתאריך העברי אלא אם כן מפרשים אותו כתאריך יוליאני. התאריך הגרגוריאני התואם לתאריך העברי הוא 6 בספטמבר 1914 (אצ"מ, L18/58/1 וכן למפרט-צורף, עמ' 9). העדות המוצקה – כלומר עדות בת הזמן והוא ולא זיכרונות או מסמכים מאוחרים – המוקדמת ביותר שמצאתי על הימצאותו של שקולניק בארץ-ישראל היא מכ"ד באייר תרע"ד (20 במאי 1914) מקלנדיה. בתאריך זה הגיע "שקולניק לוי" כפועל לקלנדיה ("הוצאות [-] בקלנד[יה] מיום י"ט שבט תרע"ד – י"ט חשוון תרע"ה", אצ"מ, L18/58/9. כמו כן מופיע שקולניק בדוחות הכספיים של קלנדיה כמקבל שכר בדוח המתייחס לתאריכים ט"ז באייר עד ט"ז בסיוון תרע"ד, שם.

ב. מטרות המחקר

- 1) להציג את אשכול כאיש מפא"י וכמנהיג מפא"י. עסקן המשתתף – משפיע ומושפע – במאות ישיבות בכל המוסדות של מפא"י: ועדה, מועצה, מרכז, מזכירות, ועדה מדינית, לשכה, "ועדת אשכול" (ועדה בראשותו שטיפלה במינויים מפלגתיים בחלק ממחוזות מפא"י בסוף שנות החמישים), ועדות אדהוק, ישיבות סיעה בגופים שונים, "חברינו", "שרינו", אספות חברים, כינוסים שונים והתייעצויות בלתי רשמיות.
 - 2) להראות את ההיזון החוזר בין עליית אשכול כמנהיג מפלגתי לבין עלייתו כמנהיג לאומי.
 - 3) להסביר מדוע הפך אשכול למנהיג בפועל של מפא"י מאז שלהי 1960 ומדוע עובדה זו הייתה תנאי הכרחי ואולי אפילו תנאי מספיק לעלייתו לראשות הממשלה.
 - 4) להציג את תהליכי קבלת ההחלטות במפא"י.
- את המחקר תחמתי מראשית 1944 ועד לפברואר 1965. נקודת הפתיחה של המחקר היא נקודת הפריצה של שקולניק אל השורה הראשונה של מנהיגות מפא"י הודות למשימה האדירה שהוטלה – מצד הנהגת מפא"י ומצדו שלו – למנוע את פרישת סיעה ב – בלי להתפשר על דמותה ואופייה של מפא"י. נקודת הסיום של המחקר היא הוועידה העשירית של מפא"י, בה ניתנה גושפנקא מלאה למנהיגותו של אשכול במפא"י לאחר שניצח בהצבעות חשאיות את דוד בן-גוריון. אולם תחילה אסקור את הספרות אודותיו והמפלגות בהן פעל – הפועל הצעיר ומפא"י.

ג: הספרות אודות אשכול, "הפועל הצעיר" ומפא"י

על אשכול נכתבו שלוש ביוגרפיות: יוסף שפירא, לוי אשכול, במעלות השליחות, רמת גן וגבעתיים, 1969 (להלן שפירא אשכול); Terence Prittie, *Eshkol of Israel*, London, 1969 (להלן פריטי אשכול); יוסי גולדשטיין, אשכול ביוגרפיה, ירושלים, 2003 (להלן גולדשטיין 2003).

ספרו של שפירא הוא ספר ארכאי ולא מדעי. אף ספרו של פריטי מיושן ואין בו הסתמכות מספקת על מקורות ראשוניים. ספרו של גולדשטיין הוא ביוגרפיה מדעית ראשונה של אשכול. זו ביוגרפיה הדנה בכל קורות חייו של אשכול אך אינה ממצה את המחקר בכל הנוגע לתפקידו של אשכול במפא"י. אחד הנושאים שגולדשטיין ממעט לדון בהם הוא הממד הרעיוני בפעילותו של אשכול. להלן שתי דוגמאות: יוסי גולדשטיין אינו מזכיר את המפלגה הסוציאלי-רבולוציונרית, שכאמור שימשה השראה מסוימת למפלגת "הפועל הצעיר", למרות שאשכול עצמו הביע התפעלות מספרו של ויקטור צ'רנוב⁸ על הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי⁹ – מונח בו אדון להלן.

גולדשטיין מסיק ש"צידודו של אשכול במולר [בעליו של מפעל "אתא" ב-1957] סתר את המשנה החברתית שבה האמין במשך שנים רבות, והיה צעד נוסף בהתנתקותו האידיאולוגית מהמחשבה הסוציאליסטית הדוגמטית" (עמ' 410, ההדגשה שלי, א.ל.). אולם, גולדשטיין מתעלם מכך שלאשכול, יוצא "הפועל הצעיר", לא הייתה אף פעם "מחשבה סוציאליסטית דוגמטית".

יהושע בר-יוסף הכין כתב יד לביוגרפיה של אשכול לשנים 1914-1917 עם הערות של אשכול, 1965 (?). כתב היד לא פורסם והוא נמצא בארכיון יד לוי אשכול. חיבור זה הוא יותר ספרותי מאשר מדעי. חיבורים נוספים שנכתבו על אשכול התמקדו רק בחלק מצומצם מחייו של אשכול או בתופעות ונושאים שאינני מתייחס אליהם במחקר זה:

חיבור מדעי וחשוב הוא המונוגרפיה של דן גלעדי, לוי אשכול קברניט ההתיישבות ההמונית 1948-1952, תל אביב, 1993. אולם חיבור זה מוגבל לארבע שנים בלבד.

מאמר מדעי על העשור האחרון בחייו נכתב על ידי יחיעם ויץ, "אבי אבות הקונסנזוס, לוי אשכול – האיש וזמנו", העשור השני תשי"ח-תשכ"ח, עורכים צבי צמרת וחנה יבלונקה, ירושלים, תשס"א, עמ' 162-192.

מאמר המתמקד בעיסוקו הביטחוני של אשכול בתקופה מוקדמת לחייו: יוסי גולדשטיין, "לוי אשכול וביטחון היישוב 1917-1947", קתדרה, 113, תשרי תשס"ה, 83-112 (להלן גולדשטיין תשס"ה). חיבורים הדנים בסוגיות ביטחוניות נוגעים רק בחלקם לתקופה בה דן המחקר שלי: שלמה אהרונסון, נשק גרעיני במזרח התיכון, א-ב, ירושלים, תשנ"ד-תשנ"ה (להלן אהרונסון תשנ"ד-תשנ"ה). שלמה אהרונסון,

⁸ ויקטור צ'רנוב (1876-1952). בצעירותו השתתף בתנועה הנרודניקית. ב-1901 השתתף בהקמת המפלגה הסוציאלי-רבולוציונרית והיה ממנהיגי האגף השמאלי שלה. כיהן כשר החקלאות של רוסיה במאי 1917 ופעל לחלוקת אדמות לאיכרים. נשיא האספה המכוננת של רוסיה בינואר 1918 – עד שפוזרה על ידי הבולשביקים. יצא לגלות ב-1920. ביקר בארץ-ישראל בסוף שנות ה-30 כאורח ההסתדרות הכללית ושקולניק הציג אותו בקבלת פנים (קטע מפרוטוקול ללא תאריך, ג"מ, פ/9/1553).

⁹ למפרום-צורף, עמ' 56.

חיבורים הנוגעים למלחמת ששת הימים ולתקופתה: תום שגב, 1967, *והארץ שינתה את פניה*, ירושלים, 2005; עמי גלוסקא, *העימות בין המטה הכללי ובין ממשלת אשכול בתקופת ההמתנה*, ירושלים, מכון דיווידס, 2001. עמי גלוסקא, *אשכול, תן פקודה!*, תל אביב, 2004; מיכאל אורן, *שישה ימים של מלחמה*, אור יהודה, תשס"ד; מאמר מדעי על אשכול במלחמת ששת הימים נכתב על ידי מיכאל אורן, "אשכול הגיבור הנשכח", *תכלת*, 14, אביב תשס"ג, עמ' 25-66. ראובן פדהצור, *ניצחון המבוכה, מדיניות ממשלת אשכול בשטחים לאחר מלחמת ששת הימים*, יד טבנקין, תשנ"ו. יוסי גולדשטיין במאמרו: "מדוע הודה לוי אשכול?", *כיוונים חדשים*, 9 (2003), עמ' 192-228.

חיבור בעל אופי של ביוגרפיה מדעית, אך דן רק בתחום בודד מכלל עיסוקיו של אשכול, הוא ספרו של אברהם רוזנמן, *השמישים, רופין ואשכול*, ירושלים, תשנ"ב.

חיבור ביוגרפי נוסף נכתב על ידי חזי לופבן, *אשכול, תל אביב, תשכ"ה*. זהו בעיקר ספר-אלבום תעמולתי שהוכן לקראת הבחירות לכנסת השישית.

מחקר הדן בנושאים הקרובים למחקר זה, אך עוסק בתקופה מצומצמת הוא עבודת תזה לתואר מוסמך של דב מדבד, "לוי אשכול במדינה ובמפלגה, 1948-1953", אוניברסיטת בן-גוריון, תשס"ד (להלן *מדבד תשס"ד*).

לספרות זאת הצטרף הספר לוי אשכול ראש הממשלה השלישי *מבחר תעודות מפרקי חייו (1895-1969)*, הסדרה להנצחת נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה (עורכת ימימה רוזנטל), ירושלים, ארכיון מדינת ישראל, תשס"ב (להלן *למפרום-צורף*). את הכרך ערכתי עם חגי צורף. הספר אינו מתיימר להיות ביוגרפיה מדעית אלא ביוגרפיה מתועדת אשר במרכזה אוסף של מאתיים תעודות של אשכול מהשנים 1914-1969 בליווי מבואות המציגים את פעילותו הציבורית של לוי אשכול והסביבה שבה הוא פעל. התעודות נבחרו לכרך ההנצחה מתוך כששת אלפים תעודות שאספתי, והן מבוארות במבואות ולעתים גם בהערות בגוף התעודות. להערכתי כרך זה הוא המחקר המודרני הראשון אודות אשכול המתבסס על מקורות ראשוניים והוא שימש בסיס למחקרים שבאו לאחריו כמו ספרו הנ"ל של יוסי גולדשטיין.

בעקבות הוצאת כרך ההנצחה פרסמתי את מאמרי "מורשה לסלונקי, מסלונקי לקישון, לוי אשכול והתיישבות האלף הראשונה, 1926", *מפנה*, 38, ספטמבר 2002, עמ' 51-57 (להלן *למפרום 2002*). במאמר זה הראיתי, בקנה מידה קטן, את דרך המחשבה וסגנון העבודה של אשכול הצעיר, ואף ניסיתי לדון בהשלכות שנבעו מכך על פעילותו בעתיד.

על הפועל הצעיר נכתבו מחקרים מועטים. הבולטים בהם הוא ספרו של יוסף שפירא, *הפועל הצעיר, הרעיון והמעשה*, תל אביב, 1967 (להלן *שפירא 1967*); ועבודת הדוקטור של ישי גבע "הפועל הצעיר בשנות העשרים: הדרך למפלגת פועלים", האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ה. עיקרי העבודה

על מפא"י נכתבו מחקרים רבים ולא אסקור את כולם אלא את המרכזיים שבהם:
מאיר אביזוהר, *בראי סדוק, אידיאלים חברתיים ולאומיים והשתקפותם בעולמה של מפא"י*, תל אביב, תש"ן. עבודת הדוקטור של אבי בראלי: "בין מרות לשיתוף: המאבק על דרך המיסוד הפוליטי במפא"י, 1948-1953", אוניברסיטת תל אביב, תשס"א 2000 (להלן בראלי תשס"א). עבודה זו התפרסמה לאחרונה בספר: *מפא"י בראשית העצמאות 1948-1953*, ירושלים, תשס"ז (להלן בראלי תשס"ז). יעקב גולדשטיין, *מפלגת פועלי ארץ-ישראל, גורמים להקמתה*, תל אביב, 1975. יעקב גולדשטיין, *בדרך להגמוניה, מפא"י – התגבשות מדיניותה*, תל אביב, תש"ם. פיטר פנחס מדינג (Peter Medding) *Mapai in Israel*, (Cambridge, 1972). יונתן שפירא, *עילית ללא ממשכים*, תל אביב, תשמ"ד. עבודת הדוקטור של מאיר חזן: "הפיכחון הבונה: המתניות בסוגיות ביטחוניות ופוליטיות בהפועל הצעיר ובמפא"י", אוניברסיטת תל אביב, תשס"ו (להלן חזן תשס"ו). יצחק ינאי, "האידיאולוגיה החברתית של מפא"י לאור מדיניותה במדינה ובהסתדרות בשנים 1948-1953", עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 1987 (להלן ינאי 1987).

אביזוהר ויעקב גולדשטיין עוסקים בתקופה מוקדמת יותר מזו שבה דן מחקר זה. בראלי מסיים את עבודת הדוקטור שלו ב-1953. מדינג דן בנושא כאיש מדע המדינה ומתמקד בתקפותו של "חוק הברזל של האוליגרכיה" של מיכלס. שפירא דן בנושא מנקודת מבטה של הסוציולוגיה והוא מדגיש היווצרותה של עילית שלטת ב"אחדות העבודה" (הראשונה) ובמפא"י אשר התמידה בשליטתה ביישוב ובמדינה משנות העשרים ועד 1977. חזן מתמקד בזרם המתון ששקולניק לא השתייך אליו ובתקופה מוקדמת יותר מהתקופה בה אני דן במחקר זה. עבודתו של ינאי עוסקת רק בחלק מהתחומים שנחקרים על ידי.

ד: ציוני דרך בקורות לוי שקולניק ובפעילותו המפלגתית, 1895-1944

שקולניק בא ממשפחה אמידה שהתפרנסה מפרנסות שונות הקשורות בחקלאות בעיירה אורטובו, הנמצאת דרום-מערב לקייב שבאוקראינה שברוסיה. העיירה אורטובו מנתה כ-2,500 תושבים וחמישית מהם היו יהודים. זו הייתה עיירה קטנה, אך לא נידחת בזכות קרבתה לצומת רכבות חשוב. משפחתו של שקולניק השתייכה לזרם החסידי והדבר הטביע בו חותם בל יימחה.¹⁰ למרות זאת שילב שקולניק לימודים כלליים לצד הלימודים היהודים. שקולניק לא הצליח להתגבר על מחסום ה"נומרוס קלאוזוס" שהיה נהוג בגימנסיות הרוסיות כדי להגביל את מספר היהודים. לפיכך נשלח לבית ספר תיכון יהודי בוויילנא – צעד שמשפחתו האמידה יכלה להרשות לעצמה. בלימודיו התיכוניים נכנס שקולניק לפעילות ב"צעירי ציון" – תנועה יהודית ציונית שראתה את עצמה כאחותה של מפלגת "הפועל הצעיר" בתפוצות.

כאשר עלה שקולניק ארצה הוא ידע כבר עברית ועבודה בחקלאות ואף החזיק בדעות פוליטיות מוצקות – דרכם של צעירי ציון ושל הפועל הצעיר. יש מקום להניח כי בחירתו בהפועל הצעיר, המתון יותר מבחינה כלכלית וחברתית לעומת פועלי ציון, קשורה לרקע האמיד שלו. אשכול התמיד בגישה זו לאורך חייו ואני אראה זאת במחקר זה. תופעה נוספת שתראה במחקר זה היא שהפן הרגשי שבחסידות השפיע על רבות מהתבטאויותיו הפוליטיות של אשכול – אף שהוא הפך לאתאיסט ונמנע משמירת מצוות.

כאיש הפועל הצעיר השתלב שקולניק בקבוצת פועלים שהזדהתה עם מפלגה זאת – "קבוצת עבודה". קבוצה זו עסקה בעבודה חקלאית והתיישבותית במושבות יהודה וב-1920 שימשה גרעין מייסד להקמת קבוצת דגניה ב (לצד קבוצת עולים שהגיעו בעלייה השלישית). אף קבוצת דגניה ב הייתה מזוהה עם הפועל הצעיר. במידה מסוימת שימשו קבוצת העבודה, קבוצת דגניה ב ואף מפלגת הפועל הצעיר בשנים הראשונות כמעין תחליף למשפחה שממנה התנתק שקולניק עם עלייתו ועוד יותר בעקבות מלחמת העולם הראשונה והמהפכה הבולשביקית. רק מאוחר יותר בשנות העשרים הקים לו שקולניק משפחות חדשות משלו – תחילה עם רבקה מהרשק ולאחר מכן עם אלישבע קפלן. אני מעריך שתחושת המשפחתיות שהייתה לשקולניק בקבוצות ובמפלגה הייתה אחד המניעים שלו להימנע מכל פרישה מהמפלגה – גם כאשר חלק על דרכה.

תוך זמן קצר הגיע הבחור הצעיר לעמדת הנהגה, תחילה בקבוצת הפועלים בקלנדיה (לימים עטרות) ולאחר מכן בהסתדרות פועלי יהודה. נראה שהיה משהו באישיותו, בכישוריו (הוא כונה "מלך המעדר") ובהופעתו – הוא היה אדם גבוה יחסית לבני התקופה. בנוסף שיחק לו המזל – מנהיג קבוצת קלנדיה מאיר רוטברג נעקץ על ידי עקרב ואושפז בירושלים. חבר חשוב אחר בשם יוסף זוסמן נעלם – כנראה נרצח בדרך בין קלנדיה לירושלים. לפיכך נמסרה לידו הנהגת קלנדיה.

¹⁰ לדוגמא: שקולניק הביע הזדהות עם הנער החסיד ששרק בתפילת יום הכיפורים בבית הכנסת לפי סיפור של י"ל פרץ בשניים ממכתביו אל אלישבע קפלן (1 באוגוסט 1927, ג"מ, פ/1552; 8 באוגוסט 1934, ג"מ, פ/1552/9).

ביולי 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה וב-12 בנובמבר 1914 הצטרפה האימפריה העות'מנית למלחמה לצד מעצמות המרכז – גרמניה ואוסטרו-הונגריה.¹¹ המלחמה הרעה בהרבה את תנאי חייהם של היהודים והביאה לירידה תלולה במספרם, מ-85,000 ב-1914 לכ-50,000 ב-1918.¹² רבים מיהודי ארץ-ישראל, כולל חלק מההנהגה המקומית, נאלצו לעזוב את הארץ, ותופעה זו יצרה לשקולניק הזדמנות להתקדמות פוליטית. בתחילת 1916 נבחר שקולניק למרכז הסתדרות פועלי יהודה. המרכז מנה חמישה חברים בלבד – שלושה נציגים מפועלי ציון ושני נציגים מהפועל הצעיר. שקולניק הצעיר פעל ככל יכולתו לסייע לאלף וחמש מאות הנפשות שנכללו בהסתדרות זו – השגת עבודה חקלאית לפועלים במושבות. אחד האמצעים לכך היה מימון ההשקעה בחקלאות על ידי סיוע של יהודים מארצות הברית ("הפונד האמריקני") ומהמשרד הארץ-ישראלי (נציגות ההסתדרות הציונית). גישתם של ראשי הסתדרות פועלי יהודה, ובכללם שקולניק הצעיר, הייתה שיש להשיג לפועלים אך ורק עזרה "פרודוקטיבית" – כלומר מקומות עבודה יצרניים ולא סעד גרדא. גישה שלילית זאת כלפי תשלום סעד והעדפת עבודות "פרודוקטיביות", או למצער עבודות דחק, אפיינה רבים מבכירי תנועת העבודה לאורך שנים, כולל השנים בהן כיהן אשכול כשר האוצר וכראש ממשלה.¹³ בהדרגה גרמו נסיבות המלחמה לכך שחלק מחברי המרכז עזבו את הארץ, והגדילו את העול שהוטל על שקולניק. מסירותו הרבה לפועלים במושבות הביאה אותו לנקיטת צעד אכזרי – הוא דרש למנוע ממגורשי יפו במרס 1917 עבודה במושבות יהודה כדי להשאיר את מעט מקומות העבודה בידי פועלי המושבות.

במהלך 1917 חדר הצבא הבריטי לארץ-ישראל וכבש חלק ממנה. עד פברואר 1918 התבסס הצבא הבריטי בקו הירקון ודרומה.¹⁴ בתקופה זו שהה שקולניק בשטח הכיבוש הבריטי. ביוני 1918 החליט שקולניק, בניגוד להחלטות מועצת הפועל הצעיר ב-12-15 בינואר 1918 וב-17 במרס 1918,¹⁵ להתגייס לגדוד העברי – הגדוד ה-40 של קלעי המלך (הגדוד הארץ-ישראלי). אולם בניגוד לדוד סברדלוב¹⁶ הוא לא פרש ממפלגתו.

התגייסותו של שקולניק הביאה לתוצאות הרוות גורל לגבי מקומו בהפועל הצעיר ולימים אף לגבי מקומו במפא"י. ראשית, בתוך הפועל הצעיר, עוכבה התקדמותו – יחסית לתפקיד הבכיר שתפס בהסתדרות פועלי יהודה בשנות מלחמת העולם הראשונה. אף שהוא נותר במפלגה הרי מאז נוצרה מעליו מעין תקרת זכוכית שאותה הוא לא היה יכול לפרוץ. הוא המשיך להשתייך להנהגת המפלגה – אך נשאר בשורה השנייה שלה. רק ביטולה של המפלגה בעקבות האיחוד בינה ל"אחדות העבודה" ההיסטורית (להבדיל מ"לאחדות העבודה" שקמה ב-1944 כהמשך לסיעה ב) והקמת מפא"י ב-1930 אפשרו לשקולניק להתקדם בהדרגה לשיא הפסגה המפלגתית. העיכוב בהתקדמותו של שקולניק גרם לכך שכאשר הוא הגיע

¹¹ גולדשטיין 2003, עמ' 606.

¹² דן גלעדי ומרדכי נאור, "היישוב במלחמת העולם הראשונה", תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, עורך ראשי משה ליסק, התקופה העות'מאנית, ב, עורך ישראל קולת, ירושלים, תשס"ג, עמ' 457.
¹³ אברהם דורון, "תנועת העבודה ומדיניות הרווחה בישראל 1948-1977", ביטחון סוציאלי, 74, אוגוסט 2007, עמ' 71-93 (להלן דורון 2007).

¹⁴ גדעון ביגר, מושבת כתר או בית לאומי, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 1.

¹⁵ חזון תשס"ו, עמ' 81-82.

¹⁶ דוד סברדלוב (1889-1963). נולד ברוסיה ועלה ב-1910. מייסדי ההסתדרות הכללית. חבר קבוצת השרון. מנהל לשכת העבודה בתל אביב מ-1937. פרש ממפא"י אל "לאחדות העבודה" ב-1944. מראשי סולל בונה.

שנית, בזכות התגייסותו של שקולניק לצבא, הפך למעין מומחה לעניינים ביטחוניים בתוך שורות הפועל הצעיר. לפיכך משנדרשה המפלגה לספק נציג לפורום ביטחוני – הוטלה המשימה על שקולניק. כך באביב 1921 משהוקם ועד ההגנה מטעם הסתדרות העובדים הכללית נכלל שקולניק בוועד.¹⁷ הייתה זו נקודת ציון משמעותית בקריירה הביטחונית הארוכה והחשובה של שקולניק/אשכול. עם זאת ראוי לציין שעוד לפני התגייסותו לצבא הבריטי טיפל שקולניק מדי פעם בענייני ביטחון – הוא טיפל בהסדר השמירה ברחובות באפריל 1917,¹⁸ והחזיק ברשותו אקדה.¹⁹

שלישית, אשכול יצר בשורות הצבא הבריטי קשר ממשי עם הנהגת פועלי ציון ו"הבלתי מפלגתיים" שהתגייסו כמוהו: דוד בן-גוריון, ברל כצנלסון, יצחק טבנקין, שמואל יבנאלי, דוד רמז ויצחק בן-צבי (מייסדי אחדות העבודה ההיסטורית) וכן אליהו גולומב ודב הוז (ממייסדי ארגון ההגנה). זאב צחור טוען כי השירות המשותף בשורות הצבא הבריטי הוליד דור הנהגה חדש מקרב בני העלייה השנייה שאשכול נכלל בו. דור זה החליף את הדור הקודם של מנהיגי העלייה השנייה.²⁰

נקודה מרכזית נוספת הקשורה בהתגייסותו של שקולניק לצבא – אף שלא בהכרח נבעה ממנה אלא אולי להיפך שימשה כגורם שדחף אותו להתגייס – שקולניק, בניגוד למרבית מנהיגי מפא"י שבאו מן הפועל הצעיר לא נמנה על "המתונים" אלא "האקטיביסטים".²¹ הפולמוס בין תומכי הגיוס למתנגדיו הוא שיצר לדעת חזן את האבחנה בין האקטיביסטים (שנקראו אז "ההולכים") למתונים (שנקראו אז "הנשארים").²² ואכן מכאן ואילך, לאורך הקריירה הציבורית של שקולניק/אשכול בהפועל הצעיר ובמפא"י הוא התאפיין במידה רבה בקו אקטיביסטי. אמנם לא קו אקטיביסטי קיצוני של היעדר כל נכונות לפשרה מדינית, אלא אקטיביזם המתאפיין באי שלילת השימוש בכוח הזרוע, כאחד האמצעים להגשמת החזון הציוני.

למחלוקת בתנועת העבודה בין מתונים לאקטיביסטים נוספה מחלוקת פנימית בהפועל הצעיר לאחר מלחמת העולם הראשונה בין זרם פונדמנטליסטי ואידאליסטי שהתרכז בעשייה אנטי-פוליטית או א-פוליטית ששללה את השדה המדיני והתרכזה במעשה ההגשמה המופתי בעבודה החקלאית לזרם ראיסטי ופרגמטי שדרש לפעול במסגרות היישוביות ובהסתדרות הציונית. על הזרם הראשון נמנו א"ד

¹⁷ הוועד כלל חמישה חברים, שלושה מאחדות העבודה ושניים מהפועל הצעיר. כמו נבחרו שני "משקיפים" ללא זכות הצבעה מסיעות קטנות יותר בהסתדרות. שקולניק כיהן בוועד עד 1922 כאשר נבחר ועד חדש (למפרום-צורף, עמ' 23-24).

¹⁸ שקולניק אל סניף המשרד הארץ-ישראלי בפתח תקוה, 26 באפריל 1917, א"ע, 58 – 120 – IV; וכן ספר תולדות ההגנה (הספר נערך בידי שורה ארוכה של עורכים ולכן ייקרא להלן "סת"ה), כרך 2, מהדורה שנייה, תל אביב. תשכ"ה, עמ' 844-845.

¹⁹ גולדשטיין תשס"ה.

²⁰ זאב צחור, "העלייה השנייה – עיצוב והנהגה", מאסף, ט"ו, תשמ"ה, עמ' 105-118.

²¹ חזן תשס"ו, עמ' 5 מונה שורה של מנהיגים "מתונים" יוצאי הפועל הצעיר והארגונים הנלווים לו – חבר הקבוצות וגורדוניה (ועל כך ניתן להוסיף את ההתאחדות – הארגון העולמי של הפועל הצעיר) ושקולניק אינו נכלל בהם: יוסף שפרינצק, אליעזר קפלן, חיים ארלוזורוב, פנחס לוביאניקר (לבון), אברהם קצנלסון (ניסן), יצחק לופבן, יעקב אורי, שמואל דיין, עדה פישמן (מימון), יוסף ברץ, ישראל גורפינקל (גורי), שמואל גביש, וקדיש לוז'ינסקי (לוז). קבוצה נוספת של אנשי הפועל הצעיר ביטאו מדי פעם עמדות מתונות: אליעזר יפה, נתן חפשי, יצחק וילקנסקי (אלעזר-וולקני), ומיכאל אסף. רק שלושה מראשי הפועל הצעיר נטו לאקטיביזם: יוסף אהרונוביץ, מאיר רוטברג וכאמור שקולניק.

²² חזן תשס"ו, עמ' 76.

ב-1919 קמה מפלגת אחדות העבודה כמיזוג של מפלגת פועלי ציון ו"הבלתי מפלגתיים" – קבוצת אישים בולטים, ביניהם ברל כצנלסון ודוד רמז. מייסדי המפלגה החדשה הציעו להפועל הצעיר להשתתף בהקמתה והצעתם נדחתה. שקולניק היה במיעוט שתמך בהצעה,²⁴ אך הפעם קיבל את הדין ולא פרש מהמפלגה כמו שלמה לבקוביץ (לביא).²⁵ עם זאת אפשר שמעתה התקבעה תדמיתו של שקולניק בהפועל הצעיר כחריג, לאחר שקודם התגייס לצבא הבריטי בניגוד לדעת המפלגה, ולכן, כאמור למעלה, התעכב קידומו בשורות המפלגה.

אין ספק שלחויית השירות המשותף עם ראשי פועלי ציון והבלתי מפלגתיים היה חלק בגיבוש דעתו כי אין מקום למסגרות נפרדות במחנה הפועלים.²⁶ השקפה זו הייתה מרכזית ביותר במחשבתו של שקולניק והיא הדריכה אותו בפעילותו עד לפטירתו.

אחדות העבודה ההיסטורית לא נועדה להיות מפלגה פוליטית בלבד, אלא לטפל בשורה של תחומי חיים: איגוד עובדים, קופת חולים, התיישבות וביטחון – הקמת ארגון ההגנה ב-1920. הפועל הצעיר הקימה אף היא מכשירים ארגוניים מתחרים. שקולניק היה פעיל בארגון החקלאי של מפלגתו. ראוי לציין כי הפועל הצעיר נמנע מלהקים גוף ביטחוני כמו אחדות העבודה.

כישלון היזמה להקמת אחדות העבודה כגוף פועלים אוניברסלי הביא להקמתה של הסתדרות העובדים הכללית בדצמבר 1920 והיא קיבלה לידיה חלק מה מהכלים הארגוניים של שתי המפלגות. אחדות העבודה הייתה המפלגה הגדולה ביותר בהסתדרות בעת הקמתה, הפועל הצעיר הייתה השנייה בגודלה ואחריה באו גופים מפלגתיים שהוקמו על ידי בני העלייה השלישית כמו "החלוץ" ו"השומר הצעיר". השלטון בהסתדרות נמסר לקואליציה של מפלגות ובראשן אחדות העבודה והפועל הצעיר. שקולניק היה אחד מנציגי מפלגתו בהסתדרות ובגופים הנלווים לה, בעיקר במרכז החקלאי ובחברות הבת שלו (עיסוק שהפך בהדרגה למרכז חייו בשנות העשרים והשלושים של המאה ה-20 והפחית את מעורבותו בחיי דגניה ב) וכאמור לעיל גם בוועד ההגנה.

הספרות אודות מפא"י שציינתי למעלה מטפלת בפרוטרוט בסיבות שהביאו את הנהגות אחדות העבודה והפועל הצעיר מאז אמצע שנות העשרים לידי הכרה כי יש לאחד את שתי המפלגות. עם זאת אציין שתי סיבות הנוגעות לפעילותו המפלגתית של שקולניק: רעיון "הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי" – סוציאליזם המתבסס על בניית משק סוציאליסטי מן הבסיס על ידי הפועל ולא כתוצאה של מלחמת מעמדות; וההוויה של העבודה המשותפת בהנהגת הסתדרות העובדים הכללית מן המסד ועד הטפחות. ואכן לאורך חייו של

²³ גבע תשמ"ז, עמ' 76.

²⁴ שפירא 1967, עמ' 295. פרוטוקול הוועידה ה-18 של הפועל הצעיר, א"ע, IV-402-7.

²⁵ שלמה לביא (לבקוביץ, 1882-1963). נולד בליטא ועלה ב-1905. חבר הפועל הצעיר. הצטרף לאחדות העבודה ההיסטורית ול"גדוד העבודה". הוגה רעיון "הקבוצה הגדולה". ממייסדי עין חרוד. לאחר הפילוג בקיבוץ המאוחד היה מראשי איחוד הקבוצות והקיבוצים. חבר בכנסת הראשונה והשנייה מטעם מפא"י.

²⁶ על רעיון האחדות במפלגות הפועלים ראו ישראל קולת, "מפלגה סוציאליסטית למפלגה ממלכתית", עיונים בתקומת ישראל, 3, תשנ"ג, עמ' 292-348, במיוחד עמ' 300-303, 320-325.

מובן מאליו כי שקולניק היה בין תומכי האיחוד שקם כאמור תחת השם מפלגת פועלי ארץ-ישראל (מפא"י). עם זאת החלטתה של הנהגת הפועל הצעיר לפנות לדרך האיחוד לא נבעה מהשפעתו של שקולניק שלא הייתה מכרעת בחיי המפלגה. בתקופה זאת פרסם שקולניק לראשונה מאמר פרוגרמטי ארוך משלו "לשאלת צורות ההתיישבות".²⁷ אולם, עם כל חשיבות המאמר לביוגרפיה של שקולניק – קשה לראות בו אבן דרך בתולדות המחשבה של תנועת העבודה או אף בתולדות ההתיישבות.

אחד המקרים הבולטים בו השפיע שקולניק על החלטות המפלגה (ואף על התפתחות ההתיישבות בארץ-ישראל) היה בוועידה העשרים ב-1926, כאשר הביא תכנית להתיישבות אלף. הוועידה אמצה את הצעתו למרות התנגדותו של אחד ממנהיגי החשובים של המפלגה – חיים ארלוזורוב. שקולניק הצליח לגייס תמיכתם של מנהיגים בכירים אחרים – יוסף שפרינצק ויוסף אהרונוביץ ומנהיגים אחרים שהשתייכו (כמוהו) לשורה השנייה של מנהיגות המפלגה. על פרשה זאת כתבתי במקום אחר,²⁸ אולם חשוב לציין כי מאז התרחשה עלייה מסוימת בחשיבותו של שקולניק במפלגתו, והדבר התבטא בבחירתו של שקולניק לייצוג המפלגה בהסתדרות העובדים הכללית כחבר הוועד הפועל ב-1927 ובהסתדרות הציונית כחבר הוועד הפועל הציוני ב-1929.

משקמה המפלגה המאוחדת – מפא"י – בהנהגת הטרויקה²⁹ שהנהיגה קודם לכן את אחדות העבודה – בן-גוריון, ברל כצנלסון וטבנקין – גויסו ראשי הפועל הצעיר לשעבר – שפרינצק, ארלוזורוב ולאחר מכן אליעזר קפלן – להנהגת מפא"י ולייצוג המפלגה במוסדות היישוב. בה בעת הלכה וגברה השפעתו של שקולניק אבל בקצב הדרגתי ואטי תוך כדי כך שבתחילה הוא נשרך מאחורי חלק ממנהיגי האחרים של הפועל הצעיר לשעבר. לדוגמא: ארלוזורוב נבחר ב-1931, בגיל 32, לראש המחלקה המדינית של הסוכנות; אליעזר קפלן נבחר ב-1933, בגיל 42, לגזבר הסוכנות; ופנחס לוביאניקר (לבון) נבחר ב-1937, בגיל 33 למזכיר מפא"י (עם יצחק בן-אהרון).

שקולניק התקדם הודות לשרשרת של הצלחות ביצועיות ומשקיות במוסדות הקשורים במרכז בחקלאי. ב-1933 נשלח שקולניק לגרמניה, למשימה המסובכת והרגישה של ה"טרנספר".³⁰ הצלחתו בייבוא הון יהודי מגרמניה בצורת סחורות הביאה אותו להקמת "ניר בע"מ" ב-1935³¹ ככלי לרכישת סחורות מגרמניה לצורכי הטרנספר. חברה זו נחשבה לסיפור הצלחה. ב-1937 שילב שקולניק את כישוריו

²⁷ הפועל הצעיר, 13 בנובמבר 1924, עמ' 4-6 ו-20 בנובמבר 1924, עמ' 4-7. וכן למפרום-צורף, עמ' 38-46.

²⁸ למפרום 2002.

²⁹ שלישייה זאת מכונה "הטרויקה הראשונה" כדי להבדילה מ"הטרויקה השנייה" – גולדה מאירסון (מאיר)-זלמן אהרונוביץ (ארן)-פנחס קוזלובסקי (ספיר) שהפכה לדומיננטית בשנות החמישים.

³⁰ ב-1931, בעקבות המשבר הכלכלי העולמי, הטילו שלטונות גרמניה הגבלות קשות על יצוא הון והגבלות אלה פגעו ביהודי גרמניה שביקשו לעלות, במיוחד לאחר עליית היטלר לשלטון ב-1933. ראשי התנועה הציונית וביניהם חיים ארלוזורוב השיגו עם שלטונות גרמניה הנאצית הסכם "טרנספר" (העברה) לפיו יאופשר ליהודים להוציא חלק מרכושם בצורת סחורות גרמניות ותמורת עמלה משמעותית לאוצר הגרמני (דניאל פרנקל, על פי תהום, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 120-127; למפרום-צורף, עמ' 110).

³¹ באוקטובר 1934 החליט הוועד הפועל של ההסתדרות להקים את חברת "ניר בע"מ" כשילוב של "ניר השיתופית" (שהוקמה ב-1925 ככלי פיננסי להתיישבות העובדת) ושל "חברת העובדים" (הכלי המשקי של ההסתדרות הכללית). בשונה מניר השיתופית הייתה החברה החדשה רשאית (בתור חברה בעירבון מוגבל) למכור מניות ואגרות חוב בארץ-ישראל ובחו"ל.

ראוי לציין כי בצמתי ההכרעה המרכזיים של שנות השלושים: המשאל במרס 1935 על ההסכמים עם הרביזיוניסטים מאוקטובר 1934³² ותכנית החלוקה של פיל ב-1937,³³ תמך שקולניק, כמו רוב יוצאי הפועל הצעיר, בעמדותיו של בן-גוריון בעד ההסכם עם ז'בוטינסקי ובעד תכנית החלוקה (אף שתכנית זאת הייתה מוציאה את ביתו בדגניה ב מגבולות המדינה היהודית). מאוחר יותר, בימי מלחמת העולם השנייה, דמתה עמדתו של שקולניק לעמדתו של בן-גוריון בשאלת התגייסות לצבא הבריטי: תחילה תמיכה, לאחר מכן (במיוחד בעקבות פשיטת הבריטים על לשכות הגיוס של הסוכנות ב-29 באפריל 1943) הסתייגות והשעיה, וב-1944 שוב תמיכה עקב הקמת הבריגדה היהודית. עמדתם של שקולניק ובן-גוריון הייתה שונה מעמדתו של ראש המחלקה המדינית משה שרת שתמך ללא סייג בהתגייסות. תמיכתו של שקולניק בבן-גוריון הייתה המשך להתקרבות בין השניים בהתגייסות לגדוד העברי ובהקמת אחדות העבודה ההיסטורית. מכאן ואילך תמך שקולניק/אשכול בבן-גוריון בכל שאלה מכרעת עד 1960.

במהלך שנות השלושים חזר שקולניק במידה מסוימת לפעילות בארגון ההגנה לפחות בתחום הכספי.³⁴ פעילות זאת קיבלה גושפנקא רשמית ביולי 1940 כאשר שקולניק צורף למפקדה הארצית (מ"א) של ארגון ההגנה. כך הפך שקולניק למומחה לביטחון לא רק בשורות הפועל הצעיר אלא גם בשורות מפא"י.

בשנים 1938-1942 נכנסה מפא"י למשבר כפול, בין רוב ההנהגה ובכלל זה בן-גוריון וברל כצנלסון לקיבוץ המאוחד בהנהגת טבנקין ובין ההנהגה לסיעה ב בתל אביב. בשלב מסוים בין 1938 ל-1940 נוצרה ברית אופוזיציונית בין סיעה ב לקיבוץ המאוחד. משבר זה הביא לפילוג למעשה ב-1942 ולפילוג להלכה ב-1944.³⁵ שקולניק דגל בשמירת קיומה המאוחד של מפא"י והיה נכון אף להקריב את האינטרסים של "חבר הקבוצות" למען השגת מטרה זאת.³⁶

³² באוקטובר 1934 חתמו בן-גוריון וזאב ז'בוטינסקי בראשי תיבות על שלושה הסכמים שנועדו למנוע אלימות ולהסדיר את היחסים בין הרביזיוניסטים לסוכנות ובין הסתדרות העובדים הכללית והסתדרות העובדים הלאומית. אישור ההסכמים נמסר למשאל עם בקרב חברי ההסתדרות ואלה דחו את ההסכמים. ברל כצנלסון תמך בהסכמים ואילו טבנקין התנגד להם.

³³ ב-1937, בתגובה למרד הערבי, מינו הבריטים ועדת חקירה בראשות לורד ויליאם פיל. הוועדה המליצה לחלק את ארץ-ישראל המערבית לשלושה חלקים: את רוב השטח ובכלל זה השומרון, יהודה, הנגב והשטח שממזרח לירדן ומדרום לכינרת למסור לידי עבר-הירדן כמדינה ערבית; את הגליל, הכרמל, השרון, תל אביב וחלקה צפוני של שפלת יהודה למדינה יהודית; ואת האזור מיפו לירושלים והערים המעורבות במדינה היהודית להשאיר בידי הבריטים. בן-גוריון תמך בהצעה, טבנקין התנגד לה וברל כצנלסון הביע עמדה דו-משמעית.

³⁴ לדוגמא: ב-20 ביוני 1933 "שוהחתי עם מרקס על ענייני אליהו", כתב שקולניק לאלישבע קפלן ב-21 ביוני 1933 (ג"מ, פ/3/1553) כשכוונתו היא שגייס כסף לארגון ההגנה בראשותו של אליהו גולומב. וכן ריאיון עם אריה לובה אליאב, 2 בנובמבר 1998.

³⁵ קולת, שם, במיוחד עמ' 339-340.

³⁶ ראו להלן פרק ראשון, סעיף א.

פרק ראשון: אשכול מרחיב כנפיים במפא"י שלאחר הפילוג, 1944-1948

1.א: הפילוג במפא"י

הסיבות לפילוג במפא"י הן מגוונות והן נחקרו במקומות אחרים³⁷ ולכן אסתפק כאן בסקירה קצרה. מפא"י התפלגה בשל שילוב של סיבות: חברתית, מחלוקת על המדיניות "הגבוהה" של היישוב, ומחלוקת פוליטית פנים-מפלגתית. בתחום החברתי היה כאן מאבק בין ציבור עירוני המתקשה לכלכל את עצמו בימי האבטלה של סוף שנות השלושים (אם כי ב-1944 כבר חלף המשבר הכלכלי כתוצאה ממלחמת העולם השנייה והלחץ החברתי פחת) לבין אנשי המנגנון של מפא"י והסתדרות שנתפסו, בצדק או שלא בצדק, כאחראים למצבם הכלכלי הקשה.³⁸ בתחום המדיני היה מאבק על הקו המדיני של היישוב בין הקו שאמצה רוב הנהגת מפא"י (תכנית בילטמור, מאי 1942) דהיינו הקמת מדינה יהודית בהקדם האפשרי (אף שנאמר שם "קומונוולת יהודי")³⁹ לאחר מלחמת העולם השנייה ומכאן השתמע במובלע הסכמה לחלוקת הארץ.⁴⁰ זאת בניגוד לעמדתו של יצחק טבנקין, מנהיג "הקיבוץ המאוחד" וחבר הטרויקה שהנהיגה את מפא"י: דוד בן-גוריון-ברל כצנלסון-יצחק טבנקין. טבנקין דגל במאבק על עלייה חופשית והתיישבות ללא מגבלות בלי לדרוש מדינה לאלתר.⁴¹ גישה שלישית ייצגו אנשי מפלגות השמאל הציוני שדגלו במדינה דו-לאומית, יהודית-ערבית ובלבד שתאפשר חופש עלייה והתיישבות. גישה רביעית ייצג חיים וייצמן שדגל בהמשך המנדט הבריטי תוך כדי מאבק מתון להחזיר אותו לרוח הצהרת בלפור. חלק ממנהיגי מפא"י, ביניהם יוסף שפרינצק, דוד רמז, אליעזר קפלן ופנחס לוביאניקר (לבון), תמכו בווייצמן. (לצדם פעלו "וייצמניסטים" במפלגות אחרות, כמו בקרב הציונים הכלליים או "עלייה חדשה"). הן לפי גישתו של טבנקין והן לפי גישת השמאל היה צריך לדחות לעתיד את הקמת המדינה ולכן אלה גם אלה דחו את תכנית בילטמור, למרות שהיו חלוקים ביניהם בנוגע למטרה הסופית, הקמת מדינה יהודית-ציונית-סוציאליסטית על כל ארץ-ישראל או הקמת מדינה דו-לאומית סוציאליסטית על כל ארץ ישראל. הוויכוח המדיני גלש גם לזירה הבינ-לאומית בשאלה האם על מפא"י לחבור למפלגות הסוציאלי-דמוקרטיות במערב, כפי שדגלו רוב חברי ההנהגה, או שמא ראוי לתמוך בשאיפותיה של ברית המועצות לדומיננטיות בעולם לאור ערכיה הסוציאליסטיים ומאבקה בגרמניה הנאצית.⁴² על אלה נוסף מאבק פנים-מפלגתי על השליטה במפא"י בין החוגים שכבר הגיעו לשליטה במפא"י ובהסתדרות לבין אלו

³⁷ בראש וראשונה אצל מאיר אביזוהר, בראי סדוק, תל אביב, תש"ן (להלן אביזוהר תש"ן). וכן שמואל דותן, "המערכת הפוליטית ביישוב היהודי, 1939-1948", (להלן דותן תשנ"ה) בתוך תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל, תקופת המנדט הבריטי, (עורכים משה ליסק ואחרים), ב, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 465-550, במיוחד עמ' 468-476. בראי תשס"א, עמ' 36-49. ישראל קולת, "ממפלגה סוציאליסטית למפלגה ממלכתית", עיונים בתקומת ישראל, 3, תשנ"ג, עמ' 292-348, במיוחד עמ' 347.

³⁸ זאב שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה? תל אביב תשנ"ה (להלן שטרנהל תשנ"ה), עמ' 387-399.
³⁹ אלי קליר, נקודת השבר, העימות המשולש וייצמן – בן-גוריון – הבריטים, תשס"ג (להלן קליר תשס"ג), עמ' 14. וכן דותן תשנ"ה, עמ' 472-473.

⁴⁰ אף שבן-גוריון טען בהפך: "אל יעלילו עלינו שאנו מתכוונים לחלוקה", ב"הפועל הצעיר" 15 בינואר 1944, עמ' 16 לפי ברוך כנרי, טבנקין בארץ-ישראל, באר שבע, תשס"ג, (להלן כנרי תשס"ג), עמ' 505.

⁴¹ כנרי תשס"ג, עמ' 506.
⁴² למשל אייל כפכפי, אמת או אמונה, ירושלים, תשנ"ב (להלן כפכפי תשנ"ב), עמ' 61-62.

43 מימד פוליטי-פנימי נוסף היה המאבק על אופייה של מפא"י – האם עליה להיות תנועה מהפכנית של חלוצים-מגשימים המשנה את אופיו של היישוב העברי כדי שיהיה ל"עם עובד" בעל ערכים סוציאליים או שמא על המפלגה להתמקד בהנהגת היישוב ובניית יסודות לממלכתיות. רוב הנהגת "הקיבוץ המאוחד", בניגוד לרוב הנהגת מפא"י, דגלה באפשרות הראשונה. ברור שיש בתיאור שלי הפשטה מסוימת כי כל חלקי מפא"י דגלו בשינוי חברתי ובבניית "המדינה שבדרך", אלא שהיה הבדל בדגשים שכל אחד נתן לכל ערך.⁴⁴

העניין העיקרי שלי כאן הוא לתאר ולנתח את פעילותו של לוי שקולניק לנוכח המשבר והפילוג כדי לענות על שאלות המחקר שלי. המשבר במפא"י החריף מאז הצבעת סיעה ב בוועד הפועל של הסתדרות ביולי 1943 נגד נוסח הצעה שהביא דוד רמז בתמיכת משה שרתוק (שרת) ואליהו גולומב לעידוד התנדבות לצבא הבריטי ול"גרעינים להגברת כוחות הביטחון הפנימיים" (זאת בגלל ביקורתה של סיעה ב על הוצאת גדוד ארץ-ישראלי מתחומי ארץ-ישראל).⁴⁵

לנוכח המשבר המפלגתי השקיע שקולניק שכיחן כמזכיר מפא"י בשנים 1943-1944 מאמצים אדירים במחצית הראשונה של 1944 למנוע את פילוג המפלגה. אף שהשורה התחתונה של המאמצים הייתה כישלון – הרי שמבחינתו של שקולניק היה זה כישלון מפואר שהציב את שקולניק, לראשונה בחייו, בגיל 49, כמנהיג בכיר במפא"י.

לא הייתה זו הפעם הראשונה ששקולניק נשלח לפשר בין נצים. בעבר הוא קיבל על עצמו שליחויות כאלה משום שעל פי אופיו ומעמדו נחשב למתאים לכך בעיני חבריו להנהגה. כך במרס 1929 חתם עם שלמה קפלנסקי⁴⁶ על הסכם פשרה לחלוקת המים בגוש נוריס,⁴⁷ וב-31 במאי 1939 חתם עם מאיר יערי⁴⁸ על הסכם פשרה בנוגע לשיוכן התנועתי של רמת יוחנן ובית אלפא.⁴⁹ אך דומה ששליחות הפשרה הקשה ביותר, ואשר גם בה נכשל, הייתה באפריל 1925 כאשר יצא לברית המועצות עם דוד רמז כדי להשתתף בקונגרס בין-לאומי של קואופרטיבים. שקולניק ורמז נצלו את שהותם במוסקבה כדי להביא להסכם פשרה בין שני זרמי החלוץ: "הלגאלי", השמאלי, המקורב ל"אחדות העבודה" ו"הבלתי לגאלי", הימני, המקורב ל"הפועל הצעיר". ב-29 באפריל 1925 דיווח שקולניק לחברי "הפועל הצעיר" בתל אביב על שהצליח להשיג הסכם פשרה בין שני הזרמים,⁵⁰ בלי לדעת שיומיים לאחר מכן תפרוץ המחלוקת מחדש סביב שאלת ההשתתפות בחגיגות 1 במאי, ותהרוס את הסכם הפשרה.

⁴³ שטרנהל תשנ"ה, עמ' 341-356.

⁴⁴ דוגמא להצדקת עמדות סיעה ב ולהטלת אשמת הפילוג על בן-גוריון וברל כצנלסון אצל כנרי תשס"ג, עמ' 505-544.
⁴⁵ ישיבת הוועד הפועל של הסתדרות הכללית, 25-27 ביולי 1943, דיון על חידוש ההתייחסות לצבא הבריטי. הצעת רמז התקבלה ע"י 17 קולות (מתוך 40 משתתפים). הצעות יערי וציזלינג קיבלו 5 ו-8 קולות בהתאמה ונדחו. א"ע, ע' 68.
⁴⁶ שלמה קפלנסקי (1884-1950). ממיסדי "הברית העולמית של פועלי ציון" ב-1907. חלק על הקו המרכזי של בר ברוכוב ותמך ב"סוציאליזם קונסטרוקטיבי". ממיסדי קפא"י (קופת פועלי ארץ-ישראל). מנהל המחלקה להתיישבות של הנהגה הציונית בירושלים (1924-1925) וראש המחלקה, 1925-1927. מנהל הטכניון, 1932-1950. הצטרף למפ"ם ב-1948.

⁴⁷ א"ע, ע' 44 – 106 – 104 – IV.

⁴⁸ מאיר יערי (ואלד, 1897-1987). מנהיג ומייסד "השומר הצעיר" ו"הקיבוץ הארצי". ממיסדי מפ"ם. ח"כ, 1949-1973.

⁴⁹ א"א, מפלגה 1939-1963.

⁵⁰ א"ע, ע' 93 – 206 – 104 – IV. וכן למפרום-צורף, עמ' 49.

שקולניק היה הפעיל ביותר מקרב חברי הנהגת מפא"י שפעלו נגד הפילוג. עמדתו של שקולניק הייתה מורכבת ביותר בשאלת הפילוג. מצד אחד הוא היה תומך מובהק באחדות המפלגה. כפי שהראיתי בפרק המבוא הוא היה במיעוט בקרב חברי "הפועל הצעיר" שתמכו בהצטרפות ל"אחדות העבודה" ב-1919 והוא המשיך לתמוך באיחוד עם "אחדות העבודה" לאורך שנות ה-20 עד להקמת מפא"י ב-1930. במעמד הקמת המפלגה המאוחדת, בוועידת האיחוד בינואר 1930 הוא אף קרא לאלה "אשר לא מצאו לעצמם אפשרות גם עכשיו להצטרף", כלומר ל"פועלי ציון שמאל" ו"השומר הצעיר", להצטרף גם כן.⁵¹ במאמרו "הגושים והתנועה"⁵² בקיץ 1942 טען שקולניק כי "יסודות אי-רציונליים לגמרי", עמדו בלב אחדותה של מפא"י, ההסתדרות החקלאית וההסתדרות הכללית. אולם במשך השנים תחוללה במפלגה התפתחות שלילית בה ירשו גושים שונים כמו "הקיבוץ המאוחד" ו"חבר הקבוצות" את מוקד המשיכה הבלתי רציונלית, את ה"פתוס" בלשונו. לכן התרופה היא חיסול הארגונים המהווים "חציצה" בין החבר הבודד לבין המפלגה. צעד ראשון הוא איחוד של "הקיבוץ המאוחד" ו"חבר הקבוצות". הזדקקותו של שקולניק להסבר רגשי ("יסודות אי-רציונליים") ולא מטריאלי מראה על מקורותיו ב"הפועל הצעיר" הבלתי מרכסיסטית, בניגוד למפלגת "פועלי ציון" המרכסיסטית.⁵³ במקורה ואולי גם על שורשיו החסידיים. פנייתו של שקולניק לתרופה ארגונית מראה עד כמה היה הארגון בלב מחשבתו של שקולניק. ככל שמפא"י הפכה יותר ויותר למפלגה בעלת מנגנון חזק היה שקולניק מתאים יותר ויותר להתקדמות בה. התרופה הארגונית אותה הציע שקולניק – מיזוג בין "הקיבוץ המאוחד" ל"חבר הקבוצות" – הייתה יותר מסוכנת ל"חבר הקבוצות" הקטן יותר ששקולניק השתייך אליו והדבר היה ברור לו – אך הוא היה מוכן לצעד כזה להצלת האחדות.

אזכור נוסף של רעיון אחדות התנועה הקיבוצית הביא שקולניק בישיבת מזכירות מפא"י ב-23 בנובמבר 1943. בתגובה לדברי בן-גוריון שהציע החלטה לפיה "המפלגה רואה נזק חמור בהתפצלות הנוער במשקים למסגרות שונות" ענה שקולניק: "אם כי אני מחפש פשרות, הרי אכסיומה היא בשבילי, שבלי אחדות התנועה הקבוצתית קשה לנסח בלב שלם את הפסוק ש'המפלגה רואה נזק בפיצול הנוער'. לא נוכל להרשות לעצמנו צעד כה פשוט כל עוד אין אחדות התנועה הקבוצתית".⁵⁴

מצד שני שקולניק לא היה חסיד שוטה של איחוד בכל מחיר. בישיבת מרכז מפא"י ב-16 בספטמבר 1943 פתח בן-גוריון בנושא איחוד תנועות הנוער "המחנות העולים" ו"גורדוניה" לפי בקשתו של שקולניק. הדיון הסתיים ללא הכרעה.⁵⁵ בן-גוריון הצביע על כך שאמנם באיחור של 13 שנים הגיעו למסקנה שאין למפא"י תנועת נוער משלה, אך "מוטב מאוחר מאשר אף פעם לא". הדיון הגיע גם לקרע הפנימי במפא"י. שקולניק טען: "הגעתי... לכלל מסקנה זו, ואני אומר זאת ברצינות ומסביר שכך זה לא ילך או שסיעה ב תסכים לא להיות סיעה".⁵⁶ כלומר הקו האדום מבחינתו של שקולניק היה ביטול משטר

⁵¹ אי"א, דברים בכנסים של המפלגה.

⁵² ניב הקבוצה, תמוז תש"ב, עמ' 43-47 וכן למפרום-צורף, עמ' 184-186.

⁵³ קרל מרכס הצדיק את הגותו בטעונוים שכלתניים ומדעיים לפי השקפתו.

⁵⁴ אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 1943 ב. הציטוטים במחקר זה מובאים בכתיב מלא.

⁵⁵ לאחר חילוקי דעות נדחה המשך הדיון לישיבת מרכז מפא"י ב-23 בספטמבר. כאן התקבלה הצעת בן-גוריון להטיל על

לשכת מפא"י "לשקוד על איחוד הנוער". אולם תנועות הנוער לא התאחדו בתקופה זו. אי"א, 4-59.

⁵⁶ אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 1943 ב

במועצת מפא"י ב-7 בינואר 1944 התקבלה הצעתו של חיים הלפרין⁵⁷ להקים "ועדת ותיקים" שתנסה למנוע את הפילוג. היה זה ניסיון אחרון לעצור את מהלך הפילוג שהתקדם מאז 1942 ואשר לדעתה של אניטה שפירא כבר היה מוסכם על דוד בן-גוריון וברל כצנלסון.⁵⁸ הוועדה ישבה יומיים והחליטה להמשיך בדיוניה.⁵⁹ שקולניק השתתף בדיונים המאוחרים של הוועדה לצד 17 חברים נוספים מראשי המפלגה.⁶⁰ דיוני ועדת הוותיקים לא נרשמו בפרוטוקול כדי לתת לדיונים אופי חופשי יותר, והדבר מקשה על הערכת פעילותו של שקולניק בוועדה. ככל שעולה מדבריו של שקולניק הוא חש שהוא נתקל בקיר אטום בו לא ניתן להגיע לפתרון מוסכם למרות כל מאמציו: "וצריך לומר לחברים: המעגלים מכושפים, שדים רוקדים בהם".⁶¹ אך ב-2 במרס 1944 דיווח בן-גוריון למזכירות מפא"י על דיוני הוועדה ומכך אנו יכולים ללמוד משהו על פעילותו של שקולניק.⁶² לדברי בן-גוריון שקולניק השתומם מטענת אנשי הקיבוץ המאוחד שהם חשו עצמם כבנים חורגים במפא"י, כי זאת בדיוק הייתה תחושת אנשי "חבר הקבוצות" ועוד יותר חשו בכך חברי "תנועת המושבים והארגונים". כמו כן העלה שקולניק הצעה לפיה במסגרת הסדר במפא"י בו תבוטלנה לחלוטין הסיעות (סיעה ב האופוזיציונית, כולל השליש שהובטח לה במזכירות מפא"י ב-15 בנובמבר 1941,⁶³ וסיעה ג של תומכי ההנהגה) ומפא"י תתאחד עם "השומר הצעיר" ו"פועלי ציון שמאל" – יתאפשר ל"השומר הצעיר" ול"פועלי ציון שמאל" לקיים חטיבה אוטונומית למשך שנתיים-שלוש.

למרות הקמת ועדת הוותיקים הצביעו חברי סיעה ב עם "השומר הצעיר" ו"פועלי ציון שמאל" נגד תכנית בילטמור בוועד הפועל של ההסתדרות ב-24 בפברואר 1944. הוועד הפועל נדרש לשלוח נציגות לוועידה עולמית של אגודות מקצועיות בלונדון ביוני 1944 ובן-גוריון הציע לשליחי ההסתדרות ידרשו, בין השאר "לכונן את ארץ-ישראל כקומונוולת יהודית". אהרון ציזלינג⁶⁴ הציע הצעה שלא כללה סעיף זה, לאחר התייעצות משותפת של סיעה ב וסיעות השמאל.⁶⁵ בהצבעה קיבלה הצעת בן-גוריון 24 קולות

⁵⁷ חיים הלפרין (1895-1973). מזכיר "המרכז החקלאי", 1931-1948. לימים מנכ"ל משרד החקלאות, מנהל הבנק לחקלאות ודיקן הפקולטה לחקלאות של האוניברסיטה העברית.

⁵⁸ אניטה שפירא, ברל, תל אביב, 1980 (להלן שפירא ברל), ב, עמ' 687-688.

⁵⁹ אמ"ע, 40 – 1944 – 22 – 2.

⁶⁰ גולדשטיין 2003, עמ' 642, הערה 473. לפי ההצעה המקורית של חיים הלפרין הייתה ועדת הוותיקים צריכה למנות עשרה חברים בלבד ושקולניק לא נכלל בה. ביומיים הראשונים של דיוניה שקולניק, שלא נבחר לוועדת הוותיקים בהרכבה הראשון, נשלח לבקר את אסירי ההגנה בירושלים, אמ"ע, 40 – 1944 – 22 – 2.

⁶¹ ישיבת "ועדת הזקנים", 8 בינואר 1944 לפי שפירא ברל, עמ' 690 (מסתמכת על אמ"ע, סימול ישן 1001/1)..

⁶² אמ"ע, 43 – 1944 – 23 – 2.

⁶³ שפירא ברל, עמ' 674.

⁶⁴ אהרון ציזלינג (1901-1964) חבר עין חרוד ומראשי "הקיבוץ המאוחד". מזכיר מועצת פועלי ירושלים, 1925-1926. חבר אספת הנבחרים, 1925-1948 והוועד הלאומי, 1931-1948. שר החקלאות, 1948-1949. ח"כ, 1949-1955. ראש

המחלקה לקליטה בהנהלת הסוכנות, 1960-1964. מראשי "לאחדות העבודה" ומפ"ם.

⁶⁵ שפירא ברל, עמ' 691.

66 ההתנגדות לתכנית שפירושה הקמת מדינה

יהודית בהקדם ובמקום זאת תמיכה בהמשך המנדט (על ידי הבריטים או על ידי כוח אחר) או בהקמת מדינה דו-לאומית כפי שדרש אז השמאל הייתה החטא הראשון בעיני הנהגת מפא"י. הצבעה בניגוד לקו המפלגתי הייתה חטא שני שכמעט ולא נפל מהראשון.

אף על פי כן שקולניק המשיך לנסות להציל את אחדות המפלג במשנה מריץ. הוא שאב עידוד מפטיציה של 312 חברי מפא"י בראשות יצחק מאירסון מאשדות יעקב.⁶⁷ ב-18 באפריל 1944 דיווח למרכז מפא"י על הישגיו:

אפשר היה להניח שהיום אנחנו גומרים את הדברים... אלה הסעיפים המוסכמים:

1. שיבה לפעילות, לאחריות ולמרות המפלגה;
2. פעילות אינטנסיבית, רעיונית ודמוקרטית, במגמה להגיע לשלמות המפלגה ללא סיעות;
3. פעילות לאיחוד ציוני סוציאליסטי מקיף ובשורה הראשונה עם "השומר הצעיר" ו"פועלי ציון" [שמאל] (פנייה פומבית, בחירת ועדה מוסמכת, פעולה בציבור); החלטה פנימית לאפשר ל"השומר הצעיר" קיום במפלגה [המאוחדת] בתור חטיבה מיוחדת, תוך קבלת מרות...;
4. עד לבחירות חדשות תקום נציגות סיעה במוסדות המפלגה וההסתדרות... נציגי המפלגה שיישאלו מעכשיו למוסדות חוץ יחזירו את המנדטים למפלגה, אם לא יקבלו את מרותה...;
5. עד לבחירות חדשות תקום נציגות סיעה במוסדות המפלגה וההסתדרות... נציגי המפלגה שיישאלו מעכשיו למוסדות חוץ יחזירו את המנדטים למפלגה אם לא יקבלו את מרותה.⁶⁸

קבלת סעיפים 1-2 תאמה את רצונו של שקולניק ואילו קבלת סעיפים 3 ו-5 תאמה את שאיפות חברי סיעה ב. חילוקי הדעות נותרו לגבי סעיף 4, בשאלה שנראית מזערית לכאורה: האם לפני ועידת ההסתדרות תתכנס ועידת מפא"י שתדון גם בשאלות הארגוניות (כפי שהציע שקולניק) או שרק אם יהיה צורך תדון ועידת מפא"י בשאלות הארגוניות (כפי שהציע ישראל גלילי). אולם, בשים לב לאווירת החשדנות ושליטת הנהגת המפלגה במנגנון, ניתן להבין את חשש סיעה ב מדיון בשאלות ארגוניות. כמו כן התנגדו ראשי מפא"י לסעיף 6 לפיו ישותפו אנשי "השומר הצעיר" ו"פועלי ציון" [שמאל] בהנהגת ההסתדרות. זאת בשל החשש ששליש נציגי מפא"י מסיעה ב יחברו אל נציגי סיעות השמאל ויעבירו החלטות המנוגדות לדרכה של מפא"י.

בן-גוריון הקשה ושאל: "האם לאחר שמתכנסת ועידת המפלגה ומחליטה שאין סיעות חדלה הסיעה [סיעה ב] בלי כל 'קונצ'ים' או לא?" ולאחר מכן גילה את אשר על לבו: "לא הייתי שואל את השאלה, אילו לא באתי לידי הכרה בעניין הסיעה – זה חבר רמאים שלא פגשתי עוד בארץ-ישראל בחיי". שקולניק הגיב על כך: "אי אפשר לנהל משא ומתן עם מישהו מתוך זה שאתה אומר לו: אתה רמאי". אך גם שקולניק

⁶⁶א"ע, 70מ.

⁶⁷גולדשטיין 2003, עמ' 251.

⁶⁸ ישיבת מרכז מפא"י 18 באפריל 1944, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות, 1944.

החשדנות ההדדית המבצבצת מדברי המשתתפים בדיון הייתה אחד הגורמים לכישלון היזמה למנוע את הפילוג. ב-9 במאי דיווח שקולניק בפרוטרוט למרכז מפא"י על מכלול המאמצים שנכשלו למנוע את פילוג המפלגה. שקולניק הסביר שהוא חייב לדבר על הדיונים עם ראשי סיעה ב כי "אני רואה שהדברים מתפרסמים... כך שאין בררה ומוכרח אני לטפל בעניין זה... אני נכנס בהרבה פרטים, מפני שפרוטוקול לא היה בישיבה זו [של ועדת הוותיקים] מתוך כוונה מסוימת וידעיה שלא נגיע לפרסום, ולכן יש לי הכרח לתקוע יתדות ולתלות את דבריי במשפטים ופסקים בהופעות כאלה, אשר גם הצד השני לא יוכל להכחישם" (ההדגשה שלי, א.ל.). כלומר שקולניק ראה לנגד עיניו עתה את המערכה הפוליטית של מפא"י נגד סיעה ב והוא ביקש לחמש את מפלגתו בנשק תעמולתי. מטעם זה הוא פרסם את מאמרו "לסיומה של פרשה" ב-18 במאי (יומיים לפני הפרישה הרשמית של סיעה ב) בעיתון "הפועל הצעיר" ומאמר זה התפרסם ביוני כחוברת נפרדת על ידי מפא"י.⁷⁰

בדבריו ב-9 במאי הדגיש שקולניק את המאבק על הפן הארגוני של מפא"י: "לקומפלקס השני, הקומפלקס הארגוני, לא הגענו,⁷¹ ונוצרה אצלנו הרגשה, שחברי סיעה ב בוועדת הוותיקים מתחמקים, אינם רוצים להגיע לסוגיה זו... גם בישיבה זו [של ועדת הוותיקים]... היה בולט חוסר הרצון לטפל בעניין הארגוני", כלומר חיסול משטר הסיעות במפא"י וצירוף מפלגות השמאל ו"בלתי מפלגתיים" על ידי ועידת המפלגה תוך חצי שנה. מה ששקולניק ראה בתור "מזווה של אלוהים אחד" של אחדות המפלגה. שקולניק טען שחלק מראשי סיעה ב הסכימו לכך והאשים את מנהיג הסיעה יצחק טבנקין בהכשלת היזמה: "הוא הזיז את המזווה מהבית ואז החלו שדים מרקדים בו מחדש".

שקולניק סיפר כי בתשובה לשאלת ישראל גלילי מה יותר חשוב להנהגת מפא"י: למנוע את שיתוף "המיעוטים" ("השומר הצעיר" ו"פועלי ציון שמאל") במוסדות ההסתדרות או ניסוח שמדגיש שהחלטות ועידת האיחוד יחייבו את כל חברי מפא"י השיבו שקולניק וחבריו שחשוב להם יותר שהוועידה תחייב את חברי מפא"י כדי שלא לחזור על ועידת כפר ויתקין (1942) שהחליטה על ביטול הסיעות והחלטותיה לא בוצעו. "זה היה בשבילנו הציר המרכזי". זאת למרות היקף המוסדות ההסתדרותיים בהם נדרשה מפא"י להסכים לשתף את נציגי "המיעוטים": "כאשר נמירובסקי [מרדכי נמיר]⁷² קרא את הרשימה – נדהמתי מרוב השיתוף".

⁶⁹ ש.ם.

⁷⁰ ראו גם למפרום-צורף, עמ' 192-194.

⁷¹ לדברי שקולניק בישיבת מרכז מפא"י ב-9 במאי 1944 הפן המדיני הופקד בידי ועדה של שני חברים: אליהו גולומב וישראל גלילי. לאחר מכן בתקופת "המועצה" (מועצת ההסתדרות שהתכנסה ב-21 במרס 1944 ודיוניה הופסקו בגלל העוצר שהטילו הבריטים) פנה שקולניק לטבנקין וביקש ממנו שיטפלו גם בשאלה הארגונית. לפי שבתי טבת, קנאת דוד (להלן טבת קנאת), ד, ירושלים ותל אביב, 2004, עמ' 67-69, המאמץ לפיוס הופקד בתחילה בידי גולומב וגלילי אלא שאח"כ החליף שקולניק את גולומב. נראה שבפועל מוקד הפעילות למניעת פילוג עבר מגולומב לידי שקולניק.

⁷² מרדכי נמירובסקי (נמיר, 1897-1975). מזכיר "אחדות העבודה" בתל אביב, 1926-1929. מנהל המדור לסטטיסטיקה של ההסתדרות, 1929-1935. מזכיר מועצת פועלי תל אביב, 1936-1943. ציר ישראל בברית המועצות, 1949-1950. מזכ"ל הסתדרות העובדים, 1950-1956. ח"כ, 1951-1969. שר העבודה, 1956-1960. ראש עיריית תל אביב, 1960-1969.

כאן יש להעיר כי מאז ייסודן היו מפלגות הפועלים בארץ־ישראל מאופיינות בהיקף פעילות רחב ביותר. הן טיפלו לא רק בתחום הפוליטי הצר אלא גם בתעסוקה, בבריאות, בהתיישבות ואפילו, לזמן מה, בפעילות צבאית. עם הקמת הסתדרות העובדים הכללית בדצמבר 1920 מסרו מפלגות הפועלים הראשיות, "אחדות העבודה" ו"הפועל הצעיר", חלק מהכלים הארגוניים שלהן לידי ההסתדרות, אך למעשה הן המשיכו לשלוט בכלים אלה דרך ההסתדרות. מגמה זו התחזקה לאחר ששתי המפלגות האלה התאחדו והקימו את מפא"י בינואר 1930, כי מפלגה זו נהנתה משליטה מוחלטת בהסתדרות הודות להצלחותיה בבחירות לוועידות ההסתדרות.⁷³ לפיכך ויתרה מפא"י על הקמת עיתון יומי מפלגתי כי ראתה בעיתון היומי של ההסתדרות, "דבר", תחליף הולם לעיתון מפלגתי רשמי. אולם משעה ששליטתה של מפא"י בהסתדרות הועמדה בסכנה בגלל פעילות סיעה ב והתחברותה עם מפלגות אחרות בהסתדרות – נשקפה סכנה לשליטת מפא"י בכל הארגונים והחברות הקשורים להסתדרות.⁷⁴

מרכז מפא"י אישר את ההסכם עם סיעה ב ב-23 באפריל 1944.⁷⁵ אך להפתעת שקולניק וחבריו בבואם לוועידה החקלאית בגבת (25 באפריל) הגיעו אליהם שמועות שמרכז סיעה ב דחה את ההצעה. חבר סיעה ב שהשתתף בוועידה החקלאית אמר לשקולניק שהעניין נפל בגלל הזמן הקצר עד לוועידת ההסתדרות ועקב היזמה לכנס ועידת "בלתי מפלגתיים" שתתמוך במפא"י המאוחדת. שקולניק היה מרוצה כי סבר שבעניינים אלה ניתן יהיה למצוא פשרה – כל עוד אין פגיעה בסמכות ועידת האיחוד לחייב את חברי המפלגה. אולם למחרת דיבר עם ויניה כהן "ובתוך השיחה הלמני רעם, ברק עבר את לבי", כי לפתע, בניגוד לשיחות שניהלו במשך חודש, התברר לשקולניק כי סיעה ב, לפי הצעתו של טבנקין, חוזרת מהסכמות שליחיה בנוגע לוועידת מפלגה מחייבת.

שקולניק הציג בפני חברי מרכז מפא"י תמונה לפיה כל הצעות הפשרה שלו, וגם הצעות פשרה מרחיקות לכת של יצחק מאירסון – לא הועילו. בסופו של דבר אנשי סיעה ב שלחו מכתב לעיתון "המשמר" של "השומר הצעיר" שהתפרסם בחלקו ב-9 במאי ובמלואו ב-10 במאי 1944.⁷⁶ כי לטענת שקולניק הם לא יכלו להופיע פנים אל פנים לאחר כל ההסכמות אליהן הגיעו בשיחות ישירות. מכתב המתחמק מהדיון בוועידה ומאשים את הנהגת מפא"י על דרישתה למרות מפלגתית ולוועידה מחייבת. שקולניק טען שברור לו שנציגי סיעה ב היו מתואמים עם טבנקין וציזלינג אלא שקרה משהו שהביא לתפנית בדעתם והם ביקשו לסגת מההסכם. לבסוף הוא הביע תקווה: "אולי פעם יעריך כותב תולדות תנועת הפועלים את המאמץ הזה" של שלושה-ארבעה שבועות למנוע את הפילוג. בהתחשב בכך ששקולניק באופיו היה א־היסטורי – הוא לא כתב יומן ולא זכרונות – הרי משפט זה יותר משהופנה אל היסטוריון עתידי הוא

⁷³ כ-82% בבחירות לוועידה הרביעית בדצמבר 1932 וכ-69% בבחירות לוועידה החמישית בנובמבר 1941.

⁷⁴ דן הורוביץ ומשה ליסק, *מישוב למדינה*, תל אביב, 1977 (להלן *הורוביץ-ליסק*), עמ' 104-105.

⁷⁵ זו השערתו לפי מהלך העניינים ולפי דברי הסיכום של שקולניק ב-9 במאי 1944. הדיון בתיק אמ"ע, 2-23-1944-43 קטוע לאחר עמוד 27 באמצע דברי יוסף שפרינצק. כך גם המצב בארכיון יד אשכול. לא מצאתי דיווח על הישיבה ב-23 באפריל 1944 בעיתון "דבר".

⁷⁶ ראוי לציין כי גם במכתב הביקורתי של סיעה ב אשר מאשים את מרכז מפא"י בהכשלת המו"מ אין נכונות חד-משמעית לביטול סיעה ב לאלתר אלא "שיבה לפעילות ומרות במפלגה" המסויגת במספר תנאים שהנהגת מפא"י לא יכלה לקבל ובראשם "א[י]ן הגשמה למעשה של החלטות כפר ויתקין" – כלומר אין הגשמה של החלטה שנפלה בוועידת מפא"י בכפר ויתקין ב-1942 לבטל את הסיעות.

בסוף דבריו ציין שקולניק כי "בשבילנו העניין מת משבץ לב". אין ספק ששקולניק הצטער על כישלון המו"מ ועל הפילוג שהפך לעובדה מוגמרת ב-20 במאי, לאחר שכאמור למעלה תמך מזה שנים באיחוד מפלגות הפועלים ואף הקדים בזאת את חבריו ב"הפועל הצעיר". אולם, אף על פי שהפילוג היה כישלון עבור שקולניק – הרי שמצד שני במידה רבה מאוד נבנה מקומו של שקולניק במפא"י דווקא בגלל הפילוג. ראשית, עצם העובדה ששקולניק, מי שהיה מזוהה עם מאבק ארוך למען אחדות המפלגה, פעל בעצמו במשך חודש כדי למנוע את הפילוג – ובכל זאת התרחש הפילוג, נתנה סוג של "הכשר" להנהגת המפלגה על פעילותה נגד הפילוג. אדרבא, יש הטוענים שמשלב מסוים רצו מנהיגי מפא"י, בן-גוריון וברל כצנלסון, בפילוג.⁷⁷ ומכאן שהפילוג לא נחשב בעיניהם ככישלון לשקולניק.

שנית, דרך התנהלותו של שקולניק בזמן המשא ומתן עם סיעה ב – ויתורים רבים בתחומים שונים, כמו דחיית ועידת האיחוד, שיתוף סיעות השמאל במוסדות ההסתדרות, אך מנגד עמידה על העיקר בעיני הנהגת המפלגה, דהיינו דרישה חד-משמעית לביטול משטר הסיעות, חיזקה את דמותו ומעמדו בקרב חברי מפא"י בכלל ובקרב ההנהגה והמנגנון בפרט. אדרבא, אם נבחן את סגנונו התקיף של בן-גוריון במועצת ההסתדרות במרס 1944, אנו מקבלים חיזוק לטענתם של אניטה שפירא ושבת טבת כי בשלב זה הוא כבר לא חיפש פשרה אלא פילוג.⁷⁸

שלישית, יכולתו של שקולניק להשתמש במו"מ שנכשל כמנוף תעמולתי נגד סיעה ב (זאת כאמור למעלה בהופעתו במרכז מפא"י ב-9 במאי ובמאמרו "לסיומה של פרשה"), חיזקה את מפא"י במערכות הבחירות הקרבות לוועידת ההסתדרות ולאספת הנבחרים. זאת כמובן חיזק את מעמדו האישי של שקולניק במפא"י. רביעית, בעקבות הבחירות למוסדות הסתדרות הוטל על שקולניק עם גולדה מאירסון (מאיר) לעמוד בראש סיעת מפא"י במועצת פועלי תל אביב. שקולניק וגולדה מאירסון הצליחו להשיג רוב למפא"י במועצת הפועלים החשובה ביותר. לאחר מכן עזבה גולדה מאירסון את מועצת הפועלים ושקולניק נותר לבדו בראשה. מכאן שמועצת פועלי תל אביב הפכה לעוד מוסד ששקולניק יוצר ממנו עמדה פוליטית עבורו לצד מוסדות אחרים ששקולניק הקים ושלט עליהם בשנים קודמות כמו "ניר בע"מ" ו"מקורות". ועל כך אפרט בהמשך.

חמישית, פרישתם של אנשי סיעה ב שרבים מהם היו מזוהים עם הזרם האקטיביסטי במפא"י השאירה חלל ריק במפלגה. בתחום המדיני איבד בן-גוריון קבוצה של פעילים מרכזיים שהיו יכולים לסייע לו במאבק למען קו תקיף יותר נגד הבריטים והערבים, זאת בוויכוח עם חסידיו של חיים ויצמן שדגלו בגישה מתונה יותר. אחד האישים שמילאו חלל זה היה שקולניק.

שישית, פרישתם של אנשי סיעה ב שהיו רובם ככולם יוצאי "אחדות העבודה" ההיסטורית ו\או "הקיבוץ המאוחד" חיזקה את משקלם היחסי של יוצאי "הפועל הצעיר" והגופים הנלווים לו (חבר הקבוצות, ארגון

⁷⁷ טבת קנאת, ד, עמ' 15. אניטה שפירא טוענת כי במחצית השנייה של 1943 הגיעו בן-גוריון וברל כצנלסון למסקנה כי אין מנוס מפילוג (שפירא ברל, עמ' 686).

⁷⁸ טבת קנאת, ד, עמ' 67.

⁷⁹ מקס קרויצברגר, ⁸⁰ יוסף לם ⁸¹ וגרדה לופט ⁸². (שקולניק, כיוצא "הפועל הצעיר", הרוויח ממצב זה.

אף לאחר שהפילוג קרם עור וגידים המשיך שקולניק להיות כתובת אפשרית לאיחוד מחדש. כך דיווח שקולניק בישיבת מזכירות מפא"י ב-3 במרס 1945 שפנחס טובין, ⁸³ מראשי "לאחדות העבודה" (השם שאמצה לעצמה סיעה ב לאחר הפילוג, מתוך ניסיון ליצור זיקה עם ממפלגת אחדות העבודה ההיסטורית, 1930-1919), פנה אליו בטענה מדוע מפא"י אינה מדברת על איחוד. פנייתו של טובין מראה ששקולניק, אף שהיה הדובר הראשי של הנהגת מפא"י עם סיעה ב לפני הפילוג, הוערך על ידי אנשי סיעה ב כמי שניסה בכנות למנוע את הפילוג וכבר-שיח אמין. שקולניק הדגיש שבאיחוד המחודש אסור שתהייה סיעות וביקש לדעת עד כמה הפנייה היא רצינית ומקובלת על ראשי "לאחדות העבודה". משענה בחיוב דיווח על כך לבן-גוריון וארגן פגישה בין טבנקין לבן-גוריון. בן-גוריון התאכזב מדברי טבנקין בפגישה ודיווח למזכירות שלדעתו "אין שום תקווה לאיזה דבר מסיעה ב, שהוא יצור חולני, פתולוגי, מסוכסך ומבולבל שאין לו תקנה. לעומת זה יש לדעתי תקווה מהשומר הצעיר". ⁸⁴ מכאן ואילך התקיימו דיונים על שיתוף מפלגות הפועלים: "השומר הצעיר", "פועלי ציון שמאל" ו"לאחדות בעבודה", בהנהגת ההסתדרות. אך בדיון במזכירות מפא"י ב-12 במרס 1945 דווקא שקולניק הוא שהביע חששות משיתוף מפלגות אלה בניהול מוסדות ההסתדרות. הוא זלזל בנכונות "המיעוטים" (כינוין של מפלגות השמאל הציוני שהיוו מיעוט בוועידת ההסתדרות) לפעול באחריות למען טובת כלל ההסתדרות, כפי שהוא אישית עשה בהקמת ניר בע"מ. מכל מקום העניין לא הוכרע בישיבה זו ולא הועלה לדיון בישיבות הקרובות של מזכירות מפא"י. ⁸⁵

העניין חזר ללשכת מפא"י באוקטובר 1945. אז כבר נקבע עקרונית לשלב את המיעוטים בהנהלות של החברות ההסתדרותיות ניר בע"מ, בנק הפועלים, הסנה, ביצור, ⁸⁶ יכין, שיכון ונחשון. ⁸⁷ כאן נקט שקולניק בקו השונה משל חלק מחבריו הוא דרש במפגיע לקבוע למוסדות אלה הנהלות מצומצמות כדי

⁷⁹ גיאורג לנדאואר (1895-1954). יליד גרמניה וממייסדי "הפעל הצעיר" שם. מזכיר מחלקת העבודה של ההנהלה הציונית בירושלים, 1926-1929. מנהל הפדרציה הציונית בגרמניה, 1929-1933. מנהל "המשרד המרכזי של הסוכנות היהודית ליישוב יהודי גרמניה בא"י" מ-1934. ממייסדי מפלגת "עלייה חדשה" ונציגה בהנהלת הוועד הלאומי, 1942-1948. יו"ר "ארגון עולי מרכז אירופה", 1948-1954.

⁸⁰ לא מצאתי עליו פרטים ביוגרפיים.

⁸¹ יוסף לם (1899-1976). פעיל בתנועת "צעירי ציון" באוסטריה. ממייסדי "עלייה חדשה עובדת" ב-1944. חבר אספת הנבחרים והוועד הלאומי 1944-1947. חזר למפא"י ב-1948 ונבחר מטעמה לכנסת הראשונה ב-1949. פרש מהכנסת ב-1950 והתמנה לשופט מחוזי.

⁸² גרדה לופט (גולדברג, ארלוזורוב, 1898-1986). ילידת גרמניה. עיתונאית במקצועה. עלתה ב-1924 והייתה פעילה ב"הפועל הצעיר". *דותן תשנ"ה*, עמ' 489-494. וכן רות בונדי, פליקס, פנחס רוזן וזמנו, תל אביב, תש"ן, (להלן בונדי תש"ן), עמ' 325.

⁸³ פנחס טובין היה מנציגי סיעה ב במועצת פועלי תל אביב ב-1942. פרש ממפ"ם ב-1953 בעקבות תמיכתו במשה סנה בפרשת משפטי פרג.

⁸⁴ ישיבת מזכירות מפא"י, 3 במרס 1945, אמ"ע, 11 – 24 – 1945 – 2.

⁸⁵ ישיבת מזכירות מפא"י, 12 במרס 1945, אמ"ע, 11 – 24 – 1945 – 2.

⁸⁶ חברה בבעלות משותפת של ההסתדרות והסוכנות. הוקמה ב-1936 כדי ליצור מקומות עבודה למובטלים וכדי "לכבוש" את העבודה החקלאית.

⁸⁷ חברה הסתדרותית שמטרתה עידוד הימאות היהודית בא"י ועסקה במיוחד בקידום הדיג.

והרצפליד הביעו התנגדות תקיפה ליציאת שקולניק מניר בע"מ – מוסד שהוקם במידה רבה על ידי שקולניק ב-1935 ואף היה מזוהה עמו.⁸⁹ וכך בסופו של הדיון נקבעה הנהלה מצומצמת בת תשעה חברים ושקולניק נותר חבר בהנהלת ניר (עד 1952).⁹⁰

⁸⁸ זאב איסרזון (און, 1979-1900). חבר בגדוד העבודה ועורך "מחינו". התיישב בתל יוסף והיה מראשי "הקיבוץ המאוחד". ממייסדי "תנובה". מזכיר "חברת העובדים" ומזכיר מפא"י.

⁸⁹ ראו למפרום-צורף, עמ' 142-137, גולדשטיין 2003, עמ' 204-208, משה קולר, ניר, 1937 (להלן קולר 1937).

⁹⁰ ישיבת לשכת מפא"י, 10 באוקטובר 1945, אמ"ע, 6 – 1945 – 25 – 2.

1.ב: במועצת פועלי תל אביב

באוגוסט 1944 התקיימו שתי מערכות בחירות ביישוב. ב-1 באוגוסט נבחרה אספת הנבחרים הרביעית, כלומר הפרלמנט של "כנסת ישראל" המוסד המייצג של יהודי ארץ-ישראל, למעט חברי "אגודת ישראל". וב-6-8 באוגוסט התקיימו הבחירות לוועידת ההסתדרות השישית. שתי המערכות היוו קרב ראשון מחוץ לתחומה הפנימי של מפא"י בין מפא"י המקוצצת ל"התנועה לאחדות העבודה". משתי המערכות יצאה מפא"י וידה על העליונה. בבחירות לאספת הנבחרים קיבלה מפא"י כ-36% מקרב 198,908 המצביעים, לעומת "אחדות העבודה" שקיבלה כ-9% (מקום חמישי אחרי מפא"י, "חזית השמאל" [רשימה מאוחדת של "השומר הצעיר" ו"פועלי ציון שמאל"], "עלייה חדשה" ו"הפועל המזרחי"). בבחירות לוועידת ההסתדרות זכתה מפא"י ב-52.9% מקרב 108,000 המצביעים לעומת 17.5% שקיבלה "לאחדות העבודה" (מקום שלישי לאחר מפא"י ו"חזית השמאל"). בתל אביב זכתה מפא"י ל-49.8% בלבד ורק בקושי רב הצליחה להקים קואליציה במועצת פועלי תל אביב ויפו.⁹¹

אין טעם רב להשוות את תוצאות הבחירות לאספת הנבחרים הרביעית עם הבחירות לאספת הנבחרים השלישית כי אלה נערכו ב-1931. מאז חלו שינויים רבים בהרכב יהודי ארץ-ישראל ובפעילות הפוליטית שלהם. יש טעם להשוות את תוצאות הבחירות לוועידת ההסתדרות השישית עם תוצאות הבחירות לוועידת ההסתדרות החמישית בנובמבר-דצמבר 1941, כי השוואה זו תראה באופן מובהק יותר את השפעת הפילוג במפא"י על הבחורים. בבחירות ב-1941 קיבלה מפא"י (המאוחדת) 69.3%, אחוז דומה למה שקיבלו מפא"י ו"אחדות העבודה" ב-1944: 70.4%. כמו כן חלה ירידה קלה בחלקן של מפלגות השמאל הציוני מ-23.5% ב-1941 (הקולות התפצלו בין "השומר הצעיר והליגה הסוציאליסטית" ושתי רשימות של "פועלי ציון שמאל") ל-20.3% ב-1944 ("חזית השמאל"). הרשימות האחרות קיבלו ביחד פחות מעשרה אחוז (בשתי מערכות הבחירות) ומכאן שהן היו קטנות ולא משמעותיות. לכן אני מסיק שכמעט כל כוחה האלקטורלי של "לאחדות העבודה" התבסס על מאגר הבחורים הפוטנציאלי של מפא"י. אף על פי כן השכילה מפא"י לשמור על רוב, אמנם דחוק, בהנהגת ההסתדרות.⁹²

נקודה נוספת היא שלתנועת "לאחדות העבודה" לא היה כמעט מאגר קולות מחוץ לשורות הסדרות. היא קיבלה מספר דומה של קולות בשתי מערכות הבחירות (18,168 לאספת הנבחרים ו-18,840 לוועידת ההסתדרות) אלא שחלקם היחסי של מצביעי רשימה זו בקרב כלל הבחורים לאספת הנבחרים היה מחצית מחלקם היחסי בקרב כלל הבחורים לוועידת ההסתדרות (9% לעומת 17.5%). לעומת זאת הצליחה מפא"י למשוך אליה גם ציבור של אנשים שלא היו חברי הסדרות. מספר הקולות שקיבלה לאספת הנבחרים עלה ב-16,533 על אלה שקיבלה לוועידת ההסתדרות (73,667 ו-57,134 בהתאמה).

⁹¹ לוי אשכול, במעלה הדרך, תשכ"ו, (להלן אשכול במעלה), עמ' 451.

⁹² הנתונים לפי אליהו שטרן (עורך), כרונולוגיה לתולדות היישוב היהודי החדש בארץ-ישראל, תרצ"ו-תש"ז, ירושלים, תשל"ד (להלן שטרן כרונולוגיה), עמ' 141, 191-193.

פרישת סיעה ב בראשותו של יצחק טבנקין במאי ופטירתו של ברל כצנלסון ב-12 באוגוסט הותירו את דוד בן-גוריון כמנהיג יחיד למפלגה.⁹³ אחד הלקחים שהסיק בן-גוריון מפילוג המפלגה היה שיש להגביר את פעילותם של חלקי ציבור שונים על חשבון העסקנים. כך הוא הציע בישיבת מזכירות מפא"י ב-13 בספטמבר 1944 להעביר חלק מסמכויות האיגוד המקצועי הנמצאות בידי הוועד הפועל של ההסתדרות לידי ועדי הפועלים במפעלים. כמו כן דרש "להכניס צעירים לוועד הלאומי. אנחנו הסיעה היחידה שיש לה בחירה – יכולים לבחור 15 איש.⁹⁴ מבחינה חינוכית סמלית חשוב שמפלגת פועלי ארץ-ישראל תשלח לפחות שני פועלים מחיפה ותל אביב. כשיש סיעה של 15 איש, אשר רק 5-7 יהיו בה עסקנים והשאר משתתפים – מן הראוי שלפחות שניים יהיו פועלים".

דוד רמז וגולדה מאירסון התנגדו להצעה הראשונה בטענה שהיא תרוקן מתוכן את מוסדות ההסתדרות שיוכלו לעסוק רק בתרבות ובעניינים כלליים. לוי שקולניק התנגד להצעה השנייה בגלל מספר נימוקים: ראשית, חברי הוועד הלאומי נבחרו יום קודם, ב-12 בספטמבר, ומבחינה מעשית היה זה קשה לשנות בדיעבד את ההחלטה. (שאלה בפני עצמה היא מדוע העלה בן-גוריון את הצעתו בשלב כה מאוחר וכה קשה לביצוע, אך לא אוכל לדון בה כאן.)

שנית, בעיני שקולניק הצעת בן-גוריון לא הייתה "ממשית" (ההדגשה במקור), והוא הסביר: "דיברנו על העניין בישיבות אחדות. אמרו שנחוץ דיון מצומצם, ואחר כך עוד יותר מצומצם ואחר כך המעגל התרחב ולא הגענו לשום מסקנה סידורית". כלומר, בעיני שקולניק הצעה "ממשית" המובילה ל"מסקנה סידורית", במילים אחרות לאיוש תפקידים, היא כזאת שנדונה בחדרי חדרים, בפורומים מצומצמים של אנשי מנגנון המפלגה. רק לאחר שההצעה "נתפרת" מכל קצותיה יש מקום להביאה לפורום רשמי ורחב שיאשר אותה. ואילו מי שמביא הצעה הנוגעת לאיוש תפקידים לפורום רחב בטרם עת – פירוש הדבר שהוא מכשיל את ההצעה.

שלישית, שקולניק שאל כיצד לתרגם באופן פרסונלי את הצעתו של בן-גוריון. כלומר את מי צריך להוציא מהרשימה כדי להכניס פועלי בית חרושת: "היכולנו ללכת לוועד הלאומי בלי לולו [אליהו הכרמלי⁹⁵]? בהחלט לא; או בלי בן-צבי, כצנלסון [אברהם קצנלסון⁹⁶], רמז, שפרינצק?⁹⁷" רביעית, אף "לאחדות העבודה" ו"חזית השמאל" לא שלחו פועלי בית חרושת לוועד הלאומי אלא עסקני מפלגה כמו אהרון ציזלינג, ישראל אידלסון (בריייהודה),⁹⁷ יוכבד בת-רחל⁹⁸ ויעקב ריפתין.⁹⁹

⁹³ על השפעת פטירתו של ברל כצנלסון על מפא"י ראו למשל שפירא ברל, עמ' 710-708, 731-733; ומאיר בראלי, *מתנועה למנגנון*, 1994 (להלן בראלי 1994), עמ' 20-25.

⁹⁴ למפא"י היו 15 חברים בוועד הלאומי שנבחר ב-12 בספטמבר 1944 מבין 42 חברים. משה אטיאש (עורך), *ספר התעודות של הוועד הלאומי*, ירושלים, תשכ"ג (להלן אטיאש תשכ"ג), עמ' 440-438. נציגי מפא"י היו בבה אידלסון, יצחק בן-צבי, דוד בר-רב-האי, אליהו גולומב, יוסף גורפינקל, אברהם האפט, גרשון זק, אליהו לולו (הכרמלי), גיאורג לובינסקי (גיאורג לוטן), גולדה מאירסון, עדה פישמן, אברהם קצנלסון, פנחס רשיש, דוד רמז ויוסף שפרינצק.

⁹⁵ אליהו לולו (הכרמלי, 1891-1952). נולד בחיפה, תושב טבריה ומן הפעילים הבולטים של תנועת העבודה מקרב עדות המזרח. למד בבית המדרש למורים של כ"ח בפריס. יו"ר סניף הסתדרות המורים התחתון ויו"ר הסתדרות "חלוצי המזרח". לאחר מכן עקר לירושלים והצטרף למפא"י. ציר בקונגרסים הציוניים יו"ר וחבר בחלק מאספות הנבחרים.

⁹⁶ אברהם קצנלסון (ניסן, 1886-1956). מראשי "ההתאחדות", "הפועל הצעיר" ומפא"י. רופא בהשכלתו. ציר בקונגרסים ציוניים. מנהל מחלקת הבריאות של הסוכנות היהודית, חבר הנהלת הוועד הלאומי ומנהל מחלקת הבריאות שלה. לימים מנהל משרד הבריאות. משנת 1950 ציר לארצות סקנדינביה.

חמישית, לגופו של עניין טען שקולניק שהוא מסכים שיש לשלב פועלים עירוניים בפעילות במפא"י. אולם הוא טען ש"אם הפסדנו עשר שנים בפעולה החינוכית ולא צמחו לנו אנשים" (כלומר הוא ביקר במרומז את מפא"י שבעשור שקדם לפילוג לא שילבה כראוי את הפועלים בפעילותה) – "אי אפשר להתחיל ישר מהוועד הלאומי". אלא יש לשלב את הפועלים העירוניים בהדרגה במוסדות נמוכים יותר כמו מועצות הפועלים בתל אביב ובחיפה ובסניפי המפלגה. רק לאחר מכן ניתן יהיה לשלבם במוסדות גבוהים כמו מזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות ובוועד הלאומי.¹⁰⁰

כך רואים אנו כאן את הסתייגותו של שקולניק מכל פגיעה אפשרית במנגנון המפלגה, אף כאשר הציע זאת מנהיג המפלגה בן-גוריון. זאת דווקא בתקופה בה שקולניק קיבל רבות מעמדותיו של בן-גוריון, בתחום המדיני ונגד סיעה ב. אנו נשוב ונראה את גישתו זו של שקולניק במהלך השנים הבאות. בסוף הדיון לא נערכה הצבעה וניתן להבין שבן-גוריון העריך שאין רוב להצעותיו. ראוי לציין את היחס המלגלג של זאב איסרזון לגישתו של בן-גוריון: "היה זה חלק חשוב בתכנית של בן-גוריון, שפועלי תל אביב ייקחו את העניינים בידיהם. אנחנו הפלחים [אנשי ההתיישבות העובדת], [מאיר] ספיר¹⁰¹ ואנוכי, פוטרנו כמעט מסיבה זו. אחרי זעזוע שהגיע עד הוועד הלאומי וגיוס קבוצת חברים נגמר עניין מועצת פועלי תל אביב בזה, שמכל הקבוצה נשאר 'העירוני הוותיק' – לוי שקולניק..." [הנקודות במקור, א.ל.]¹⁰²

כאמור בסעיף א התחזק מעמדו של שקולניק בעקבות הפילוג. אחד הביטויים לכך היה בחירתו במרכז המפלגה ב-8 באוקטובר 1944 לעמוד בראש מועצת פועלי תל אביב עם גולדה מאירסון, למעשה במקומו של אהרון בקר שהיה בתחילה מועמד לתפקיד.¹⁰³ כבר מראשית כהונתם ראה בן-גוריון בהבאתם למועצת הפועלים מהלך שיש לראות בו אות ומופת למפלגה. ב-11 בינואר 1945 בהתייעצות בשאלת ההסתדרויות המקצועיות הארציות טען שעל מפא"י להעביר את משקל הכובד אל הפועל העירוני: "זה הוא ציבור של 60,000 פועלים עובדים עבודה שכירה בערים... אל יספרו לי מעשיות על חשיבות העמק, העמק הוא חשוב, אבל 60,000 פועלים בתל אביב או בחיפה אינם חשובים. טוב יהיה לנו איש כמו

⁹⁷ ישראל אידלסון (ברייהודה, 1895-1965). עלה מרוסיה לאחר שהיה אסור בסיביר בגלל פעילותו הציונית. כמזכיר מועצת פועלי פתח תקווה בסוף שנות העשרים נאסר בגלל מאבקו למען "עבודה עברית". ב-1930 עקר לקיבוץ יגור והיה מראשי "הקיבוץ המאוחד". ח"כ 1949-1965. שר הפנים 1955-1959 ושר התחבורה 1962-1965.

⁹⁸ יוכבד בת רחל (תרשיש, 1901-1989). עלתה ב-1921 מרוסיה. פועלת בפלוגת עין חרוד ב-1924 ואח"כ חברת קיבוץ עין חרוד. פעילה במזכירות "הקיבוץ המאוחד", במועצת פועלי חיפה ושליחת ההסתדרות לגרמניה, 1935-1938. כמו כן פעילה בעליית הנוער ובקופת חולים ו צירה בקונגרס הציוניים כ ו"ג.

⁹⁹ יעקב ריפתין (1907-1978). עלה ב-1929 מפולין והתיישב בקיבוץ עין שמר. חבר הוועד הפועל של "הקיבוץ הארצי" ו"השומר הצעיר". חבר הוועד הפועל של הסתדרות העובדים. ח"כ מטעם מפ"ם, 1949-1965. פרש ממפ"ם בגלל התנגדותו להקמת המערך עם מפלגת העבודה.

¹⁰⁰ ישיבת מזכירות מפא"י, 13 בספטמבר 1944, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 1944.

¹⁰¹ מאיר ספיר (1901-1960) מקבוצת כינרת. לאחר מלחמת העולם השנייה כיהן כאחר מראשי "הבריחה" באירופה. אחת מבנותיו הייתה המשוררת נעמי שמר. לפי שיחות עם זיוה ליש מארכיון קבוצת כינרת ורות נוסבאום, בת אחרת של מאיר ספיר, 22 בנובמבר 2004.

¹⁰² ישיבת מזכירות מפא"י, 16 באוקטובר 1945, אמ"ע, 14 – 1945 – 24 – 2.

¹⁰³ ישיבת מרכז מפא"י, 8 באוקטובר 1944, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 1944. ב-20 במרס 1945 הסביר מרדכי נמירובסקי במזכירות מפא"י שהתכנית המקורית הייתה לשלוח את שקולניק ללשכת המפלגה ואת גולדה מאירסון לשלוח לבד למועצת פועלי תל אביב. אולם מאירסון התנגדה לצאת לבד למועצת הפועלים "והחברים חשבו ששקולניק יעזור לה". אמ"ע, 12 – 1945 – 24 – 2.

תפקידו הרשמי של ¹⁰⁴

שקולניק היה מזכיר ושל גולדה מאירסון יושב-ראש. גולדה פרשה מתפקידה בסתיו 1945 ואילו שקולניק המשיך בתפקידו עד קיץ 1948. ¹⁰⁵ במרס 1945 הסביר אריה בהיר ¹⁰⁶ במזכירות מפא"י באופן רטרופקטיבי את המצב: "לפני שנה היה עניין בית ברנר העניין אשר העסיק את פועלי ארץ-ישראל. בית ברנר הייתה הסוללה שעמדה מול בית הוועד הפועל". ¹⁰⁷ ראוי לציין שתחום פעילותה של מועצת הפועלים חרג מגבולותיה המוניציפליים של תל אביב והוא כלל למעשה את תל אביב רבתי (תל אביב, רמת גן ושכונת בורוכוב, חולון ובת ים) ¹⁰⁸ ובה כ-40,000 חברי הסתדרות ¹⁰⁹ (מתוך 152,000 חברי ההסתדרות ¹¹⁰). באותה עת התגוררו בתל אביב גופא 166,000 יהודים ¹¹¹ ולמעלה מ-200,000 בתל אביב רבתי (מתוך 570,000 יהודי ארץ-ישראל ¹¹²).

החשש במפא"י היה שמא תצליח "לאחדות העבודה" בסיוע סיעות נוספות, להתסיס את פועלי תל אביב נגד שליטת מפא"י במועצה "מלמטה למעלה" ¹¹³ ולכן גייסו למערכה את גולדה מאירסון, מזכירת מפא"י בתל אביב ולצדה את שקולניק. באוקטובר 1944 בחרה מליאת מועצת הפועלים את גולדה מאירסון לתפקיד יושב-ראש, לאחר שהיא הייתה המועמדת היחידה. לאחר מכן התחולל הקרב הקשה יותר על מספר חברי הוועד הפועל של המועצה: 23 שמתוכם 12 חברי מפא"י (כפי שהציעה מפא"י) או 24 שמתוכם 12 חברי מפא"י (כפי שהציעה "לאחדות העבודה"). הצעת מפא"י קיבלה רוב של 36 מתוך 71 צירים, 35 צירי מפא"י ו-1 מ"העובד הדתי". ("לאחדות העבודה" קיבלה 16 צירים, פחות ממה שקיבלה סיעה ב בתל אביב במערכות בחירות קודמות). ¹¹⁴ לאחר מכן נבחרה מזכירות בת שבעה חברים שמהם ארבעה היו חברי מפא"י: גולדה מאירסון, שקולניק, אהרון בקר ¹¹⁵ וחיים הופמן (יחיל). ¹¹⁶ ולצדם

¹⁰⁴ אמ"ע, 3 - 402 - 1945 - 2.

¹⁰⁵ יומן בן-גוריון באינטרנט, 7 באוגוסט 1948. בן-גוריון מצטט את פנחס [לוביאניק] בכינוס צעירי מפא"י. כבר ב-11

במאי 1948 דנה לשכת מפא"י במינוי של ממלא מקום לשקולניק (אמ"ע, 10 - 1948 - 25 - 2).

¹⁰⁶ אריה בהיר (1970-1906). מראשי "הקיבוץ המאוחד" ולאחר מכן "איחוד הקבוצות והקיבוצים". פעיל במועצות הפועלים בעפולה ובחיפה. חבר בכנסת הראשונה.

¹⁰⁷ ישיבת מזכירות מפא"י, 20 במרס 1945, אמ"ע, 12 - 1945 - 24 - 2.

¹⁰⁸ אוליצקי 1969. ב-1946 הוקמה ברמת גן מועצת פועלים נפרדת שכללה את שכונת בורוכוב.

¹⁰⁹ דברי שקולניק במזכירות מפא"י, 16 באוקטובר 1945, אמ"ע, 14 - 1945 - 24 - 2.

¹¹⁰ ו' פרויס, "25 שנות הסתדרות בראי הסטטיסטי" (להלן פרויס תש"ז), בתוך תו שין הא, שנתון "דבר", תל אביב, תש"ו, עמ' 368.

¹¹¹ ר' באקי, "האוכלוסייה בעיר ובכפר", בתוך ספר השנה של העיתונאים, תש"ז, תל אביב, תש"ז (להלן באקי תש"ז), עמ' 84.

¹¹² פרויס תש"ו, עמ' 368.

¹¹³ אוליצקי 1969.

¹¹⁴ הנתונים לפי סקירות ומספרים מפעולות מועצת פועלי תל אביב ויפו תש"ה-תש"ז, תל אביב 1947, להלן סקירות 1947

(א"ע 035 - 25 - D04), עמ' 11. פתק של שקולניק ליוסף אוליצקי ללא תאריך, בתוך אוליצקי 1969. בסך הכל קיבלה

מפא"י בתל אביב 15,785 מתוך 32,071 קולות, כלומר קצת פחות ממחצית הקולות. אוליצקי הוא המקור העיקרי למידע

המופיע כאן.

¹¹⁵ אהרון בקר (1995-1906). מייסדי "הבחרות הסוציאליסטית העברית בא"י" ומזכירה, 1926-1927. חבר מזכירות

מועצת פועלי ת"א, 1934-1943. מנהל המוסד לאספקה של ההגנה (1947-1948) ומנהל משלחת הקניות של משרד הביטחון

(1948-1949). ראש המחלקה לאיגוד מקצועי בהסתדרות, 1949-1961. מזכ"ל ההסתדרות, 1961-1969. ח"כ 1955-

1956, 1961-1973.

¹¹⁶ חיים הופמן (יחיל, 1974-1905). פעיל במועצות הפועלים בת"א ובחיפה ועובד ההסתדרות. ראש המשלחת של הסוכנות

היהודית לעקורים בגרמניה, 1945-1948 ולאחר מכן שירת בתפקידים שונים במשרד החוץ: קונסול בגרמניה, סגן ראש

המשלחת בקלן, שגריר ישראל בשוודיה ומנכ"ל משרד החוץ.

117 מ"פועלי ציון שמאל", פנחס טובין מ"לאחזות העבודה" ויהודה דרניצקי (יודין) מ"השומר הצעיר". בהרכבת המזכירות ניצלה מפא"י חילוקי דעות בקרב סיעות השמאל בין "פועלי ציון שמאל" לבין שתי האחרות.

לאחר התייצבות מעמדה של מפא"י בראשות מועצת הפועלים פנו גולדה מאירסון ולוי שקולניק למהלך של בחירות לאגודות המקצועיות כדי להביא גם שם להשתלטות מפא"י. בשלב הראשון נערכו בחירות לאגודות המקצועיות של עובדי היהלומים, עובדי חומרי הבניין, מהנדסים ועובדי בתי אוכל ומלונות. בכל אלה גברה מפא"י באופן ברור על יריבותיה. לאחר מכן נערכו בחירות לחמש האגודות הגדולות: עובדי מתכת, עובדי בניין, עובדי מזון ופקידים. מפא"י הצליחה להשיג 10 מ-21 חברי המזכירות של עובדי המתכת ועובדי הבניין. לא היה זה רוב אך היה שיפור לעומת המצב שקדם לבחירות. הישגים גדולים יותר היו בבחירות לאגודת עובדי המזון (19 מתוך 21) ולאגודת הפקידים (23 מתוך 27).¹¹⁸

בתחילה חילקו ביניהם שקולניק וגולדה מאירסון ביניהם את הטיפול בעניינים השונים. שקולניק נטל על עצמו את הנושאים הבאים: גיוס (לצבא הבריטי) וביטחון, ריכוז ועדת העבודה, כספים ואדמיניסטרציה, ארגון הפרברים, שיכון ועדות המזרח.¹¹⁹ בכל הנושאים האלה היה לשקולניק ניסיון מוקדם רב, למעט הטיפול בעדות המזרח שבהן לא הרבה לעסוק קודם לכן. גולדה מאירסון קיבלה על עצמה את הטיפול בעניינים נוספים. בינואר 1945 דחו גולדה מאירסון ושקולניק את ההצעה לשלוח את גולדה לוועידת לונדון ועמדתם קיבלה את תמיכת מזכירות מפא"י.¹²⁰ במרס 1945 היא נדרשה על ידי חלק מחברי מזכירות מפא"י לעזוב את מועצת הפועלים ולחזור לוועדה המרכזת של ההסתדרות. היא התנגדה לכך.¹²¹ באפריל 1945 נבחרו גולדה מאירסון, שקולניק, אברהם האפט, מרדכי נמירובסקי ויוסף שפרינצק על ידי מזכירות מפא"י כדי לדון באפשרות לשלב את גולדה במועצת הפועלים ובוועדה המרכזת (למרות התנגדותה של גולדה לכך).¹²² מכל מקום, בסוף 1945 הפסיקה את פעילותה במועצת הפועלים והתרכזה בפעילותה במחלקה המדינית.¹²³ ב-16 באוקטובר 1945 התלונן שקולניק במזכירות מפא"י שלמעשה נשאר לבדו במזכירות מועצת פועלי תל אביב כי מתוך ארבעת נציגי מפא"י רק הוא מופיע ונמצא לבד מול שלושת חברי אופוזיציה. חיים הופמן ויצחק פינקלשטיין (עילם)¹²⁴ לא מגיעים וחסר חבר רביעי. לכן לא היה יכול להגיע לביקורים בתי חרושת כפי שרצה. הוא התלונן על היעדרם של גולדה מאירסון ואהרון בקר והביע חששות מבחירות. הוא דרש שאליעזר שכטר¹²⁵ יכנס למזכירות גם על חשבון פגיעה באגודת הפקידים: "מי שיצביע נגד הליכתו של שכטר למועצה [מועצת הפועלים] חייב לומר מה הוא יגיד לפועלי תל אביב ולמפלגתו ביחס למועצה". איסרון תמך בשקולניק והחמיא לו על

¹¹⁷ דניאל לייבל ("אלכסנדר", 1891-1967). ממנהיגי "פועלי ציון שמאל". חבר במוסדות המפלגה ובמערכות עיתוניה. ייצג את מפלגתו במועצת פועלי ת"א, באספת הנבחרים ובקונגרסים הציוניים ב-1939 וב-1946.

¹¹⁸ סקירות 1947, עמ' 20.

¹¹⁹ החלטות מועצת פועלי תל אביב, 3 בדצמבר 1944, א"ע, 1038 – 72 – 250 – IV.

¹²⁰ ישיבת מזכירות מפא"י, 10 בינואר 1945, אמ"ע, 11 – 1945 – 24 – 2.

¹²¹ ישיבת מזכירות מפא"י, 20 במרס 1945, אמ"ע, 12 – 1945 – 24 – 2.

¹²² ישיבת מזכירות מפא"י, 18 באפריל 1945, אמ"ע, 12 – 1945 – 24 – 2. לא ידוע לי מה היו החלטות ועדה זו.

¹²³ למפרום-צורף, עמ' 199 וגולדשטיין 2003, עמ' 256.

¹²⁴ יצחק פינקלשטיין (עילם, 1900-1999). מזכיר מועצת פועלי ירושלים, 1927-1932. מנהל "קרן חוסר עבודה", 1933-

1949. מנכ"ל משרד העבודה, 1955-1958. מנכ"ל "כור", 1958-1968.

¹²⁵ אליעזר שכטר (1902-1969). פעיל במועצת פועלי חדרה, מזכיר הסתדרות הפקידים ומזכיר מועצת פועלי ת"א מ-1948.

126 גם נמירובסקי תמך בהצעתו של שקולניק מהטעם שראה במועצת

הפועלים מקום חשוב יותר מהסתדרות הפקידים. הצעתו של שקולניק הגיעה להצבעה התקבלה ברוב של 5 מתוך 8 למרות התנגדותם של שכטר ומלצר שדרשו לשלוח את שכטר להסתדרות הפקידים.¹²⁷ ראוי לציין שעם פרישת שקולניק ממועצת הפועלים ב-1948 החליפו שכטר בתפקיד המזכיר. זו דוגמא לדרך שבה שקולניק גייס אנשים למוסד לעבוד תחתיו ובבוא העת הפקיד בידיהם את אותו מוסד. הדוגמא העיקרית לדפוס פעולה זה היה פנחס קוזלובסקי (ספיר) שהחליף את שקולניק במקורות, במשרד הביטחון (כמנכ"ל) ובמשרד האוצר כשר.

בישיבת מזכירות מפא"י ב-3 במרס 1945 נפלה מחלוקת לגבי פישל ורבר:¹²⁸ האם להעביר אותו לתפקיד מזכיר סניף מפא"י בתל אביב, סניף שנמצא בחזית המאבק בתנועה לאחדות העבודה. מול דרישת אנשי המרכז החקלאי להשאירו כאחראי על המושבות במרכז החקלאי. שקולניק שהיה קשור לשני הצדדים, הן כאיש המרכז החקלאי מאז נוסד ב-1920 והן כמזכיר מועצת פועלי תל אביב הציע פשרה המבוססת על "סידור זמני" לחצי שנה. אולם הצעתו נפלה כי חברי המזכירות סברו שבמינוי כזה אין מקום לסידור לחצי שנה בלבד. בהצבעה קיבלו שתי ההצעות כל אחת 5 קולות – והנושא הועבר לישיבת המזכירות ב-7 במרס 1945. בישיבה ב-7 במרס סירב בן-גוריון לערוך הצבעה בנושא בגלל מיעוט המשתתפים ונתן משקל מכריע לנימוקים האישיים שהעלה ורבר, תוך כדי דחיית הנימוק של מילוי תפקיד אחר במרכז החקלאי.¹²⁹ ראוי לציין שהפעם, כאשר לא מדובר באיוש תפקיד במועצת פועלי תל אביב אלא באיוש תפקיד במנגנון המפלגה – לא התקבלה דעתו של שקולניק.

שקולניק הקדיש מאמצים רבים לטיפול בבעיות הפועלים, הן ברמת הפרט והן ברמת ועדי המפעלים.¹³⁰ הוא גם פעל למען עזרה לפועלים שובתים מחוץ לתחום פעילותה של מועצת פועלי תל אביב¹³¹ הוא גם ניסה לפעול למען מפעלי תרבות לפועלים¹³² ולהלחם בתאונות עבודה.¹³³ הסיבה שאינני מפרט את

¹²⁶ ישיבת מזכירות מפא"י, 16 באוקטובר 1945, אמ"ע, 14 – 1945 – 24 – 2.

¹²⁷ ישיבת מזכירות מפא"י, 16 באוקטובר 1945, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות.

¹²⁸ פישל ורבר (1896-1950). מראשי "ההתאחדות" בגליציה. עלה ב-1934. מנהל המחלקה למושבות ב"מרכז החקלאי".

¹²⁹ ישיבות מזכירות מפא"י, 3 ו-7 במרס 1945, אמ"ע, 11 – 1945 – 24 – 2.

¹³⁰ יש לכך דוגמאות מרובות ביומן העבודה שלו ממזכירות מועצת פועלי תל אביב. א"ע, IV – 250 – 72 – 1 – 247.

במכתביו אל אוצר מפעליים (19 בנובמבר 1944, 20 בדצמבר 1944, 2 בינואר 1945 (למפרום-צורף, עמ' 202), 12 בדצמבר 1945, 18 בדצמבר 1945, 3 בינואר 1946, 22 בינואר 1946 ו-19 במרס 1946, א"ע, 3242 – 1 – 72 – 250 – IV; 8-10 ביולי 1945 על הצמדת פועלי חיפה אבא חושי (5 ביולי 1945 על הוצאת עיתון משותף, א"ע, 796 – 1 – 72 – 250 – IV; ו-8 ביולי 1945 על הצמדת פועלי העץ לפועלי המתכת, א"ע, 932 – 1 – 72 – 250 – IV), להנהלת קרן השביתה (12 באפריל 1945, א"ע 960 – 1 – 72 – 250 – IV) ולהנהלות "המעביר" ו"דרום יהודה" (3 בינואר 1946 ו-11 באוקטובר 1946, א"ע, 3739 – 2 – 208 – IV). הדברים מופיעים גם אצל למפרום-צורף, עמ' 196-199, 202 וגולדשטיין 2003, עמ' 254-256.

¹³¹ פניית שקולניק לוועדים לעזור לפועלי "נשר", 29 באפריל 1945; פניית שקולניק לעזור לפועלי מפעלי ים המלח, 8

באוקטובר 1946, א"ע, 1038 – 1 – 72 – 250 – IV.

¹³² שקולניק אל הוועד הפועל של ההסתדרות, 16 ביולי 1946, א"ע, 678B – 1 – 72 – 250 – IV.

¹³³ שקולניק אל פועלים, 10 בנובמבר 1947, א"ע 4326 – 1 – 208 – IV.

¹³⁴ בה בעת הוא פעל לחיזוק מפא"י בוועדים השונים כמו ועד פועלי נמל תל אביב שבו נהנו סיעות השמאל מרוב. ¹³⁵ ב-22 בפברואר 1945 סקר שקולניק בוועד הפועל של מועצת הפועלים את פעילות הנהלת המועצה מאז אוקטובר 1944. מדברי שקולניק עולה שהוועד הפועל קיים ארבע ישיבות, כלומר בערך פעם בחודש, ואילו מזכירות מועצת הפועלים נפגשה 35 פעם, כלומר בערך כל שלושה-ארבעה ימים. הדבר תאם את סגנון עבודתו של שקולניק ששלט בעניינים המסורים לו באמצעות ועדות קטנות הנפגשות לעתים תכופות. אמצעי נוסף שציין שקולניק עבור ניהול המועצה היה כתיבת יומן עבודה המפרט את הפעילות השוטפת. נוסף לכך נקבעו ועדות לעניינים שונים, אך הן עדיין לא פעלו באופן סדיר.

שקולניק סקר את סכסוכי העבודה בהם טיפלה המועצה: עיריית תל אביב (שהוחזקה בידי הציונים הכלליים בראשות ישראל רוקח), ¹³⁶ "ארגמן", "המלחים", בתי הקולנוע ועוד. הוא הביע צער על כך שבחלק מהמקרים הפך סכסוך העבודה לשביתה ארוכה מדי למשל במפעל "ארגמן": "זו הייתה אחת השביתות שאני חושב שיכלה להיות אחרת. על כל פנים שביתה. על כל פנים שביתה שיכלה להיגמר בהצלחה לאחר יום-יומיים, ולא בפחות הצלחה מזו שנגמרה אחר 10 ימים... מר קליר ¹³⁷ נחשב כאופוזיציונר בהתאחדות בעלי התעשייה וכ"שמאלי". הוא האיש מעמודי התווך במגבית ההתגייסות... אינני קובל על שהייתה שביתה במקום, [אבל] ברור שאפשר היה לגמור ביום השני את השביתה". אחד הנושאים שעלו בסקירה היה המחסור בפועלים לתעשיית היהלומנים והשגת אמצעים כספיים להסבת פועלים מחוסרי עבודה לתעשייה זו ¹³⁸ שהתקדמה מאוד במהלך מלחמת העולם השנייה בעת שתעשיית היהלומנים הבלגית נפגעה.

בפברואר 1945 התעוררה מחלוקת חדשה בחיי הפועלים ובין מפלגות הפועלים. לנוכח השפע הכלכלי שהביאה מלחמת העולם השנייה על היישוב, אליו התלוותה תנופת בנייה גדולה, גדל הביקוש לפועלי בניין. הנהגת מפא"י התייצבה בין שני ערכים מנוגדים. מחד דאגה לפועל ורצון להגדיל את הכנסתו, מאידך חשש מהגדלת ההוצאות על בנייה – מה שיכביד על הבנייה לצורכי היישוב (מהון ציבורי ופרטי כאחד). למעשה נמצאו כאן אנשי מפא"י בתווך, הן כתנועה המייצגת פועלים, הן כתנועה המייצגת מעסיקים – חברות הבנייה ההסתדרותיות "סולל בונה" ו"שיכון" והן כתנועה המייצגת רוכשי דירות

¹³⁴ אשכול במעלה, עמ' 451. "דברי ראש הממשלה ושר הביטחון לוי אשכול בקבלת פנים ע"י מועצת פועלי תל אביב-יפו", 25 באוקטובר 1963, אי"א, נאומים ספטמבר-אוקטובר 1963. לא ברור לי כיצד הגדיל שקולניק את מספר חברי הסיעה כי הבחירות הבאות לוועידת ההסתדרות ולמועצות הפועלים התקיימו ב-1949. יתכן שכוונתו הייתה שהוא הגדיל את מספר חברי הקואליציה השלטת במועצת הפועלים.

¹³⁵ אוליצקי 1969.

¹³⁶ בפברואר 1946 החריף המאבק המקצועי עם עיריית תל אביב ומועצת הפועלים השביתה את הערייה למשך 17 יום (אוליצקי 1969).

¹³⁷ אברהם קליר (1903-1985). תעשיין ומהנדס כימי בהכשרתו. עלה ב-1934 והקים עם יצחק זקס את מפעל "ארגמן" לטקסטיל בר"ג. התעשיין הראשון שהקים מועצת יצור משותפת עם הפועלים לקביעת נורמות ופרמיות. יו"ר נשיאות התאחדות התעשיינים, 1962-1963.

¹³⁸ ישיבת הוועד הפועל של מועצת פועלי תל אביב, 22 בפברואר 1945, א"ע, 103 – 406 – IV.

בישיבת לשכת מפא"י ב-27 בפברואר 1945 דיווח מנהל מרכז העבודה שלידי הוועד הפועל של ההסתדרות השל פרומקין¹³⁹ על המו"מ בנושא. בדצמבר 1944 הוסכם בוועד הפועל של ההסתדרות לשלם לפועלי הבניין שכר יסודי של 1.5 לא"י ליום לפי עיקרון של שכר יסודי ותוספת יוקר לפי האינדקס של התעשייה. בכוונה נקבע שכר גבוה יותר מאשר בתעשייה כי בגלל מזג האוויר פועלי הבניין היו יכולים לעבוד פחות ימים בחודש. אולם פועלי הבניין לא הסתפקו בכך ובמהלך חודש פברואר החלו לדרוש שכר גבוה יותר – 1.750-2 לא"י ליום. בישיבת מזכירות הוועד הפועל הסכימה גולדה מאיר לעלות את השכר ל-1.750 לא"י. פרומקין הסתייג מהעלאת השכר לפועלי הבניין בגלל הנימוקים הבאים: הבנייה תתייקר ולא יהיה ניתן לבנות שיכונים לפועלים (נושא בו עסקו שקולניק ופרומקין בשנות השלושים של המאה ה-20¹⁴⁰), השכר הגבוה ימשוך עבודה ערבית, ההפרש בין שכר עבודה בבניין ובתעשייה יעלה לחצי לירה ליום והגבר ידחוף את פועלי התעשייה לדרוש העלאת שכר. דב שפירר¹⁴¹ טען שזו פרובוקציה של לאחזות העבודה. כנגד שלטון מפא"י במועצת פועלי תל אביב. הוא התנגד בתוקף לתוספות שכר "קטסטרופליות". במקום לתת את תוספות השכר הנ"ל הציע להכניס לענף עוד מאות פועלים.

גישתו של שקולניק הייתה שונה משל חבריו. כמו גולדה מאירסון, חברתו להנהגת מועצת פועלי תל אביב, הוא לא נרתע כל כך מהעלאת שכר פועלי הבניין: "לדידי לא יזיק לציונות אם הבניין לשיכון עולים יעלה עוד 50,000 לא"י והכסף הזה יישאר בידי פועלים" (ההדגשה במקור). אולם, אם אכן מבחינה כלכלית לא ניתן לממן תוספת שכר לפועלי הבניין – הרי שיש לנקוט בקו פעולה שונה ממה שדרשו קודמיו בדיון: "אם אנו חושבים כי הציונות תלויה ב-50,000 לירות אלה, הרי שצריך שקפלן [גזבר הסוכנות אליעזר קפלן] יזמין אליו את באי כוח כל מפלגות הפועלים ויגיע אתם לכלל הסכם על גודל השכר של פועלי הבניין. בכוח הרוב של 53% לא נוכל לעשות זאת. מה עוד, שבאגודת פועלי הבניין אנו במצב של מיעוט". במילים אחרות, על הנהגת מפא"י למחול על כבודה ולהיכנס למו"מ עם הנהגות יריבותיה במחנה הפועלים: השומר הצעיר, פועלי ציון שמאל ואפילו התנועה לאחזות העבודה, ולשכנע אותן, מטעמים ציוניים-לאומיים, למנוע העלאת שכר לפועלי הבניין.

נקודה נוספת שעולה מדברי שקולניק היא התנגדות להתקפה החזיתית כנגד "חוצפתם" כביכול של פועלי הבניין בעצם הדרישה להעלות את שכרם: "מתי פועלי הבניין לא השתמשו בקוניקטורה כדי להעלות את שכרם? מתי נהגים לא השתמשו בשעת כושר להעלאת השכר? וכו' וכו'. מה החטא שפועלי הבניין משתמשים בשעת הכושר ורוצים להיטיב את שכרם? אין לדרוש מהפרט שהוא בשכר עבודתו יאפשר

¹³⁹ השל פרומקין (1896-1974). מראשוני דגניה ב. מנהל מרכז העבודה של ההסתדרות וחבר במוסדות נוספים של ההסתדרות. ציר בקונגרסים ציוניים. חבר בכנסת הראשונה.

¹⁴⁰ למשל ראו מכתב שקולניק אל פרומקין, 14 בינואר 1936, א"ע, 210 – 1 – 250 - IV.
¹⁴¹ דב שפירר (גיסר, 1899-1984?). חבר הוועד המרכזי של "הפועל הצעיר" בשנות העשרים. בשנות השלושים היה פעיל במרכז החקלאי. בשנים 1948-1950 היה אפוטרופוס על נכסי נפקדים במשרד האוצר. בשנות השישים היה מנהל ש"שיכון עובדים".

מדברי שקולניק משתמע שכוחות השוק, כוחות הכלכלה, חזקים יותר מהחלטות ציוניות. כל ניסיון לקבל החלטות שאינן מתחשבות בכוחות אלה נועד לכישלון. מלבד זאת לפועל יש זכות לגיטימית למקסם את שכרו בכל עת שיש סיטואציה המשחקת לידיו.¹⁴² הדיון הסתיים ללא הכרעה בגלל היעדר רוב ברור.¹⁴³ בעיית שכר פועלי הבניין המשיכה להעסיק את מוסדות מפא"י ואת שקולניק.¹⁴⁴ בישיבת מזכירות מפא"י ב-28 באוגוסט 1945 הציע נמירובסקי לאמץ סיכום שהגיע אליו עם פעילי מפא"י באגודת פועלי הבניין על הקמת הסתדרות ארצית של פועלי הבניין וכינוס ועידה באוקטובר 1945. המזכירות (שבה לא נוכח הפעם שקולניק) קיבלה את ההצעה, לצד החלטה להקים הסתדרות ארצית של פועלי החרושת.¹⁴⁵ המניע להחלטה היה לפי איסרוזון ונמירובסקי לקיים את מצע המפלגה לארגן עובדים בלתי מאורגנים בבניין, חרושת, ים והובלה. היה כאן לקח מהצלחתה של סיעה ב בקרב פועלי תל אביב. אף שהדברים לא נאמרו במפורש הרי יש להניח שחברי המזכירות סברו שיהיה קל יותר להגיע להסכם שכר עם הסתדרות ארצית של פועלי בניין מאשר עם אגודה המייצגת את פועלי הבניין בתל אביב שנהנו יותר מכל אזור מתנופת הבניין.

בישיבת מזכירות מפא"י ב-12 בספטמבר 1945 התקרב שקולניק לעמדות שהציגו חבריו פרומקין ושפריר ב-27 בפברואר. הוא יצא כנגד פועלי הבניין בתל אביב ושיבח את פועלי הבניין בחיפה: "מאוד יתכן שבחיפה החיים שקטים יותר, הוגנים יותר, יותר הסתדרותיים, עוד אינם מתביישים בגישה חלוצית". הייאוש מגישתם של פועלי הבניין בתל אביב הביא את שקולניק לטעון כי "לא נוכל לעמוד ב[פני] פועלי הבניין בתל אביב, הם זקוקים להזרקה דם חדש. אילו אפשר היה להביא לתל אביב 500 חברים צעירים, שאפשר לדבר אתם אחרת, ולעשותם לפועלי בניין, היה אפשר לשנות את העניינים." ראוי לציין שלדברי פרומקין היו באותה תקופה 5,500 פועלי בניין יהודים בארץ-ישראל אשר 1,200-1,500 מהם התגוררו בתל אביב.¹⁴⁶

שקולניק ציין שתי נקודות נוספות: א) שינוי מערכת יחסי העבודה המאורגנת. הוא הצביע על תופעה בבית החרושת לטקסטיל לודז'יה שם באים פועלים ביזמתם ומבקשים לעבור משכירות לקבלנות כדי להרוויח יותר. לכן הוא דרש דיון "סינתטי" בכל ההיבטים של העלאת שכר פועלי הבניין.

ב) מחסור בדיור לעולים חדשים שהחלו לבוא עם סיום מלחמת העולם השנייה. כפתרון לכך דרש להקים פלוגת עבודה בת מאה בחורים שתבנה שיכון לעולים חדשים. על כך ענה לו פרומקין שיש צורך שנחוצים 3,000 איש ואין אפילו 500.¹⁴⁷ בסופו של הדיון הוחלט ברוב של חמישה להעלות את שכר פועלי

¹⁴² ישיבת לשכת מפא"י, 27 בפברואר 1945, אי"א, מפלגה, מרכז-מזכירות 1945.
¹⁴³ ישיבת לשכת מפא"י, 27 בפברואר 1945, אמ"ע, 4 – 1945 – 25 – 2.
¹⁴⁴ למשל הדיון במזכירות מפא"י ב-15 באוגוסט 1945. אמ"ע, 13 – 1945 – 24 – 2.
¹⁴⁵ ישיבת מזכירות מפא"י, 28 באוגוסט 1945, אמ"ע, 13 – 1945 – 24 – 2.
¹⁴⁶ ישיבת מרכז מפא"י, 18 בספטמבר 1945, אמ"ע, 46 – 1945 – 23 – 2. וכן אוליצקן 1969.
¹⁴⁷ ישיבת מזכירות מפא"י, 12 בספטמבר 1945, אי"א, מפלגה, מרכז-מזכירות 1945.

בישיבת מרכז מפא"י עם באי כוח אגודות פועלי הבניין ב-18 בספטמבר 1945 דיווח מנהל חברת "שיכון" זליג לוביאניקר (לבון)¹⁵⁰ כי מחיר דירת שני חדרים בגודל 55 מ"ר עלה מ-300 לא"י לפני מלחמת העולם השנייה ל-1,175 לא"י. וכי מקור רובה של העלייה במחיר הוא עליית חומרי בניין מתוצרת מקומית (פי שתיים) ועליית השכר וההובלה (פי שתיים וחצי). הוא אף דיווח כי יש פועלי בניין במקצועות ייחודיים כמו נהגי טרקטור שהשתכרו 35 לא"י ליום! מנהל מחלקת העבודות הציבוריות בממשלת המנדט כריסטופר וילסון בראון¹⁵¹ יצא בתכנית ממשלתית להקמת 27,000 חדרים – אך אין במשק כוחות היכולים לבצע את מלוא המכסה.

בדבריו הביע שקולניק צער על שנאסר על פועלים בתל אביב לעבוד בקבלנות – מה שהיה מעלה את תפוקתם. לטענתו שכר של 2 לא"י ליום אינו מופרז והוא הזכיר את הביקורת על הצעת גולדה מאירסון בפברואר להעלות את שכר פועלי הבניין ל-2 לא"י.¹⁵² בפני מרכז מפא"י הועמדה הצעת מזכירות מפא"י (בה תמך שקולניק) לתת לפועלי הבניין תוספת 150 מא"י וכן ייסוד קרן לביטוח פועלי בניין ומאמץ להגדלת מספר פועלי הבניין המקצועיים מול התנגדותו של השל פרומקין לכל תוספת שכר לפועלי הבניין כדי שלא לייקר עוד יותר את הבנייה. הפרוטוקול הנמצא בארכיון בית ברל אינו מלא וכן איני יודע מה הוחלט.¹⁵³

המו"מ עם פועלי הבניין לא הועיל ובסוף אוקטובר החליטו פועלי הבניין ב"סולל בונה" לשבות. שקולניק שלח להם איגרת ב-26 באוקטובר 1945 בה התבקשו שלא לשבות מטעמים ציבוריים וציוניים: "שביתה בבניינים שנועדו לשמש קורת גג לשרידי ישראל בימות הגשמים המתקרבים היא אנטי-פועלית, אנטי-הסתדרותית ואנטי-ציונית".¹⁵⁴

ביום ראשון, 28 באוקטובר התפרסמו בעיתון "דבר" אזהרות של מועצת פועלי תל אביב ושל הוועד הפועל של ההסתדרות אל פועלי הבניין שלא ישבתו "כי שום הצעה לשבות לא הובאה" בפני מועצת הפועלים. הוועד הפועל הזהיר פועלי בניין שאם ישבתו – "ייקראו כמפירי משמעת הסתדרותית".

למרות קריאותיהם של מועצת הפועלים והוועד הפועל התקיימה שביתה ב-28 באוקטובר. השביתה יוחסה בעיתון "דבר" ל"מארגנים אנונימיים" שהחלו לפעול ביום שישי 26 באוקטובר.¹⁵⁵ אולם העיתון "ידיעות אחרונות" נתן פרשנות מפורטת יותר לאירוע: "לאחרונה נצחה מפא"י בבחירות למועצת אגודת פועלי הבניין אך האופוזיציה רצתה להוכיח שהיא השלטת וכי מפא"י זכתה שלא כדין בבחירות, והיא

¹⁴⁸ כנראה שמדובר בפורום אדי-הוק.

¹⁴⁹ ישיבת מזכירות מפא"י, 12 בספטמבר 1945, אמ"ע, 14 – 1945 – 24 – 2.

¹⁵⁰ זליג לוביאניקר (לבון, 1893-1975). אחד מאחיו של פנחס לבון. מראשי ארגון השיכון ההסתדרותי. פעיל במועצת פועלי ת"א. בשנות ה-30 הצטרף לחברת הבנייה ההסתדרותית "שיכון" והיה מנהלה ואח"כ מנהל חברת "שיכון עובדים".

¹⁵¹ Brown, Christopher Wilson (1891-). מהנדס בהכשרתו. שירת מטעם השלטונות הבריטיים בחוף הזהב (גאנה) ובסיריה לאון. מנהל המחלקה לעבודות ציבוריות בא"י מאז 1938.

¹⁵² ישיבת מרכז מפא"י, 18 בספטמבר 1945, אי"א, מפלגה, מרכז-מזכירות 1945.

¹⁵³ אמ"ע, 23 – 1945 – 46 – 2. לא מצאתי דיווח על כך גם בעיתון "דבר".

¹⁵⁴ שקולניק אל פועלי הבניין, 26 באוקטובר 1945, א"ע, 933 – 1 – 72 – 250 – IV, וכן למפרום-צורף, עמ' 205.

¹⁵⁵ "דבר", 29 באוקטובר 1945, עמ' 1.

156 מארגני השביתה הועמדו למשפט חברים בפני בית הדין של ההסתדרות – אך בה בעת הלכה ההסתדרות לקראת פועלי הבניין והעניקה להם תוספת שכר של 150-200 מא"י.¹⁵⁷

בדיקת עמדתו של שקולניק בנושא שכר פועלי הבניין בשמונת החודשים, פברואר-אוקטובר 1945, מראה כי לשקולניק לא הייתה עמדה אחת אלא שהוא שינה מדי פעם את עמדתו.¹⁵⁸ לפעמים הסכים לתת תוספת שכר לפועלים ולפעמים התנגד. ניתן להצביע על עקרונות פעולה: מצד אחד שקולניק לא גינה את הפועלים על עצם דרישתם להעלות את שכרם וראה בה תביעה לגיטימית של פועלים ממעסיקם – אפילו מדובר בחברה הסתדרותית, הוא גם הכיר בכוחו של השוק החופשי ולא ראה טעם לפעול באופן חזיתי נגדו ודומה שבנקודה זו לא היו רבים שהפנימו זאת. מצד שני הוא ראה לנגד עיניו גם את טובת התנועה הציונית והמשק ההסתדרותי ולא היה מוכן לפגיעה קשה בהם. שקולניק הציע להשתמש במגוון של אמצעים כדי להגשים את עקרונותיו: מו"מ עם נציגי הפועלים, התפשרות בשאלת השכר שלהם, שינוי מבנה השכר על ידי תוספת שכר לפועלים ותיקים ו/או מעבר לעבודה בקבלנות, גיוס פלוגת עבודה, פנייה לרגשות הלאומיים-ציוניים של הפועלים ואף של מנהיגי מפלגות הפועלים היריבות. להערכתו שקולניק תרם לקבלת הגישה לפיה על מפא"י ללכת כברת דרך לעבר פועלי הבניין ולעלות במקצת את שכרם, אך לא לקבל את מלוא דרישותיהם בגלל ההשלכות הצפויות על המשק בכלל ועל ענף הבניין בפרט.

אבי בראלי גורס שבתקופת כהונתו של שקולניק כמזכיר מועצת פועלי תל אביב, 1944-1948: "ייתכן בהחלט ששם נקשרה בריתו הפוליטית עם ארן, מאיר, נמיר ונצר. ויש להניח שקרבתם של מאיר ושל שקולניק לבן-גוריון תרמה במידה לא מעטה להידוק הברית הזאת."¹⁵⁹ קבוצת פעילים אלה שנקראו בתקופות שונות "סיעה ג" ו"הגוש" ראו עצמם כנאמנים לקו של הנהגת מפא"י, בן-גוריון וברל כצנלסון, בימי הקרע עם סיעה ב והתגבשו למעשה כקבוצה בפני עצמם. ברור שבפעילותו במועצת הפועלים פעל שקולניק במשותף עם גולדה מאירסון, כמו כן הוא פעל במשותף עם שרגא נוסוביץקי (נצר) שהיה פעיל בוועד פועלי עיריית תל אביב.¹⁶⁰ על קשריו של שקולניק עם זלמן (זיאמה) אהרונוביץ (ארן) אנו יכולים ללמוד מהשבחים שחלק זלמן אהרונוביץ לשקולניק על פעילותו במועצת הפועלים בישיבת מזכירות מפא"י ב-20 מרס 1945: "מלכתחילה לא עלתה על דעתנו הליכתו של שקולניק והתברר שהוא נכנס לשם כ'סכין בחמאה'. כנראה היה לו רצון לעשות את העבודה הזאת"¹⁶¹ על הקשרים בין שקולניק למרדכי נמירובסקי (נמיר) ניתן ללמוד מיוסף אוליצקי שהיה עוזרו של שקולניק בבית ברנר שמדגיש את

¹⁵⁶ "ידיעות אחרונות", 30 באוקטובר 1945.

¹⁵⁷ "דבר", 1 בנובמבר 1945.

¹⁵⁸ על עמדת מפא"י ושקולניק בסוגיה זו בתקופה מאוחרת יותר ובנסיבות שונות ראו ישיבת מזכירות מפא"י ב-25 בפברואר 1947, אמ"ע 18 – 1947 – 24 – 2.

¹⁵⁹ אבי בראלי, "פוליטיקה מפלגתית ופוליטיקה של ממשל: הנהגת מפא"י במעבר מיישוב למדינה", ישראל, 5, 2004, (להלן: כראלי 2004) עמ' 31-62, במיוחד עמ' 58.

¹⁶⁰ לימים סיפר אשכול: "כאשר הייתי מזכיר מועצת פועלי תל אביב נעזרתי בו (בנצר) הרבה מאוד בשכונת התקווה, בשכונת וולובסקי, הוא היה אז משגיח, מנקה אשפה בתל אביב" (פגישת חברים, 26 בדצמבר 1963, אי"א, חומר לצילום III). הוא אף העיד כיצד הגן על על נצר ושפירא (כנראה יצחק שפירא) בפני אליהו גולומב שהתקיף אותם בחריפות: "הגנתי בפניו על נצר, שפירא והגוש, ושאלתי אותו: האם דיברת עם נצר?" (פגישתו של מר ל. אשכול, ראש הממשלה ושר הביטחון, עם חברי המזכירות של מערכת "רמזור", 9 בינואר 1965, אי"א, מפלגה III, ינואר 1965).

¹⁶¹ ישיבת מזכירות מפא"י, 20 במרס 1945, אמ"ע, 12 – 1945 – 24 – 2.

אוליצקי גרס ששקולניק נהנה מדעת קהל אוהדת בזכות היותו איש ההתיישבות העובדת (אם כי קדמו לו פעילים אחרים מההתיישבות), הדעה "ש'שקולניק הוא איש בן-גוריון" (כלומר עצמתו המפלגתית של שקולניק סייעה לו בפעילותו במועצת הפועלים) והיותו מנהל מקורות ש"יכול בכל רגע 'לארוז את החפצים' ולהסתלק ו'ישברו אחרים ראשם בכותל".¹⁶³

בנוגע לנקודה האחרונה אותה מציין אוליצקי יש להעיר כי קיימת חפיפה כרונולוגית בין כניסת שקולניק לתל אביב כמזכיר מועצת הפועלים לבין כניסתו לתל אביב בתוקף פעילותו כמנהל "מקורות". חברת מקורות נוסדה ב-1938 והתרכזה בתחילה באזור הצפון. אמנם שקולניק הביע כבר ב-21 בפברואר 1941 תמיכה בתזכירו של מהנדס המים שמחה בלאס "תכנית ישוב מדבריות ארץ-ישראל על ידי משיכת מים מנחלים" מ-12 בפברואר 1941,¹⁶⁴ כמו כן תמך שקולניק עקרונית בהלאמת משק המים,¹⁶⁵ אך בפועל עדיין פעלה "מקורות" בצפון בלבד. רק ב-24 בינואר 1944 עולה לראשונה במועצת המנהלים של מקורות האפשרות לספק מים לחולון בעקבות בקשת מועצת חולון באביב 1943. שקולניק חיזוה את דעתו: "בשבילנו חשוב העניין מתוך שני נימוקים, והם: אזור חולון (חולות) עשיר באוצרות מים ויש אפשרות להזרים משם מים לדרום. (ב) מים עירוניים מחירים גבוה ממים חקלאיים".¹⁶⁶ שנה לאחר מכן, ב-2 בינואר 1945, דיווח שקולניק על כך שמקורות רכשה את השליטה במפעלי המים של חולון ושל דרום תל אביב.¹⁶⁷ אין בכוונתי לטעון ששקולניק הפנה את פעילותה של מקורות לכיוון תל אביב אך ורק משום שבאותה עת קיבל על עצמו את תפקיד מועצת פועלי תל אביב, כי אין לכך ראיות. אולם אני טוען שעצם העובדה ששקולניק נכנס לפעילות באזור תל אביב בשתי זרועות – מועצת הפועלים ומקורות – באותה עת – הקלה עליו את הפעילות. שקולניק ידע להיעזר בזרוע אחת שבשליטתו כדי להפעיל זרוע אחרת שבשליטתו.¹⁶⁸ וגם אם הוא לא עשה זאת הפעם, הרי שהוא יצר לעצמו את האפשרות לעשות זאת בעת הצורך.

¹⁶²אוליצקי 1969.

¹⁶³אוליצקי 1969.

¹⁶⁴שקולניק אל חברת העובדים, 21 בפברואר 1941, א"ע, IV-184-1-204. וכן שמחה בלאס, מי מריבה ומעש, רמת גן, 1973, (להלן בלאס 1973), עמ' 125 – 139.

¹⁶⁵ישיבת מרכז מפא"י, 15 במרס 1945, א"א, מפלגה מרכז-מזכירות 1945, וכן למפרום-צורה, עמ' 204.

¹⁶⁶"פרטייכל מיישיבת מועצת המנהלים של מקורות", ירושלים, 24 בינואר 1944, ג"מ, ח/849.

¹⁶⁷"פרטייכל מיישיבת מועצת המנהלים של מקורות", ירושלים, 2 בינואר 1945, ג"מ, ח/849. וכן נאום שקולניק בוועידה החקלאית השישית, "ממקורות לקרן קיימת למים", מרס 1945, א"ע, הספרייה, לוי אשכול, בחבלי ההתנחלות, תל אביב, תשי"ט, (להלן אשכול בחבלי), עמ' 156.

¹⁶⁸כך לדוגמא במלחמת העצמאות ניצל שקולניק את תפקידו במועצת הפועלים כדי לגייס פועלים שיעבדו כסבלים בדרך בורמה בעת שעבד כעוזר שר הביטחון לעניינים אזרחיים ("דברי... אשכול בקבלת פנים ע"י מועצת פועלי תל אביב-יפו", 25 באוקטובר 1963, א"א, נאומים ספטמבר-אוקטובר 1963). דוגמא אחרת התרחשה ב-14 באוגוסט 1947 כאשר שקולניק כינס "לישיבה דחופה" את מליאת מועצת פועלי תל אביב, ועדי פועלים והנהלות מוסדות הסתדרותיים וקואופרטיבים לשמוע הרצאה שלו בענייני ביטחון. הדעת נותנת שההרצאה לא נועדה רק כדי לעדכן את השומעים במצב המתוח אלא גם לגייסם לפעולה (אמ"ע, 59 – 1947 – 401 – 2).

1.ג: חלקו של שקולניק במאבק בין בן-גוריון לוייצמן, 1942-1946

פרשת היחסים המיוחדים שבין חיים וייצמן לבין תנועת העבודה אשר הגיעה לנקודת מפנה בקונגרס הציוני הכ"ב בבזל ב-1946 טופלה בהרחבה על ידי יוסף גורני שמציג שלוש מערכות: 1942, 1943 ו-1946.¹⁶⁹ לפיכך אסתפק בהצגת חלקו של לוי שקולניק במאבקים של שנות הארבעים – אף שחלקו האישי לא היה מרכזי – בניגוד לחלקו האישי במאבק עם סיעה ב.

במערכה הראשונה בין חיים וייצמן לבין דוד בן-גוריון בקיץ 1942 לא נטל שקולניק חלק. לנוכח העובדה שהמאבק היה בתחום המדיני, (הפרשנות לתכנית בילטמור ושאלת מעמדו האישי של וייצמן בביצוע מדיניות החוץ הציונית), תחום בו לא הרבה שקולניק להתערב ונראה שחברי מפלגתו לא ראו בשקולניק בתקופה זו בר-סמכא בתחום המדיני.

המערכה השנייה בין וייצמן לבן-גוריון החלה בדיון בוועדה הפוליטית של מפא"י במאי 1943 בהתקפתו הקשה של בן-גוריון על פעילותו של וייצמן ללא תיאום עם הנהלת הסוכנות. כאן באה לידי ביטוי מעורבות קטנה של שקולניק. הפעם יצאו נגד בן-גוריון שורה של מנהיגים: יוסף שפרינצק, אליעזר קפלן ואליהו גולומב. אף ברל כצנלסון הסתייג מהתקפתו של בן-גוריון על וייצמן. העימות וייצמן-בן-גוריון הביא להתפטרותו של בן-גוריון מתפקיד יושב-ראש הנהלת הסוכנות ב-26 באוקטובר (לאחר שהודיע על כוונתו להתפטר ב-11 ביולי). פן זה של העימות יותר מעניין מבחינת מחקר, כי הוא הפך לעימות פנים-מפלגתי במפא"י.

בדיון בלשכת מפא"י ב-14 בנובמבר 1943 שבו כיהן שקולניק כיושב-ראש התנהל ויכוח קשה בין ברל כצנלסון לבין בן-גוריון. ברל כצנלסון ניסח הצעת פשרה שכללה ארבעה רכיבים: (א) "מייג'ור פוליס" (מדיניות רבתי) תיוצג במו"מ עם מעצמות העולם רק על ידי שני אנשים ולא על ידי אדם אחד. (ב) שני האנשים יביעו את עמדת המוסד ששלח אותם ולא את עמדתם האישית. (ג) ההנהלה הארץ-ישראלית של הסוכנות תמנה משלחת, רצוי מחברי ההנהלה, שתצא ללונדון עם סמכויות מלאות לפטור את המחלוקות עם ראשי הסוכנות בלונדון. (ד) דוד בן-גוריון יחזור מהתפטרותו מיד עם יציאת המשלחת ללונדון. בן-גוריון הודיע שלא יחזור בו בהתפטרותו "עד אשר יהיה ברור לי שהסיבה שהביאה ליציאה איננה קיימת". ברל כצנלסון ואליהו גולומב תקפו בחריפות עמדה זו וברל כצנלסון אף איים לעזוב את מפא"י. שקולניק גייס את דעת הקהל כדי לשכנע את בן-גוריון שלא לפרוש: "אני בא עכשיו מביקורים בארץ והחברים... אינם מוכנים להחליף את בן-גוריון באקסקוטיבה". הוא הציע לבן-גוריון לדחות את צעדו עד שוועידת המפלגה או המועצה ידונו בדבר. הצעותיו של ברל כצנלסון התקבלו ללא התנגדות ושקולניק העיר: "ההנחה היא, כמובן, שכל ההחלטות מחייבות גם את בן-גוריון". אך בן-גוריון ענה: "אני מצטער, אני אפר את משמעת המפלגה". בתגובה איים ברל לכנס את ועידת מפא"י ולהציע לפרק את המפלגה. בסופו של הדיון הציע שקולניק הצעה שהייתה מקובלת על כולם למעט אחד (כנראה ברל לוקר) להביא

¹⁶⁹ יוסף גורני, שותפות ומאבק, חיים וייצמן ותנועת הפועלים בארץ-ישראל, תל אביב, תשל"ו (להלן גורני שותפות). וראו גם קליר תשס"ג.

מפא"י נקלעה למצוקה, זאת בנוסף למשבר המתמשך עם אנשי סיעה ב שהחריף מאז ועידת מפא"י בכפר ויתקין באוקטובר 1942. היא הועמדה בפני שלושה איומים: איום ההתפטרות של בן-גוריון, איום ההתפטרות של וייצמן ואיומו של ברל כצנלסון. לכן הועברה ההכרעה מהלשכה לגוף רחב יותר, למרכז מפא"י שכוונס ב-8 בדצמבר 1943. הפעם נקבע שקולניק ליושב-ראש הישיבה. לעומת זאת לא הגיע ברל לישיבה כדי להביע מורת רוחו מהתנהלות העניינים ובייחוד מאי-ביצוע החלטות שזם בלשכה. בדיון טען שקולניק: "אני רואה את האסון באי הבנה... אני מבין מה קרה בין ארבעת חברינו בהנהלה" [הנהלת הסוכנות בה ישבו מטעם מפא"י: בן-גוריון, משה שרתוק, אליהו דובקין ואליעזר קפלן] – כך הסביר שקולניק את המשבר שבאי-קבלת הצעת הפשרה של ברל כצנלסון לפיה עם יציאת משלחת מטעם הנהלת הסוכנות בירושלים להיפגש עם וייצמן בלונדון יחזור בן-גוריון מהתפטרותו. ייחוס המשבר ל"אי הבנה" היה ניסיון של שקולניק להפחית מאשמתו של בן-גוריון כמי שממרה את החלטות המפלגה.

כמו כן נקט שקולניק בקו ביקורתי כלפי וייצמן ש"אם בכל זאת כולם מאשרים שיש בו הרבה גדולה ויש בו הרבה שגיאות גדולות והן עלולות להיות מסוכנות, לי יש קצת ניסיון... יש הכרה מכל הצדדים שווייצמן עלול לעשות משגים כבדים" (ההדגשות שלי, א.ל.). ובתשובה לשאלת שפרינצק "האם מפא"י רוצה לסלק את וייצמן?" ענה שקולניק: "ברגע זה לא וייצמן הלך אלא בן-גוריון הלך" – כלומר כהונתו של בן-גוריון כיושב-ראש הסוכנות קודמת בחשיבותה לכהונתו של וייצמן כנשיא ההסתדרות הציונית – זאת למרות אזהרתו של אברהם קצנלסון מהתפטרותו האפשרית של וייצמן.¹⁷¹ בכך התייצב שקולניק לצדו של בן-גוריון, אולם לא היה בכך כדי להכריע את הכף ובן-גוריון נאלץ להתפשר, לחזור בו מהתפטרותו ולהסכים ליציאת המשלחת ללונדון.

השתתפותו של שקולניק בדיון מדיני, אף שהייתה מצומצמת, הייתה אחד הסימנים להתחזקות מסוימת במעמדו של שקולניק במפא"י לעומת מעמדו ב-1942. ניתן לקשור זאת לכניסתו הראשונה למועצת פועלי תל אביב עם ישראל אידלסון (ברי-הודה) מסיעה ב בעקבות הוועידה בכפר ויתקין, להתבטאויותיו בנושא הגיוס לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה ולחברותו במפקדה הארצית של ההגנה מאז יולי 1940.¹⁷² עם זאת חשוב להדגיש כי גם כאשר שקולניק מתבטא בתחום המדיני הרי הוא מתבטא ביחס למעמדם האישי של ראשי התחום – וייצמן ובן-גוריון – ולא לגופו של עניין, כלומר איזה קו מדיני עדיף. אל המערכה השלישית והמכרעת בין וייצמן ובן-גוריון בקונגרס הציוני הכ"ב בדצמבר 1946 הגיע שקולניק מעמדה פוליטית חזקה יותר, זאת לאחר מאבקו נגד פרישת סיעה ב ופעילותו במועצת פועלי תל אביב. לכך התווספה פרשה נוספת – מילוי מקומו של אליעזר קפלן בראשות המחלקה להתיישבות לאחר "השבת השחורה" ב-29 ביוני 1946. גולת הכותרת של הקדנציה הזמנית הנ"ל הייתה עליית 11 הנקודות

¹⁷⁰ לפרוטוקול המלא ראו גרני שותפות, עמ' 213-246.

¹⁷¹ ישיבת מרכז מפא"י, 8 בדצמבר 1943, א"א, מפלגה מרכז-מזכירות 1943.ב.

¹⁷² ראו לעיל פרק המבוא.

173 כמו כן הספיק שקולניק בשנים 1945-1946 להיות חבר בוועדת X, ועדה מצומצמת בת שישה חברים בלבד שכיוונה את פעולות ההגנה – היחיד מבין חברי הוועדה שהיה חבר מפא"י.¹⁷⁴

הקדמה לקונגרס הייתה המחלוקת האם להיעתר להצעת בריטניה להשתתף בוועידת "השולחן העגול" בלונדון ובה התכוונו הבריטים להציע מחדש את תכנית מוריסון-גריידי – כלומר הקמת קנטונים בארץ-ישראל. וייצמן טען שיש להיענות להזמנת הבריטים לוועידה, כדי לא לסגור את הדלת בפניהם ומתוך תקווה קלושה לחידוש היחס האוהד מצד הבריטים כלפי התנועה הציונית. בן-גוריון שלל הליכה לוועידה כזו ודרש שהוועידה תכונס כדי לדון בחלוקת ארץ-ישראל המערבית והקמת מדינה יהודית בחלק ניכר ממנה. מחלוקת נוספת הייתה בשאלת המאבק המזוין של היישוב כנגד הבריטים. וייצמן שלל לא רק את המרד של האצ"ל והלח"י אלא התנגד גם ל"מאבק הרצוף" בו דגלה "לאחדות העבודה" ואף את ה"מאבק הצמוד" שבו דגלו האקטיביסטים במפא"י,¹⁷⁵ כלומר מאבק הצמוד לנושא ההעפלה.¹⁷⁶ אם-כך, בהיקף מסוים היה מוכן לפעולות מרי מוגבלות.¹⁷⁷ לאחר "ליל הגשרים" (16-17 ביוני 1946), "השבת השחורה" (29 ביוני) ופיצוץ מלון "המלך דוד" (22 ביולי) דרש וייצמן במפגיע להפסיק את פעולות המרי – ולא יתפטר. בדיון בוועדת X הצביעו שקולניק, משה שפירא, פרץ ברנשטיין ויעקב ריפטיין בעד הפסקת המרי ואילו משה סנה וישראל אידלסון הצביעו נגד.¹⁷⁸ ההחלטה הביאה למעשה לחיסולה של תנועת המרי. בעקבות ההחלטה התפטר סנה מתפקיד הרמ"א ויצא מהארץ בסוף יולי כדי להצטרף לראשי הסוכנות בפריס.¹⁷⁹

ב-4 באוגוסט 1946, התכנסה הנהלת הסוכנות בפריס, הרחק מכוחות המשטרה הבריטית, לדון בהשתתפות בוועידת השולחן העגול. וייצמן סירב לבוא לישיבה. חשיבותו של מושב זה נובעת מכך שבו הבשיל שינוי בגישתם של חלק מחברי ההנהלה לכיוון של תמיכה בחלוקה והקמת מדינה יהודית לאלתר בחלק מארץ-ישראל.¹⁸⁰ בהיעדרו של וייצמן התקבלו שתי החלטות: להפסיק את המאבק המזוין עד כינוס הקונגרס הציוני ולהציע את חלוקת ארץ-ישראל כחלופה להצעת הקנטוניזציה הבריטית. למעשה, עוד קודם להחלטה רשמית זו, החליטה הנהגת הסוכנות (שהייתה מורכבת בחלקה מהנהגת מפא"י) לתמוך בחשאי ובאופן בלתי רשמי בחלוקה. בן-גוריון ושרתוק מסרו בחשאי לוועדת החקירה האנגלו-אמריקנית (שפרסמה את מסקנותיה ב-20 באפריל 1946) את תמיכתם בחלוקה. כמו כן מספר מנהיגים ציונים

¹⁷³ ראוי לציין שחיים וייצמן בנאומו בקונגרס הציוני הכ"ב טען כי "אחד-עשר היישובים שהוקמו עתה זה בנגב – משקלם גדול פי כמה ממאה נאומים על מעשי מרי – בייחוד שהנאומים נישאים בניו יורק או בווינגטון", לפי נורמן רוז, חיים וייצמן ביוגרפיה, ירושלים, 1986 (להלן רוז 1986), עמ' 263.

¹⁷⁴ ראו להלן סעיף ד בפרק זה.

¹⁷⁵ זו גישתו של הלר בניגוד לסת"ה, ב (ב) עמ' 841. (יוסף הלר, "מ'השבת השחורה" לחלוקה, קיץ 1946 כנקודת מפנה בתולדות המדיניות הציונית", ציון, מ"ג, תשל"ח, עמ' 314-361), להלן הלר תשל"ח.

ההבדלים בין המאבק הצמוד והרצוף היו מזעריים. סת"ה, ג (2), עמ' 941-942. שקולניק טען שהוא מתקשה להבדיל בין שתי הגישות (ישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, 29 באוקטובר 1946, אצ"מ, S5/362). לדעתו, יותר משדבריו של שקולניק משקפים חוסר ידע הם משקפים זלזול בחילוקי הדעות המזעריים.

¹⁷⁶ אניטה שפירא, יגאל אלון: אביב חלדו, ביוגרפיה, תל אביב, תשס"ד (להלן שפירא-אלון), עמ' 267.

¹⁷⁷ גרני שותפות, עמ' 166-168.

¹⁷⁸ סת"ה, ג (2), תל אביב, 1973, עמ' 897 (לפי ריאיון עם סנה); ומיכאל בר-זוהר, בן-גוריון, א, תל אביב, תשמ"ז, עמ' 544 (לפי ריאיון עם חיים סלבין).

¹⁷⁹ סת"ה, עמ' 898.

¹⁸⁰ הלר תשל"ח.

אולם בעקבות המכה שספג היישוב ב"שבת השחורה" – מעצר 2,718 אנשים מהמנהיגות הבכירה של היישוב השתכנעה הנהגת התנועה הציונית, כולל בן-גוריון ווייצמן, כי יש לפנות בגלוי ובמפורש לדרך החלוקה המדינית של ארץ-ישראל וכי יש להבליט את הדרישה למדינה חופשית אף יותר מהדרישה לתת למאה אלף לעלות – דרישה שנשענה על החלטת הוועדה האנגלו-אמריקנית. החשש היה שמא יאמץ טרומן את המלצות מוריסון-גריידי לקנטוניזציה. כנס פריס היה שעתם של מתנגדי האקטיביזם.¹⁸² גם אלו שהתנגדו קודם לחלוקה, כמו הרב יהודה פישמן (מיימון), שינו את טעמם תחת לחץ האירועים. החלטת הנהלת הסוכנות בפריס ב-4 באוגוסט היוותה דחיפה נוספת לשקולניק שכיהן כממלא מקומו של אליעזר קפלן בראשות מחלקת ההתיישבות של הסוכנות בעקבות "השבת השחורה" לפנות ב-11 באוגוסט אל ראשי העצורים בלטרון (משה שרתוק, דוד רמז וג'וזף ברנרד/דב יוסף) שיתמכו בתכניתו לעלות 15 – 20 נקודות בנגב הצפוני – בניגוד לדעתו של יוסף וייץ. זאת כי "תכנית הפדרליזציה [מוריסון-גריידי] מוציאה בין היתר החלק החשוב מהדרום". ב-16 באוגוסט שיגר לו שרתוק מכתב תמיכה וכך עשה גם בן-גוריון במברק מפריס. בספטמבר חזר קפלן ארצה ולאחר התייעצויות קיבל את תכניתו של שקולניק שצומצמה ל-11 נקודות חדשות בנגב. וב-6 באוקטובר 1946 (מוצאי יום כיפור תש"ז) עלו על הקרקע 11 יישובים בנגב – מבצע ששקולניק עמד מאחוריו הן בתור ממלא מקום ראש מחלקת ההתיישבות והן בתור מנהל "מקורות" שהניחה צינור מים עבור המתישבים.¹⁸³

על רקע החלטות פריס התכנס הוועד הפועל הציוני המצומצם בירושלים ב-24 בספטמבר 1946. בדיון על השתתפות הסוכנות בוועידת השולחן העגול הציעו לוי שקולניק וגולדה מאירסון כי: "בתנאים הנוכחיים אין הנהלת הסוכנות יכולה להשתתף בוועידת לונדון". בראשית דבריו טען שקולניק כי יום לאחר גירוש מעפילי "פלמ"ח ו"רצה מעפילים בידי מלחים של צי הוד מלכותו"¹⁸⁴ אין מקום להחליט על הידברות. הוא פרש ארבע נקודות: ביטול הצעת מוריסון-גריידי, "קבלת התכנית שלנו [תכנית החלוקה] כבסיס למו"מ", חופש בחירת נציגים לוועידה ושחרור מנהיגי היישוב מלטרון. אולם הוא סירב לקבוע מסמרות: "לו לוקר [שעסק במו"מ עם הבריטים] היה בא ואומר: ממחר הם מתחילים להכניס לארץ-ישראל 100,000 ולא תופסים אניות, אז זה היה שינוי גדול". בתחילה קיבלה ההצעה 12 קולות,

¹⁸¹הלר תשל"ח, עמ' 325-326.

¹⁸²הלר תשל"ח, עמ' 348.

¹⁸³אצ"מ S25/2955, אלחנן אורן, התיישבות בשנות מאבק, ירושלים, תשל"ח (להלן אורן תשל"ח), עמ' 169-180, 239-240. למפרום-צורף, עמ' 208, 211.

¹⁸⁴בספינה הגיעו 611 מעפילים. אחד מהם נהרג מאבן שהושלכה לעברו על ידי הבריטים. ראובן אהרוני, מוטות תרן, תשנ"ח, (להלן אהרוני תשנ"ח), עמ' 144-145.

¹⁸⁵ דיון זה מהווה דוגמא להתחזקות השפעתו של שקולניק ולאיימוץ הקו של בן-גוריון בעזרתו. שקולניק השתתף בישיבת מזכירות מפא"י ב-28 באוקטובר 1946 בה נקבעה עמדת חברי מפא"י בוועד הפועל הציוני המצומצם שנועדה להתקיים למחרת כדי לדון בפעילות הפורשים. הרקע לדיון היו מעשי טרור של לח"י בעיקר בסוף אוקטובר: ב-20 בחודש מיקוש מכונית צבאית ליד ראשון לציון ופיצוץ רכבת ליד ירושלים; ב-24 פיצוץ מוקשים ליד עמדות של הצבא הבריטי בירושלים; וב-27 נפצעו 18 חיילים בריטים מהתפוצצות מוקש.¹⁸⁶ בדיון במזכירות מפא"י טען שקולניק שיש לגנות "שיטת טרור" ולא "מעשה טרור" כדי להשאיר לארגון ההגנה פתח להגיב בפעולה חד-פעמית כתגובה לרצח שמבצעים הבריטים – למשל ברמת הכובש. בכך הביע שקולניק עמדה יותר אקטיבית מזו של אליעזר קפלן שהציע לגנות "כל מעשי טרור שפירושה רצח".¹⁸⁷ לפי הצעת אליעזר קפלן מונתה ועדה לניסוח הצעת החלטה בת ארבעה חברים: גולדה מאירסון, שקולניק, זלמן (רובשוב (שזר)) וחבר נוסף שמו נשמט מהפרוטוקול. (אליהם צורף גם אליהו דובקין).¹⁸⁸

שקולניק שב והתווכח על עמדתו בישיבת הוועד הפועל המצומצם ב-29 באוקטובר: "אני מבחין בין שיטת טרור דמים כדרך של מלחמה פוליטית ובין זה [כך!] שהזכירו כאן".¹⁸⁹ בסופו של דבר הוחלט לגנות את פעולות הטרור כ"מעשי קבוצות מתבדלות".¹⁹⁰

חשוב לציין שמפא"י, בניגוד לשקולניק, הגיעה לקונגרס הציוני מעמדת חולשה. היו לה הפעם רק 101 מתוך 385 צירי הקונגרס בגלל הפילוג מסיעה ב, ("לאחדות העבודה" שהתאחדה ב-1946 עם "פועלי ציון שמאל" קיבלה 26 צירים ו"השומר הצעיר" 26 צירים), הצלחת הציונים הכלליים (שהפעם הגיעו מאוחדים) עם 123 צירים שהיוו הסיעה הגדולה ביותר, האכזבה ממשלת הלייבור הבריטית והמחלוקת בין האקטיביסטים למתונים.¹⁹¹ גורם נוסף שהחליש את מעמדה של מפא"י הייתה חזרתם של הרוויזיוניסטים, אנשי הצה"ר, שקיבלו 41 צירים. כמו כן קיבלה סיעת "המזרחי" 58 צירים.¹⁹² חיים וייצמן נחלש אף הוא לנוכח האכזבה מעמדת ממשלת בריטניה, זאת לאחר שבמשך עשרות שנים השתית את מדיניותו הציונית על ברית בין הציונות לבריטניה, ובמיוחד בעקבות ההפסד בבחירות של המפלגה השמרנית בהנהגת וינסטון צ'רצ'יל עמו היה לווייצמן קשר טוב יותר מאשר עם קלמנט אטלי מנהיג הלייבור. מי שהציגו קו מדיני חדש שאינו מסתמך על בריטניה המעצמה השוקעת היו בן-גוריון ואבא הלל

¹⁸⁵ אצ"מ, S25/1780.

¹⁸⁶ שטרן כרונולוגיה, עמ' 246-247.

¹⁸⁷ א"א, מפלגה מרכז-מזכירות 1946-1947.

¹⁸⁸ ישיבת מזכירות מפא"י, 28 באוקטובר 1946, אמ"ע, 17 – 1946 – 24 – 2.

¹⁸⁹ אצ"מ, כרך 36, S5/362.

¹⁹⁰ שטרן כרונולוגיה, עמ' 247.

¹⁹¹ גרני שותפות, עמ' 162-163.

¹⁹² הנתונים לגבי הצירים לפי פרוטוקול הקונגרס הציוני הכ"ב, הארכיון הציוני המרכזי.

במידה רבה הייתה מפא"י קרועה ביחסה כלפי וייצמן. אמנם, לטענת גורני, רק 20% תמכו במובהק בעמדתו המתונה של וייצמן,¹⁹³ אך גם השאר חשו קרבה רבה לאיש שלווה את תנועת העבודה והיה בעל בריתה בשורה של עימותים בעבר. בשתי שאלות נחלקו אנשי "האיחוד העולמי", הסיעה העולמית של מפא"י: (א) השתתפות בוועידת לונדון לפי הזמנת ממשלת בריטניה שהתכוננה להציג שם את תכנית מוריסון-גריידי; (ב) בחירתו מחדש של וייצמן לנשיא ההסתדרות הציונית. אבא הלל סילבר התנגד בתוקף לנקודה השנייה והוא ראה בזאת תנאי לכניסתו לקואליציה. עוד לפני קונגרס היו מגעים בנושא זה בין בן-גוריון לוייצמן. בן-גוריון ניסה לשכנע את וייצמן שיסכים להיות נשיא כבוד. בשלב מסוים נדמה היה שוייצמן, שסבל מבעיות בריאות, יסכים להצעה. לאחר מכן, בהשפעת תומכיו הווייצמניסטים במפא"י חזר בו וייצמן מהסכמתו. לטענת גורני תמיכתם הנחרצת של המתונים (ובראשם יוסף שפרינצק) בבחירתו של וייצמן לנשיא באה בגלל התנגדותם לאקטיביזם.¹⁹⁴ ביטוי לקרע הפנימי היו ההצבעות הסותרות בסיעה: בשאלה העקרונית האם להעדיף את המאבק הצמוד לפי הצעת בן-גוריון או להעדיף העפלה התיישבות והגנה פסיווית לפי הצעת קפלן קיבלה הצעת בן-גוריון 72 לעומת 52 מחברי הסיעה.¹⁹⁵ לעומת זאת, בשאלה האישית, האם לתמוך במועמדות וייצמן לנשיאות תמכו 89 לעומת 30 שהתנגדו.¹⁹⁶ כל המחנות תמכו בהשתתפות בוועידת לונדון אם תכנית הקנטוניזציה (מוריסון-גריידי) לא תשמש בסיס לכינוסה. הצבעה זו השלתה את שפרינצק ששלטונו של בן-גוריון במפא"י הסתיים.¹⁹⁷ שקולניק לא השתתף בוועידת האיחוד העולמי, כי האנייה בה הפליג הייתה צריכה לעצור במלטה בגלל תקלה טכנית.¹⁹⁸

הקונגרס הציוני נפתח ב-9 בדצמבר 1946. הבעיות שבהן דנה מפא"י – ועידת לונדון ובחירת וייצמן לנשיא – שבו ועלו. במכתב לאלישבע קפלן ב-11 בדצמבר הביע שקולניק צער על "בהשפעת חברינו מבית מדרשו של שפרינצק הוא [חיים וייצמן] מתחרט על [הסכמתו] ומסרב [לכהן כנשיא כבוד]". שקולניק ביקר את העמדה שהציג בן-גוריון בפתיחת הקונגרס לפיה במצב שבו מציעים את תכנית הקנטוניזציה יש לדרוש את כל ארץ-ישראל ולא חלוקה.¹⁹⁹ לא ידוע לי אם שקולניק העביר את הסתייגותו לבן-גוריון או לחברי הסיעה.

ב-25 בדצמבר הסתיים הקונגרס. בן-גוריון לקח חלק בהכשלת החלטת "האיחוד העולמי" לבחור בווייצמן לנשיא ההסתדרות הציונית.²⁰⁰ לאחר כישלון הצעת גולדה מאירסון להעביר את החלטה בשאלה אם להשתתף בוועידת לונדון להנהלת הסוכנות החדשה (158 מול 167 מתוך 585 צירים) החליט

¹⁹³ גורני שותפות, עמ' 163. לדעת מאיר חזן שהכין עבודת דוקטור על החוגים המתונים ב"הפועל הצעיר" ובמפא"י חלקם של המתונים ב-1946 היה גדול יותר (שיחה עם חזן, ספטמבר 2004).

¹⁹⁴ גורני שותפות, עמ' 182.

¹⁹⁵ כלומר 41%. ראו הערה 17 לעיל. אם כי גורני מתייחס שם למפא"י בשלמותה ואילו כאן מדובר בסיעת האיחוד העולמי שייצגה את תומכי מפא"י בכל העולם היהודי. בכללם חיים גרינברג מארצות הברית שתמך בווייצמן.

¹⁹⁶ גורני שותפות, עמ' 184-185.

¹⁹⁷ גורני שותפות, עמ' 186 לפי מכתב לחנה שפרינצק, אגרות, ב, עמ' 439-440.

¹⁹⁸ שקולניק אל אלישבע קפלן, 11 בדצמבר 1946 (במקור כתוב 11 בנובמבר), אי"א, מכתבי אלישבע.

¹⁹⁹ שם.

²⁰⁰ גורני שותפות, עמ' 193.

201 ובה שלוש מפלגות: הציונים

הכלליים, "האיחוד העולמי" ו"המזרחי". גורני טוען שתוצאות ההצבעות נבעו במידה רבה מהשיעור הגבוה של הנמנעים והשינוי בעמדת "המזרחי". את שתי התופעות הוא מייחס לבן-גוריון.

ב-29 בדצמבר כתב שקולניק לאלישבע קפלן על סיומו של הקונגרס. גישתו דומה לניתוח של גורני: "בסיעה שלנו היה רוב ל[בחירת] וייצמן. בן-גוריון כמובן היה נגד, וזה אשר שבר את גבה של סיעת האיחוד [העולמי] וגם של הקונגרס. מצד אחד בן-גוריון וכל אלה אשר אתו [כמו שקולניק עצמו] קיבלו על עצמם את הכרעת הרוב. אבל בן-גוריון לא יכול היה לעשות את הדבר בלב שלם וכל הקונגרס ידע שבן-גוריון נגד". שקולניק הציג את עמדתו האישית: "לא הייתי נגד וייצמן וחתרתי לקראת מילוי דרישת הרוב שלנו [לבחור בו כנשיא] אבל משהוברר לי אחרי טיפול רב שאין רוב דרשתי להניח לעניין. חברים התעקשו. נוכחתי גם שאפשר היה לסיים את העניין על ידי בחירתו כנשיא כבוד. היה זמן שהוא רצה בזאת. ידידיו, וחברינו בתוכם, פעלו נגד וסיבכו את העניין".²⁰² שקולניק עמד במו"מ עם אנשי המזרחי ובישר לאנשי מפא"י כי "סיעת המזרחי החליטה שלא להרשות לחבריהם להצביע בעד וייצמן".²⁰³

שקולניק סיכם את יחסו לבן-גוריון: "הוא התפרץ כמה פעמים בסיעה וגם בישיבת הוועד הפועל בצורה קשה ודוחה. אני מפחד שהוא הולך ודוחה מעצמו חברים ותמיכתם, מקשה ומכביד להעברת דברים שאתה רוצה לתמוך בו ובהם. הפכפכנות איומה במצבי רוח והדיבורים המבטאים מדי רגע את מצב הרוח ובוודאי בכל פעם מתוך אמונה בדבר".²⁰⁴ ואף על פי כן ניסה שקולניק להגן על בן-גוריון – מי שלא ביצע את החלטת מפלגתו – "ייתכן שלוא [לן] הייתה יותר חברות בפנים ולא היו מציקים והיו יותר מתחשבים בתביעתו והרי סוף-סוף הוא האיש שלנו [ההדגשה במקור] באקסוקוטיבה ויש להתחשב ברצונו או להחליפו. אבל יחסים, רגשות, זיכרונות וכו'... ממלאים תפקיד".²⁰⁵ בכך האשים שקולניק שחלק מהרוב שתמך במועמדות וייצמן לנשיא לא עשה זאת משיקולים של טובת התנועה הציונית והעדפת דרכו המדינית של וייצמן אלא בגלל סנטימנטים לוייצמן. נראה ששקולניק התכוון לאותם מתומכי הקו האקטיביסטי שהצביעו בעד מועמדותו של וייצמן.²⁰⁶

במכתביו לאלישבע²⁰⁷ דיווח שקולניק על חיזוק מעמדו הפוליטי, דבר שכמעט והביא לכניסתו להנהלת הסוכנות. גם העיתון "דבר" דיווח על הצעת הציונים הכלליים ל"איחוד העולמי" להקים בירושלים הנהלה

²⁰¹ לצדו כיהן בהנהלה בווינגטון משה שרתוק.

²⁰² שקולניק אל אלישבע קפלן, אי"א, מכתבי אלישבע. וכן למפרום-צורף, עמ' 212-213.

²⁰³ טבת קנאת, ד, עמ' 866.

²⁰⁴ תיאור דומה מופיע אצל גורני שותפות, עמ' 189 המסתמך על כתבתו של עזריאל קרליבך ב"דיעות אחרונות" ב-20 בדצמבר 1946.

²⁰⁵ שקולניק אל אלישבע קפלן, 29 בדצמבר 1946. אי"א, מכתבי אלישבע. וכן למפרום-צורף, עמ' 212-213.

²⁰⁶ על הסברו של גורני לכך ראו גורני שותפות, עמ' 185.

²⁰⁷ הציטוטים הבאים לקוחים ממכתביו של שקולניק אל אלישבע קפלן מ-16 ומ-29 בדצמבר 1946, אי"א, מכתבי אלישבע.

²⁰⁸ מכל מקום המועמדות של שקולניק נפלה כי הוחלט לנוכח הקשיים ביצירת קואליציה לא לבצע שינויים בניציגות מפא"י בהנהלת הסוכנות, למעט החלפת ברנרד ג'וזף (דב יוסף) על ידי גולדה מאירסון. מועמדותו של שקולניק להנהלת הסוכנות הייתה מובנת בגלל שתי סיבות: (א) הוא נחשב לאקטיביסט ובוזה התאים לבן-גוריון שדרש רוב אקטיביסטי בהנהלה כתנאי להמשך כהונתו כיושב-ראש ההנהלה. (ב) הוא מילא בהצלחה את תפקיד ראש מחלקת ההתיישבות בקיץ-סתיו 1946. אף-על-פי-כן בן-גוריון הציע את הרצפולד לתפקיד "מתוך נימוק שאני נחוץ להסתדרות". לדברי שקולניק חברי סיעת מפא"י סברו אחרת: "החברים שלנו, וכל המשלחת הארץ-ישראלית"²⁰⁹ חשבה זאת למטורף ודעתם הייתה כי עליי הפעם ללכת".

שקולניק טען שהוא לא רצה בכך כי ביקש להישאר במועצת פועלי תל אביב, אבל הוא היה גלוי בפני אלישבע: "אם יהודות בפנייך על האמת הרי באיזו פינה שם זה כאילו אכפת, אבל השכל ומרבית הרגש שמחים לזה. תקופה קשה של אקסקוטיבה הולכת. היחסים בפנים קשים מאוד מאוד ובוודאי היה נופל עליי תפקיד של מתווך, אפשר מעין בופער [חיץ]". כלומר שקולניק חשש שהוא יצטרך לתווך בין בן-גוריון לבין מתנגדיו מימין ומשמאל ולעתים אף ישמש שק חבטות למתנגדיו של בן-גוריון. מצד שני קרצה לו האפשרות לעלות לתפקיד חשוב יותר ומשפיע יותר בתנועה הציונית ובארץ-ישראל. את התנגדותו לתפקיד בהנהלת הסוכנות קל היה להצדיק במחויבותו (הכנה לדעת) לפועלי תל אביב. בסופה של מלאכת הרכבת הקואליציה המשיך אליעזר קפלן להחזיק הן במחלקת ההתיישבות והן בגזברות. סיכומו של דבר, אף בלי דיווחו של שקולניק לאשתו על הכוונה למנותו לחבר הנהלת הסוכנות,²¹⁰ אנו רואים עלייה בחשיבותו של שקולניק בתחום המדיני מהמערכה הראשונה (לפי המודל של גורני) למערכה השנייה, ומן המערכה השנייה למערכה השלישית. במערכה השלישית אנו רואים, בניגוד למערכה השנייה, ששקולניק התבטא בתחום המדיני לא רק לגופם של אנשים אלא גם לגופו של עניין – כלומר מדוע לדעתו יש לאמץ את הקו האקטיביסטי. עלייה זו מתבטאת בגידול בנפח פעילותו של שקולניק בתחום ובאיכות פעילותו – כחבר בוועד הפועל הציוני המצומצם, כחבר ועדת X, כחבר זמני בהנהלת הסוכנות הממלא את מקום ראש מחלקת ההתיישבות לאחר "השבת השחורה", כחבר במרכז מפא"י וכחבר במזכירות מפא"י. אנו לא רואים זאת בדיוני הקונגרס הציוני שבו הסתפק שקולניק בדיווח על מצב ההתיישבות בתוקף היותו יושב-ראש הוועדה להתיישבות חקלאית (ואגב כך החמיא בעקיפין לעצמו כששיבח את גילוי משאבי המים התת-קרקעיים הגדולים בביטוי "ארץ-ישראל של מטה", וכאשר שיבח את עליית 11 הנקודות בנגב).²¹¹ מעמדו של שקולניק אף התחזק כתוצאה מעמדותיו. מחד גיסא נאמנות לקו האקטיביסטי (כמו בן-גוריון) ומאידך גיסא קבלת מרות הרוב בסיעת מפא"י (בניגוד לבן-גוריון).

²⁰⁸ "דבר", 27 בדצמבר 1946, עמ' 1.

²⁰⁹ כנראה גם צירי סיעה ב והשומר הצעיר מארץ-ישראל.

²¹⁰ ראוי להוסיף כי לא מצאתי לכך אזכור ביומן בן-גוריון.

²¹¹ 23 בדצמבר 1946, אצ"מ, דברי הקונגרס הציוני הכ"ב, עמ' 468.

1.ד: פעילות ביטחונית

בשנים בהן מילא שקולניק את תפקיד מזכיר מועצת פועלי תל אביב הלכה וגברה פעילותו בענייני ביטחון.²¹² עוד קודם לכן, ביולי 1940, נכנס שקולניק למ"א, המפקדה הארצית של ההגנה.²¹³ ביולי 1941 שב שקולניק ונבחר למ"א.²¹⁴ שקולניק היה אחד משמונת חברי המ"א: שלושת נציגי ההסתדרות (אליהו גולומב, ישראל גלילי ולוי שקולניק), שלושת נציגי הגופים האזרחיים (יששכר סיטקוב, זליג רוסצקי ויצחק רוזנטל [רזיאל]), נציג "הפועל המזרחי" (שמעון וסרמן) ומשה סנה (ציונים כלליים) שכהן בתפקיד רמ"א (ראש המפקדה הארצית). המ"א שימש כגוף מכוון להגנה מבחינה מדינית. מתחתיו היה מטכ"ל מקצועי שבראשו עמד רוב התקופה יעקב דוסטובסקי (דורי),²¹⁵ ומעליו עמדה בחלק מהזמן "ועדת הביטחון היישובית" או "ועדת הי"ח" שכללה תשעה נציגים מהנהלת הסוכנות ותשעה נציגים מהוועד הלאומי. ראש המחלקה המדינית משה שרתוק כיהן כיושב-ראש שלה. למעשה הלכה ופחתה חשיבותה של ועדת הביטחון והפונקציה של מתן קווים מנחים למטה ההגנה נשארה בידי המ"א.²¹⁶

ב-18 ביוני 1945 נפטר אליהו גולומב, מחשובי המנהיגים של מפא"י ומי שהיה שר הביטחון הבלתי רשמי של היישוב. (כפי שמציין אבי בראלי במפלגות הפועלים היה נוהג שדווקא ראשי המנהיגים נמנעו מלקבל תפקידים רשמיים).²¹⁷ מותו הותיר חלל בתחום של קביעת מדיניות ביטחונית ואת החלל הזה מלאו בתקופה הקרובה בעיקר דוד בן-גוריון ומשה סנה. אמנם, מבחינה פורמלית, מונה שאול מאירוב (אביגור) למלא מקומו של גולומב. הוא נבחר על ידי מזכירות מפא"י לפי המלצת ועדת שלושה: גולדה מאירסון, משה שרתוק ויוסף שפרינצק, שנבחרה על ידי הוועדה הפוליטית של מפא"י. לצדו נבחרה ועדת ביטחון מפלגתית שכללה עוד שבעה חברים (ששקולניק לא נמנה עליהם).²¹⁸ אולם מאירוב לא נהנה מהעצמה ממנה נהנה גולומב. כי עצמתו של גולומב נשענה על אוטוריטה אישית ולא על משרה פורמלית שאותה מילא. לדעתי מקרה זה ממחיש כי מפא"י הייתה בשלב מעבר לקראת הפיכתה למפלגה ממוסדת, אך תהליך זה עדיין לא הושלם ב-1945.²¹⁹ מחד גיסא אנו רואים שמינויו של מאירוב עבר דרך שלושה גופים מצומצמים של המפלגה: הוועדה הפוליטית, ועדת אד-הוק בת שלושה חברים ומזכירות מפא"י.

²¹² טיפול מקיף בפעילותו הביטחונית של שקולניק עד 1947 נמצא אצל גולדשטיין תשס"ה. לדעתי צודק גולדשטיין בהצביעו על תפקידו החשוב של שקולניק בתחום הביטחון בתקופת היישוב, תפקיד שדעת הקהל התעלמה ממנו בשנות השישים של המאה ה-20. אם כי המאמר לוקה לדעתי במספר נקודות: שקולניק עסק לעתים בהסדר השמירה במושבות יהודה באותה תקופה (ארגון השמירה ברחובות באפריל 1917, סת"ה, א (2), עמ' 844-845; ומכתב שקולניק לסניף המשרד הארץ-ישראלי בפתח תקווה, 26 באפריל 1917, א"ע, 58 – 120 – IV). כמו כן מתעלם גולדשטיין מכך שבאוקטובר 1922, בגלל מאבק בין יוצאי "השומר" לבין יוצאי הגדודים העבריים, היה צורך לפזר את ועד ההגנה (ששקולניק היה חבר בו) ולהקים ועד חדש ששקולניק לא היה חבר בו. לפיכך מאז ועד יולי 1940, כלומר במשך 18 שנים, הייתה מעורבותו של שקולניק בתחום הביטחוני שולית בלבד.

²¹³ סת"ה, ג (1), עמ' 218. לצדו כיהנו במ"א אהרון ציזלינג, שמעון וסקמן, משה סנה (קליינבוים). שני מקומות נוספים נשארו פנויים. לפי טבת קנאת, ד, עמ' 543 החלה המ"א לפעול בהרכב זה כבר מיוני 1940.

²¹⁴ סת"ה, ג (1), עמ' 223. לצדו כיהנו במ"א אליהו גולומב, ישראל גלילי, שמעון וסרמן, יששכר סיטקוב, יצחק רוזנטל (רזיאל) וזליג רוסצקי. משה סנה נבחר לרמ"א.

²¹⁵ נרי אריאלי, "מי יהיה מחליפו של גולומב", ארבעה מסמכים מארכיון המחלקה לחקירות פליליות (C.I.D.) של משטרת המנדט, (להלן אריאלי תשס"ד), אל מול האתגר הערבי, עורך דני הדרי, תל אביב, תשס"ד, עמ' 187.

²¹⁶ סת"ה, ג (1), עמ' 221-225.

²¹⁷ בראלי 2004, עמ' 33-36.

²¹⁸ ישיבת מזכירות מפא"י, 24 ביולי 1945, אמ"ע, 13 – 1945 – 24 – 2.

²¹⁹ למפא"י לא הייתה חוקה ארגונית ולא כללים תקנוניים ברורים בתקופת המנדט (הורוביץ-ליסק, עמ' 107).

באוקטובר 1945²²¹ הורה בן-גוריון לסנה להיכנס להסכם שיתוף פעולה עם אצ"ל ולח"י לצורך המאבק המשותף בשלטון הבריטי. שלושת ארגוני המחתרת התארגנו כ"תנועת המרי העברי". כדי לכוון ולתאם בין שלושת הארגונים הוקמה בשלהי 1945 "ועדת X"²²² – ועדה סודית בת שבעה חברים²²³ שלא שמרה פרטוקולים. ליושב-ראש הוועדה נבחר הרב יהודה פישמן (מימון) ולצדו לוי שקולניק, ישראל אידלסון, פרץ ברנשטיין, משה סבירסקי, משה סנה ויעקב ריפתין. יושב-ראש הוועד הלאומי דוד רמז צורף כחבר בעל דעה מיעצת בלבד.²²⁴ לאחר זמן קצר יצא מימון מהוועדה והוחלף על ידי משה שפירא ואילו סנה התמנה ליושב-ראש במקומו. העובדה ששקולניק היה חבר מפא"י היחיד בוועדה מעידה על מעמדו החזק במפלגה ותרמה להמשך התחזקותו במפלגה. הוועדה המשיכה לפעול עד סתיו 1946 כאשר הפסיקה לפעול בגלל לחצו של חיים וייצמן, אך למעשה חדלה לשמש כגוף מתאם בין שלושת ארגוני המחתרת לאחר פיצוץ מלון "המלך דוד" ב-22 ביולי 1946 כאשר נפסק שיתוף הפעולה בין שלוש המחתרות.

הוועדה אשרה בקווים כלליים ביותר עשרות פעולות של המחתרות, בין השאר פיצוץ הרדאר בהר הכרמל (21 בפברואר 1946), התקפה על תחנות משטרה (22 בפברואר 1946), התקפה על שדות תעופה (25 בפברואר 1946) ו"ליל הגשרים". עם זאת המשיכו אצ"ל ולח"י לבצע מספר פעולות ללא אישור ועדת X.²²⁵ היעדר פרטוקולים של הוועדה מקשה על הערכת תפקידו ותרומתו של שקולניק, אך מתוצאות הפעילות של "תנועת המרי העברי" ניתן ללמוד על דעותיו האקטיביסטיות של שקולניק. יוסף אוליצקי כתב כי "בתקופת המרי נגד מדיניות 'הספר הלבן' היווה בית ברנר את המפקדה האזרחית [הארצית, המ"א] של 'ההגנה'. מבית זה היו יוצאים שליחים בהולים להזעיק הפועלים לפעולות בשטח הביטחון במובנה הרחב של המילה".²²⁶ כמו כן אשכול²²⁷ כתב ב-1951 כי בבניין "ניר בשדרות רוטשילד 28א בתל אביב היה קיים בזמן ממשלת המנדט אחד מהמשרדים המרכזיים [ההדגשה שלי, א.ל.] של 'ההגנה'".²²⁸ בהנחה שדיווחים מאוחרים מדויקים הרי יש בהם עוד ביטוי ליכולתו של שקולניק להשתמש בתפקיד אחד שמילא (מבין מספר תפקידים) כדי להסתייע בביצוע תפקיד אחר, שיטה עליה הצבעתי בסעיף ב.

²²⁰ דיון על השקפת אנשי ה-CID הבריטים בנושא אצל אריאלי תשס"ז, עמ' 185-196.

²²¹ על הספקות שבדבר התאריך המדויק, I באוקטובר או 7 באוקטובר ראו טבת קנאת, ד, עמ' 557-558.

²²² היא החליפה ועדת שלושה שכללה את בן-גוריון, משה שפירא ומשה סנה. לפי ריאיון עם משה סנה, 15 בנובמבר 1967, את"ה, 80.158/2.

²²³ טבת קנאת, עמ' 636-637. לפי סת"ה, ג (2), עמ' 856. סבירסקי לא נכלל בין חברי הוועדה שמנתה לכן רק שישה חברים.

²²⁴ סת"ה, ג (2), עמ' 856. וראו גם גולדשטיין 2003, עמ' 260-263.

²²⁵ סת"ה, ג (2), עמ' 877-879.

²²⁶ אוליצקי 1969.

²²⁷ כך אני קורא לו בכל האזכורים מאז ספטמבר 1948.

²²⁸ לוי אשכול אל מנהל מדור הטלפונים, ירושלים, 20 ביוני 1951, אצ"מ, S63/4.

תוצאות הקונגרס הציוני הכ"ב בדצמבר 1946 הביאו לחיזוק המגמה האקטיביסטית בהנהלת הסוכנות. לא רק שהקו האקטיביסטי של בן-גוריון ואבא הלל סילבר נחל ניצחון על פני הוויצמניסטים, אלא שהוקמה בהנהלת הסוכנות מחלקה חדשה נפרדת – מחלקת הביטחון ובראשה יושב-ראש הסוכנות בן-גוריון. שקולניק המשיך להטיף למען הגישה האקטיביסטית במרכז מפא"י ב-26 באפריל 1947. הוא לגלג על שפרינצק ש"בא פעם מלונדון והיה בטוח ש'המאה אלף' [עולים] הם בכיס" ושיבחה את שמואל יבנאלי על קביעתו ש"המאמצים שלנו במשך שלושים שנה עם וייצמן יחד הסתיימו בספר הלבן". הוא הסתייג מאלה שביקרו את הקואליציה האקטיביסטית וקרא להמשיך בה ולא להחזיר את וייצמן לתפקיד נשיא ההסתדרות הציונית.

בה בעת שקולניק, אולי בעקבות ניסיונו בוועדת X, הסתייג ממודעת אבל שפורסמה ב"אשנב", כתב עת פוליטי-אינפורמטיבי של ההגנה בעריכת אליעזר ליבנשטיין (ליבנה) ב-22 באפריל 1947 ובה צוינו במשותף ארבעה אנשי אצ"ל שהועלו לגרדום וארבעה חללי העפלה: "לא ייתכן שחברינו בוועד הלאומי ובסוכנות ידברו כך ובחלק מהעיתונות יתקבל רושם אחר. זה יוצא דופן קשה מאוד ואפשר באמת להתבלבל ולהשתגע".²²⁹ בעקבות פרסום המודעה נסגר כתב העת "אשנב".

באוגוסט 1947 השתתף שקולניק בישיבת הוועד הפועל הציוני בציריך. בדבריו ב-27 בחודש הגן על הקו המדיני של מפא"י מול התקפות משמאל ומימין.²³⁰ אך בדיון במזכירות מפא"י ב-18 בספטמבר שבו דנו בישיבת הוועד הפועל הציוני שאל במפורש: "האם לא הגיע שוב הזמן לדיבור מיוחד לערבים?" בן-גוריון השיב ש"ההגון והאנושי ביותר מהמנהיגים הערבים" [עזאם פחה] אמר לו שיחליט האו"ם מה שיחליט – הערבים יילחמו ביהודים כפי שלחמו בצלבנים". ואז הציע שקולניק "אולי לא דיבור עם מנהיגים כי אם אלפי עלונים לעם?" ואף הצעה זו נדחתה על ידי בן-גוריון שגרס שקודם כל יש להקים את המדינה.²³¹ תשובתו של בן-גוריון הייתה בגדר סוף פסוק עבור שקולניק בדיון זה.

את השאלה ששאל שקולניק בפורום פנימי של מפא"י הוא לא שאל במועצת ההסתדרות בספטמבר 1947. כאן תקף את מאיר וילנר שהציע הסכם יהודי-ערבי שהיה מביא להקמת מדינה עם מיעוט יהודי בלבד.²³²

ב-11 באוקטובר 1947 דנה מזכירות מפא"י במצב המדיני, אחרי הכרזתו של שר המושבות הבריטי ארתור קרייץ ג'ונס²³³ ב-26 בספטמבר לפיה בריטניה תצא מארץ-ישראל ולא תכפה את תכנית החלוקה של האו"ם. חברי המזכירות דנו בהקמת מוסדות חלופיים לשלטון המנדטורי הבריטי. אליעזר קפלן טען שיש להקים גוף חדש: "ועדה של הוועד הלאומי והסוכנות שתיקח את פונקציות השלטון בארץ כולה או בחלקה, שלטון ממש... או אולי יש צורך להקים איזה מוסד אד-הוק, לא הסוכנות ולא הוועד הלאומי ואף לא ועדה משותפת. ולא חשוב אם נקרא לו הנהלה זמנית, ממשלה זמנית או איזה שם אחר". ואילו מאיר

²²⁹ ישיבת מרכז מפא"י 26 באפריל 1947, אי"א מפלגה מרכז-מזכירות 1947-1948.

²³⁰ אצ"מ, S.5/320.

²³¹ ישיבת מזכירות מפא"י, 18 בספטמבר 1947, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 1947-1948.

²³² א"ע, הספרייה.

²³³ Arthur Creech Jones (1891-1964)

כבר היום נחוצה צבת ראשונה. לא מספיק להחליט פה. יש ישוב והוא יודע שקיימים הוועד הלאומי, הסוכנות, ההגנה. והוא יודע שהתקופה היא תקופה מהפכנית הדורשת משהו מיוחד במינו, כגון אורגן מורכב על ידי הסוכנות והוועד הלאומי ואולי עוד מישהו שאיננו בשני המוסדות האלה... אם ידעו שבן-גוריון, קפלן, בן-צבי, רמז, גולדה [מאירסון] דואגים לכל – יהיו שקטים. צריך שידעו שיש מישהו המרכז את הכל היודע את הכל.

בן-גוריון טען כי "זוהי מהות אחרת" ולפיכך יש צורך בהקמת ממשלה ולא ועדה משותפת ולא ועד יהודי עליון. בסופו של דבר קיבלו המשתתפים את הצעותיו של איסרון שהלך ברוח דבריו של שקולניק – מינוי ועדות (אם כי לא ועדות פומביות). נבחרו ועדת גיוס, ועדת כספים וועדת ארגון. בכל ועדה ישבו שלושה-חמישה חברים. ראוי לציין ששקולניק היה היחיד שנבחר לשתי ועדות: גיוס וארגון. במיוחד חשובה בחירתו לוועדת הארגון לצדם של יושבי ראש הנהלת הסוכנות והוועד הלאומי, דוד בן-גוריון ודוד רמז, כלומר כמעין מפשר בין שני הגופים המרכזיים של היישוב.²³⁴

בדבריו של שקולניק במזכירות מפא"י באוקטובר 1947 הוא הזכיר את דבריו בהתייעצות חברים במפא"י ב-26 במרס 1942 כאשר האויב הגרמני עמד בשער הארץ ושקולניק הציע להקים ועדה בת שישה חברים (דוד רמז, יוסף שפרינצק, ברל כצנלסון, יצחק טבנקין, אליעזר קפלן ומשה שרתוק) לטפל בנושא.²³⁵

בסופו של דבר הוקם גוף נוסף להכרעות ביטחוניות אך הוא היה בהיקף רחב יותר, "ועד הביטחון" (השני),²³⁶ אוקטובר 1947-אפריל 1948. בן-גוריון כיהן כיושב-ראש הוועד ושקולניק היה אחד משנים עשר חבריו.²³⁷ בישיבה הראשונה של ועד הביטחון ב-23 באוקטובר 1947 הבהיר שקולניק כי לדעתו אין זה גוף מבצע אלא גוף מתווך ומסייע בין הנהלת הסוכנות היהודית והנהלת הוועד הלאומי מחד גיסא לבין המפקדה הארצית של ההגנה בראשות הרמ"א ישראל גלילי מאידך גיסא. והנימוק לכך שוועד הביטחון מחוסר סמכות משלו היה כי "אם אני נותן [רק] שעתים בשבוע לעניין זה, איני יכול להיות אחראי לביטחון היישוב",²³⁸ ומן הלאו אנו יכולים ללמוד על ההגנה. אליבא דשקולניק רק מי שנותן מזמנו שעות רבות בשבוע, בישיבה אחר ישיבה ובפגישה אחר פגישה, כפי ששקולניק נהג לעשות בתחומים שהיו מסורים לאחריותו, יכול להיות אחראי לביטחון או לכל תחום אחר. על כך ענה לו יוסף ספיר בישיבה הבאה ב-20 בנובמבר: "אף אחד מאתנו אינו משלה את עצמו לשווא שינהל את ענייני הביטחון כמו שמר שקולניק מנהל את 'ניר'. הוועד קובע מכשירים מבצעים וגם קובע את דרכי הביצוע".²³⁹ בפועל ועד הביטחון היה רק גוף מתאם ולא גוף פיקודי או גוף מבצע בתחום הביטחון. בן-גוריון דחה על

²³⁴ ישיבת מזכירות מפא"י, 11 באוקטובר 1947, אי"א, מפלגה מרכז-מפלגה 1947-1948. אמ"ע, 19 – 1947 – 24 – 2.
²³⁵ אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 1942. וכן למפרוט-צורף, עמ' 178-179. ראוי לציין שבן-ציון ישראלי דרש שהוועדה תכלול את שקולניק במקום את טבנקין.

²³⁶ להבדיל מהוועד הראשון שנקרא גם "ועדת הביטחון" (היישובית) ואשר הוקם ב-1941.
²³⁷ ישיבות ועד הביטחון, 13 ו-20 בנובמבר 1947, אצ"מ, S25/9343. שאר החברים היו פרץ ברנשטיין, דוד רמז, יוסף ספיר, יעקב ריפטיץ, משה סבירסקי, ישראל גלילי, משה שפירא, בנימין מינץ, ברל רפטור ואליהו אלישר.

²³⁸ ישיבת ועד הביטחון, 23 באוקטובר 1947, אצ"מ, S25/9342.
²³⁹ ישיבת ועד הביטחון, 20 בנובמבר 1947, אצ"מ, S25/9343.

הגוף העוסק בגיוס תוכנן מאז יולי על ידי ועדה מכינה בה השתתפו שקולניק, בנימין אבניאל, יוסף יזרעאלי, משה לרר (צדוק) ופנחס גלובמן (גוברין).²⁴¹ בנובמבר 1947 הוקם המוסד לגיוס תחת השם: "מרכז המפקד לשירותי ציבור", אשר שינה את שמו בדצמבר ל"מרכז המפקד לשירותי העם". גוף זה תוכנן מאז יולי 1947 והוא ביצע מהפכה בדרכי הגיוס של היישוב. לא עוד גיוס על בסיס התנדבות, סלקטיבי וחשאי למחתרות; וגם לא גיוס התנדבותי למחצה, סלקטיבי וחלקי כמו לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה (כ-30,000 מתוך כחצי מיליון יהודים בארץ-ישראל) אלא גיוס המוני, פומבי וכפוי, *levée en masse*, בנוסח המהפכה הצרפתית והמלחמות הטוטליות של המאה ה-20. עד קום המדינה התפקדו 104,758 (מתוך כ-650 אלף יהודי ארץ-ישראל) בלשכות מרכז המפקד. רק 26,770 מהם היו חברי ההגנה קודם להתפקדותם – אלא שהגוף החדש הצליח להגיע לקהל שההגנה לא הגיעה אליהם. מבין המתפקדים גויסו עד קום המדינה כ-45 אלף.²⁴² בן-גוריון השתכנע שיש צורך להקים מוסד חדש לגיוס ההמוני כי מנגנון ההגנה לא יוכל להתאים עצמו לסוג זה של גיוס.²⁴³ ובמנגנון זה היה שקולניק אחד האישים המרכזיים, לצדם של חברי הנשיאות גולדה מאירסון וצבי ד' פנקס, יושב-ראש הוועד הפועל אבניאל והמנהל גלובמן, עד מאי 1948.

"מרכז המפקד לשירותי העם" לא היה גוף מפלגתי אלא מוסד לגיוס צבאי. אולם הנהלת הגוף הורכבה לפי מפתח מפלגתי ושקולניק פעל בו כשליח של מפא"י, ובתור שכזה הוא מעניינו של המחקר ולא כלל פעילותו. למרכז נקבע ועד פועל שנועד להיפגש מדי יום. נראה שבתחילה לא הכיר שקולניק בצורך שהגיוס ההמוני יהיה כללי. בתגובה לדברי אבניאל בישיבת המרכז ב-19 בנובמבר 1947, על האפשרות לקבל שחרור מטעמי מצפון, אשר הציע להפעיל סנקציות נגד סרבנים אלא אם כן הם ממלאים חובה אחרת, טען שקולניק כי אם המועמד לגיוס שייך "לגוף אחר [ארגוני הפורשים] אנו צריכים להיות מעוניינים למנוע ממנו את כניסתו לשורותינו. במקרה זה אין להפעיל סנקציות [על סירוב להתגייס] אלא הסעיף של 'טעמי מצפון' צריך להיות מכשיר בידנו כדי למנוע את כניסתו".²⁴⁴ פנחס גוברין מספר כי "מרכז המפקד" היה מוכן לפטור מגיוס מי שהשתייך לאחד מארגוני הפורשים אולם התעוררה מחלוקת האם ארגונים אלה ימסרו את פרטי החברים שלהם. אצ"ל ולח"י דרשו הוצאת כרטיסי גיוס ריקים, שקולניק התנגד לכך ובתגובה לכך התפטר אבניאל מתפקידו. בסופו של דבר הבעיה נפתרה בכך שאצ"ל ולח"י מסרו לאבניאל, נציג "הימין", ורק לו את רשימת חבריהם ותפקידיהם ו"מרכז המפקד" הוציא עבורם תעודות בלי לנקוב בשמות.²⁴⁵

לדיון ב-11 בדצמבר 1947 הגיע בא כוח אגודת ישראל ד"ר לנדוי. הוא הציג את עמדת האגודה לפיה רק לאחר לבטים קשים הסכימה לגיוס כללי של גברים. אשר לנשים יש לגייסן "רק לשירותים מסוימים" –

²⁴⁰ ישיבת ועד הביטחון, 20 בנובמבר 1947, אצ"מ, S25/9343.

²⁴¹ פנחס גוברין, *צו גיוס*, תל אביב, תשל"ו (להלן *גוברין תשל"ו*), עמ' 19.

²⁴² זהבה אוסטפלד, *צבא נולד*, א, תל אביב, תשנ"ד (להלן *אוסטפלד תשנ"ד*), עמ' 54.

²⁴³ אוסטפלד *תשנ"ד*, א, עמ' 52.

²⁴⁴ אצ"מ, 679/1956/21. תיק זה מהווה מקור לדינוי מרכז המפקד לשירות העם שמצוטטים כאן.

²⁴⁵ *גוברין תשל"ו*, עמ' 65. גוברין לא נוקב בתאריך האירועים האלה.

שקולניק שהיה מעורב מזה שנים בפוליטיקה של הנשים, ובייחוד בפוליטיקה של נשות תנועת העבודה במישרין (ובעקיפין על ידי אשתו אלישבע) הביע את עמדותיה המסורתיות של תנועת העבודה שהגיעה לעימות עם אגודת ישראל בנושא הצבעת נשים למוסדות היישוב כבר בשנות העשרים: "מעיר על הרושם הקשה שדבר זה יעשה, ההתייצבות בלשכה נפרדת. כמו כן משום מה לשחרר את האישה מאימונים. [נשים] העובדות בטלגרף, טלפון, בתי חולים חייבות אף הן לדעת להתגונן בשעת סכנה". בסופו של דבר הוחלט ב-11 בינואר 1948 לקבל את דרישת אגודת ישראל למפקד מיוחד ונפרד לנשות אגודת ישראל. באותו דיון הביע שקולניק את התנגדותו להקמת פלוגות דתיות נפרדות כי הן "תהיינה לקויות בכושר פעולה בחזית מה שאין כן בשעה שהדתיים מעורבים עם אחרים. במצב זה ייתכן לאפשר להם את כל הדרישות הדתיות ואין הדבר גורם הפרעה מיוחדת ואפשר גם לשחרר אותם מפעולות באופן חלקי". אולם נושא היה מסור לידי המטה הכללי וזה כן אפשר להקים פלוגות דתיות נפרדות. ראוי לציין שגם בישיבת מזכירות מפא"י ב-18 במרס 1948 התנגד שקולניק להקמת יחידות הומוגניות: "אני מעלה מחשבה על צבא מעורב, בגילים, בשכבות, במוצאים. עובדה זו שתהיה אצלנו חטיבה אחת שהיא כולה על טהרת הנוער הלומד שיצא מבתי הספר ומהמשקים... אני חושב את זה לאסון".²⁴⁷

בפעילותו של שקולניק במרכז המפקד עמד על כך שארגון ההגנה וההתיישבות העובדת חייבים לשתף פעולה עמו – למרות הסתייגויות של חלק מאנשיהם. "טרם נתקבל החומר מאנשי השורה, מה שמפריע לערוך את הביקורת, כמו כן השאלונים מנקודות ההתיישבות. במקום אחד חייב להיות מרוכז כל החומר מכל הארץ", טען בישיבות שהתקיימו ב-4-5 בינואר 1948. ראוי לציין שהדרישה לריכוז החומר "במקום אחד" הייתה מנוגדת לגישה המחתרית של ההגנה.

היבט נוסף בו השתנה אופי הגיוס היה הנהגתו כגיוס חובה. שקולניק בלט בדיוני מרכז המפקד בדרישותיו להקשות על המשתמטים מהגיוס. ב-8 בינואר 1948 דרש לאסור מיד יציאה לחוץ לארץ בלי אישור מראש שיינתן במקרים מיוחדים, אך רק ב-29 בינואר התקבלה הצעתו. באותה ישיבה הביע שקולניק ספק בהצלחת הגיוס בערים הגדולות ודרש להתחיל בביקורת – כלומר פעילי גיוס יבדקו אנשים ברחוב אם הם נושאים תעודה המעידה על התייצבותם במרכז המפקד. ב-8 בפברואר הציעו שקולניק ופישר-שיין לצלם סרבני גיוס ולהפיץ בציבור רשימה של סרבני גיוס. ב-27 בפברואר שב שקולניק ודרש "לפרסם את שמות המשתמטים כפי שהוחלט בזמנו". ב-7 במרס דרש שקולניק להקים בית דין מיוחד למשתמטים מגיוס והצעתו התקבלה על ידי מרכז המפקד. באותה ישיבה התרעם שקולניק כמה מחברי מרכז המפקד שנכנסים לבירורים פרטיים עם גופים שביקשו לשחרר עובדים חיוניים מהגיוס: "מעיד שישישן פניות גם

²⁴⁶ יהודה ואלך, אל הדגל, הקמת צבא עממי תוך כדי לחימה, תל אביב, 1997 (להלן ואלך 1997), עמ' 58. גוברין תשל"ו, עמ'

47.

²⁴⁷ ישיבת מזכירות מפא"י, 18 במרס 1948, אמ"ע, 20 – 1948 – 24 – 2.

אף ששקולניק דגל בפעילות נמרצת להגברת הגיוס הוא מצא לנכון להגן על כבודו של מנגנון הגיוס – דווקא כאשר נמתחה ביקורת בטענה שיש הרבה המשתמטים. בישיבת מזכירות מפא"י ב-18 במרס 1948 הוא מחא על כך: "יש לי הרושם שהוטלה מרה שחורה, יותר מדי שחורה, ביחס לגיוס... אני בטוח ששום עם אחר לא היה קופץ כך מאפס ל-35 אלף חיילים... מה מדברים פה על משתמטים? יום יום מתייצבים בלשכת הגיוס 700-800 יהודים". הוא אף מתח ביקורת מוסווית בהשוותו את הגיוס הנוכחי לגיוס לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה: "זכרו נא מה היה אז במלחמה, איזה 'תותחים' [למשל משה שרת] הפעלנו בתעמולת הגיוס, לנו אין אפילו מרגמה... [הנקודות במקור] וכמה זמן זה נמשך אז!"²⁴⁸ גם בישיבות ועד הביטחון דיווח שקולניק מדי פעם על הצלחת הגיוס.²⁴⁹

בראשית אפריל השתתף שקולניק בישיבת הוועדה לגיוס במשקים שליד מרכז המפקד. הוא קיבל את דעתו של אבניאל שאין להמשיך בדרישה הקודמת לגייס מכל משק 7% – דרישה שבוצעה באורה לא שוויוני (לפעמים חלה על כל התושבים ולפעמים רק על הגברים בגיל גיוס). מה עוד שחלק מהישובים נמצאו בחזית וכל מי ששהה בהם היה "בבחינת מגויס לשירות מלא". לפיכך הציע שקולניק לקבוע רף מסוים של מספר גברים בגיל לחימה שמתחת לו אין מגייסים משום נקודה (למשל 50 גברים); לא לגייס כלל מיישובי הנגב והספר; ולעבור על רשימות שאר היישובים ולראות את מי אפשר לגייס. בסך הכל הדגיש שקולניק בדבריו את הפן הביטחוני ובכך היה שונה מגישתו של חיים גבתי שדרש להתחשב במידה שווה בצרכים הכלכליים ובצרכים הביטחוניים של היישובים. בסופו של הדיון התקבלה גישתו של שקולניק, תוך התייחסות משנית לפן הכלכלי.²⁵⁰ בדבריו של שקולניק אנו רואים שהוא לא ראה את עצמו ב-1948 כשליחה של דגניה ב או של "חבר הקבוצות", אלא קודם כל כבעל גישה "ביטחוניסטית".

בישיבת ועד הביטחון ב-4 באפריל, לאחר שבן-גוריון הסביר את מהות תפקיד "מועצת העם" ו"מנהלת העם", את הצורך בביטול המפקדה הארצית של ההגנה ואת הצורך בהקמת מוסדות חדשים כמו מרכז הגיוס, ועדת הנגב וועדת הקניות, טען שקולניק שהשינוי הוא גם בתחום הצבאי: "מה שהיה כבר לא יכול להיות, פעם היה 'השומר', אחר כך הייתה ההגנה, עכשיו ישנו צבא, וזוהי מטמורפוזה אחרת מאשר זה היה בשלושים השנים האחרונות. המושגים והקטגוריות הן אחרות. יש חלקים של המ"א אשר התרוקנו [מתוכן], זה צמח והשתנה. איך אפשר לא לראות את זאת. אי אפשר לאמור: יש לנו מפקדה [ארצית] והכל בסדר. אנחנו מנהלים מלחמה, זה לא היה אף פעם, עכשיו מוכרחים לשנות הרבה דברים... לי נראה שאם יש מטה [כללי] ויש מחלקה לניהול ענייני המלחמה – זה מספיק. יכול להיות שמר [משה]

²⁴⁸ ישיבת מזכירות מפא"י, 18 במרס אמ"ע, 20 – 1948 – 24 – 2.

²⁴⁹ "הגיוס אשר הלך עד עכשיו לדעתי יפה. ודאי נגיע ל-20,000 איש, מזה 25% עד 30% נשים", ישיבת ועד הביטחון, 1 בינואר 1948, אצ"מ S25/9345. וכן למפרום- צורף, עמ' 223-224.

²⁵⁰ ישיבת הוועדה לגיוס במשקים, ללא תאריך אך לפי תוכן דברי גבתי הישיבה התכנסה בתחילת אפריל. אצ"מ, 679/1956/21. בדברי הסיכום של אבניאל נקבע: "כל זמן שתהיה אפשרות – נשמור על כל משק הן חרושתי וכן משקי ובמידה שהוא עלול להינזק קשה לא נגייס מתוכן".

²⁵¹ יודע מה שיש במפקדה. ושיכולים ללכת למלחמה. לדעתי זוהי אילוזיה. זה היה מותאם לזמן, ליכולת, למחצרת האומללה, כאשר יכולנו לגדול טיפין טיפין. אך כאשר נאלצים לצאת לדרך המלחמה עם רבבות חיילים – זה דורש כלים אחרים." בדברים אלה יצא שקולניק כנגד ותיקי מפקדי ההגנה שביקשו להמשיך לקיים את הנהלים שהיו מקובלים על ההגנה.²⁵² שקולניק אף התנגד לנוהל שהיה מקובל בפוליטיקה היישובית של הקמת ועדות לטיפול בבעיות כי זה "פיצול האחריות. אנחנו מתאספים פעם בשבוע, כל אחד עסוק במשלוה ידו ופרנסתו. אנחנו יכולים להקדיש לעניין הביטחון רק שעות, האם כך מנהלים מלחמה? האם כך מחליטים?"²⁵³

מאז דצמבר 1947 ניהלו האצ"ל ונציגי הסוכנות והוועד הלאומי מו"מ כדי להגיע להסכם. את הסוכנות והוועד הלאומי ייצגו יצחק גרינבוים, הרב יהודה לייב פישמן (מיימון), דוד צבי פנקס, דוד רמז ומשה שפירא, כלומר רק נציג אחד למפא"י (רמז) לא ואף נציג נוסף ממפלגת פועלים אחרת. לא היה זה מקרה, אלא ביטוי להסתייגותו של בן-גוריון מהשגת הסכם עם אצ"ל שעלול להנציח קיום צבא נוסף במדינה העומדת לקום. עמדתו הייתה כי על ארגוני הפורשים להתפרק לחלוטין ואז יגויסו חבריהם כבודדים לצבא המדינה. הם הגיעו להסכם עם נציגי אצ"ל מנחם בגין, חיים לנדאו ושמואל כץ ב-7 במרס. ההסכם כלל תיאום מבצעי בין ההגנה לאצ"ל כשני ארגונים השווים מבחינה פורמלית, אולם קיימות שתי גרסאות שונות לגבי סעיפיו. ההבדל המהותי בין שתי הגרסאות הוא האם נכלל בו סעיף מפורש הקובע שאצ"ל יתפרק עם הקמת צבא המדינה היהודית.²⁵⁴

ב-25 במרס 1948 דנה מזכירות מפא"י בהסכם. חודש מרס היה אחד החודשים הקשים ביותר במלחמת העצמאות, ועתה שאף שקולניק להגיע להסכם שיביא לגיוסם המלא של חברי האצ"ל. זאת בניגוד לגישה שהציג ב-19 באוקטובר 1947 בישיבת מרכז המפקד. "לאנשי ההגנה זה עניין דמים", הסביר שקולניק והוא אף המליץ להגיע לעמדה משותפת של מפא"י ומפ"ם (שהוקמה ב-1948 כמיזוג של "לאחדות העבודה-פועלי ציון" ו"השומר הצעיר") בעניין זה. "אמרתי בזמנו שהייתי מוכן לשלם מחיר ולהגיע לאיזה שהוא... הסדר זמני... את התפרקותם לא נשיג, כניסתם לשורות [הצבא] כיחידים אינה טובה כל כך. ולכן אל יתפרקו, אבל שתהיה בינתיים מניעה של אסונות ופרובוקציות. לאחר הודעת אוסטן [על נסיגת ארצות הברית מתכנית החלוקה ותמיכתה בשלטון נאמנות] השתנה משהו וההסדר צריך להיות עוד יותר זמני, שישה חודשים... באותם החודשים שקיים הסדר צריך לתת להם, לדעתי, אמצעים כספיים כאשר נותנים להגנה; שאם לא כן – מוכרחים לתת להם לאסוף כסף... אני מציע לא לקבל את סעיפי ההסדר הזה ולדרוש ועדה אחרת. אני מוכן לשלם משהו. כדאי להמשיך את העניין עוד שבועיים-שלושה עד ישיבת הוועד הפועל הציוני יש עוד 11 יום; הוועדה תיקח ודאי שבועיים". פרוטוקול הישיבה אינו

²⁵¹ משה סבירסקי (1882-1965). סוחר ופרדסן. פעיל ב"כופר היישוב" בשנות ה-30. חבר בוועד הביטחון היישובי (ועדת הי"ח) בשנות ה-40.

²⁵² אוסטפלד תשנ"ד, עמ' 57-66.

²⁵³ ישיבת ועד הביטחון, 4 באפריל 1948, אצ"מ, S25/9348. ראו למעלה דברי שקולניק על הפעילות בוועד הביטחון, 23 באוקטובר 1947.

²⁵⁴ יחיעם ויץ, ממחצרת לוחמת למפלגה פוליטית, הקמתה של תנועת החרות 1947-1949, (להלן ויץ תשס"ג), באר שבע, תשס"ג, עמ' 61-66.

ישיבת הוועד הפועל הציוני באפריל 1948 נפתחה במתקפה קשה של הרוויזיוניסטים על הנהגת היישוב בגלל הכישלונות הצבאיים והכישלון המדיני – השינוי בעמדת הממשל האמריקני. בה בעת דחו נציגי מפא"י בהנהלת הסוכנות את ההסדר המוצע עם הפורשים מפני שלא כלל התפרקות מלאה של ארגוניהם, אך נשארו במיעוט.²⁵⁶ ב-7 באפריל הגן שקולניק על הנהגת מפא"י מפני התקפת הרוויזיוניסטים. הוא קשר בין החולשה הצבאית לבין הבגידה המדינית של ארצות הברית, והציב שתי תרופות לחולשה: (א) הגברת ההתיישבות באזורים בעלי חשיבות אסטרטגית כמו "הצוואר" בין אזור יהודה והמרכז לבין הנגב; (ב) הגברת הגיוס בלי מתן פטור לאנשי אצ"ל.²⁵⁷ ההסכם אושר על ידי הוועד הפועל הציוני ב-12 באפריל למרות התנגדות צירי מפא"י, מפ"ם ועלייה חדשה.

בעקבות מושב הוועד הפועל הציוני הוקמו שני גופים שנועדו לקבל על עצמם את האחריות והסמכות להנהגת המדינה: "מועצת העם" ו"מנהלת העם" (הי"ג). בעקבות הקמתם פירק בן-גוריון שני גופים ששקולניק היה חבר בהם: ועד הביטחון והמפקדה הארצית.²⁵⁸ שקולניק לא נכלל ב"מנהלת העם" ואף לא ב"מועצת העם". ובכל זאת לא נפגע מעמדו הפוליטי-אישי, כי מאז ינואר קיבל מבן-גוריון תפקיד נוסף: "מפקח על הצד המשקי הציווילי" במחלקת הביטחון,²⁵⁹ ולמעשה מעין מנכ"ל משרד הביטחון לצדו של שאול מאירוב (אביגור).²⁶⁰ ראוי לציין שבן-גוריון פעל לפי המלצתו של זלמן אהרונוביץ למנות את שקולניק "לסגן בלתי רשמי" שלו²⁶¹ והדבר ממחיש שוב את העמקת הקשר בין שקולניק לסיעה ג מאז החל לפעול כמזכיר מועצת הפועלים.²⁶² מעתה עבד שקולניק תחת ניהולו הישיר של בן-גוריון במשך כשנה, עד ינואר 1949,²⁶³ כאשר אליעזר פרי (פרלסון) מונה למנכ"ל הראשון של משרד הביטחון, אם כי אשכול הפחית את פעילותו במשרד הביטחון מאז אוקטובר 1948.²⁶⁴ אין ספק שכהונתו של שקולניק בסמיכות לאיש החשוב ביותר במפא"י וביישוב חזקה את מעמדו של שקולניק. בין השאר שימש שקולניק, כפי שחשש ב-1946 כ"בופער"²⁶⁵ – הוטל עליו לפשר בין בן-גוריון לבין ישראל גלילי כאשר זה פוטר מתפקיד הרמ"א כאשר בוטל תפקיד המ"א. כחלק מפשרה זו כתב שקולניק בשמו של בן-גוריון

²⁵⁵ אמ"ע 20 – 1948 – 24 – 2. הפרוטוקול בתיק זה כולל רק שלושה עמודים וניתן להניח שהוא חלקי בלבד. לא מצאתי את הפרוטוקול בארכיון יד אשכול. וכן ויץ תשס"ג, עמ' 67-68.

²⁵⁶ יחיעם ויץ, *ממחתרת לוחמת למפלגה פוליטית*, שדה בוקר, תשס"ג (להלן ויץ *ממחתרת*), עמ' 67.

²⁵⁷ ישיבת הוועד הפועל הציוני, 7 באפריל 1948, אצ"מ, S5/322. וכן *למפרום-צורה*, עמ' 225-228.

²⁵⁸ אניטה שפירא, *מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח*, תל אביב, תשמ"ה (להלן *שפירא מפיטורי*), עמ' 27-28.

²⁵⁹ יומן בן-גוריון, 17 בינואר 1948.

²⁶⁰ לימים קבע בן-גוריון: "היה זמן שמר אשכול היה מנהל משרד הביטחון". ישיבת הממשלה ב-15 בנובמבר 1953, ג"מ,

תרשומת ישיבות הממשלה הרביעית, כרך ט"ו.

²⁶¹ ב-4 בינואר 1948. דוד בן-גוריון, *יומן המלחמה*, תל אביב, תשמ"ג (להלן *בן-גוריון-יומן המלחמה*), א, עמ' 109.

²⁶² ראו לעיל סעיף א.

²⁶³ המכתב המאוחר ביותר שמצאתי שנכתב על ידי לוי אשכול במשרד הביטחון נשלח ב-5 בינואר 1949, א"צ,

362/852/1951 (אל אלוף משה צדוק)

²⁶⁴ עד לסיום המבצעים הגדולים של המלחמה באוקטובר 1948 הייתה פעילותו של אשכול בסוכנות מינורית. *בן-גוריון-יומן*

המלחמה, עמ' 768. וכן דן גלעדי, *לוי אשכול – קברניט ההתיישבות ההמונית 1948 – 1952*, תל אביב, 1993 (להלן *גלעדי*

1993), עמ' 12. ב-2 בנובמבר בישר לחברי הנהלת הסוכנות כי הוא "עומד להשתחרר מעניינים אחרים" ולעבור לגור

בירושלים (אצ"מ, S100/55A). ב-29 בדצמבר דן בן-גוריון עם פרלסון על תפקיד מנהל משרד הביטחון לפי הגדרה שהציע

אשכול, כספים, אספקה וקניות (רכש), *בן-גוריון-יומן המלחמה*, עמ' 910-911.

²⁶⁵ ראו לעיל סעיף ג.

266 כמו כן העביר שקולניק לגילי את

ענייני הגיוס ואילו שקולניק קיבל את הטיפול ברכש, נמל, תחבורה, הגנה אזרחית ואספקה (עם יעקבסון).²⁶⁷ ראוי לציין ששקולניק התחיל לטפל בנמל תל אביב כבר קודם, כשהוא משלב בין תפקידו הביטחוני לבין תפקידו כמזכיר מועצת פועלי תל אביב. ב-2 במאי הגיש את מסקנות הוועדה שנועדה לשלב בין צורכי הנמל בכוח אדם לבין צורכי הגיוס.²⁶⁸ ריבוי העומס שהוטל על שכמו שקולניק הביא לכך שב-11 במאי 1948 דנה לשכת מפא"י בצורך למצוא לו מחליף בתפקידו כמזכיר מועצת פועלי תל אביב.²⁶⁹

בעיצומה של המחלוקת עם ישראל גילי והאלופים שתמכו בו ("מרד הגנרלים" הראשון) הופיע שקולניק במסיבת עיתונאים ב-8 במאי 1948 והגן על עמדותיו של בן-גוריון בתחום הביטחוני. הוא התחשבן עם אלה שהתנגדו במלחמת העולם השנייה לגיוס לצבא הבריטי והעדיפו התגייסות להגנה ולפלמ"ח – מה שגרם לכך שחבר הקבוצות שלח יותר מתגייסים לצבא הבריטי מאשר הקיבוץ המאוחד הגדול ממנו, ביקורת שנחשבה לעקיפה בכיוונה של מפ"ם. (אולם שקולניק התעלם מכך שאף הוא עצמו הביע עמדה מסתייגת מהרחבת הגיוס לאחר קרב אל-עלמיין ולפני שהוקמה הבריגדה).²⁷⁰ שקולניק שיבחה את עמדת בן-גוריון לפיה "יש לצקת יותר פלדה במבנה כוחות הביטחון, יותר ארגון ומקצועיות ולהפחית מן הבטלנות [ההדגשה שלי, א.ל.] שיש בה, אמנם, משום חן משלה, אך היא תחפה עלינו אם נעמוד בפני פלישה". שקולניק הגן על מינויים של מומחים בטענה כי "בין המפקדים מצויים רבים שאינם ראויים לכך ולעומתם מצויים בשורות הצבא חיילים שיכולתם מרובה יותר ואינם מגיעים אל שורות הפיקוד". הוא הצדיק את פירוק המ"א כי "המפקדה עצמה כמעט שבטלה מאליה ואילו לא לחץ המפלגות [שמינו את חבריה] היו חבריה פורשים מכבר".

שקולניק הכחיש את הטענה שמניעיו של בן-גוריון בפירוק המ"א ובמינוי מפקדים בצבא נובעים מצרכים מפלגתיים: "בין כל מפקדי החטיבות אין אף חבר מפלגת פועלי ארץ-ישראל. דוד בן-גוריון קבע לעצמו את העיקרון: אם יעמוד בפני מינוי מפקד ויהיו שני מועמדים – האחד חבר מפלגה והשני שאינו חבר המפלגה והם שווים בכישרונותיהם ויכולתם – תינתן זכות הבכורה לשני". אך גם בעת המחלוקת הביע שקולניק דברי פיוס: "אם ייעשה מאמץ, יעזור אלוהים ונעבור על המריבה הזאת עם ישראל גילי – והכל יעבור בשלום... אנחנו צריכים לעורר בכל נפשנו חיבה ואהבה לפלמ"ח, מפני שמאות ואלפי בחורים שלנו, מטובי בנינו, הולכים לפלמ"ח וחייבים ללכת... על העובדה שמשמיצים אותנו ומנסים, מתוך טעמים דמגוגיים, להציגנו כמתנכרים לפלמ"ח".²⁷¹

שקולניק תמך בעמדותיו של בן-גוריון בשני נושאים שהיו נתונים במחלוקת ציבורית "אלטלנה" ופירוק הפלמ"ח. בישיבת מזכירות מפא"י ב-24 ביוני 1948 פירט לנוכחים את המקרים בהם אצ"ל לא עמד

²⁶⁶ אי"ט, גילי חט' 21/2-1/174/15.

²⁶⁷ יומן בן-גוריון, 12 במאי 1948.

²⁶⁸ "מסקנות ישיבת ועדה על פועלי נמל תל אביב (שנתמנתה על ידי הלל [ישראל גילי]).", א"צ, 1247/1990/14.

²⁶⁹ בראלי 2004 לפי אמ"ע, 10 – 1948 – 25 – 1.

²⁷⁰ ישיבת מזכירות מפא"י, 5 במאי 1943, אי"א, מפלגה, מרכז-מזכירות 43א.

²⁷¹ לוי אשכול, בחבלי התנחלות, תל אביב, 1958 (להלן אשכול בחבלי), עמ' 134-136.

²⁷² ב-27 ביוני 1948

הוא טען בישיבת חבר הקבוצות כי רבים מחברי הפלמ"ח לא הגיעו מהקיבוץ המאוחד. "צריך לבוא אל 90% [מחבר המפקדים] ולהסביר ולמנוע את הפלמ"ח מלהיות זוללי בנינו וחברינו".²⁷³ וב-23 באוקטובר 1948 הגן אשכול באספת חברי מפא"י על החלטת בן-גוריון לפרק את מטה הפלמ"ח. אשכול עשה הקבלה בין פירוק המטה לבין ביטול ההסתדרויות הנפרדות של פועלי יהודה, פועלי השומרון ופועלי הגליל לקראת הקמת הסתדרות העובדים הכללית. כאיש מנגנון מובהק הוא שאל: "תארו בנפשכם שמחוז לועד הפועל של ההסתדרות קיים באיזה מקום עוד מטה הסתדרותי ארצי?... ישנן חטיבות ולכל חטיבה מטה – כך בכל החטיבות בצבא וכך צריך להיות גם בפלמ"ח. אבל מטה כללי יש רק אחד".²⁷⁴ כלומר אשכול הביא נימוקים ארגוניים שנבעו מהשקפתו הכללית על חשיבות המנגנון.

נקודה נוספת היא שלאנשי מנגנון המפלגה היו ציפיות משקולניק שישתמש בסמכויותו הביטחוניות כדי לדאוג לאינטרסים המפלגתיים. בדיון בלשכת מפא"י ב-8 ביוני 1948 הביע יחיאל דובדבני דאגה כי "הצבא מופקר מבחינה ביטחונית. מתנהלת הסתה נגד המפלגה. המנהיגות הצעירה של המשמרת לא הלכה לחזית ובמקום זה הרסו את המעט שהיה 'משמרת' וב'אשמורת'. אין דאגה למשפחות החיילים... אין דאגה לצד החברתי... אין דאגה למשק החקלאי. את העולים החדשים מעבירים ישר לקלט, בלי לדעת אפילו איפה נשותיהם מסודרות... אנחנו ננצח במלחמה אבל המפלגה עלולה להיכשל". הדוברים האחרים בישיבה הסכימו עם הערכתו של דובדבני שקשיי הגיוס עלולים לפגוע בכוחה של מפא"י ודובדבני הציע למנות שלושה-ארבעה חברים שייפנו לבן-גוריון. זאב איסרזון דחה פנייה בעניין כזה לבן-גוריון: "הוא שולל את הדבר ביסודו. עלינו [מנגנון מפא"י] להקים קודם כל מחלקה לצבא בלשכה... אני מציע לברר את הצעת יחיאל דובדבני עם לוי שקולניק [ההדגשה שלי, א.ל.]. ויוסף יזרעאלי". בסופו של הדיון הוחלט להקים מחלקה לענייני הצבא אשר תדון במצב עם שקולניק ועם יזרעאלי. כמו כן נקבעו התייעצויות עם "כמה מחברינו בצבא". רק "אם כל הסידורים הנ"ל לא ייצאו לפועל בהקדם – לקיים התייעצות בין כמה מחברי הלשכה עם החבר דוד בן-גוריון".²⁷⁵ מאוחר יותר הוחלט להקים ועדה מפלגתית לענייני הצבא בהשתתפותם של בן-גוריון, שקולניק, דובדבני ועוד שני חברים.²⁷⁶

²⁷² ישיבת מזכירות מפא"י, 24 ביוני 1948, אמ"ע, 21 – 1948 – 24 – 2.

²⁷³ ישיבת חבר הקבוצות, 27 ביוני 1948, ארכיון חולדה, 5/14.

²⁷⁴ אי"א, דברים בכנסים של המפלגה. וכן למפרום-צורף, עמ' 235-237.

²⁷⁵ אמ"ע, 11 – 1948 – 25 – 2.

²⁷⁶ ישיבת לשכת מפא"י, 24 באוגוסט 1948, אמ"ע, 11 – 1948 – 25 – 2.

פרק שני: בימי העלייה ההמונית – 1948-1952

2.א: מבוא

במושב הוועד הפועל הציוני בירושלים ובתל אביב (22 באוגוסט-3 בספטמבר 1948) הגישו את התפטרותם כל חברי הנהלת הסוכנות שנמנו על הממשלה הזמנית, למעט אליעזר קפלן. בסך הכל התפטרו שבעה מחברי הנהלה מקרב רוב מפלגות שבקואליציה.²⁷⁷ אחת הסיבות להחלטת שרי הממשלה להתפטר מהנהלת הסוכנות הייתה התנגדותם של חברי הנהלה שהיו אזרחי מדינות זרות לשבת באותה הנהלה עם שרי ממשלה. מי שהוביל קו זה היה עמנואל ניומן בישיבת מליאת הנהלת הסוכנות ב-19 באוגוסט 1948 בערב ואליו הצטרפו זליג ברודצקי ורוז הלפרין.²⁷⁸ ניומן שב ודרש זאת בישיבת הוועד הפועל הציוני ב-23 באוגוסט.²⁷⁹ בישיבת לשכת מפא"י ב-24 באוגוסט 1948 היה ברור שיש למנות נציגים חדשים להנהלת הסוכנות.²⁸⁰ ב-2 בספטמבר הוסכם בוועד הפועל באופן בלתי רשמי, ללא החלטה מחייבת, להפריד למעשה בין שני המוסדות.²⁸¹ כך נוצרה הפרדה פרסונלית בין חברי הממשלה הזמנית לבין חברי הנהלת הסוכנות. העובדה שהעניין נדון בלשכת מפא"י כבר ב-24 באוגוסט מלמד לדעתי שמלכתחילה התכוונו ראשי מפא"י למנות אנשים חדשים להנהלת הסוכנות כדי להפחית מהעומס שהוטל על שרי הממשלה. עם זאת היה חשוב למנהיגי מפא"י שההחלטה לא תקבע מסמרות אלא תשאר פתח למקרים יוצאים מן הכלל ולשינוי בעתיד.²⁸² נוסף לכך שונה ההרכב הקואליציוני של הנהלת הסוכנות – מפ"ם (הגדולה) והרוויזיוניסטים הצטרפו להנהלה.²⁸³

כתוצאה מההסכמה להפריד בין שרי הממשלה לבין חברי הנהלה היה צורך בבחירת חברים חדשים להנהלת הסוכנות תחת אלה שהתמנו לממשלה. בספטמבר בחרה הנהלה החדשה את ברל לוקר ליושב-ראש הנהלת הסוכנות במקומו של בן-גוריון ואת לוי שקולניק לראש מחלקת ההתיישבות במקום קפלן (שנשאר חבר הנהלת הסוכנות ללא תיק, בתפקיד של שר מקשר בין הממשלה להנהלת הסוכנות), בעקבות בחירתו עברת שקולניק את שמו לאשכול.²⁸⁴ אשכול המשיך לכהן בתפקיד זה עד בחירתו לראשות הממשלה ב-1963.

²⁷⁷ דין וחשבון על הפעולות בשנים תש"ז-תשי"א מוגש אל הקונגרס הציוני ה"ג, ירושלים, תשי"א, (להלן דוח לקונגרס ה"ג), עמ' 4. לאגודת ישראל היה נציג בממשלה הזמנית (יצחק מאיר לוי), אך היא לא השתייכה לסוכנות היהודית ולא הייתה לה נציגות בהנהלתה. לרוויזיוניסטים הייתה נציגות בהנהלת הסוכנות (מאיר גרוסמן) מאז ספטמבר 1948 אך לא הייתה להם נציגות בממשלה הזמנית.

²⁷⁸ ישיבת הוועד הפועל הציוני, 23 באוגוסט 1948, אצ"מ (הספרייה).

²⁷⁹ העולם, 2 בספטמבר 1948, עמ' 681-682.

²⁸⁰ ישיבת לשכת מפא"י, 24 באוגוסט 1948, אמ"ע, 11 – 25 – 1948 – 2. לא מצאתי התייחסות לכך בישיבות מרכז מפא"י באותה תקופה (אמ"ע, 49 – 23 – 1948 – 2) ולא בישיבות המזכירות (אמ"ע, 21 – 24 – 1948 – 2).

²⁸¹ העולם, 9 בספטמבר 1948, עמ' 698-699. ישראל גולדשטיין נימק את הסרת ההצעה הפורמלית בכך שמפא"י הודיעה שהיא מסתפקת בשר אחד בהנהלת הסוכנות.

²⁸² ישראל גולדשטיין הודיע בישיבת הוועד הפועל הציוני ב-2 בספטמבר כי הציונים הכלליים מוותרים על הדרישה להפרדה פורמלית לנוכח הסכמת מפא"י כי כל שריה, למעט אחד, יתפטרו מהנהלת הסוכנות ("סיכוי להרחבת הקואליציה הציונית", הארץ, 3 בספטמבר 1948).

²⁸³ "סיכויים להרחבת הקואליציה הציונית", הארץ, 2 בספטמבר 1948. "סיכוי להרחבת הקואליציה הציונית", הארץ, 3

בספטמבר 1948.

²⁸⁴ אשתו נקראה מעתה בשם אלישבע אשכול אחרי שקודם שמרה על שם משפחתה המקורי (קפלן).

להערכת תפקיד ראש מחלקת ההתיישבות בשעה זו של עלייה המונית והתיישבות גדולה היה שקול לתפקיד שר בכיר, ומכאן והלאה השתייך אשכול להנהגה הלאומית של המדינה. זו הייתה עליית מדרגה ברורה עבור אשכול שלא השתייך להנהגה הראשית של היישוב בתקופת המנדט אלא היה רק עסקן חקלאי מהשורה הראשונה עד 1944. כראש מחלקת ההתיישבות ניצח אשכול על מפעל התיישבות של כשלוש מאות יישובים חקלאיים חדשים (ועוד עשרות "הרחבות" של יישובים קיימים) בהם התיישבו כ-20,000 משפחות (כ-70,000 נפשות) שעבדו שטח של כמיליון דונם בשנים 1948-1952.²⁸⁵ בכך קבע במידה רבה את גבולות ההתיישבות היהודית לאחר קום המדינה ותרם לשמירת גבולותיה המדיניים. עיצוב תחום ההתיישבות היהודית במדינת ישראל הוא אחד הגורמים שמקנים חשיבות כה רבה לפעילותו של אשכול מאז 1948.

במאמר מוסגר אציין כי מפעל זה עלה בהרבה על התכנית שנהגתה בדצמבר 1947-ינואר 1948 בוועדה לענייני התיישבות והשקיה של מפא"י, כלומר לאחר החלטת החלוקה. על הוועדה נמנו מומחים להתיישבות מהמרכז החקלאי, מהמחלקה להתיישבות ומהקרן הקיימת. מרכז הוועדה היה חיים גבתי ובין חבריה היו יוסף ויץ, אליעזר קפלן, לוי שקולניק, חיים הלפרין ויהודה חורין. הוועדה שהעריכה כי בכל שנה יעלו 100,000 עולים בהרכב חברתי "דומה להרכב של היישוב כיום", הציעה הקמת 162 יישובים חדשים בשנים 1949-1951.²⁸⁶

חשיבותו של אשכול התבטאה גם בתקציב שהועמד לרשותו. תקציב הסוכנות לשנים תש"ט ותש"י היה 35,166,700 ל"י, ו-33,743,877 ל"י בהתאמה.²⁸⁷ אלה היו הסכומים בפועל, אם כי בתחילה תוכננו סכומים גבוהים יותר. חלקה של מחלקת ההתיישבות בתקציב בשנים אלה היה 7,422,166 ל"י בשנת תש"ט בה הוקמו 115 יישובים חדשים.²⁸⁸ לשם השוואה תקציב שנת הכספים תש"ט-תש"י (1 באפריל 1949 עד 31 במרס 1950) של מדינת ישראל היה בסך הכל 40,178,000 ל"י. מתוכם קיבל משרד הביטחון 7,500,000 ל"י, משרד המשטרה 2,550,000 ל"י, משרד הבריאות 2,000,000 ל"י, משרד העבודה וביטוח עממי 1,820,000

²⁸⁵ בסקירה בכנסת ב-28 בינואר 1952 נקב אשכול במספר 325 יישובים חדשים אולם 25 מהם נוסדו ערב קום המדינה – לפני שאשכול התמנה לראש מחלקת ההתיישבות ("אשכול על ההתיישבות החדשה", הארץ, 29 בינואר 1952). בדיון בכנסת ב-29 ביולי 1952 טען אשכול כי "מאז קום המדינה הוקמו 336 יישובים, לרבות הרחבות של יישובים", דברי הכנסת, XII, עמ' 2745. יוסי גולדשטיין (גולדשטיין 2003, עמ' 315), נוקב במספר 325 (עד דצמבר 1951). אלכס ביין (תולדות ההתיישבות הציונית, רמת גן, 1970 [להלן ביין 1970], עמ' 401) נוקב במספר 289 עד דצמבר 1952. חיים גבתי (מאה שנות התיישבות, תל אביב, תשמ"א [להלן גבתי תשמ"א], ב, עמ' 36) נוקב במספר 276 יישובים חדשים ו-44 הרחבות עד ספטמבר 1951. לפי בדיקתי באטלס ההתיישבות בישראל, (עורכת חנה ביתן), ירושלים, תשס"ד (להלן ביתן תשס"ד), עמ' 191-192, הוקמו בסך הכל 343 יישובים, חקלאיים ועירוניים, בשנים 1948-1952. לאחר שהפחתתי ממספר זה את היישובים העירוניים והחינוכיים נותרו 324 יישובים חקלאיים וכפריים שהוקמו עד דצמבר 1952. בדיקה שעשיתי בדו"ח לקונגרס הכ"ג, עמ' 348; ובדין וחשבון על הפעולות מניסן תשי"א עד תבת תשט"ז מוגש אל הקונגרס הציוני הכ"ד, ירושלים, תשט"ז (להלן דו"ח לקונגרס הכ"ד), עמ' 199-200 מראה שבסך הכל, ממאי 1948 עד יוני 1952, הוקמו 279 יישובים חדשים על ידי המחלקה להתיישבות. ייתכן שההבדל במספרים נובע מכך שלא תמיד יש הסכמה לעל הגדרתו של יישוב כיישוב חקלאי, או שיש ערוב בין הקמת יישובים חדשים לבין הרחבות (במיוחד כאשר הן היו מאוד משמעותיות), או שההבדל נבע מכך שיישובים מסוימים אוחדו או פורקו.

²⁸⁶ ארנון גולן, שינוי מרחבי – תוצאת מלחמה, באר שבע, 2001 (להלן גולן 2001), עמ' 201-202. לבעיות ההתיישבות וההשקיה במדינה, מפלגת פועלי ארץ-ישראל, המרכז, תל אביב, אייר תש"ח – מאי 1948 (אמ"ע, 170 – 1947 – 7 – 2).
²⁸⁷ דוח לקונגרס הכ"ג, עמ' 9 (בדוח הכספי). התקציבים המתוכננים לשנים תש"ט ותש"י היו 51,300,000 ל"י ו-40,310,000 בהתאמה – אך הם לא יצאו לפועל כי ההכנסות נפלו מהמתוכנן.
²⁸⁸ דוח לקונגרס הכ"ג, עמ' 18 (בדוח הכספי).

289 כלומר תקציב הסוכנות היה כמעט שקול לתקציב המדינה ותקציב מחלקת ההתיישבות לשנת תש"ט היה גדול באופן משמעותי מתקציב כל אחד מהמשרדים הממשלתיים, למעט תקציב משרד הביטחון שהשתווה לו, שלא לדבר על תקציב מחלקת ההתיישבות לשנת תש"י שהיה גדול פי שתיים מתקציב משרד הביטחון. בהמשך השנים בהן דן פרק זה נבחר אשכול באוקטובר 1949 לתפקיד גזבר זמני של הסוכנות (מינוי שהפך לקבוע בינואר 1950, משה קול נקבע אז כ"גזבר חבר" אך אשכול היה הבכיר ביניהם), מה שהפך אותו לממונה על ביצוע התקציב העצום של הסוכנות. באוגוסט 1951 נבחר לכנסת השנייה,²⁹⁰ ובאוקטובר 1951 נבחר לתפקיד שר החקלאות והפיתוח (בנוסף לשני תפקידיו בהנהלת הסוכנות).

נקודה נוספת שהעצימה את תפקידו של אשכול כראש מחלקת ההתיישבות הייתה שבישראל, עד אמצע שנות החמישים של המאה ה-20, בשונה ממדינות מתפתחות אחרות, הושם הדגש על החקלאות ולא על התעשייה. עמדה זו נגזרה מטעמים אידאולוגיים מסורתיים של התנועה הציונית; מטעמים כלכליים – המחסור במזון שנוצר בעקבות מלחמת העצמאות שהביאה להרס החקלאות הערבית המקומית ויבוא מזון זול מארצות ערב השכנות; ומטעמים אסטרטגיים – הרצון להשתלט על שטחים חיוניים ולמנוע שיבת הפליטים הפלסטינים.²⁹¹

הזינוק המטאורי בחשיבותו של אשכול נעשה על רקע שינויים משמעותיים במדינה ובמפא"י. מדינת ישראל שכללה ב-1948 כ-650,000 יהודים וכ-160,000 ערבים²⁹² קלטה עלייה עצומה בת 711,108 נפש בשנים 1948-1952.²⁹³ כלומר מספר הנקלטים עלה על מספר הקולטים היהודים. בד בבד הוקמו למדינה החדשה והריבונית מוסדות שלטון מרכזיים חדשים – הכנסת, הממשלה, רשות שופטת ומערכת אדמיניסטרטיבית הסובבת אותם. חלק מהמוסדות וממערכת האדמיניסטרטיבית הוקמו יש מאין, וחלק ירשו את מוסדות הסוכנות היהודית, את מוסדות הוועד הלאומי, את מוסדות המנדט הבריטי ואף את מוסדות הסתדרות העובדים.

השינוי הראשון במפא"י היה הפיכתה למפלגה דומיננטית במדינה דמוקרטית. אמנם מפא"י הייתה המפלגה הדומיננטית כבר בתקופת היישוב מאז 1933, אולם אין זהות בין מפלגה דומיננטית בחברה וולונטרית

²⁸⁹ שנתון הממשלה תש"י, תל אביב, תש"י, עמ' 41-43.

²⁹⁰ אשכול לא נבחר לכנסת הראשונה בפברואר 1949.

²⁹¹ רענן ויץ ואבשלום רוקח, "העלייה ההמונית ומפעל ההתיישבות החקלאית", עולים ומעברות 1948-1952, עורך מרדכי נאור, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 53-68 (להלן ויץ-רוקח). במיוחד עמ' 54-55. גולן 2001, עמ' 220-225. גולן טוען כי העברת הדגש בהתיישבות מחיילים משוחררים לעולים חדשים היא "עדות לדגש שהלך והוסט בהתיישבות משיקולים ביטחוניים לשיקולים חברתיים ומשקיים-כלכליים" (עמ' 237). אמנם חיילים משוחררים היו עדיפים מבחינה ביטחונית על פני העולים החדשים. אשכול עצמו טען כי "העולים הללו מטבע נדודיהם, תלישותם ורפיונם – הם כעלה נידף" (מכתב אל בן-גוריון, 12 באפריל 1950, ג"מ, ג/23/5433, וכן למפרום-צורף, עמ' 263-264). אך עם זאת ההתיישבות התפרסה מלכתחילה על כל אזורי המדינה, במרכז ובפריפריה גם כאשר עמדו לרשותה חיילים משוחררים. וגם אחר כך, כאשר העולים החדשים היוו את עיקר המתיישבים (לאחר שתמו עתודות ההתיישבות המסורתיות) המשיכה ההתיישבות באזורים נידחים ובספר. לדוגמה, בפרוודור ירושלים הוקמו 33 יישובי עולים בשנים תש"ט-תשי"ב (גבתי תשמ"א, ב, עמ' 34-35).

²⁹² משה סיקרון, דמוגרפיה, אוכלוסיית ישראל – מאפיינים ומגמות, ירושלים תשס"ד (להלן סיקרון תשס"ד), עמ' 24, 46. מספר הערבים מתייחס לסוף שנת 1948.

²⁹³ לפי הפירוט הבא: 101,819 ב-1948, 239,576 ב-1949, 170,215 ב-1950, 175,129 ב-1951 ו-24,369 ב-1952. מרדכי נאור, ספר העליות, גבעתיים, 1991 (להלן נאור-עליות), עמ' 215. גרסה שונה במקצת מצויה בשנתון הממשלה תשי"ד, ירושלים, תשי"ג (להלן שנתון תשי"ד), עמ' 186 שנוקב במספר 707,650 עולים לשנים 1948-1952 לפי פירוט שנתי שונה במקצת.

294 דומיננטיות מתמשכת של מפלגה אחת

במערכת רב-מפלגתית עשויה להפוך את האופוזיציה לאימפוטנטית – כלומר חסרת יכולת לממש הזדמנויות לעלות לשלטון.²⁹⁵

השינוי במפא"י התרחש במספר החברים, בהפחתת חלקם היחסי של חברי הקיבוצים בקרב החברים, בריכוז מוסדות המפלגה והגברת עצמתה של קבוצה מצומצמת של מנהיגי המפלגה על מוסדותיה. במספר החברים התרחש אחד השינויים הדרמטיים. מספר חברי מפא"י ב-1944, ערב הפילוג עמד על כ-22,000. הפילוג גרע כ-4,000 חברים ממצבת חברי מפא"י. מאז הפילוג הגבירה המפלגה את מאמציה לגייס חברים חדשים, בעיקר מחוץ ל"קיבוץ המאוחד" – שם מיצו מפא"י ו"לאחדות העבודה" את פוטנציאל הגיוס. בספטמבר 1946 נמנו 29,947 חברים במפא"י, בינואר 1948 נמנו 33,354 חברים, בפברואר 1950 נמנו 67,132 חברים, בינואר 1951 נמנו 93,927 חברים ובמאי 1952 נמנו 118,837 חברים במפלגה.²⁹⁶ מכאן שמספר חברי מפא"י גדל בקצב מתמיד וגדול יותר מהגידול (המרשים בפני עצמו) במספר אזרחי ישראל מאז קום המדינה. מספר חברי מפא"י גדל בשנים 1948-1952 ב-256% ואילו מספר אזרחי ישראל היהודים גדל בכ-116% בלבד, מכ-650,000 ב-1948 ל-1,404,000 בסוף 1951.²⁹⁷ לעניין זה אין חשיבות למספר האזרחים הערבים של ישראל כי אלה בלאו הכי לא יכלו להצטרף למפא"י באותה תקופה.

הגידול העצום במספר החברים ביטא שינוי בהרכב החברים. הוא "שיקף שתי התפתחויות: החלטה של מפא"י לפתוח את שעריה לפני העולים... ומגמה של רבים, ותיקים ועולים, להצטרף לשורותיה של מפלגה שנעשתה עכשיו מפלגת שלטון והחברות בה עשויה להקנות יתרונות חומריים".²⁹⁸ חלקם של חברי הקיבוצים (תחילה ב"קיבוץ המאוחד" וב"חבר הקבוצות" וממאי 1951 ב"איחוד הקיבוצים")²⁹⁹ שבאוקטובר 1951 התאחד עם "חבר הקבוצות" כדי ליצור את "איחוד הקבוצות והקיבוצים" ואף של

Maurice Duverger, *Political Parties, Their organization and activity in the modern state*, Second²⁹⁴ English edition 1959, reprint London and New York, 1964, pp.256, 275-280. Ibid. p, 417.²⁹⁵ לדעתי ניתן לראות דוגמאות לאימפוטנטיות כזאת ב-1961 וב-1965 כאשר האופוזיציה לא השכילה לנצל

את מצוקותיה של מפא"י כדי להגיע לשלטון.

²⁹⁶ בראלי תשס"א, עמ' 67-68. בדיון בוועדה המדינית ב-27 בינואר 1952 נקב אשכול במספר 150,000 חברי מפלגה (א"א, דברים בכנסים של המפלגה). ראו גם יוסי ביילין, *בנימ בצל אבותם*, רמת גן, 1984 (להלן *ביילין 1984*), עמ' 16-18.²⁹⁷ *שנתון הממשלה תשי"ג*, ירושלים תשי"ב (להלן *שנתון תשי"ג*), עמ' 191.

²⁹⁸ בראלי תשס"א, עמ' 68. תוצאת לוואי לגידול הניכר במספר חברי מפא"י היה פנייתם של אנשי המעמד הבינוני שלא היו חברי ההסתדרות הכללית שביקשו להצטרף למפלגה. ראו דיון בלשכת מפא"י ב-20 ביולי 1948, אמ"ע, 11 – 1948 – 25 – 2.

²⁹⁹ אורי יזהר, *בין חזון לשלטון, מפלגת אחדות העבודה-פועלי ציון בתקופת היישוב והמדינה*, יד טבנקין, 2005 (להלן *יזהר 2005*), עמ' 108-110.

אבי בראלי, "אין ספק שמבחינת חבריה היא [מפא"י] הייתה במידה לא מעטה מפלגה חדשה. יותר משלושה רבעים מחבריה היו חברים חדשים".³⁰¹ בראלי אף ממשיך וקובע כי "כי אי אפשר לקבוע כי 'אותה מפלגה' מנהיגה את החברה הפוליטית בשתי התקופות [תקופת היישוב ותקופת המדינה]. מפא"י היישובית ומפא"י המתגבשת בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל שונות זו מזו מהותית".³⁰² אחד המאפיינים החדשים והמרכזיים של מפא"י בתקופת המדינה היה המיסוד ההיררכי, כלומר העברת כובד ההכרעה במפלגה לגופים מצומצמים ביותר בהם חברים ראשי המפלגה, כגון המזכירות, הלשכה, הוועדה מדינית וגופים נוספים ובראשם המטה הארגוני שכלל את מזכיר המפלגה (זלמן ארן, 1948-1951, ומאיר ארגוב, 1951-1954), ראשי המחלקות, עסקני "הגוש" ואישים בכירים בהנהגת מפא"י אשר ניתן לקרוא להם "מנהלי המפלגה".³⁰³

לטענת בראלי האישים הבכירים ביותר במפא"י היו עתה אלה שקיבלו מינוי בכיר בהנהגת המדינה (חידוש לעומת מפא"י היישובית). בראלי גורס שדוד בן-גוריון ומשה שרת היוו את הדרג הראשון של הנהגת מפא"י, ואילו לוי אשכול, שרת העבודה גולדה מאירסון, שר החקלאות פנחס לוביאניקר (לבון), מזכיר ההסתדרות מרדכי נמיר וברל לוקר מהסוכנות היוו את הדרג השני.³⁰⁴ מכאן אנו למדים שהיו שרים חברי מפא"י שבראלי לא רואה בהם חברים בהנהגה הבכירה של מפא"י, לא בדרג הראשון ואף לא בדרג השני. על אלה נמנו דוד רמז (למרות שהיה בכיר מאוד לפני קום המדינה. נראה שהוא ירד בחשיבותו משום שהיה מראשי תומכי וייצמן), אליעזר קפלן (למרות תפקידו הבכיר בממשלה, ירד בחשיבותו אף הוא משום שתמך בווייצמן), דב יוסף, זלמן שזר, בן-ציון דינבורג (דינור), פרץ נפתלי ובכור שלום שיטריט. ראוי לציין שלבון, שקודם להקמת המדינה נמנה על תומכי וייצמן, הפך לאחר הקמתה לאקטיביסט מושבע וקרוב לוודאי שהדבר סייע לו לעלות בחשיבותו במפא"י. על כך עליי להוסיף כי אין לקבל את הרושם שאת הנהגת המפלגה תפס כביכול זוג חדש – בן-גוריון ושרת – זוג שירש את הזוג הקודם – בן-גוריון וברל כצנלסון. רושם זה עשוי לעלות מתיאורו של בראלי – ולא היא. בן-גוריון היה מנהיג מפא"י, שרת היה אך ורק הבכיר שבין שאר המנהיגים עליהם נמנה אשכול.

הגופים המצומצמים של "מנהלי המפלגה" נזקקו פחות ופחות לגופים הייצוגיים הנבחרים של מפא"י – הוועידה, המועצה והמרכז – הן כדי להיבחר מחדש (לפרקי זמן ארוכים יותר) והן כדי שיאשרו את החלטותיהם של הגופים המצומצמים. התקנון הפורמלי הראשון של מפא"י שהתקבל במרס 1951 (עוד שינוי באופייה של מפא"י לעומת מפא"י היישובית שלא השתמשה בתקנון פורמלי להסדרת פעילויותיה) ואשר העניק סמכויות נרחבות למרכז ולמועצה וחייב בחירות לוועידה מדי שלוש שנים – לא התבצע.³⁰⁵

³⁰⁰ בראלי תשס"א, עמ' 69-71.

³⁰¹ בראלי תשס"א, עמ' 73.

³⁰² בראלי תשס"א, עמ' 288.

³⁰³ על המונח "מנהלי המפלגה" ראו בראלי תשס"א, עמ' 52. ראוי לציין שמאיר בראלי (אביו של אבי בראלי) מקדים את עליית המנגנון ל-1944 – פטירת ברל כצנלסון והפילוג (בראלי 1994, עמ' 20-25).

³⁰⁴ בראלי תשס"א, עמ' 477, 58.

³⁰⁵ "תקנון 1951 מתאפיין ברוחו הדמוקרטי... לו מנהלי המפלגה, בעלי השליטה בחייה הפנימיים, היו מיישמים אותו ופועלים ברוחו, יתכן שהמפלגה הראשית בישראל של שנות החמישים הייתה צינור העברה יעיל בין ציבור רחב למדי ובין השלטון והייתה מקנה לחבריה מהשורה השפעה ממשית על ההתפתחות הפוליטית", בראלי תשס"ז, עמ' 68.

³⁰⁶ אדרבא, גם החלטת לשכת מפא"י מ-17 במאי

1948: "דורשים מחברינו בממשלה הזמנית להתפנות אחת לשלושה שבועות למסירת סקירה ודו"ח [ההדגשה שלי נועדה להבהיר כי השרים לא נדרשו להתייעץ וכמובן שלא על מנת לקבל הנחיות, א.ל.] על המצב בפני מוסדות המפלגה", לא יצאה לפועל. גם החלטה דומה שהתקבלה בלשכה ב-25 במאי³⁰⁷ לא הוגשמה. מכאן שמי שחוקר את השילוב בין מפא"י לבין מוסדות מדינת ישראל ימצא כי לעתים קרובות ההחלטות המכריעות שקיבלו ראשי המדינה שהיו חברי מפא"י – התקבלו בלי כל מעורבות של מוסדות המפלגה לפני קבלת ההחלטות. לפיכך, במקרים רבים של החלטות מכריעות שאשכול קיבל, או היה שותף לקבלתן, לא מצאתי שהוא טרח להעביר את ההחלטה קודם במוסדות מפא"י ורק אחר כך במוסדות המדינה.³⁰⁸

אחת הדרכים שבהן פעלתי כדי למצוא בכל זאת קשר בין אשכול כאיש מפלגה לבין אשכול כחבר הנהלת הסוכנות וכשר בממשלה היא למצוא עד כמה פעולותיו של אשכול בתפקידים אלה תאמו את ערכי מפא"י ו"הפועל הצעיר". כאן יש משקל גדול למילות מפתח כמו "קונסטרוקטיביות", "פרודוקטיביות", "עבודה" ו"חלוציות". כפי שאראה בפרק זה יש במקרים רבים התאמה מרובה בין ערכים אלה לבין רוב ההכרעות המהותיות שקיבל אשכול. הדבר תואם את גישתו של אולה הולסטי לפיה הערכים האישיים של מקבל ההחלטות משפיעים יותר על קבלת החלטה במקרים הבאים: בסיטואציה בלתי שגרתית שדורשת יותר מיישום של פרוצדורה סטנדרטית, כשמדובר בתכנון לטווח ארוך, וכאשר הסיטואציה היא מאוד דורשנית. (תנאי נוסף שמציין הולסטי הוא היחלשות הכבלים הביורוקרטיים והפוליטיים על המנהיגים. כאן, להערכתי, בן-גוריון ואשכול השכילו לשחרר את עצמם מכבלים אלה.)³⁰⁹ דרך אחרת בה נקטתי כדי למצוא קשר בין אשכול כאיש מפלגה לבין אשכול "הממלכתי" היא לבדוק את מארג הקשרים ההדדיים בין אשכול לבין ראשי מפא"י ובין אשכול לבין עסקני מפא"י מהשורה השנייה.

³⁰⁶ בראלי תשס"א, עמ' 51-64.

³⁰⁷ אמ"ע, 10 – 1948 – 2.

³⁰⁸ כך עשה שקולניק ב-1926 כאשר השיג תחילה, בשיחות אישיות, את תמיכתם של רוב ראשי מפלגת "הפועל הצעיר" ל"התיישבות האלף", אחר כך פעל להשגת תמיכה פורמלית של ועידת המפלגה, ורק בסופו של דבר פעל לקבלת ההחלטה במרכז החקלאי ובהנהלה הציונית תוך שהוא נעזר בעיתונות הכתובה כדי להשיג תמיכה ציבורית. ראו: *למפרוץ 2002*.
³⁰⁹ Ole Holsti, "Foreign Policy Formation Viewed Cognitively", in Robert Axelrod (ed.), *Structure of Decision*, Princeton, 1976, pp. 18-54 (esp. 29-30). (להלן הולסטי 1976)

2.ב: פעילות במפלגה

תפקידו הממלכתיים של אשכול דרשו ממנו את מלוא זמנו. לפיכך הוא לא הרבה לפעול במישורין במוסדות מפא"י. כנראה שלכך כוונו דבריו במרכז מפא"י ב-17 במאי 1949: "ייתכן שאני כבר מחוץ לעניינים הלל[ן] בחודשים האחרונים".³¹⁰

בישיבת לשכת מפא"י ב-24 באוגוסט 1948 כאשר הצטרפותו של אשכול להנהלת הסוכנות הייתה די ברורה טענו זאב איסרזון ופנחס לוביאניקר שעליו לכהן בתפקיד גזבר – תפקיד שלא ניתן בתחילה למפא"י. אולם בן-גוריון טען כי מקומו של שקולניק הוא במחלקת ההתיישבות אך "מסופקני אם אפשר לקחת את שקולניק מהצבא". כמו כן דווח על חברותו של שקולניק בוועדה למו"מ עם "עלייה חדשה עובדת" (הסיעה ההסתדרותית של עלייה חדשה) על צירופם למפא"י. החברים האחרים בצוות היו איסרזון ופנחס לוביאניקר.³¹¹ רק ערב הבחירות לקונגרס הציוני הכ"ג במאי 1951 ולכנסת השנייה ביולי 1951 הגביר אשכול את פעילותו ונבחר למטה הבחירות עם שרגא נצר ויוסף יזרעאלי ופעל עם מרדכי נמיר בענייני הסברה (אנשים המזוהים עם "מנהלי המפלגה" לפי המינוח של בראלי).³¹² נוסף לכך פעל אשכול "בענייני [הבחירות] תל אביב".³¹³ הפעם הוצב אשכול במקום ה-13 ברשימת מפא"י לכנסת לפי החלטת "ועדת השלושה"³¹⁴ שכללה את בן-גוריון, שרת ולבון – זאת לפי הצעתו של בן-גוריון.³¹⁵

אשכול השתתף בפורומים מפלגתיים רשמיים ובלתי רשמיים, קבועים ובלתי קבועים (כלומר ועדות אד-הוק). וקיימות לכך מספר דוגמאות:

אשכול, יחד עם זלמן אהרונוביץ (ארן), אריה בהיר,³¹⁶ עקיבא גלובמן (גוברין), יחיאל דובדבני, פנחס לוביאניקר (לבון) ויהודית שמחוני, התמנה ביוני 1950 על ידי בן-גוריון לייצג לו במינוי בכירים במערכת הביטחון.³¹⁷

אשכול השתתף (עם דוד בן-גוריון, זלמן ארן, מרדכי נמיר ואחרים) בוועדת הקשר (כנראה לטיפול בקשר בין המפלגה לממשלה) בינואר 1951.³¹⁸ בפברואר 1951 הוא נבחר לוועדת המצע של מפא"י לקראת הבחירות לקונגרס הציוני הכ"ג בפברואר 1951.³¹⁹ לקראת הבחירות לכנסת השנייה הרבה אשכול

³¹⁰ אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 1949-1951.

³¹¹ אמ"ע, 11 – 1948 – 25 – 2.

³¹² יומן בן-גוריון באינטרנט, 22 ביוני 1951.

³¹³ יומן בן-גוריון באינטרנט, 2 ביולי 1951.

³¹⁴ יומן בן-גוריון באינטרנט, 22 ביוני 1951.

³¹⁵ יומן בן-גוריון באינטרנט, 16 ביוני 1951.

³¹⁶ אריה בהיר (1906-1970). מראשי "הקיבוץ המאוחד" ו"איחוד הקבוצות והקיבוצים". עלה מרוסיה ב-1924. ממייסדי

קיבוץ אפיקים. פעיל במפעלים המשקיים של התנועה הקיבוצית. הצטרף לרפ"י עם הקמתה ב-1965. חבר כנסת 1949-

1951, 1955-1959, 1967-1969.

³¹⁷ בראלי תשס"א, עמ' 290 לפי מכתב מן-גוריון, 16 ביוני 1950.

³¹⁸ יומן בן-גוריון באינטרנט, 16 בינואר 1951.

³¹⁹ יומן בן-גוריון באינטרנט, 7 בפברואר 1951. כמו כן נבחרו בן-גוריון, דובקין, אבן, שזר, שפרינצק, נוי והרינג.

אחד הביטויים לכך שחשיבותו של אשכול במפא"י הלכה וגברה, התרחש בוועדה המדינית של מפא"י באוקטובר 1950.³²¹ בדיון על בחירת מועמדי מפא"י לראשות הרשימות בבחירות המקומיות בירושלים, בתל אביב ובחיפה התגלו חילוקי דעות בין בן-גוריון לבין "מנהלי המפלגה". זאב הרינג הביא הצעה שהתבססה על רצונם של ראשי הסניפים המקומיים: אבא חושי לראשות עיריית חיפה וראובן שרי לראשות עיריית ירושלים, ואילו בן-גוריון דרש שבראש הרשימה בירושלים יעמוד יצחק בן-צבי ובראש הרשימה בחיפה שבתי לוי (שלא היה כלל חבר מפא"י). לאחר דיון הגיעו חברי הוועדה להחלטה מוסכמת שהיוותה פשרה בין שתי העמדות: בירושלים יעמוד בראש הרשימה בן-צבי ואילו בחיפה יעמוד בראש אבא חושי שיהיה עד אז כמזכיר מועצת פועלי חיפה. לעומת זאת לגבי תל אביב היה קונסנזוס בין כל ראשי המפלגה, כולל בן-גוריון, שהמועמד הטוב ביותר הוא לוי אשכול אם כי ההצעה המקורית של זאב הרינג הייתה שאשכול יעמוד בראש הרשימה אך לא הוא שיכהן כראש העיר (אם מפא"י תזכה בבחירות) אלא אליעזר פרי שנועד למקום השני ברשימה. הייתה מוסכמה שהציבור בתל אביב מכיר ומעריך את אשכול (שזכור כיהן שם כמזכיר מועצת הפועלים) יותר מאשר את פרי. בן-גוריון לא רצה שאשכול יפסיק את תפקידו הנוכחיים: "ביחס לתל אביב יש לי מלחמה עם עצמי. אני יכול לראות בשביל אשכול תפקיד אחר מאשר תל אביב". אשכול התנגד לבחירתו כראש הרשימה אך למרות מהאותיו נבחר.³²²

אולם בבחירות המקומיות שהתקיימו בנובמבר נחלה מפא"י הפסדים ברוב הרשויות המקומיות וכוחה המצטבר בעיריות ירד מ-35% ל-27%, ואילו הציונים הכלליים זכו בניצחונות בהיקף של 24.5%, פי 4.5 ממה שקיבלו בבחירות לכנסת הראשונה.³²³ ההצלחה הבולטת ביותר שלהם הייתה בתל אביב ולכן נבחר מועמד ישראל רוקח לראשות עיריית תל אביב.³²⁴ רשימת מפא"י לעיריית תל אביב קיבלה 30,565 קולות מתוך 134,154 מצביעים, לעומת 42,159 קולות שקיבלה מפא"י בבחירות לכנסת הראשונה מתוך 125,961 מצביעים.³²⁵ נראה שתוצאות הבחירות נבעו במידה רבה מהביקורת הציבורית על מדיניות הצנע הממשלתית.³²⁶ במקרה זה דומה שהכישלון של אשכול שירת את הקריירה שלו. שכן לו היה הופך לראש עיריית תל אביב ב-1950 היה נאלץ להפחית בהרבה את פעילותו במוסדות הסוכנות

³²⁰ יומן בן-גוריון באינטרנט, 25 ו-28 ביוני 1951. זאב הרינג (1910-1988) נולד בפולין והיה פעיל שם ב"איחוד העולמי" בשנות השלושים. עלה ב-1940. בתקופה בה זן פרק זה היה חבר מזכירות מפא"י בוועדה המרכזת המצומצמת של מפא"י. היה מקורב ל"מנהלי המפלגה" לבון וארן (בראלי תשס"א, עמ' 60). חבר כנסת 1969-1973.

³²¹ הוועדה המדינית הוקמה בספטמבר 1950, חצי שנה לפני שסמכויותיה הוגדרו בתקנון המפלגה שאושר במרס 1951. היא שימשה כמעין מועצת מנהלים של המפלגה. חבריה לא נבחרו אלא התמנו על סמך תפקידם: שרים בממשלה, ראשי הסוכנות היהודית, ראשי הסיעה בכנסת, ראשי ההסתדרות, ובעלי התפקידים הבכירים במנגנון המפלגה. בסך הכל היו בוועדה 21 חברים אליהם צורפו שלושה חברים נוספים בינואר 1951 (בראלי תשס"א, עמ' 55).

³²² ישיבת הוועדה המדינית, 2 באוקטובר 1950, אי"א, מפלגה מזכירות-מרכז, 1949-1951.

³²³ יחיעם וייץ, הצעד הראשון לכס השלטון, ירושלים, תשס"ז, עמ' 57.

³²⁴ חלוקת 31 המנדטים בעיריית תל אביב-יפו הייתה כדלקמן: הציונים הכלליים – 10, מפא"י – 7, דתיים – 4 (2 מהפועל המזרחי), חרות – 4, מפ"ם – 3, פרוגרסיבים – 1, קומוניסטים – 1, תימן – 1 (אמ"ע, 88 – 1950 – 13 – 2).

³²⁵ אמ"ע, 88 – 1950 – 13 – 2. כלומר מספר הבוחרים בתל אביב עלה רק במחצית על מספר החברים רשומים שם:

20,898.

³²⁶ אריה זיו, 1948-1958, עשר השנים הראשונות, תל אביב 1958 (להלן זיו 1958), עמ' 95-96.

מאבק מפלגתי נוסף בו נטל אשכול חלק היה לריסון פעולתו של "מועדון צעירי המפלגה". קבוצה זאת הייתה בעיקרה של ילידי 1915-1925, רובם ילידי ארץ-ישראל או תושביה מילדות ובני הדור השני של עולי העלייה השנייה. אלה התרכזו ברובם בתל אביב לאחר שהות בת שנים אחדות בהתיישבות וחלקם שירתו בצה"ל בתפקידים בכירים במקביל לקריירה המפלגתית שלהם או בפעילות ציבורית אחרת. המועדון הוקם ב-1949 עבור ראשי "המשמרת הצעירה" שהשתחררו מצה"ל לאחר השירות במלחמת העצמאות. הם הדגישו את שאיפתם לחולל דמוקרטיה פנימית במפא"י ולהתקדם בסולם הציבורי-מפלגתי. צעירים אלה יזמו כנס של "התנועה להתחדשות המפלגה" בכפר הירוק בפברואר 1951 אליו הוזמנו גם ראשי המפלגה ביניהם משה שרת ואשכול. בדבריו הצטרף אשכול לביקורתם של חלק מוותיקי המפלגה על שצעירים אלה משילים מעצמם את עול השליחות החלוצית האישית – שליחות שכה חסרה מבחינתו בתקופת ההתיישבות הגדולה:

אילו הכינוס הזה היה אומר: אנו נותנים אלף בחורים למאה יישובים חדשים, כפרים שאנחנו ייסדנו עד עכשיו, שבכל יישוב כזה יהיו עשרה בחורים מאנשי ההתיישבות, מתנועת העבודה, מאנשי המפלגה, שכל אחד מהם היה מדריך ומחנך, הייתי אז חושב שהכינוס הזה עשה משהו מן ההתחדשות... חשבתי שהכינוס הזה צריך לומר לחבריו... כי צריך לבנות את העם, צריך לבנות את יישוביו, ולדעתי זה חשוב יותר מאשר דמוקרטיה בסניף המפלגה".³²⁷

מאז הבחירות לכנסת השנייה ביולי 1951 היה ברור לבן-גוריון שהוא רוצה את אשכול בממשלה, כפי שרצו "מנהלי המפלגה". ב-23 באוגוסט הוא הציע לאשכול להיכנס לממשלה כשר הפיתוח ושפיר ייכנס תחתיו לראשות מחלקת ההתיישבות. אשכול התנגד לעזוב את מחלקת ההתיישבות והסכים להיכנס לממשלה רק אם ישמור בידי את מחלקת ההתיישבות כי "נתן התחייבויות ליישובים, לארגונים ואנשים ולא יוכל לעזוב".³²⁸ היה זה צעד אופייני לאשכול שלא היה מוכן להישאר בדל"ת אמות של תפקיד אחד אלא שילב בין תפקידים שונים, כפי שהראיתי זאת לעיל במספר דוגמאות בפרק הראשון.

בבחירות לכנסת השנייה ירדה מפא"י מ-46 ל-45 מנדטים. הירידה הקלה נגרמה מעליית כוחם של הציונים הכלליים שזכו במישרין ב-20 מנדטים ובעקיפין בעוד 3 מנדטים של רשימות לוויין, ספרדית ותימנית. כוחם של הציונים הכלליים נבע מקולות המעמד הבינוני שסלד ממדיניות הצנע והקיצוב. כמו כן הם סחפו רבים מבוחרי "חרות" שירדה מ-14 ל-8 מנדטים. מה שהציל את כוחה של מפא"י היו העולים החדשים שהצביעו בהמוניהם למפא"י, והערבים שהגבירו את כוח רשימות הלוויין של מפא"י מ-2 ל-5. מכאן שמפא"י נהנתה מתמיכה בטוחה של 50 חברי כנסת לעומת 48 בכנסת הראשונה (כולל הערבים).

³²⁷ ביילין 1984, עמ' 34-35. ביילין מונה בין הדור הצעיר את משה דיין, אסף שמחוני, אברהם עופר, מאיר אביזוהר, מאיר בראלי, אהוביה מלכין, דוד קורן, יהושע אריאלי, עמוס דגני, אלקנה גלי ואחרים. שמעון פרס ושלמה הלל שהיו עשויים להשתתף בעילות זאת שהו באותה עת בשליחויות בחו"ל. יריביהם המובהקים היו לטענתו אנשי העלייה הרביעית כמו זלמן ארן ושרגא נצר. מסיבות שונות, ביניהן התמתנות דרישות הצעירים, התנגדות עזה של מנגנון המפלגה והמשבר הפרלמנטרי שהביא לפיזור הכנסת הראשונה, גווע הניסיון לשנות את פני המפלגה (ביילין 1984, עמ' 44-50 ובראלי משס"ז, עמ' 195-200).

³²⁸ יומן בן-גוריון באינטרנט, 23 באוגוסט 1951.

בישיבת הוועדה המדינית ב-4 בספטמבר 1951 נמנה אשכול על הרוב שדגל בקואליציה צרה, בלי הציונים הכלליים, רוב שמנה 11 חברים, ואילו 7 חברים תמכו בממשלה רחבה.³²⁹ כנראה שהרוב חשש משינוי במדיניות הכלכלית של הממשלה בניגוד לקו של מפא"י. חשוב לציין שרוב האנשים שנמנו על "מנהלי המפלגה" (למעט זלמן ארן) תמכו בממשלה צרה. באותה ישיבה העלה אשכול (ולא לוקר יושב-ראש הנהלת הסוכנות) את עניין חלוקת התיקים בהנהלת הסוכנות החדשה שהיה צריך להקימה לאחר הקונגרס הציוני הכ"ג והציג את האפשרויות הפרסונליות השונות – כמי שעומד לקבוע את הרכב הנהלה.

אשכול וארגוב שינו לאחר מכן את דעתם בנוגע להרכב הממשלה. בהתייעצות אצל בן-גוריון בה השתתפו גם גולה מאירסון, דב יוסף, מרדכי נמיר ועקיבא גוברין ב-25 בספטמבר 1951 תמך אשכול בכניסת הציונים הכלליים לממשלה, ובלבד שלא יקבלו את תיק החינוך אלא את תיקי הסעד, הבריאות, תחבורה, פנים, ותעשייה ופיתוח או תעשייה וקיצוב. גישתו של אשכול לגבי משרד החינוך לא התקבלה והוחלט להציע לציונים הכלליים את התיקים תעשייה, פיתוח, תחבורה, פנים וחינוך (או בריאות).³³⁰ בדיון במרכז מפא"י ב-3 באוקטובר 1951 התנהל ויכוח בין הצעותיהם של דוד בן-גוריון ושל אליעזר קפלן לצרף את הציונים הכלליים לקואליציה – כאשר השניים חלוקים על תנאי כניסתם לממשלה. מולם התייצב זלמן ארן שדרש ממשלה מצומצמת בלי הציונים כלליים. אשכול התנגד לגישתו של ארן להקים ממשלת מיעוט בת 58 מנדטים בלבד (מפא"י והפועל המזרחי) שתהנה מתמיכה פסיבית של עוד 8 חברי כנסת,³³¹ וכך תוכל להתמודד עם אופוזיציה בת 54 חברי כנסת. במקום זאת תמך אשכול בצירוף הציונים הכלליים והפרוגרסיבים (ארבעה חברי כנסת) וכך תוקם ממשלה יציבה הנשענת לדבריו על 80-75 חברי כנסת. אשכול ידע חשבון וידע כמובן כי $85 = 4 + 23 + 58$ אולם הוא כנראה העריך שהפועל המזרחי או הפרוגרסיבים עשויים להישאר מחוץ לממשלה זו. אשכול דרש את צירוף הציונים הכלליים לא רק משום שממשלת מיעוט הייתה נשענת על כרעי תרנגולת אלא ש"ייתכן שהיא [הממשלה] תוכל להקל משהו כלכליים ופיננסיים, אולי לא לזמן ארוך, אבל ייתכן שהיא תוכל להקל במשהו לזמן קצר. אנחנו עומדים ערב חורף קשה ואיום מבחינה כלכלית". לעומת זאת אשכול כלל לא העלה בדעתו לצרף לקואליציה את מפ"ם הגדולה שקיבלה 15 מנדטים, אם מטעמי מדיניות כלכלית ואם מטעמי מדיניות בין-לאומית, כי באותם ימים, ימי מלחמת קוראה, פנתה מדינת ישראל יותר ויותר לכיוונה של ארצות הברית, למורת רוחה של מפ"ם.³³² המרכז החליט להקים קואליציה עם הציונים הכלליים והדתיים – תוך

³²⁹ יומן בן-גוריון באינטרנט, 7 בספטמבר 1951. אמ"ע, 9 – 1951 – 26 – 2. תומכי הממשלה הצרה היו: אשכול, יונה יגול, מרדכי נמיר, מאיר ארגוב, גולה מאירסון, רפאל בש, חיים בן-אשר, דב יוסף, זאב הרינג, אליעזר ליבנה ופנחס לבון. תומכי הממשלה הרחבה היו זלמן ארן, יוסף שפרינצק, אליעזר קפלן, יונה כסה, יחיאל דובדבני, ברל לוקר וזלמן שזר.

³³⁰ יומן בן-גוריון באינטרנט, 25 בספטמבר 1951. פנחס לבון הוזמן לפגישה אך לא הגיע.

³³¹ כנראה הפרוגרסיבים (4 ח"כים), המזרחי (2 ח"כים) ופועלי אגודת ישראל (2 ח"כים).

³³² ישיבת מרכז מפא"י עם הסיעה בכנסת, 3 באוקטובר 1951, אי"א, מפלגה, מזכירות-מרכז, 1949-1951. ראוי לציין כי קולו של אשכול כמעט ולא נשמע בנשאי מדיניות חוץ באותה תקופה. שמו אינו מוזכר בחיבור הדן במדיניות החוץ של מפא"י באותה עת: Uri Bialer, "our Place in the World" – Mapai and Israel's Foreign Policy 1947-1952, Jerusalem, 1981. (להלן ביאלר 1981).

בסופו של דבר הוקמה קואליציה צרה בת 65 מנדטים: מפא"י (50 מנדטים), הפועל המזרחי (8 מנדטים), המזרחי (2 מנדטים), אגודת ישראל (3 מנדטים) ופועלי אגודת ישראל (2 מנדטים). ב-7 באוקטובר אישר מרכז מפא"י את מועמדותו של אשכול לתפקיד שר החקלאות והפיתוח למרות שהמשיך לשאת בעול שני תפקידיו בהנהלת הסוכנות (ראש המחלקה להתיישבות וגזבר). אשכול הביע כלפי חוץ הסתייגות מכך: "אני מפחד ואיני רוצה ללכת לעניין... ניסיתי לעשות זאת אתמול בשיחה עם בן-גוריון... המעמסה היא איומה" – אולם אשכול לא הביע התנגדות נחרצת והיה ברור שהוא מחכה ל"דין התנועה" והוא יקבל אותו.³³⁴ למחרת נתנה הכנסת אימון בממשלה ומעתה נשא אשכול גם במשרת שר החקלאות והפיתוח. לרגל תפקידו החדש, צמצם אשכול חלק מתפקידיו הקודמים והפחות חשובים. הוא הודיע על התפטרותו מהנהלתן של 7 חברות של הסוכנות: פאז"א (חברה ארץ-ישראלית להתיישבות חקלאית), הכשרת היישוב, חברת ארץ-ישראל לניקוז, אוצר לחקלאות, ביצור, אוצר לתעשייה, חברה לפיתוח תל אביב.³³⁵ כאמור למעלה אשכול נטה להישאר בהנהלתם של גופים רבים ככל האפשר והוא התמיד בכך גם כאשר אותו גוף הפך לשולי בפעילותו. אולם נראה שהפעם אשכול נאלץ להיכנע ללוח הזמנים העמוס של מי שנושא בשלוש משרות כה בכירות. עם זאת אשכול המשיך להיות חבר בהנהלתן של חברות אחרות. רק בינואר 1952 הוא הגיש את התפטרותו מהנהלות של חברת ניר בע"מ ושל בנק הפועלים.³³⁶ ככל הנראה פרש אשכול מהנהלת מקורות רק לאחר שהתמנה לשר האוצר ביוני 1952.

אשכול המשיך להתקדם בהשפעתו במפא"י גם לאחר שנבחר לשר בממשלה. כך בישיבת הוועדה המדינית ב-29 באוקטובר 1951, כאשר נדרשה המפלגה לבחור חברים חדשים ללשכה ולוועדה המרכזת של ההסתדרות, נבחרו אשכול, מרדכי נמיר ורפאל בש להכין בעזרת "ועדת השבעה"³³⁷ הצעה מוסכמת למרכז מפא"י. אולם "אם לא יוכלו לכנס הוועדה כולה, הרי אלה השלושה יסיימו בעצמם את העניין".³³⁸ בדיונים פנימיים במפא"י טען אשכול שלעתים יש להתפשר במדיניות הכלכלית כדי לשמור את אחדות ציבור הפועלים עליו נשענה מפא"י. בישיבת הוועדה המדינית ב-27 בינואר 1952 נימק זאת: "כאשר החלטנו על הגדלת השכר הייתי בעד זה. מדוע? כאן בדיוק אותה השאלה כמו בשטח המזון [צמצום במגבלות הצנע]. באיזה מקום אנו זקוקים למשענת [ההדגשה שלי, א.ל.]. אם אני נשען על הפועלים, אני יכול לבוא ולהוכיח שכך בניתי את הארץ [כלומר יש לכך הצדקה מוסרית-היסטורית] וכל שאר השכבות אני מחזיק בגרוגרת. אם לא אלך בדרך זו – אני עלול לאבד את הפועלים". עם זאת טען אשכול כי יש לנהל מסע הסברה בקרב הפועלים כדי שיסכימו לוותר על תוספת שכר.³³⁹

³³³ ישיבת מרכז מפא"י, 3 באוקטובר 1951, אמ"ע, 58 – 1951 – 23 – 2.

³³⁴ ישיבת מרכז מפא"י, 7 באוקטובר 1951, אי"א, מפלגה, מזכירות-מרכז, 1951-1949.

³³⁵ אשכול אל אליהו דובקין, 9 בנובמבר 1951, אי"א, ס/מכתבים יוצאים גזברות 1951-1952.

³³⁶ אשכול אל הנהלת בנק הפועלים ואשכול אל הנהלת חברת ניר, 15 (תאריך משוער כי כתב היד אינו ברור) בינואר 1952, ג"מ, ג/13/2413.

³³⁷ חברי הוועדה היו: בן-גוריון, שרת, לבון, קדיש לוז, נמיר, ארן ובבה אידלסון – להבדיל מ"ועדת השבעה" של 1960..

³³⁸ ישיבת הוועדה המדינית, 29 באוקטובר 1951, אמ"ע, 9 – 1951 – 26 – 2.

³³⁹ ישיבת הוועדה המדינית, 27 בינואר 1952, אי"א, דברים בכנסים של המפלגה.

קו דומה הפגין אשכול באסיפת סיעת מפא"י בכנסת במאי 1952 כאשר, לצורך מאבק באינפלציה, הציג שההתיישבות החקלאית תיזום מהלך של הורדת מחירי התוצרת החקלאית בהיקף של 5%-10%. בעקבות זאת תצא המפלגה למסע תעמולה בקרב הפועלים להורדת שכר. עמי אסף ופרץ נפתלי טענו כי גישתו של אשכול אינה מעשית.³⁴⁰

ביטוי נוסף להתחזקותו הפוליטית של אשכול הייתה תגובתו של בן-גוריון ל"מברק תמוה" שקיבל מאייב (כנראה אייב פיינברג) בינואר 1952 ובו ביקורת על חולשת תפקודו של אליעזר קפלן כשר האוצר בגלל מצבו הבריאותי. בן-גוריון בחר להתייעץ עם שני אנשים – בכיר השרים משה שרת ואשכול. לשניהם לא היה מועמד להחלפתו של קפלן.³⁴¹ בן-גוריון שב והתייעץ עם אשכול בנושא זה במרס 1952.³⁴²

כפי שצינתי למעלה אשכול קיים מארג של קשרים עם עסקני מפא"י שראו בו כתובת לבעיותיהם של מתיישבים ושל עולים חדשים ופנו אליו במכתבים. כך כתב לו חיים רוקח מנהל מחלקת העלייה של מפא"י מספר פעמים. ביולי 1949 כתב לאשכול סיכום פגישה שקיימו ב-10 ביוני בה סיכמו אשכול ורוקח על "התיישבות חקלאית מלאה" של 1,000 משפחות עולים חדשים.³⁴³ במרס 1950 כתב רוקח נגד הצבתו של פקיד נוסף במשרד הסוכנות במגדל-גד (אשקלון) אך ורק כדי לתת ייצוג למפ"ם, ללא הצדקה אדמיניסטרטיבית.³⁴⁴ חיים רוקח אף ערער בפני ברל לוקר (עם העתק לאשכול) על ההחלטה למנות את מנהלי המעברות לפי מפתח מפלגתי כי, לטענתו, זה היה בניגוד לטובת העולים ובניגוד להסכם העבודה של עובדי הסוכנות.³⁴⁵

דוגמא אחרת הייתה הצעתו ליישב ארגון התיישבותי של מפא"י בסמוך להתיישבות אחרת של מפא"י באזור לוד.³⁴⁶ אשכול ומזכיר תנועת המושבים יצחק קורן שיתפו פעולה עם יזמתו של חיים רוקח להשתתף במאי 1950 בכינוס המיועד לאלף עולים חדשים שהיו מועמדים להתיישבות במושבים.³⁴⁷ אך באוגוסט התלונן קורן לפני חיים רוקח (עם העתק לאשכול) על שמחלקת הקליטה של מפא"י מתערבת בענייניה של תנועת המושבים ומעלה אנשים שאינם מתאימים להתיישבות במושבים ובלי תיאום עם ועדת הקליטה של תנועת המושבים.³⁴⁸ נראה שלאחר מכן השתדל רוקח לשפר את התיאום עם תנועת המושבים ופנה אליה מראש עם רשימה של 25 משפחות המועמדות להתיישבות בבצרון.³⁴⁹ במרס 1952 פנה חיים רוקח לאשכול בעניינם של עולי עירק שיצאו מהמושב זכריה בעת שהוכנסו לשם עולים כורדים

³⁴⁰ אסיפת הסיעה, 28 במאי 1952, אמ"ע, 23 – 11 – 1952 – 2.

³⁴¹ יומן בן-גוריון באינטרנט, 29 בינואר 1952.

³⁴² יומן בן-גוריון באינטרנט, 3 במרס 1952.

³⁴³ חיים רוקח אל אשכול, 14 ביולי 1949, אמ"ע, 31 – 601 – 1949 – 2.

³⁴⁴ חיים רוקח אל אשכול, 17 במרס 1950, אמ"ע, 32 – 601 – 1950 – 2.

³⁴⁵ חיים רוקח אל לוקר, 12 בדצמבר 1950, אצ"מ, S43/91. לא ידוע לי מה הייתה תגובתו של אשכול.

³⁴⁶ חיים רוקח אל אשכול, 13 ביוני 1950, אמ"ע, 32 – 601 – 1950 – 2.

³⁴⁷ חיים רוקח אל אשכול, 7 במאי 1950, אצ"מ, S43/90. אשכול הוזמן לכינוסים נוספים של מפא"י בהתיישבות החדשה:

לכינוס הצירים התימנים בוועידת מפא"י ב-12-14 בינואר 1951 (ש' אביזמר אל אשכול, 29 בדצמבר 1950); וליום עיון

לוועדי הסניפים במושבי העולים בכפר ויתקין ב-16-17 במרס 1951 (ח' רוקח אל אשכול, 27 בפברואר 1951) אצ"מ,

S43/91.

³⁴⁸ יצחק קורן אל חיים רוקח, 11 באוגוסט 1950, אצ"מ, S43/90.

³⁴⁹ חיים רוקח אל מזכירות תנועת המושבים (עם העתק לאשכול), 21 בנובמבר 1950, אצ"מ S43/91.

נוסף לחיים רוקח פנו אל אשכול עסקנים נוספים שפעלו מטעם מפא"י בתחום העדתי. שמעון אביזמר,³⁵¹ ראש המחלקה לעולי תימן מטעם מפא"י, הרבה לפנות לאשכול. הוא התלונן על שהמדריך במושב קולא (כנראה גבעת כ"ח) הוא חבר הפועל המזרחי בניגוד לרצונו של 80 מתוך 94 המשפחות שבמקום.³⁵² במכתבים אחרים התריע אביזמר על המצב בזנגריה – קביעת היישוב ככפר עבודה ולא כמושב עובדים והיעדר בית כנסת במקום.³⁵³ ביוני 1951 שב אביזמר והתלונן על היעדר בתי כנסת במספר כפרי עבודה ומושבי עולים.³⁵⁴ אף משה קיטרון (קוסטרינסקי³⁵⁵) מנהל המחלקה ליוצאי ארצות המזרח במפא"י פנה לאשכול בנושאים הנוגעים לבעיותיהם של מתיישבים בני עדות המזרח: בקשה לסלול כביש למושב גילת³⁵⁶ ובקשה לאפשר לקבוצת עולים מעירק בראשותו של מרדכי בן-פורת להקים מושב שיתופי.³⁵⁷ בדרך כלל לא מצאתי מכתבי תשובה של אשכול לאותם עסקנים. אולם, העובדה שעסקנים אלה המשיכו לכתוב לאשכול שוב ושוב, ואף לא התלוננו על היעדר תשובות, מעידה על כך שאשכול מצא דרך לטפל בפניותיהם והדבר, כמובן, חיזק את מעמדו במפלגה.

נושא שעליו יש חומר מועט ביותר הוא הדרך שבה אשכול סייע מבחינה כלכלית למפא"י,³⁵⁸ כנראה בזכות תפקידיו בסוכנות. ייתכן שלכך רומז הקטע הבא מיומנו של בן-גוריון מ-28 בדצמבר 1949: "ביום 15.10.48 מסר אשכול ל[מזכיר מפא"י זאב] און 3,000 ל"י. לאחר שקיבל מכתבי מיום 22.12.49 – מסר לקרן ברל כצנלסון 4,648.02 ל"י, ובזה חוסל החשבון".

אחד הניסיונות הבודדים של המפלגה לפקח על עבודת אשכול בסוכנות היה באמצעות המוסד לביקורת. במאי 1951 קיימה מזכירות המוסד בירור עם אשכול בנוגע לתלונות לפיהן הסוכנות נותנת "דיוויזים" (מטבע זר) לעובדיה. אשכול טען שהוא היה יכול להתחמק מהביקורת כי "כמעט כל המקרים שבהם מדובר קרו לפני כניסתי לגזברות". אך הוא לא בחר בדרך זו והסביר כי לעתים יש צורך לתגמל עובד סוכנות העושה עבודה קשה וחיונית. למשל: "אם אתה זקוק לעובד שיגור בבאר שבע, הוא דורש משכורת ודירה. אנחנו נותנים לו צריף שבעצם נועד לקליטת עובדים". הוא טען שהכי נוח היה להגיד תמיד "לאו", אולם "אינני בטוח גם אם זה יהיה בקו של הומניות וחכמה עליונה". לפיכך הציע אשכול כי ברוב המקרים

³⁵⁰ חיים רוקח אל אשכול, 2 במרס 1952, אמ"ע, 35 – 1952 – 601 – 2.

³⁵¹ שמעון אביזמר (שאער) היה ממנהיגי צעירי מפא"י ונמנה על ששת הצעירים האופוזיציונרים שנבחרו למרכז מפא"י (מבין 131 חברי המרכז) ב-20 באוגוסט 1950. הוא נולד בתימן ב-1925 ועלה ב-1934. ראש המחלקה לעולי תימן במפא"י, 1950-1952 ולאחר מכן מילא תפקידים שונים בעיקר בהסתדרות (בראלי תשס"א, עמ' 54, 152. וכן שמעון אביזמר, אבק ומאבק, תל אביב, תשס"א, עמ' 37, 125, 152-157).

³⁵² אביזמר אל אשכול, 1 בספטמבר 1950, אמ"ע, 32 – 1950 – 601 – 2.

³⁵³ אביזמר אל אשכול, 25 בדצמבר 1950, אמ"ע, 32 – 1950 – 601 – 2; 22 בינואר 1951, אמ"ע, 34 – 1951 – 601 – 2; 16 במרס 1951, אמ"ע, 34 – 1951 – 601 – 2.

³⁵⁴ אביזמר אל אשכול, 19 ביוני 1951, אמ"ע, 34 – 1951 – 601 – 2.

³⁵⁵ משה קוסטרינסקי (1909-1971) ראש המחלקה לעדות המזרח 1949-1953, עברת את שמו לקיטרון ב-1952 (נעמי קיטרון, בין שלוש יבשות, חיי משה קיטרון, ירושלים, תשס"ה). היה חבר במזכירות המצומצמת (בת שישה חברים בלבד) שהקים מזכיר מפא"י מאיר ארגוב בנובמבר 1951 ונחשב מקורב ל"מנהלי המפלגה" (בראלי תשס"א, עמ' 55, 169).

³⁵⁶ קוסטרינסקי אל אשכול, 10 בינואר 1951, אמ"ע, 34 – 1951 – 601 – 2.

³⁵⁷ קיטרון אל אשכול, 11 בדצמבר 1951, אמ"ע, 34 – 1951 – 601 – 2.

³⁵⁸ על מיעוט החומר הארכיוני בנושא זה ראו בראלי תשס"א, עמ' 64.

העובדה שהמפלגה ניסתה לפקח על פעילות אשכול בסוכנות בתחום כה שולי ולא בקביעת המדיניות מלמדת על היעדר שליטת מוסדות מפא"י על שליחיה בסוכנות (כמו בממשלה).

³⁵⁹קטע מתוך הפרטייכל של ישיבת מזכירות המוסד לביקורת ביום 28.5.51; ומכתב אל אשכול, 26 ביוני 1951, אצ"מ, S43/91.

2.ג: גם התיישבות וגם ביטחון – ספטמבר 1948-ינואר 1949

אף שאשכול נבחר לנהלת הסוכנות בשלהי אוגוסט 1948 ונבחר לתפקיד ראש מחלקת ההתיישבות בראשית ספטמבר הרי שבחודשים הראשונים הוא עדיין הקדיש חלק חשוב מזמנו גם לענייני הביטחון בתפקידו כעוזרו של שר הביטחון (ולמעשה כמנכ"ל המשרד) עד למינויו של אליעזר פרי למנכ"ל משרד הביטחון בינואר 1949.

חשוב להדגיש את סדר העדיפויות שהיה לאשכול בתקופה זו – המלחמה עמדה אצלו במקום הראשון. בישיבת הנהלת הסוכנות ב-10 באוקטובר התנגד להעלאת ילדים ובני נוער מבולגריה כי: "בתקופת מלחמה צורכי הביטחון הם הקובעים לגבי העלייה". בסופו של דבר הוחלט שוועדת השקדיוול (המכסות) תדון בנושא עם משרד הביטחון³⁶⁰ (שבו ישב עדיין אשכול). עמדה מורכבת יותר הביע אשכול בישיבה משותפת של הממשלה הזמנית עם הנהלת הסוכנות ב-1 בנובמבר: "לא אסכים לטענה שמחוץ לענייני המלחמה הדבר החיוני ביותר זה עניין החינוך. אני טוען שבשורה הראשונה מלחמה, אחר עלייה, התאזנות [התיישבות] ורק אחר כך חינוך".³⁶¹ כלומר, אשכול נאבק למתן עדיפות לנושא ההתיישבות שהיה מסור לידיו, על פני החינוך. גם בישיבה המשותפת לממשלה ולהנהלה ב-21 בדצמבר נאבק נגד הגדלת תקציב בחינוך על חשבון תקציב הסוכנות (ובעקיפין על חשבון תקציב ההתיישבות): "אם עניין זה [החינוך] חשוב כל כך, מדוע יש תקציב פחות או יותר לתחבורה, לטלגרף ולדואר, לחקלאות... השירותים הרגילים של המדינה נמצא להם תקציב, מדוע לחינוך לא נמצא תקציב? זה נותן מקום לחשוד שרוצים לפרוק את עול החינוך ולהטילו על הסוכנות".³⁶² לפיכך דרש שהסוכנות תממן את חינוך ילדי העולים רק בשנה הראשונה לעלייתם.

בהדרגה הפך אשכול גם ל"סוכן" ההתיישבות בתוך המערכת הביטחונית. כך הציע בישיבת המטה ב-26 בנובמבר 1948 למנות "בכל פלוגה קצין להתיישבות או חוליה של נאמנים" ולעודד חיילים משוחררים ללכת להתיישבות.³⁶³ היה זה עוד ביטוי ליכולתו של אשכול להשתמש בארגון אחד שהוא היה חבר בהנהלתו כדי לממש את המטרות של ארגון אחר שגם בהנהלתו הוא כיהן כחבר.

צוק העתים – המלחמה, העלייה ההמונית וההתיישבות הגדולה – הביאו את אשכול לתמוך בצעדים בלתי שגרתיים. הצלחתם של הצעדים הבלתי שגרתיים הייתה אחד מיסודות הצלחתו הפוליטית של אשכול בתקופה זו. אחד הצעדים היה תמיכתו בישיבת הנהלת הסוכנות ב-6 בדצמבר 1948 בהצעת "היאס", ארגון יהודי לא ציוני, לקבל על עצמו אחזקת אלף עולים במחנות העולים. כל שאר חברי ההנהלה הסתייגו מכך והוחלט לחכות לשובו של הגזבר ישראל גולדשטיין מחו"ל.³⁶⁴ מכל מקום, גם בהמשך פעילותו של אשכול בהנהלת הסוכנות כאשר נבחר לגזבר, לא נרתע מלהיעזר בארגונים יהודיים לא

³⁶⁰ ישיבת הנהלת הסוכנות, 10 באוקטובר 1948, אצ"מ, S100/55A.

³⁶¹ ישיבה משותפת, 1 בנובמבר 1948, אצ"מ, S100/502.

³⁶² ישיבה משותפת, 21 בדצמבר 1948, אצ"מ, S100/502.

³⁶³ בך-גוריון-יומן המלחמה, עמ' 848.

³⁶⁴ ישיבת הנהלת הסוכנות, 6 בדצמבר 1948, אצ"מ, S100/55A.

³⁶⁵ הוא גם שמח על נכונות "אורט"³⁶⁶ להקים בתי ספר מקצועיים בישראל –

אך התנגד לממן את פעולתם בישראל.³⁶⁷

בתקופה הנדונה כאן המשיך אשכול להשתתף בפורומים מפלגתיים, רשמיים ולא רשמיים. דוגמא לפורום מפלגתי בלתי רשמי בו השתתף אשכול היא התייעצות חברים שקיים דוד בן-גוריון ב-5 באוקטובר 1948 בנוגע לשאלה האם לצאת למבצע צבאי גדול נגד המצרים. בהתייעצות נטלו חלק דוד רמז, יוסף שפרינצק, שאול אביגור (מאירוב), מאיר גרבובסקי (ארגוב), בבה אידלסון, ישראל גורפינקל (גורי), עקיבא גלובמן (גוברין), יהודית שמחוני, יחיאל דובדבני ויונה קוסוי (כסה). לפי המסופר ביומנו של בן-גוריון תמכו כל המשתתפים, למעט רמז ושפרינצק, בהצעת בן-גוריון להתקיף את המצרים.³⁶⁸ עשרה ימים לאחר מכן תקף צה"ל במבצע "יואב" את המצרים.³⁶⁹ משה שרתוק נעדר מן הישיבה משום ששהה בעצרת האו"ם בפריס.³⁷⁰

אשכול ביטא קו אקטיביסטי גם בפורומים שלא היו מפלגתיים במובהק. כך בדיון של מפקדי צה"ל ב-22 באוקטובר (בלוויית ארבעה "אזרחים" בעלי תפקידים ביטחוניים: בן-גוריון, שאול אביגור, ראובן שילוח ולוי אשכול) בו דנו בהצעת משה דיין לתקוף באזור בית ג'אלה – תמך אשכול בהצעה. ראוי לציין שהפעם התנגד בן-גוריון להצעה,³⁷¹ כלומר אשכול לא פעל כ"יְסֻמָּן" מטעמו של בן-גוריון, לפחות לא במקרה זה.

³⁶⁵ לגבי היאס ראו ישיבות הנהלת הסוכנות, 11 בפברואר 1951 ו-1 ביולי 1951, אצ"מ, S100/73. לגבי ג'וינט ראו להלן.

³⁶⁶ אורט היה עד קום המדינה ארגון יהודי לא ציוני שעסק בהשכלה מקצועית מחוץ לארץ-ישראל. ראו: חיים חרמץ, *חיים עם ארט, איטליה*, 2002.

³⁶⁷ מליאת הנהלת הסוכנות, 11 במרס 1952, אצ"מ, S100/940.

³⁶⁸ בן-גוריון-יומן המלחמה, עמ' 733.

³⁶⁹ נתנאל לורד, *קורות מלחמת העצמאות*, גבעתיים, מהדורה מעודכנת, 1989 (להלן לורד 1989), עמ' 685.

³⁷⁰ Gabriel Sheffer, Moshe Sharett, Oxford, 1996, pp. 400-401. (להלן שפר 1996)

³⁷¹ בן-גוריון-יומן המלחמה, עמ' 761-760.

2.ד: ראש מחלקת ההתיישבות

כפי שציינתי למעלה שורה של צעדים בלתי שגרתיים שנקט אשכול בשנים 1948-1952 בתפקיד ראש המחלקה להתיישבות (ולאחר מכן גם כגזבר הסוכנות ועל כך להלן בסעיף ה) הם שהפכו אותו לאחד ממנהיגי המדינה החשובים באותה תקופה וכתוצאה מכך הגבירו את חשיבותו במפא"י. אולם אשכול לא היה מצליח לממש את הצעדים הבלתי שגרתיים האלה בלי להשיג להם תמיכה מסוימת במפא"י כדי לנטרל את אלה שהתנגדו לצעדים אלה. כלומר התחזקותו של אשכול במפא"י הייתה תנאי הכרחי להצלחתו של אשכול בתפקידיו בסוכנות, ואילו הצלחתו של אשכול בסוכנות חיזקה את מעמדו במפא"י. מכאן שהיה היזון חוזר חיובי בין התחזקות אשכול ברמה הממלכתית – הסוכנות והמדינה, לבין התחזקותו של אשכול ברמה המפלגתית – במפא"י.

הצעדים הבלתי שגרתיים החשובים ביותר בהם נקט אשכול היו: (א) ליישב את העולים החדשים כפי שהם, בלי הכשרה חקלאית ממושכת ובלי חינוך ממושך לציונות, במיוחד לרעיונות תנועת העבודה (בתנועת נוער או בתנועה התיישבותית); (ב) ליישב את העולים החדשים בעיקר במושבי עובדים ולא בקיבוצים או בחוות; (ג) להשתמש בכפרים הערביים הנתושים לצורך הקמת יישובים יהודיים חדשים. נושא זה נחקר בפירוט על ידי דן גלעדי ואף במקומות נוספים³⁷² ולכן אין צורך שאדון בו בפרוטרוט אלא שאבליט את הפן המפלגתי של הנושא. חלק מהבלטה זו עשיתי בסעיף ב בפרק הנוכחי.

את תכניתו המקיפה הראשונה להתיישבות חדשה רחבה בהיקף של 96 יישובים הביא אשכול להנהלת הסוכנות ב-22 בנובמבר 1948³⁷³ בלי דיון מוקדם במפא"י. ההצעה עדיין לא הבלטיה את מלוא החידושים של אשכול. היא בלטה אמנם בכמות הגדולה והבלתי מוכרת של יישובים חדשים אך חלק משמעותי מהמתיישבים היו חיילים משוחררים ויוצאי ההתיישבות העובדת הקיימת. כמו כן חלק גדול מהיישובים החדשים נועדו להיות קיבוצים ולא מושבים. מכאן שלא היה צורך במאבק פנים-מפלגתי משמעותי כדי לממש אותה ודי היה לאשכול בכך שידע שבן-גוריון תומך בהתיישבות מהירה. רק לאחר שבוע, ב-30 בנובמבר, הוא דיווח למרכז מפא"י על ההחלטה, בלי לבקש את אישורו. אשכול טען באזני חברי המרכז כי "אנשים להתיישבות יכולים להיות לנו משלושה מקורות: החלוץ שמחוץ לצבא, החלוץ שבתוך הצבא, והעלייה החדשה – העלייה ההמונית כמו שהיא [ההדגשה שלי, א.ל.]... המחלקה להתיישבות מנסה בשבועות האחרונים להסתער בעזרת חברים על העלייה העממית הגדולה הזאת כמו שהיא". אשכול הסביר לחברי המרכז כי ארגוני ההתיישבות מחוץ לצבא יכולים להקים 30 יישובים בלבד, את חיילי הצבא צריך לפעילות ביטחונית ובכלל "אנחנו יודעים שצבא והתיישבות – שני דברים אלה הם לכאורה תרתי דסתרי".³⁷⁴ (אם כי במסיבת עיתונאים שקיים בנובמבר 1948 סיפר ש"יש שיח

³⁷² דן גלעדי, לוי אשכול – קברניט ההתיישבות ההמונית 1946-1952, תל אביב, 1993 (להלן גלעדי 1993). למפרום-צורף, עמ' 240-255. גולדשטיין 2003, עמ' 288-302.

³⁷³ ישיבת הנהלת הסוכנות, 22 בנובמבר 1948, אצ"מ, S100/55A.

³⁷⁴ אמ"ע, 50 – 1948 – 23 – 2. לובה אליאב טען בריאיון עמי (2 בנובמבר ו-30 בדצמבר 1998) כי בנקודה זו (השימוש בחיילי צה"ל להתיישבות) הייתה לאשכול מחלוקת חריפה עם בן-גוריון. השוו גלעדי 1993, עמ' 11.

³⁷⁵ (המסקנה מכך הייתה שיש להתבסס על העלייה החדשה כמקור להתיישבות וכך עשתה המחלקה להתיישבות "בשבועות האחרונים" – כלומר עוד לפני שתכנית ההתיישבות הוגשה להנהלת הסוכנות ב-22 בנובמבר. אולם אין די בכך שמחלקת ההתיישבות פונה לעולים החדשים ומציעה להם "כפרים עם בתים, עם פרדסים, עם השקאה, עם מדריכים, עם תקציב". אלא "מפלגת פועלי ארץ-ישראל צריכה לאמץ מחשבה זו, להסביר ברחבי המפלגה את הנימוקים הציוניים הטהורים שבדרך זו, ליצור מסביב לדבר את האטמוספירה הדרושה. נחוץ שאנשינו יגלו רצון להשתחרר בעניין זה מכל רוטינה, מכל שגרה שבמחשבה ובמעשה".³⁷⁶ נראה שבביתו "מפלגת פועלי ארץ-ישראל צריכה לאמץ..." התכוון אשכול לחברי מרכז מפא"י, ברובם אנשי השורה השנייה בהנהגת מפא"י (אחרי חברי המזכירות ונציגי מפא"י בגופים המרכזיים של המדינה והסוכנות) והוא ציפה מהם לא לדון ולא לאשר את תכניתו אלא רק לשמש מעין רמקול המעביר את מסריו אל רבבות חברי מפא"י. דברי אשכול היו בבחינת צעד ראשון להכשרת דעת הקהל במפלגה לשינוי בדפוסי ההתיישבות המוכרים.

חידוש נוסף אותו קיבל אשכול, אם כי לא ברור בדיוק מתי ומי היה היוזם, היה להשתמש בכפרים הפלסטיניים הנטושים.³⁷⁷ בתחילה, בישיבת הנהלת הסוכנות ב-22 בנובמבר 1948 קבע כי התיישבות בכפרים אלה היא זמנית, אך לאחר מכן, לדבריו בעקבות סיור עם רענן ויץ, קבע שזו התיישבות לכל דבר.³⁷⁸ גלעדי טוען כי "אשכול לא הגה את הרעיון להושיב יהודים בכפרים הנטושים, אך הוא הביא לכלל מימוש מידי ובהיקף נרחב".³⁷⁹ לעומת זאת ארנון גולן טוען כי בסופו של דבר לא נעשה שימוש נרחב בבתים הכפריים הנטושים (בניגוד לאדמות נטושות). רק ב-35 יישובי עולים נעשה שימוש במבנים שהותירו אחריהם הערבים, משום שלרוב לא התאימו מבנים אלה לתפיסה התכנונית שרווחה במחלקת ההתיישבות,³⁸⁰ ומשום שחלק משמעותי מהמבנים הערבים נהרסו במהלך הקרבות ואחריהם.

במועצת מפא"י ה-37 בינואר 1949 לא הסתפק אשכול בתביעה לחברי מפא"י לתמוך בהתיישבות העולים החדשים בכפרי הגליל הנטושים ולאחר מכן בנגב (מה שדרש הנחת צינורות מים עבורם) אלא גם התווכח עם שלמה לביא שטען "נדמה לי שאין לנו שום שיטה, לא בקבלת עלייה ולא ברכישת קרקעות" ודרש שלא ליישב את העולים החדשים כמות שהם, אלא להעבירם לעשר חוות לימוד גדולות, כל אחת בת אלף איש מהם 600 עולים חדשים בגילאי 17-25 שיילמדו במשך שנתיים חקלאות וחינוך להתיישבות ורק בסיומן יצאו להתיישבות משלהן. בינתיים תייצרנה החוות מזון לאוכלוסיית ישראל.³⁸¹ דומה שיש בדברי לביא הד לתמיכתו ב"קבוצה הגדולה" בשנות העשרים של המאה ה-20 – גישה

³⁷⁵ אי"א, 1925-1963 (בעקבות בקשת מערכת "בקבוצה" מ-1 בדצמבר 1948 לקבל את הסטנוגרמה של מסיבת העיתונאים).

³⁷⁶ אי"א, ישיבת מרכז מפא"י, מפלגה מרכז-מזכירות, 1947-1948.

³⁷⁷ ארנון גולן טוען שכבר בראשית אפריל 1948 הציע בן-גוריון ליישב כפרים ערביים נטושים על ידי יהודים, אולם הוא אינו מביא סימוכין לכך. גולן 2001, עמ' 205.

³⁷⁸ גלעדי 1993, עמ' 15.

³⁷⁹ גלעדי 1993, עמ' 16.

³⁸⁰ גולן 2001, עמ' 238.

³⁸¹ המועצה ה-37 של מפא"י, 11 בינואר 1949, אמ"ע, 75 – 1949 – 22 – 2.

כשם שהתנגד לה לאחר קום המדינה. בדברים נרגשים פנה לנוכחים להפנות את העולים החדשים להתיישבות כי "אם איננו אומרים [להם להתיישב] – אנחנו דוחפים את כולם לחנויות של גזוז", בכך הזכיר לנוכחים את הטראומה של העלייה הרביעית כפי שהצטיירה בעיני תנועת העבודה. כל זאת כדי שתוך 5-6 שנים יגורו בישראל שני מיליון תושבים ויוקמו מאות יישובים חקלאיים, זאת בסיוע "יישובינו החקלאיים, הקבוצות והמושבים צריכים להוציא מקרבם עשרות ומאות חברים להדרכה ולהכנת העולים".³⁸²

גישה דומה הפגין אשכול בוועידה השביעית של מפא"י באוגוסט 1950. הוא פרש בפני הצירים תכנית פיתוח מפורטת ויזמנית לארבע השנים הקרובות (עד לכינוסה המתוכנן של הוועידה השמינית שלמעשה התכנסה ב-1956) וטען כי מחסור בפועלי בניין מקצועיים מקשה על מימוש התכנית והוא רמז כי על מפא"י וההסתדרות לפעול בציבור הרחב כדי לשנות מצב זה: "אלה העושים במלאכה אינם מצליחים לקרב את העניין ולהחדירו לליבות הציבור, אולי איננו מצליחים להביא בפני 80,000 חברי מפלגת פועלי ארץ-ישראל ולפני 200,000 חברי הסתדרות העובדים – את הדבר באופן מוחשי ולהמחיש את המתהווה, ואת שינוי פני בראשית פני היישוב ופני ההסתדרות".³⁸⁴ כלומר שוב מופיעה מפא"י כצינור להעברת מסר לציבור – ולא כגוף המקבל החלטות הקובעות את דרך הפעולה. מלבד זאת מצביע אשכול על הנקודה שציינתי למעלה – השינוי הגדול שהתרחש בחברה הישראלית מאז קבלת העצמאות, שינוי שחייב נקיטת אמצעים וגישות חדשות. כפי שאראה להלן אשכול התאים את עצמו לשינויים ונקט בדרכי פעולה חדשות.

החל מחודש פברואר 1949 הסתמן חידוש נוסף בהתיישבות העולים החדשים – בניצוחם של אשכול ובן-גוריון – העברת כובד המשקל בהתיישבות למושבי העולים במקום הקיבוץ (כפי שהיה בתקופת המנדט הבריטי).

מי שנתן לגיטימציה לשינוי באוריינטציה היה בן-גוריון במועצת תנועת המושבים ברמלה ב-10 בפברואר 1949. לאחר שסקר בדבריו את המהפכות השונות שעשתה תנועת העבודה הציונית מאז תחילת המאה ה-20 הגיע למהפכות נוספות שיש לבצע במציאות החדשה שנוצרה מאז הוקמה המדינה: "אין שליטים זרים ואין מנדט... הכל תלוי בנו... אנחנו עומדים במבחן, אם נצליח לקלוט במהירות עלייה גדולה, אם נצליח ליישב שטחים גדולים... עכשיו נביא יהודים כמו שהם, ללא שום הכשרה... התיישבות בדרכים אחרות... עלינו לשכוח הרבה תורות... אנחנו מוכרחים להעלות המוני יהודים על הקרקע, וזה ידרוש דרכים חדשות... כולם קרואים לזה – הקיבוץ והקבוצה והמושב. **המושב מסוגל לזה אולי יותר מאחרים** [ההדגשה שלי, א.ל.]... יש גם למושב יתרונות שאין לקיבוץ. לא נוכל לחכות עד שנחנך ונכשיר את כולם לחיות בקיבוץ על פי כל תר"ג מצוות. יעלו יהודים כמו שהם לכפרים ויתיישבו שם. אבל לא לבדם. נשלח אתם את ותיקי החקלאות שלנו, נאמני העבודה ונאמני האדם העובד, להדריך את העולה".³⁸⁵

³⁸² שקולניק, "לשאלת צורות ההתיישבות", *הפועל הצעיר*, 13-20 בנובמבר 1925; וכן *למפרום-צורה*, עמ' 38-46.

³⁸³ מועצת מפא"י 37, 12 בינואר 1949, א"א, דברים בכנסים של המפלגה.

³⁸⁴ הוועידה השביעית של מפלגת פועלי ארץ-ישראל, 16 באוגוסט 1950, א"א, דברים בכנסים של המפלגה.

³⁸⁵ מועצת תנועת המושבים והארגונים, 10 בפברואר 1949, א"ע, 675 – 307 IV.

אשכול, בדבריו במועצת תנועת המושבים, היה פחות נחרץ מבן-גוריון: "הלכנו בשתי דרכים: הלכנו להתיישבות של מושבים... התיישבות אינדיבידואלית של בתי אב; והלכנו להתיישבות הקבוצתית הקולקטיבית השיתופית... כל אחד בדרכו, מי למושב, מי למושב השיתופי, מי לקבוצה ולקיבוץ".³⁸⁶ ברמה המעשית אשכול הוא שעמד בראש המאמץ ליישב את העולים החדשים במושבים, אך הוא פנה לגישה זו אחרי בן-גוריון. במובן אחד התפנית הייתה יותר קלה עבורו מאשר לבן-גוריון, כי אשכול היה מיוצאי "הפועל הצעיר" שתמיד תמכה במושבים – אם כי גם עבורה הייתה ההתיישבות במושבים משנית לעומת ההתיישבות בקבוצות ואשכול עצמו בא מקבוצה – דגניה ב.

בהדרגה השתכנע אשכול שהליכה למושבים היא דרך המלך עבור העולים החדשים הפונים להתיישבות – רבע מכלל העולים לדברי אשכול במועצת תנועת המושבים. היו לכך סיבות שונות: המושב, האינדיבידואלי באופיו, היה יותר אטרקטיבי עבורם משום שרבים מהם חסרו את אותם ערכים סוציאליסטים שלאורם התחנכו המועמדים לעלייה ולהתיישבות (בחלקם בוגרי תנועות הנוער הציוניות-סוציאליסטיות) בהכשרות החלוציות לפני קום המדינה. העולים החדשים חפצו בבית משלהם וקיבלו זאת רק במושב. כמו כן דרשו ראשי התנועות הקיבוציות שהעולים החדשים יעברו מסלול ארוך של הכשרה רעיונית, חברתית ומקצועית בתור מועמדים לחברות לפני שיוכלו להפוך לחברי קיבוץ בעצמם. ואילו במושבים החדשים הפכו העולים החדשים לחברי מושב לכל דבר ועניין מרגע שהתיישבו. על כך יש להוסיף שחברי התנועות הקיבוציות, ובייחוד הגדולה שבהם – "הקיבוץ המאוחד", היו לכודים במאבק מפלגתי עמוק מאז הפילוג במפא"י ב-1944, דרך הפילוג ב"קיבוץ המאוחד" ב-1951, ומלחמות הבחירות בין מפא"י למפ"ם ב-1949 וב-1951 – בה בשעה שתנועת המושבים הייתה מאוחדת בתמיכתה במפא"י. בספטמבר 1952 טען אשכול בהנהלת הסוכנות כי יש להתאים את ההתיישבות למתיישבים: "אינני צריך לספר לכם, שאני כשלעצמי חושב לאידאלי ביותר את צורת ההתיישבות הקיבוצית, אך אינני יכול להתעלם מן החיילים שברשותי, מי ומי ההולכים אתי למלחמה".³⁸⁷

מעבר לשתי האטרנטיבות הראשיות שעמדו בפני העולים המתיישבים – המושב והקיבוץ – היו עוד אפשרויות להתיישבות, כמו חוות ומשקי עזר, אך אלה היו שוליות במפעל התיישבות ההמונית. החוות לא היו אטרקטיביות לעולים החדשים כי גם בהן העולים לא היו מקבלים קרקע משלהם. כמו כן לא היה גוף בעל משקל פוליטי וארגוני (כדוגמת "תנועת המושבים והארגונים") שיתמוך בהן. משקי העזר יכלו לכסות רק שטחים קטנים, בעיקר בשולי היישובים הקיימים, בשעה שעניו של אשכול היו נשואות לשטחים גדולים שהפכו ריקים בעקבות מלחמת העצמאות ושהוא חשש שמא יילקחו מישראל או שמא יוחזרו לשם הפליטים הפלסטינים במשא ומתן המדיני, תחילה בדיונים על חתימת שביתות הנשק ואחר כך בוועידת לוזאן.

על קוצר רוחו של אשכול למלא את השטחים שהתפנו מתושביהם הפלסטינים במלחמת העצמאות מעידים דבריו במועצה החקלאית המ"ח בתל אביב ב-28 בפברואר 1949: "אם לא נדע מתוך מיליון היהודים שיבוא [כך!] לארץ במשך חמש השנים הקרובות... שחלק ממספר יהודים זה [רבע לפי דבריו באותה

³⁸⁶ שם.

³⁸⁷ ישיבת הנהלת הסוכנות, 22 בספטמבר 1952, אצ"מ, S100/82.

דברי אשכול בוועידה השביעית של ההסתדרות במאי 1949 מעידים על התפנית שנעשתה בהתיישבות למורת רוחם של המתנגדים מבחון (מפ"ם) והמבקרים מתוך מפא"י: "העלינו בשנה זו עולים ל-75 יישובים חדשים – הרי יש להניח כי עד סוף השנה נהיה קרובים להכפלת מספר זה ונגיע ל-150 יישובים חקלאיים – ויש בזה יד וחלק לממשלה... וכאן חברים, עליי לגבות חוב נוסף: באותה מועצת הסתדרות אחרונה,³⁸⁹ הבאתי למועצה, בהיסוסים, את דבר חיפושי הדרך להוצאת משפחות העולים כמות שהם מתוך המחנות [מחנות העולים] ולנסות להובילם להתיישבות – להתיישבות עצמית חדשה, לא ליישובים הקיימים שלנו. דנתם אותי אז אם לא לרותחים הרי בצוננים קשים מאוד".³⁹⁰ למעשה את הביטוי "כמות שהם" הביא אשכול למרכז מפא"י ב-30 בנובמבר 1948. במועצת ההסתדרות ב-7 בדצמבר 1948 אשכול היה פחות נחרץ ולא השתמש בביטוי זה.

באופן דומה דיבר אשכול לפני צירי מפא"י לוועידת ההסתדרות ב-4 במאי 1949. אך הפעם הוא הוסיף דברים המופנים אל חברי מפא"י: "אני יודע שאי פה אי שם מתחיל כאילו ויכוח גם בקרב הפועלים, גם בתוך מפלגות האופוזיציה: אנחנו אמונים על התנועה החלוצית, אנחנו הפרודוקט שלה. אולם כל ימינו התפללנו שתבוא שעת המצווה ונקיימה, שנהיה שליחי העם כראוי [ההדגשה שלי, א.ל.]. העם הגיע כאשר הגיע לאחר אסונות, לאחר שואה איומה, וכך הוא הגיע. ואנו חייבים לקלוטו. קיימת תכנית של שנתיים... תוך שנתיים אלה, עם [עד] סיום שנת 1950, אם לא נעלה 20 אלף יחידות [משפחתיות] תוך שנתיים אלה – לא נמצא [נצא כדי] חובתנו".³⁹¹ בכך הציב אשכול בפני צירי מפא"י מטרה שיש להגשים אותה ולא לדון עליה.

לטענת גלעדי חל אצל אשכול מפנה בקיץ 1949. הוא הגיע למסקנה כי במציאות בה מצטופפים במחנות העולים כ-100,000 עולים מחוסרי עבודה המקבלים מזון מהסוכנות – הכרחי להוציאם בהקדם האפשרי וליישב חלק ניכר מהם בהתיישבות חקלאית.³⁹² ואכן בישיבת הנהלת מחלקת ההתיישבות ב-24 במאי טען אשכול כי "בעקבות העלייה הגדולה והצורך לקלוט כ-3,000 משפחות נוספות בהתיישבות – מחציתם בכפרים [הערבים] הנטושים והיתר שיצטרכו להקים עבורם כפרים חדשים – יהא צורך בתכנון מהיר, כך שתוך 2-3 חודשים תידרשנה תכניות ל-50 כפרים – נטושים וחדשים".³⁹³ אולם בישיבה זו אשכול עדיין לא ציין מאיזה סוג יהיו הכפרים החדשים. הסבר על כך מופיע ביומנו של בן-גוריון ב-27 ביוני 1949: "אשכול מסדר תכנית של מושבים. מקים כפר בין טנטורה והכביש עם טירה וגבע. המרכז החקלאי אינו מוכן לתת מרכזי עבודה בקרבת היישובים, כי הקיבוצים מתנגדים לעבודה שכירה. חברות

³⁸⁸ המועצה החקלאית המ"ח, 28 בפברואר 1949, א"ע, 110 – 1 – 307 IV.

³⁸⁹ אשכול התכוון כנראה למועצת ההסתדרות ס"ב שהתקיימה ב-7 בדצמבר 1948 בה דיבר על בעיות ההתיישבות (א"ע, D06-38-017, עמ' 148-151) ולא למועצת ההסתדרות ס"ג שהתקיימה ב-6 בפברואר 1949 (א"ע D06-38-018) שדנה רק בשינוי חוקת הבחירות בלא השתתפותו של אשכול.

³⁹⁰ הוועידה השביעית של ההסתדרות, תל אביב, תש"ט, עמ' 189.

³⁹¹ א"א, דברים בכנסים של המפלגה.

³⁹² גלעדי 1993, עמ' 20.

³⁹³ "סיכום דינוי הנהלת המחלקה להתיישבות מיום 24.5.49", א"א, ס/פרוטוקולים של מח' ההתיישבות ינואר-מאי 49.

394 מדברי בן-גוריון עולה

היריבות בין המרכז החקלאי שנשלט על ידי התנועות הקיבוציות לבין המחלקה להתיישבות בראשותו של אשכול – המרכז החקלאי לא היה מוכן להתיישבות נרחבת של עולים חדשים לצד הקיבוצים הקיימים שבהם יעבדו כשכירים. הוא היה מוכן לקבל חברות של מועמדים לחברות – ואלה היו מוגבלים במספרם. אשכול, לעומת זאת פתח את הדלת להתיישבות נרחבת של עולים חדשים במושבים משלהם בדרום הארץ, וצורת חיים זאת הייתה עדיפה בעיני העולים החדשים על פני התיישבות בקיבוצים. התפנית בגישתו של אשכול, מהדגשת התיישבות בקיבוצים בתקופת המנדט להדגשת התיישבות במושבים הביאה להתרחקות מסוימת של אשכול מן המרכז החקלאי – המוסד העיקרי בפעילותו של אשכול בשנים 1920-1944 ואשר בשמו יצא לשליחויות בגרמניה ולהקמת "ניר בע"מ" ו"מקורות". ועל כך אדון בהמשך.

בישיבת הנהלת הסוכנות ב-18 ביולי 1949 ענה אשכול לגזבר הסוכנות ישראל גולדשטיין על הקצב המוגבר בו מתכוונת הסוכנות ליישב עולים חדשים – 10,000 משפחות בשנת 1949 ועוד 10,000 ב-1950. אולם הפעם אשכול לא ציין במפורש שמדובר במושבים.³⁹⁵

דוגמא נוספת היא מכתבו של אשכול מ-28 באוגוסט 1949 אל מ' בן-יעקב, עובד מחלקת התיכון (תכנון) של המחלקה להתיישבות ברחובות. את המכתב עצמו לא השגתי, אלא את תשובתו של בן-יעקב מ-2 בספטמבר 1949 המלמדת על הקצב המהיר בו הלך אשכול:

הנדון: הקמת 20 המושבים החדשים, סריה ג

[...] אספתי את הוועדה לא בדרך הרגילה אלא לפני שהם קיבלו את מכתב המינוי הנ"ל לרגלי **דחיפות העניין** [ההדגשות שלי, א.ל.]. וקבענו כבר 6 מקומות בדרום ואת היתר נקבע ביום שלישי ב-6.9.49...

ואלה הקשיים הם:

א. חוסר צינורות

ב. טופוגרפיה

ג. הגשמים המתקרבים

ואם נלך בדרך המקובלת החשש הוא רציני שהבניינים לא יוקמו עד הגשמים, על כן אני מציע הצעה חד פעמית...

א. לסמן 6-7 מקומות בלי טופוגרפיה (כמובן לבחור מקומות יותר ישרים)...

ד. להוציא מיד [ההדגשה במקור] לכל נקודה קבוצת אנשים של כ-15-20 איש.³⁹⁶

³⁹⁴ ארכיון בן-גוריון באינטרנט.

³⁹⁵ ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 18 ביולי 1949, אצ"מ (הספרייה).

³⁹⁶ מ' בן-יעקב אל לוי אשכול, 2 בספטמבר 1949, א"ע, 272 – 1 – 307 IV.

הדגש על יישוב הנגב בא לידי ביטוי גם בשיבת "הוועד המשותף לתכנון חקלאי והתיישבותי" (גוף מתאם למשרד החקלאות, למחלקה להתיישבות ולקרן הקיימת שנוסד ביוני 1949) ב-16 באוגוסט 1949 כשאשכול דרש לרכז את ההשקיה בדרום (בהיקף של מיליון דונם) ולא בצפון – שם יש אפשרות לחקלאות גם ללא השקיה.³⁹⁷

התיישבות העולים החדשים נעשתה במשותף על ידי מחלקת ההתיישבות וארגוני התיישבות מפלגתיים. תלונתה של שושנה פרסיץ בפני גזבר הסוכנות יצחק גרינבוים ב-16 באוגוסט 1949 הביאה את אשכול להסביר את המעורבות המפלגתית בהתיישבות. הוא כתב לגרינבוים כי "ארגוני העולים החדשים מגיעים להתיישבות אחרי פעולת ארגון מסוימת במחנות הנמשכת שבועות וחודשים... הטיפול והארגון ה'תנועתי' הוא הכרחי וחשוב באשר הוא מחנך יותר מאשר טיפול פקידותי גרידא... בכל המקרים התנועות מלוות את העולים במדריכים ובמדריכות לחודשים רבים... בדרך הטבע המדריכים הנ"ל מדריכים ומכוונים ברוח תנועותיהם ואין למחלקה רשות, זכות וגם רצון להתערב. כל התנועות והזרמים הנ"ל מוכרים ושווי זכויות לארגון וטיפול חברתי במתיישבים [ההדגשה שלי, א.ל.].". כלומר, אליבא דאשכול, אין התיישבות ללא מעורבות מפלגתית בגיוס של קבוצות המתיישבים ובהדרכתם. העיקר הוא שהמחלקה להתיישבות נוהגת בשוויון כלפי כל המפלגות העוסקות בהתיישבות.

אולם מפירוט הארגונים המפלגתיים העוסקים בהתיישבות העולים החדשים: "תנועת המושבים [והארגונים]"; 'הפועל המזרחי', 'העובד הציוני', פאג"י [פועלי אגודת ישראל], כפרים שיתופיים [כנראה מושבים שיתופיים], חב"ד, אצ"ל ולח"י [ההדגשה במקור והיא נועדה להבליט את השוויון כלפי כל ארגוני התיישבות, א.ל.]. וכולה", עולה תמיהה גדולה המופנית אל מפא"י ולמפ"ם. אין בפירוט זה כל התייחסות ל"קיבוץ המאוחד" של מפ"ם ושל מפא"י, ל"חבר הקבוצות" של מפא"י ול"קיבוץ הארצי" של מפ"ם. רק ארגון אחד של מפא"י – "תנועת המושבים והארגונים", הגוף שבצע את רוב ההתיישבות – מוזכר.³⁹⁸ פירוט זה הוא לא רק ביקורת מרומזת על התנועה הקיבוצית על כל גווניה, אלא גם עדות למצב שבו רוב ההתיישבות של העולים החדשים התבצעה במושבים.

בסתיו 1949, לנוכח המצב הכספי הקשה אליו נקלעה הסוכנות, החלו לוקר ואשכול לעסוק בענייני הכספים שלה, למרות שבשלב זה נשאר גרינבוים התפקיד הגזבר. בין השאר הועלה הרעיון להזרים כסף לקופת הסוכנות על ידי מכירת אחזקותיה בחברת "אוצר התעשייה". בדיון בהנהלת הסוכנות ב-11 בספטמבר התנגד לכך אשכול בדברים המעידים על כך שלמרות מחויבותו הרבה להתיישבות חקלאית היו לו מחשבות נוספות: "עוד לא קבענו מה יהיו דרכי עבודתנו בישראל. ייתכן כי בעוד שנה או שנתיים ניכנס למסלול העלייה ואז לא נסתפק רק בהתיישבות, אולי נרצה לעסוק בפיתוח הארץ בקנה מידה יותר רחב, גם בשטח התעשייה. למעשה גם תעשייה זו התיישבות... ועוד דבר, אם אנו מצמצמים את שטחי פעולתנו מצמצם הבסיס שאנו עומדים עליו. מה יישאר לנו להגיד לעולם? אנו עושים התיישבות – אפשר להגיד שזה רק השמאל, הפועל המזרחי והעובד הציוני ובעיר אין לנו כלום. המעמד הבינוני אינו

³⁹⁷ פרטיכל מס' 8, 9 בספטמבר 1949, ג"מ, ג/42/2169. לתכנון הוועד ראו פרטיכל מס' 13, 26 באוקטובר 1949, ג"מ, ג/42/2169.

³⁹⁸ אשכול אל גרינבוים, 31 באוגוסט 1949, אצ"מ, S15/9603.

399 כלומר אנו רואים שאשכול, שקודם

העביר את כובד המשקל בהתיישבות העולים מהקיבוצים למושבים, שקל עתה את האפשרות להעביר את כובד המשקל בקליטה מההתיישבות החקלאית לעיר ולתעשייה. בפועל רק במחצית שנות החמישים עבר הדגש בפיתוח המדינה מהחקלאות לתעשייה.

בלשון המשלבת עדינות ונזיפה התלונן אשכול באזני צירי הוועידה הרביעית של חבר הקבוצות – כור מחצבתו התנועתית⁴⁰⁰ – ב-17 בספטמבר 1949, על אי-קליטת העולים החדשים בקבוצות: "אני חושב שזה אחד מהמשגים של התקופה הקצרה הזאת שעברה עלינו בחיי הקבוצה, שהקבוצה לא עשתה את המאמץ הגדול והרציני כדי למצוא שבילים, לסלול דרכים בקושי. ואולי אז היה מתברר גם שזה לא כל כך בקושי. אם היינו נוכחים לאחר מעשים, לאחר מאבק, שאמנם כלתה הרעה, שאין אחד מאותם ה-300,000 יהודים אשר נכנסים לארץ, אין ניצוץ אחד, אין אף צדיק אחד אשר ראוי ורוצה ויכול להצטרף לחיי הקבוצה". יתרה מזאת, אשכול אף קרא לנוכחים להימנע מהסתגרות ולהיות לגורם פעיל בקליטת העלייה הגדולה.⁴⁰¹ אולם, אף שהקבוצות והקיבוצים קלטו מקרב העולים החדשים מועמדים לחברות, הרי תרומתם לקליטת העלייה החדשה הייתה שולית לעומת תרומתה של תנועת המושבים.

הקדימות שנתן אשכול להתיישבות של העולים החדשים באה לידי ביטוי בשיבת "הוועד המשותף לתכנון חקלאי והתיישבותי" ב-26 באוקטובר 1949. אשכול דרש להגדיל את חלקם בענף הלול, ענף שהביא רווח גבוה יחסית הודות למחירים הגבוהים שנקבעו לביצים אך גם דרש קניית מזון מיוחד לתרנגולות בחו"ל, כי "אין זה צודק לספק דולרים דווקא לאלה השבעים".⁴⁰²

הקצאת הקרקע להתיישבות החדשה של המושבים התנגשה לעתים בשאיפות של התנועה הקיבוצית ועל אשכול היה מוטל להגיע לעמק השווה בין שתי התנועות המיישבות – תנועות שייצגו לעתים גם יריבות פוליטית. לעתים הדבר הושג בדרכי נועם. לדוגמה הסדר חלוקת הקרקע בין קיבוץ גבעת ברנר לבין מושב עקיר החדשה (בית אלעזרי, הוקם ב-1948) מאוקטובר 1949. כאן הוגדלה כמות הקרקע של הקיבוץ, נשמרו קרקעות למושב והותר לקיבוץ לזרוע במשך שנה אחת 2,000 דונם המיועדים למושב,⁴⁰³ אולי מתוך הנחה שחברי המושב שעלו על הקרקע רק שנה קודם לא יוכלו להשתלט על כל אדמותיהם. לעניין זה ראוי לציין שבישיבת "הוועד המשותף לתכנון חקלאי והתיישבותי" ב-8 בנובמבר 1949 נקבע כי הוועד המשותף לא יעסוק בסכסוכי קרקע בין יישובים חדשים לבין יישובים ותיקים, אלא מחלקת ההתיישבות, כלומר לוי אשכול.⁴⁰⁴

³⁹⁹ ישיבת הנהלת הסוכנות, 11 בספטמבר 1949, אצ"מ (הספרייה).

⁴⁰⁰ ראוי לציין שאשכול ופנחס לבון השתתפו במועצת "חבר הקבוצות" באוקטובר 1951 בה הוחלט להתאחד עם "איחוד הקיבוצים" (זכר, 14 באוקטובר 1951). לאחר מכן השתתף אשכול בוועידת הייסוד של "איחוד הקבוצות והקיבוצים" (זכר, 23 באוקטובר 1951).

⁴⁰¹ הוועידה הרביעית של חבר הקבוצות, אצ"מ, S43/145.

⁴⁰² פרטיכל מס' 13, 26 באוקטובר 1949, ג"מ, 42/2169/ג.

⁴⁰³ אשכול אל מזכירות גבעת ברנר וועד עקיר החדשה, 27 באוקטובר 1949, ג"מ, 10/2180/ג.

⁴⁰⁴ פרטיכל מס' 15 של "הוועד המשותף לתכנון חקלאי" מיום 8 בנובמבר 1949, ג"מ, 42/2169/ג.

הדגשת ההתיישבות המתבצעת במושבים באה לידי ביטוי מלא פאתוס בדברי אשכול בוועידה השמינית של תנועת המושבים באוקטובר 1949. הוא לא הסתפק ב־36 יישובים שהוקמו כבר,⁴⁰⁵ אלא הביע תקווה להכפיל את מספרם בשנה הקרובה. ויותר מזה, הוא קבע כי "העולם [האולם] הזה נושא על שכמו, ואחראי לזכות או לשבת [לשבת], על כל התנועה הזאת" – כלומר על כל תנועת ההתיישבות, מעמד בכורה שאף פעם לא היה לתנועת המושבים.⁴⁰⁶ כמו כן הטיף אשכול להגדלתם של מושבים קיימים על ידי מתיישבים נוספים מקרב העולים החדשים – זאת במקומות בהם מספר התושבים נמוך מהתכנון הראשוני.⁴⁰⁷

הגישה שיש להדגיש את ההתיישבות במושבים על פני ההתיישבות בקיבוצים הביאה את אשכול להגיב בחריפות רבה כלפי ראשי מחלקת הקליטה יהודה ברגינסקי (מטעם מפ"ם) וצבי חרמון (הרמן, מטעם הציונים הכלליים). הראשון ביקר את ההתבססות על עולים חדשים חסרי ידע חקלאי, על קיפוח התנועה הקיבוצית בהקצאת קרקעות ואפליית חברי מפ"ם בהתיישבות במושבים.⁴⁰⁸ השני התלונן על שתנועת המושבים פעלה במחנות העולים בקרב עולים שאורגנו על ידי הציונים הכלליים. חרמון טען גם כי עובדי מחלקת ההתיישבות מקפחים ארגוני מתיישבים המסונפים למפלגתו. הוא אף הצטרף לברגינסקי וטען כי "ישנה חרדה רבה בתנועה הקיבוצית לכל גווניה... שחלקות האדמה הטובות מתחלקות בין אחרים ולתנועה ההתיישבותית החלוצית הקיבוצית נשאר החלק הקשה ביותר של ארץ-ישראל".

אשכול השיב להם כי "צריך הייתי לשבור משהו שהיה מקובל... ראיתי את עצמי כשליח העם היהודי וכשליח הסוכנות היהודית. ראיתי לפניי תחילת קיבוץ גלויות... כשבאו [העולים החדשים] לא יכולנו ללכת גם באותן הדרכים ובאותם השבילים הראשוניים, הבראשיתיים, החלוציים, אותם סללנו [קודם]... חבר ברגינסקי, אינני אשם, שהעולים מרגישים את יחסך ואת יחס חבריך אליהם עד היום הזה, יחס כאל חוטבי עצים ושואבי מים. הם אינם ראויים לקבל אצלך אדמה ולחשוב אותם למתיישבים". בביטוי "חבריך" כיוון אשכול קודם כל לאנשי "הקיבוץ המאוחד" ממנו בא ברגינסקי, ובעקיפין גם למפ"ם ול"קיבוץ הארצי" שהיה אף הוא מסונף למפ"ם. לעומת זאת הדגיש אשכול את תפקידה החיוני של "תנועת המושבים והארגונים" (ובעקיפין שיבה את מפא"י כי תנועת המושבים הייתה מסונפת אליה): "לא זו העניין עד שארגון המושבים [תנועת המושבים והארגונים] התחלץ עם מיטב אנשיו לשליחות זו. הם עשו בזה שליחות היסטורית. אם אישה כדבורה דיין, שהיא כבר סבתא, עוזבת ביתה בנהלל לשנים והולכת לארגן קבוצת עולים, יודעים היהודים הללו להעריך זאת. ואם אשתו של אליעזר יפה עוזבת ביתה בנהלל והולכת לחסידי חב"ד לשנה ולשנתיים, כדי להורות את הדרך בהתיישבות, הם יודעים להעריך את זאת."⁴⁰⁹ אשכול אף ביקר ברמז עדין את תנועתו שלו, "חבר הקבוצות": "אני איש הקבוצה וחבר קבוצה ואם ישליכו אותי מכל המוסדות אחזור לדגניה ב. אבל שמתי לב וראיתי שתנועת המושבים

⁴⁰⁵ כנראה הכוונה לשימוש ב־36 כפרים נטושים לפי דבריו בוועדת התיאום ב־3 בנובמבר 1949 (יומן בן-גוריון באינטרנט, 3 בנובמבר 1949).

⁴⁰⁶ הוועידה השמינית של תנועת המושבים והארגונים, ישיבה א, 27 באוקטובר 1949, א"ע, IV 307 – 1 – 671.

⁴⁰⁷ הוועידה השמינית של תנועת המושבים והארגונים, ישיבה ד, 28 באוקטובר 1949, א"ע, IV 307 – 1 – 668.

⁴⁰⁸ מליאת הנהלת הסוכנות, 23 בינואר 1950, אצ"מ (הספרייה).

⁴⁰⁹ כעשרים נשים חברות מושבים עבדו כמדריכות חקלאיות במושבי העולים תמורת שכר של 60 ל"י לחודש. ב. צ. סלע, "נשים מושלות בכפרים הנטושים...", מעריב, 20 באוקטובר 1949.

⁴¹⁰ ראוי לציין שבהזדמנות מאוחרת יותר, בכינוס ארצי של פעילי מפא"י בהתיישבות העובדת ב- 27 במאי 1950, דיבר אשכול בסגנון סלחני יותר אל קיבוצניקים חברי מפא"י והציע להם (לשווא) לקלוט למשך שנה אחת בלבד 5,000-10,000 עולים שיעבדו כפועלים שכירים בקיבוצים ובינתיים תהיה להם הזדמנות להכיר את חיי הקיבוץ.⁴¹¹ התייחסות סלחנית יותר של אשכול לכך שהעולים החדשים לא הגיעו לקיבוצים (וליתר דיוק לקבוצות) הופיעה אצלו בפברואר 1951:

נשטפים אנו על ידי נהרי נחלי אדם, אשר זורמים ומתקבצים מכל הגלויות. הם דורשים את תיקונם ואת תיקונה של המדינה ואת תיקוננו אנו ביחס למשימה האדירה. סטיכיה ברורה ונכספת זאת בולעת אותנו בתקופה זו, ואין אנו מספיקים. אין הלב והמוח מספיקים לאהוב ולחשוב ואין הכתף והשכם מספיקים לעמוס את המעמסה האיומה, אשר תגבר ותכבד מחודש לחודש. **השמדת יהודי פולין ויהודי יתר ארצות מרכז אירופה וכליאת יהודי רוסיה, שללו ממנו [מאתנו] דורות ושכבות של נוער יהודי, ממשיך מפעל הקבוצה ומפעל הסוציאליזם המתגשם תוך קיבוץ גלויות. הסטיכיה הסיטה את הקבוצה לתקופת זמן מהמרכז אליו היא הסכינה ואולי יותר נכון: נוצרו מרכזי כובד חדשים במפעל ובתנועה. זה מעכיר בלי ספק את הרוח. נוסף לזאת הוסיפו המריבה הבין-קבוצתית והפילוג [בקיבוץ המאוחד⁴¹²] נופך משלהם. לא ניתן בתקופה הרת עולמנו זו לקבוצה לזנוק זניקה גדולה ומקווה. אלוהים הוא היודע כי אין הקולר תלוי בצווארה של הקבוצה. הסטיכיה – בכל הודה והדרה – פעלה פעולתה בכיוון הפוך, ואין אשם [ההדגשות שלי, א.ל.].⁴¹³**

בדיון בהנהלת הסוכנות בינואר 1950 ענה אשכול לשלושה טיעונים: הוא הכחיש את הטענות שהקיבוצים הוותיקים קופחו בחלוקת הקרקע לעומת המושבים החדשים. להיפך, הוא הביא שורה של דוגמאות, חלקן מ"הקיבוץ המאוחד" (גבעת ברנר ונען), שקיבלו השלמה למכסת הקרקע שלהם שלא הייתה מלאה כאשר הוקמו בתקופת המנדט. בה בעת שלל אשכול באופן חריף ביותר את הטענות שיש להשאיר "רזרבה" קרקעית, להתיישבות קיבוצית בעתיד כאשר תוכל התנועה הקיבוצית לספק גרעיני התיישבות נוספים: "לא ברור לי אם התורה הזאת, תורת הרזרבה, היא לגמרי ציונית". אשכול הכחיש גם את הטענות שההתיישבות החדשה קיבלה רק אדמות טובות ואילו התנועה הקיבוצית קיבלה רק אדמות קשות לעיבוד. רק טיעון אחד התקשה אשכול להפריך, והודה בו בחצי פה – החלשת תפקידו של המרכז החקלאי. ואכן, כאמור לעיל, למחרת כתב הרצפלד לאשכול מכתב תוכחה על המצב. "כשאיהיה חבר במרכז החקלאי",

⁴¹⁰ מליאת הנהלת הסוכנות, 24 בינואר 1950, אצ"מ (הספרייה). המשך הדיון בסוגיה זו נמסר לוועדה בראשות אשכול ובה נקבעו כחברים גולדשטיין, חרמון, דובקין, שרגאי, ברגינסקי וגרוסמן.

⁴¹¹ נאום החבר אשכול בכינוס ארצי של פעילי המפלגה בהתיישבות העובדת, 27 במאי 1950, אי"א, דברים בכנסים של המפלגה.

⁴¹² מעניין שהפעם, בניגוד לפילוג ב- 1944, לא נכנס לוי אשכול לעומק המחלוקת בניסיון למנוע את הפילוג. אדרבא, במכתב אל אלישבע אשכול ב- 23 בינואר 1951 (אי"א, מכתבי אלישבע) טען כי "כולם באו למסקנה שהפילוג אימננטי".

⁴¹³ אשכול אל עדה הכהן, 25 בפברואר 1951, ידיעות המזכירות של חבר הקבוצות מס' 30. בתוך ארכיון אישי של אהרון ידלון, ט/2 מיכל 54, ארכיון חולדה.

[ההדגשה שלי, א.ל.]. כלומר, כאשר מדובר במרכז החקלאי (ההסתדרות החקלאית) שאיש מפא"י עמד בראשו (אברהם הרצפלד) העדיף אשכול את דרך ההתנצלות והשכנוע על פני דרך ההתנצחות כמו עם ברגינסקי. עדות לרוגז שהתעורר במרכז החקלאי על אשכול הוא מכתב התוכחה ששלח אליו יושב-ראש הנהלת המרכז החקלאי אברהם הרצפלד ב-25 בינואר 1950: "זה שבועות שאיננו נפגשים, ולא דנים על העניינים הבעורים והדחופים ביותר. לדעתי, הסיבה אינה חיצונית בלבד, פשוט אין חשיבות והכרה כלפי [מצד] המחלקה להתיישבות, שניפגש שבוע בשבוע".⁴¹⁵ מכל מקום מתקופה זו והלאה הגביר אשכול את שיתופו של הרצפלד ושל המרכז החקלאי בפעולות ההתיישבות,⁴¹⁶ אך לא תמיד עמד בציפיות שקבע לעצמו. בינואר 1951 שלח להרצפלד מכתב התנצלות לאחר שלא הגיע למועצה החקלאית.⁴¹⁷

במועצת מפא"י באפריל 1951 נאלץ אשכול להתמודד עם ביקורת פנים מפלגתית. שמעון אביזמר טען כי מחצית מ-46 המושבים של עולי תימן אינם אלא "כפרי עבודה ללא כל בסיס משקי". (היה זה המשך למכתביו לאשכול שהזכרתי לעיל בסעיף ב.) שמואל דיין התלונן על עצירת ההתיישבות במשך תשעת החודשים החולפים: "מנהל מחלקת ההתיישבות [הכוונה לראש המחלקה לוי אשכול] הושפע מתביעתו של החבר [יוסף] ויץ להפסיק את ההתיישבות השגרתית, ומהערותיהם של חוגי המרכז החקלאי שצריך קצת לנוח". אשכול סתר את דברי אביזמר: "לא נכון... שכפרי העבודה מוקמים ללא תכנית משקית התיישבותית... אין בין כפרי העבודה למושבים אלא אולי קצת זמן של חצי שנה או שנה". לשמואל דיין השיב כי ההתיישבות החדשה נעצרה רק למשך שישה חודשים שמהם שלושה היו חודשי חורף. "בחודש מאי הקרוב... אני מקווה שתריסר יישובים חדשים יעלו על הקרקע... מאתיים חמישים יישובים מאחורינו, יישובים צעירים בלוח הקרקע, יש לגדל אותם, יש להדריך אותם, להקהיל מהם קהילות ועדות, כפרים ויישובים, ואין זה מן הדברים הקלים".⁴¹⁸

ביקורת דומה על קיפוחם של הקיבוצים (ללא אבחנה תנועתית) השמיעו אנשי "הפועל המזרחי" במליאת הנהלת הסוכנות בינואר 1951. אשכול שב והכחיש כל טיעון של קיפוח, לעומת ההתיישבות של תנועת המושבים או של קיבוצי מפא"י ומפ"ם: "הקיבוץ המאוחד קיבל 29 יישובים, השומר הצעיר [הקיבוץ הארצי] 21 יישובים, והפועל המזרחי 26 יישובים". אשכול טען כי עליו לחלק את עוגת ההתיישבות בין

⁴¹⁴ ישיבה י"ח של מליאת הנהלת הסוכנות היהודית, 24 בינואר 1950, אצ"מ, S100/64/1; וכן למפרום-צורף, עמ' 249 – 251.

⁴¹⁵ הרצפלד אל אשכול, 25 בינואר 1950, א"ע, IV 235 – 5 – 721. וראו גם גלעדי 1993, עמ' 38.

⁴¹⁶ ראו מכתבים אל הרצפלד: 10 באפריל 1950, א"ע, IV – 235 – 5 – 721; 21 ביוני 1950, א"ע, 880 – 5 – 235 – IV; 3 ביולי 1950, א"ע, 880 – 5 – 235 – IV; 1 בינואר 1951, IV – 235 – 5 – 862; 25 באוקטובר 1951, אצ"מ, S15/9786 – זאת בניגוד לתקופה הקודמת. הוא גם שיתף את נציגי המרכז החקלאי והפועל המזרחי בישיבה בהנהלת הסוכנות ב-11 באוגוסט 1950, אי"א, ס/פרוטוקולים מיישובות המחלקה להתיישבות, יולי-אוגוסט 1950; ובישיבה משותפת להנהלת המחלקה להתיישבות עם אנשי המרכז החקלאי והקרן הקיימת ב-9 באפריל 1951, אי"א, ס/ישיבות המחלקה להתיישבות, ספטמבר 1950-נובמבר 1951.

⁴¹⁷ אשכול אל הרצפלד, 1 בינואר 1951, א"ע, IV 235 – 5 – 862 A.

⁴¹⁸ 30 באפריל 1951, מועצת מפא"י ה-41, א"מ, ע' 83 – 1951 – 22 – 2.

כמו כן שלל אשכול את הטיעון לפיו העולים התימנים שייכים כביכול ל"הפועל המזרחי": "הרי לא יגידו שכל יהודי שאינו מתגלח שייך למזרחי. באים אליי מההסתדרות [הכללית] ותובעים פטנט [בעלות] על התימנים עוד מימי [שמואל] יבניאלי. (יצחק גרינבוים: אז עוד לא הייתה הסתדרות) כשבאתי לארץ היו תימנים והייתה שכונת מחנה יהודה [ליד פתח תקווה] והייתה אז קיימת הסתדרות הפועלים החקלאים [ביהודה].⁴¹⁹ (ברל לוקר: אני קובע שהבת היא המשך האם.) לו ישב כאן מישהו נציג של ההסתדרות או של היישובים, היה אומר: אנו טיפלנו בארגון של התימנים, מה פתאום הפועל המזרחי שולח לשם מורה?" בכך נגע אשכול בוויכוח הקשה שהתעורר באותה תקופה לגבי החינוך במחנות העולים ואשר הגיע לידי מינוי ועדת חקירה ממשלתית (ועדת פרומקין) בינואר 1950. אך עם זאת חשוב היה לאשכול, לאחר שרמז לגבי עמדתו נגד המפלגות הדתיות, לשמור על מעין ניטרליות: "לי כמיישב זה לא נוגע". אך מצד שני "אתה [זלמן שרגאי] כתועמלן רוצה להעביר את המושב אליך. התעמולה נעשית על ידי אנשי המפלגות, על ידי [הארגונים] המיישבים הללו, אך המחלקה להתיישבות אינה מתערבת בזה... לסגור את המחנות איננו יכולים וכל הרוצה יש לו בהם דריסת רגל".

אשכול ענה על ביקורת נוספת, מצדם של מאיר גרוסמן וישראל גולדשטיין, על קיפוח המעמד הבינוני, המזוהה עם מפלגות הימין בסגנון דומה: "בשבילי כמיישב לא חשוב אם המעמד הבינוני הוא שמאל או ימין. אני שואל את האדם אם יש לו אמצעים או אין לו אמצעים". כאן, בניגוד, לדבריו על גופים אחרים (תנועות קיבוציות, תנועת המושבים והפועל המזרחי), טען אשכול כי בעלי אמצעים המממנים מחצית מעלות התיישבותם זוכים לאדמות מועדפות במרכז הארץ, כנראה מתוך הנחה שבבעלי הון לא ישקיעו מכספם הפרטי בהתיישבות בפריפריה.⁴²⁰

כללו של דבר, הקו של אשכול במגעיו עם מפלגות יריבות ואף שותפות לקואליציה בהנהלת הסוכנות, היה לטעון שמפא"י, באמצעות תנועת המושבים, מיישבת יותר יישובים משאר התנועות בזכות פעילותם של אנשי התנועה מחד גיסא ורצונם של העולים המתיישבים מאידך גיסא. אין ספק שבאקלים הפוליטי ששרר בישראל בשנים הראשונות לקיומה היה יתרון לגוף המסונף למפלגת השלטון, אך יתרון זה היה קיים בוודאי ל"חבר הקבוצות". מכאן שקרבתה של "תנועת המושבים והארגונים" למפא"י לא יכולה לתת הסבר מלא לגידול העצום במספר המושבים שהוקמו באותה תקופה,⁴²¹ אלא יש לתלות זאת גם בנימוקים שהביא אשכול: האטרקטיביות של המושבים לעומת אפשרויות אחרות למגורים והתיישבות, ופעילותם הנמרצת של תנועת המושבים והנהגתה.

⁴¹⁹ על חלקם של התימנים בקרב פועלי המושבות ביהודה בתקופת מלחמת העולם הראשונה בעיניו של אשכול, ראו טבלת סטטיסטיקה ששרטט שקולניק במכתב אל המשרד הארץ-ישראלי ביפו, 20 בנובמבר 1916, אצ"מ, L2/66i; וכן למפרנס-צנרף, עמ' 12.

⁴²⁰ ישיבה י"ט של מליאת הנהלת הסוכנות היהודית, 24 בינואר 1950, אצ"מ, S100/64/1.

⁴²¹ מבין 301 יישובים חקלאיים שהוקמו בין הקונגרס הציוני הכ"ב (דצמבר 1946) ועד לכינוס הקונגרס הציוני הכ"ג (אוגוסט 1951), 162 היו מושבי עולים (כולל כפרי עבודה), 39 היו מושבים שהוקמו על ידי תושבי ישראל הוותיקים ("נוער וחילים"), 8 יישובים הוקמו על ידי המעמד הבינוני ורק 92, פחות משליש, היו קיבוצים וקבוצות (הקונגרס הציוני הכ"ג, ירושלים, [ללא שנת הוצאה] עמ' 260).

אשכול, עם היותו איש מפלגה מובהק, לא פעל תמיד לפי אינטרסים מפלגתיים צרים אלא לפי האינטרסים ההתיישבותיים הרחבים. כך במאי 1951, פנה אל ראשי קופת החולים של ההסתדרות הכללית, אליעזר פרי ומשה סורוקה בעניינם של תושבי היישובים הנמצאים בדרום פרוזדור ירושלים, סמוך למסילת הרכבת ירושלים-תל אביב. מתוך חמישה יישובים אלה שלושה השתייכו לתנועת החרות ולכן היו מסונפים לקופת חולים לאומית שהציבה במקום רופא. לעומת זאת, לשני היישובים שהיו מסונפים לקופת חולים כללית לא היה רופא במקום.⁴²² לפיכך הציע אשכול, למרות היריבות התנועתית, הרעיונית והכלכלית, שקופת חולים כללית תפנה לקופת חולים לאומית בבקשה שהרופא שלה יטפל (כנראה תמורת תשלום מתאים) גם במטופלי קופת חולים כללית.⁴²³ ייתכן שכוונתו של אשכול הייתה שבעקבות מכתבו תשלח קופת חולים כללית רופא למקום – מה שהיה חוסך ממנה את הצורך לפנות בבקשה אל יריבתה. כפי שצינתי אחד השיקולים המכריעים בבחירת מקום הקמת היישובים היה חשיבותם האסטרטגית.⁴²⁴ לכן הוקמו יישובים שנועדו לבצר את הגבולות בנגב, בשרון ובגליל. עם החלטת האו"ם לבנאם את ירושלים בדצמבר 1949 מיהר אשכול והעלה בישיבת הנהלת הסוכנות את האפשרות להקים כעשר נקודות באזור ירושלים ביניהן ליפתא, בית מחסיר, סריס ואשתאול. כמו כן סיפר אשכול לנוכחים על מאמץ גדול של חברת "מקורות" להניח צינור מים לירושלים במימון הממשלה (על "מקורות" בתקופה זו – ראו להלן). בסיום הדיון הוחלט להקים בחודש הקרוב יישובים חדשים בפרוזדור ירושלים, לעודד מגורי עולים חדשים בעיר על ידי "יצירת תנאי שיכון מתאימים" ולהטיל על עליית הנוער להקים בירושלים פרויקטים חדשים.⁴²⁵ באפריל 1951, יומיים לאחר ביקור באילת, תמך בהקמת מעברה ושליחת עולים חדשים לשם – למרות בעיות הביטחון שהרתיעו את גרוסמן וברגינסקי: "אגיד לכם את האמת, שלא תיארתי לעצמי שבישיבת הנהלת הסוכנות יגידו, שאסור לקחת יהודים לאיזה מקום שהוא בארץ-ישראל... יש לחשוב שהצבא ייתן דעתו על כך. אני מוכן לקבל את הדעה, שצריכים להפנות לכך את תשומת לב הצבא." בישיבה הושמעה ביקורת מצד חלק מחברי הנהלה על שלמעשה הסוכנות תכפה על עולים חדשים לגור במעברת אילת. לבסוף התקבלה, ברוב של שמונה כנגד שניים, הצעתו של ברל לוקר לפיה תוקם מעברה באילת, אך לא ייכפו על עולים לגור בה, ואף יעשה מאמץ מצד מחלקת הקליטה להתאים את החומר האנושי לתנאים הקשים במקום "מבחינת הגיל, הבריאות והמצב המשפחתי". רק שניים מחברי הנהלה הצביעו בעד הצעתו של ברגינסקי שהסוכנות לא תקים מעברה באילת ותעביר את הנושא למוסד לתיאום.⁴²⁶

מצד שני, ביוני 1951, כאשר פנה בן-גוריון אל אשכול בהצעה להקים יישובים באזור תל מוטילה (בעקבות התקרית הקשה שהתרחשה שם במאי 1951), התנגד לכך אשכול בתחילה כי "המומחים

⁴²² על המחסור ברופאים בתקופה זו ראו אצל שפרה שורץ, *קופת חולים, הסתדרות, ממשלה, 1947-1960*, באר שבע, 2000 (להלן *שורץ 2000*), עמ' 192-198.

⁴²³ אשכול אל פרי וסורוקה, 16 במאי 1951, אצ"מ, S.63/4.

⁴²⁴ ראו לעיל סעיף א.

⁴²⁵ ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 11 בדצמבר 1949, אצ"מ (הספרייה).

⁴²⁶ ישיבת הנהלת הסוכנות, 15 באפריל 1951 לפני הצהריים, אצ"מ, S.100/933.

427 לאחר מכן שלח אשכול לבן-גוריון דוח רפואי והוסיף:

"אנו מקווים להיאבק עם הרופאים ומקווים שנוכל להעלות יישוב במקום קרוב לכפר נחום".⁴²⁸
המוטיב האסטרטגי – תמיכה מסיבית בפיזור האוכלוסייה לפי עקרונותיה של תנועת העבודה הציונית –
בלט גם בשלהי 1951, תקופה בה הקשיים הכלכליים והחברתיים הלכו והצטברו באופן חמור. בנובמבר
שיגר אשכול מכתב למנהל מחלקת הקליטה גיורא יוספטל:

הריני חוזר ומזכירך **בכתב** [ההדגשה שלי, א.ל.] הצעתי לבטל מחנות "שערי העלייה" ליד
הערים ולהקים לעומת זאת מחנות ממין זה בסביבות הארץ הרחוקות כגון: סביבות הרטוב-עג'ור
או בגליל העליון או בדרום. על ידי כך אני מניח שייוצרו מרכזי יישוב במקומות מרוחקים ואם
כי חלק מהעולים יסתגלו לסביבות הערים הגדולות הרי חלק בוודאי יישאר במקומות שאנו
מעוניינים לאכלסם. שערי עלייה ישמשו משאבות לחץ לפיזור אוכלוסייה ברדיוס מרוחק.⁴²⁹
כמו כן, בישיבת הנהלת מחלקת ההתיישבות שדנה בהגירת משפחות עולים חדשים ("נודדים") ממושב
הנגב אל הערים הגדולות תמך אשכול בהצעה לתת תמיכה כספית למשפחות גדולות שנשארות בנגב
בהיקף של 5 ל"י בחודש (בשונה מאברהם אכר⁴³⁰ שביקש לתת תמיכה של 18 ל"י לחודש) וכן להוסיף
למשפחות גדולות חדר או פחון. אולם אשכול לא הסתפק במתן "גזר" אלא הוסיף כי יש "להודיע
למשטרה לעצור כל מכונית משא המובילה נודדים ולהודיע לחברות התחבורה שלא תבענה נודדים
למרכזים עירוניים בלי אישור בכתב של מר א' אכר. להודיע לכל לשכות העבודה לא לתת עבודה
למתיישבים שנדדו ממקום למקום בלי אישור של מר אכר".⁴³¹ גלעדי גורס כי אשכול "מעולם לא פקפק
כי המדינה ומוסדותיה... רשאית לקבוע ולכוון את האזרחים בהתאם להחלטותיה. מושגים כמו חופש
האזרח כפרט הרשאי להחליט על גורלו, לא דיברו אל לבו".⁴³² עם זאת, כפי שאראה בהמשך, אשכול
הכיר בכך שכדי להניע את העולים להתיישב ולהישאר במושבים יש צורך במגוון של מניעים, חומריים
ורעיוניים, ולא להישען רק על כפייה.

נקודה מעניינת היא שאשכול הגיע למסקנה שהמושבים השיתופיים אינם אטרקטיביים בתנאים שנוצרו
לאחר קום המדינה. בישיבת הנהלת הסוכנות במאי 1952 טען:

טיפוס זה שנקרא מושב שיתופי אנו נמצאים אתו בכל רע. אני צריך להציג את עצמי בפניכם. כי
מי שכתב אחד המאמרים הראשונים לביסוס הרעיון של מושב שיתופי⁴³³ ... מתברר כי צורה זו

⁴²⁷ יומן בן-גוריון באינטרנט, 15 ביוני 1951.

⁴²⁸ אשכול אל בן-גוריון, 21 ביוני 1951, אצ"מ, S.63/4.

⁴²⁹ אשכול אל יוספטל, 5 בנובמבר 1951, א"א, ס/מכתבים יוצאים של אשכול גזבר 1951-1952.

⁴³⁰ אברהם אכר/איכר (קאופמן, 1899-1980), מנהל האגף לביטחון וחברה במחלקת ההתיישבות. בתקופת המנדט שירת

במנגנון ה"הגנה" בתפקידים בכירים. חבר מושב אביחיל.

⁴³¹ סיכום ישיבת הנהלת המחלקה [להתיישבות] עם מנהלי החבלים, 6 בנובמבר 1951, א"א, ס/ישיבות מחלקת ההתיישבות

ספטמבר 1950-נובמבר 1951. בישיבת המחלקה להתיישבות, 18 בנובמבר 1951, סיפרו רענן ויץ וא' קלומפוס כיצד ניסו

ללכוד משפחה שעזבה את מושב פדוים ונסעה עם מיטלטליה לראש העין. א"א, ס/ישיבות מחלקת ההתיישבות ספטמבר

1950-נובמבר 1951. ראו גם דברי אשכול בישיבת הנהלת הסוכנות ב-18 בנובמבר 1951 (אצ"מ S100/937 וכן למפרט-

צורה, עמ' 276). מצד שני אשכול פנה ב-12 באוקטובר 1951 אל גיורא יוספטל וביקשו למצוא מקום במעברה ליד חיפה

עבור עוזבי אליקים "התקועים כקוץ בבשרנו", אצ"מ, S.63/4.

⁴³² גלעדי 1993, עמ' 48.

⁴³³ לוי שקולניק, "לשאלת השוויון במושבים העובדים", הפועל הצעיר, 27 (9), 8 בדצמבר 1933, עמ' 4-7. המושב השיתופי

הראשון קם בכפר חטיין ב-1936 (ביין 1970, עמ' 371-372).

אף שאשכול ראה את ההתיישבות החדשה כמרכז עשייתו הוא עמד על ניצול רציונלי של המשאבים. כך לדוגמה הוא התנגד להעביר למתיישבים החדשים (כלומר במושבים) פרות יקרות שנקנו בחו"ל והעדיף למסור להם בתחילה עזים ורק לאחר שנה פרות. הוא העדיף למסור את הפרות היקרות למתיישבים ותיקים (כלומר בעיקר בקיבוצים), כי רק הם יפיקו מהן את מרב התועלת הכלכלית.⁴³⁵

אשכול המשיך בקו של תכנון התיישבות מסיבית. באוגוסט 1950, בתקופה של מצוקה תקציבית גדולה (ועל כך להלן), הציג בפני הנהלת הסוכנות תכנית ליישב בחמש שנים 70,000 משפחות על כמעט חמישה מיליון דונם. בעזרת תוצרתם ניתן יהיה להזין שני מיליון תושבים – כמות התושבים המתוכננת. מטעמים אסטרטגיים העדיף להפנות חלק גדול מהשדות בשפלה הדרומית ובנגב הצפוני לגידול תבואה שתביא לאספקה עצמית של לחם. זאת למרות שהדבר כרוך בהשקיה. אשכול הודה שמבחינה כלכלית גרידא עדיף לגדל גידולים אחרים, למשל אספרגוס, למכור אותם ולקנות בחו"ל חיטה זולה יותר, אך כל עוד אין שלום יש להעדיף דגנים.⁴³⁶ ראוי לציין שעם כל ההתקדמות שנעשתה בהתיישבות בשנים 1950-1955 לא הגיעו להיקף הגדול עליו דיבר אשכול בישיבה זו. עם זאת העדפת החקלאות וההתיישבות הכפרית היא מוטיב בולט בהגות של תנועת העבודה בכלל ושל "הפועל הצעיר" בפרט.

בתחילת סעיף זה ציינתי שלוש הכרעות עיקריות שקיבל אשכול בתפקידו כראש מחלקת ההתיישבות: ההסתמכות על העולים החדשים "כמות שהם", הפנייתם למושבים דווקא והשימוש בכפרים הערביים הנטושים. אם נשתמש בגישתו המחקרית של גרהם אליסון⁴³⁷ נראה כי בדרך כלל הצדיק אשכול את הכרעותיו אלה (והדבר חל גם על הכרעותיו המהותיות בתפקידו כגזבר הסוכנות) בנימוקים הלקוחים מהדגם הרציונלי לקבלת החלטות (השגת הפתרון האופטימלי במונחים של עלות מול תועלת) והוא שלל הצעות חלופיות שניתן להסביר אותן לפי דגם התהליך הארגוני (השגת פתרון הנגזר מהשגרות הארגונית ומלווה גמישות מוגבלת ושינויים תוספתיים בלבד).

⁴³⁴ ישיבת הנהלת הסוכנות, 19 במאי 1952, אצ"מ, S100/80. בשנים 1948 – 1952 הוקמו 12 מושבים שיתופיים (כ"יין 1970, עמ' 402).

⁴³⁵ ישיבת ועדת הכספים, 13 בדצמבר 1949, אצ"מ, S1/249.

⁴³⁶ ישיבת הנהלת הסוכנות, 13 באוגוסט 1950, אצ"מ, S100/70.

⁴³⁷ גרהם ת' אליסון, "דגמים מושגיים ומשבר הטילים בקובה", יחסים בינלאומיים, איתן גלבוש (עורך), תל אביב, 1978, עמ' 99-130 (להלן אליסון 1969).

החלטות אלה הוצגו כהחלטות רציונליות, כלומר כהחלטות המביאות למקסימום תפוקה במינימום עלות. אשכול טען כי אף חלופה מאלה שהוצגו בזמנו להקמת המושבים על ידי העולים החדשים (התיישבות על ידי קיבוצים חדשים, או על ידי חוות ממשלתיות, או הקמת מושבות על ידי המעמד הבינוני) לא הייתה יכולה לספק באופן מידי התיישבות של שטחים נרחבים כל כך או למשוך את העולים החדשים אל מחוץ למחנות העולים ולמעברות כפי שהצליחה המדיניות ההתיישבותית של מחלקת ההתיישבות בראשותו. ייתכן אמנם שבטווח הבינוני והרחוק גבתה מדיניות ההתיישבות של אשכול מחיר חברתי וכלכלי, אך בטווח המידי היא בדרך כלל השתלמה. אחוז גבוה מהעולים החדשים התיישבו והגבירו את כמות התוצרת החקלאית של ישראל שנזקקה לכך לנוכח הכפלת כמות התושבים.

את נימוקיו של אשכול נגד הצעותיו של המרכז החקלאי שנשלט על ידי התנועות הקיבוציות אפשר לראות כשלייה של הצעות המבוססות על שגרה ארגונית שנשלטה על ידי תהליך ארגוני. כלומר, אם במשך כשלושים שנה התבססה התיישבות על קבוצות שעברו הכשרה ממושכת בת מספר שנים בחו"ל ובארץ-ישראל ואשר מגמתן בארץ הייתה להקים קיבוצים משלהם – הרי המרכז החקלאי ניסה, למרות השינוי הגדול בחברה ובמדינה, להמשיך בשגרה זו שהתאימה למצבים סטנדרטיים ולא למצב החדש. כאמור למעלה דרש בן-גוריון "לשכוח הרבה תורות"⁴³⁸ ואשכול ביצע זאת הלכה למעשה: "צריך הייתי לשוב משהו שהיה מקובל".⁴³⁹

במאבקו של אשכול להגשמת מדיניותו הוא נשען במידה רבה (אך לא מוחלטת) על תנועת המושבים והארגונים. בניצחונם של אשכול ושל תנועת המושבים על פני התנועות הקיבוציות ניתן לראות ביטוי לדגם נוסף לקבלת החלטות שמציג אליסון – דגם של פוליטיקה ביורוקרטית. לפי דגם זה מדיניות ממשלתית היא פרי מאבק בין שחקנים שונים המוצבים בהיררכיה הממשלתית. במאבק זה נהנו אשכול ותנועת המושבים מהחולשה אליה נקלעו הקיבוצים מאז פרישת סיעה ב ממפא"י ב-1944, פרישה שהביאה לפילוג "הקיבוץ המאוחד" ב-1951. לעומת זאת תנועת המושבים לא נפגעה מפרישת סיעה ב ונרתמה לביצוע המדיניות ההתיישבותית של אשכול.

⁴³⁸ מועצת תנועת המושבים והארגונים, 10 בפברואר 1949, א"ע, 675 – 307 IV.
⁴³⁹ מליאת הנהלת הסוכנות, 24 בינואר 1950, אצ"מ (הספרייה).

2.ה: וגם גזבר הסוכנות

הסוכנות היהודית הייתה שרויה במצב כספי קשה ביותר. היא נשאה על שכמה את נטל מלחמת העצמאות עד אוגוסט 1948 (22 מיליון לא"י) כאשר העול עבר למדינת ישראל,⁴⁴⁰ את מימון העלייה ההמונית, את מחיר ההתיישבות הגדולה ושאר המשימות שנלוו לכך. המצב הקשה שהחריף עם תחילת העלייה מתימן בסתיו 1949, והביקורת שמתחו חברים בהנהלת הסוכנות על גישתו של הגזבר יצחק גרינבוים הביאה את האחרון לידי התפטרות בישיבת הנהלה ב-30 בספטמבר. ב-16 באוקטובר הציע יושב-ראש הסוכנות לבחור את אשכול כגזבר זמני – זאת לאחר שאשכול ולוקר עסקו בהסדרת ענייני הכספים של הסוכנות במו"מ עם הממשלה ועם ועדת הכספים של הכנסת מאז תחילת ספטמבר. לוקר איים שיתפטר מתפקידו אם העניין לא יוסדר ובסופו של דבר נקבע אשכול כגזבר זמני למרות שהיה בכך משום גידול בכוחה של מפא"י על חשבון שותפותיה לקואליציה. דובקין תקף את הציונים הכלליים על שהעמידו להנהלה מלכתחילה מועמד שמוכן להיות בתפקיד רק שנה אחת ואף הסתירו זאת מהנהלה (גולדשטיין) ולאחר מכן מועמד שאמר מראש שהוא מקבל את התפקיד באופן זמני בלבד (גרינבוים). "אילו הציונים הכלליים היו מציעים אדם שמתאים לכך ושהיה מתקבל גם על ידינו – איש לא היה פוצה פה נגדו. אבל אין מועמד כזה. לכן מוכרחים לחפש מוצא אחר. אשכול הוא אדם שיכול להטות שכמ". ייתכן שבמצב הכספי הקשה לא נראתה הגזברות כנכס פוליטי ואולי שותפותיה של מפא"י סברו שיקל על גזבר ממפא"י להצליח יותר במגעיו עם הממשלה ועם שר האוצר אליעזר קפלן. לאחר דיונים נוספים, רשמיים ובלתי רשמיים, נבחר אשכול ב-18 באוקטובר 1949 לגזבר זמני וצבי חרמון, מנהל מחלקת הקליטה, נבחר לסגנו, ("גזבר חבר")⁴⁴¹ מינוי שהפך לקבוע בסוף ינואר 1950.⁴⁴²

כבר בישיבת הנהלה הראשונה בה ישב אשכול כגזבר אנו רואים את הבדלי הסגנון הניהולי בינו לבין הגזבר הקודם יצחק גרינבוים. אשכול יזם עסקאות שונות, עם הממשלה ועם עמידר, שנועדו לתת לסוכנות מעט "אוויר" כספי, גם אם לא היה בהן בגדר פיתרון מוחלט של הבעיות הכספיות. גרינבוים לא היה מרוצה מגישה זו ואשכול ענה לו: "מר גרינבוים שאל אם נוכל להסתדר עד ינואר [1950] בעזרה כספית זו. קשה לי לענות. אני חושב שמי שחסרים לו 8-10 מיליון לסידור ענייניו והוא משיג 6-7 מיליון – על ידי כך מצבו אינו נעשה גרוע יותר".⁴⁴³ ברטרופסקטיווה סיכם בינואר 1952 את הצורך בתרגילים חשבונאיים במהלך פעילותו בגזברות: "לצערי הרב שימשתי בשנתיים האחרונות וממשיך לשמש גם עכשיו בתפקיד של גזבר הסוכנות. בפירוש אני יכול לומר, שאילו היה מישהו מכם בשנים אלה גזבר

⁴⁴⁰ הקונגרס הציוני ה"ג, עמ' 257.

⁴⁴¹ ישיבות הנהלת הסוכנות, 16 ו-18 באוקטובר 1949, אצ"מ (הספרייה). "ל. אשכול וצ. חרמון גזברי הסוכנות", הארץ, 19 באוקטובר 1949.

⁴⁴² "ננעל מושב הנהלת הסוכנות", הארץ, 31 בינואר 1950.

⁴⁴³ ישיבת הנהלת הסוכנות, 18 באוקטובר 1949, אצ"מ (הספרייה).

העובדה שאשכול התמנה לגזבר הסוכנות לא גרמה לו לקצץ את מפעל ההתיישבות כדי לאזן את תקציב הסוכנות – אדרבא, כאמור למעלה, תקציב מחלקת ההתיישבות הוכפל בשנת תש"י לעומת תש"ט. עוזרו של אשכול באותה עת, אריה לובה אליאב, טען בריאיון עמו כי גם כשהתמנה לגזבר הסוכנות ואף כשהתמנה לשר החקלאות עמדה מחלקת ההתיישבות במקום הראשון עבורו.⁴⁴⁵

קו הפעולה בו נקט אשכול בבואו לטפל במצב הכלכלי הקשה של הסוכנות היה לפרק את הבעיה הגדולה לבעיות משנה קטנות יותר ולנסות לפתור כל אחת מהן לחוד. כך דיווח בדיון בענייני הגזברות בישיבת הנהלת הסוכנות ב-30 באוקטובר 1949 – לקיחת מלווה מאנגלו-פלסטיין בנק (לימים בנק לאומי), תקציב לתיקון בתים, תקציב לשיכון, החזר על השקעות ברכוש נטוש ומו"מ עם ועדת הכספים של הממשלה. הוא גם העלה אפשרות "שנגיע לאיזו קומבינציה בינינו, בין הממשלה ובין עמידר".

מעניינת התנהלותו של אשכול בהנהלה. הוא קיבל הצעות לתיקונים קלים שהעלו חברי הנהלה כמו הצעת זלמן שרגאי להפחית את תקציב המחלקה היהודי המזרח ב-3,500 ל"י ולהגדיל את תקציב השידורים לגולה ב-15,000 ל"י – אך הצעת התקציב בת עשרות מיליוני ל"י אושרה. אופייני לאשכול שהוא דחה על הסף את הצעת יצחק רפאל להעביר את נושא התקציב למליאת הנהלת הסוכנות (פורום שאיגד את ההנהלות בישראל, בארצות הברית ובבריטניה). בסופו של הדיון קיבלו חברי הנהלה את טיעונו של אשכול כי "מה שייקבע, ייקבע נא סופית. אחרת לא נשיג אשראי משום בנק רציני", אולם לחברי הנהלה נשארה אפשרות לערער בפני מליאת ההנהלה.⁴⁴⁶

מראשית כהונתו כגזבר החל אשכול לדון באפשרויות בלתי שגרתיות לקיצוץ בהוצאות הגדולות של קליטת העולים בהן נשאה הסוכנות. כבר בישיבת ההנהלה ב-30 באוקטובר 1949 רמז על כיוון אחד: "נצטרך אולי במשך הזמן הקרוב לחפש עוד דבר: שאנשים במחנות יתחילו לשלם בעד כלכלתם. אין אני מרוצה מכך, שלא מצאנו עד היום דרך לקבל מאת האנשים היושבים במחנות ועוסקים בעבודה כסף תשלום בעד כלכלתם". גם בישיבת ההנהלה ב-11 בדצמבר 1949 התלונן על המצב בו מחזיקים "אנשים במחנות באפס מעשה... אנו יוצאים מכל פעולה קונסטרוקטיבית".⁴⁴⁷ ביטוי נוסף לגישה זו היה במכתבו של אשכול אל ח' נגיד ממשד הביטחון בו טען אשכול כי "אנו משתדלים לאחוז באמצעים ובצדדים... פרודוקטיביזציה של תושבי המחנות". אולם אשכול דחה את הצעתו של נגיד ל"תעסוקה כפויה".⁴⁴⁸

אשכול הביע חשש שמא הגדלת מחנות העולים ללא הבחנה וללא יציאת עולים חדשים מן המחנות אל שיכונים חדשים מחוצה להם – שיכונים שנבנו בקצב אטי מדי לטעמו – או אל ההתיישבות החדשה – עלולה להביא את הסוכנות היהודית לידי התמוטטות שתביא לקריסת העלייה ההמונית.⁴⁴⁹ אך להערכתו הלחץ המתמיד של אשכול על הנהלת הסוכנות לא נבע רק מהצרכים הכלכליים המידיים והדחופים של

⁴⁴⁴ ישיבת הממשלה, 28 בינואר 1952, *תרישומת הממשלה השלישית תשי"ב*, ו, ג"מ, הספרייה.

⁴⁴⁵ ריאיון עם לובה אליאב, 2 בנובמבר 1998.

⁴⁴⁶ ישיבת הנהלת הסוכנות, 30 באוקטובר 1949, אצ"מ (הספרייה).

⁴⁴⁷ ישיבת הנהלת הסוכנות, 11 בדצמבר 1949, אצ"מ (הספרייה).

⁴⁴⁸ אשכול אל ח' נגיד, 21 בנובמבר 1949, אצ"מ S43/110.

⁴⁴⁹ ישיבת הנהלת הסוכנות, 11 בדצמבר 1949, אצ"מ (הספרייה).

450 – שב עתה ודרש "פעולה קונסטרוקטיבית" מהנהלת הסוכנות. חודשים ספורים לאחר מכן

התגלגלו רעיונות אלה ושימשו כבסיס ליצירת המעברות.

הזדמנות נוספת בה הפגין אשכול גישה שלא הייתה מקובלת לפני קום המדינה הייתה בישיבת הנהלת הסוכנות ב-9 בנובמבר 1949 בה דרש שלא לעבור את המכסה של 35,000 עולים עד סוף שנת 1949 ולו גם על ידי עצירת העלייה מארצות שאין בהן צורך בעליית הצלה. אם כי עתה דעה זו לא הייתה יוצאת דופן. בהנהלה לא היה ויכוח מהותי אלא רק ויכוח על יישום המדיניות – האם לעלות ממצרים אלפיים או אלף (כפי שהתקבל לבסוף).⁴⁵¹ גם בישיבת הנהלה ב-11 בדצמבר 1949 התקיים ויכוח האם לעמוד במכסה של 150,000 עולים לשנה, או להעלות ל-170,000. אשכול צידד במספר הנמוך יותר ובקביעת מכסה נמוכה של 10,000 לחודש ינואר בגלל קשיי החורף. לבסוף הוחלט לקבוע לינואר 1950 מכסה של 12,500 עולים – מה שבחישוב שנתי פירושו 150,000 עולים – ולדון בוועדה מצומצמת של אשכול וגרינבוים באפשרויות להפחית את מספר העולים הגרים המחנות העולים.⁴⁵² אף כאן הגיעו הדברים לכדי תפנית במדיניות, אך רק בסוף 1951.

השפעתו של אשכול הייתה גדולה יותר ככל שהפורום שבו ישב היה מצומצם יותר. כך לדוגמה בישיבת ועדת הכספים של הסוכנות ב-13 בדצמבר 1949 ענה על כל הערעורים והקושיות שהציבו בפניו חברי הוועדה – עד שלבסוף אשכול את התקציב פה אחד (למרות שבאו ממפלגות שונות).⁴⁵³ כגזבר השתדל אשכול לנווט את העניינים הכספיים של הסוכנות בחסכנות, במיוחד בכל המדובר במשימות שנראו בעיניו בלתי עיקריות. כך כאשר חוקקה הכנסת את "חוק הנכים (תגמולים ושיקום) תש"ט 1949" שהטיל (על ידי תקנות של שר הביטחון) על כל מעסיק שמחזיק 20 עובדים לקבל נכה ממלחמת העצמאות – דרש אשכול לקבל עובדים נכים זמניים במקום עובדים זמניים בריאים אשר יפוטרו. הוא התנגד לדרישת משה קול שהחוק צריך לחול גם על נכי מלחמת העולם השנייה. אשכול אף דרש שיעשה מאמץ שעבודתם של הנכים תביא תועלת. כמו כן הסתייג אשכול מהרעיון להפוך את "העולם", עיתון ההסתדרות הציונית, לעיתון יומי.⁴⁵⁴ מטעמים דומים תמך אשכול במסירת תחנת הניסיונות החקלאית לממשלה ובלבד שהדבר יפטור את הסוכנות מתשלום תקציב התחנה.⁴⁵⁵ כדי להגדיל את הכנסות הסוכנות הסכים אשכול לצעדים בלתי שגרתיים כמו קביעת שלטי תודה על בתים שנבנו בכספי תרומות מחו"ל. זאת כל עוד מדובר בתרומות מגופים ציבוריים ולא מאנשים פרטיים.⁴⁵⁶

⁴⁵⁰ למפרוט-צורף, עמ' 6-7, 10-14. וכן מכתבים אל המשרד הארץ-ישראלי ואל ועד הפונד האמריקני, אצ"מ L2/66, L2/143; א"ע, 58 – 120 – IV.

⁴⁵¹ ישיבת הנהלת הסוכנות, 9 בנובמבר 1949, אצ"מ (הספרייה).

⁴⁵² ישיבת הנהלת הסוכנות, 11 בדצמבר 1949, אצ"מ (הספרייה).

⁴⁵³ ישיבת ועדת הכספים, 13 בדצמבר 1949, אצ"מ, S1/249.

⁴⁵⁴ ישיבת הנהלת הסוכנות, 25 בדצמבר 1949, אצ"מ (הספרייה).

⁴⁵⁵ ישיבת הנהלת הסוכנות, 28 בדצמבר 1949, אצ"מ (הספרייה).

⁴⁵⁶ ישיבת הנהלת הסוכנות, 25 בדצמבר 1949, אצ"מ (הספרייה).

כפי שציינתי לעיל אשכול לא רווה נחת משהותם של העולים ללא מעש במחנות העולים. בינואר 1950 הוא ביקר את המצב בו "אנו אוכלים את הכסף בצורה בלתי פרודוקטיבית" – כלומר מוציאים אותו על אחזקת המחנות וכלכלת תושביהם ולא על בניית שיכון או התיישבות חקלאית.⁴⁵⁷ (במקום אחר הצבעתי על הערכתו החיובית של שקולניק ל"עזרה קונסטרוקטיבית" למהגרים היוונים מאסיה הקטנה לסלוניקי בשנות העשרים.⁴⁵⁸ אף ב-1951 קשר אשכול בין סיורו ביוון ב-1926 לבין ההתיישבות החדשה.)⁴⁵⁹ הלך מחשבה זה היה הרקע לכך שבמרס 1950, כאשר הסתמנה עלייתם הקרובה של עולי עירק, ראה לנכון ליזום שינוי מהותי בסדרי הקליטה – המצאת המעברות.⁴⁶⁰

בישיבת הנהלת הסוכנות ב-27 במרס 1950, אליה זומן במיוחד בן-גוריון, פרס אשכול בפני חברי ההנהלה את המצב הכספי הקשה של הסוכנות. בגלל קשיים כספיים ואחרים קצב בניית השיכונים פיגר אחרי התחזיות. בה בעת המשיך זרם העולים להגיע לישראל. כתוצאה מכך הצטופפו במחנות העולים 93,000 עולים במקום 50,000-60,000 עולים. "הרי זה כבר אומר תוספת של קרוב למיליון וחצי לירות להחזקה". אולם, "עכשיו צריכים ללכת במצב זה לקראת העלייה העירקית, ומדברים על 60-70 אלף איש בשנה הזאת".⁴⁶¹ לפיכך, "ברור כי יש להרוג לשביל אחר" [ההדגשה שלי, א.ל.]. בסיכומו של דבר הגיע אשכול למסקנה שבתנאי הקליטה הקיימים יש צורך בתוספת תקציב של 9-10 מיליון ל"י – סכום בלתי מעשי. פתרון חלקי למצב הוא ראה בקיצוץ מספר העולים מארצות אחרות שאינן עלולות לסגור בכל רגע את שעריהן כמו טריפולי (לוב) וחלק מאירופה. אך את הפתרון היסודי ראה בחיסול משטר מחנות העולים ובהקמת שיטה אחרת לקליטת עלייה על ידי התיישבות עירונית וכפרית, שיטה שקיבלה מאוחר יותר (החל מאפריל 1950) את השם מעברות⁴⁶² – "נפרק את מחנות העולים בדרך כזו, שאנו לכל אורכה ורוחבה של הארץ, במקום שישנם איזה יישובים, נשעין עליהם שיכוני עולים, מדן עד אחרי ניר עם, בכל מקום שיש אחיזה במשק. נקים 60 מקומות שיהיו בהם עד אלף נפש".⁴⁶³ ככל שעולה מהתעודות המפלגתיות לא קדם להצעתו של אשכול כל דיון מפלגתי.⁴⁶⁴ קרוב לוודאי שבן-גוריון קיבל מידע מוקדם מאשכול על הצעתו, ולכן טרח להגיע במיוחד להנהלת הסוכנות – גוף

⁴⁵⁷ מליאת הנהלת הסוכנות היהודית, 19 בינואר 1950, אצ"מ, S100/63B. וכן למפרום-צורף, עמ' 250.

⁴⁵⁸ למפרום 2002, במיוחד עמ' 53.

⁴⁵⁹ אשכול, "סדני היצירה של תקציב המדינה (בעקבות נאום בכנסת)", דבר, 30 בדצמבר 1951.

⁴⁶⁰ ראוי לציין שקודם לזימת אשכול פנה גיורא יוספטל לאשכול בהצעה לבנות 6,000 צריפונים בשמונה ריכוזים עירוניים בפריפריה ובמושבות חקלאיות, כדי שהעלייה העירקית לא תגדיל את מספר תושבי המחנות ל-150,000 (יוספטל אל אשכול, 10 במרס 1950, אתר האינטרנט של ארכיון בן-גוריון:

bgarchives.bgu.ac.il/bgarchives/img/12/77/00012720077001.gif). אולם מדובר ביזמה בהיקף מצומצם יותר

מיזמתו של אשכול. מרים קצ'נסקי, "המעברות", בתוך עולים ומעברות 1948-1952, עורך מרדכי נאור, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 69-86 (להלן קצ'נסקי תשמ"ז), במיוחד עמ' 71, קובעת כי "זכות היוצרים בעניין זה שמורה בלא עוררין ללוי אשכול".

⁴⁶¹ ישיבת הנהלת הסוכנות, 27 במרס 1950, אצ"מ (הספרייה) וכן למפרום-צורף, עמ' 260-261. לפי שנתון הממשלה תשי"ב, עמ' 369, עלו מעירק ב-1950 32,458 עולים. עוד 26,366 עלו בחודשים ינואר-מרס 1951. לפי שנתון הממשלה תשי"ג, עמ' 177, עלו מעירק בשנים 1950-1951 כ-120,000 עולים. לפי סיקרון תשס"ד, עמ' 123 עלו מעירק כ-124,000 עולים בשנים 1948-1951 (לפי חישוב של 96% מתוך 129,000).

⁴⁶² המסמך הראשון בו ראיתי את המילה "מעברות" הוא מכתבו של אשכול אל מועצת הרי יהודה, 21 באפריל 1950, אצ"מ, S15/4175, בו כתוב "מעברות (מחנות עבודה)". מרים קצ'נסקי מאחרת את הופעת המילה מעברות לפרסום בעיתון "דבר" ב-23 במאי (קצ'נסקי תשמ"ז, עמ' 72).

⁴⁶³ ישיבת הנהלת הסוכנות, 27 במרס 1950, אצ"מ (הספרייה), וכן למפרום-צורף, עמ' 260.

⁴⁶⁴ לא מצאתי דיון על כך בפרוטוקולים של המזכירות והלשכה של מפא"י מאותה עת. אמ"ע, 13 – 1950 – 25 – 2.

25 – 1950 – 24 – 2.

⁴⁶⁵ השינוי דרמטי הזה בתהליך הקליטה שהביא לריכוז של 220,517 עולים במעברות בסוף 1951, ⁴⁶⁶ שינוי שאפשר קליטה של כ-170,000 עולים ב-1950 וכ-175,000 עולים ב-1951, אך מאידך היה אחד הגורמים למצוקה חברתית אותה נשאה החברה הישראלית על גבה במשך עשרות שנים, נעשה ללא כל דיון במוסדות מפלגת השלטון. אולם יש לציין שהקמת המעברות, ככל שהייתה צעד משמעותי ודרמטי, עלתה בקנה אחד עם העמדות המסורתיות של תנועת העבודה, כלומר דרישה לחיים פרודוקטיביים ומתן ערך גם לפועל העירוני, אף שהמתיישב החקלאי קדם לו בחשיבותו. אשכול עצמו היה פעיל בשנות השלושים של המאה ה-20 בהקמת שיכונים לפועלים, אף שהדגש אצלו היה הקמת השיכון לפועל החקלאי במושבות. ⁴⁶⁷

בהזדמנויות שונות, לפני ואחרי הדיון ב-27 במרס 1950 דיבר אשכול ואף פעל כדי להוציא את העולים ממחנות העולים. עם זאת, ב-2 במאי, כאשר הובאה בפניו ופני שרת העבודה גולדה מאירסון הצעתה של הוועדה בראשותו של יוספטל שמינה בן-גוריון בינואר 1950 ⁴⁶⁸ להקים גדודי עבודה מרווקים חייבי גיוס שגרים במחנות, הסתייג, ככל הנראה, ממסקנותיה: "לאור התכנית המלאה (הוצאת 100,000 מהמחנות להתיישבות ולעבודה) הגענו למסקנה שלעת עתה אין צורך בתכנית גדודי עבודה". ⁴⁶⁹ אמנם ל"הפועל הצעיר" לא היה חלק ונחלה ב"גדוד העבודה" ההיסטורי, אך עם כל החשיבות שאני מייחס להשקפות המוקדמות של לוי אשכול שעוצבו בצעירותו כחבר במפלגת "הפועל הצעיר", הרי הפעם מדובר בעניין אחר. התנגדותו לגדודי עבודה נבעה מאותו מקור שבגללו התנגד, כאמור למעלה, ל"תעסוקה הכפויה" ואף פסק כאמור כי "אנחנו יודעים שצבא והתיישבות – שני דברים אלה הם לכאורה תרתי דסתרי". במילים אחרות, אשכול סבר כי יש צורך במערכת של הנעה (מוטיבציה) המותאמת לעולים החדשים ואשר היא שונה ממערכת ההנעה הצבאית או הצבאית למחצה.

חלק חשוב מהמניעים שיכלו להשפיע על העולים החדשים אליבא דאשכול היו המניעים החומריים. ביטוי לכך היה בישיבת המוסד לתיאום ב-28 במאי 1950. אשכול דחה את הצעת בן-גוריון לקחת עולים רווקים ולגייסם לסלילת כבישים תמורת מזון ו-3 לירות לחודש בלבד: "פועל כזה לא יוציא כל עבודה. במקומו עוד הייתי מקלקל". ⁴⁷⁰ מניע נוסף שאשכול ייחס לו חשיבות היה תחושת העצמאות שחש העולה

⁴⁶⁵ ישיבת הוועדה התקציבית, 7 בפברואר 1951, אצ"מ, S1/249.

⁴⁶⁶ קצ'נסקי תשמ"ז, עמ' 74. מספר המעברות הגיע באוגוסט 1951 ל-95 (הקונגרס הציוני ה"ג, עמ' 259).

⁴⁶⁷ שקולניק, "שיכון הפועל החקלאי", הפועל הצעיר, 7 באוגוסט 1936; דיונים על הקמת שיכונים בכפר סבא (3 במרס

1937), בחדרה (4 במרס 1937) ובהרצליה (24 במאי 1937), א"ע, 262 – 1 – 235 – IV.

⁴⁶⁸ חברי הוועדה: יהודה אלמוגי, יוסף אלמוגי, חיים גבתי, הלל דן, גרשון זק ושלום כהן.

⁴⁶⁹ יומן בן-גוריון באינטרנט, 2 במאי 1950. לפי הרשום ביומן ב-30 באפריל 1950 הייתה הממשלה אמורה לדון בנושא

ביום רביעי, 3 במאי. בפועל, לאחר שאשכול הביע את התנגדותו לא העלה בן-גוריון את הנושא בישיבת הממשלה.

⁴⁷⁰ ישיבת המוסד לתיאום, 28 במאי 1950, ג"מ, 13/3029/ג.

471 אשכול שב ודן בנושא המוטיבציה

בישיבת הנהלת הסוכנות באוגוסט 1950. הוא התנגד להצעתו של גרינבוים להקים "סוכחוזים" – חוות חקלאיות אשר בעזרת ציוד מודרני מעבדות כמויות גדולות של קרקע. הוא סיפר כי ניסיון לעשות זאת בכפר בריה ליד רמלה – נכשל. "לדעתי זה ימיט עלינו חורבן אם נתחיל לעבד האדמה על ידי שכירים. [לעומת זאת] ברגע שיהודי יודע איפה ביתו וחלקתו – הנמלה מתחילה לעבוד". אשכול אף התנגד לגישתו של ברגינסקי להקציב לכל משפחת עולים 2 דונם בלבד ואת שאר השטח להקצות ליישוב החקלאי במשותף: "אם אתה עושה התיישבות, אתה צריך לתת ליהודי את 20 הדונמים שלו על יד הבית, חוץ ממשק פלחה שבנוי על 60 דונם [למשפחה]".⁴⁷² אשכול אף התלונן בספטמבר 1951 על שהעובדים בהתיישבות מרוויחים פחות מאשר מחוץ להתיישבות (1.700 ל"י ליום לעומת 2-3 ל"י). הוא גם חשש ששיפור הבנייה לעולים החדשים ביישובים העירוניים יקטין את מספר המתיישבים החקלאיים.⁴⁷³ בכך הראה אשכול את גישתו שיש להתאים את הכלים הארגוניים של ההתיישבות למניעים המקובלים על אוכלוסיית העולים החדשים. ראוי לציין ש"הפועל הצעיר" התייחס תמיד ביתר הבנה וסובלנות לקניין הפרטי מאשר "פועלי ציון" שנקטו בקו סוציאליסטי-מרקסיסטי. מלבד זאת עמדו לנגד עיני אשכול שיקולים של פיזור אוכלוסייה ויצירת מקומות עבודה.

הצעד החריג הבא בו לקח אשכול חלק חשוב, אף שלא היה היוזם הבלעדי, נגד את ערכיה המסורתיים של הציונות ושל תנועת העבודה. זוהי ההחלטה שהתקבלה ב-18 בנובמבר 1951 להגביל את העלייה לישראל. את התפנית חולל בעיקר בן-גוריון שעד אז הגן בתוקף על העלייה ההמונית, בניגוד לחלק משרי הממשלה (בעיקר אליעזר קפלן ומשה שפירא) ורק בשלהי 1951 הגיע למסקנה כי יש הכרח בשינוי המדיניות.⁴⁷⁴ אשכול הגיע בהדרגה למסקנה זו וייתכן שהיה בין אלו ששכנעו את בן-גוריון לשנות את גישתו. מאבקו של אשכול בשנים 1949-1950 היה כדי להעמיד את העלייה על מכסה מקסימלית של 150,000 עולים לשנה ולא על עצירה בפועל של העלייה. כאמור לעיל אשכול דרש זאת בדצמבר 1949 והוא שב ודרש זאת באפריל 1950, לאחר שהביא את יזמתו להקים מעברות. הוא ביקר בחריפות את חברי ההנהלה מטעם מפ"ם, ברגינסקי ויעקב זרובבל, על התנגדותם לקביעת מכסה: "כשאני שומע את זרובבל – אינני יודע באיזה עולם אני נמצא. אני שואל את עצמי: האם כך מדבר חבר הנהלה שהוא אחראי? האם כך יש לדון על תקציב?... נואמים נואמים יפים, שאפשר לנאום אותם באסיפה של יהודים שצריכים לתת כסף למגבית. הכל טוב ויפה, אבל כשדנים על יד שולחן זה צריכים לדבר אחרת". כדי לשכנע חברי ההנהלה טען אשכול כי "אם מחליטים שעלייה נמשכת ללא גבול – צריך לחתוך ולחתוך. אז

⁴⁷¹ מליאת הנהלת הסוכנות, 2 במאי 1950, אצ"מ, S100/66.

⁴⁷² ישיבת הנהלת הסוכנות, 13 באוגוסט 1950, אצ"מ, S100/70.

⁴⁷³ ישיבת המוסד לתיאום, 9 בספטמבר 1951, ג"מ, 13/3029.

⁴⁷⁴ דבורה הכהן, עולים בסערה, ירושלים, תשנ"ד (להלן *הכהן תשנ"ד*), עמ' 43-44, 304.

1950 חזר אשכול על הקו לפיו אל לסוכנות לממן נושאים המסורים לממשלה, כמו ענייני דת, גם בדיוני הנהלת הסוכנות להכנת תקציב תשי"א. לעומת זאת תמך בכך שהסוכנות תמשיך לממן חלק גדול מהוצאות הקליטה כי אחרת הציבור היהודי בחו"ל לא יתרום למגביות.⁴⁷⁶

לפי יומנו של דוד בן-גוריון ביקש אשכול במאי 1950 להפחית את כמות העלייה ל-11,000 עולים בחודש עד סוף 1950. מתוכם רצה להקצות את רוב המכסה לארצות שבהן הייתה סכנה לסגירת שערי היציאה: עירק 3,000, רומניה 2,500, פולין 1,500, הונגריה 1,000, לוב 600, מצרים 500, תימן 400.⁴⁷⁷ בסופו של דבר נאלץ אשכול להתפשר על כמות גדולה יותר של עולים ב-1950 ממה שרצה.

הקמת המעברות אמנם הביאה לחיסכון בהוצאות (על מזון לעולים) אך עדיין היה צריך להשקיע כסף בבניין המעברות (בעיקר בקניית אוהלים, אמצעי הדיור הזול והגרוע ביותר) ולנוכח נטל החובות והגירעון המצטבר טען אשכול בפני חברי הנהלת הסוכנות ביוני 1950 כי אין הסוכנות יכולה לקבל את הצעת משרד האוצר לקחת מאנגלו-פלסטיין בנק⁴⁷⁸ הלוואה של 9 מיליון לירות, ולפיכך דרש קיצוץ מסיבי של 25% בהוצאות הסוכנות היהודית.⁴⁷⁹ בסוף הדיון הוחלט שברל לוקר יקים ועדה שתבדוק את הוצאות המחלקות השונות כדי לצמצם הוצאותיהן.⁴⁸⁰ ואילו ביולי 1950 קבע באונוני חברי ההנהלה: "אנו עומדים לא על עברי פי פחת אלא על הפחת עצמה", אף שבינתיים לקח הלוואה של מיליון ל"י בתנאים נוחים.⁴⁸¹ אשכול המשיך להצביע על חוסר ההתאמה בין התפקידים המוטלים על הסוכנות לבין אמצעייה הכספיים ורמז על הצורך לקצץ במשימות. כך בישיבת המוסד לתיאום ב-9 ביולי 1950 (ימים ספורים לאחר שהתקבל חוק השבות) העלה את האפשרות התיאורטית "כי הסוכנות היהודית תטפל רק בהתיישבות" והממשלה תקבל לידה את הטיפול בעלייה ובקליטה. הוא אף הטיח "איך אפשר להחליט על עלייה של 200,000 יהודים לשנה ולא לדבר על הכסף שהדבר הזה יעלה?". על כך ענה לו בן-גוריון תשובה שהפכה לאחר 16 חודשים לממשית: "אז תחליט על פחות [עולים]".⁴⁸²

מאבקו של אשכול לשמירת מכסת העולים שב והתגלה באוגוסט 1950 בדיון על מו"מ עם הג'וינט על מימון הסעת עולים לארץ. אשכול תקף את ראש מחלקת העלייה יצחק רפאל: "אני קובל שרפאל מוליד אותנו שולל... בחודשים האחרונים החלטנו על פעולה אכזרית – קיצוץ המחנות. אם רפאל ימשיך ללכת בדרכו יהיו כל מאמצינו לשווא. החלטנו על עלייה של 40,000 ל-3 חודשים, היינו 13,500 לחודש. כבר בחודש הראשון של רבע השנה הנוכחי עברנו מספר זה? ... אנו צפויים לקטסטרופה שכמוה לא הייתה

⁴⁷⁵ ישיבת הנהלת הסוכנות, 18 באפריל 1950, אצ"מ, S100/66. ראו גם מליאת הנהלת הסוכנות, 2 במאי 1950, אצ"מ, S100/66.

⁴⁷⁶ ישיבת הנהלת הסוכנות, 8 בספטמבר 1950, אצ"מ, S100/71.

⁴⁷⁷ יומן בן-גוריון באינטרנט, 8 במאי 1950.

⁴⁷⁸ ב-11 ביולי 1950 החליטה מועצת המנהלים של "אנגלו-פלסטיין בנק" לשנות את שמו ל"בנק לאומי לישראל" והחלטה יושמה מאז ספטמבר 1950. ראו שלמה נקדימון, הבנק, יצירתו של בנימין זאב הרצל, סיפורו של אוצר התיישבות היהודים, תשס"ג, עמ' 240.

⁴⁷⁹ ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית 12 ביוני 1950, אצ"מ, S100/69. עוד על הקושי לרכוש אוהלים – ראו מברק אשכול אל ערן לאור בפריס, 14 ביוני 1950, אצ"מ, S63/112; ישיבת המוסד לתיאום, 25 ביוני 1950, ג"מ, 13/3029; וישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 3 ביולי 1950, אצ"מ, S100/69..

⁴⁸⁰ אצ"מ, S100/929.

⁴⁸¹ ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 3 ביולי 1950, אצ"מ, S100/69.

⁴⁸² ישיבת המוסד לתיאום, 9 ביולי 1950, ג"מ, 2/3029.

בישיבת המוסד לתיאום ב-27 באוגוסט 1950 הביא דוד בן-גוריון מידע שבכוונת השלטונות העירקיים לסגור את שערי עירק ליציאת היהודים ב-1 במרס 1951, מה שחייב הגדלת קצב העלייה משם. הנושא הועבר לוועדה שהורכבה ממשה שפירא, יצחק רפאל, גיורא יוספטל ואשכול.⁴⁸⁴ ב-30 באוגוסט, עוד לפני שהוועדה סיימה את עבודתה הוחלט בהנהלת הסוכנות לפנות לממשלת רומניה ולבקשה להגביל את העלייה בחורף, מאוקטובר 1950 עד מרס 1951, ל-5,000 נפש בלבד לחודש (במקום כ-7,500).⁴⁸⁵ את תחושותיו האישיות לנוכח זרם העלייה הגדול הביע אשכול במכתב לאשתו אלישבע בעת שנסעה לארצות הברית בראשית 1951 בגלל מחלה, וכדי לפגוש את משפחתו של אחיה בן קפלן: "מצב העבודה, התעסוקה [ו]ההזנה מדאיגים מאוד מאוד. איך נקלוט השנה עוד 200,000 יהודים – לאלוהי חיסול הגולה פתרונים".⁴⁸⁶

אותה תחושה של סכנה וגם דרישה לעסוק בהשגת כספים למימון העלייה והקליטה התגלתה בדברי אשכול בישיבה משותפת של מליאת הנהלת הסוכנות עם ממשלת ישראל ב-22 בינואר 1951⁴⁸⁷ וגם מעיון ביומנו של בן-גוריון מ-30 בינואר 1951. לנוכח הסכנה לגורלם של יהודי עירק הציע בן-גוריון בישיבת המוסד לתיאום לעלות כל יהודי עירק שנרשם לעלייה "זאת אומרת לפחות 13,500 לחודש ויהי מה... יש לקצץ לפי שעה בארצות אחרות, מחוץ לארצות מזרח אירופה", כתב בן-גוריון ביומנו. בן-גוריון רמז ביומנו כי אשכול, גיורא יוספטל וגולדה מאירסון לא התלהבו מהצעתו בגלל "קשיים וסכנות של חוסר שיכון ותעסוקה", אך הצעת בן-גוריון התקבלה.⁴⁸⁸ יומנו של בן-גוריון עולה בקנה אחד עם רישום דברי אשכול באותה ישיבה: "לפי הרגשתי זו היא קטסטרופה אימננטית בגנות ובתעסוקה".⁴⁸⁹ בפברואר 1951 סיפר אשכול לחברי מרכז מפא"י כי בשיחותיו עם בן-גוריון הביע חששות רבים מהמשך זרם העלייה הנוכחי.⁴⁹⁰

החשש לגורלם של יהודי עירק גבר במרס 1951 לנוכח הסכנה שממשלת עירק תסגור את שעריה ב-31 במאי וכתוצאה מכך יישארו בגבולותיה כ-35,000 יהודים "בלי בית, בלי נתינות, בלי פרוטה ובלי אפשרות לצאת", כדברי שרת בישיבת המוסד לתיאום. לפיכך קרא אשכול להיערך לקליטת 100,000 עולים, 70,000 מהם מעירק, תוך ארבעה חודשים, על ידי בניית 20,000-25,000 יחידות דיור (צריפים, בדונים ואוהלים). לשם כך דרש לראשונה לקצץ גם בעלייה ממדינה שעלולה לסגור את שעריה –

⁴⁸³ ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 2 באוגוסט 1950, אצ"מ, S.100/70.

⁴⁸⁴ ישיבת המוסד לתיאום, 27 באוגוסט 1950, ג"מ, ג/2/3029 ii.

⁴⁸⁵ אצ"מ, S.100/930.

⁴⁸⁶ לוי אשכול אל אלישבע אשכול, 16 בינואר 1951, אי"א, מכתבי אלישבע. וכן גם לוי אשכול אל אלישבע אשכול, 23

בינואר 1951, אי"א, מכתבי אלישבע.

⁴⁸⁷ הישיבה המשותפת של מליאת הנהלת הסוכנות עם הממשלה, 22 בינואר 1951, אצ"מ, S.100/505.

⁴⁸⁸ יומן בן-גוריון באינטרנט, 30 בינואר 1951.

⁴⁸⁹ ישיבת המוסד לתיאום, 30 בינואר 1951, ג"מ, ג/13/3029.

⁴⁹⁰ ישיבת מרכז מפא"י, 8 בפברואר 1951, אי"א, מפלגה מזכירות-מרכז, 1951-1949.

עם זאת, גם בעת משבר זה הודיע אשכול כי "ההגבלה המספרית אינה חלה על נוער חלוצי. לא נסגור בפניהם את הדרך לעלות. כן לא נסגור את הדרך בפני בעלי הון".⁴⁹¹ בכך הציב כאן אשכול שני מקרים יוצאי דופן של אוכלוסייה חזקה שעלייתה חיזקה את מדינת ישראל בטווח המידי. כמו כן שתי קבוצות האוכלוסייה האלה איזנו זו את זו מבחינה פוליטית: "נוער חלוצי" המזוהה עם ארגונים של תנועת העבודה ומתיישב בקיבוצים ו"בעלי הון" המזוהים עם הימין האזרחי ואשר קליטתם חייבה תקציב של מחצית הוצאותיהם. כך בכל אופן היה המצב היה המצב שנה קודם, בינואר 1950.⁴⁹²

מתחילת נובמבר 1951 החלה להתגבש בהנהלת הסוכנות ההחלטה לצמצם את העלייה. כפי שהראיתי לעיל הרקע לכך היה המצב הכלכלי הקשה והקושי לקלוט את מאות אלפי העולים שכבר הגיעו ארצה. האמצעים השונים שנקטו הסוכנות והמדינה, כמו הקמת המעברות ומפעל "הבונדס", דחו את רוע הגזרה, אך לא ביטלו אותה. ההחלטה הייתה מנוגדת לעקרונות הציונות, למגילת העצמאות ולחוק השבות, אם כי היה לכך תקדים מראשית ימי המנדט הבריטי.⁴⁹³ בעקבות דיונים בהנהלת הסוכנות ב-4 וב-5 בנובמבר⁴⁹⁴ הוקמה ועדת ניסוח בה נכללו גיורא יוספטל, יצחק רפאל ויהודה ברגינסקי. יוספטל ורפאל הביאו לישיבת הנהלה ב-18 בנובמבר נוסח שלא היה מקובל במלואו על ברגינסקי. לפי הצעתם של רפאל ויוספטל נדרשו 80% מהעולים ממדינות שבהן לא הייתה אז סכנת קיום או סכנת סגירת שערים (מרקו, תוניסיה, אלג'יריה, פרס, טורקיה, הודו, אירופה המרכזית והמערבית), להיות "חלוצים, גרעינים התיישבותיים, בעלי מקצוע עד גיל 35 ומשפחות בהן המפרנס הוא עד גיל 35. המועמדים הנ"ל – פרט לבעלי מקצוע ובעלי אמצעים לשיכון עצמי – צריכים להתחייב בכתב לעבודה חקלאית למשך שנתיים ימים. אישור לעלייה למועמדים הנ"ל יינתנו [כך!] רק לאחר בדיקה רפואית יסודית בהשגחת רופא מהארץ".

אשכול נטל חלק חשוב בקבלת ההחלטה, אך לא הייתה זו יזמתו האישית כמו הקמת המעברות. לא הייתה זו גם יזמה של מוסדותיה הרשמיים של מפא"י. האות היחיד שבישר על כך במפא"י היו דבריו של שר האוצר קפלן בדיון על המצב הכלכלי במרכז מפא"י ב-15 בנובמבר: "אנו עושים את ארץ-ישראל לא רק ארץ עלייה, כי אם במידה רבה בית מחסה לכל נחשלי ישראל". אולם לא התקבלה שם החלטה קונקרטית להגביל את העלייה.⁴⁹⁵ לא מצאתי דיון בנושא בוועדה המדינית⁴⁹⁶ ולא במזכירות מפא"י.⁴⁹⁷ מכל

⁴⁹¹ ישיבת המוסד לתיאום, 22 במרס, 1951, ג"מ, 13/3029. וכן ישיבת הנהלת הסוכנות, 25 במרס, 1951, אצ"מ, S100/73.

⁴⁹² ישיבה י"ט של מליאת הנהלת הסוכנות היהודית, 24 בינואר 1950, אצ"מ, S100/64/1.

⁴⁹³ משה מוסק, "הרברט סמואל ועיצוב הדפוסים הראשונים של מדיניות העלייה", פרק מחקר בתולדות הציונות, מוגשים לישראל גולדשטיין בהגיעו לגבורות, ירושלים, תשל"ו, עמ' 286-310.

⁴⁹⁴ ישיבות הנהלת הסוכנות, 4-5 בנובמבר 1951, אצ"מ, S100/937.

⁴⁹⁵ ישיבת מרכז מפא"י, 15 בנובמבר 1951, אצ"מ, 58 – 1951 – 23 – 2.

⁴⁹⁶ אצ"מ, 9 – 1951 – 26 – 2.

⁴⁹⁷ אצ"מ, 29 – 1951 – 24 – 2. התיק מתחיל ב-16 בנובמבר 1951. לא מצאתי פרוטוקולים של הדיונים במזכירות מפא"י בתחילת נובמבר.

⁴⁹⁸ בפועל, כאמור למעלה, עלו בשנת 1952 24,369 עולים בלבד.⁴⁹⁹

ההחלטה על מדיניות הסלקציה לא פורסמה בזמנו. רק במרס 1952 הוזכר כבדרך אגב, בקשר לכינוס מליאת הנהלת הסוכנות, כי "העלייה הסלקטיבית תישאר בתוקפה". יצחק רפאל הסביר לסופר הארץ כי התקנות השונות יביאו להגבלת העלייה ל-100,000 עולים בשנת 1952, נתון שכאמור למעלה לא היה נכון, אך הוא שיקף את השקפתו של רפאל.⁵⁰⁰ אשכול המשיך להגן על מדיניות הסלקציה גם כאשר יצחק רפאל התלונן בהנהלת הסוכנות במאי 1952 כי העלייה צנחה לשפל של 1,500 עולים בלבד (ומספר היורדים הגיע ל-700). בעיני אשכול לא ייתכן מצב בו זרוע אחת של הסוכנות מביאה עולים שזרוע אחרת של הסוכנות לא יכולה ליישב אותם: "אם אחד מחזיק את הפרה בקרניה, השני מאכיל אותה והשלישי חולב אותה – מעסק זה לא יצא ולא כלום... ראינו שכמה מטרות שרצינו להשיג אותן לא הושגו על ידי עלייה גדולה פרט למספר גדול ונפוח... אנו מחפשים דווקא אנשים צעירים למושבים... אך בשעה שאנשים צעירים באים אם [עם] הוריהם – בטוח אני שלא ילכו למשקים. פגשתי לא מעט אנשים צעירים שהספיקו להיות בקיבוץ, וברגע שבאה המשפחה עזבו אותם והלכו לעזור להוריהם".⁵⁰¹

במידה מסוימת חזר אשכול לימי נעוריו כאשר הוא עצמו עזב את בני משפחתו ועלה ארצה כדי להיות פועל חקלאי – תוך ניתוק כמעט מוחלט ממשפחתו. לימים הסביר: "לא כתבתי, מפני שפחדתי לקבל על עצמי עול של משפחה... כאשר באתי הנה פחדתי לכתוב להם. את האמת בדיוק כפי שחיים פה לא רציתי לכתוב להם, ואם לא לכתוב את האמת – פחדתי שמא הם ירצו לבוא, כי הייתה להם מחשבה כזו. ואם יבואו יוציאו אותי מן המסלול שלי ואלך איתם".⁵⁰²

המצב הכלכלי הקשה והנסיבות החדשות שנוצרו מאז קום המדינה הביאו את אשכול לתמוך ביזמה נוספת – לאחד את הקרן הקיימת עם קרן הייסוד. בישיבה משותפת של מליאת הנהלת הסוכנות עם הדירקטוריונים של הקרן הקיימת וקרן הייסוד בינואר 1950 טען אשכול כי שתי הקרנות עוסקות באותם

⁴⁹⁸ ישיבת הנהלת הסוכנות, 18 בנובמבר 1951, אצ"מ, S100/937. וכן ראו למפרום-צורף, עמ' 268-270 וישיבת המוסד לתיאום, 27 בנובמבר 1951, אצ"מ, S100/511.

⁴⁹⁹ נאור-עליות, עמ' 215.

⁵⁰⁰ הושגה פשרה בנוסח הסטטוס, הארץ, 14 במרס 1952.

⁵⁰¹ ישיבת הנהלת הסוכנות, 7 במאי 1952, אצ"מ, S100/80.

⁵⁰² אשכול בריאיון עם גרשון זק, 4 ביוני 1965, אי"א. לימים התנגד אשכול לעליית אחיו הבכור ליפא שקולניק בן ה-76 מברית המועצות (בלי ילדיו) בגלל סיבות כלכליות: "יש לי אח ברוסיה והוא מאוד רוצה לעלות ארצה. ואני מאוד התחמקתי... אינני יודע מה לעשות עם יהודי זה בישראל. ואינני יודע מה יש לישראל עם יהודי כזה שהוא בן 70 שנה. יהיה ברוסיה. ילדיו אינם באים" (ישיבת הוועדה לענייני עלייה וקליטה של מפלגת העבודה, 8 במרס 1968, ג"מ נ/4824/118 וכן למפרום-צורף, עמ' 617).

⁵⁰³ אולם העניין לא הסתייע כנראה בגלל

התנגדותם של ראשי הקרן הקיימת. מכל מקום אשכול המשיך לפקפק בחיוניותה ובפברואר 1951 שאל: "לשם מה קרן הייסוד? שאלה זו נשאלה על ידי רבים. כל העולם שואל זאת וגם אני בתוכם".⁵⁰⁴ ובהזדמנות אחרת טען כי יש לחזק את קרן הייסוד או לבטלה לחלוטין כי "במצב שבו היא קיימת היום אי אפשר לסבול אותו יותר".⁵⁰⁵

במרס 1951, לקראת הקונגרס הציוני הכ"ג, דרש אשכול גם להגביר את סמכותה של הנהלת הסוכנות כלפי הקרן המאוחדת, כלומר שלא הנהלת הקרן תחליט כמה כסף היא נותנת לרכישת קרקע וכמה להתיישבות – אלא הנהלת הסוכנות. דובקין תמך באשכול, אך יוסף ויץ שהיה מראשי הקרן הקיימת התנגד להצעה שראה בה חיסול של הקרן הקיימת כמוסד מיוחד ובעל כוח משיכה משלו. משנכח אשכול כי לא יוכל לשכנע את הנהלת הסוכנות בגישתו, תקף את קיום הקרן הקיימת במתכונת הנוכחית, והשווה אותה לארגון "השומר" שאין בו צורך לאחר שהוקם צה"ל.⁵⁰⁶ לדעתי ההשוואה של הקרן הקיימת לארגון "השומר" שהתבטל בשנות העשרים של המאה ה-20 ולא לארגון "ההגנה" שהתבטל ב-1948 באה להדגיש את הארכאיות של הקרן הקיימת המדגישה את "גאולת הקרקע" בעת שהקרקע נמצאת בידי מדינת ישראל ואילו המשימות העיקריות שעמדו באותה עת בפני הסוכנות היו עלייה, קליטה והתיישבות. מכל מקום, במערכה זו, לא צלחה דרכו של אשכול. הקונגרס הציוני הכ"ג שב ואישר את קיומן הנפרד של הקרן הקיימת ושל קרן הייסוד.⁵⁰⁷

יזמה חדשה נוספת שאשכול תמך בה (אם כי לא הגה אותה) היא יצירת מלווה למען מדינת ישראל. מאז קיץ 1950 התבטא אשכול מספר פעמים שלנוכח המשימות הגדולות אין הכסף המגיע מהמגבית מכסה את הצרכים, ולפיכך יש להוסיף למגבית גם מלווה. למלווה היה אמנם חיסרון – בעתיד הרחוק יש להחזיר אותו בצירוף ריבית הנמוכה מהמקובל בשוק. אך היו לו שני יתרונות: ראשית, ניתן היה להשיג באמצעותו כסף נוסף, אפילו מקהל שלא נטה לתרום כסף למגבית; ושנית, כל הכסף של המלווה הגיע למדינת ישראל ללא שותפים בקהילה היהודית ובעולם היהודי כמו במגבית המאוחדת בארצות הברית (ברווחי המגבית השתתפו הג'וינט,⁵⁰⁸ שתי סוכנויות לקליטת פליטים יהודים בארצות הברית והקצבות למפלגות). האופי של המגבית המחייב תרומה של ממש הקשה על הציבור היהודי להגדיל תרומתם בהתאם לצרכים. להיפך, התרומות למגבית המאוחדת בארצות הברית שהגיעו לשיא של 140-150 מיליון דולר בתקופת מלחמת העצמאות ירדו ל-110 מיליון דולר ב-1949 ול-90 מיליון דולר ב-1950. כתוצאה מכך ציפו ראשי

⁵⁰³ ישיבה משותפת של מליאת הנהלת הסוכנות עם הדירקטוריונים של הקרן הקיימת לישראל וקרן הייסוד, 25 בינואר 1950, אצ"מ, S100/506.

⁵⁰⁴ ישיבת הוועדה התקציבית, 1 בפברואר 1951, אצ"מ, S1/249.

⁵⁰⁵ ישיבת הוועדה התקציבית, 7 בפברואר 1951, אצ"מ, S1/249. וכן גם במועצה ה-40 של מפא"י ב-17 במרס 1951, אצ"מ, S43/1.

⁵⁰⁶ ישיבת הנהלת הסוכנות, 25 במרס 1951, אצ"מ, S100/73.

⁵⁰⁷ הקונגרס הציוני הכ"ג, עמ' 604-606.

⁵⁰⁸ ראוי לציין שחלק מפעילות הג'וינט הייתה למען העלייה לארץ. בתקופה זו הג'וינט מימן נסיעת עולים לארץ והחזקת עולים קשישים ב"מלבן".

שהמלווה אינו רעיון חדש – להיפך סירקין,⁵¹⁰ ארלוזורוב⁵¹¹ ושמריהו לוי⁵¹² כבר דרשו זאת בזמנם.⁵¹³ אשכול התנגד לגישתם האדישה של רפאל וברגינסקי למלווה כענייני ממשלתי גרידא: "אני בעד זה שאנו הציונים... צריכים לזרוק את עצמנו בלב ונפש לתוך המעשה הציוני". הוא דרש לממן במלווה את הפעילות הפרודוקטיבית – ההתיישבות החקלאית שתניב פירות שמהם יוחזר המלווה. ואילו את כספי המגבית יש לנצל לצרכים "בלתי פרודוקטיביים" שאותם הוא לא פירט אך כנראה שהתכוון להטסת עולים וכלכלתם במחנות העולים לפני שהתבטלו. כמי שבקיא בפוליטיקה ארגונית גרס אשכול: "לא הייתי רוצה שתהיה 'דינסטיה' אחת בשביל המלווה ו'דינסטיה' שנייה בשביל המגבית, מעין בית שמאי ובית הלל, וכל אחד יהיה מעוניין בהצלחת המפעל שלו וגורלו של המפעל השני לא ייגע לליבו. צריכים למצוא דרך שתהיה מנהיגות אחת של שני ראשים ושני הדברים יהיו קשורים באחריות אחת רק על ידי הצלחת שני המפעלים הכספיים האלה".⁵¹⁴ בסופו של דבר הוקם מפעל "מלווה העצמאות" (הבונדס) באביב 1951 בנפרד ממפעל המגבית. בין שני הגופים התקיימה יריבות קשה שהביאה למשבר קשה שאשכול, כשר אוצר, היה צריך להתמודד אתו ב-1955.

הצעה נוספת שהעלה אשכול בינואר 1951 כדי לקצץ בתקציב הייתה לבטל את המחלקה לענייני היהודים במזרח התיכון, מחלקה חדשה שהוקמה בספטמבר 1948, וזאת דווקא בתקופה שבה רוב העלייה באה מארצות ערב. אשכול טען כי בלאו הכי רוב עבודת הסוכנות מאז 1949 נעשית עם יהודי המזרח והם מטופלים בכל מקרה על ידי המחלקות השונות של הסוכנות ולכן אין צורך בהמשך קיומה של המחלקה. אינני סבור שמלבד הנימוק הענייני – לקצץ בהוצאות הסוכנות⁵¹⁵ – היה כאן ניסיון לקצץ בנכסיה הפוליטיים של מפ"ם שחבר מפלגתה, יעקב זרובבל, עמד בראש המחלקה.⁵¹⁶ היה זה חלק ממגוון של הצעות שונות לקיצוץ בתקציב, וכאמור לעיל קדמה לכך אפילו הצעה לבטל את קיומה הנפרד של קרן הייסוד. מכל מקום ההצעה לא התקבלה. יתרה מזו, הצעתו של אשכול להעמיד את תקציב המחלקה על 35,000 ל"י לשנת תשי"א נדחתה על ידי ועדת משנה של הנהלת הסוכנות ונקבע לה תקציב של 43,500 ל"י.⁵¹⁷ ראוי לציין שב-1950 הביא מזכיר ההסתדרות פנחס לבון לסגירת המחלקה ליהודי המזרח בוועד הפועל (שבראשה עמדו אליהו הכרמלי וישראל ישעיהו) מאותם נימוקים שהביא אשכול להנהלת הסוכנות ב-1951. נראה לי שהגורם העיקרי לכך שאשכול לא הצליח לבצע את מה שעלה בידיו של לבון הוא

⁵⁰⁹ דברי אשכול בישיבת הוועדה התקציבית, 7 בפברואר 1951, אצ"מ, S1/249.

⁵¹⁰ נחמן סירקין (1868-1924) מהגיה הראשונים של הציונות הסוציאליסטית. נולד ברוסיה והיגר לארה"ב ב-1907. במהלך פעילותו הציבורית השתתף ב"חיבת ציון", בתנועה הטריטוריאליסטית וב"ברית העולמית של פועלי ציון".

⁵¹¹ כאן התכוון אשכול לפעילותו של ארלוזורוב בראשית שנות העשרים של המאה ה-20 לגיוס הון בין-לאומי למען התנועה הציונית.

⁵¹² שמריהו לוי (1867-1935). נולד ברוסיה ועלה ב-1924. פעיל ב"חיבת ציון", תלמידו של אחד העם, רב וד"ר לפילוסופיה. התנגד לתכנית אוגנדה ונאבק על הוראה בעברית בטכניון (שהוא היה אחד מיזמיו). לאחר מלחמת העולם הראשונה השתתף בפעילויות קרן הייסוד.

⁵¹³ ישיבות הנהלת הסוכנות, 30 באוגוסט 1950, 3 בספטמבר 1950, אצ"מ, S100/70.

⁵¹⁴ ישיבת הנהלת הסוכנות, 4 בספטמבר 1950. ראו גם ישיבת הנהלת הסוכנות בבוקר ב-7 בספטמבר 1950. אצ"מ,

S100/70

⁵¹⁵ הוצאות המחלקה בשנת תש"ט 31,528 ל"י ובשנת תשי"י 73,341 ל"י. דוח לקונגרס הכ"ג, דו"ח כספי, טבלה קכ"ג.

⁵¹⁶ ישיבת הנהלת הסוכנות, 28 בינואר 1951, אצ"מ, S100/72.

⁵¹⁷ ישיבת הוועדה התקציבית, 7 בפברואר 1951, אצ"מ, S1/249.

הצעה נוספת שהציע אשכול להנהלת הסוכנות בפברואר 1951 הייתה שהסוכנות לא תטפל בעולה מעבר לארבע השבועות הראשונים שלו בישראל. חלק מהנוכחים, כמו יצחק רפאל, חששו שההצעה תרוקן מתוכן את תפקיד הקליטה המסור לסוכנות. אך לבסוף הוסכם שאשכול ידון עם הממשלה על הצעתו לפיה הממשלה תקבל על עצמה את האחריות לעולה חדש לאחר פרק זמן של כשבועיים מבחינת שיכון ועבודה.⁵¹⁹

אמצעי חשוב ביותר להתגברות על המשבר הכלכלי שנקטה מדינת ישראל בתחילת 1952 היה ההחלטה לקבל מגרמניה את השילומים. אולם, בניגוד לצעדים הכלכליים השונים שסקרתי למעלה, בהם היה לאשכול חלק חשוב ואפילו מכריע – הרי בסוגיה זו שהסעירה את מדינת ישראל, אשכול לא נטל חלק. אמנם בינואר 1950 טען במליאת הנהלת הסוכנות כי "מחובתו של כל אחד מאתנו להביע את דעתו בעניין מתוח זה. כמובן, יכול להיות חשד שלאחר שנתחיל בעניין... הגרמנים ירצו לעשות מזה אינדולגנציה, כפרת עוונות כללית... אולם... תהיה זו התחסדות פושעת אם לא נדרוש את מה שמגיע ליהודים".⁵²⁰ מכאן ואילך נמנע אשכול מלדבר בפומבי על הנושא, ואף לא מצאתי התבטאויות שלו על כך בשיחות פנימיות קודם למינוי לתפקיד שר האוצר.⁵²¹ אין ספק שהייתה סיבה אובייקטיבית לכך שאשכול לא פעל ודיבר בנדון – סוגיית השילומים הייתה נתונה קודם כל בידיהם של ראש הממשלה, שר החוץ ושר האוצר ולאשכול לא חסרה תעסוקה משלו. אולם להערכתי היה כאן גם ביטוי מסוים לתסכול שחש אשכול כאשר בשנים 1933-1934 היה הוא עצמו בחוד החנית של המאמץ הכספי הציוני מול גרמניה הנאצית – מפעל "הטרנספר" ("העברה") – אולם הקונגרס הציוני הי"ח ב-1933 בפראג החליט לשלול דרך זו (אם כי הקונגרס הציוני הי"ט ב-1935 בלוצרן שינה את המדיניות הציונית המוצהרת ביחס לטרנספר)⁵²² והפך את שקולניק למי שכביכול אינו פועל לפי מדיניות ההסתדרות הציונית.

⁵¹⁸ אסתר מאיר-גליצנשטיין, "המחלקה לעדות המזרח במפא"י", הרצאה בכנס: "מפא"י: התבוננות מחודשת לרגל 75 שנה לייסודה של מפא"י", אוניברסיטת תל אביב, 4 באפריל 2005.

⁵¹⁹ ישיבת הנהלת הסוכנות, 4 בפברואר 1951, אצ"מ, S100/72. וכן אצ"מ, S100/933.

⁵²⁰ מליאת הנהלת הסוכנות, 18 בינואר 1950, אצ"מ, S100/636.

⁵²¹ ספרו החדש של יעקב שרת (פולמוס השילומים, משה שרת במערכות המשא ומתן על השילומים מגרמניה, תל אביב, 2007) ממעט אף הוא לדווח על פעילותו של אשכול בנושא השילומים.

⁵²² למפרום-צורף, עמ' 110-123, 137-139, 145-146.

2.ו: בהנהלת "מקורות"

בפרק ראשון, סעיף ב, הראיתי כי יש קורלציה בין כניסתו של אשכול למועצת פועלי תל אביב לבין כניסת חברת "מקורות" לפעילות בתל אביב ובנותיה. תופעה דומה התרחשה בשנים הראשונות לקום המדינה, כאשר אשכול הפך לאחד ממנהיגי המדינה הבכירים ו"הסתער" על כל מרחבי הארץ בעזרת מחלקת ההתיישבות – גם "מקורות" הפכה לחברה כלל-ארצית במדינת ישראל.

בישיבת מועצת המנהלים של "מקורות" בנובמבר 1948 נשא אשכול דברים תחת הכותרת "עתידותיה של מקורות". הוא גרס כי "הגיעה השעה שנברר מה תהיה [כך] מעמדה ומקומה של מקורות בארץ לאור השינויים המדיניים. עצם הספקת המים על ידי חברתנו לירושלים, חיפה ועפולה [כלומר למגזר העירוני, כולל ירושלים שעברה מצור קשה] מדברות [כך] בפני עצמן... יש להשיג מאת הממשלה זכויות למקורות כמו שהיו לקרן הקיימת בענייני קרקע מאת ההסתדרות הציונית. נראה לי שבחוגי הממשלה נמצא אוזן קשבת לכך. ידועה לי דעתו של שר החקלאות [אהרון ציזלינג ממפ"ם] שמוכן להכיר במקורות כמכשיר לענייני המים בישראל. הייתי מנסה לתרגם את הנכונות שלהם ושלנו ושמקורות באמת תיהפך למכשיר לגאולת המים... ואשר לתביעה שהממשלה תכיר במקורות כחברה [ההדגשה במקור] לענייני מים, עשיתי כבר התחלה בשטח זה. פניתי בשם מקורות ודרשתי שימסרו לנו את הזכויות על מי הירקון".

במילים אחרות, אשכול ביקש להלאים את משק המים ולהפקידו בידי "מקורות" כחברה ציבורית השייכת לקרן הקיימת, לסוכנות, למתיישבים ואולי לצרף גם את ממשלת ישראל. חברי ההנהלה יוסף ויץ, ב'ן-צבי ואברהם גרנובסקי (גרנות) הביעו הסתייגויות שונות מדברי אשכול ורק ש' גולדברג תמך במפורש באשכול.⁵²³ הגישה לפיה משאבי הטבע היסודיים צריכים להיות בידי החברה כולה (כלומר המדינה) ולא בידי היחיד הייתה מקובלת אז בחוגים הסוציאלי-דמוקרטים, וכך נהגה ממשלת הלייבור שעלתה לשלטון בבריטניה ב-1945. אשכול הביע עמדה דומה לגבי הקרקע שצריכה להיות מולאמת ובלתי סחירה: "לתנועת העבודה יש עניין בהלאמת הקרקע" וזאת באמצעות הקרן הקיימת.⁵²⁴ אך נראה שלנגד עיניו של אשכול עמד אז, קודם כל, הצורך במפעלי מים גדולים ונרחבים שיישרתו את יישוב הארץ. הוא סבר ש"מקורות" תטיב לעמוד באתגר זה יותר מאשר חברות מים פרטיות ויריבות.

אף שקבלת הפנים בהנהלת "מקורות" לגישתו של אשכול להרחיב את פעילותה לא הייתה, כאמור, נלהבת, המשיך אשכול לעשות לה נפשות, אם כי בשינוי קל. בדצמבר 1948 הוא שלח לחברי ההנהלה תזכיר בנושא,⁵²⁵ ודיבר על כך במועצת המנהלים ב-13 בחודש: "לקראת פעולה נרחבת בהתיישבות, שעומדת להיות בממדים גדולים ולקראת הבלטת ערך המים עכשיו... מוצעת הצעה... שהקרן הקיימת

⁵²³ ישיבת הנהלת "מקורות", 5 בנובמבר 1948, ג"מ, גל/744391.

⁵²⁴ ישיבת מועצת מפא"י, 17 במרס 1951, אצ"מ, S43/1. וכן גם ישיבת מועצת מפא"י 17 ביולי 1951, אי"א, דברים בכנסים של המפלגה. עם זאת, מטעמים כספיים, הוא הסתייג מקניית מיליון הדונם השני (ישיבת הוועדה התקציבית המתמדת של הוועד הפועל הציוני, 21 בספטמבר 1951, אצ"מ, S1/249). במועצת מפא"י ב-30 באפריל 1951 טען: "עם הלאמת הקרקע, עם הלאמת המים, עם הלאמת אוצרות הטבע האחרים... מניחים יסודות לארץ מתחדשת אשר נבנית על יסודות עבודה, והנבנית על יסודות סוציאליסטיים – מותר להגיד זאת בערב האחד במאי", (אמ"ע, 83 – 1951 – 22 – 2).
⁵²⁵ לא מצאתי את התזכיר.

⁵²⁶ במילים אחרות, אשכול ביצע כאן מעין נסיגה טקטית:

משק המים יולאם אך לא יימסר במישורין ל"מקורות" אלא לקרן הקיימת וזו תמסור אותו ל"מקורות". בהמשך לקו המרחיב הציג אשכול למועצת המנהלים של "מקורות" בספטמבר 1949 לרכוש את חברת המים "שומרון" (בבעלות פיק"א, החברה הכלכלית והסוכנות), והצעתו התקבלה בהסתייגויות עסקיות מועטות.⁵²⁷

עוד ביטוי לגישת אשכול היה ביולי 1950 כאשר דנו בהקמת מפעל השקאה ירקון-נגב בוועד המשותף לתכנון חקלאי והתיישבותי תמך אשכול בעמדתו של פנחס ספיר לפיה יש להטיל על מקורות, לבצע את המפעל: "רק מקורות יכולה לבצע את המפעל. אין להיבהל משיתוף הממשלה בביצוע, כי בין כך אין לשני הצדדים כל ההון הדרוש... טובת העניין דורשת שהמבצע יתחיל מהיום להיות [להיום] ולחיות בתוך העניינים".⁵²⁸

כפי שצינתי בפרק ראשון נהג אשכול להיעזר בזרוע אחת בה נמצא בעמדה מכריעה כדי לסייע לזרוע אחרת שנמצאה תחת שליטתו. מכאן אפוא שאשכול השתמש ב"מקורות" כדי לסייע למפעל ההתיישבות הגדול לא רק על ידי אספקת מים אלא גם תסייע לתעסוקת המתיישבים. בנובמבר 1949 כתב בשם מחלקת ההתיישבות אל "מקורות" (כלומר, במידה רבה, אל עצמו): "אבקשם להביא בחשבון בזמן תכנון העבודות שתעשינה על ידיכם בכל רחבי הארץ, את ניצול כוח האדם מבין המתיישבים החדשים הנמצאים בסביבות המפעלים. אנו נעמוד על כך שמקסימום מתיישבים חדשים יועסקו במפעליכם".⁵²⁹ באופן דומה הוא ביקש שמפעלי הצינורות של "מקורות" ימוקמו מחוץ לתל אביב – במגדל גד (אשקלון) או בחיפה.⁵³⁰ בה בעת ביקש אשכול שמחלקת ההתיישבות תשרת אף היא את האינטרסים של "מקורות". לפיכך הוא פנה אל ראשי המחלקה רענן ויץ, אשר בובריצקי (צלאל) ומתתיהו כהנוביץ באפריל 1950 ודרש מהם להיענות לבקשת "מקורות" להקים יישוב ליד תחנת השאיבה במוחרקה, כנראה כדי שתחנת השאיבה תיהנה מיותר הגנה.⁵³¹

⁵²⁶ ישיבת הנהלת מקורות, 13 בדצמבר 1948, ג"מ, גל/7/44391.

⁵²⁷ ישיבת הנהלת מקורות, 12 בספטמבר 1949, ג"מ, גל/9/44391.

⁵²⁸ ישיבת הוועד המשותף לתכנון חקלאי והתיישבותי, 11 ביולי 1950, ג"מ, גל/42/2169.

⁵²⁹ אשכול אל מקורות, 8 בנובמבר 1949, אצ"מ, S15/9767.

⁵³⁰ ישיבת הנהלת מקורות, 22 בנובמבר 1949, ג"מ, גל/10/44391; ישיבת הנהלת מקורות, 4 בפברואר 1950, ארכיון

עיריית כפר סבא, עיזבון ספיר, II/40.

⁵³¹ אשכול אל ר' ויץ ואחרים, 30 באפריל 1950, אצ"מ, S15/8783.

2.ז: וגם שר החקלאות והפיתוח

כניסתו של אשכול לממשלה כשר החקלאות והפיתוח באוקטובר 1951⁵³² התקבלה בדרך כלל ללא פרשנות מיוחדת בעיתונות העברית.⁵³³ רק עורך "מעריב" עזריאל קרליבך התנגד לכך לנוכח ביקורתו של מבקר הסוכנות אמיל שמורק על פעילותו של אשכול כגזבר הסוכנות.⁵³⁴ ואילו סופרו הפרלמנטרי של הארץ טען שאשכול ממשיך לכהן בתפקידו בסוכנות "ומר בן-גוריון רצה בכך".⁵³⁵ כמו כן נקבעה חלוקת עבודה בינו לבין שר המסחר והתעשייה דב יוסף ושר האוצר אליעזר קפלן.⁵³⁶ כפי שציינתי לעיל היה תפקידו של אשכול בראשות מחלקת ההתיישבות שקול לתפקיד של שר בכיר, כלומר עלה בחשיבותו המעשית על תפקיד שר החקלאות. אולם בכל זאת התחזק מעמדו הפוליטי של אשכול כתוצאה ממינויו לתפקיד שר החקלאות (כאמור לצד המשך כהונתו כראש מחלקת ההתיישבות וכגזבר הסוכנות) משום שעתה זכה לחשיפה תקשורתית גדולה יותר, בעיקר בעיתונות, והפך למוכר יותר בציבור הרחב. בהמשך סעיף זה אראה שאשכול זכה בתקופת היותו שר החקלאות לכיסוי עיתונאי נרחב ובדרך כלל חיובי, מה שהקל עליו להמשיך ולטפס במפא"י ובממשלה. ההתייחסות שלי לכיסוי העיתונאי נועדה קודם כל להראות את המקום המרכזי שתפס אשכול בציבור הכללי. אין השימוש בעיתונות מספיק כדי לנתח את מלוא פעילותו והישגיו של אשכול כשר החקלאות והפיתוח – סוגיה שנמצאת מחוץ למחקר שלי – אך אני מעוניין להראות כי בעיתונות הישראלית הצטייר אשכול כשר חקלאות יעיל וטוב. אשכול הפך ליורשו של קפלן בתפקיד השר המקשר בין הממשלה לבין הנהלת הסוכנות. למעשה זה היה התפקיד השלישי שאשכול ירש מקפלן (אחרי שקיבל ממנו במישרין את מחלקת ההתיישבות ובעקיפין את גזברות הסוכנות) והוא עוד עתיד לרשת ממנו תפקיד רביעי – את משרת שר האוצר. לדעתי ב-1951 לא היה בכך בגדר שמירה על נחלה של יוצאי "הפועל הצעיר" (שזה 21 שנים הייתה מאוחדת עם "אחדות העבודה" ההיסטורית במסגרת מפא"י), אלא פרי נסיבות אישיות שונות ובראש וראשונה העצמה הפוליטית שאשכול הלך וצבר לעומת החלשתו הפוליטית של קפלן (בעיקר בשל היותו מזוהה עם חסידי דרכו המדינית של חיים וייצמן) ואחר כך גם החלשתו הבריאותית. שני האישים, קפלן ואשכול, עסקו בתחום המשקי-כלכלי-ההתיישבותי ולכן כשהתחזק השני וקיבל תפקידים חדשים היה זה על חשבונו של הראשון.

⁵³² הממשלה החדשה שאשכול השתלב בה נבדלה מקודמותיה במצע שלה – היא לא התייחסה כלל לצורך בהלאמת אוצרות הטבע – נושא שאשכול היה ממונה עליו בתוקף היותו שר הפיתוח (ינאי 1987, עמ' 131-132).
⁵³³ לתיאור קצר של חייו ללא פרשנות ראו "חברי הממשלה החדשים – מי ומי?", הארץ, 8 באוקטובר 1951; וכן דבר, 8 באוקטובר 1951. מעניין שבתיאור ב"דבר" יש הדגשה על פעילותו הביטחונית (הגדוד העברי, הקמת ההגנה ו"מנהל משרד הביטחון", אף שלהלכה היה "עוזר" לעניינים אזרחיים) וחסרה התייחסות לפעילותו ההתיישבותית הרחבה. בידיעה ב"הארץ" הוצגה דמותו של אשכול באופן יותר מדויק יותר לטעמי, כמי שעסק בעיקר בהתיישבות וגם בענייני ביטחון.
⁵³⁴ עזריאל קרליבך, "יומן", מעריב, 8 באוקטובר 1951. שמורק ביקר מספר פעמים את גישתו של אשכול לחרוג מדי פעם מסדרי מנהל תקינים וזאת כאמצעי להחשת מפעל ההתיישבות. שיאה של המחלוקת בין שמורק לאשכול היה מכתבו של שמורק לאשכול ב-25 בפברואר 1951 בו התלונן על שני פקידים בסוכנות שקנו תנורים בקפריסין לשימושם הפרטי ותשובתו של אשכול "אל תחסום שור בדישו" ב-7 במרס 1951 (למפרום-צורף, עמ' 267, 271).
⁵³⁵ "חבלי הלידה האחרונים של הממשלה החדשה", הארץ, 8 באוקטובר 1951.
⁵³⁶ "ענייני כלכלה – בראש פעולת הממשלה החדשה", מעריב, 9 באוקטובר 1951.

ביטוי לתפקיד השר המקשר היה בישיבת הממשלה ב-11 באוקטובר 1951 כאשר אשכול סקר בפני חברי הממשלה את מצב העולים החדשים במעברות.⁵³⁷ אשכול ראה גם לנכון להגן על מעמדה של ההסתדרות הציונית בישיבת ממשלה בדצמבר 1951 כאשר דנו ב"חוק מעמד ההסתדרות הציונית". היה זה אחד הוויכוחים הרעיוניים המהותיים בממשלה שבו נטל אשכול חלק בהיותו שר החקלאות. ייחודו של הדיון הוא בכך שהתגלתה בו לראשונה מזה שנים מחלוקת עקרונית (אך לא מעשית) בין בן-גוריון לבין אשכול. בתחילת הדיון הביא בן-גוריון נוסח לפיו "מדינת ישראל מכירה בהסתדרות הציונית כנציגות העם היהודי בישראל לשם הפעלת יהודי כל הארצות והשתתפותם המאורגנת בפיתוח הארץ ויישובה ובקליטת עולים מהתפוצות". כמו כן כללה הצעת החוק סעיפים הדנים בתיאום עם הממשלה, בהרחבת הסוכנות היהודית ובפטור ממסים. בן-גוריון לא היה שלם עם נוסח זה המחייב לכאורה את כל יהודי הגולה הרוצים לסייע לישראל לעשות זאת רק על ידי ההסתדרות הציונית. הוא הביא לישיבה מכתב מאת שגריר ישראל בארצות הברית (והנציג הקבוע באו"ם) אבא אבן שביקש לבטל את הביטוי "נציגות העם היהודי" ולהפנות את החוק לסוכנות היהודית שעשויה להתרחב ולא להסתדרות הציונית. השר יצחק מאיר לוין, איש אגודת ישראל הבלתי ציונית, הסתייג מהחוק אך בלית ברירה היה מוכן שהחוק יופנה לסוכנות ולא להסתדרות הציונית. השרה גולדה מאירסון ביקשה לתת להסתדרות הציונית מעמד מיוחד רק באותם תחומים בהם עסקה באותה תקופה – קליטה והתיישבות. שר האוצר קפלן ביקש שלא לקבוע בחוק פטור ממסים אלא להשאיר זאת לאמנה שתיכרת בין ההסתדרות הציונית לבין הממשלה. אשכול ניצב בקוטב השני של המתווכחים. הוא בא בטענות נרגשות על הכוונה להוריד עוד ועוד ממה שיינתן לפי החוק להסתדרות הציונית:

במידה מסוימת אנו נמצאים במצב של אותו היהודי בסיפורו של שלום עליכם, אשר רצה לשלוח מברק לאשתו, והוא התחיל למחוק מילה אחר מילה, ולא נשאר מכל המברק ולא כלום. גם אנו מוחקים ומוחקים ואני באמת מתפלא על זאת... ישנה כפיית הכרה למפלגות, להסתדרות, לארגון שעמד בראש תנועת העם והובילה לקראת מדינת ישראל... אני מציע שיהיה לנו רוחב לב, גישה של רוחב לב, זה מגיע (גולדה מאירסון: מגיע למי?) מגיע **למסגרת ההסתדרות הציונית בארגונה** [ההדגשה שלי, א.ל.]. [גולדה מאירסון: בשביל מה?] בשביל מה – אינני יכול לענות על שאלה זו, כי כדי לענות על שאלה זו צריך אני לעבור למושגים מטרימוניים [מטריארכליים?] או פטריארכליים. יש דברים שאי אפשר לשאול עליהם, כמו שבן או שבת אינם יכולים לשאול מדוע יש להם רגש מסוים לאב או לאם. הרגש קיים. אני מצטער שאינני יכול להסביר במתמטיקה או באריתמטיקה לשרת העבודה [גולדה מאירסון] בשביל מה. אי אפשר להסביר זאת.

רק השר פרץ נפתלי הצטרף לעמדתו של אשכול, ואילו השרים בן-ציון דינבורג (דינור), דב יוסף ויוסף בורג השמיעו מילות הסתייגות שונות מההסתדרות הציונית. לבסוף סיכם את הדיון בן-גוריון שגרס כי הוא חולק על אשכול בטענתו שההסתדרות הציונית הקימה את מדינת ישראל, לטענת בן-גוריון "נצחה

⁵³⁷ ישיבת הממשלה, 11 באוקטובר 1951, תרשומת הממשלה השלישית תשי"ב, א, ג"מ, הספרייה.

⁵³⁸ דיונים אלה הביאו לאחר כשנתיים לכריתת אמנה בין המדינה לבין הסוכנות.

דרישתו של אשכול להגן על מעמדה של ההסתדרות הציונית תאמה את דרך פעולתו של אשכול מימים ימימה – להדגיש את המימד הארגוני של כל גוף שהיה יקר ללבו. כך היה בעימות קודם בין שקולניק לבן-גוריון בספטמבר 1944 בנוגע לייצוג מפא"י בוועד הלאומי, כאשר שקולניק התנגד לכל פגיעה במנגנון מפא"י⁵³⁹ ואילו עתה התנגד לפגיעה במנגנון ההסתדרות הציונית.

אשכול נעזר בתפקידו המיניסטריאלי כדי לסייע לסוכנות, זאת לפי שיטתו להשתמש בעצמתו בגוף אחד כדי לעזור לגוף שני שהשתתף בהנהלתו. בפברואר 1952 חייב המצב הכלכלי הקשה של המדינה שינוי במדיניות הכלכלית – "המדיניות הכלכלית החדשה". שם שנגזר מהנא"פ ("מדיניות כלכלית חדשה" ברוסית) שהונהגה בברית המועצות ב-1921.⁵⁴⁰ אחד המרכיבים של המדיניות הכלכלית החדשה היה פחות הלירה הישראלית ביחס לדולר האמריקני במספר שערים (ולא לפי שער יחיד).⁵⁴¹ אשכול נאבק בישיבת הממשלה לתת לסוכנות את השער הגבוה ביותר על הדולרים שהיא מביאה ארצה.⁵⁴² מהלך זה היה בגדר הקלה מסוימת לסוכנות שיכלה לגייס דולרים בחו"ל וחלק גדול מהוצאותיה היו בלירות בישראל.⁵⁴³

אשכול הגן על המדיניות הכלכלית החדשה באספה פנימית של חברי מפא"י באולם "אהל" בתל אביב ב-23 בפברואר. הוא התנגד לביקורת של חלק ממשותפי האספה לפיה התכנית פוגעת קודם כל בעובדים. בכך הגן על הקו הכלכלי-חברתי של "מנהלי המפלגה" מול הביקורת של האופוזיציה הפנימית. אשכול ניצל את ההזדמנות כדי לספר שמאז קום המדינה הוכפלה הקרקע המושקת מ-225,000 דונם לחצי מיליון דונם אך הביע את צערו שחלקם של החקלאים בציבור לא הגיע עדיין ל-20%.⁵⁴⁴ במאמר מוסגר אוסיף שגם הפעם הדיון במוסדות מפא"י על התכנית הכלכלית בא לאחר שהוחלט עליה בממשלה ובכנסת. רק ב-29 בפברואר 1952, שישה ימים לאחר שהתכנית הוגשה על ידי בן-גוריון

⁵³⁸ ישיבת ממשלה, 23 בדצמבר 1951, *תְּרִשׁוּמַת הַמְּשַׁלָּה הַשְּׁלִישִׁית תְּשׁו"ב*, ג"מ, הספרייה.

⁵³⁹ ראו לעיל פרק ראשון, סעיף ב.

⁵⁴⁰ שקולניק חזה במו עיניו ביישום הנא"פ בעת ביקורו בברה"מ ב-1925 ודיווח על כך לחברי מפלגת "הפועל הצעיר". (למפרט-צורף, עמ' 35, 47-48).

⁵⁴¹ להרחבת הדיון ב"מדיניות הכלכלית החדשה" של 1952 ראו להלן פרק שלישי, סעיף א, תת-סעיף 1.

⁵⁴² ישיבת הממשלה, 28 בינואר 1952, *תְּרִשׁוּמַת הַמְּשַׁלָּה הַשְּׁלִישִׁית תְּשׁו"ב*, ו, ג"מ, הספרייה.

⁵⁴³ דברי אשכול בישיבות הנהלת הסוכנות, 29 בינואר ו-25 בפברואר 1952, אצ"מ, S100/938.

⁵⁴⁴ "שר החקלאות על התכנית החדשה", *הארץ*, 24 בפברואר 1952. ב"דבר" הביאו רק את דברי אשכול בלי התייחסות לביקורת: "ל. אשכול: האפשרויות גדולות אך דרושים מאמצים גדולים", *דבר*, 24 בפברואר 1952, עמ' 1.

מקרה נוסף לשיטתו של אשכול להשתמש במשאבים של גוף אחד הנתון למרותו (המלאה או החלקית) למען גוף אחר הנתון למרותו, היה השאלת חמישה ג'יפים ממחלקת ההתיישבות אל משרד החקלאות במקום להשאיל אותם לצה"ל ולעליית הנוער כפי שתוכנן מקודם.⁵⁴⁶

לנוכח העלייה ההמונית היה צורך בהגדלה משמעותית של כמות המזון שסופקה לשוק הישראלי. בנובמבר 1951 כינס משרד החקלאות כנס מיוחד של חקלאי השרון בכפר סבא כדי לעודדם להגביר את הייצור בהשתתפות אשכול, סגן שר החקלאות יוסף אפרתי ומנכ"ל המשרד חיים גבתי. החקלאים דרשו "קיום הולם", אספקת חומרי גלם וציוד ו"ביטחון לרכושם" (מפני המסתננים). "אילו היה ביכולתי, הייתי הולך לכל בית חקלאי שבמדינה והייתי מביא לפניו את זעקת היישוב למזון", נאם אשכול.⁵⁴⁷ בעקבות זאת כינס משרד החקלאות כינוס אזורי דומה בהשתתפות אשכול בכפר ויתקין.⁵⁴⁸ אחת מנקודות התורפה במערכת ההתיישבות החדשה שכללה מאות יישובים חדשים היה המחסור במדריכים. לפיכך קרא אשכול בעת שביקר בבית הספר החקלאי "כדורי" בינואר 1952 לבוגרי המוסד לעבוד כמדריכים.⁵⁴⁹ אף בתקופה זו המשיך אשכול לדגול בהתיישבות בקצב מוגבר. באפריל 1952 בדיוני המועצה החקלאית הנ"ב שלל את גישתו של יוסף ויץ לפיה יש להסתפק בביסוס היישובים החדשים, וקרא להקמת יישובים נוספים.⁵⁵⁰

הטיפול בבעיית המחסור במזון נעשה על ידי חיבור בין עקרונות תנועת העבודה לבין פעילותו של אשכול במשרד החקלאות, חיבור שהתבטא במדיניותו לגבי מחירים מובטחים לחקלאי. אשכול, כאיש מפא"י, לא קידש את השוק הפרטי. לפיכך, כאשר עם כניסתו לתפקיד ביקש להגביר את הייצור החקלאי לא היסס ללכת בדרך של קביעת מכסות ייצור והבטחת מחירי מינימום לייצור החקלאי. הצורך בהסדרת שוק הירקות נראה חיוני אפילו בעיניו של העיתון "הארץ" שייצג השקפת עולם כלכלית ליברלית.⁵⁵¹ הוא החל בכך בראשית כהונתו בנובמבר 1951 אף שהמנגנון שטיפל בכך החל לפעול ביולי 1952, זמן קצר לאחר שהמשרד עבר לידי של פרץ נפתלי.⁵⁵²

רק לאחר מעשה נכנסה המפלגה לעניין. במרס 1952 שלח ד"ר נתן בן-נתן⁵⁵³ הודעה לאשכול לפיה הוחלט להקים ועדת משנה חקלאית לוועדה הכלכלית של מפא"י. בראש ועדת המשנה עמד חיים גבתי

⁵⁴⁵ מועצת מפא"י לדיון על התכנית הכלכלית החדשה", הארץ, 29 בפברואר 1952. "מפא"י בעד התכנית הכלכלית", הארץ, 2 במרס 1952. "מפלגת פועלי א"י קוראה [כך] לפועלים לתת יד לתכנית ההבראה הכלכלית", דבר, 2 במרס 1952, עמ' 1.

⁵⁴⁶ ישיבת הנהלת מחלקת ההתיישבות, 23 בדצמבר 1951, אצ"מ, S15/9429.

⁵⁴⁷ חקלאי השרון התיכוני נענים לקריאה להגדיל הייצור", דבר, 2 בנובמבר 1951.

⁵⁴⁸ החקלאים נענים לקריאה להרחבת הייצור", דבר, 11 בנובמבר 1951.

⁵⁴⁹ שר החקלאות קורא לכוונות הדרכה ביישובי הספר", דבר, 18 בינואר 1952.

⁵⁵⁰ נפתחה המועצה החקלאית הנ"ב, דבר, 14 באפריל 1952. כמו כן ענה אשכול למבקריו שטענו שהממשלה ממעטת לסייע

לחקלאות ("נסתיימה המועצה החקלאית הנ"ב", דבר, 15 באפריל 1952).

⁵⁵¹ חששות בקרב מגדלי הירקות", הארץ, 30 בינואר 1952: "אם משרד החקלאות רוצה למנוע צמצום הענף כפי שצמצם

בשנה שעברה, עליו למצוא – לדעת החקלאים – מחירי מינימום לחקלאי" [ההדגשה במקור].

⁵⁵² מדבד תשס"ד, עמ' 81-83. וכן למפרום-צורף, עמ' 270.

⁵⁵³ ד"ר נתן בן-נתן (1893-1961). מומחה לכלכלה. עלה מרוסיה ב-1907, למד בבית המדרש למורים בירושלים. עבר לגרמניה ולמד כלכלה באוניברסיטת היידלברג עד 1921. עבר לארצות הברית שם למד באוניברסיטת הרווארד ולימד

554 ויהודה חורין 555 – כלומר אישים בעלי

חשיבות במפא"י בכלל ובמגזר החקלאי בפרט. אשכול הוזמן להשתתף בישיבות: "הואיל והשתתפותך בישיבות אלה רצויה מאוד. הנושא של הישיבה הראשונה... מכסות ייצור [ההדגשה במקור]"⁵⁵⁶.

פעילותו של אשכול כשר החקלאות הדואג לשיפור אספקת המזון לתושבי ישראל זכתה לשבחים בעיתון "דבר" שהיה למעשה העיתון המפלגתי של מפא"י (להלכה היה זה עיתונה של ההסתדרות הכללית). כך זכה אשכול למאמר אוהד לאחר דבריו בכנסת בזכות חוק התקציב בדצמבר 1951.⁵⁵⁷ אשכול פרסם את עיקרי דבריו בכנסת במאמר ב"דבר".⁵⁵⁸ פעילותו של אשכול כשר החקלאות בנושא המים זכתה לדיווח מפורט.⁵⁵⁹ "דבר" דיווח באהדה על דברי אשכול ששודרו ב"קול ישראל" לרגל ט"ו בשבט תשי"ב.⁵⁶⁰ לעתים הדיווחים לא דנו במפורש באשכול, אך הם דנו בפעילותו והחמיאו לה.⁵⁶¹

ב-28 בינואר 1952 סקר אשכול בכנסת את ההתיישבות החדשה מאז קום המדינה, הציג את הצלחותיה הכמותיות הגדולות וניסה למזער את תופעת העזיבות שהתחוללה בחלק ממושבי העולים.⁵⁶² דבריו זכו לדיווח עיתונאי אוהד.⁵⁶³ בדיווח על הדיון בכנסת לאחר סקירתו של אשכול קבע העיתון "הארץ" לגבי מבקריו של אשכול – אריאב (הציונים הכלליים), אהרון ציזלינג (מפ"ם) ובנימין אבניאל ("חרות") – כי אף הם הודו בהישגי ההתיישבות החדשה, שלא לדבר על נציגי הקואליציה ממפא"י ומ"הפועל המזרחי".⁵⁶⁴ דיווח דומה, אך בעל נימה שלילית כלפי מבקריו של אשכול, הופיע ב"דבר".⁵⁶⁵

⁵⁵⁴ נחום ורלינסקי (1896-1973). בשנות העשרים פעל ב"צעירי ציון" וב"התאחדות". עלה ב-1925 וכיהן מאז 1937 כמנהל תנובה.

⁵⁵⁵ יהודה חורין (1895-1987) עלה ב-1922. פעיל במרכז החקלאי ומנהל "יכין" בשנים 1927-1968. מנהל מחלקת ההתיישבות 1946-1949, אך לאחר שאשכול התמנה לראש המחלקה פרש למעשה מתפקיד זה. היה פעיל בשורה של מוסדות משקיים.

⁵⁵⁶ בן-נתן אל אשכול, 17 במרס 1952, אצ"מ, S43/91.

⁵⁵⁷ ל. אשכול: בארץ התחוללה מהפכה אגררית לאין דוגמה", דבר, 20 בדצמבר 1951.

⁵⁵⁸ אשכול, "סדני היצירה של תקציב המדינה (בעקבות נאום בכנסת)", דבר, 30 בדצמבר 1951.

⁵⁵⁹ "שר החקלאות: ניצול מלא של מקורות המים והקרקע לייצור חקלאי", דבר, 20 בינואר 1952.

⁵⁶⁰ "ישיבות העולים בראש מפעל הנטיעות השנה", דבר, 11 בפברואר 1952, עמ' 1.

⁵⁶¹ "אלף קומביינים, 7,000 עובדים ירוכוזו לביצוע הקציר", דבר, 30 במרס 1952. (דיווח סקפטי יותר לגבי הצלחת הזריעה בנגב לטווח ארוך הופיע במאמר "החל קציר השעורים בנגב", הארץ, 9 במאי 1952, עמ' 6. במאמר ב"הארץ" נטען שמספר הקומביינים הוא 300 ולא 1,000 כפי שנטען במאמר ב"דבר". מאוחר יותר דיווח "הארץ" בידעה מינורית על מחסור בקומביינים לקציר בנגב: "בחקלאות", הארץ, 28 במאי 1952, עמ' 3) "הוקצבה מפרעה מתקציב הפיתוח לעבודות חקלאיות", דבר, 21 באפריל 1952. "בשבוע הבא יתחיל הקציר בשדות הנגב", דבר, 22 באפריל 1952. "נקצרו 40% מהקמה בנגב", דבר, 28 במאי 1952, עמ' 4. אלא שתוכן מאמר זה, בניגוד לכותרת מציג מצב מדאיג בו 220 קומביינים (לא 1,000 ולא 300) אינם עומדים בקצב הנדרש לקציר מהיר. "הקציר בנגב יסתיים במחצית יוני", דבר, 6 ביוני 1952, עמ' 1. "הקציר יושלם בהצלחה בימים הקרובים", דבר, 13 ביוני 1952, עמ' 8.

⁵⁶² דברי הכנסת, XI, עמ' 1117-1123.

⁵⁶³ העיתון "דבר" בישר מראש על הדיון ("שר החקלאות יסקור את הישגי ההתיישבות החדשה", דבר, 25 בינואר 1952,

עמ' 1). לאחר מעשה דיווחה העיתונות על דברי אשכול: "אשכול על ההתיישבות החדשה", הארץ, 29 בינואר 1952, עמ' 2.

"הכנסת שמעה סקירה על הישגי ההתיישבות החדשה...". דבר, 29 בינואר 1952, עמ' 1. אף דברי הסיכום של אשכול זכו לדיווח אוהד ("בירור בעיות ההתיישבות החדשה – לוועדת הכלכלה", הארץ, 31 בינואר 1952, עמ' 1; "שר החקלאות מסכם את הדיון על ההתיישבות הצעירה", דבר, 31 בינואר 1952, עמ' 1). מי שיצא עוד קודם לדיון בכנסת להגן על מדיניות ההתיישבות היה מזכיר תנועת המושבים יצחק קורן ("הישגי התיישבות העולים", דבר, 4 בינואר 1952; "האמת על התיישבות התימנים", דבר, 23 בינואר 1952).

⁵⁶⁴ "דיון על ההתיישבות החדשה", הארץ, 30 בינואר 1952, עמ' 1.

⁵⁶⁵ "דיון מקיף על ההתיישבות הצעירה בכנסת", דבר, 30 בינואר 1952.

עמדתה של מפא"י הייתה כי ההתיישבות החדשה (או "הצעירה") לא רק שאינה כישלון אלא היא הישג גדול, למדינה, לסוכנות ואף למפא"י ולאשכול. בפברואר-מרס 1952 נחגגו 3 שנים להתיישבות החדשה".⁵⁶⁶ נראה שהתאריך נקבע לפי מלאות שלוש שנים למועצת תנועת המושבים ברמלה ב-10 בפברואר 1949.

אשכול השתתף בעיצוב המדיניות הממשלתית כלפי ערביי ישראל בזכות חברותו בוועדה לבירור בעיית הערבים בישראל, לצדם של משה שפירא, משה שרת ובכור שיטרית. במרס 1952 דנה הממשלה במסקנות הוועדה ואישרה את הצעות הוועדה להשוות את "תנאי המשק והעבודה של הערבים לאלה של היהודים".⁵⁶⁷

דיווח אוהד לאשכול הופיע בעיתון "הארץ" במאי 1952 בעקבות דבריו בוועדת הכלכלה של הכנסת לפיהם תספק החקלאות הישראלית 60% מצורכי המזון בישראל כבר השנה, ולא 25% בלבד כפי שטען חבר הכנסת שלמה לביא (כאמור למעלה לא היה זה ויכוח ראשון בין אשכול לבין לביא). אשכול הוסיף וטען כי הייצוא החקלאי מביא לישראל את כמעט כל הדולרים שישראל משקיעה בחקלאות וכי בשנים הקרובות מצב זה ילך וישתפר.⁵⁶⁸ עם זאת בוועידת "תנובה" שהתקיימה למחרת הזהיר אשכול את החקלאים כי לא יהיה ניתן להמשיך להשקיע בחקלאות את אותה כמות של דולרים.⁵⁶⁹ "הארץ" דיווח גם על המחמאות שקיבלה ישראל על ביצוע מעולה של תכנון חקלאי מצדו של ד"ר א' ו' בלייק מהארגון הבין-לאומי למזון ולחקלאות שליד האו"ם בעת שביקר ביוני 1952 בישראל.⁵⁷⁰ דיווח ענייני על דברי אשכול בכנסת ביוני 1952 בנושא ייצוא ההדרים הופיע ב"הארץ" ודיווח אוהד יותר הופיע ב"דבר".⁵⁷¹

⁵⁶⁶ מודעות בדבר, 10-15 בפברואר 1952, עמ' 1 על כנסים מטעם מרכז מפא"י, המחלקה להתיישבות העובדת, ב-15-18 בפברואר בנהלל וב-29 בפברואר עד 1 במרס בבאר טוביה. אשכול הופיע בכנס בנהלל.
⁵⁶⁷ ישיבת הממשלה 9 במרס 1952, *תרשומת ישיבות הממשלה השלישית תשי"ב*, ח, ג"מ, הספרייה. "הממשלה החליטה על שוויון בשכר ובמחירי התוצרת החקלאית לערביי ישראל", דבר, 10 במרס 1952.
⁵⁶⁸ אשכול: השנה נגיע לאספקת מזון עצמית בשיעור 60%, *הארץ*, 14 במאי 1952, עמ' 1.
⁵⁶⁹ לוי אשכול מזהיר את החקלאות בקרש לאפשרויות הקצבת מטבע חוץ לפיתוחה", *הארץ*, 15 במאי 1952, עמ' 4. ב"דבר" הופיעה אזהרתו של אשכול באופן פחות דרמטי ויותר מינוני ("נפתחה ועידת תנובה", דבר, 15 במאי 1952, עמ' 1).
⁵⁷⁰ משלחת מומחים לענייני חקלאות", *הארץ*, 6 ביוני 1952, עמ' 7.
⁵⁷¹ "הממשלה דנה בקביעת שער לירה לדולר ליצוא הדרים", *הארץ*, 10 ביוני 1952, עמ' 1. "הכנסת סיימה את הדיון בבעיות הפרדסנות", *הארץ*, 17 ביוני 1952, עמ' 1. "הכנסת דנה בדרכים לעידוד משק הפרדסנות והרחבתו", דבר, 17 ביוני 1952, עמ' 1.

פרק שלישי, שר האוצר אשכול, יוני 1952-יוני 1956

3.א: קביעת מדיניות כלכלית במשרד האוצר ובמוסדות מפא"י

3.א.1: תחילת העבודה במשרד האוצר

ביוני 1952 המשיך אשכול בזינוק הפוליטי המטאורי אותו החל ב-1948, הוא קיבל את תפקיד שר האוצר, תפקיד אותו נאלץ אליעזר קפלן לפנות בגלל מחלתו. כמו כן המשיך אשכול לטפל בנושא הפיתוח שנמסר לידיו עם משרד החקלאות באוקטובר 1951 (למעט נושא המים שהופקד באופן פורמלי בידיו של החקלאות החדש פרץ נפתלי – אף שאשכול המשיך למעשה להשתתף בקביעת מדיניות המים). אשכול קיבל מקפלן ירושה קשה. מצבה הכלכלי של ישראל הגיע למשבר ב-1951. הסיבות למשבר היו: (א) ההוצאות האדירות של המגזר הציבורי שהופנו למימון מלחמת העצמאות, קליטת העלייה ההמונית ובניית ההתיישבות הגדולה. (ב) שער חליפין בלתי ראלי של הלירה הישראלית ומחסור רבתי במטבע חוץ. בריטניה אמנם שחררה את יתרות לירות הסטרלינג של ארץ-ישראל המנדטורית – אך שארית היתרות בשווי של 40 מיליון דולר נמשכה ב-1951. דרישתם של שר האוצר קפלן ומנכ"ל משרד האוצר דוד הורוביץ לבצע פחות שיעמיד את הלירה על שער ראלי נדחתה בממשלה בספטמבר 1949. הממשלה העדיפה את מדיניות "האספקה והקיצוב" של השר דב יוסף שבה הושם הדגש על חלוקת "היש" ולא על יצירת "יש" נוסף. למעשה, מדיניות זאת של שער מטבע הנמוך לחצי מהשער הראלי, העניקה פרס ליבואנים וקנס ליצואנים. (ג) המדיניות הפיסקאלית הכושלת שגבתה מסים בסך 12% בלבד מהתוצר הלאומי. (ד) אינפלציה שנגרמה בשל נטיית הממשלה להדפיס כסף ללא כיסוי למימון הגירעון הפנימי. הדפסת כסף זו תרמה להתמוטטות מדיניות הקיצוב כי חלק מהציבור קיבל הון רב שבו השתמש לקניית מוצרים בשוק השחור.⁵⁷²

בשלהי כהונתו של שר האוצר אליעזר קפלן החלה הממשלה ביישום "המדיניות הכלכלית החדשה". זו כללה פחות ראלי של הלירה כלפי הדולר; קיצוץ משמעותי בהוצאה הציבורית; עצירת העלייה ההמונית (אם כי חלק מהמאגרים הקודמים של העלייה – מחנות העקורים באירופה, מחנות הגולים בקפריסין, והקהילות היהודיות בתימן ובעירק – כבר התרוקנו); הגברת ייבוא ההון לישראל – הקמת "הבונדס", השגת מענק אמריקני והשגת השילומים מגרמניה; ושיפור בגביית המסים בישראל.⁵⁷³ על המדיניות החדשה הוכרז בכנסת ב-13 בפברואר 1952 על ידי ראש הממשלה בן-גוריון,⁵⁷⁴ אך למעשה החלו ליישם חלק ממנה לפני כן, ואילו חלק ממנה נותר לאשכול לבצע החל מיום שנכנס לתפקיד שר האוצר ביוני 1952. ברטרנספיקטיווה נחשבת מדיניות זאת להצלחה כלכלית – בהתחשב בנסיבות בהן היא נהגה ובוצעה.⁵⁷⁵

⁵⁷² חיים ברקאי, ימי בראשית של המשק הישראלי, ירושלים, תש"ן (להלן ברקאי תש"ן), עמ' 48-53.

⁵⁷³ ברקאי תש"ן, עמ' 54-64.

⁵⁷⁴ דברי הכנסת, XI, עמ' 1315-1321.

⁵⁷⁵ נחום גרוס, "לא על הרוח לבדה, עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה, ירושלים, תש"ס (להלן גרוס תש"ס), עמ' 325-341.

כחלק מ"עסקת החבילה" בה קיבל אשכול את תפקיד שר האוצר הוא קיבל גם את אהוד אבריאל כמנכ"ל משרד האוצר, לאחר שקודם כיהן אבריאל כמנכ"ל משרד ראש הממשלה. אבריאל נחשב לנאמנו של בן-גוריון, ומינויו אפשר לבן-גוריון לפקח ולעתים גם לשלוט במדיניות הכלכלית של משרד האוצר. כך, לדוגמה, הגישו טדי קולק (המנכ"ל החדש של משרד ראש הממשלה) ואהוד אבריאל לבן-גוריון באוקטובר 1952 הצעה לתכנית יבוא. אבריאל סיפר לבן-גוריון כי השרים הכלכליים פרץ נפתלי, דב יוסף וגולדה מאירסון "יושבים עכשיו במשרד האוצר [עם אשכול] לסדר תכנית יבוא שונה מזו של טדי [טדי קולק] ואהוד [אבריאל]. אהוד מפציר [בבן-גוריון] לעמוד על תכנית תדי".⁵⁷⁶ כלומר, אנו רואים התערבות של בן-גוריון בפרטי התכניות הכלכליות המתגבשות במשרד האוצר עוד בשלב הראשוני בעזרתו של מנכ"ל משרד האוצר המדווח עליהן במישרין לבן-גוריון. ביומנו של בן-גוריון נרשמו במהלך השנה בה כיהן אבריאל כמנכ"ל משרד האוצר ארבע פגישות נוספות עם בן-גוריון ללא השתתפותו של אשכול,⁵⁷⁷ וכמו כן נפגש אבריאל עם בן-גוריון עוד שלוש פעמים בהשתתפותו של אשכול.⁵⁷⁸ פנחס ספיר המשיך לעמוד בראש מנהל הפיתוח.⁵⁷⁹

3.א.2: הוועדה הכלכלית של מפא"י

בפברואר 1952 החלה לפעול הוועדה הכלכלית של מפא"י, ועדה בת 24 חברים שנבחרה על ידי מזכירות מפא"י. בין חבריה היו השרים אליעזר קפלן, לוי אשכול ופרץ נפתלי. מזכיר מפא"י מאיר ארגוב הגדיר את תפקידה: "לעמוד בקשר עם חברינו בממשלה בכל הבעיות הכלכליות".⁵⁸⁰ כמו כן נקבעו לוועדה הכלכלית (שנקראה לעתים "המועצה הכלכלית של המפלגה") ועדות משנה לתחומים כגון חקלאות, יצוא, אשראי ופיקוח.⁵⁸¹ בפברואר 1953 הופיע גוף מפלגתי נוסף וכנראה חד-פעמי: "הוועדה הכלכלית המצומצמת" שכללה שישה חברים בלבד: אריה בהיר, נתן בן-נתן, אהרון בקר,⁵⁸² עקיבא גוברין, יהודה חורין ו' רובן.⁵⁸³

כבר בישיבה הראשונה התעוררו חילוקי דעות בין ארגוב ששימש כיושב-ראש לשר האוצר קפלן. ארגוב ביקש שהוועדה תשמע על התכנית הכלכלית של הממשלה ("המדיניות הכלכלית החדשה") וקפלן ענה לו כי "אין אני חושב כי הדבר רצוי, מאחר שכולם יוכלו לשמוע על התכנית בשעות אחר הצהריים". אברהם זברסקי⁵⁸⁴ הציע כי הוועדה תעסוק לא רק בקשר עם הממשלה אלא גם עם המשק ההסתדרותי. זאב און הציע כי הוועדה תדון בכל עניין הנוגע למשק – בממשלה, בהסתדרות ובסוכנות. ארגוב סיכם בדבריו כי

⁵⁷⁶ יומן בן-גוריון באינטרנט, 12 באוקטובר 1952.

⁵⁷⁷ 6 באוגוסט 1952, 5 במרס 1953, 7 באפריל 1953 ו-15 במאי 1953.

⁵⁷⁸ 18 באוקטובר 1952, 25 בדצמבר 1952 ו-15 בפברואר 1953.

⁵⁷⁹ על הנושא הפרסונלי ראו להלן סעיף ב.

⁵⁸⁰ ישיבת הוועדה הכלכלית, 13 בפברואר 1952, אמ"ע, 29 – 7 – 1952 – 2.

⁵⁸¹ מסמך ללא תאריך וללא חתימה, אמ"ע, 29 – 7 – 1952 – 2, עמ' 115 – 116.

⁵⁸² אהרון בקר (1906-1995). מראשי הסתדרות העובדים. עלה מרוסיה ב-1925. שימש בתפקידים שונים בהסתדרות

ביניהם ראש האגף לאיגוד מקצועי (1949-1960) ומזכ"ל (1961-1969). מנהל המוסד לאספקה של צה"ל במלחמת

העצמאות. ח"כ 1955-1973.

⁵⁸³ מיישיבת הוועדה הכלכלית המצומצמת, 12 בפברואר 1953, אמ"ע, 30 – 7 – 1953 – 2.

⁵⁸⁴ אברהם זברסקי (1897-1981) נולד ברוסיה ועלה ב-1924. מייסד "קופת מלווה וחסכון" ב-1925 שהתאחדה עם בנק

הפועלים ב-1950. מנכ"ל בנק הפועלים מ-1949 וחבר בהנהלות של חברות הסתדרותיות שונות.

במאי 1952 התעורר דיון בוועדה על נחיצות הדיונים בפורום שאינו מכריע ואשר לצדו קיימים עוד פורומים מפלגתיים. אשכול הצטרף לגישתו של אריה בהיר לפיה אל לוועדה לעסוק במה שגופים מפלגתיים אחרים (כגון "חברינו" והסיעה בכנסת) דנים בהם: "גם לי נראה שהוועדה אינה צריכה לעסוק בדברים שהזמן גרמם. אם ישנה ועדה כזאת, היא צריכה לדון בדברים שהם בכבשונו של עולם. צריכה להיות ועדה שתנסה להקיף את הדברים בהיקפם הרחב והמלא". ארגוב שחרד לגורל הוועדה טען כי ועדה זו, בשונה מהוועדה הכלכלית שנבחרה שנתיים קודם ואשר כללה 48 חברים, נבחרה מלכתחילה בהרכב מצומצם יותר ולאחר שהשרים הכלכליים הבטיחו לשתף עמה פעולה. לבסוף העלה שר האוצר קפלן את בעיית המחסור בדלק, והנוכחים בישיבה החליפו דעות כיצד להתמודד עם המחסור.⁵⁸⁵

החל מהישיבה הראשונה התעוררה השאלה מי יעמוד בראש הוועדה. לאחר שבישיבות הראשונות עמד בראשה מזכיר מפא"י ארגוב, הרי מאז יוני 1952 עמד בראשה ד"ר נתן בן-נתן בתואר "מרכז".⁵⁸⁶ בן-נתן דיווח לארגוב מעת לעת על פעולות הוועדה. בין השאר דיווח לו על פגישה מתוכננת עם שר האוצר החדש אשכול.⁵⁸⁷ בן-נתן היה יותר משבע רצון מנכונותו של אשכול לשתף את חברי הוועדה בסוגיות כלכליות כמו שאלת יבוא ללא תשלום.⁵⁸⁸ עם זאת יש לציין כי אשכול לא השתתף בכל אחת מישיבות הוועדה, אלא רק בקרוב למחציתן.⁵⁸⁹

בישיבות הוועדה בהן נטל חלק ביטא אשכול את השקפתו הכלכלית שדגלה במשק חופשי יותר מהשקפתו של דב יוסף: "אני שותף לכך שצריך להסיר את הפיקוח מכל הירקות, איני יודע עוד מה עם הלול... אולי יותר טוב שהפרות נותנות 3,400 ליטר חלב בפחות דולרים מאשר 3,700 ליטר חלב ביותר דולרים". על הוויכוח העקרוני והאישי בין אשכול לדב יוסף ראו להלן. נחום ורלינסקי תמך בגישתו של אשכול ואילו בן-נתן, ואהרון בקר חלקו עליו. כמו כן דיווח אשכול על התקדמות המו"מ על השילומים עם גרמניה, וביקש שלא להדליף את המידע שמסר לוועדה.⁵⁹⁰ שאלת הסרת הפיקוח עלתה לדיון בישיבת הוועדה הכלכלית עם הנהלת הסיעה בכנסת ב-2 בינואר 1953, לאחר הרחבת הקואליציה עם כניסת הציונים הכלליים לממשלה. אשכול תמך גם כאן בהסרת הפיקוח מעל חלק מהמוצרים החקלאיים. בסופו של הדיון התקבלה הצעתו של פרץ נפתלי שתמכה בפיקוח על מצרכים חיוניים שנמצאים במחסור, אך התירה את

⁵⁸⁵ ישיבת הוועדה הכלכלית, 14 במאי 1952, אמ"ע, 29 – 7 – 1952 – 2.

⁵⁸⁶ מכתב של בן-נתן לחברי הוועדה, לשרים דב יוסף, פרץ נפתלי ואליעזר קפלן ולחברי המועצה הכלכלית של הממשלה, 15 ביוני 1952, אמ"ע, 29 – 7 – 1952 – 2.

⁵⁸⁷ נתן בן-נתן אל מאיר ארגוב, 24 ביולי 1952 (התאריך נקבע לפי תוכן המכתב), אמ"ע, 29 – 7 – 1952 – 2.

⁵⁸⁸ נתן בן-נתן אל מאיר ארגוב, 10 באוגוסט 1952, אמ"ע, 29 – 7 – 1952 – 2.

⁵⁸⁹ ב-1952 השתתף אשכול בכל הישיבות למעט אחת. ב-1953 השתתף אשכול בארבע ישיבות מתוך תשע. ב-1954 השתתף אשכול בשתי ישיבות מתוך חמש. ב-1955 השתתף אשכול בישיבה אחת מבין שתיים. אמ"ע, 29 – 7 – 1952 – 2; 30 –

1953 – 7 – 2; 31 – 7 – 1953 – 2; 32 – 7 – 1954 – 2; 32 – 7 – 1954 – 2.

⁵⁹⁰ ישיבת הוועדה הכלכלית, 9 ביולי 1952, אמ"ע, 29 – 7 – 1952 – 2.

בינואר 1953 סבר אשכול כי מצבו הקשה של המשק הישראלי והעובדה שכספי השילומים עדיין לא הגיעו מחייבים שינוי במדיניות השכר והמסים. לפיכך הוא הציע לוועדה לשאלות כלכליות (ועדת משנה של הוועדה הכלכלית שכללה כעשרה חברים) הצעות בעלות גוון ימני – לבטל את תשלום תוספת היוקר ולהוריד את שיעור מס ההכנסה. הוא נתקל בתגובה צוננת של מרדכי נמיר ושל זלמן ארן. נראה שאשכול לא הופתע מהתגובה השלילית על הצעותיו מרחיקות הלכת. הוא לא ניסה להיאבק על דעותיו אלא הביא מיד בהמשך אותה ישיבה הצעה חלופית – לגבות 5% מההכנסה תמורת תעודת מלווה ל-10-15 שנים. בסיכום הישיבה לא התקבלו החלטות ברורות, אך הדעה הבולטת בקרב חברי הוועדה הייתה שיש להטיל מלווה, בדומה להצעתו החלופית של אשכול.⁵⁹² יתכן שההצעות הראשונות שהגיש אשכול היו אמצעי שנועד לשכנע את הוועדה לקבל את הצעתו החלופית.

ישיבות הוועדה הכלכלית בחודשים פברואר-אפריל 1954 הוקדשו לבירור היחסים בין מוסדות המדינה לבין המשק ההסתדרותי, במיוחד צורכי האשראי של חברת העובדים.⁵⁹³ אשכול ופנחס ספיר (מנכ"ל משרד האוצר מאז יוני 1953) הופיעו יחד והגנו במשותף על עמדת משרד האוצר. הבירור התקיים בעקבות תרעומת במשק ההסתדרותי על שמוסדות המדינה לא מקצים די הון עבורו. דומה שבדיונים חילקו אשכול וספיר את הופעתם בסגנון של "השוטר הטוב" ו"השוטר הרע". כאשר אשכול מחמיא לאנשי המשק ההסתדרותי שעליהם (בניגוד לאנשי המשק הפרטי) הוא יכול לסמוך (25 בפברואר) ואילו פנחס ספיר טען כי "המשביר המרכזי" לא שילם חלק ניכר מחובותיו למס הכנסה (11 במרס).⁵⁹⁴ דוד הורוביץ פירט בישיבות הוועדה את מצבו של המשק והביע חשש כי הגדלה ניכרת באשראי תדרדר אותו לאינפלציה.⁵⁹⁵ מסכת הישיבות לא הסתיימה בהחלטות ממשיות אלא בתחושה אותה ביטא זאב און: "אני מאמין ושמח שמצאנו הבנה גם אצל אשכול וגם אצל ספיר. אני אומר ששיתוף פעולה יביא גם כסף נוסף מבפנים – ויושבים כאן חברים שיעידו כי זה בדיוק כך – לאוצר".⁵⁹⁶

לקראת מערכות הבחירות הצפויות ב-1955 (לכנסת, להסתדרות, ולרשויות המקומיות) באוקטובר 1954 בחרה מזכירות מפא"י "ועדה רחבה לדיון בבעיות הכלכליות"⁵⁹⁷ שבאה למעשה במקומה של הוועדה הכלכלית של מפא"י הנזכרת למעלה. אולם בגוף החדש היו 65 איש, מראשי המפלגה, המשק והמדינה

⁵⁹¹ ישיבת הוועדה הכלכלית והנהלת הסיעה בכנסת, 2 בינואר 1953, אמ"ע, 30 – 1953 – 7 – 2.

⁵⁹² ישיבת הוועדה לשאלות כלכליות, 24 בינואר 1953, אמ"ע, 31 – 1953 – 7 – 2.

⁵⁹³ ישיבות הוועדה הכלכלית, 25 בפברואר 1954, 11 במרס 1954, 1 באפריל 1954, 15 באפריל 1954, אמ"ע, 32 – 1954 – 7 – 2.

⁵⁹⁴ מנהל "המשביר המרכזי" יעקב אפטר ענה לו ב-1 באפריל 1954 שבתור קואופרטיב היה המשביר המרכזי פטור ממש

הכנסה לפי החוק המנדטורי עד 1950 על רווחים ממכירות לחברי הקואופרטיב.

⁵⁹⁵ דוד הורוביץ שב והעלה טיעון זה בישיבת הוועדה הכלכלית ב-28 בדצמבר 1954 (אמ"ע א 32 – 1954 – 7 – 2) בה לא

השתתפו אשכול ופנחס ספיר.

⁵⁹⁶ ישיבת הוועדה הכלכלית, 15 באפריל 1954, אמ"ע, 32 – 1954 – 7 – 2. על היבטים נוספים ביחסים בין מוסדות

המדינה לבין המשק ההסתדרותי ראו דוד לוי-פאור, *היד הלא נעלמה*, ירושלים, תשס"א (להלן לוי-פאור תשס"א), עמ' 149-

182.

⁵⁹⁷ ישיבת מזכירות מפא"י, 29 באוקטובר 1954, אמ"ע, 42 – 1954 – 24.

3.א.3: חוק הנפט

אחת הסוגיות הראשונות שהביא אשכול מאז מונה לתפקיד שר האוצר למוסד מפלגתי היה חוק הנפט. הפעם, כאשר לא היה מדובר בשינוי של מדיניות רבתי (כמו המדיניות הכלכלית החדשה) אלא רק בשינוי של פרט, אמנם חשוב, אבל רק פרט במדיניות הכלכלית, הביא אשכול את הנושא לישיבת הסיעה בכנסת ב-30 ביוני 1952 לפני ההצבעה בכנסת ב-1 ביולי. אולם למעשה אשכול הביא לסיעת מפא"י fait accompli – כי הממשלה כבר החליטה בנידון ב-22 ביוני.⁵⁹⁸ ההחלטה בממשלה באה לאחר פעילות ממושכת של אשכול בעת כהונתו כשר החקלאות והפיתוח, מאז דצמבר 1951.⁵⁹⁹ ראוי לציין שאשכול היה צריך להגן בישיבת הסיעה על עקרונות החוק שבאו להקל על בעלי הון המוכנים להשקיע בחיפוש נפט בישראל, בשונה מחלק מהמשתתפים (בבה אידלסון ושמואל דיין). החוק אושר בסיעה בלא הצבעה.

3.א.4: פיתוח, איזון תקציבי ותקציב הביטחון

מלכתחילה הדגיש אשכול את חשיבות האיזון התקציבי ויותר מכך את חשיבות הפיתוח.⁶⁰⁰ בדיון בממשלה ביולי 1952 על תקציב הפיתוח לשנת 1952/53 שעמד על 115,000,000 ל"י טען:

אני רוצה להגיד לחברי הממשלה, שלפחות אני ניגש בחרדה גדולה להביא תקציב זה לכנסת. מפני שהעולם הסובב אותנו מחכה לאיזה דבר, העיתונות כולה שואלת: מה הולכת ממשלה זו לעשות. אנו הולכים להשקיע 150,000,000 ל"י, האם נוסיף איזה דבר, ישאלו: מה זאת אינפלציה, דיסאינפלציה [דפלציה]?

שנית – ישאלו ממה זה בנוי, האם זה ייתן משהו שאפשר יהיה ל"חלוב" או [ש]משקיעים [את] הכספים בדברים שלעולם לא תהיה הכנסה מהם. אני קודם כל מוכרח לקחת ליד אמת מידה זו. יש היגיון לעשות מאמץ ולהוסיף 10,000,000 או 15,000,000 ל"י, **אם הכסף יושקע בחקלאות או בהשקיה**, [ההדגשה שלי, א.ל.] כי יהיו עוד ירקות, יהיו עוד גרעינים, אבל אם נבנה עוד בית סוהר אחד לא תהיה ממנו מחר הכנסה, אפילו אם נבנה עוד בית חולים אחד לא תהיה הכנסה נוספת... במידה שאני מבין את העניין, במידה שאני יודע באיזה מצב אנו נמצאים, הרי צריכים אנו להשקיע כל פרוטה בדבר שבעוד שנה ייתן לנו עוד איזה דבר... אני למשל מתייחס לבתי מלון לתיירות כמו לבתי חרושת, אלה ואלה צריכים לשמש לנו למקור הכנסה למטבע חוץ... איני מקבל את זאת [שבתים למתיישבים חשובים כמו כבישים]. הכביש לפוספטים הוא בשבילי דבר ראשוני, הכביש לים המלח הוא דבר ראשוני. בעצם אילו הייתי

⁵⁹⁸ ישיבות הממשלה השלישית, 22 ביוני 1952, ג"מ, הספרייה. ישיבת הסיעה, 30 ביוני 1952, אמ"ע, 24 – 1952 – 11 – 2. חוק הנפט, תשי"ב – 1952 (קריאה ראשונה), 1 ביולי 1952, דברי הכנסת, XII, עמ' 2498 – 2501.
⁵⁹⁹ סיכום פגישת במשרד החקלאות והפיתוח, 4 ו-9 בדצמבר 1951, 11 בפברואר 1952, 6 באפריל 1952, ג"מ, פ/4/902; אשכול אל גוטליב המר, 15 בינואר 1952, אי"א, ס/מכתבים יוצאים/גזברות 1951 – 1952.
⁶⁰⁰ שלמה אמיר (יועץ כלכלי לראש הממשלה, 1963-1964) העיד לפני כי עבור אשכול הפיתוח קדם בחשיבותו לצרכים חברתיים (ריאיון, 28 ביולי 1999).

בסופו של הדיון אישרה הממשלה את תקציב הפיתוח ברוב של שישה כנגד אחד (כנראה משה שפירא), אולם ועדת השרים לענייני התקציב הוסמכה לדון עם שר הסעד בהערות שנשמעו בעת הדיון. ראוי לציין שבן-גוריון תמך בהצעתו של אשכול למרות ש"יש דברים הקורעים לבי", ובכך כיוון לביטול ההקצאה למחקר מדעי.⁶⁰¹

אשכול שב וביטא את מחויבותו לפיתוח בדיון בממשלה על תקציב מטבע חוץ (תקציבי מטבע החוץ נקבעו מיולי עד יוני, בשעה שהתקציב הרגיל ותקציב הפיתוח נקבעו מאפריל עד מרס). הוא נתן תחזית אופטימית להכנסות יותר מתחזיתו של היועץ היהודי-אמריקני אוסקר גאס וקבע כי חלק גדול מהן יופנו לפיתוח. בן-גוריון נתן לו יד כשהסכים לקיצוץ משמעותי בתקציב הביטחון. אך מי שחלק על הצעת אשכול היה שר המסחר והתעשייה דב יוסף שתבע להגדיל את התקציב לקניית מזון מחשש לפגיעה בשקט החברתי – אפילו על חשבון הפיתוח התעשייתי המקומי (הן קניית המזון והן התעשייה היו מסורים לאחריותו המיניסטריאלית). לנוכח חילוקי הדעות החליט בן-גוריון לדחות את ההחלטה בנושא ולהיכנס בעצמו לעובי הקורה בין שני השרים כדי לגבש דעה משלו.⁶⁰²

לאחר פגישות נוספות של בן-גוריון עם אשכול, דב יוסף ושרים נוספים הוא גיבש הצעת פשרה אותה דחה יוסף. לבסוף התקבלה בממשלה הצעת פשרה של לבון להקצות למזון 62,000,000 דולר ולהקטין את ההקצאה לביטחון ב-2,000,000 דולר. כמו כן הוקטן תקציב הביטחון והוגדלה ההשקעה בחקלאות ובהשקיה.⁶⁰³

אף שיוסף לא קיבל את מלוא רצונו הוא הצליח לשנות למעשה את התקציב שהציע שר האוצר אשכול, ללא התערבות של פורום מפלגתי רשמי. גם הפגישה הבלתי פורמלית אצל בן-גוריון לא הועילה לאשכול. נראה שמה ששכנע את שרי הממשלה (שחלקם לא השתייכו למפא"י) היה טיעונו של יוסף כי היציבות החברתית והפוליטית עלולה להתערער בהיעדר די מזון. כמו כן אנו רואים את עצמתו של לבון שהצליח לנסח נוסחת פשרה ולאכוף אותה על ידי הצבעה בממשלה.

התקציב כלל קיצוץ בצה"ל, בהסכמתו של בן-גוריון שהכריע בעד העברת כובד המשקל מן הביטחון אל קליטת העלייה ופיתוח הארץ. אולם ביצוע ההחלטה התעכב, כנראה על ידי ראשי מערכת הביטחון. לפיכך פנה אשכול אל בן-גוריון במכתב ב-31 באוקטובר.⁶⁰⁴ בן-גוריון הסכים עמו וביצע את ההחלטה. כמחאה על כך התפטר הרמטכ"ל יגאל ידן בנובמבר 1952. זוהי דוגמה להצלחה של אשכול לממש את ההחלטות הכלכליות של הממשלה ולגיבוי שקיבל מבן-גוריון. אשכול העיד על כך בישיבת סיעת מפא"י בכנסת

⁶⁰¹ ישיבות הממשלה השלישית, 20 ביולי 1952, ג"מ, הספרייה. מהביטוי "אילו הייתי דיקטטור" אנו לומדים שאשכול חש שהוא התפשר במקצת על חלק מעמדותיו כדי להשיג תמיכה בעיקרי תכניתו.

⁶⁰² ישיבת הממשלה, 12 באוקטובר 1952, תרשומת ישיבות הממשלה השלישית, ט"ז, ג"מ, הספרייה.

⁶⁰³ ישיבת ממשלה, 14 באוקטובר 1952, תרשומת ישיבות הממשלה השלישית, ט"ז, ג"מ, הספרייה.

⁶⁰⁴ אשכול אל בן-גוריון, 31 באוקטובר 1952, א"צ, 230/1972/1395. למפרום-צורף, עמ' 284.

המאבק על האיזון התקציבי נבע מן את הצורך לרסן את האינפלציה שעמדה על כ-30% ב-1953.⁶⁰⁶ כך במועצת מפא"י במרס 1953 טען: "הייתה איזו תופעה של אינפלציה, אשר איימה, ועכשיו כפי שאומרים אצלנו בשנים האחרונות 'מותר כבר לגלות', איימה עלינו איומות. ואולי חברים מותר עכשיו להגיד כפשע [כפסע] הייתה התמוטה מן המצב שנמצאנו בו. והייתה איזו היחלצות, והיה איזה מאמץ נפשי ורצוני ושכלי. ועכשיו הכל מודים ואומרים את ההלל: התגברנו על הסכנה העצומה הזאת, אשר באה לנו כתוצאה מן הפעולה המלחמתית הכפולה: המלחמה ממש, בנשק, והמלחמה הכלכלית, מלחמת הקליטה".⁶⁰⁷ גישה דומה לנושא הביע אשכול בהצגת התקציב לשנת 1953/54 בכנסת: "ידענו את תופעות הלוואי השליליות של האינפלציה. אולם כל תקופת מלחמה ועלייה המונית היא בהכרח תקופת אינפלציה... המדיניות הכלכלית החדשה העמידה לעצמה כתפקיד עיקרי את בלימת האינפלציה".⁶⁰⁸ אשכול שב והתנגד לעידוד האינפלציה והזהיר מחזרה לימים שקדמו ל"מדיניות הכלכלית החדשה" בישיבת מרכז מפא"י בספטמבר 1953.⁶⁰⁹

הפנייה למועצת מפא"י, למרכז מפא"י ולגופים אחרים במפא"י הייתה ביטוי לאחד הכלים בהם השתמש אשכול כדי לקדם את המדיניות הכלכלית שלו (ושל משרד האוצר) – גיוס תמיכה למדיניות במוסדות מפא"י. עוד על סוגיה זאת ראו תת-סעיף 6.

באפריל 1953 הציגו אשכול ופנחס ספיר (אז מנהל מנהל הפיתוח) את תקציב הפיתוח בפני הוועדה הכלכלית של מפא"י. אמנם, כאמור למעלה, פורום זה שימש אך ורק להצגת הסוגיה והעלאת ערעורים מצד חלק מהמשתתפים ולא לקבלת החלטות – אך גם לדיונים בו היה משקל. אשכול הדגיש בדבריו כי אין מקום לתקציב גדול מדי שלא יהיה ניתן להגשים אותו, אך "אם תתבררנה אחרי כן אפשרויות [מימון] בלתי נראות מראש – אין דבר קל מלהוסיף תוספת לתקציב הפיתוח הזה".⁶¹⁰

במאי 1954 פרש אשכול בפני מרכז מפא"י את העול הכלכלי הקשה המוטל בפני המדינה ואת המשימות בתחום החקלאות, התעשייה והפיתוח (כמו במועצת מפא"י בפברואר 1952). במיוחד הוא ביקר את הצורך לממן סובסידיות בהיקף של 75,000,000 ל"י (מתקציב של 571,000,000 ל"י). בכך הראה את מחויבותו לפיתוח ולו גם על חשבון רווחתם המידית של תושבי ישראל. לבסוף הוא הציע כי לנוכח המצב תשלם המדינה מחצית מתוספת היוקר לשכירים באגרות חוב ("תעודות היסכון").⁶¹¹ הדיון בנושא זה במרכז מפא"י המשיך במשך מספר ישיבות. אשכול הסביר כי הגיע לסכום של 75,000,000 ל"י על ידי צירוף של הסכומים הבאים: 26,000,000 ל"י סובסידיות למזון, 25,000,000 ל"י הפרשי שער לסוכנות

⁶⁰⁵ ישיבת סיעת מפא"י, 5 בינואר 1953, אמ"ע, 25 – 1953 – 11 – 2.

⁶⁰⁶ למפרום-צורף, עמ' 292.

⁶⁰⁷ מועצת המפלגה המ"ד, 12 במרס 1953, אמ"ע, 87 – 1953 – 22 – 2. הדברים מופיעים בצורה פחות דרמטית בספרו של

לוי אשכול, *בחבלי התנחלות*, תל אביב, 1958 (להלן *אשכול תשי"ט*), עמ' 332.

⁶⁰⁸ "חוק התקציב לשנת הכספים 1953/54", 10 במרס 1953, *דברי הכנסת*, כרך XIII, עמ' 911.

⁶⁰⁹ ישיבת מרכז מפא"י, 27 בספטמבר 1953, אי"א, מפלגה, מרכז-מזכירות, 52-53.

⁶¹⁰ הוועדה הכלכלית, 16 באפריל 1953, אמ"ע, 30 – 1953 – 7 – 2.

⁶¹¹ ישיבת מרכז מפא"י, 27 במאי 1954, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות, 54.

לאחר שהשיג את תמיכת מפלגתו העלה אשכול ב-14 ביולי 1954 בממשלה את הצעתו לבטל חלק מההוצאה שתוכננה עבור סובסידיות למזון⁶¹³ ולהעביר את הכסף שהתפנה אל תקציב הפיתוח. הוא הציע להגדיל את תקציב הפיתוח מ-168,000,000 ל"ל"י ל-194,000,000 ל"ל"י ולממן את ההפרש על ידי ביטול סובסידיות בהיקף של 16,000,000 ל"ל"י (היקף הסובסידיות ירד ל-10,000,000 ל"ל"י) והטלת מלווה חובה במתכונת מס הכנסה בהיקף של 12,000,000 ל"ל"י. הוא נימק זאת בכך שהאינדקס עלה פחות מהמתוכנן כך שביטול הסובסידיות לא יעלה את יוקר המחיה יותר מדי, כל זאת בלי לחרוג ממסגרת התקציב הכוללת של 571,000,000 ל"ל"י. אף שחלק מהשרים חלקו על השימוש בכסף הנוסף אושרה ההצעה ללא התנגדות.⁶¹⁴ בישיבת הממשלה נעשו שינויים קטנים בתקציב לעומת ההחלטה המקורית של מרכז מפא"י מ-3 ביוני. למחרת התכנס מרכז מפא"י ואשכול דיווח בפרוטרוט על החלטת הממשלה והסביר:

אני יודע שישנם חברים הרוטנים באוהליהם על אשר לא קראנו לישיבת המרכז. אני אומר שלא צריך היה לקרוא לישיבת מרכז. אחרת כל הפעמונים היו מצלצלים... שאשכול לא ידע מה לעשות, ועל כן הלך למרכז והוא 'סויסגעמוצ'עס' הסכמה. עשינו איזה ניסיון שהיה לא מוצלח לכנס את אותם החברים שהיוו את הוועדה המצומצמת בסטודיות שונות. כל אחד מהחברים פחד לומר משהו... אני בטוח שהיה זה משגה אילו תוך המשא ומתן הייתי אומר: חכו, עלי להתייעץ עם מרכז מפלגתי... למפלגת פועלי ארץ-ישראל צריכים להיות חברים כאלה בממשלה, שבגבולות מסוימים אשר דיברו עליהם במרכז – יכול להיות להם אומץ הלב לומר: אני בטוח שאין זה בניגוד לרצון המפלגה וזה מתאים לרצונו של המרכז. ואחר כך יכול אני לפעול בממשלה כחבר ממשלה. אינני יכול בכל דיון בממשלה לומר 'סטופ' – עלי להתייעץ עם מרכז המפלגה.⁶¹⁵

יומיים מאוחר יותר המשיך אשכול באותו קו בישיבת מליאת הנהלת הסוכנות. בדיון על תקציב הסוכנות מחה אשכול על דברי משתתפים שרצו להעביר חלק מהתקציב לסיוע למפעלי תרבות ובריאות שונים ואילו הוא דרש להקדיש את התקציב להתיישבות ולעלייה.⁶¹⁶ מתיאור זה אנו לומדים כי בתקופת ממשלת שרת התחזק במקצת מעמדו של מרכז מפא"י, הגוף הייצוגי השלישי של מפא"י שכלל 131 חברים, לעומת התקופה הקודמת (1948-1953). שני הגופים הראשונים היו הוועידה שהתכנסה מדי כמה שנים ומנתה באוגוסט 1950 1,483 צירים והמועצה שהתכנסה מדי מספר חודשים ומנתה 406

⁶¹² ישיבת מרכז מפא"י, 3 ביוני 1954, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 54.

⁶¹³ אשכול הטיף לכך כבר בישיבת הממשלה ב-31 בינואר 1954, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, א, ג"מ, הספרייה.

⁶¹⁴ ישיבת הממשלה, 14 ביולי 1954, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, ט, ג"מ, הספרייה. השר דב יוסף דרש להקים נמל באילת ולכן הוטל על ועדת השרים לכלכלה לבדוק את הנושא.

⁶¹⁵ ישיבת מרכז מפא"י, 15 ביולי 1954, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 54.

⁶¹⁶ ישיבת מליאת הנהלת הסוכנות היהודית, 16 ביולי 1954, אצ"מ, S100/94.

617 מיעוט הכינוסים של הוועידה והמועצה יחד עם ריבוי חבריהן מנע מהן יכולת להשפיע על הניהול היומיומי של המפלגה והמדינה.⁶¹⁸ אשכול טרח להביא למרכז החלטות לפני שהן הוגשו לממשלה (אם כי הוא דיבר באופן לא רשמי עם שרי הציונים הכלליים עוד לפני שפנה למרכז מפא"י)⁶¹⁹ ואם סטה מהחלטות אלה – טרח להתנצל בפני המרכז. עם זאת אשכול לא היה מרוצה ממצב זה, והטיף למרכז לתת לו יד חופשית יותר.

כאמור לעיל טען אשכול בפני מרכז מפא"י כי "אני בטוח שהיה זה משגה אילו תוך המשא ומתן הייתי אומר: חכו, עלי להתייעץ עם מרכז המפלגה". נמיר שנבחר על ידי המרכז ליושב-ראש ועדת אד-הוק לענייני התקציב, התנגד לגישה זאת. אמנם, לשיטתו, כמו לשיטתו של אשכול, "בממשלה צריכים להיות חברים שהמפלגה יכולה לסמוך עליהם ואני מאמין שיש לנו חברים כאלה". אולם בניגוד לאשכול הוא גרס כי "יש להבחין בין עניין לעניין". ובמקרה זה שבו דובר על החזר סובסידיות והתנגדות לביטול סובסידיות – עניינים שנדונו כבר במרכז – לא היה מקום לחופש פעולה מצדו של אשכול. הוועדה שבראשות נמיר המליצה לקבל את הצעת אשכול לבטל סובסידיות כדי להגדיל את תקציב הפיתוח (על כך להלן) אך דרשה להגדיל גם שכר פועלי הדחק כפיצוי על העלייה במחירי הלהם. לנגד עיניו של נמיר עמד גם המאבק בשותפים לממשלה, הציונים הכלליים. הוא העריך כי זמן קצר לפני הבחירות הם לא ירצו לעזוב את הממשלה אף שהגדלת תקציב הפיתוח מנוגד לטעוניהם. יונה כסה, עקיבא גוברין ורפאל בש⁶²⁰ תמכו בנמיר, בניגוד לאביגדור עשת שהציע לא לקבל כל החלטה כדי שמפא"י לא תופיע בציבור כמפלגה תומכת בביטול סובסידיות. בסופו של הדיון התקבלה הצעת הוועדה של נמיר.⁶²¹

כאמור למעלה הפגין אשכול מחויבות גדולה לפיתוח. ביטוי נוסף לכך היה בדיונים על הקמת בנק ישראל. בבואו לפרט את תפקידיו של הבנק בישיבת ממשלה בנובמבר 1952 לא הסתפק בתפקידים מוניטריים מובהקים: "א) לייצב את כוח הקנייה של המטבע הישראלי בארץ. ב) להבטיח את ערכו בחוץ לארץ ואת שימוש לטרנסאקציות כספיות בין-לאומיות". אלא הוסיף תפקיד שלישי הקשור לפיתוח המדינה: "ליצור ולשמור על רמה גבוהה של ייצור, תעסוקה והכנסה לאומית במדינה". בן-גוריון שאל כיצד יכול הבנק לשמור על התעסוקה, ואשכול ענה: "על ידי הוצאה לפועל של מדיניות הממשלה אפשר להרחיב ולכוון התעסוקה, הבנק יעזור לממן את מדיניות הממשלה".⁶²² בדיונים המכריעים בממשלה במאי 1954 שב אשכול ולחץ, בניגוד לגישתם של שרי הציונים הכלליים ופנחס רוזן, בעד הקמת בנק ממלכתי המחויב למטרות פיתוח על ידי הכוונת אשראי לחקלאות ולתעשייה ובעל סמכויות על מערכת הבנקאות בישראל. מצד שני ביקש אשכול למנוע עצמאות יתר של הבנק כלפי הממשלה ולכן תמך בהקמת מועצה מייעצת וועדה מייעצת לצד הנגיד ולא ועד מנהלים בעל סמכות החלטה. בוויכוח זה נתמך אשכול בממשלה הן על

⁶¹⁷ לפי יצחק קויפמן שטוען כי מספר חברי המפלגה הגיע ב-1950 ל-67,000 וב-1953 ל-125,000, ("המבנה הארגוני של המפלגה", הפועל הצעיר, 3 במרס 1953, עמ' 7).

⁶¹⁸ בראלי תשס"א, עמ' 53-54.

⁶¹⁹ דברי אשכול במרכז מפא"י ב-15 ביולי 1954, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 54.

⁶²⁰ רפאל בש (1913-2000). עלה מלטווייה ב-1938. חבר קיבוץ כפר בלום. מנהל המחלקה לנוער במרכז מפא"י 1950-

1953. מזכיר מפא"י (עם יונה כסה) 1954-1956. ח"כ 1949-1955. פרש לרפ"י ב-1965.

⁶²¹ ישיבת מרכז מפא"י, 15 ביולי 1954, אמ"ע, 64 – 1954 – 23 – 2.

⁶²² ישיבת הממשלה, 16 בנובמבר 1952, תרשומת ישיבות הממשלה השלישית, י"ז, ג"מ, הספרייה.

⁶²³ אשכול שב על גישה זו בדבריו בכנסת ביוני 1954 בעת שהציג את חוק בנק ישראל.⁶²⁴ בדברים אלה היה רובד קיינסיאני מתון, כלומר ראיית האיזון התקציבי כאמצעי, רצוי אמנם, אך לא בבחינת "כזה ראה וקדש", ונכונות להשתמש בגירעון תקציבי למימון הוצאות של המדינה להגברת הפיתוח, הייצור והתעסוקה.

ביטוי נוסף לגישה הקיינסיאנית המתונה של אשכול היה בישיבת הממשלה בנובמבר 1952, כאשר לנוכח הדיווחים על אבטלה הציע הקצבת מיליון ל"י לעבודות דחק, מחצית הסכום על חשבון התקציב הרגיל ומחציתו על חשבון תקציב הפיתוח (על ידי הרשויות המקומיות). לצורך זה הוקמה ועדת שרים בהרכב אשכול, נפתלי מאירסון ושפירא. אשכול לא נרתע מהקצאת הכסף לעבודות הדחק למרות שהגירעון במחצית הראשונה של שנת התקציב (אפריל-אוקטובר 1952) הגיע ל-16,000,000 ל"י.⁶²⁵ ראוי לציין שבדבריו בממשלה על האבטלה נקט אשכול קו שונה מדבריו בוועד הפועל הציוני באותם ימים: "אני סבור שאין בישראל חוסר עבודה ואין יסוד לחוסר עבודה... 250 נקודות ההתיישבות הקיבוצית יכולים לקלוט עוד 10,000 איש בערך בלי שירגישו כי באו אל קרבן".⁶²⁶ דברים אלה מנוגדים לדברים שאמר אשכול בממשלה, אולם יש קו המחבר את דברי אשכול בממשלה לדבריו בוועד הפועל הציוני. בדיון בממשלה על חוסר התעסוקה קבע: "ידוע שיש מחסור בידיים עובדות בהתיישבות, אני מסופק אם מספר האנשים שצריך להיות שם ישנו לפחות החצי. כיום יש 15,000 דונם המצוידים במים מרכזיים והמים אינם מנוצלים".⁶²⁷ ואילו בוועד הפועל הציוני טען בהמשך דבריו: "אין סיבה לכך שיהא חוסר עבודה בארץ לעשרות אלפי אנשים. בשביל כל אלה יש עבודה! יש אדמה ויש מים! גם חוסר עבודה יעלה לנו בכסף, והרי ניתן להוציא את הכספים המיועדים להעסקת מובטלים לצורכי השקעה במשקים ובמפעלים".⁶²⁸ כאן אנו רואים כי אשכול הודה בחצי פה שיש אבטלה בישראל והוא שב אל אותה תרופה שהציע בממשלה כנגד האבטלה – התיישבות.

לגופו של עניין ההתיישבות לא הביאה מזור לבעיית האבטלה, וזו גדלה עד ל-11% ב-1953, בין השאר בגלל יציאתם של העולים החדשים ממחנות העולים (בהתאם לתכניתו של אשכול לביטול מחנות העולים והקמת המעברות מ-1950) והשתלבותם הרשמית בשוק העבודה, מה שהגדיל את מספרם של דורשי העבודה.⁶²⁹

⁶²³ ישיבות הממשלה, 12 ו-26 במאי 1954, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, ו, ג"מ, הספרייה.

⁶²⁴ למפרום-צורף, עמ' 305.

⁶²⁵ ישיבת ממשלה, 16 בנובמבר 1952, תרשומת ישיבות הממשלה השלישית, י"ז, ג"מ, הספרייה. גישה דומה הפגין גם בישיבת הממשלה בדצמבר 1952: אנו עוסקים עכשיו בהכנת תכניות למפעלי תעסוקה, אשר כוונתן להעביר אנשים לעבודה יצרנית, ואנו לוחצים לחץ גדול על המשק החקלאי... שהוא יעשה מאמץ לקבל אנשים לעבודה". ישיבה ב-28 בדצמבר 1952, תרשומת ישיבות הממשלה הרביעית, א, ג"מ, הספרייה.

⁶²⁶ ישיבת הוועד הפועל הציוני, 25 בנובמבר 1952, אצ"מ, הספרייה, עמ' 65.

⁶²⁷ ישיבת ממשלה, 16 בנובמבר 1952, תרשומת ישיבות הממשלה השלישית, י"ז, ג"מ, הספרייה.

⁶²⁸ ישיבת הוועד הפועל הציוני, 25 בנובמבר 1952, אצ"מ, הספרייה, עמ' 65.

⁶²⁹ למפרום-צורף, עמ' 292. להמשך הדיון על האבטלה ראו להלן, תת-סעיף 9.

ואכן דומה שכהונתו הכפולה של אשכול בממשלה ובהנהלת הסוכנות הביאה אותו להבעת עמדות הפוכות מתוך רצון למשוך כל מוסד לעבר השני. אם בממשלה דגל אשכול בפיתוח הרי בדיון בהנהלת הסוכנות שהייתה מחויבת מלכתחילה לפיתוח (כאמצעי לעלייה, לקליטה ולהתיישבות) בנובמבר 1952 דרש לשמור על יציבות מוניטרית בכל מחיר. בהתאם ל"מדיניות הכלכלית החדשה" הוא התעקש לתת לסוכנות רק לירה אחת על כל דולר והתנגד לכל פשרה שהציעו חברי ההנהלה בנוגע לשער:

אנו מנסים לבנות איזה שהוא בניין של הפיננסים שלנו, והם בנויים על מה שהם בנויים. ברגע שאני משנה את הקורס [שער המטבע] הזה פירושו של דבר שעליי לשלם X מיליונים פונטים למישהו. אילו כולם היו אומרים, שצריך דבר זה לעשות, לא הייתה לי בררה אלא להעלות את המסים ולהוציא מהציבור 10-12 מיליון ל"י... כמעט כל יום אני חותם על מסים חדשים. התקציב הרגיל של הממשלה, שכולו בנוי על מסים... אין שום אפשרות לאזן את התקציב, מפני שהמס מכניס פחות, מפני שיש אימפורט יותר קטן מפני שיש פחות דולרים. ההוצאות של הממשלה גדלו כשם שגדלו גם בסוכנות... יש יסוד גדול להיות מסופק אם נוכל לאזן את התקציב... אין דבר יותר חשוב למדינה, לעולם היהודי ולתנועה הציונית ולסוכנות מאשר לעשות את המאמצים הגדולים ביותר להגיע ליציבות המטבע. זה יותר חשוב לא רק מאשר השער החדש, אלא מאשר שער יותר גבוה... גולדמן אמר לי ששוחח עם כלכלנים והם אמרו לו שאפשר להכניס עוד נייר [כסף] למחזור... לדעתי זה סם מוות בשבילי.⁶³⁰

המצב הכלכלי הקשה הביא את הנהגת הסיעה לכנסת בסוף נובמבר 1952 לדון בשלוש ישיבות במכלול הבעיות הכלכליות: המצב הכלכלי והכספי, מצב התעשייה והאספקה, ומצב התעסוקה. בישיבה הראשונה פרש אשכול בפני חבריו את הבעיות הכלכליות ואילו דב יוסף סקר את מצב האספקה של חומרים לשימוש התעשייה והבניין.⁶³¹ בישיבה הבאה שהתחילה בלי השתתפותו של אשכול סקרה שרת העבודה גולדה מאירסון את מצב התעסוקה במשק. היא הודיעה כי אי אפשר לצפות שרק משרד העבודה ידאג לצמצום האבטלה (כ-20,000 פועלי תעשייה לפי קביעתו של אהרון בקר בישיבה הקודמת). אולם היא קבעה כי "אינני יודעת מה הישיבה הזאת יכולה לעשות בעיקר כשאשכול איננו" – ביטוי לחשיבות שגולדה מאיר ייחסה לאשכול. היא הזהירה כי בהיעדר טיפול בבעיית המובטלים עלול להתערער שלטון מפא"י. הישיבה התפזרה ללא קבלת החלטות בגלל התנגדות של חלק מהחברים י[צחק] שפירא ואברהם הרצפלד להצעות עקיבא גוברין ופנחס לבון להקים ועדה לטיפול במצב הכלכלי. בינתיים הגיע אשכול והביע התנגדותו לכל ועדה מטעם הסיעה "כי בעניינים אלה צריכים לעשות השרים הכלכליים". לבסוף התקבלה הצעתו לפיה הסיעה תמתין שבועיים עד שהשרים הכלכליים מטעם מפא"י יגבשו הצעות לשיפור המצב הכלכלי. לבון ציין כי הוא היה מעדיף שלצד השרים הכלכליים ישתתפו גם כמה חברי כנסת בוועדה – אך הסיר את הצעתו לנוכח התנגדותו של אשכול.⁶³²

⁶³⁰ ישיבת הנהלת הסוכנות, 27 בנובמבר 1952, אצ"מ, S100/84. עמדה דומה הביע אשכול במברק אל נחום גולדמן, רוז הלפרין וג'ורא יוספטל בניו יורק, 25 בדצמבר 1952, אצ"מ, Z6/696.

⁶³¹ ישיבת סיעת מפא"י בכנסת, 24 בנובמבר 1952, אמ"ע, 24 – 1952 – 11 – 2.

⁶³² ישיבת סיעת מפא"י בכנסת, 1 בדצמבר 1952, אמ"ע, 24 – 1952 – 11 – 2.

לדעתי התנגדותו של אשכול מראה כי אף שהיה מוכן לשתף את חברי הסיעה במידע על צעדים כלכליים שנקט או אפילו צעדים שעמד לנקוט (יותר מאשר גופים רשמיים אחרים של מפא"י) – הוא התנגד לשתפם בביצוע המדיניות הכלכלית, נושא שנמסר לו על ידי הממשלה והכנסת.

לא מצאתי תיעוד לפגישה בין השרים הכלכליים לבין חברי הסיעה לאחר כשבועיים. בכל מקרה הסיעה הייתה עסוקה באותה עת בכינון קואליציה חדשה. כחודש מאוחר (לאחר שבינתיים השתנה הרכב הממשלה וזהות השרים הכלכליים של מפא"י⁶³³) נפגשו השרים הכלכליים של מפא"י, אשכול מאירסון ונפתלי עם "ועדת הסיעה" שכללה את עמי אסף,⁶³⁴ יוסף אפרתי,⁶³⁵ עקיבא גוברין, אליעזר ליבנה ומרדכי נמיר. בישיבה זו התעורר ויכוח בין שר החקלאות נפתלי שביקש לשחרר את בשר העופות מפיקוח, כי הממשלה לא הצליחה לספק לבעלי הלולים מספיק מזון לעופות לבין שרת העבודה מאירסון שהתנגדה לכך. אשכול לא התערב בוויכוח אך הוחלט להמשיך לדון בנושא התעסוקה במשק.⁶³⁶ לדיון זה קדמה הצעתו של אהרון בקר במרכז מפא"י לפיה ב-1953 יקבלו הפועלים תוספת שכר רק בהתאם לעליית האינדקס או לעלייה בתפוקה מעבר לנורמה. שמואל דיין הציע להוריד את השכר ולהגדיל את שעות העבודה. לשיטתו היה צריך להוריד את רמת החיים לרמה שישראל מקיימת אותה ולא הסיוע האמריקני. (מעניינת הערתו: "אם נמיר יחשוב יחד עם בקר – שנראה לי שהם קובעים את המדיניות יותר מהממשלה... יבינו שאין דרך אחרת") בסופו של הדיון התקבלה הצעתו של בקר. אשכול לא השתתף בישיבה זו אך אשתו אלישבע השתתפה בה בזכות עצמה.⁶³⁷

בינואר 1954 החליף שרת את בן-גוריון בתפקיד ראש הממשלה, ופנחס לבון קיבל את תפקיד שר הביטחון. אף לאחר שבן-גוריון פרש מראשות הממשלה המשיכו מנהיגי מפא"י להמשיך להתייעץ בו ולקבל ממנו לעתים הכשר לפעולותיהם. בין אלה היו ראש הממשלה שרת, שר הביטחון לבון וגם שר האוצר אשכול. כך בינואר 1954 ביקש אשכול מבן-גוריון תמיכה בקיצוץ משמעותי בתקציב הביטחון ונענה בשלילה. בן-גוריון אף רמז לאשכול כי אולי עדיף היה אילו היה מסכים לקבל על עצמו את תפקיד ראש הממשלה: "יש לעשות קימוצים בפנים [ללא קיצוץ הכוח הצבאי], וחזקה על לבון ומשה [שרת] שיעשו ככל האפשר".⁶³⁸ בסופו של דבר הציע אשכול לממשלה קיצוץ קטן בהוצאה על הביטחון בתקציב 1954/55 – 100,000,000 ל"י בתקציב הרגיל ו-10,000,000 ל"י לביצורים בתקציב הפיתוח) לעומת 105,000,000-108,000,000 ל"י שמשרד הביטחון היה צריך לקבל אילו היה מקבל כסף לפי הפרמטרים של תקציב 1953/54. בכל זאת היווה תקציב הביטחון עול כבד של 17,5% מתקציב

⁶³³ ראו להלן, תת-סעיף 5.

⁶³⁴ עמי אסף (1903-1963). נולד בראש פינה. ממיסדי כפר יהושע. מזכיר תנועת המושבים מ-1936. חבר כנסת 1949-

1963. סגן שר החינוך 1955-1963.

⁶³⁵ יוסף אפרתי (1897-1975) נולד ברוסיה ועלה ב-1913. ממיסדי וראשי "חבר הקבוצות". חבר בקבוצת גבע מ-1925.

ח"כ 1949-1965. סגן שר החקלאות 1952-1955.

⁶³⁶ ישיבת ועדת הסיעה והשרים הכלכליים, 30 בדצמבר 1952, אמ"ע, 30 – 11 – 2.

⁶³⁷ שיבת מרכז מפא"י, 25 בדצמבר 1953, אמ"ע, 60 – 23 – 2.

⁶³⁸ יומן בן-גוריון באינטרנט, 9 בינואר 1954. בן-גוריון מדווח ביומנו גם על פגישות עם אשכול בנושא הנוער ב-10 באפריל

1954 וב-7 במאי 1954 (יומן בן-גוריון באינטרנט, 23 במאי 1954); בנושאי ציונות והתיישבות ב-3, 4 ו-17 ביוני 1954

(יומן בן-גוריון באינטרנט, 22 ביוני 1954). בנושא המו"מ עם ג'ונסטון ב-26 ביוני 1954 (יומן בן-גוריון באינטרנט, 26 ביוני

1954). אשכול ביקר ב-22 ביולי 1954 (יומן בן-גוריון באינטרנט, 7 באוגוסט 1954). כמו כן התכתבו אשכול ובן-גוריון,

לדוגמא מכתבו של אשכול אל בן-גוריון, 24 במרס 1954, ארכיון המכון למורשת בן-גוריון, התכתבות; וכן למפרנס-צורף, עמ' 303.

639 שר הביטחון לבון התנגד לקיצוץ בתקציב משרדו ולאחר דיונים בוועדת שרים הציע
אשכול להוסיף 6,000,000 ל"י לתקציב הביטחון על ידי קיצוץ רוחבי של 4% בתקציבי שאר משרדי
הממשלה. 640 בסך הכל הגיע חלקו של הביטחון ל-18.5% מ-571,000,000 ל"י (היקפו הסופי של
התקציב). 641 יצחק גרינברג טוען כי מאז 1954 החלה מגמה של הגדלת תקציב הביטחון, בניגוד לשנים
1950-1953 בהן צומצם התקציב בהדרגה. 642

3.א.5: עם הציונים הכלליים בממשלה

בדצמבר 1952 השתנה הרכב הממשלה. הסיעות הדתיות התפטרו מהממשלה 643 ואת מקומן תפסו שתי
סיעות: הציונים הכלליים, על 23 המנדטים שלה (עם הסיעות הנלוות) והפרוגרסיבים (ארבעה מנדטים).
למרות גודל סיעת הציונים הכלליים היא הצטרפה לממשלה בלי לקבל אף לא אחד מהתיקים המרכזיים:
ביטחון, חוץ ואוצר. תחת זאת היא קיבלה ארבעה תפקידים בממשלה: תיק המסחר והתעשייה (פרץ
ברנשטיין), תיק התחבורה (יוסף ספיר), תיק הבריאות (יוסף סרליון) ותיק הפנים (ישראל רוקח). נציג
הפרוגרסיבים פנחס רוזן קיבל את תפקיד שר המשפטים. רוב השרים החדשים קיבלו תיקים שהיו קודם
בידי נציגי המפלגות הדתיות או בידי מינוי מקצועי (חיים הכהן שכיהן כשר המשפטים מאז יוני 1952).
בישיבת הוועדה המדינית בדצמבר 1952 קשר אשכול את המצב הכלכלי עם המצב הפוליטי: "יש לעשות
פיתוח, לרסן אינפלציה, לעשות קצת דפלציה... כאשר יש בכנסת רוב גדול מ-61 חבר". לכן תמך
בהרחבת הממשלה לא רק על ידי הציונים הכלליים אלא גם בעזרת הפרוגרסיבים, הפועל המזרחי ואפילו

639 דברי אשכול בישיבת הממשלה ב-31 בינואר 1954, *תרשומת ישיבות הממשלה החמישית*, א, ג"מ, הספרייה.

640 ישיבת הממשלה, 10 בפברואר 1954, *תרשומת ישיבות הממשלה החמישית*, ב, ג"מ, הספרייה.

641 יצחק גרינברג נוקב במספרים שונים. לטענתו תקציב הביטחון לשנת 1954 (הערה: במונחים כספיים לא הייתה שנת 1954
אלא 1954/55, מאפריל 1954 עד מרס 1955) הגיע ל-121,900,000 ל"י במחירים שוטפים ו-150,300,000 ל"י במחירים
קבועים (לפי המדד של שנת 1959) שהיווה 19.5% מתקציב המדינה שהגיע ל-625,200,000 ל"י. אין ביכולתי להפריך או
להוכיח את תקפות מספריו כי אין הוא נותן מקור ברור אלא מסתמך על "ארכיון צה"ל" בלי לתת מספרי תיקים (יצחק
גרינברג, *חשבון ועוצמה, תקציב הביטחון ממלחמה למלחמה 1957-1967*, תל אביב, תשנ"ז [להלן *גרינברג תשנ"ז*], עמ' 18-
20, לוח 1, עמ' 205 הערה 1). הסכום של 106,000,000 ל"י מתוך 571,000,000 ל"י ברור גם מהוויכוח שפרץ בממשלה
ב-28 בפברואר 1954 בעקבות הצורך לממן ב-250,000 ל"י גיוס חירום של חטיבת מילואים (*תרשומת ישיבות הממשלה
החמישית*, ג, ג"מ, הספרייה). ב-24 באוקטובר 1954 ביקש השר לבון להגדיל את תקציב הביטחון ב-7,200,000 ל"י כדי
לממן רכש נוסף בצרפת והממשלה אישרה את הצעתו (ישיבות הממשלה החמישית, ג"מ, הספרייה). ב-24 בנובמבר החליטה
הממשלה להגדיל את התקציב הרגיל ב-4,000,000 ל"י לצרכים אורחיים. לפי "הערכת הכנסות והוצאות של מטבע חוץ לשנת
1954/55" (תקציב מטבע חוץ) תוכננו הוצאות והכנסות בסך 346,000,000 דולר (דברי אשכול בישיבת הממשלה, 13 ביוני
1954, *תרשומת ישיבות הממשלה החמישית*, ז, ג"מ, הספרייה). בישיבת הממשלה ב-21 בנובמבר 1954 (*תרשומת ישיבות
הממשלה החמישית*, י"ד, ג"מ, הספרייה) טען אשכול כי התקציב עמד במקור על 572,525,000 ל"י, אך לאחר תיקונים הוא
עלה ל-584,425,000 ל"י. בינואר 1955 העריך אשכול כי הכנסותיה של המדינה בשנת התקציב 1954/55 יגיעו ל-
590,000,000 ל"י, 18,000,000 ל"י יותר מהאומדן המקורי (ישיבת הממשלה, 19 בינואר 1955, *תרשומת ישיבות הממשלה
החמישית*, י"ז, ג"מ, הספרייה). אולם לנוכח השיפור במצב הכלכלי (ועל כך להלן) הביא אשכול לממשלה ב-20 במרס 1955
הצעה להגדיל את תקציב 1954/55 ב-40,000,000 ל"י – מה שהביא בסופו של דבר לנתון אותו מביא גרינברג בספרו.

642 *גרינברג תשנ"ז*, עמ' 18-20.

643 ב-24 בדצמבר, יום לאחר אישור הממשלה בכנסת, חזרו סיעות הפועל המזרחי והמזרחי לקואליציה. הפועל המזרחי קיבלה
שני תפקידים בממשלה: שר הסעד והדתות (משה שפירא) ושר הדואר (יוסף בורג). סיעות אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל
נותרו מחוץ לממשלה ולקואליציה.

644 דיונים אלה הראו שוב (כמו בפרשת מטבע החוץ באוקטובר 1952) את העצמה הפוליטית שצבר לבון במקביל לעצמה שצבר אשכול. ואילו בן-גוריון הפחית באותה עת את מעורבותו בניהול השוטף של העניינים הפוליטיים.

כניסת הציונים הכלליים לממשלה הגדילה אמנם את הקואליציה, אך מבחינתו של אשכול היא הייתה כרוכה במאבק מתמיד עם שרי הציונים הכלליים על המדיניות הכלכלית, מאבק שנגזר מהיסודות האידאולוגיים השונים של מפא"י ושל הציונים הכלליים. כך בדיון על התקציב לשנת הכספים 1953/54 בפברואר 1953 נאלץ אשכול להתמודד עם דרישת שר התחבורה יוסף ספיר לקצץ בתקציב. ב-20 בפברואר הוא העלה שאלה זאת בפני הוועדה לשאלות כלכליות של מפא"י. הוא שילב זאת עם הצעתו מינואר 1953 בוועדה הכלכלית להטיל מלווה של 5% על ההכנסות החייבות במס הכנסה (אלא שעתה הוא הוריד אותו ל-3%) ועם הצעתו ליישב 10,000 משפחות בחקלאות (6,000 התיישבות חדשה ו-4,000 בהתיישבות הקיימת). בסופו של הדיון קיבלה הוועדה את הצעותיו בתוספת קיצוץ רוחבי של 3 – 5 אחוזים בכל התקציבים פרט לביטחון, משטרה וחינוך.⁶⁴⁵

בדיון בממשלה ב-25 בפברואר דיבר אשכול לפי מה שסוכם בוועדת הכלכלה המפלגתית. כדי לדחות את הצעת הקיצוץ של יוסף ספיר הוא העלה באופן רטורי הצעה לפיה שר הפנים רוקח יקצץ בתקציבה של עיריית תל אביב, הרשות המקומית הגדולה ביותר ושהייתה בשליטת מפלגת הציונים הכלליים (רוקח כיהן כראש העירייה של תל אביב מאז 1936 ורק מספר חודשים לאחר שנכנס לממשלה הוחלף על ידי איש מפלגתו חיים לבנון). הוא גם נאלץ להתווכח עם שר הבריאות סרלין שתמך בביטול הפיקוח על מטבע חוץ בטענה שהדבר יביא להזרמת הון מחו"ל לישראל: "אינני שותף לזאת... כאשר מישהו יש לו רגליים חלשות אין לייעץ לו לנסות להתהלך על קרח דק".⁶⁴⁶ הדיון לא הוכרע והנושא הועבר לוועדת שרים לענייני התקציב. ועדת השרים לא הגיעה לנוסחא מוסכמת והדיון חזר למליאת הממשלה ב-1 במרס. כאן עמדו להצבעה הצעתו של יוסף ספיר לקבוע תקציב של 163,000,000 ל"י מול הצעת האוצר לתקציב של 167,250,000 ל"י. הצעת האוצר התקבלה על חודו של קול: שישה מול חמישה לאחר ששתי הצבעות ראשונות על הפחתת המכס והבלו נפלו בתיקו (5:5). ראוי לציין כי בישיבה השתתפו 14 שרים ומכאן ששלושה מהם לא השתתפו בהצבעה. נראה שבעד הקיצוץ הצביעו חמשת השרים שייצגו את הציונים הכלליים ואת הפרוגרסיבים, אך השאלה המעניינת היא מיהם שלושת השרים, ממפא"י ומהפועל

⁶⁴⁴ ישיבת הוועדה המדינית, 10 בדצמבר 1952, אמ"ע, 11ב – 1952 – 26 – 2.

⁶⁴⁵ ישיבת הוועדה לשאלות כלכליות, 20 בפברואר 1953, אמ"ע, 31 – 1953 – 7 – 2.

⁶⁴⁶ ישיבת הממשלה, 25 בפברואר 1953, תרשומת ישיבות הממשלה הרביעית, ג, ג"מ, הספרייה.

דוגמא אחרת לחילוקי דעות אידאולוגיים הייתה ערעורו של ישראל רוקח במאי 1954 על החלטת ועדת השרים לכלכלה לא לתת הלוואה או עבודה ממשלתית בקבלנות למי שאינו מגיש אישור על תשלום מסים כנדרש מפקיד השומה. ההחלטה אושרה בממשלה ברוב דעות כנגד שניים – רוקח וברנשטיין (סרלין ויוסף ספיר לא השתתפו בהצבעה כי שהו בחו"ל).⁶⁴⁸ אשכול התלונן בממשלה שכאשר הוא משתף במידע את השרים הכלכליים מטעם הציונים הכלליים – הם גומלים לו בהדלפה לעיתונות.⁶⁴⁹ נראה כי כוונתו הייתה למאמר "הציונים הכלליים מתנגדים לתכנית ביטול הסובסידיות" שהתבסס על שיחה עם השר פרץ ברנשטיין.⁶⁵⁰ ביוני 1954 התלונן אשכול על שוועידת הציונים הכלליים החליטה כי חוקי מס הכנסה הם בלתי מוסריים ובלתי ראוים.⁶⁵¹

הוויכוח עם שרי הציונים הכלליים התלהט שוב במלוא עוזו באוקטובר 1954 בעקבות התאבדותו של האופה ישראל סיני שנדרש לשלם מס הכנסה על שנים קודמות שבהן לא שילם.⁶⁵² האופה נמצא תלוי במעדנייה שלו בשכונת ממילא בירושלים, ובכיסו מכתבים בהם הסביר את התאבדותו בכך שלא יכול היה לעמוד בתשלומים שמס הכנסה דרש ממנו. הוא השאיר אחריו אישה וחמישה ילדים. לדברי בני משפחתו הוא נדרש לשלם מאות לירות, עוקל ממנו תנור אפייה ואף איימו לעקל ממנו את שאר המאפייה.⁶⁵³

בנובמבר 1954 התווכח אשכול עם שרי הציונים הכלליים בעקבות שביתת סוחרים בתל אביב⁶⁵⁴ – שביתת מחאה בגלל התאבדותו של סיני.⁶⁵⁵ כתוצאה מהוויכוח בממשלה כינס אותה ראש הממשלה שרת במיוחד כדי לדון ב"סדרי עבודתה של הממשלה".⁶⁵⁶ בדיון הטיח אשכול בשרי הציונים הכלליים כי בעבר ביקרו אותו על שהאוצר אינו גובה כראוי את המסים, אך כאשר הוא פועל לגביית מסים – הם מרימים קול ביקורת. הוא טען כי השכירים משלמים 55% מהכנסות מס הכנסה. ברור לו כי העלמות מס בקרב השכירים הן מועטות ביותר לעומת העצמאים. כל צעד אדמיניסטרטיבי שביקש לנקוט כדי להגביר את גביית מס הכנסה, כמו דרישה לאישור ממס הכנסה (כאמור למעלה) או ניצול החלפת כרטיסי המזון – הוכשל על ידי שרי הציונים הכלליים בטענה שיש לחוקק חוק חדש לצורך זה. כתוצאה מכך נאלץ אשכול, לטענתו, להעלות את המסים העקיפים ובכך לגרום להעלאת האינדקס.

⁶⁴⁷ "הממשלה אישרה את הצעת התקציב הרגיל לשנת 1953/54", הארץ, 2 במרס 1953, עמ' 1. "צפויה העלאת מסי העקיפין", מעריב, 2 במרס 1953, עמ' 1. "הממשלה אישרה תקציב 1953/54", הבוקר, 2 במרס 1953, עמ' 1. "167 מיליון ל"י – התקציב הרגיל לשנת הכספים 1953/54", דבר, 2 במרס 1953, עמ' 1.

⁶⁴⁸ ישיבת הממשלה, 9 במאי 1954, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, ו, ג"מ, הספרייה.

⁶⁴⁹ ישיבת הממשלה, 16 במאי 1954, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, ו, ג"מ, הספרייה.

⁶⁵⁰ "הציונים הכלליים מתנגדים לביטול הסובסידיות", הבוקר, 14 במאי 1954, עמ' 1.

⁶⁵¹ ישיבת הממשלה, 27 ביוני 1954, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, ח, ג"מ, הספרייה.

⁶⁵² ישיבת הממשלה, 31 באוקטובר 1954, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, י"ג, ג"מ, הספרייה.

⁶⁵³ "לא היו לו אויבים – אך היו לו חובות...", הבוקר, 4 באוקטובר 1954, עמ' 4.

⁶⁵⁴ ישיבת הממשלה, 7 בנובמבר 1954, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, י"ג, ג"מ, הספרייה.

⁶⁵⁵ "שביתה כללית ביום השלושים להתאבדות סיני", הבוקר, 29 באוקטובר 1954, עמ' 1. "המסחר הושבת אתמול ברחבי הארץ", הבוקר, 3 בנובמבר 1954, עמ' 1.

⁶⁵⁶ ישיבת הממשלה, 8 בנובמבר 1954, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, י"ג, ג"מ, הספרייה.

אחת מנקודות המחלוקת המרכזיות בוויכוח בממשלה היה מעמדה של חברת "מקורות" – חברה שאשכול ייסד ב-1937 ונשאר בהנהלתה עד שהתמנה לשר אוצר. דווקא שרי הציונים הכלליים – מפלגת המעמד הבינוני והיזמה החופשית – דרשו במפגיע את הלאמתה. הסיבה לדרישה זאת הייתה הרצון להוציאה מידי ההסתדרות הכללית.⁶⁵⁷ נימוקי הציונים הכלליים היו שהממשלה השקיעה בחברה 50,000,000 ל"י ואילו ההסתדרות השקיעה רק כמה מאות אלפי ל"י וכי חברות תשתית אחרות שהיו מזוהות עם היזמה הפרטית – חברת החשמל וחברת האשלג – הולאמו.

אשכול טען כי שרי הציונים הכלליים הכשילו כל צעד אדמיניסטרטיבי שביקש לנקוט כדי להגביר את גביית מס הכנסה, כמו דרישה לאישור ממס הכנסה (כאמור למעלה) או ניצול החלפת כרטיסי המזון – בטענה שיש לחוקק חוק חדש ומיוחד לצורך זה. כתוצאה מכך נאלץ אשכול, לטענתו, להעלות את המסים העקיפים – מה שגרם להעלאת מדד יוקר המחיה.

כמו כן הגן אשכול על המדיניות ביחס ל"מקורות", חברת החשמל וחברת האשלג שהתקיימו למעשה כמונופולים. הוא טען כי הממשלה והוא בתוכה לא רצתה להשתלט על חברות החשמל והאשלג אלא שהבעלים הפרטיים, אברהם רוטנברג ומשה נובומייסקי (בהתאמה) הם שחפצו בכך.⁶⁵⁸ לגבי חברת "מקורות" טען כי יש להגן על "זכות ראשונים", כי במשך השנים ההסתדרות השקיעה בה כ-10,000,000 ל"י ולא רק כמה מאות אלפי ל"י. יתרה מזאת, הוסיף אשכול, אין הוא שולל עקרונית העברת הבעלות על "מקורות" לידי הממשלה אלא ששר האוצר הקודם קפלן העדיף שהממשלה תעניק הלוואות ל"מקורות" ולא תרכוש את מניותיה.

למעשה דרישתם של הציונים הכלליים להלאים את "מקורות" הייתה במידה רבה התפרצות לדלת פתוחה – ככל שעולה מהתכתבותו של גזבר הסוכנות גיורא יוספטל עם מזכירי מפא"י מאיר ארגוב, יונה כסה ורפאל בש ב-1954 בהם הביא את הצעתם של נציגי הסוכנות בהנהלת מקורות (כולם חברי מפא"י אליבא דיוספטל) לפיה תיכנס הממשלה כשותף במקורות על ידי קניית שליש ממניות מקורות. יוספטל טען כי ראשי המשק ההסתדרותי מתנגדים למהלך, אך אנשי משרד האוצר, כלומר אשכול, תומכים בו.⁶⁵⁹ כך המשיך אשכול לגולל בישיבת הממשלה מסכת ארוכה של ביקורות על הציונים הכלליים, בממשלה ומחוצה לה (12 עמודי פרוטוקול!) עד שראש הממשלה נעל את הישיבה וקבע שבמועד אחר יגיעו להחלטות. חשוב לציין שהביקורות השונות שהעלה אשכול נגעו לפרטים וטיעונים שונים שהעלו שרי הציונים הכלליים, אולם הוא לא הביא מסכת טיעונים סוציאליסטית קיצונית (שמעולם לא החזיק בה) והוא אף טרח להדגיש בראשית דבריו כי הוא אוהד הן את הסקטור ההסתדרותי והן את הסקטור הפרטי.

⁶⁵⁷ לאמתו של דבר "מקורות" לא הייתה חברה הסתדרותית במלוא מובן המילה. היא הוקמה כחברה משותפת לחברה ההסתדרותית "ניר בע"מ", לסוכנות היהודית, לקרן הקיימת וליישובים החקלאיים. *למפרו-צורף*, עמ' 160.

⁶⁵⁸ בזאת התעלם אשכול מהאילוצים הקשים שהביאו את הבעלים הפרטיים "לרצות" למכור את אחזקותיהם בחברות הפרטיות – בראש ובראשונה המעבר משלטון מנדטורי בריטי שהעניק את הזיכיונות הפרטיים לפתח רוטנברג ולמשה נובומייסקי לשלטון ישראלי ריבוני, מה שהקשה מאוד על הבעלים הפרטיים לגייס הון בריטי לפיתוח המפעלים שלהם כפי שנהגו לעשות בתקופת המנדט. לעומת זאת מדינת ישראל נחשבה כעת ללווה בטוח יותר מהחברות הפרטיות הנ"ל והיא השקיעה בהן הון רב עוד לפני שהבעלות עברה לרשותן. *לוי-פאור תשס"א*, עמ' 105-118, 223-225. ראוי לציין כי בדיון במזכירות מפא"י ב-16 באוקטובר 1949 התנגד אשכול להלאמת מפעלי ים המלח (ינאי 1987, עמ' 226-227).

⁶⁵⁹ גיורא יוספטל אל מאיר ארגוב, 31 בינואר 1954; יוספטל אל יונה כסה ורפאל בש, 21 באוקטובר 1954, אמ"ע, 2 – 601 – 1954 – 37.

באותה תקופה טען אשכול בישיבת מרכז מפא"י: "אני אומר זאת בפעם הראשונה בפומבי: שהיות משרד המסחר והתעשייה לא בידנינו – זה לדעתי אסון למדינה" והוא הביע תקווה כי בקואליציה הבאה יחזור משרד זה לידי מפא"י.⁶⁶⁰ חילוקי דעות פחות חריפים התעוררו בממשלה בנובמבר 1954 בשאלה האם לתת משכורות גבוהות במיוחד לשכבה דקה של מנהלים. אשכול היה מוכן לכך אך חשש שמא שבעקבות זאת תבוא דרישה משאר עובדי המגזר הציבורי ואילו יוסף ספיר תמך בכך בכל לב.⁶⁶¹ באופן דומה התעורר ויכוח בדצמבר 1954 על שכר הרופאים.⁶⁶² ויכוח אחר ניהל אשכול עם שרי הציונים הכלליים ביוני 1955 כאשר טען כי שיטת המכרזים היא לעתים אינה רווחית לאוצר המדינה. יש מקרים בהם ניתן להשיג ביצוע עבודות ציבוריות, כמו בניית מסילת רכבת אל באר שבע, יותר בזול כאשר אין מכרז ציבורי. לצורך הוויכוח הוא העלה את הקמת אחת עשרה הנקודות בנגב ב־1946 – בלי מכרז.⁶⁶³ לעתים הביאה ישיבתם של הציונים הכלליים בממשלה לעימותים על בסיס אישי ולא רעיוני. כך בנובמבר 1954 התנגדו שרי הציונים הכלליים לרשימת המועמדים שהביא אשכול כדי לכהן בוועדה המייעצת ובמועצה המייעצת של בנק ישראל, נושא שעוגן בהסכם הקואליציוני של ממשלת שרת בינואר 1954.⁶⁶⁴ אמנם אשכול ביקש לתת ייצוג ברשימה שלו למגזרים שונים אך הצעתו לא השביעה את רצון הציונים הכלליים. לפי הצעתו של לבון נדחה הדיון כדי לנסות לגבש רשימה מוסכמת.⁶⁶⁵ בדיונים הצטמצמו חילוקי הדעות ובישיבת הממשלה הבאה העניין הועמד להצבעה ואושר ברוב קולות.⁶⁶⁶ בינואר 1955 התעוררה מחלוקת בין אשכול לבין שרי הציונים הכלליים על תקציב 1955/56. אשכול לא הצליח להגיע להצעה מוסכמת בוועדת השרים לענייני התקציב (הכוונה לוועדת השרים לענייני כלכלה שישבו בה עשרה שרים מתוך שישה עשר חברי הממשלה)⁶⁶⁷ והוא האשים כי אין בממשלה "אספרי זה קור" (רוח צוות).⁶⁶⁸ אשכול דיווח למרכז מפא"י בינואר 1955 על המאבק על תקציב 1955/56 עם שרי הציונים הכלליים במסגרת ישיבת מרכז שהוקדשה להיערכות מפא"י לקראת מערכות הבחירות להסתדרות, לרשויות המקומיות ולכנסת, ולא לקבלת החלטות כלכליות.⁶⁶⁹ ביוני 1955, בצל הבחירות המתקרבות לכנסת השלישית, הפכה לשון הדיבור בממשלה לחריפה יותר ויותר. כך אמר השר ישראל רוקח כי אשכול מאשים אותו בלקיחת שוחד (בתגובה לרמיזותיו של אשכול על חרדותיו של רוקח לאדמה חקלאית)⁶⁷⁰ ואילו אשכול ביקר את השר פרץ ברנשטיין על שכתב במאמר שהממשלה בעצמה אינה בוטחת ביציבות המטבע וראש הממשלה שרת העיר כי הדבר אינו הולם שר

⁶⁶⁰ ישיבת מרכז מפא"י, 3 בדצמבר 1954, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 54. אשכול הסביר כי לא ייתכן כי מפלגה אחת צריכה לדאוג לענייני האיגוד המקצועי והשנייה לתיעוש. זה מקביל למצב בו יש לפרה שני בעלים, האחד מאכיל והשני חולב "והאחד אינו יודע מהשני".

⁶⁶¹ ישיבת הממשלה, 24 בנובמבר 1954, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, י"ד, ג"מ, הספרייה.

⁶⁶² ישיבת הממשלה, 1 בדצמבר 1954, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, ט"ו, ג"מ, הספרייה.

⁶⁶³ ישיבת הממשלה, 5 ביוני 1955, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, כ"ד, ג"מ, הספרייה.

⁶⁶⁴ דברי אשכול בישיבת מרכז מפא"י עם הסיעה בכנסת, 21 בינואר 1954, אי"א, מפלגה מזכירות-מרכז 54.

⁶⁶⁵ ישיבת הממשלה, 24 בנובמבר 1954, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, י"ד, ג"מ, הספרייה.

⁶⁶⁶ ישיבת הממשלה, 28 בנובמבר 1954, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, י"ד, ג"מ, הספרייה.

⁶⁶⁷ דברי שרת בתוך דברי אשכול במרכז מפא"י, 20 בינואר 1955, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 55.

⁶⁶⁸ ישיבת הממשלה, 9 בינואר 1955, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, י"ז, ג"מ, הספרייה.

⁶⁶⁹ ישיבת מרכז מפא"י, 20 בינואר 1955, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 55. אמ"ע, 65 – 1955 – 23 – 2.

⁶⁷⁰ ישיבת הממשלה, 5 ביוני 1955, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, כ"ד, ג"מ, הספרייה.

⁶⁷¹ המאבקים בין אשכול לבין שרי הציונים הכלליים תמו כאשר ראש הממשלה שרת התפטר בסוף יוני 1955 על רקע משפט קסטנר, והקים ממשלה חדשה, השישית במניין הממשלות, בלי השתתפות מפלגת הציונים הכלליים ואשר היוותה למעשה ממשלת מעבר.⁶⁷²

3.א.6: גיוס תמיכת חברי הכנסת של מפא"י

בפעילותו של אשכול כשר אוצר הוא נזקק לתמיכה היומיומית של חברי הכנסת מהקואליציה בכלל וממפא"י בפרט, הן במליאת הכנסת והן בוועדות הכנסת. כאמור לעיל, גם לאחר שהורחבה הממשלה בדצמבר 1952, הוא לא היה יכול לסמוך בכל תנאי על תמיכתם של חברי הכנסת הציונים הכלליים בכל עת. צורך זה גרם לו לדווח מדי פעם על עניינים כלכליים בישיבות סיעת מפא"י. בישיבת הסיעה ב-5 בינואר 1953 הוא חש בהתמררות מסוימת על היעדר התייעצויות עם הסיעה על קביעת המדיניות הכלכלית. כפי שהראיתי בפרק שני למעלה אכן המדיניות הכלכלית נקבעה על ידי שרי הממשלה במידה רבה בלי מעורבות של מוסדות המפלגה לפני מעשה, אלא רק לאחר ההחלטה. אשכול התייחס לביקורת זאת מספר פעמים, במישרין ובעקיפין.

ביטוי ישיר לביקורת זאת הייתה כאשר סיפר לסיעת מפא"י על ההתמודדות עם הגירעון בהכנסות המדינה על ידי קיצוצים, הגדלת הכנסות והימנעות מהנפקת שטרות אוצר למקרקעין (כלומר הדפסת כסף ללא כיסוי מלא). הוא הוסיף: "ושאלות ששואלים אותי לפעמים בוועדת הכספים, אם על כל דבר התייעצתי, אני עונה: על זה החלטנו א) בראשית השנה, ב) כעבור חצי שנה כאשר מסרתי דין וחשבון".

ביטוי עקיף לביקורת על חוסר התייעצות היה כאשר סיפר, בהמשך אותה ישיבה, על פגישה בלתי רשמית בביתו עם קבוצה של "מנהלי מפלגה": גולדה מאירסון, אהרון בקר ומרדכי נמיר כדי לדון בדחיית תשלום משכורות לעובדים. בכך רמז לנוכחים כי הוא מחובר אל ראשי המפלגה, ומתייעץ עימם בנושאים כלכליים עקרוניים. בסוף דבריו התערב יושב-ראש הסיעה עקיבא גוברין והגן על אשכול: "קודם כל חייב אני להגיד לזכותו של אשכול שבמשך החודשים האחרונים, הוא לא פעם מסר לסיעה על המצב, סיפר על הקשיים".⁶⁷³

לאחר שבוע שב אשכול והשתתף בישיבת הסיעה. הפעם, לצד העלאת עניינים כלכליים שוטפים ובראשם דחיית תשלום משכורות כדי לאפשר השקעות בפיתוח הציג בפני חברי הסיעה את כוונתו לשינוי מבני במדיניות הכלכלית, אף שלא היה מדובר בתכנית קונקרטית אלא בהצהרת כוונות לעתיד: "אני חושב שהחקלאות עשתה את שלה בפיתוח המשק בשנתיים האחרונות – עשתה רבות. הגיעה שעתה של התעשייה, או לפחות מוכרחה לבוא...".⁶⁷⁴

⁶⁷¹ ישיבת הממשלה, 12 ביוני 1955, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, כ"ד, ג"מ, הספרייה.
⁶⁷² דני קורן ובוועד שפירא, קואליציות, תל אביב, תשנ"ז (להלן קורן-שפירא), עמ' 251, 378. יחיעם ויץ, האישי שנרצח פעמיים, חייו משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר, ירושלים, 1995 (להלן ויץ 1995), עמ' 252-286.
⁶⁷³ ישיבת הסיעה, 5 בינואר 1953, אמ"ע, 25 – 11 – 1953.
⁶⁷⁴ ישיבת הסיעה, 12 בינואר 1953, אמ"ע, 25 – 11 – 1953.

3.א.7: הדילמה בין העדפת החקלאות לבין העדפת התעשייה

ואכן, החל ממחצית שנות החמישים של המאה ה-20 שינתה מדינת ישראל את סדר העדיפויות הכלכלי שלה והעבירה את כובד המשקל להשקעות בתעשייה. אולם השינוי במדיניות הכלכלית לא בא כתוצאה מהחלטה מוסמכת של מוסדות מפא"י – למרות שהשינוי היה יותר ממהותי ביחס לתפיסת העולם שהייתה מקובלת על תנועת העבודה. ראוי לציין כי בדבריו בכנסת באותה תקופה אשכול לא קבע מסמרות ברורים כאלה אלא התייחס בשוויון לחקלאות ולתעשייה אף ש"אני קצת קרוב לחקלאות".⁶⁷⁵

ואכן, אם נבחן את תקציב הפיתוח לשנת 1953/54 אותו הציג אשכול לממשלה ביולי 1953 הרי עדיין החקלאות הועדפה על פני התעשייה. מ-135,000,000 ל"י קיבלה החקלאות 47,300,000 ל"י (כ-35%) ואילו התעשייה (כולל מחצבים וחשמל) קיבלה רק 26,050,000 ל"י (כ-19%).⁶⁷⁶ מקור הכנסה נוסף – התיירות – קיבלה 250,000 ל"י בלבד. שאר הסעיפים עסקו בפיתוח אזורי (ירושלים, הערבה) או סעיפי בניין, שיכון, תחבורה ועבודות ציבוריות. כאשר הקשה ראש הממשלה בן-גוריון על אשכול ושאל: "האם תוכל להגיד, אם כל זה יוצא לפועל, כמה מתקרבים אנו לעצמאות כלכלית, בכמה זה יפחית הייבוא או יגדיל הייצוא?" התקשה אשכול לענות בבירור והסביר כי חלק מההשקעות בתעשייה, בחקלאות ובתשתית יביאו תשואה במשך השנים הבאות.

בדבריו בממשלה הדגיש אשכול את חשיבותה של ההשקיה (כ-20,000,000 ל"י מתוך תקציב החקלאות): "איני יודע איך להחזיר לליבותינו אותו פסוק נהדר, שנאמר ודאי על ידי חז"ל, אבל אני יודע שאוסישקין ז"ל היה משתמש בו לעתים קרובות: 'אין אונאה לקרקעות', ואני רוצה להרשות לעצמי להרחיב ולומר: אין אונאה להשקיה".⁶⁷⁷

אותה העדפה לחקלאות התגלתה עדיין גם בתקציב הפיתוח לשנת 1955/56. מתוך 192,500,000 ל"י ביקש אשכול להפנות 67,000,000 ל"י לחקלאות (למעלה מ-30,000,000 ל"י מתוכם להשקאה) ורק 17,000,000 ל"י לתעשייה (ביחד עם חשמל ומחצבים הגיע הסכום לכ-40,000,000 ל"י). הוא אף הסביר לחברי סיעת מפא"י בכנסת בינואר 1955: "מה הם עמודי התווך של תקציב הפיתוח? כמובן: חקלאות, התיישבות והשקאה, אלה שלושה שהם אחד".⁶⁷⁸ השר דב יוסף התרעם על מיעוט ההקצבה לנגב (במיוחד לפיתוח מכרות הנחושת) ולתעשייה וראובן שרי התלונן על מיעוט ההקצבה לירושלים. הנושא שב ועלה בישיבת הסיעה ב-1 בפברואר 1955. אשכול הגן על עמדתו שאי אפשר לעשות את הכל בבת אחת ויש לפעול בשלבים לפני שתוגברנה עוד יותר ההשקעות בתעשייה ובנגב. בסיום דבריו פנה אל יוסף וביקש ממנו לא להתנגד להצעת משרד האוצר במליאת הממשלה – אך נענה בשלילה.⁶⁷⁹ הנושא לא הוכרע בהצבעה כהחלטת סיעה, אך דומה שהנוכחים ידעו שאין זה נושא שבו נוהגת הסיעה לכפות את

⁶⁷⁵ "חוק התקציב לשנת הכספים 1953/54", 10 במרס 1953, דברי הכנסת, כרך XIII, עמ' 913.
⁶⁷⁶ גם בתקציב הפיתוח לשנת 1954/55 הועדפה החקלאות שקיבלה כ-30%, ירידה קלה לעומת תקציב הפיתוח של 1953/54 (דברי אשכול בהצגת חוק תקציב הפיתוח ב-3 באוגוסט 1954, דברי הכנסת, XVI, עמ' 2281).
⁶⁷⁷ ישיבת הממשלה, 19 ביולי 1953, תרשומת ישיבות הממשלה הרביעית, ט, ג"מ, הספרייה. בסופו של הדיון אישרה הממשלה את הצעת אשכול עם תיקון בודד ושולי: להקים ועדת שרים שתחליט על הקצאת 1,000,000 ל"י לעבודות פיתוח באמצעות הרשויות המקומיות.

⁶⁷⁸ ישיבת סיעת מפא"י, 24 בינואר 1955, אמ"ע, 28 – 11 – 1955.
⁶⁷⁹ ישיבת סיעת מפא"י, 1 בפברואר 1955, אמ"ע, 28 – 11 – 1955.

ראוי לציין כי בנאום בפני האספה הכללית של התאחדות בעלי התעשייה ב-30 ביוני 1955 דחה אשכול על הסף את טענותיו של נשיא ההתאחדות אברהם שנקר. אשכול גרס כי הממשלה פעלה למען שגשוג התעשייה על ידי השקעת 120,000,000 דולר ו-90,000,000 ל"י (כנראה מקום המדינה) בהקמת 700 מפעלים. אולם אשכול נמנע מלהשוות בין ההשקעות בתעשייה לבין ההשקעות הגדולות יותר בחקלאות בשנים אלה. חשובה יותר הייתה הכרזתו של אשכול כי "הממשלה רואה את חרושת העובדים [מפעלי חברת העובדים ההסתדרותית] ואת התעשייה הפרטית, שניהם כאחד, כבית יוצר גדול אחד המורכב חלקים שונים המשלימים זה את זה, ומגמתו – עצמאות כלכלית" [ההדגשה במקור].⁶⁸¹ בפועל אכן נקטה ממשלת ישראל בקו שנתן לתעשייה הפרטית כר נרחב בחלק מהתעשייה – במיוחד בתעשיית הטקסטיל.⁶⁸² מטבע הדברים אשכול היה אחראי לקו זה יותר מאשר כל חבר אחר בממשלה. ביטוי ממשי לשינוי בסדר העדיפויות ביחס לתעשייה בא לידי מימוש בהצעת תקציב הפיתוח לשנת 1956/57 בה הוכפל התקציב לתעשייה ולמלאכה מ-7.7% ב-1954/55 (15,193,000 ל"י) ו-9.7% ב-1955/56 (23,175,000 ל"י) ל-15.4% (33,450,000 ל"י).⁶⁸³ בכנס של חברי מפא"י בתל אביב ביוני 1956 קבע אשכול "נדמה לי שהתבגרנו בשנים האחרונות על עניין מסוים גם כן, וכוונתי לזה שאנו מבינים שהחקלאות לבדה לא תחזיק את העם היהודי".⁶⁸⁴

8.א.3: הטיפול בענייני המים

בעת שאשכול התמנה לתפקיד שר האוצר והפיתוח ביוני 1952, הוא השאיר בידו את מנהל הפיתוח ללא הטיפול במשק המים שהועבר אל שר החקלאות החדש פרץ נפתלי. אולם, מבחינה מעשית, המשיך אשכול להיות הסמכות העליונה בענייני המים כמו בעת שכינה בתפקיד שר החקלאות והפיתוח.⁶⁸⁵ דוגמא לכך היא ישיבת עבודה שהתכנסה באוקטובר 1953 (לאחר שמושרד הפיתוח הועבר לידי דב יוסף, ועל כך בהמשך). בראש הישיבה ישב שר האוצר אשכול וכן השתתפו בה שר החקלאות פרץ נפתלי, סגן שר החקלאות אפרתי, מנכ"ל משרד האוצר ומנהל ענייני המים פנחס ספיר, מנכ"ל משרד החקלאות גבתי, סגנו של ספיר בניהול ענייני המים דוד כהנא והמהנדסים שמחה בלאס ואהרון וינר. בישיבה הוחלט

⁶⁸⁰ ישיבת הממשלה, 3 בפברואר 1955, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, י"ח, ג"מ, הספרייה.

⁶⁸¹ אשכול תשי"ט, עמ' 310.

⁶⁸² לוי-פאור, עמ' 261.

⁶⁸³ דברי אשכול בהצעת חוק התקציב לשנת 1956/57, 14 בפברואר 1956, דברי הכנסת, XX, עמ' 1069.

⁶⁸⁴ הרצאת השר אשכול, "מה מפריע להשגת עצמאות כלכלית?", 20 ביוני 1956, אי"א, דברים בכנסים של המפלגה.

⁶⁸⁵ אשכול אל מזכיר הממשלה, 3 באוגוסט 1952, ג"מ, ג/1573/5440.

מאז יוני 1954 השתתף אשכול במעמד מרכזי (לצד ראש הממשלה שרת, שר החקלאות נפתלי ושר המסחר והתעשייה ברנשטיין) במו"מ עם המשלחת האמריקנית לענייני מים בראשותו של אריק ג'ונסטון. ניתן לראות כי הקו של שרת ואשכול לנסות להגיע לפשרה עם ג'ונסטון גבר על הקו של דב יוסף (שכאמור לא שותף במו"מ) להפסיק את המו"מ. אשכול טען כי הצעתו של דב יוסף שישראל לא תוותר על דרישתה למי הליטני מתאימה לימות המשיח. בסופו של הדיון הציע ראש הממשלה שרת לממשלה סיכום המאפשר את המשך המו"מ למרות אי ההסכמה עם ג'ונסטון והערבים על חלוקת המים. שר הביטחון לבון הציע כי הממשלה תשלול כל חלוקת מים שלא תבטיח לישראל לפחות 50% מהמים. בהצבעה התקבלה הצעת שרת ברוב של תשעה נגד שניים (לבון ויוסף) ושלושה שרים נמנעו (כנראה משרי הציונים הכלליים).⁶⁸⁷

באוקטובר 1955 עמד אשכול בראש הצוות הישראלי במו"מ עם המשלחת האמריקנית בראשותו של ג'ונסטון. עם זאת שרת נפגש אף הוא עם ג'ונסטון שדיווח לו על עמדות מצרים וסוריה ושרת דחק בג'ונסטון לסיים את שליחותו, כדי שישראל תוכל להמשיך במפעלי המים שלה.⁶⁸⁸

3.א.9: ההתמודדות עם בעיות אבטלה, שכר ותקציב החינוך

העלייה ההמונית והקמת המדינה לוו באבטלה. אחוז המובטלים עמד על 9.5% ב-1949 והוא ירד עם מפעלי הבנייה וההתיישבות הגדולים של ראשית המדינה ל-6.9% ב-1950 ו-6.1% ב-1951. ההחמרה במצב הכלכלי הביאה לגידול באבטלה ל-7.2% ב-1952. יישום "המדיניות הכלכלית החדשה" הביא בתחילה לזינוק באבטלה ל-11.3% ב-1953. השיפור הכלכלי שחוללה "המדיניות הכלכלית החדשה" הביא לגידול בתעסוקה מאז מ-1954 בה ירד שיעור האבטלה ל-8.9% ומגמה זו נמשכה ב-1955 (7.4%) וב-1956 (7.8%).⁶⁸⁹

במאי 1953 הציג אשכול לפני סיעת מפא"י בכנסת את תקציב הפיתוח (קודם להצגתו בכנסת). הפעם הוא נתקל בשאלה ביקורתית מצדו של מאיר ארגוב: "שאלה לאשכול: התקיימה מועצת המפלגה לפני חודשיים וחצי [למעשה פחות מחודשיים, א.ל.]... קיבלנו החלטה בשם התנועה בעניין מס האבטלה או מלווה העבודה, כחובה על חברינו בממשלה לבצע זאת. עברו חודשיים וחצי, ולא נעשה דבר בעניין זה... האם מס האבטלה קיים או לא קיים, והאם הוא קיים בגבול שדיברנו עליו?" בן-גוריון גרס כי "בעניין מס האבטלה... יהיה זה פשע אם לא נעשה דבר דרסטי לקדם את פני הרעה שלא ירבה מספר המובטלים". אך עם זאת התנגד בחריפות לפירוק הקואליציה עם הציונים הכלליים. אשכול שדיבר לאחר בן-גוריון לא ענה במישרין לשאלתו של ארגוב על מס האבטלה, אולי משום שבן-גוריון כבר התייחס לנושא. במקום

⁶⁸⁶ פרטיכל תמציתי על פגישה שנתקיימה ביום 7.10.1953 בירושלים, ג"מ, 13/6949.

⁶⁸⁷ "ידיעות לנציגויות ישראל בחו"ל, מס' 901, תכנית מים אזורית: המו"מ עם ג'ונסטון", 6 ביולי 1954, ג"מ, א/7226/14. ישיבות הממשלה 23 ו-27 ביוני 1954, תרשימת ישיבות הממשלה החמישית, ז-ח, ג"מ, הספרייה.

⁶⁸⁸ Proceedings, 13 באוקטובר 1955, ג"מ, א/7226/13. ישיבת הממשלה ב-16 באוקטובר 1955, תרשימת ישיבות

הממשלה השישית, י"ח, ג"מ, הספרייה.

⁶⁸⁹ ברקאי תש"ן, עמ' 99.

690 בישיבת הסיעה ב-23 ביולי

1953 ביקש אשכול שהסיעה תתמוך בהצעתו לקצץ בחינוך בגני ילדים בגלל הקושי הרב לממן את התקציב השוטף. אולם רבים התנגדו לכך: גורי, גוברין, בבה אידלסון ודוד הורביץ ובהצבעה נפלה הצעתו של אשכול (8 מול 12).⁶⁹¹

בהמשך לדיון זה התכנסה למחרת הוועדה המדינית עם הסיעה בכנסת לישיבה משותפת לדון בחוק חינוך חנם לילדים בני חמש. לאחר ויכוח קשה התקבלה ברוב קטן (15 מול 13) הצעתו של אשכול להטיל שכר לימוד על תלמידי גן (שהוריהם בעלי יכולת לשלם) למרות חוק חינוך חובה חנם ולא להטיל אגרת חינוך על כל התלמידים בישראל.⁶⁹²

אף שמבחינה כלכלית גרדא חלה התקדמות במשק הישראלי מאז הוחל ביישום התכנית הכלכלית החדשה ב-1952 הרי שכאמור לעיל התקדמות זאת הייתה מלווה באבטלה. יתרה מזאת, בענפים מסוימים בהם ניתן היה להוריד מחירים על ידי תחרות חופשית נמנעה התחרות החופשית על ידי מונופולים (תחבורה) או פעילות עבריינית נגד מי שהוריד מחירים (מכבסות כימיות). ב-26 ביולי 1953 התכנסה הוועדה המדינית לדון במצב הכלכלי. מאיר ארגוב הסביר כי בשיחות עם "חברינו השרים" ועם מרדכי נמיר הוחלט לכנס את הוועדה "בקשר לשאלות המטבע, אינדקס, מחירים, רמת מחייה, תוספת יוקר" [ההדגשה במקור]... מלבד... ענייני התקציב, על ענייני התקציב אנו נחליט מחר בישיבת הסיעה עם הוועדה המדינית".⁶⁹³

ארגוב הציג את ישיבת הוועדה כהמשך למועצת המפלגה שהתכנסה ב-29 בפברואר 1952 בעקבות התכנית הכלכלית החדשה.⁶⁹⁴ אולם המועצה כונסה אז לאחר ההחלטות הכלכליות ואילו לוועדה המדינית ניתן הפעם לקבוע מדיניות כלכלית קודם לביצועה. כדי להגן על מדיניותו הכלכלית פרש אשכול לפני הוועדה המדינית את הקשיים הכלכליים הרבים לפנייהם נמצאת המדינה. הוא טען כי ההכנסות העצמיות מכסות רק 55% מההוצאות, והשאר כספים שמגיעים מחו"ל: שילומים, הענקה מארצות הברית, מגבית ובונדס. כל שינוי בשער הדולר או במיסוי, אף שהוא עשוי לשפר משהו, הרי הוא עלול להיות הרסני בתחומים אחרים. אם רוצים להגדיל הוצאות בתחום מסוים צריך להגדיל את המסים ואת אלה לא רצה להגדיל עוד יותר. לקשיים הכלכליים אין פתרון מהיר אלא יש צורך בסבלנות של שנים: "איני רואה קצה הדרך, איני יכול לראות לדבר סוף". הוא אף העביר את הכדור אל הנהגת מפא"י ושאל: "מה אתם עושים, זה מראה שאנו כאילו מטומטמים בשטחים מסוימים, אין אנו יודעים באיזה חיים אנו חיים, מה המדינה, מה מצבה הפיננסי, איך היא מקבלת הלוואות ואיך היא מחזירה אותן". והוא גם דרש עזרה מחברת העובדים כדי לשפר את התחרותיות בענפים שבהם נמנעה התחרות על ידי פעילות עבריינית. הוא הסביר כי אם רוצים לקצץ חצי מיליון – משרד האוצר יעשה זאת. אך אם רוצים לקצץ עשרות מיליונים "הרי זה

⁶⁹⁰ ישיבת הסיעה, 4 במאי 1953, אמ"ע 25 - 1953 - 11 - 2.

⁶⁹¹ ישיבת הסיעה, 23 ביולי 1953, אמ"ע, 26 - 1953 - 11 - 2.

⁶⁹² ישיבת הוועדה המדינית עם הסיעה, 27 ביולי 1953, אמ"ע, 13 - 1953 - 26 - 2.

⁶⁹³ בישיבה המשותפת לוועדה המדינית ולסיעה שהתכנסה ב-27 ביולי 1953 דנו רק בנושא חינוך חנם לבני חמש. אמ"ע,

13 - 1953 - 26 - 2.

⁶⁹⁴ "מועצת מפא"י לדיון על התכנית הכלכלית החדשה", הארץ, 29 בפברואר 1952.

פעילות אשכול בוועדה המפלגתית התקיימה במקביל לפעילותו בוועדת שרים לענייני חוסר עבודה לפני ואחרי ישיבת הסיעה.⁶⁹⁶ נראה כי היו לו חילוקי דעות עם השרים יוסף ספיר וסרלין מהציונים הכלליים בגלל רצונו בהטלת מסים חדשים למאבק באבטלה.

כמו כן פעל אשכול גם ב"וועדה לענייני אבטלה" – ועדה מפלגתית שנבחרה ע"י הוועדה המדינית וכללה שישה חברים. הוועדה סיכמה על העברת 2,000 משפחות ליישובים קיימים שננטשו בחלקם, השקעת 5 מיליון דולר בבניין בית חולים הדסה בירושלים, העברת תשלום לעובדי דחק דרך קרן ביטוח לפועלים – כל זאת לפי הצעותיו של אשכול. הוועדה בחרה ועדה בת שישה חברים מבכירי משרדי האוצר, העבודה ומחלקת ההתיישבות: פנחס ספיר, גבתי, יצחק עילם, זגני, ארנון ורענן ויץ שתציע לאוצר תכנית כספית לעבודות מכספי תקציב הפיתוח.⁶⁹⁷

עימות נוסף עם הציונים הכלליים והפרוגרסיביים היה בעקבות העלאת שכר חברי הכנסת ב-50 ל"י לחודש באוגוסט 1953 – מה שפתח את הדרך לדרישה לעלות את שכר הפקידים הבכירים בשירות המדינה (בסך הכל ב-5-6 מיליון ל"י). אשכול התלונן על כך בישיבת הסיעה ודרש פעולה משותפת בהנהלת הקואליציה לבטל את העלאת שכר חברי הכנסת ולמנוע את העלאת שכר הבכירים. בלי זה – לא יהיה ניתן לדרוש מהפועלים להקפיא את שכרם. הסיעה קיבלה את גישתו של אשכול בהסתייגות שהדבר לא יביא למתח עם השותפים לקואליציה. לבסוף הוחלט לערער בוועדת הכנסת על ההחלטה להעלות את שכר חברי הכנסת. ובמידה והערעור לא יתקבל יחליטו חברי הסיעה באופן קולקטיבי על השימוש בתוספת השכר.⁶⁹⁸ אשכול המשיך בקו זה והתנגד ביולי 1955 לשירות רפואי ממשלתי לשרים ואף להרחבתו לשופטים ולדיינים.⁶⁹⁹

ויכוח על המדיניות הכלכלית התרחש בוועדה המדינית ב-25 באוגוסט 1953. עקיבא גוברין הזכיר כי בישיבת הוועדה המדינית שלושה שבועות קודם הוחלט להקים ועדה שתדון בדין וחשבון של הורוביץ על שער מטבע החוץ שכלל הצעה לאחד את שערי המטבע סביב 1.8 ל"י לדולר ולתת סובסידיה למזון.⁷⁰⁰ אשכול הציע בוועדה להעלות רק את השער לקניית דלק ל-1.8 ל"י לדולר – גוברין ונפתלי חלקו עליו. הוועדה נדרשה להחליט אם לקבל את ההצעה המקורית של ועדת הורוביץ, או לקבל את דעתו של אשכול להעלות רק את השער לגבי דלק, או לקבל הצעה שלישית: הצעת השר ברנשטיין מהציונים הכלליים להציף את השוק בסחורות וכך לגרום לייצוב המחירים. פנחס לבון תקף בעוז את גישתו של ברנשטיין שיש להציף את השוק בסחורות וכך לגרום לייצוב המחירים. אך בעקיפין הוא תקף גם את אשכול שתמך אף הוא בייצוב המחירים. לבון דחה לחלוטין את הטענה שיש עודף ביקוש על ההיצע כי לפועלים אין עודף כסף, רק למתי מעט שיכולים לשלם אלפי לירות עבור טיולים באירופה. אשכול, אף שהתנגד לגישה

⁶⁹⁵ ישיבת הוועדה המדינית, 26 ביולי 1953, אמ"ע, 13 – 1953 – 26 – 2.

⁶⁹⁶ יומן בן-גוריון באינטרנט, 2 במאי 1953, 5 במאי 1953. לא מצאתי רישומים לפעילות ועדה זו בגנוך המדינה.

⁶⁹⁷ ישיבת הוועדה לענייני אבטלה, 16 במרס 1953, אמ"ע, 93 – 1953 – 7 – 2.

⁶⁹⁸ ישיבת סיעת מפא"י בכנסת, 12 באוגוסט 1953, אמ"ע, 26 – 1953 – 11 – 2.

⁶⁹⁹ ישיבת הממשלה, 3 ביולי 1955, תרשומת ישיבות הממשלה השישית, א, ג"מ, הספרייה.

⁷⁰⁰ לא מצאתי תיעוד לישיבה של הוועדה המדינית בתחילת אוגוסט 1953 בנושא שער המטבע..

701 הסכים עם

ברנשטיין שיש במשק עודף של כסף הדוחף לאינפלציה. את שורש הרע ראה בחלק משערי המטבע.⁷⁰² כוונתו הייתה לכך שלצד השער הרשמי הראלי הגבוה של 1.8 ל"י לדולר היו מוסדות שנהנו משער של 1.2 ל"י לדולר ואפילו 0.36 ל"י לדולר (משרד הביטחון) והדבר יצר עיוותים קשים במשק. הוא דרש את יישום המלצות ועדת הורוביץ מאפריל 1953 לפחת את הלירה הישראלית (משער של לירה לדולר) ולבטל את ריבוי השערים תוך התכנסות לשער הגבוה של 1.8 ל"י לדולר. לבסוף הוחלט לדון בנושא למחרת.⁷⁰³

הוועדה המדינית התכנסה בספטמבר 1953 בצל איום שביתה של עובדי המדינה. אשכול הגן (בעיקר מול ח' גרוסקופ) על אי השוויון בשכר לעובדים. הוא טען כי אין הוא דורש מהם חלוציות אלא לאפשר לו לתת שכר שונה לפי כישורים שונים כמו השכלה אקדמית או תפקידי ניהול: "ייתכן... [ש] כולם יקבלו תוספת של 77 ל"י. אבל אז, איש כמו בלס,⁷⁰⁴ לא יעבוד אצלנו, ואז נביא אותו מהנדס מאמריקה ונשלם לו אלף דולר לחודש. האם אז יהיה יותר טוב למדינה?" ראש הממשלה בפועל משה שרת ועקיבא גוברין תמכו בגישתו של אשכול. מזכיר מועצת פועלי תל אביב אליעזר שכטר התנגד למתן תוספת שכר לעובדי המדינה אך תמך בהעלאת שכר עובדי עיריית תל אביב כדי להשוותו לשכר עובדי עיריית חיפה. הדיון לא הגיע לידי החלטה ברורה אלא הוחלט לקיים בירור עם עובדי המדינה.⁷⁰⁵

בספטמבר 1953 דרש אשכול במרכז מפא"י כי המפלגה תדרוש מעובדי הציבור, מורים, עובדי מדינה ועובדי עיריות, לקצץ בתנאיהם כדי להקל על הקופה הציבורית. בסופו של הדיון התקבלה הצעתו של מרדכי נמיר לפיה מרכז מפא"י "מחייב את הצורך באקט של התנדבות מצד המורים בשנת הלימודים תשי"ד לפי הקווים העיקריים שבעמדת מזכירות המפלגה והממשלה [שבוע עבודה של 32 שעות במקום 30]. יש לעשות מאמצים כדי להבטיח מראש השגת רוב להצעה זו במועצת המורים". ההחלטה התקבלה בתמיכת 16 מחברי המרכז ללא מתנגדים ועם שני נמנעים (כנראה שאהרון בקר היה אחד מהם).⁷⁰⁶ אשכול שב ודרש עדיפות לפיתוח הארץ בדיון במרכז מפא"י בנובמבר 1953. למרות הקשיים הכלכליים של הציבור הרחב הוא התנגד להעלאת רמת החיים, והביע צער על שבביצוע התכנית הכלכלית החדשה לא עלה בידו להוריד עוד יותר את רמת החיים. הוא טען כי מי שרוצה שיפור מצב השכירים ורמת החיים צריך להצביע על מקורות לכסף. הכסף יכול לבוא מבין המקורות הבאים שכולם היו פסולים בעיניו: הדפסת כסף – כלומר אינפלציה; הטלת מסים שתבריא משקיעים מישראל; או "אכילת" כספי השילומים – במקום להשתמש בהם להשקעות בפיתוח המדינה. אשכול אף נתן דוגמא מכישלון מאבקו לבטל את גני

⁷⁰¹ ראוי לציין כי בדיון בוועדה לפיקוח על מטבע חוץ (ועדת משנה של הוועדה הכלכלית של מפא"י) ב-6 במרס 1953 הסתייג אשכול מהצעתם של דוד הורוביץ ואהוד אבריאלי להקל בפיקוח על מטבע החוץ וקרא לדחות את הדיון בחצי שנה. משתתפים אחרים בישיבה התבטאו כנגד הצעה שנדחתה (אמ"ע, 31 – 1953 – 7 – 2).

⁷⁰² ישיבת הוועדה המדינית, 25 באוגוסט 1953, אמ"ע, 13 – 1953 – 26 – 2. וכן למפרומ-צורף, עמ' 297-300.

⁷⁰³ למפרומ-צורף, עמ' 283. לא מצאתי בארכיון מפלגת העבודה תיעוד המעיד על ישיבת הוועדה המדינית ב-26 באוגוסט 1953.

⁷⁰⁴ שמחה בלאס (1897-1982). מהנדס שעסק בעיקר בענייני מים. עלה מפולין ב-1928 ופעל כמתכנן מים עצמאי, מהנדס ראשי של "מקורות" (1937-1948) ומנכ"ל תה"ל (1952-1956).

⁷⁰⁵ ישיבת הוועדה המדינית, 13 בספטמבר 1953, אמ"ע, 13 – 1953 – 26 – 2. ⁷⁰⁶ ישיבת מרכז מפא"י, 27 בספטמבר 1953, אמ"ע, 62 – 1953 – 23 – 2.

707 כלומר אנו רואים את

סדר העדיפויות הרצוי לאשכול באותה עת: קודם כל פיתוח ובמיוחד פיתוח חקלאי ורק לאחר מכן חינוך. ראוי לציין שגם בנובמבר 1948 העדיף אשכול את הביטחון ואת ההתיישבות על פני החינוך.⁷⁰⁸ לפני המרכז הונחו הצעות מנוגדות של אשכול ושל בקר – הראשון התנגד לתת תוספת שכר והשני דרש תוספת שהושוותה כפטור ממס הכנסה על תוספת היוקר.

לפי הצעתו של פנחס לבון הסתיימה ישיבת המרכז ב-25 בנובמבר ללא הכרעה והנושא הועבר לדיון בוועדה שכללה את אשכול, אלמוגי, נמיר, און וזנבר. בדצמבר הביאה הוועדה הצעה שבעיקרה באה לתת תוספות שכר מוגבלות: לפי מדד יוקר המחיה (שניתן מעתה לתקרת שכר גבוהה יותר "למען מנוע בעתיד צמצום יתר בהבדלים שבין דרגה לדרגה") ולפי הגדלת התפוקה. כמו כן המליצה הוועדה (ברוב קולות, כנראה כנגד דעתו של אשכול) להשוות את שכר עובדי המדינה לשכר עובדי העיריות. המרכז קיבל את עיקרי הצעות הוועדה, אם כי אשכול הזהיר שהוא יוכל לבצע את העלאת שכר עובדי המדינה רק בשנת התקציב הבאה.⁷⁰⁹

השינוי המהותי במדיניות החברתית בישראל – הקמת המוסד לביטוח לאומי ב-1954 בהתאם לחוק שהתקבל בנובמבר 1953 – נעשה רק לאחר שאשכול הסיר את התנגדותו כשהוברר לו שהמוסד לא יכביד על המשק, אלא יכניס הון לאוצר המדינה הודות לעודפי הגבייה של הביטוח הלאומי. עם זאת, ראוי לציין שהביטוח הלאומי לא דאג בעת הקמתו לתשלום דמי אבטלה למובטלים. היה זה המשך לגישת ראשי תנועת העבודה לפיה יש להעדיף עבודה יצרנית, או לכל היותר עבודת דחק, על פני תשלום סעד לעניים. החוק המקורי כלל אך ורק ביטוח לאימהות, ביטוח לזקנה ושארירים וביטוח נגד פגיעות בעבודה.⁷¹⁰

3.א.10: השיפור הכלכלי

בשלהי 1954 החל המשק הישראלי לחוש בשיפור הכלכלי – שיפור שהפך לתופעה קבועה עד 1964, למעט האפיזודה של מבצע סיני. אין ספק שהדבר חיזק את מעמדו של אשכול בהנהגת מפא"י. אשכול, שכאמור למעלה הרבה באותה תקופה לפנות למרכז מפא"י, סיפר בישיבת המרכז כי "מצבנו בדולרים עכשיו יותר קל". המסקנה שלו מכך הייתה שיש להגדיל את המלאים בחיטה ובדלק שהיו קודם נמוכים מדי – לא להעלות את השכר כדי לא לדרדר את המשק בחזרה לאינפלציה.⁷¹¹ ביטוי להערכה לה זכה אשכול הייתה קריאתה של חנה למדן⁷¹² בישיבת המרכז בדצמבר: "אשכול, אם אחר כך ינהלו את המדינה, אין לך אז ביטחון יותר. אני רוצה לומר שחוק מגופו של עניין צריך להיות גם חשבון, שתוכל

⁷⁰⁷ ישיבות מרכז מפא"י, 22 ו-25 בנובמבר 1953, אי"א, מפלגה, מרכז-מזכירות 52 – 53.

⁷⁰⁸ ראו לעיל פרק שני, סעיף ג.

⁷⁰⁹ ישיבת מרכז מפא"י, 2 בדצמבר 1953, אמ"ע, 62 – 1953 – 23 – 7.

⁷¹⁰ אברהם דורון, "תנועת העבודה ומדיניות הרווחה בישראל 1948-1977", *ביטחון סוציאלי*, 74, אוגוסט 2007, עמ' 93-71.

⁷¹¹ ישיבת מרכז מפא"י, 6 בנובמבר 1954, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 54.

⁷¹² חנה למדן (1906-1995). עלתה מבסרביה ב-1926. פעילה במפא"י, בסיעה ב, באחדות העבודה ובמפ"ם. ח"כ מטעם מפ"ם, 1949-1952, הקימה סיעה עצמאית בכנסת עם חבר כנסת דוד ליבשיץ עד שחזרו למפ"א ב-1954. חברת כנסת מטעם מפא"י ורפ"י, 1954-1965.

713 דוגמא נוספת לשיפור במצב הכלכלי

הייתה התפארתו של אשכול בכנסת כי ישראל תופסת את המקום השלישי בהשקעות חוץ בארצות הברית עם השקעות בהיקף של 54 מיליון דולר (ללא הבונדס) אחרי יפן (72 מיליון דולר) ודרום אפריקה (58 מיליון דולר).⁷¹⁴ לנוכח השיפור במצב הכלכלי גדלו הכנסות המדינה ואשכול הציע במרס 1955, על סף סיומה של שנת הכספים, להוסיף לתקציב המדינה 40,000,000 ל"י.⁷¹⁵ כמו כן הוא הביא בפברואר 1955 לכנסת הצעת חוק שהקלה בעולו של מס הכנסה על הציבור,⁷¹⁶ אולי תשובה לגל הביקורת הציבורית באוקטובר-נובמבר 1954 בעקבות התאבדותו של ישראל סיני.

עם השיפור במצב הכלכלי של המשק הלך וגבר הלחץ מצד העובדים – במיוחד עובדי המגזר הציבורי להעלות את שכרם. אשכול ניסה לעמוד בפרץ. בדצמבר 1954 קיבל הוועד הפועל של ההסתדרות את עמדת אשכול שיש להקפיא את שכר היסוד ועצירת עליית השכר נחשבת לאחת הסיבות להצלחת המדיניות הכלכלית.⁷¹⁷ בישיבת מזכירות מפא"י עם חברינו בממשלה ובוועדה המרכזת בפברואר 1955 טען: "פה יהיה דבר כזה והאחיות תעבודנה 6 שעות? איך אנו יכולים לשאת בזה?... אני יודע שכאן תתחיל שרשרת שלא תצא ממנה. איך אנסה ללכת למורים ולהגיד להם תסיפו שעות לימוד... שבע ממשלות תיפולנה עד שהציבור יבין זאת, עם כל האשמות עליי שאני אופטימיסט. חסרים לנו עוד 300 מיליון דולר שצריכים לבוא מעבודתנו, והם יכולים לבוא רק על ידי כך שהשירותים שלנו והתוצרת שלנו יהיו יותר זולים".⁷¹⁸ מה שאיים לטרוף את הקלפים מבחינתו של אשכול היו מסקנותיה של ועדה בראשותו של חבר כנסת ישראל גורי שהמליצה באוגוסט 1955 כי יש להעלות בצורה משמעותית את משכורות עובדי המגזר הציבורי ואשכול פעל "לדחות לפי שעה" את ביצוע ההמלצות.⁷¹⁹

את המאבק כנגד מסקנות הוועדה החל אשכול כבר במאי 1955 כאשר החלו להסתמן מסקנות אפשריות שלה. הוא שכנע את הממשלה לקבל החלטה כי תחולת ההמלצות לא תהיה מ-1 באפריל 1955.⁷²⁰ לקראת פרסום מסקנות ועדת גורי בקיץ 1955 התכנסה ועדה מיוחדת שנבחרה מטעם מרכז מפא"י לדון בנושא והיא כללה את ראש הממשלה שרת ושורה של אישים מראשי מפא"י ביניהם השרים בן-גוריון, אשכול, נפתלי דינור, יוסף ומאירסון עם ישראל גורי לדון במסקנות. אשכול קבע כי "הסכום שמציע גורי וחברי הוועדה וגילת,⁷²¹ לא קטן... זה סכום גדול. קודם יהיה הדבר ידוע. אני לא באתי לקבול עליו, אולם הצורה שהם מציעים פה, אני חושש שזו תהיה הפתעה עצומה ואיומה לכל הארץ ולכל היישוב".

⁷¹³ ישיבת מרכז מפא"י, 3 בדצמבר 1954, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 54.

⁷¹⁴ דברי אשכול בעת הצגת תיקון לחוק לעידוד השקעות הון, דברי הכנסת, 7, עמ' 603-606.

⁷¹⁵ ישיבת הממשלה, 20 במרס 1955, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, כ, ג"מ, הספרייה.

⁷¹⁶ חוק לתיקון פקודת מס הכנסה, תש"ו – 1955 (קריאה ראשונה), 23 במרס 1955, דברי הכנסת, XVII, עמ' 1243-

1247.

⁷¹⁷ למפרום-צורף, עמ' 312. חיים ברקאי טוען כי ב-1954 "חלה קפיצה ניכרת בקצב הגידול של התוצר הלאומי, ואילו השכר

הריאלי עלה באופן מתון בלבד", (ברקאי תש"ן, עמ' 73).

⁷¹⁸ ישיבת המזכירות עם חברינו בממשלה ובוועדה המרכזת, 10 בפברואר 1955, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 1955.

⁷¹⁹ למפרום-צורף, עמ' 312.

⁷²⁰ ישיבת הממשלה ב-9 במאי 1955, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, כ"ג, ג"מ, הספרייה.

⁷²¹ כנראה שמואל גילת (גוטליב), פקיד בכיר במשרד האוצר שנפטר ב-1960.

בדיון בממשלה טען אשכול, למרות הבחירות המתקרבות, כי "זוהי מהלומה קשה למצבנו המשקי בארץ". אשכול הזכיר את ויכוחו עם שרי הציונים הכלליים (שכבר לא ישבו בממשלה ובקואליציה) שטענו בזמנו כי הוועדה תעלה את שכרם של 200-300 עובדים – אך מסקנות הוועדה חייבו העלאת שכר ל-70,000-80,000 עובדי המגזר הציבורי. אשכול אף הביע את חששו כי גם שאר העובדים במדינה ידרשו תוספת שכר.⁷²³ לרגל הבחירות המתקרבות לא ניתן היה לבטל את מסקנות הוועדה והוחלט לתת מקדמה במשכורת אוגוסט 1955 לפי המלצות הוועדה.⁷²⁴ במרכז מפא"י החריף אשכול את הקו שלו וטען כי "יריבינו המעמדיים – אני נזהר מלומר אויבינו ושונאינו – מצד ימין הצליחו להטיל בנו בשבועות ובחודשים האחרונים, כאשר עוד ישבנו יחד בממשלה, תפוח מריבה קשה מאוד, ונדמה לי שהוא הופך לפצצת זמן. תפוח מריבה זה הוא הפילוסופיה של קדושת הפער, וכולנו רוקדים סביב העגל הזה ללא כל מעצורים... מה היה חשבונם של שונאינו [שונאינו ולא יריבינו, א.ל.] המעמדיים, ומה הפילוסופיה שלהם – לחלק את ציבור העובדים והשכירים, לקחת חלק קטן ולהגיד לו: לך מגיע, ולחלק השני – לא מגיע". אשכול קרא למפא"י להיחלץ מ"טירוף הפער" בשכר, כלפי מעלה ומטה, כדי שיהיה אפשר להתמסר לבניין המשק הישראלי. הוא הכיר בזה שהיה פער בשכר ויש פער כזה אך "איך אתם חושבים לנהל את המדינה?... אנרכיה... במפא"י לא תתכנה, כי אז לא יתכן שנהיה בוועד הפועל באותו כוח שהננו, לא יתכן שנהיה בממשלה באותו כוח שהננו, אם הכל ייעשה באגרופים ובפרטיזניות". בזאת כיוון את דבריו לאותם חוגים במפא"י, בעיקר נציגי המהנדסים, שתמכו ביישום המלצות ועדת גורי כמות שהן. "ישבתי עם חברים... לטכס עצה מה יהיה התקציב בשנה הבאה. האמינו לי חברים שחשכו עיני משתי [שלוש] האלטרנטיבות: או לא לעשות שירותים שאתם דורשים, או להטיל מסים שאתם לא רוצים, או לאכול את תקציב הפיתוח. שום דרך לא נמצאה". המרכז החליט כי "משכורותיהם של המהנדסים יבואו על תיקונם במסגרת ההחלטות הכלליות של ההסתדרות, שהוסכם עליהן מצד הממשלה... בלי לפגוע במערכת הכללית של מדיניות השכר ודירוגה". כלומר בלי אזכור של המלצות ועדת גורי. כמו כן הביע המרכז התנגדות לשביתות פראיות ואיים על השובתים בהוצאה ממפא"י.⁷²⁵ מכאן שהחלטות מרכז מפא"י תאמו את שאיפתו של אשכול למזער את השפעתן של המלצות ועדת גורי.

לאחר הבחירות לכנסת השלישית יצא אשכול למערכה קשה בהמלצות ועדת גורי, מאבק שהגיע לשיאו בישיבות מרכז מפא"י בדצמבר 1955 ובינואר 1956.⁷²⁶ הפעם אשכול לא ניצב לבדו במערכה זו כי בן-גוריון, בניגוד למנהגו מאז סיים את תפקידו כמזכיר ההסתדרות ב-1935, נכנס לעובי הקורה ונאם

⁷²² ישיבה בעניין ועדת גורי, 3 באוגוסט 1955, אמ"ע, 148 – 1955 – 7 – 2.

⁷²³ ישיבת הממשלה ב-11 באוגוסט 1955, תרשומת ישיבות הממשלה השישית, ב, ג"מ, הספרייה.

⁷²⁴ ישיבת הממשלה ב-14 באוגוסט 1955, תרשומת ישיבות הממשלה השישית, ב, ג"מ, הספרייה.

⁷²⁵ ישיבת מרכז מפא"י, 16 באוקטובר 1955, אמ"ע, 67 – 1955 – 23 – 2.

⁷²⁶ בשולי המאבק הראשי במרכז מפא"י קיים אשכול מאבק משני למען אותה מטרה. כך, בעקבות מאמר ב"למרחב", עיתונה של "אחדות העבודה" שדיווח על החלטת האיגודים המקצועיים בבריטניה להתנגד לתוספות שכר, פנה אל יצחק בן-אהרון והציע לו ללמוד מדוגמא זו (אשכול אל בן-אהרון, 5 בדצמבר 1955, אק"ם, 13/י"ב, 12/3/22; צילום המסמך מצוי בג"מ, גל/44394/2).

⁷²⁷ ודרש להקצות כסף לרכש נשק איכותי נוסף. אשכול בדבריו במרכז שם את הדגש על עלויות השכר הגבוהות בישראל שמחייבות את הממשלה לסייע בסובסידיות ליצרנים וליצואנים. העלות שכר כללית תביא את המשק לאינפלציה ולא תטיב עם הפועלים.⁷²⁸ ב-4 בינואר 1956 הביא נמיר הצעת פשרה שנוסחה בוועדת השכר שבראשותו. נקבעה התייעצות נוספת של מזכירות מפא"י עם ועדת השכר עם "חברינו" בממשלה ובוועדה המרכזת.⁷²⁹ ב-6 בינואר אישרה מזכירות מפא"י את הצעת הפשרה של נמיר לאחר ששינתה מספר פרטים.⁷³⁰ יונה כסה הציג את הצעת הפשרה במרכז ב-8 בינואר לפיה "לרגל מצב החירום... לקבוע העלאה מיוחדת מודרגת ומסויגת לשכר העובדים שתחול על כל סוגי העובדים – המקצועות החופשיים, עובדי הבניין התעשייה, המלאכה, הפקידות השירותים וכו'". הפשרה לא הייתה טובה מספיק בעיני אשכול, אך הוא היה יכול להשלים עמה ולפיכך הוא נמנע בהצבעה. ההצעה אושרה במרכז ברוב של 39 בעד, 13 נגד ו-9 נמנעים.⁷³¹ אשכול הגן על מדיניות השכר במכתבים לאישים ידועים כמו פרופסור נתן רוטנשטרייך,⁷³² מנהל בנק לאומי אליעזר הופיין,⁷³³ ואף לפועלים מן השורה כמו נח זרחי, מנהל עבודה ב"סולל בונה".⁷³⁴

3.א.11: קביעת המצע הכלכלי של מפא"י לכנסת השלישית

אשכול התאפיין יותר כאיש מעשה מאשר כאיש הגות ומורה דרך אידאולוגי למפלגתו. אחד המסמכים הבודדים בהם הציג אשכול את רעיונותיו הכלכליים הוא דבריו בדיון בוועדה שדנה במצעה הכלכלי של מפא"י ב-31 במאי 1955 לקראת הבחירות לכנסת השלישית (נספח ב לפרק זה).⁷³⁵ יושב-ראש הוועדה היה עקיבא גוברין, ולצדו ישבו עוד 19 חברים מראשי התחום הכלכלי במפא"י ביניהם השרים לוי אשכול, דב יוסף, גולדה מאירסון ופרץ נפתלי. בדבריו הגיב אשכול על הטיוטה למצע. לא הגעתי לטיוטה שעליה דיבר אשכול ואשר היו בה לפחות 27 סעיפים ממוספרים. הגעתי למסמך המכונה "ראשי פרקים לדיון בהצעת המצע לכנסת השלישית" (נספח א לפרק שלישי) שדן במצע הכלכלי של מפא"י ואשר לפי התוכן אשכול היה מעורב בניסוח שלו – אולם ללא סעיפים ממוספרים.⁷³⁶ לדעתי זהו מסמך שהיווה בסיס לטיוטה עליה דיבר אשכול ב-31 במאי. אשכול עצמו העיד על המסמך שהציג בפני המשתתפים

⁷²⁷ ראו להלן תת-סעיף 12

⁷²⁸ ישיבת מרכז מפא"י, 15 בדצמבר 1955, אמ"ע, 67 – 1955 – 23 – 2.

⁷²⁹ ישיבת מרכז מפא"י, 4 בינואר 1956, אמ"ע, 68 – 1956 – 23 – 2.

⁷³⁰ ישיבת מזכירות מפא"י, 6 בינואר 1956, אמ"ע, 47 – 1956 – 24 – 2.

⁷³¹ ישיבת מרכז מפא"י, 8 בינואר 1956, אמ"ע, 68 – 1956 – 23 – 2. למפרום-צורף, עמ' 312-313.

⁷³² אשכול אל נתן רוטנשטרייך, 3 בפברואר 1956, אי"א, א/מדיניות השכר 56 – 57.

⁷³³ אשכול אל אליעזר הופיין, 10 בפברואר 1956, אי"א, א/מדיניות השכר 56 – 57.

⁷³⁴ אשכול אל נח זרחי, 21 בפברואר 1956, אי"א, א/מדיניות השכר 56 – 57. וכן למפרום-צורף, עמ' 317-319.

⁷³⁵ התכנית הכלכלית של המפלגה לארבע השנים הקרובות, 31 במאי 1955, אמ"ע, 32 – 1954 – 7 – 2.

⁷³⁶ מצע המפלגה לכנסת השלישית, אמ"ע, 234 – 1955 – 13 – 2.

בדבריו העלה אשכול שורה של נושאים שמצאו את ביטויים בנוסח הסופי של המצע: ההנחה שתוך ארבע שנים יחיו בישראל לפחות שני מיליון יהודים הודות לעלייה ולעידוד הילודה (הופיע במבוא); הצורך להיאבק בעד המשך העלייה מארצות מצוקה, כולל ברית המועצות (נמצא בפרק ג של המצע: "משימת הדור", סעיף 5, תת-סעיף 2); טיפוח ענייני הנוער, כולל עליית הנוער (נמצא בפרק "משימת הדור", סעיף 7); קידום פרויקטים כלכליים שונים: מפעלי השקיה, קידום ענפי החקלאות שתוצרתם מיועדת לתעשייה (כותנה וסלק) וקידום התיירות (הופיע בסעיפים 7, 8 ו-14).

אשכול הסתייג מהתחייבות חד משמעית נגד אבטלה: "אינני רוצה שאנחנו נתחייב על תעסוקה מלאה. על כן נאמר: 'נפעל להגברת התעסוקה'". ואכן במצע הסופי הופיע ביטוי פחות מחייב: "דאגה לתעסוקה מלאה ויצרנית" (סעיף 20).

ישנם נושאים שהעלה אשכול ואשר מצאו רק ביטוי חלקי ופחות מפורש במצע הסופי: את מקום ההתחייבויות הברורות להשקעת ביליון וחצי (מיליארד וחצי) ל"י החליפו אמירות כלליות יותר (סעיפים 18-19). גם את האמירה הברורה נגד אינפלציה: "צריך להגיד השכם והערב שסכנת האינפלציה רובצת עלינו", החליפה אמירה מתונה יותר (סעיף 2).

ישנם נושאים שבהם לא התקבלה עמדתו של אשכול: הוא ביקש לבטל את ההתחייבות להקים נמל באילת אך דב יוסף (כמו בממשלה בפברואר 1955) התנגד לכך ועמדתו של יוסף התקבלה, מן הסתם הודות לתמיכתו של בן-גוריון (סעיף 17). כמו כן דרש אשכול ליישב תוך עשר שנים מיליון דונם אדמה באזורי החר. חיים גבתי התנגד לכך בטענה שזה לא מעשי, ועמדתו התקבלה במצע הסופי (סעיף 6).

מספר נושאים פרטניים שהעלה אשכול בדיון (ביטול הפיקוח, שמירת טיב המוצרים, מאבק בקרטלים ועידוד הייצוא) לא הופיעו במצע הסופי – אולי בשל השאיפה שלא להאריך יתר על המידה.

בסופו של הדיון נקבע שמטה הבחירות ימנה ועדת קטנה לניסוח הסופי של המצע הכלכלי, בנוסף לוועדת המצע הכללית שהורכבה מבן-גוריון, שרת ואשכול (ללא ספק עלייה בחשיבותו של אשכול שהשתווה לראש הממשלה בהווה – שרת ולראש הממשלה הקודם והעתידי – בן-גוריון).

בן-גוריון הביא את מצע מפא"י לאישור מרכז מפא"י ב-14 ביולי 1955. בעקבות מספר הערות של חלק מהחברים הוטל על ועדת השלושה (בן-גוריון, שרת ואשכול) להשלים את המצע הסופי תוך יומיים-שלושה.⁷³⁸

המסקנה מקריאת דברי אשכול, גבתי ויוסף בוועדה ומן ההשוואה לנוסח הסופי של המצע הכלכלי של מפא"י היא שלאשכול הייתה השפעה גדולה – אך לא מוחלטת – על עיצוב המצע. רוב דרישותיו מצאו ביטוי במצע הסופי.

⁷³⁷ דבר מפלגת פועלי ארץ-ישראל לאזרחי המדינה, מצע לכנסת השלישית, יולי 1955 אתר האינטרנט של ארכיון מפלגת העבודה: www.archavoda.org.il.
⁷³⁸ ישיבת מרכז מפא"י, 14 ביולי 1955, אמ"ע, 66 – 1955 – 23 – 2.

3.א.12: עסקת הנשק צ'כוסלובקיה-מצרים

בספטמבר 1955 חתמה מצרים על הסכם לרכישת נשק רב מצ'כוסלובקיה, בין השאר עשרות מטוסים צבאיים – דבר שחיזק באופן משמעותי את כוחה הצבאי של מצרים. הצירוף של עסקת הנשק הצ'כוסלובקית עם חידוש גל העלייה ב-1954-1955 (בעיקר מצפון אפריקה) ופתיחת אפשרויות רכש חדשות בצרפת⁷³⁹ הביא בשלהי 1955 להגברת הלחץ על אוצר המדינה הן למימון האמצעים הכספיים שיועמדו הן לרשות מערכת הביטחון ב-35,000,000 דולר והן לצורכי קליטת העולים החדשים.⁷⁴⁰ לחץ זה היווה גם מעין נשק עבור אשכול במאבקו נגד יישום המלצות ועדת גורי. אחת התשובות לצרכים התקציביים הייתה הקמת קרן המגן באוקטובר 1955 תחת אחריותו בפועל של אשכול.⁷⁴¹ ביטוי לאחריות זו היה שאשכול הוא שחיפש מנהלים לקרן, ולפי המלצתו אשרה הממשלה את מינויים של הרמטכ"לים לשעבר דורי וידין לראשי הקרן. אשכול שהיה אמון על הטיפול במגבית ובכונדס נפגש עם ראשי המגבית שבאו באותם ימים לסיור בארץ וניסה לחלץ מהם הבטחה לגייס לישראל 25,000,000 דולר.⁷⁴² (מגבית החירום לקרן המגן קיבלה אך ורק תרומות ולא מכרה איגרות חוב "בונדס".⁷⁴³) מטעמים דומים הונהג "יהב – מגן", אך הפעם לא כתרומה אלא כמס חובה. אשכול הציע במזכירות מפא"י באפריל 1956 שמש זה יונהג כמס עקיף על מוצרי מותרות כמו כרטיסי קולנוע וסיגריות בלי הקמת מנגנון מיוחד לגבייתו.⁷⁴⁴ חלק מחברי המזכירות ובראשם יוסף אלמוגי התנגדו עקרונית למסי עקיפין, זאת משום שנקבע שהמס לא יחשב לצורכי עליית האינדקס ומכיוון שמסי עקיפין חלים על כל הציבור ואילו את המסים הישירים ניתן לגבות באופן פרוגרסיבי. בסופו של הדיון הועמדו להצבעה הצעותיהם של אשכול ושל אלמוגי. הראשון ביקש לגבות 50 מיליון ל"י, מהם 35 מיליון במסים ישירים והשאר במסי עקיפין שלא יחושבו בחישוב האינדקס. השני ביקש לגבות את כל 50 המיליון במסים ישירים. הצעתו של אשכול התקבלה ברוב של 23 מול 13 שקיבלה הצעת אלמוגי.⁷⁴⁵

ההחמרה במצב המדיני הביאה את הוועדה המדינית בדצמבר 1955 לפי יזמתו של משה שרת להחליט להקים "ועדת חירום" בראשותו של פנחס לבון.⁷⁴⁶ אשכול היה אחד החברים בוועדה. הוועדה כללה גם את השרים פנחס ספיר ופרץ נפתלי, את גזבר הסוכנות גיורא יוספטל, את מזכ"ל ההסתדרות מרדכי נמיר ועוד שישה אישים נוספים שייצגו מגזרים שונים במפלגה, בהתיישבות ובצה"ל. מסקנות ועדת החירום, אשר אשכול היה שותף להן, נגדו את גישתו של בן-גוריון שהדגיש מבצעי התנדבות המוניים לטובת יישובי הספר. לעומת זאת הוועדה, לפי הכוונת לבון (ובתמיכת אשכול) המליצה על גיוס ארוך טווח של

⁷³⁹ בן-גוריון ציין ביומנו שלוש עסקאות נשק עם צרפת: ב-26 בדצמבר 1955, באמצע אפריל 1956 וב-22 ביוני 1956. בכל אחת משתי העסקאות הראשונות נרכשו 12 מטוסי מיסטר ובשלישית 72 מטוסי מיסטר, 160 טנקים ואמצעי לחימה נוספים (יומן בן-גוריון באינטרנט, 29 בדצמבר 1956).

⁷⁴⁰ ראו להלן סעיף ד' הדן בפעילות אשכול במסגרת הסוכנות היהודית.

⁷⁴¹ ישיבת הממשלה 23 באוקטובר 1955, *תשובות ישיבות הממשלה השישית*, ד, ג"מ, הספרייה. ראוי לציין שאשכול כיהן ברוב הישיבה כממלא מקום ראש הממשלה לאחר ששרת יצא והוא המשיך למלא תפקיד זה בישיבת הממשלה ב-30 באוקטובר, במהלך נסיעתו של שרת לחו"ל.

⁷⁴² ישיבת הממשלה ב-30 באוקטובר 1955, *תשובות ישיבות הממשלה השישית*, ד, ג"מ, הספרייה.

⁷⁴³ אשכול אל אליהו דובקין במקסיקו, מברק 94/38, 21 בנובמבר 1955, ג"מ, חצ/14/2420.

⁷⁴⁴ ישיבות מזכירות מפא"י, 17 ו-20 באפריל 1956, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 57-56.

⁷⁴⁵ ישיבת מזכירות מפא"י, 17 באפריל 1956, אמ"ע, 48 – 1956 – 24 – 2.

⁷⁴⁶ אייל כפכפי, *לבון אנטי-משיח*, תל אביב, 1998 (להלן כפכפי 1998), עמ' 288-289.

⁷⁴⁷ בן-גוריון הכשיל את קבלת המלצות ועדת

החירום בוועדה המדינית. הוא טען כי בנושא הגנה אזרחית הצעת הוועדה נוגדת את החוק שלפיו העניין מסור לצה"ל ולרשויות המקומיות. ואילו מועצת הגנה תהיה ועדת חוץ וביטחון שנייה שתכביד על הפעולה.⁷⁴⁸

שאלת הייעול במשק שאשכול נאבק למענה הגיעה לשולחן המפלגה בפברואר 1956 כאשר בא כוחו של מפעל "נשר" ההסתדרותי דרש ממזכירות מפא"י לאשר פיטוריי 300 פועלים בגלל שיפור טכנולוגי בתנורים. אשכול הגן על העברת הנושא למזכירות מפא"י ולא להשאירו לבירור בין הנהלת המפעל לבין מועצת פועלי חיפה כפי שדרש אביגדור עשת. לגופו של עניין תמך אשכול בפיטורים בטענה כי יש לייעל את המשק. כפי שבשם היעילות דורשים ממנגנון המדינה לפטר "פקידונים". על מועצת פועלי חיפה לפעול להשגת פיצויי פיטורים מוגדלים ומקום עבודה חדש מחוץ לתור במפעלים חדשים הנפתחים במפרץ חיפה ולא לעצור התקדמות טכנולוגית בתעשייה. משהעלה אחד מחברי ועד עובדי נשר את הטענה כי "לפני שלוש שנים הבענו רצוננו להיות שותפים במפעל!" השיב אשכול: אני מניח על השולחן את 'האני מאמין' שלי – אני בעד מסירת המפעל לעובדים ולגמרי!" אולם דומה שזו הייתה הכרזה רטורית ולא מעשית בנקודת זמן זו. לבסוף של הדיון התקבלה הצעתו של מרדכי נמיר להקים "ועדה עליונה המורכבת מכל הגורמים שתהיה אינסטנציה ראשונה ואחרונה להסקת מסקנות בקשר לנשר".⁷⁴⁹

3.א.13: סיכום

המסקנה העולה מהדיון בקביעת דרכה הכלכלית של המדינה ושל מפא"י בשנים 1952-1956 היא כי השפעתו של אשכול על עיצוב דרכה הכלכלית של מפא"י ושל המדינה הלכה וגברה, אף כי מעולם היא לא נמסרה לידי באופן בלעדי. מבחינה פורמלית אשכול לא נזקק לאישור מוקדם של מוסדות מפא"י לקביעת המדיניות הכלכלית. ובכל זאת הוא השתדל, ככל האפשר, להתייעץ עם מוסדות המפלגה וכך לגייס תמיכה למדיניותו בממשלה, כנגד שרים החברים במפלגות אחרות (בעיקר הציונים הכלליים) ואף כנגד חברי מפלגתו (כמו דב יוסף).

⁷⁴⁷ ישיבות ועדת החירום, 3, 4, 5, 9 ו-12 בינואר 1956, ארכיון לבון בחולדה, 8/205. כפפי 1998, עמ' 288-295. "ועדת מפא"י מציעה להכריז משטר כוננות", דבר, 17 בינואר 1956.

⁷⁴⁸ ישיבות הוועדה המדינית, 17 ו-18 בינואר 1956, אמ"ע, 19 – 1956 – 26 – 2.

⁷⁴⁹ ישיבת מזכירות מפא"י, 24 בפברואר 1956, אמ"ע, 47 – 1956 – 24 – 2.

3.ב: מאבקים פרסונליים

3.ב.1: המאבק על תיק האוצר

המועמדים הבולטים להחליף את קפלן בתפקיד שר האוצר היו אשכול, דב יוסף וגיורא יוספטל. כמו כן הוזכרו דוד צבי פנקס (שר התחבורה מטעם "המזרחי") ומנכ"ל משרד האוצר דוד הורוביץ. בתחילה רצה בן-גוריון שיוספטל יכהן כשר אוצר, אך בישיבת "חברינו" בממשלה התנגדו רבים מהמשתתפים (דב יוסף, בן-ציון דינבורג/דינור, בכור שיטרית ולוי אשכול) להצעה.⁷⁵⁰ להערכתו ראשי מפא"י ראו בשלב זה ביוספטל, שעדין לא כיהן בממשלה ואף לא בכנסת, מועמד זוטר מדי לתפקיד כה בכיר. בבריטניה מקובל ששר האוצר נחשב לשני בחשיבותו בממשלה אחרי ראש הממשלה והנחה זו השפיעה על לפחות חלק ממנהיגי מפא"י שראו בשיטת הממשל הבריטי מודל לחיקוי. מכאן אפוא שהמתחרה העיקרי למועמדותו של אשכול היה דב יוסף – שר המסחר והתעשייה ומקודם שר הקיצוב, בעל ניסיון עשיר מפעילותו במחלקה המדינית בתקופת היישוב וכמושל ירושלים בימי מלחמת העצמאות. אם כן, מדוע הועדף אשכול על פני דב יוסף?

אחת הסיבות הייתה הקו הכלכלי של אשכול שהיה קרוב יותר לקו של קפלן והורוביץ בניגוד לקו של דב יוסף שהיה מזהה עם מגבלות אדמיניסטרטיביות חמורות על הכלכלה – מדיניות הצנע. לעומתו דגלו קפלן, הורוביץ ואשכול בקו של יציאה מהצנע, מתן יתר עצמה לכוחות השוק ופחות שימוש באמצעים אדמיניסטרטיביים לניהול המשק. כבר טענתי בפרק שני כי מינויו של אשכול ב-1951 לתפקיד שר החקלאות לא היה בגדר שמירה על "נחלה" של יוצאי "הפועל הצעיר". קל וחומר שגם המינוי לתפקיד שר אוצר ב-1952 לא היה שמירה על נחלה זו. אולם, מה שכן קבע, לדעתי, היה הקו הרעיוני של "הפועל הצעיר" – קו שדגל ביותר חופש כלכלי ופחות פיקוח הדוק מאשר הקו של דב יוסף. קו זה היה משותף הן לקפלן והן לאשכול. לדעתי, אף בן-גוריון ודוד הורוביץ (שלא היו יוצאי הפועל הצעיר – הורוביץ אף השתייך בשנות העשרים של המאה ה-20 לאגף השמאלי של גדוד העבודה) העדיפו קו זה כעת.

בניגוד למינויו של תפקיד מנכ"ל משרד האוצר בידיו של אבריאל, נאמנו של בן-גוריון, הופקד משרד הפיתוח ("מנהל הפיתוח" בשמו הרשמי, כיחידת סמך במשרד האוצר) בידי נאמן מובהק של אשכול – פנחס ספיר שסיים קדנציה לא קלה בתפקיד מנכ"ל משרד הביטחון, בגלל מאבקיו בחלק מראשי מערכת הביטחון. זו היא הדוגמא המובהקת ביותר לאחד מדפוסי הפעילות של אשכול – לטפח אנשים שפועלים למען מטרותיו והעברתם מתפקיד לתפקיד בהתאם לתפקידים הציבוריים שקיבל אשכול.⁷⁵¹

עם קבלת תפקיד שר האוצר התפטר אשכול מתפקיד גזבר הסוכנות – משרה שהופקדה בידיו של גיורא יוספטל. התקדמותו של יוספטל לתפקיד הגזבר הייתה הרבה יותר טבעית בעיני ראשי המפלגה לאור תפקידו הקודמים בהנהלת הסוכנות. כמו כן התפטר אשכול ממועצת המנהלים של הבנק של ההסתדרות

⁷⁵⁰ יומן בן-גוריון, 9 ביוני 1952.

⁷⁵¹ עוד על שיטתו של אשכול לטיפוח פעילים נאמנים ראו לעיל פרק ראשון, סעיף ב.

752 אשכול נשאר ראש

המחלקה להתיישבות לצד היותו שר אוצר – דוגמא נוספת לדפוס הפעולה שלו לרכז בידיו משרות רבות והשתתפות בגופי ניהול מרובים. בפועל הוא צמצם חלק מפעילותו במחלקה, וזו עברה לניהולו השוטף בידיו של רענן ויץ, תחילה כממלא מקום מנהל המחלקה ומ-1954 כמנהל המחלקה.

ביטוי לכובע הכפול שחבש אשכול היה בישיבת המוסד לתיאום ביולי 1952, כאשר אשכול התחייב שהממשלה תשתמש ב-7,500 בתי עץ שנמצאו במחסני הסוכנות לבנייה לעולים עוד לפני תחילת החורף ותשלם לסוכנות על כך בתשלומים. שרת העבודה גולדה מאירסון הגיבה: "היה טוב לו שר האוצר של הממשלה היה מודיע זאת". אשכול ענה: "אמרתי זאת כשר האוצר של הממשלה... תהיה שאלה של הכסף שצריך לשלם לסוכנות, זה יהיה במסגרת תקציב הפיתוח".⁷⁵³ גם חברי הכנסת התייחסו אל אשכול כמי שנושא כובע כפול והפנו אליו שאלות הנוגעות לפעילות הסוכנות.⁷⁵⁴ מצד שני, גם בהנהלת הסוכנות נחשב אשכול למייצג הממשלה. כך בספטמבר 1952 דיווח להנהלת הסוכנות על תכניות הממשלה לגבי כספי השילומים – להקדיש את הכספים לפיתוח החקלאות, התעשייה, התחבורה והחשמל באמצעות ועדת שרים (אשכול, לבון ומשה שפירא) והקמת חברה מיוחדת.⁷⁵⁵

3.ב.2: המאבק האישי בין דב יוסף לאשכול

הרחבת הקואליציה הממשלתית על ידי כניסת הציונים הכלליים והפרוגרסיביים לממשלה בדצמבר 1952 הביאה לפגיעה באחד האישים המרכזיים במפא"י, דב יוסף שתיק המסחר והתעשייה נלקח ממנו והועבר אל פרץ ברנשטיין. ב-21 בדצמבר 1952 בבוקר, יום לפני הצגת הממשלה החדשה בכנסת, כינס בן-גוריון את השרים משה שרת, גולדה מאירסון, לוי אשכול ובן-ציון דינור "לדיון על בעיית [דב] יוסף". בדיון הציע בן-גוריון להעביר ליוסף את משרד האוצר. אלא שהפעם אשכול התנגד לכך בתוקף. רק שרת תמך בהיסוס רב בהצעה. "בלב מר" קיבל בן-גוריון את הדין. גולדה מאירסון ומשה שרת התנדבו להיפגש עם דב יוסף ולהציע לו שיבחר בין תפקיד שר בלי תיק לתפקיד שר החקלאות – דבר שהיה הופך את פרץ נפתלי לשר בלי תיק.⁷⁵⁶ כך אנו רואים כי ההכרעה הפרסונלית החשובה התקבלה קודם כל בפורום בלתי רשמי של בן-גוריון עם ארבעה שרים ולא בפורום מפלגתי רשמי.

יתרה מזאת, כאשר נעשה ניסיון לדון בנושא בגוף רשמי של המפלגה – בוועדה המדינית על ידי היושב-ראש מאיר ארגוב שפנה אל בן-גוריון בשאלה: "הייתי רוצה לשמוע עכשיו מראש הממשלה מה ביחס לחלוקת התיקים בין חברינו, האם הכל מוכן?" הוא נענה בתקיפות על ידי בן-גוריון: "לא באתי הנה לקבל הוראות". כלומר אל לוועדה המדינית לצפות שהיא תוכל להכתיב לבן-גוריון את הרכב שרי מפא"י. הדבר שונה לעומת 1948 כאשר המפלגה כפתה על בן-גוריון להכניס לממשלה את דוד רמז על חשבונה

⁷⁵² אשכול אל ברל לוקר, 9 בספטמבר 1952, ג"מ, ג/45617.

⁷⁵³ ישיבת המוסד לתיאום, 14 ביולי 1952, אצ"מ, S100/511.

⁷⁵⁴ למשל שאלתו של אליעזר שוסטק ותשובת אשכול בעת שאשכול הציע בכנסת את תקציב הפיתוח לשנת 1952/53 ב-29 ביולי 1952, דברי הכנסת, XII, עמ' 2744-2745.

⁷⁵⁵ ישיבת הנהלת הסוכנות, 15 בספטמבר 1952, אצ"מ, S100/81. ישיבת הממשלה, 14 בספטמבר 1952, תרשומת ישיבות הממשלה השלישית, ט"ו, ג"מ, הספרייה.

⁷⁵⁶ יומן בן-גוריון באינטרנט, 21 בדצמבר 1952.

באופן חריג לתרבות הפוליטית דאז דרש יוסף במפגיע להעביר את תיק האוצר מאשכול אליו. הוא העיד על עצמו שהוא אדמיניסטרטור טוב יותר, כי בתור עורך דין הוא ידע טוב יותר לגבות מסים ממעלימי מס וכדובר אנגלית מלידה הוא ידע טוב יותר להשיג כסף מהאמריקנים (כנראה הכוונה הן לממשל האמריקני והן ליהודי ארצות הברית). "וגם מפני שאני מבין את הפסיכולוגיה שלהם [של האמריקנים] יותר טוב מאשכול". הוא גם העלה עניינים אישיים – כיצד הוא משרת את המפלגה 17 שנים⁷⁵⁷ וכיצד נדרש לעזוב את תיק התחבורה ולקבל על עצמו את תיק המסחר והתעשייה. הוא טען כי תיק האוצר הובטח לו בזמנו על ידי בן-גוריון בהסכמתו של אשכול.

חריגות הדיון התבטאה בתגובתה של גולדה מאירסון: "אני מוכרחה להגיד שבכל שנותיי בארץ אני לא זוכרת בירור כזה... מתי חילקנו חברים לחשובים ולא חשובים? לתפקידים חשובים ולא חשובים? אף פעם". ואכן מאבק אישי גלוי כזה לא היה מקובל עד אז והוא הפך לנורמה רק משנות השישים של המאה ה-20.

בן-גוריון הסכים עם העובדות שציין דב יוסף. לדעתו אשכול היה המתאים ביותר למשרד החקלאות והפיתוח ויוסף למשרד האוצר⁷⁵⁸ – אך רק אם שני התיקים היו פנויים. אולם אין לזעזע את משרד האוצר שוב. הוא הביע ביקורת על סגנונו של יוסף ויוסף חזר בו. כמו כן בן-גוריון ביקש שלא להביא את הנושא למרכז וארגוב הצטרף לכך: "עוד לא היה לנו תקדים כזה עד עכשיו".

⁷⁵⁷ טיעון מוזר כי אשכול שירת את מפלגות "הפועל הצעיר" ומפא"י מזה 36 שנים, מאז נבחר למרכז הסתדרות פועלי יהודה ב-1916. נראה כי בנקודה זאת שיבש הכעס של דב יוסף את מסכת טיעונו. בשונה מאשכול שהיה פעיל פוליטי מאז היותו תלמיד תיכון בוויילנא וחבר ב"צעירי ציון", הצטרף יוסף למפא"י רק בגיל 34 (ב-1933) ומאז 1936 החל לשרת את מפא"י בתפקיד היועץ המשפטי של המחלקה המדינית של הסוכנות.

⁷⁵⁸ ביטוי להערכה של בן-גוריון כלפי דב יוסף היה מינויו של האחרון לממלא מקום שר האוצר במאי 1953 בעת שאשכול נסע לארצות הברית (יומן בן-גוריון באינטרנט, 17 במאי 1953). אך ב-5 בספטמבר 1954 וב-4 בספטמבר 1955 בעת שאשכול עמד לנסוע לחו"ל אשכול ביקש מהממשלה שפרץ נפתלי ימלא את מקומו. אולם התפקיד הרגיש של ממלא מקום יושב-ראש ועדת השרים לענייני שחר – בעצם ימי הדיונים על יישום המלצות ועדת גורי – הועבר, לפי דרישתו של שרת ובניגוד להמלצת אשכול, לידי זלמן ארן (תרשומת ישיבות הממשלה החמישית ותרשומת ישיבות הממשלה השישית, ג"מ, הספרייה).

לבסוף הציע ארגוב לחייב את יוסף להישאר בממשלה, לא לשנות את התיקים שבידי שאר שרי מפא"י ולהטיל על שרי מפא"י להגדיר את תפקידו הקבוע של דב יוסף. למרות התנגדות יוסף נערכה הצבעה ובה אושרה ההצעה פה אחד.⁷⁵⁹

למעשה כוחה של הוועדה לא עמד לה לדיון של ממש בהחלטה מי יכהן בתפקיד שר האוצר – אשכול או יוסף – אלא רק לחייב את יוסף לקבל את דין התנועה ולהישאר בממשלה כשר בלי תיק. מובן שאם דב יוסף לא היה מתחשב בהחלטת הוועדה ומגיש את התפטרותו מהממשלה – הוא היה עוזב את הממשלה. אך במקרה זה העדיף יוסף לקבל את "דין התנועה". בן-גוריון סיכם את הנושא ביומנו: "בעניין זה לא נהגו כשורה, ואולי גם לא לטובת העניין"⁷⁶⁰ – ביטוי המראה אף הוא את הערכתו האישית כלפי דב יוסף.

מעתה היו בממשלה שני שרים בלי תיק מטעם מפא"י – פנחס לבון, שהעדיף מצב זה, ודב יוסף שהתמרמר על הפיחות במעמדו ודרש את תיקון המצב. בן-גוריון, בשל הערכתו ליכולתו של יוסף ובשל עצמתו הפוליטית חיפש דרך לפצות אותו. לפיכך המשיכה הבעיה הפרסונלית של דב יוסף להטריד את בן-גוריון. באפריל 1953 התייעץ בן-גוריון עם "חברינו" על האפשרות לתת לדב יוסף את תיק הפיתוח. אולם הוברר שפנחס ספיר לא יעבוד עם דב יוסף, ואשכול הביע רצון שספיר יהיה מנכ"ל משרד האוצר במקומו של אהוד אבריאל שעמד לעזוב.⁷⁶¹ אפשרות נוספת שהציע בן-גוריון ליוסף הייתה לקבל את משרד החקלאות. "לא ענה בשלילה. לבו מר על היחס אליו", כתב בן-גוריון והוסיף "**במקצת בצדק**. [ההדגשה שלי. א.ל.] בעוד ימים אחדים ייתן לי תשובה".⁷⁶²

3.ב.3: מינויו של פנחס ספיר למנכ"ל משרד האוצר

בסופו של דבר הסכים אשכול לשלם את המחיר כדי לפצות את דב יוסף על אובדן משרד המסחר התעשייה. בסוף מאי 1953, לאחר שובו מביקור בארצות הברית, הסכים אשכול לוותר על מנהל הפיתוח לטובת יוסף שהפך משר בלי תיק לשר הפיתוח, זאת למרות שענייני הפיתוח היו כה יקרים ללב. בכך פתר אשכול לבן-גוריון ולמפא"י בעיה פרסונלית קשה. הוא גם סייע לגולדה מאירסון ולפרץ נפתלי כי דב יוסף ראה בקבלת משרד העבודה או משרד החקלאות פתרון אפשרי לבעייתו. אולם אשכול דרש על כך תמורה פרסונלית – מינויו של פנחס ספיר, שנחשב לאיש אמונו של אשכול, למנכ"ל משרד האוצר במקומו של אבריאל שהיה כאמור למעלה איש אמונו של בן-גוריון. הוא דרש זאת לא רק בפורום בלתי פורמלי של "מנהלי המפלגה" אלא גם בוועדה המדינית ביוני 1953. זאת למרות שמינוי מנכ"ל של משרד ממשלתי הוא עניין המסור לפי החוק לשר ולמליאת הממשלה. נראה שהסיבה לכך שאשכול פנה לפורום זה הייתה שבקרב מנהלי המפלגה הייתה מחלוקת בשאלה היכן צריך להיות פנחס ספיר. מאיר ארגוב דרש שספיר יישאר כמנהל משרד הפיתוח תחת דב יוסף – בניגוד לרצונם של אשכול ושל ספיר.

⁷⁵⁹ ישיבת הוועדה המדינית, 21 בדצמבר 1952, אמ"ע, 111 – 1952 – 26 – 2.

⁷⁶⁰ יומן בן-גוריון באינטרנט, 21 בדצמבר 1952.

⁷⁶¹ יומן בן-גוריון באינטרנט, 11 באפריל 1953.

⁷⁶² יומן בן-גוריון באינטרנט, 13 באפריל 1953.

בדברים דרמטיים הסביר אשכול כי בשנה בה הוא עובד במשרד האוצר "לא מצאתי עד עכשיו כמעט, לא מהמפלגה ולא מההסתדרות, מאותו הציבור שאני יכול למצוא, אף איש אחד, לא נתוסף איש אחד שנכנס לעבודה במשרד זה". כוונתו של אשכול לא הייתה שבאמת לא נוסף אף עובד למשרד האוצר – אדרבא למשרד האוצר התווספו "נערי אשכול" או "נערי פטינקין" על שם מורם בחוג לכלכלה באוניברסיטה העברית. המינוי הבכיר המשמעותי ביותר היה של יעקב ארנון שלא בא מרקע של פעילות מפלגתית. אלא שכוונתו של אשכול הייתה שהוא כמעט ולא צירף להנהלת משרד האוצר אישים שתפסו עמדות בכירות במפא"י, בהסתדרות ובמשק ההסתדרות. אשכול הסביר כי אין למפא"י די מנהלים מוכשרים.⁷⁶³ ברור לו שלאחר שיוסף יקבל את משרד הפיתוח – פנחס ספיר יעזוב את העבודה הממשלתית, וילך לנהל את "מקורות".

אשכול טען כי "ל[משרד] האוצר... חסר איש או שניים לפחות מקליבר חזק בעניינים כספיים מעשיים. חסר אולי מישהו בעל השכלה גדולה פיננסית, אבל את זאת אינני רואה בתוכנו, לא במפלגה ולא בהסתדרות, מה שיש – יש. אבל חסר אדם מרכזי שיהיה המנהל הכללי של המשרד – וזה איננו. כשמשרד האוצר כלל גם [את מנהל] הפיתוח טיפל ספיר בענייני הפיתוח, בכל זאת היה לי במידה מסוימת עוד מישהו שאפשר היה לשבת אתו לילה ולשוחח על הדברים השייכים לאוצר כולו... אבל ספיר אומר קטגורית שלא ילך למשרד אחר לעשות פיתוח, קטגורית אמר שלא יישאר באוצר. דאגתי כאן כפולה ומשולשת. לפחות כפולה: אנו בפיתוח התחלנו לגלגל גלגלים גדולים מאוד... לי מותר לשאול, גם על המפלגה לשאול: מי יעשה זאת מחר?". מדברי אשכול עלה כי ספיר הוא האיש המפלגתי עליו אשכול יכול להישען בזכות כישוריו הניהוליים והשקפת עולמו כאיש הנאמן לדרכה של מפא"י – למרות שספיר (כמו אשכול) חסר השכלה כלכלית אקדמאית פורמלית. לכאורה הציע אשכול שספיר יכהן בתפקיד שיבחר – מנכ"ל משרד הפיתוח או מנכ"ל משרד האוצר – אך הוא ידע שהאפשרות הראשונה אינה מעשית מבחינתו של ספיר. ספיר אף העיד בישיבה כי הייתה לו שיחה עם יוסף, וברור לשניהם שלא יוכלו לעבוד יחד. ישראל גורי טען כי אסור למפלגה לוותר על עבודתו של ספיר בממשלה, ואם הוא עוזב את הפיתוח שילך למשרד האוצר. שרת וגוברין רצו לחייב את ספיר להמשיך בתפקידו במשרד הפיתוח תחת מרותו של דב יוסף. בסופו של דבר נבחרה ועדה בת ארבעה חברים (משה שרת, ישראל גורי, עקיבא גוברין ומרדכי נמיר) לדון בענייניו של ספיר. בתחילה ביקש ארגוב לצרף גם את אשכול לוועדה אך זה סירב להיות חבר בה אולי משום שרצה שוועדה "נייטרלית" תכריע לטובתו.⁷⁶⁴

ב-13 ביוני 1953 שבה הוועדה המדינית לדון ב"עבודת חברינו בממשלה". הוועדה דנה במסקנות ועדת הארבעה עליה הוחלט ב-4 ביוני. בגלל רגישות הנושא האישי לא נרשם פרוטוקול לישיבה זו. מכל מקום נראה שהפעם התקבלה דעתו של אשכול, וספיר התמנה למנכ"ל משרד האוצר,⁷⁶⁵ – תפקיד בו זכה

⁷⁶³ ב-5 בינואר 1954 פנה אשכול אל אהרון בקר ראש האיגוד המקצועי בהסתדרות וסיפר לו כי בזמנו כתב אל זאב און וביקש ממנו להשאיל לעבודה במס הכנסה מנהלי חשבונות העובדים במוסדות ההסתדרות. לפיכך אשכול שב וביקש מבקר להשיג עובדים למס הכנסה. (המוזיאון למסים, תיק: מסים על הכנסה 1954-1959).

⁷⁶⁴ ישיבת הוועדה המדינית, 4 ביוני 1953, אמ"ע, 13 – 1953 – 26 – 2.

⁷⁶⁵ ישיבת הוועדה המדינית, 13 ביוני 1953, 13 – 1953 – 26 – 2.

שנה מאוחר יותר הצליח אשכול להשיג למשרד ⁷⁶⁶

האוצר את זאב שרף, ⁷⁶⁷ איש בעל רקע מפלגתי ואדמיניסטרטיבי עשיר, שקיבל את תפקיד "הממונה על הכנסות המדינה". תפקיד ששילב אחריות על אגפי מס הכנסה, המכס והבלו ומנהל מלווה חובה-מס רכוש, ארנונה ומס בולים. ⁷⁶⁸

3.ב.4: דב יוסף ולוי אשכול – ויכוח אישי ואידאולוגי על פיתוח הנגב

מינויו של דב יוסף לשר הפיתוח הקל על היחסים בינו לאשכול, אך לא מנע ויכוחים במשולש אשכול-יוסף-בן-גוריון מפעם לפעם. אחד מהם היה ביקורתו של יוסף שאשכול אינו משקיע מספיק בפיתוח הנגב ⁷⁶⁹ – בניגוד לגישתו של בן-גוריון. במרס 1954 סייר בן-גוריון בנגב ולאחר מכן דיווח על הנעשה לדב יוסף וביקש ממנו להעביר העתקים ממכתבו אל אשכול, פרץ נפתלי, רענן ויץ ואל אישים נוספים. בין השאר הוא ביקר את מחלקת ההתיישבות על שאינה מתעניינת מספיק בעין גדי – אחד המקומות הבודדים העשירים במים בנגב. ⁷⁷⁰ אשכול כתב לבן-גוריון כי הוא אישית ביקר בעין גדי ומחלקת ההתיישבות טורחת לפתח את המקום. אולם הוא הוסיף גם מילים שלא נעמו לבן-גוריון:

עלינו לזכור תמיד כי הוטל עלינו להשקיע בשנים הקרובות את כספי הפיתוח רק **במפעלים שהכנסתם אתם והמבטיחים לשפר בעתיד הקרוב את מצבנו הכלכלי**. [ההדגשה שלי, א.ל.] יותר מדי כסף הושקע עד עכשיו בהתחשב עם נימוקים ביטחוניים, מדיניים ואחרים, מבלי לקחת בחשבון את ההכרח הבלתי נמנע של הצרכים הכלכליים. לא בלי היסוס אני כותב לך השורות האחרונות. אני אמנם מעז לחשוב שבעומקא דליבא תסכים אתי לתקופה מסוימת. מצבנו חמור וחמור מאוד. עלינו לחרוד על כל פרוטה שתפתח ותייצר באמת. ⁷⁷¹

הדאגה לנגב – בבת עינו של בן-גוריון – שבה ועלתה בוויכוחים בין אשכול לדב יוסף. כך, בדיון בממשלה על תקציב הפיתוח לשנת 1954/55 בנובמבר 1954, טען יוסף כי מדינה מתפתחת כישראל צריכה להגדיל במידה משמעותית את תקציב הפיתוח שלה מדי שנה בשנה. במיוחד הוא דרש להגדיל את הקצאת התקציב לנגב: "אל נשלה את עצמנו, אנו איננו מפתחים את הנגב... אני מביט על מפת הארץ ורואה את מחציתה ריקה". אשכול טען כי אף שבנגב הוא מוכן להקצות משאבים כמים וחשמל בפחות מעלותם הרי בסך הכל עליו להתחשב בנתונים הכלכליים ולכן יש להפנות כעת את מוקד ההתיישבות

⁷⁶⁶ יובל אליצור, "פ. ספיר: מבצע עבודה באוצר", הארץ, 20 במאי 1955, עמ' 3.
⁷⁶⁷ זאב שרף (1906-1984). מזכיר הממשלה, 1948-1957 ומנכ"ל בפועל של משרד ראש הממשלה 1965. לימים ח"כ ושר. אשכול ביקש וקיבל את אישור הממשלה למינוי (בנוסף לתפקידו של שרף כמזכיר הממשלה) ב-9 במאי 1954 (תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, ו, ג"מ, הספרייה) והוא נשאר בתפקידו עד 1961.
⁷⁶⁸ למפרום-צורף, עמ' 293.

⁷⁶⁹ ראו לעיל סעיף א, תת-סעיף 7.
⁷⁷⁰ בן-גוריון אל דב יוסף, 4 במרס 1954, אב"ג, חטיבת ההתכתבות.
⁷⁷¹ אשכול אל בן-גוריון, 24 במרס 1954, אב"ג, חטיבת ההתכתבות. וכן למפרום-צורף, עמ' 303. אשכול שלח לבן-גוריון מכתב השלמה ב-29 במרס 1954 (במקור כתוב 24 במרס 1954, כ"ד באדר ב תשי"ד, אב"ג). ביוני 1956 שינה אשכול את טעמו בנושא ההתיישבות בנגב. בדיון בהנהלת הסוכנות הוא הציע להשקיע בהקמת 6-7 היאחזויות נח"ל חדשות בנגב "שאלמלא הכרח הביטחון" [ההדגשה שלי, א.ל.]. לא הייתי מזדרז כל כך בהקמתן". אשכול הסביר כי מה שמייקר כל כך את הקמת היישובים החדשים הוא מחיר הובלת המים לשם (ישיבת הנהלת הסוכנות, 4 ביוני 1956). לדעתי שתי סיבות הביאו את אשכול לשינוי דעתו לעומת מרס 1954: השיפור במצבה הכלכלי של ישראל והחמרת המצב הביטחוני עם מצרים.

772 יום לפני ישיבת הממשלה

הגיעו אשכול ופנחס ספיר לבן-גוריון, לפי הזמנת האחרון. בן-גוריון כתב לאשכול כי אינו מאמין בפיתוח הנגב ואשכול הכחיש זאת.⁷⁷³

3.ב.5: בחירתו של בן-גוריון באשכול ליורש ב-1953

במהלך 1953 יצא בן-גוריון למספר חופשות ארוכות בהן מילאו את מקומו משה שרת בתפקיד ראש הממשלה ופנחס לבון בתפקיד שר הביטחון. ב-22 בספטמבר 1953 הפתיע בן-גוריון את זלמן ארן כאשר סיפר לו כי בכוונתו להתפטר מן הממשלה וביקש מארן שייכנס לממשלה כשר בלי תיק במקומו של לבון שעתיד היה לקבל את משרד הביטחון.⁷⁷⁴ ב-5 באוקטובר הוא חשף את רצונו בפרישה זמנית בישיבה של "שרינו".⁷⁷⁵ שבוע לאחר מכן נודע לשרת, להפתעתו, מפתק שכתב לו יצחק נבון בערבית, כי בן-גוריון מעוניין שאשכול יקבל את תפקיד ראש הממשלה. למעשה הן הודעת הפרישה של בן-גוריון והן הצעתו להטיל את ראשות הממשלה על אשכול היוו הפתעות גדולות לציבור הכללי ולראשי מפא"י. השאלה מדוע העדיף בן-גוריון את אשכול על פני המינוי המובן מאליו – משה שרת – דורשת תשובה.

בן-גוריון הסביר את העדפת אשכול על פני שרת בגלל הצרכים הכלכליים של המדינה.⁷⁷⁶ להערכתי היו נימוקים נוספים: חששו מפני הקו המדיני של שרת שלעתים לא היה אקטיביסט מספיק לטעמו של בן-גוריון (אף ששרת נמנה על האקטיביסטים ולא על הווייצמניסטים בשנות הארבעים של המאה ה-20); ואולי סבר שמא שרת יתחזק בעמדת ראש ממשלה ולא יסכים להחזיר את התפקיד, ואילו אשכול שידע כי רק בזכות בן-גוריון הגיע לתפקיד – ישיב אותו ללא היסוס.

היו סימנים מקדימים להערכה הרבה שרחש בן-גוריון לאשכול באותה תקופה, יחסים שנבנו מאז שירותם המשותף בגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה.⁷⁷⁷ הוא הטיל על אשכול לכהן כממלא מקום ראש הממשלה בשש ישיבות ממשלה מ-11 בינואר עד 8 בפברואר 1953, למעט ישיבה שכונסה בראשות בן-גוריון בעניינים ביטחוניים ב-4 בפברואר 1953.⁷⁷⁸ בשלוש הישיבות הראשונות בהן כיהן אשכול כיושב-ראש נעדר שרת מן הארץ ובשלוש הבאות המשיך אשכול לכהן כיושב-ראש אף לאחר ששרת שב לארץ.

⁷⁷² ישיבת הממשלה, 24 בנובמבר 1954, *תרשומת ישיבות הממשלה החמישית*, י"ד, ג"מ, הספרייה.
⁷⁷³ הפגישה התקיימה ב-23 בנובמבר 1954. יומן בן-גוריון באינטרנט, 26 בנובמבר 1954. לא מצאתי את מכתבו של בן-גוריון אל אשכול.
⁷⁷⁴ יומן בן-גוריון באינטרנט, 23 בספטמבר 1953.
⁷⁷⁵ *מדבד תשס"ד*, עמ' 110.
⁷⁷⁶ ישיבת הוועדה המדינית, 2 בנובמבר 1953, אמ"ע, 14 – 1953 – 26 – 2.
⁷⁷⁷ ראו לעיל פרק המבוא, סעיף ד.
⁷⁷⁸ אשכול שימש יושב-ראש בישיבות הממשלה בתאריכים 11, 18, 21, 25 בינואר, 1 ו-8 בפברואר 1953; *תרשומת ישיבות הממשלה הרביעית*, ב-ג, ג"מ, הספרייה.

שאלה חשובה ביותר לעניינינו היא מדוע דחה אשכול את המלצתו של בן-גוריון. לטענת אליהו דובקין⁷⁷⁹ אשכול טען "כי אם יקבל הצעת בן-גוריון תהא זו קבורתו".⁷⁸⁰ ובהזדמנות אחרת גרס אשכול כי "לא הסכמתי לבוא במקומו של בן-גוריון, כי העדפתי שבן-גוריון 'יציל את המדינה' מידי מישהו אחר".⁷⁸¹ להערכתו סירובו של אשכול לקבל את התפקיד נבע מהבנת מקומו הראלי במפא"י. אשכול, בניגוד לבן-גוריון, ידע תמיד ובדיוק לאן נושבת הרוח בקרב מנהלי המפלגה. הוא ידע שהם מעדיפים את שרת כיוורש לבן-גוריון. (הנימוקים של מנהלי המפלגה היו שניים: א. הוותק והתפקידים הבכירים שמילא שרת בהנהגת היישוב והמדינה; ב. עמדתו החזקה של שרת כאחד ממנהלי המפלגה והיותו אחד מדובריה החשובים ביותר בציבור הכללי.) אשכול הבין זאת והוא ידע שאם יאבק על תפקיד ראש הממשלה ייתכן מאוד שייכשל בכך – ממש כפי שמנהלי המפלגה הכשילו את הצעות בן-גוריון למנות את גיורא יוספטל לשר האוצר ביוני 1952 או את דב יוסף לשר האוצר בדצמבר 1952. אשכול הבין כי גם אם בכל זאת ייבחר לראש ממשלה הרי שלטונו יישען על כרעי תרנגולת בהיעדר תמיכה ממשית של מפא"י. מכאן בא סירובו החד משמעי בישיבת הוועדה המדינית ב-2 בנובמבר להצעת בן-גוריון: "אני את התפקיד הזה [ראשות הממשלה] לא אמלא ולא אקבל". מדברי אשכול עלה כי בן-גוריון כבר דיבר עמו קודם באופן אישי וכי גם אז סירב אשכול להצעה. כפתרון אפשרי למחלוקת הציע אשכול כי הוועדה המדינית תעביר את הנושא למרכז המפלגה או אפילו למועצה.⁷⁸² אשכול ידע שאין זה מקובל לדון בשאלה פרסונלית במועצה או בוועידה אלא לאחר שמנהלי המפלגה "בישלו" כבר החלטה מוסכמת והצעתו באה כמעין יריית הרתעה כדי למנוע מהנהגת המפלגה לחייב אותו לקבל את התפקיד. בסופו של דבר בחרה הוועדה המדינית ב-11 בנובמבר "ועדת שלושה" שכללה שלושה מנהלי המפלגה – ארגוב, נמיר וגוברין. זו, לאחר ששמעה מאשכול סירוב נוסף, המליצה לפני מרכז מפא"י ב-25 בנובמבר לבחור במשה שרת לתפקיד ראש הממשלה, בפנחס לבון לתפקיד שר הביטחון ובזלמן ארן לתפקיד שר בלי תיק.⁷⁸³ בן-גוריון נאלץ לקבל את הדין ולהשלים עם כך בהיעדר מועמד אחר לתפקיד למעט שרת. בדיעבד, סירובו של אשכול לקבל את תפקיד ראש הממשלה חיזק את מעמדו במפלגה. "מנהלי המפלגה" ובכללם שרת עצמו, היו מעתה בעלי חוב לאשכול על שלא הכשיל (או ניסה להכשיל) את רצונם להכתיר את שרת לראש הממשלה. יתרה מכך, סביר מאוד כי אילו נבחר אשכול לראש ממשלה היה נוצר עימות בינו לבין בן-גוריון (כפי שעלה בגורלו של שרת, וכפי שקרה לאשכול מאז 1964) בלי שהיו לו די כלים להתמודד עם בן-גוריון, והדבר היה מערער את הקריירה הפוליטית של אשכול. פרשת בחירתו של שרת לראש הממשלה ממחישה את מגבלות כוחו של בן-גוריון, עם כל עצמתו הפוליטית והפופולריות שלו במפא"י ובמדינה, ועל אף ניצחונו על הווייצמניסטים בשנים 1946-1948, לא היה בכוחו למנוע מראשי מפא"י מלבחור לראשות הממשלה מועמד שלא חפץ ביקרו. מפא"י לא נשלטה על ידי מנהיג בודד, יהיו כישוריו אשר יהיו, אלא על ידי צוות של "מנהלי מפלגה". בשנת 1953

⁷⁷⁹ אליהו דובקין (1898-1976). נולד בביילורוסיה ועלה מפולין ב-1932. חבר הנהלת הסוכנות בתפקידים שונים, 1935-1968 ותפקידים בכירים נוספים מטעם מפא"י.

⁷⁸⁰ משה שרת, *יומן אישי*, א, תל אביב (להלן *שרת יומן אישי*), עמ' 119.

⁷⁸¹ עפרה נביראשכול, *אשכול של הומור*, תל אביב, תשמ"ט (להלן *נביראשכול*), עמ' 118.

⁷⁸² ישיבת הוועדה המדינית, 2 בנובמבר 1953, אמ"ע, 14 – 1953 – 26 – 2.

⁷⁸³ ישיבת מרכז מפא"י, 25 בנובמבר 1953, אמ"ע, 62 – 1953 – 23 – 2.

בן-גוריון, גם לאחר פרישתו, המשיך למלא תפקיד מרכזי בהנהגת מפא"י והמדינה. כאשר התפתחו יחסים שליליים בין ראש הממשלה שרת לבין שר הביטחון לבון, במידה רבה משום שהאחרון פעל בלי תיאום עם ראש הממשלה, יצא אשכול ביולי 1954 לבקר אצל בן-גוריון בשדה בוקר, הפעם בליווי שניים מראשי המפלגה, זלמן ארן וגולדה מאירסון. "הצעתי לאשכול לשוחח גלויות עם פנחס [לבון]. אשכול הבטיח", כתב בן-גוריון ביומנו.⁷⁸⁴ אחד הפתרונות למצב היה הקמת ועדה של חמשת שרי מפא"י הבכירים – "ועדת החמישה" – שכללה את שרת, לבון, אשכול, ארן וגולדה מאירסון.⁷⁸⁵

3.6.2: לקראת הבחירות לכנסת השלישית

בספטמבר 1954 בחרה מזכירות מפא"י את מטה הבחירות לארבע מערכות הבחירות שהיו צפויות ב-1955: לוועידת המפלגה (שנדחתה לאוגוסט 1956), לוועידת ההסתדרות, לרשויות המקומיות ולכנסת. אשכול נבחר עם עוד חמישה שרים (שרת, ארן, גולדה מאירסון, לבון ושיטריט) וכן גם 11 ממנהלי המפלגה (בן-גוריון, עמי אסף, מאיר ארגוב, מרדכי נמיר, בבה אידלסון, אבא חושי, אריה בהיר, עקיבא גוברין, שני מזכירי מפא"י (יונה כסה ורפאל בש שהחליפו את מאיר ארגוב).⁷⁸⁶ לעתים רחוקות השתתף אשכול ב"מטה הבחירות המצומצם", גוף נוסף שפעל מיולי 1954. הוא הופיע רק לישיבה אחת בה דיווח בן-גוריון על שיחה עם יצחק טבנקין,⁷⁸⁷ וייתכן שלא היה חבר בגוף זה. אנו רואים כי שלושה משרי מפא"י לא נבחרו למטה הבחירות (המורחב) – פרץ נפתלי, דב יוסף ובן-ציון דינור. אי מינויו של דינור שבא מן האקדמיה כדי לכהן כשר החינוך לפרק זמן קצוב היה מובן מאליו, אך אי מינוים של נפתלי ויוסף עשוי להעיד על חולשתם הפוליטית בתוך מפא"י ואין זה מקרה שאחד מבין שני האישים הנ"ל (דב יוסף) לא כיהן בממשלה שהוקמה לאחר הבחירות לכנסת השלישית, והשני (פרץ נפתלי) נאלץ להסתפק בתפקיד של שר בלי תיק.

בתחילת 1955, בעקבות "עסק הביש", נאלץ פנחס לבון להתפטר מתפקיד שר הביטחון, ודוד בן-גוריון חזר לתפקיד זה בממשלה בראשותו של משה שרת. כניסתו של המנהיג הוותיק שהודיע מלכתחילה כי הוא פורש באופן זמני בלבד וכי בכוונתו לעמוד בעתיד שוב בראשות מפא"י שינתה את כללי המשחק בממשלה. מעתה האדם בעל העצמה הפוליטית הגדולה ביותר בממשלה לא היה ראש הממשלה אלא שר הביטחון. אך גם עתה, כמו במקרים אחרים בעבר, לא היה בכוחו של בן-גוריון להעביר כל החלטה שחפץ בה במליאת הממשלה (כמו בפורומים מפלגתיים), למשל הצעתו ב-29 במרס 1955 לכבוש את רצועת עזה (ועל כך להלן בסעיף, ג).

⁷⁸⁴ 29 ביולי 1954, יומן בן-גוריון באינטרנט, 7 באוגוסט 1954.

⁷⁸⁵ כפכפי 1998, עמ' 241.

⁷⁸⁶ יומן בן-גוריון באינטרנט, 26 באוקטובר 1954. אמ"ע, תיקים א-ד, 128 – 1954 – 13 – 2. במיוחד ישיבת מטה הבחירות,

25 באוקטובר 1954, אמ"ע, 128 – 1954 – 13 – 2.

⁷⁸⁷ ישיבת המטה המצומצם, 6 בינואר 1955, אמ"ע, 129 – 1954 – 13 – 2.

אשכול, למרות התחזקותו הפוליטית, לא כיהן בוועדת המינויים לכנסת השלישית בה ישבו מרדכי נמיר, יונה כסה וגולדה מאירסון. כתוצאה מכך הוא לא היה מושא למכתבים בהם ניסו אנשים שונים לעשות נפשות למען וכנגד מועמדים שונים.⁷⁸⁸ במאי 1955 כתב אשכול לאשתו ששהתה אז בארצות הברית לצורכי ריפוי ממחלה כי "מעלים שמות שונים לכנסת [ו]לממשלה – [מן] המושבים, הנוער, המתישבים החדשים וכל יתר קבוצות וחוגי לחץ. אינני מבטל הדבר והצרכים אך בכל זאת ישנם עניינים וצרכים כלליים. בוודאי צריך יהיה לשנות ולהוציא אחדים ולהחליפם בצעירים וכו'... מעלים גם את שמו של ידן אם ירצה בהנחה שילך לממשלה. גם את אהוד [אבריאל] וכו'".⁷⁸⁹ עם זאת משנקבעה טיוטת הרשימה לכנסת שהוצגה בפני מרכז מפא"י להערות לפני ההחלטה הסופית ב"וועדת החמישה" (כנראה חמשת המועמדים הראשונים של מפא"י: דוד בן-גוריון, משה שרת, יוסף שפרינצק, גולדה מאירסון ולוי ואשכול) הצטרף אשכול בקצרה לדברי הצער של יהודית שמחוני ועליזה שידלובסקי על הוצאתה של עדה מימון מהמקומות הראליים ברשימת מפא"י לכנסת. דומה שאשכול היה קשור לעדה מימון בשני מובנים: הפעילות המשותפת שלהם ב"הפועל הצעיר" ומעורבותו הרבה של אשכול בכל הקשור לפוליטיקה של נשים פועלות עוד מימי מלחמת העולם הראשונה. הוא אף הציע להגדיל את מספר נציגיהם של ירושלים ושל פועלי המושבות על חשבונן של תל אביב וחיפה. בסופו של הדיון הודיע בן-גוריון כי ועדת החמישה תסכם תוך יום את הרשימה תוך התחשבות בדעות השונות שהושמעו במרכז מפא"י.⁷⁹⁰ כלומר אנו רואים כי מנהלי המפלגה ניסו להיות קשובים לדעותיהם של מנהיגי מפא"י הנבחרים (מרכז מפא"י) – אך שמרו בידם את ההכרעה הסופית לגבי הרכב הרשימה לכנסת וזו הוגשה ללא שינויים ממשיים.⁷⁹¹ ראוי לציין כי לבון, בעקבות "עסק הביש", נדחק למקום העשירי ברשימה.

בנובמבר 1955, לאחר הבחירות לכנסת השלישית, כונן בן-גוריון את הממשלה השביעית, הפעם בראשותו. בהרכב הממשלה החדשה היו כמה שינויים שאשכול היה יכול לברך עליהם. ראשית, פנחס ספיר – נאמנו ושותפו למאבקים מזה כמעט עשרים שנה – נבחר לתפקיד שר המסחר והתעשייה. אריה אבנרי מצטט שיחה בין אשכול לבן-גוריון בה המליץ אשכול על ספיר למשרה זאת.⁷⁹² ואכן, לדעתו, סביר מאוד שאשכול קידם את נאמנו ספיר לממשלה. שנית, דב יוסף – יריב אישי ורעיוני לקו הכלכלי של אשכול (ושל קפלן לפניו) מצא עצמו מחוץ לממשלה ועבר להנהלת הסוכנות. שלישית, הפעם לא שותפו בממשלה הציונים הכלליים – האופוזיציה הכלכלית למדיניותו של אשכול.

⁷⁸⁸ אמ"ע, 204-1955-7-2; 205-1955-7-2.

⁷⁸⁹ לוי אשכול אל אלישבע אשכול, 15 במאי 1955, אי"א, מכתבי אלישבע.

⁷⁹⁰ ישיבת מרכז מפא"י, 9 ביוני 1955, אמ"ע, 66-1955-23-2.

⁷⁹¹ "הושלמו רשימות המועמדים לכנסת", הארץ, 10 ביוני 1955, עמ' 2. "הוגשו 23 רשימות מועמדים, הארץ, 12 ביוני

1955, עמ' 1. "רשימות המועמדים מוכנות להגשה", דבר, 10 ביוני 1955, עמ' 1-2.

⁷⁹² אריה אבנרי, ספיר, גבעתיים (ללא שנת הוצאה, להלן אבנרי-ספיר), עמ' 79.

3.ג: עמדות מדיניות וביטחוניות של אשכול

ככל שהתחזק מעמדו הפוליטי של אשכול הוא השתתף יותר בדיונים במפלגתו ובממשלה גם בעניינים עקרוניים שהיו קשורים רק בעקיפין לתפקידו כשר אוצר. במהלך 1954 החרף מצב הביטחון השוטף בגלל ריבוי ההסתננויות ומשום שהן הפכו לרצחניות יותר מקודם. בדיון בממשלה לאחר הרצח במעלה עקרבים במרס 1954 חלק אשכול על הטקטיקה שהציע שר הביטחון לבון – ליווי שיירות לאילת על ידי קומנדקרים. במקום זה הוא הציע הקמת 10-15 מוצבים לאורך הדרך ורק בעדיפות שנייה הקצאת קומנדקרים וגם זאת רק לליווי אוטובוסים. ראש הממשלה שרת הכריע כי שר הביטחון יבדוק את הצעתו של אשכול.⁷⁹³ ביוני 1954 אשכול הגן על תושבי עין גדי שבעקבות גניבת עדרם יצאו לשדוד את עדרם או עדר אחד מהבדואים (לבון הסביר שבתחילה אישר את הפעולה ולאחר מכן ביטל אותה והודעתו לא הועברה כראוי לעין גדי).⁷⁹⁴ באוקטובר 1954 התלונן אשכול בממשלה על מצב הביטחון הרעוע בדרום לנוכח הפגנתם של תושבי חצב בירושלים בגלל חוסר הביטחון שהביא לגניבת ציודם החקלאי על ידי מסתננים.⁷⁹⁵

מאז שב בן-גוריון לממשלה בתפקיד שר הביטחון בפברואר 1955 תמך אשכול בהצעותיו הביטחוניות. ב-26 במרס 1955 הציע בן-גוריון בפורום מפלגתי בלתי רשמי לכבוש את רצועת עזה. ההצעה באה לאחר הידרדרות קשה במצב הביטחוני שהתבטאה בפעולות רצה שבוצעו על ידי חוליות מחבלים שיצאו מהרצועה וב"פעולת עזה" ב-28 בפברואר שלא הצליחה לעצור את גל החבלה – למרות שנהרגו בה 38 חיילים מצרים ו-8 חיילים ישראלים. הקש ששבר את גב הגמל הייתה פעולת חבלה במושב פטיש ב-25 במרס. הפורום שנקרא בפיו של בן-גוריון "פגישה מצומצמת" כלל את בן-גוריון, שרת, אשכול, גולדה מאירסון, ארן ומשה דיין (שהיה לעתים פעיל פוליטית במפא"י למרות תפקידו כרמטכ"ל). בפגישה זו לא הושגה הכרעה ברורה. בהצעה תמכו שלושה (בן-גוריון, אשכול ומאירסון) והתנגדו שניים (שרת וארן). לפיכך כונסה בערב ישיבת "כל חברינו בממשלה" ועתה הצטרפו למתנגדים נפתלי ודינור. היעדר התמיכה המסיבית בקרב שרי מפא"י לא מנע מבן-גוריון מלהביא לממשלה ב-29 במרס 1955⁷⁹⁶ את הצעתו לכבוש את רצועת עזה.

בדבריו בממשלה טען אשכול כי הוא מדבר כשר בממשלה ולא כשר אוצר – כי אין למשרד האוצר כסף מיותר שניתן לבזבז אותו. אך כשר בממשלה קבע אשכול כי לישראל, כמו לכל מדינה ריבונית, יש זכות להגיב על פגיעות רבות וממושכות באזרחיה – במיוחד כשהיא לא מקבלת סיוע ממשי מהאוי"ם. עם זאת

⁷⁹³ ישיבת הממשלה, 21 במרס 1954, *תרשומת ישיבות הממשלה החמישית*, ד, ג"מ, הספרייה.

⁷⁹⁴ ישיבת הממשלה, 13 ביוני 1954, *תרשומת ישיבות הממשלה החמישית*, ז, ג"מ, הספרייה.

⁷⁹⁵ ישיבת הממשלה, 3 באוקטובר 1954, *תרשומת ישיבות הממשלה החמישית*, י"ב, ג"מ, הספרייה. לא מצאתי לכך התייחסות בעיתונים "הארץ" ו"דבר". על הדיון במחלקה להתיישבות באותה עת בבעיית ההסתננות ראו להלן פרק שלישי, סעיף ד, תתי-סעיף 3.

⁷⁹⁶ בן-גוריון כתב ביומנו ב-6 באפריל 1955 כי הגיש את ההצעה כבר ב-27 במרס אולם לפי הפרוטוקול ההצעה הוגשה רק ב-29 במרס.

ב-3 באפריל הצביעו חברי הממשלה על הצעת בן-גוריון: 5 מהשרים (ממפא"י) תמכו בה, 9 התנגדו לה ושניים נמנעו. לפיכך נדחתה ההצעה, אף שרוב שרי מפא"י תמכו בה.⁷⁹⁸

אנו רואים כי מוסדות מפא"י לא כפו את עמדתם על שרי מפא"י – כולל המוסד שהיה מיועד מראש לתיאום עמדות בקרב שרי מפא"י – "חברינו בממשלה". לכן הצליח שרת להעביר את עמדתו בממשלה הודות לתמיכה מסיבית של שרי השותפות מהקואליציה: הציונים הכלליים, הפרוגרסיבים, חלק מהפועל המזרחי ורק מיעוט משרי מפא"י.

⁷⁹⁷ ישיבת הממשלה ב-29 במרס 1955, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, כ"א, ג"מ, הספרייה. וכן למפרום-צורף, עמ' 309-307.

⁷⁹⁸ למפרום-צורף, עמ' 295. יומן בן-גוריון באינטרנט, 3 באפריל 1955. בהצעה תמכו בן-גוריון, אשכול, גולדה מאירסון, דב יוסף ובכור שיטרת. התנגדו להצעה: שרת, דינור ונפתלי (ממפא"י); סרלין, יוסף ספיר, ברנשטיין ורוקח (ציונים כלליים); בורג (הפועל המזרחי) ורוזן (פרוגרסיבים). זלמן ארן (מפא"י) ומשה שפירא (הפועל המזרחי) – נמנעו.

3.ד: במחלקת ההתיישבות

באחת עשרה שנות כהונתו של אשכול כשר אוצר הוא המשיך לכהן כראש מחלקת ההתיישבות, תפקיד אותו החל למלא ארבע שנים קודם, בספטמבר 1948. כפי שהסברתי למעלה לאשכול הייתה נטייה לכהן בכמה שיותר מוקדי כוח ולנצל את עמדותיו השונות כדי להשפיע על המוסדות השונים כדי שיפעלו לפי הקו שלו. הוא גם ניסה להשפיע על כל מוסד שכיהן בהנהלתו שיסייע לביצוע המדיניות של אשכול במוסדות האחרים שכיהן בהנהלתם. פעילותו של אשכול כראש מחלקת ההתיישבות התחלקה לשני סוגים עיקריים: פעילות במחלקה גופא. כאן, כאמור למעלה,⁷⁹⁹ הוא נעזר במנהל המחלקה רענן ויץ. ופעילותו כחבר הנהלת הסוכנות היהודית, פעילות שלעתיים חפפה את פעילותו כשר האוצר.

ביוני 1952 בעת שאשכול הגיע למשרד האוצר הייתה תקופה של אתנחתא בעלייה ומכאן שהלחץ להתיישבות חדשה נחלש. לכן עסק אשכול יותר בשימור ושיפור הקיים. למשל במכתבו ליוסף ויץ באוגוסט 1952 בו התלונן על יחס לא הוגן של הקרן הקיימת לפועלים עולים חדשים;⁸⁰⁰ או הטיפול במתיישיבי תימורים, עולים חדשים מדרום אפריקה שדרשו להעבירם למקום אחר ודרישתם התקבלה למרות התנגדותו של אשכול.⁸⁰¹ במהלך תשי"ב הוקמו 17 ישובים חדשים בלבד – לעומת 31 בתשי"א ו-107 בתשי"ג,⁸⁰² אם כי בישיבת מחלקת ההתיישבות בספטמבר 1952 הוחלט לתכנן 50 ישובים חדשים.⁸⁰³ כמו כן טיפלה מחלקת ההתיישבות גם בהתיישבות של ותיקים במסגרת תכנית "מן העיר אל הכפר".

1.7.3: מיסוד ההתיישבות ההמונית

אחד המאבקים המשמעותיים של אשכול בתקופה זו היה על הרכבם החברתי של יישובי העולים. בנובמבר 1952 תמך אשכול ב"חוק מועמדים להתיישבות חקלאית תשי"ג – 1952" שהגיש שר החקלאות פרץ נפתלי ואשר אפשר הוצאה של אנשים שנחשבו לבלתי מתאימים ואפילו מפריעים מיישוב עולים חדש וזאת רק בשנים הראשונות לקיומו.⁸⁰⁴ דוברי האופוזיציה, מימין ומשמאל, התנגדו לחוק מחשש שירדפו אנשים בגלל השקפותיהם הפוליטיות וישתמשו בחוק כדי להוציאם. בתום הדיון לא נערכה הצבעה על קריאה ראשונה אלא נקבע המשך דיון למחרת. בפועל לא התקיים דיון למחרת. בינתיים קמה התנגדות פנימית בתוך מפא"י לחוק. ישראל ישעיהו הגיש ערעור על החוק והדבר גרם כנראה לעיכוב החקיקה בכנסת – חקיקה שבה תמכו אנשי תנועת המושבים. שבוע לאחר הדיון בכנסת דנה "הנהלת הסיעה וחברינו החקלאיים" בחוק ואשכול הגן על החוק כצעד פרקטי להגנת ההתיישבות

⁷⁹⁹ סעיף ב, תת-סעיף 1.

⁸⁰⁰ אשכול אל יוסף ויץ, 24 באוגוסט 1952, אצ"מ, S15/9783.

⁸⁰¹ ישיבת הנהלת הסוכנות, 8 בספטמבר 1952, אצ"מ, S100/81.

⁸⁰² גבתי תשמ"א, ב, עמ' 45.

⁸⁰³ ישיבת מחלקת ההתיישבות, 5 בספטמבר 1952, א"ע, 721 – 5 – 235 – IV.

⁸⁰⁴ 3 בנובמבר 1952, דברי הכנסת, XIII, עמ' 17-22. העיתון "הארץ" הביא דיווח ענייני ואוהד למדי על הצעת החוק שהגיש פרץ נפתלי ("חוק המועמדים להתיישבות חקלאית", הארץ, 4 בנובמבר 1952, עמ' 2). העיתון "דבר" הביא דיווח אוהד ("החלה הקריאה בחוק המועמדים להתיישבות חקלאית", דבר, 4 בנובמבר 1952, עמ' 1). לעומת זאת נקט העיתון "הבוקר" בקו ביקורתי כלפי החוק ("ישנן מגמות מדיניות לחוק ההתיישבות החקלאית", הבוקר, 4 בנובמבר 1952, עמ' 1).

רק בפברואר 1953, לאחר שבדצמבר 1952 הורחבה הממשלה על ידי כניסת הציונים הכלליים, הועבר החוק בקריאה ראשונה.⁸⁰⁶ החוק שהתקבל בכנסת אפשר להרחיק מתיישב חדש בשלוש השנים הראשונות מאז התיישב במקום. ביוני 1955 ביקש אשכול מהממשלה להאריך את התקופה לחמש שנים. שר החקלאות פרץ נפתלי חשש מוויכוח ארוך בכנסת שעמדה לפני הבחירות והשר יוסף ספיר, איש הציונים הכלליים, התנגד עקרונית לחוק ולפיכך דחתה הממשלה את הצעתו של אשכול.⁸⁰⁷

מאבק נוסף שניהל אשכול מאז נובמבר 1952 היה להסדיר את החוזים בין מחלקת ההתיישבות לבין המתיישבים. בדרישה לחוזים עם המתיישבים **לאחר** שעלו כבר על הקרקע היה משהו לא הוגן. אך אשכול הסביר כי "כאשר זכינו לעלייה המונית, לא היה המצב שיהודים באו ועמדו בתור ליד דלתות הסוכנות והציעו אולי קצת כסף שלהם ואמרו: אנחנו רוצים להתיישב ומוכנים להתחייב ולחתום על חוזה, הרי לפניכם צוואר ושימו עליו חוקים. המצב היה להיפך".⁸⁰⁸

מאבק שלישי אותו ניהל אשכול, תוך כדי מאבק קשה באברהם הרצפלד, היה להצמיד (לדולר או למדד יוקר המחיה) את ההלוואות הניתנות להתיישבות ממלווה הפיתוח (הבונדס). באוקטובר 1954 טען אשכול במזכירות מפא"י כי כסף זול מדי גורם לבזבז ולעיוותים. בסופו של הדיון התקבלה הצעתו של רפאל בש להסכים עקרונית להצמדת ההלוואות מכספי הפיתוח, אך להטיל על ועדה משותפת למשרד האוצר, לחברת העובדים ולמרכז החקלאי (שאנשיו התנגדו ברובם להצמדה) להחליט על שיטת ההצמדה.

⁸⁰⁵ ישיבת הנהלת הסיעה וחברינו החקלאיים, 10 בנובמבר 1952, אמ"ע, 30 – 1952 – 11 – 2. לא מצאתי התייחסות לנושא זה בעיתונים "הארץ", בוקר ו"דבר" – אולי משום שחלק ניכר מעמודי העיתונים הוקדשו בימים אלה לפטירתו ולהלווייתו של הנשיא חיים וייצמן.

⁸⁰⁶ 3 בפברואר 1953, דברי הכנסת, XIII, עמ' 615-625.

⁸⁰⁷ ישיבת הממשלה, 12 ביוני 1955, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, כ"ד, ג"מ, הספרייה.

⁸⁰⁸ ישיבת מליאת הנהלת הסוכנות, 11 בנובמבר 1952, אצ"מ, S100/83.

שלושת המאבקים האלה נבעו מהבנתו של אשכול כי תם העידן ההרואי בהתיישבות שלפני קום המדינה וכי יש למסד את ההתיישבות על יסודות חברתיים, כלכליים ומשפטיים שונים מאשר בתקופת הקודמת. יסודות שיש בהם גם מידה מסוימת של כפייה ולא רק התנדבות – התפתחות דומה למה שהתחולל באותם ימים במסגרות נוספות במדינת ישראל וביניהן מפא"י.

2.ד.3: הפחתת פעילותו המפלגתית הישירה של אשכול בתחום ההתיישבות

מאז קיץ 1952 מיעט אשכול להיות כתובת לפעילי מפא"י בענייני קבוצות התיישבות, כפי שהיה לפני שהתמנה לשר האוצר.⁸¹⁰ מי שהפך למושא העיקרי למכתבים בענייני התיישבות היה עתה מנהל המחלקה רענן ויץ.⁸¹¹ בתחילה המשיך חיים רוקח לפנות אל אשכול: הוא פנה אליו באוגוסט 1952 בנוגע לקבוצת עולים מרומניה שהתיישבה בתל ירוחם וביקשה להקים ישוב חקלאי ובנוגע לארגון התיישבותי מעולי קורדיסטן שאנשיו התרכזו במעברות זיכרון יעקב, פרדס חנה ובנימינה.⁸¹² אך לאחר מכן מיעט לפנות אליו ורק באוגוסט 1954 פנה רוקח בנוגע לארגון התיישבותי של עולים במעברת רמתיים.⁸¹³ אשכול לא היה חבר בוועדה מפלגתית שעסקה מאז מרס 1952 בפעילות מפא"י באיחוד הקבוצות והקיבוצים ובתנועת המושבים שנקראה "המוסד המשותף", ואף לא ב"מחלקת ההתיישבות העובדת" שהוקמה על ידי מרכז מפא"י בתחילת 1952 בהנהלתו של יצחק פניגר – מחלקה שפעלה ב-1952 ב-240 יישובים חקלאיים שונים (מושבים וקיבוצים למיניהם) כדי להיות "מנוף להגברת הפעולה המשותפת בין מושב, קיבוץ ומושב עולים ויחד משענת נאמנה לפעולה מפלגתית ביישובי עולים". ככל שעולה מהרישומים שבארכיון מפלגת העבודה אשכול לא נטל חלק בגופים אלה.⁸¹⁴ אין להסיק מהאמור לעיל כי אשכול הדיר את עצמו מפעילותה המפלגתית של מפא"י בהתיישבות העובדת אלא להדגיש כי בתקופה הנדונה בפרק שלישי אשכול כבר לא עסק בעניינים המפלגתיים השוטפים והיומיומיים הנוגעים להתיישבות אלא התרכז בקביעת מדיניות ההתיישבות בפורומים מפלגתיים ובתלי מפלגתיים.

⁸⁰⁹ ישיבת מזכירות מפא"י, 29 באוקטובר 1954, אמ"ע, 42 – 1954 – 24 – 2.

⁸¹⁰ ראו לעיל פרק שני, סעיף ב.

⁸¹¹ אמ"ע, 35 – 1952 – 601 – 2, 36 – 1953 – 601 – 2, 37 – 1954 – 601 – 2, 38 – 1955 – 601 – 2, 39 – 1956 – 601 – 2.

⁸¹² חיים רוקח אל אשכול, 22 באוגוסט 1952 (שני מכתבים), אמ"ע, 35 – 1952 – 601 – 2.

⁸¹³ חיים רוקח אל אשכול, 12 באוגוסט 1954, אמ"ע, 37 – 1954 – 601 – 2.

⁸¹⁴ דו"ח מהישיבה הראשונה של "המוסד המשותף בין איחוד הקבוצות והקיבוצים ובין תנועת המושבים", 6 במרס 1952; דו"ח על המחלקה של ההתיישבות העובדת על יד המרכז (ללא תאריך), אמ"ע, 58 – 1952 – 903 – 2. לא מצאתי עדות לפעילות אשכול במחלקה זו גם בשנים 1953-1956 (אמ"ע, 1 – 1954 – 903 – 2 – 2 – 2 – 2 – 903 – 1956 – 2).

3.ד.3: גישתו הביטחונית של אשכול כראש מחלקת ההתיישבות

זכור הביע אשכול בישיבות הממשלה קו נצי למדי כאשר דנו בתגובותיה של ישראל לפעולות המסתננים. עמדתו בהנהלת המחלקה להתיישבות הייתה שונה בסגנונה. ב-8 באוקטובר 1954, ימים ספורים לאחר שהממשלה דנה בבעיית ההסתננות,⁸¹⁵ הוא כינס את הנהלת המחלקה להתיישבות עם נציגי המשטרה, צה"ל, משרד העבודה, חברת החשמל והמרכז החקלאי כדי לדון בפגיעת ההסתננות ביישובים הנמצאים בטיפול המחלקה. הפגישה כונסה כי התברר שמטרת המסתננים היא עתה רצח ולא רק גניבה או שוד כפי שהיה בשנים הקודמות וכי פגיעתם של המסתננים התרחבה אל אזורים שלא נפגעו בעבר. בפגישה סוכם על אמצעים "קונסטרוקטיביים" לשיפור הגנת היישובים: כבישי גישה, גידור, תריסי ברזל בחלונות, תאורה, אספקת נשק, הגדלת מספר המא"זים (מפקדי אזורים) מ-135 ל-327 וכיוצא בזה.⁸¹⁶

4.ד.3: ההתיישבות האזורית

התפתחות חדשה בפעילות מחלקת ההתיישבות באותה עת הייתה המעבר להתיישבות אזורית בחבלי לכיש ותענך בסוף 1954 ובמהלך 1955. גל התיישבות זה סיים את האתנחתא בהתיישבות שבאה בעקבות ההחלטה בנובמבר 1951 לעצור את העלייה.⁸¹⁷ התיישבות זאת ניזונה מחידוש העלייה (בעיקר מצפון אפריקה), מההתאוששות הכלכלית של המשק הישראלי, מן ההחלטה ליישב אזורים בעלי חשיבות אסטרטגית ופוטנציאל חקלאי ומהשלמת צינור המים ירקון-נגב שהביא להגברת אספקת המים לאזור. ההתיישבות בחבל לכיש היא דוגמה לרעיון שהעלה דוד בן-גוריון ואשר הביצוע שלו היה מסור בידיהם של אשכול ושל עוזריו, בעיקר אריה לובה אליאב שמונה למנהל החבל.⁸¹⁸ בהתיישבות זאת היה יישום של שורת עקרונות שהיו מקובלים על תנועת העבודה: התיישבות, קליטת עלייה חדשה וחזוק האחיזה בשטחים בעלי חשיבות אסטרטגית. על אלה נוסף כלי חדש – התיישבות אזורית שהורכבה ממכלול שלם ובו עיירה (קריית גת), מרכזים אזוריים ויישובים חקלאיים.

5.ד.3: פרשיות יד חנה ועין חרוד

פרשייה התיישבותית לה נדרש אשכול ב-1954 הייתה פרשת קיבוץ יד חנה. מדובר בקיבוץ שהיה חבר ב"קיבוץ המאוחד" ואשר רוב חבריו (57 במספר) נמנו על נאמניו של משה סנה שסולק ממפ"ם בינואר

⁸¹⁵ ראו לעיל פרק שלישי, סעיף ג.

⁸¹⁶ סיכום ישיבת הנהלת המחלקה [להתיישבות] בענייני ביטחון עם מר ל' אשכול מיום 8.10.1954, אצ"מ, S15/9787.

⁸¹⁷ "מתחיל המבצע ליישוב חבל לכיש", דבר, 18 במאי 1955, עמ' 1.

⁸¹⁸ למפרום-צורף, עמ' 295-296. ראוי לציין כי אשכול לא כתב על ההתיישבות בחבל לכיש בספרו *בחבלי התנחלות*, תל אביב, תשי"ט (להלן *אשכול תשי"ט*), וראו דיון על הספר בפרק רביעי, סעיף ד, תת-סעיף 3). בכך נמנע אשכול מהתעמתות עם בן-גוריון על חלקו האישי במפעל זה. אולם בינואר 1965, לאחר הקרע עם בן-גוריון, כתב אשכול במאמר "התנחלות בחבל לכיש" שנכתב לספר שרביקה גובר הביאה אותו לבית הדפוס (לכיש, *לעשור ההתנחלות בחבל, מקראה ספרות היסטורית*, תל אביב, 1965, עמ' 189-192) שהמחלקה להתיישבות החלה בתכנון חבל לכיש ב-25 ביוני 1954 וכי בן-גוריון גילה "עניין מיוחד בתכנית ההתיישבות של חבל לכיש... ביקש ואף קיבל מאתנו אינפורמציה מלאה על המעשה שעמד להיעשות ואף נרתם לפעולה נמרצת למען החבל" (אשכול, "חבלי לידתו של חבל לכיש" הקדמה לספר של רביקה גובר על לכיש, ג"מ, 5/6262). כמו כן בספרו המאוחר של אשכול *במעלה הדרך* (תל אביב תשכ"ו) שהוא במידה רבה חזרה על *אשכול תשי"ט*, נוספה גרסה מקוצרת של המאמר שהופיע בספר שגובר הביאה לבית הדפוס (עמ' 96-98). בדיקה ביומנו של בן-גוריון מראה כי ההתייחסות הראשונה לחבל לכיש היא מ-20 בנובמבר 1954 – המישה חודשים לאחר הדיון הראשוני במחלקת ההתיישבות ולאחר שהחלה ההתיישבות במקום.

⁸¹⁹ ופנה שמאלה עד שהצטרף למפלגה הקומוניסטית. מיעוט מחברי הקיבוץ (38 במספר)⁸²⁰ נשאר נאמן לקו של "הקיבוץ המאוחד" שמאז התפלג ב-1951⁸²¹ היה מסור באופן בלעדי לאנשי "לאחדות העבודה" שהיו אז חלק ממפ"ם "הגדולה". המאבק בתוך קיבוץ יד חנה הגיע ליד אלימות קשה במרס 1953 וכתוצאה מכך התפצל הקיבוץ למעשה ושני הפלגים נאבקו על הרכוש המשותף שלו.⁸²² בדיונים בהנהלת הסוכנות דרש יהודה ברגינסקי, איש מפ"ם והקיבוץ המאוחד, להקים ישוב חדש עבור אנשי המיעוט ביד חנה ואילו אשכול, כראש המחלקה להתיישבות התנגד לכך והוא הביא שלושה טיעונים: (א) 38 חברים הוא מספר נמוך מדי כדי להקים קיבוץ חדש; (ב) אנשי הקיבוץ המאוחד נוהגים בצביעות כי הם מתנגדים להקים ישוב נפרד למיעוט תומכי מפא"י בקיבוץ עין חרוד; (ג) בעיית יד חנה היא קודם כל בעייתו של הקיבוץ המאוחד, ועל אנשי המיעוט ביד חנה לפנות אל מוסדות הקיבוץ המאוחד שיפתור להם את בעייתם. זאת משום שמחלקת ההתיישבות פועלת קודם כל מול הארגון המיישב (תנועת המושבים, הקיבוץ המאוחד וכיוצא בזה) ורק אחר כך מול היישוב ומול המתיישב הבודד.⁸²³ לבסוף הוחלט להקים ועדה בהשתתפותם של אשכול, ברגינסקי ומשה קול לבדוק את עניין יד חנה ולהביא את מסקנותיה להנהלת הסוכנות. אולם, בהתאם לרצונו של אשכול ולמורת רוחו של ברגינסקי נקבע שאותה ועדה תדון גם במצב בעין חרוד.⁸²⁴ הוועדה הגישה את מסקנותיה להנהלה ביוני. לפי ההמלצות שאומצו על ידי ההנהלה פוצל קיבוץ יד חנה, ונקבע מנגנון לחלוקת הרכוש המשותף בקיבוץ עין חרוד כדי להקים שני קיבוצים בני קיימא.⁸²⁵ בעקבות זאת ניתן היה לקיים שני קיבוצים נפרדים: "עין חרוד מאוחד" ו"עין חרוד איחוד". תוצאה זו הייתה פשרה בין השאיפות של מפא"י בעין חרוד לבין השאיפות של הקיבוץ המאוחד/לאחדות העבודה ביד חנה.

6.ד.3: פרשת "נחלאות"

כראש המחלקה להתיישבות הותקף אשכול במאי 1955 בעקבות פרשת ה"נחלאות" – חלקות קרקע בנות 20-30 דונם שניתנו לאישים שונים, חלקם עובדים בכירים בסוכנות כדי שיעבדו אותן. זאת בתנאים טובים ובלי שבהכרח יתגוררו במקום הקרקע. בדיון בהנהלת הסוכנות טען אשכול כי מזה שנה עוסקת בכך המחלקה להתיישבות. הרציונל שלה הוא להרבות את הקרקע החקלאית המעובדת על ידי אנשים בעלי ידע בחקלאות כמו מדריכי המחלקה להתיישבות. מקבלי הנחלאות נדרשו להשקיע כמחצית מההון הדרוש – אם כי לשיטתו היה מוכן שישקיעו פחות ובלבד שהארץ תיושב ותעובד. מדובר בעיסוק משני עבור מקבלי הנחלאות ולכן הן לא מיועדות לגידול אינוונטר אלא לגידול ירקות ומטעים: אולי תתעניינו לדעת מה עכשיו מחיר תפוח עץ ושיזף. כל מלח רוצה להבריא תפוחים מאיטליה. כל זמן שלא יהיו לנו מספיק פירות משלנו, לא יועילו לא נאומים ולא שוטרים. אין לעם היהודי

⁸¹⁹ ברכה אשל (עורכת), *משה סנה, כתבים, 1948-1954*, ג, תל אביב, 1999 (להלן אשל 1999), עמ' 27.
⁸²⁰ אלה המספרים בהם נקב יהודה ברגינסקי בדיון בהנהלת הסוכנות ב-8 בפברואר 1954, אצ"מ, S100/92.

⁸²¹ כאשר תומכי מפא"י פרשו מ"הקיבוץ המאוחד" והצטרפו ל"איחוד הקבוצות והקיבוצים".

⁸²² כרמית גיא, *מסע ליד חנה*, תל אביב, הדפסה חמישית, 1997 (להלן גיא- יד חנה), עמ' 118-161.

⁸²³ ישיבות הנהלת הסוכנות, 8 בפברואר ו-22 במרס 1954, אצ"מ, S100/92.

⁸²⁴ ישיבת הנהלת הסוכנות, 22 במרס 1954, אצ"מ, S100/92.

⁸²⁵ ישיבת הנהלת הסוכנות, 9 ביוני 1954, אצ"מ, S100/93.

יושב-ראש הסוכנות ברל לוקר הוסיף כי המחלקה להתיישבות פנתה פעמיים בשנה האחרונה וביקשה להעלות על סדר היום אישור תקנון לנחלאות, אך הנושא לא הגיע לדיון בהנהלה. בסופו של הדיון הוסכם להביא להנהלת הסוכנות את תקנון הנחלאות.

ביוני 1955 אישרה הנהלת הסוכנות את שיטת הנחלאות ואף הצדיקה אותה למרות הביקורת של מבקר המדינה. התיקון היחיד שהתקבל היה בהתאם להמלצת מבקר הסוכנות "לשם מניעת לזות שפתיים" היה לאסור על חברי הנהלת מחלקת ההתיישבות ומנהלי החבלים להשתתף במפעל הנחלאות.⁸²⁷

בדיונים השונים בהנהלת הסוכנות טען אשכול כי המניע שלו היה דאגה לעיבוד הקרקע. לעומת זאת היו טענות כי המדובר בלא פחות משחיתות.⁸²⁸ לדעתי לא הייתה זו שחיתות, ואשכול כמובן לא הרוויח דבר משיטת הנחלאות. אולם אני סבור כי לא רק הדאגה לעיבוד קרקע חקלאית עמדה לפני אשכול אלא גם הרצון שלו לקשור את טובי העובדים בסוכנות בכלל ובמחלקת ההתיישבות בפרט אל מקום עבודתם בסוכנות. לא פעם התלונן אשכול כי הסוכנות מתקשה להתחרות בשכר שהוצע בשוק הפרטי או אפילו בזרועות ממלכתיות לבעלי מקצוע נדרשים. שיטת הנחלאות שימשה אמצעי נוסף לקשור את העובד לסוכנות, כלכלית ונפשית כאחד. למעשה היה זה ביטוי נוסף למצב החדש שנוצר מאז קמה המדינה בו נדרשו הגופים הציבוריים להתמודד עם מצב שבו הגיוס של אנשים והנעתם לתפקידים לא יכלו להישען רק על מוטיבציה חלוצית אלא גם על מיסוד כלכלי של הקשר של העובדים כלפי המוסד הממלכתי.

נקודה נוספת שעלתה מהדיונים הייתה הביקורת של מבקר הסוכנות כי שיטת הנחלאות הופעלה בלי אישור הנהלת הסוכנות. הוא ציין כי ב-10 במאי 1954 הביא אשכול נושא מצומצם לדיון בהנהלה – הקמת ארגון "גני ירושלים" של עובדי המחלקה להתיישבות ושל עובדי משרד החקלאות שירכוש לחבריו חוות מטעים בפרוזדור ירושלים. דיון זה לא הוכרע כי יצחק לוי ויהודה ברגינסקי התנגדו למסירת קרקע למי שלא מתיישבים עליה בפועל. לפיכך הוחלט שהנהלה תדון בתכנית "לאחר שתוגש לה תכנית מפורטת של דרכי הביצוע ותקנון מפורט הקובע את טיב המתיישבים".⁸²⁹ הדיון הנוסף לא התקיים אך הדבר לא מנע מאשכול מלהפעיל את שיטת הנחלאות ובהיקף רחב יותר ממה שהוצג להנהלה במאי 1954. בדיון ביוני 1955 הגן אשכול על כך וטען כי הרבה מאוד מפעולותיו כראש המחלקה להתיישבות נעשו בלי אישור מראש של הנהלת הסוכנות: הכניסה לכפרים הנטושים, המעבר לכפרים מתוכננים, הגדלת משבצות הקרקע למושבי פלחה מ-30 ל-100-150 דונם, יישובי הנח"ל. "אינני יודע אם יש

⁸²⁶ ישיבת הנהלת הסוכנות, 17 במאי 1955, אצ"מ S100/98.

⁸²⁷ ישיבת הנהלת הסוכנות, 21 ביוני 1955, אצ"מ, S100/98.

⁸²⁸ הדיווח האוהד ביותר לאשכול הופיע דווקא בעיתון העצמאי "הארץ": "אשכול תומך בפעולת נחלאות", הארץ, 21 ביוני 1955, עמ' 1-2. ואילו בעיתון ההסתדרות (ומפא"י) "דבר" הופיעה ביקורת מתונה: "מבקר המדינה מוצא פגמים בתקנות הנהוגות ב'נחלאות'", דבר, 21 ביוני 1955, עמ' 2. ביקורת חריפה הופיעה בעיתון הציונים הכלליים "הבוקר": "אסור להחזיר קרקעי המדינה לעובדי ציבור אם המטרה אינה שיכון מידי", הבוקר, 21 ביוני 1955, עמ' 3; וכן במכתב למערכת "הארץ" מאת "מדריך חקלאי", הארץ, 18 במאי 1955, עמ' 2.

⁸²⁹ ישיבת הנהלת הסוכנות, 10 במאי 1954, אצ"מ, S100/93.

כי ציינתי למעלה שגם במוסדות מפא"י נהג אשכול בדרך כלל לדווח על פעולותיו בתחום ההתיישבות לאחר מעשה.⁸³¹

3.7.7: שירי הלל עצמיים

בתוקף תפקידו בראש מחלקת ההתיישבות היה אשכול מופיע מדי מספר חודשים בפורומים של הסוכנות היהודית וההסתדרות הציונית וגם בפורומים אחרים כמו הכנסת ובקרב מתיישבים ונותן סקירה על מצב ההתיישבות מאז 1948.⁸³² סקירות תקופתיות אלה היו לא רק תיאור המצב בהתיישבות על ההישגים והבעיות שלהן אלא בפועל גם שיר תהילה לעצמו.⁸³³

אשכול הופיע גם בפורומים של ארגוני ההתיישבות העובדת המסונפים למפא"י: "איחוד הקבוצות והקיבוצים" ו"תנועת המושבים והארגונים" כשהוא חובש שלושה כובעים: ראש המחלקה להתיישבות, שר האוצר וחבר בהנהגה הבכירה של מפא"י. בהזדמנויות אלה לא הסתפק בשבחים להתיישבות אלא גם בא בדרישות לחברי תנועות אלה. מחברי הקיבוצים דרש אשכול לקבל עולים חדשים כשכירים, או לפחות לא לפטרם. מחברי המושבים החדשים דרש להתמודד עם המציאות שבה האמצעים אף פעם אינם מספיקים, ומחברי המושבים הוותיקים דרש לצאת לעבודה כמדריכים במושבים החדשים.⁸³⁴

איני טוען שדבריו של אשכול היו ריקים מתוכן, להיפך הם התבססו על עובדות. אולם אני טוען כי עצם העובדה שאשכול נאם נאומים שבהם התפאר בהישגי מחלקת ההתיישבות מאז קום המדינה, הרי שבהכרח גם חלק שבחים לעצמו ובמידה מסוימת חיזק את תדמיתו בציבור הרחב ואף במפא"י שהפכה באותן שנים למפלגת המונים.

⁸³⁰ ישיבת הנהלת הסוכנות, 21 ביוני 1955, אצ"מ, S.100/98.

⁸³¹ ראו לעיל פרק שני, סעיפים: א, ד, ז.

⁸³² סקירת שר החקלאות על ההתיישבות החדשה, 28 בינואר 1952, דברי הכנסת, XI, עמ' 1117-1123. דיווח ענייני ואוהד לסקירה הופיע בעיתון "הארץ" ("אשכול על התיישבות חקלאית", הארץ, 29 בינואר 1952, עמ' 2); ולמחרת הופיע דיווח ענייני גם על הדיון בדבריו של אשכול ממנו עלה כי רק נציגי הציונים הכלליים ביקרו את ההתיישבות החדשה ("דיון על ההתיישבות החדשה", הארץ, 30 בינואר 1952, עמ' 1). "לוי אשכול בכינוס יוצאי העיר לכפר: מטרתנו להכפיל את האוכלוסייה החקלאית בחמש שנים", דבר, 9 בנובמבר 1952, עמ' 4. הרצאת מר לוי אשכול, חבר ההנהלה, על ההתיישבות החקלאית, ישיבת הוועד הפועל הציוני, 20 בנובמבר 1952, אצ"מ, הספרייה. ישיבת מליאת הנהלת הסוכנות היהודית, 5 ביולי 1953, אצ"מ, S.100/87/2. ישיבה עשירית של הקונגרס הציוני הכ"ד, 29 באפריל 1956, אצ"מ, הספרייה, עמ' 242-253. העיתון "הארץ" דיווח בפרוטרוט ובאופן ענייני על נאומו של אשכול ("אשכול מתווה תכנית ל'כספית ל-4 שנים", הארץ, 30 באפריל 1956, עמ' 1-2).

⁸³³ תופעה מקבילה לכך היו הופעותיו של אשכול בפורומים מפלגתיים בהן שיבח הן את פעילותו כשר אוצר והן את פעילותו כראש מחלקת ההתיישבות. למשל במועצת מפא"י ב-12 במרס 1953 (אמ"ע, 87 – 1953 – 22 – 2); והתגובה לכך בעיתונות: "שר האוצר במועצת מפא"י: לא שטרי כסף חסרים אלא חומרים ומוצרים", דבר, 13 במרס 1953, עמ' 1, 5. "מקורות מטבע החוץ של הממשלה מתדלדלים והולכים – ל. אשכול", הארץ, 13 במרס 1953, עמ' 1.

⁸³⁴ ועידת איחוד הקבוצות והקיבוצים, 31 באוקטובר 1953, אשכול תשי"ט, עמ' 260-263. מועצת תנועת המושבים, 4 בפברואר 1954, א"ע, 664 – 1 – 307 – IV.

8.7.3: מדיניות הסלקציה בעלייה

אחד הנושאים המרכזיים שהעסיקו את אשכול, לאו דווקא כראש המחלקה להתיישבות אלא קודם כל כחבר הנהלת הסוכנות וכשר בממשלה, היה המשך מדיניות הסלקציה בעלייה שנקבעה בהנהלת הסוכנות בנובמבר 1951.⁸³⁵ במרס 1953 דן המוסד לתיאום בהחזרתם למרוקו של שישה ילדים שלא היו מוכנים להיכנס לשום מוסד, לעבור טיפול רפואי נגד גזת וגרענת ולאחר שהצטברו נגדם 60 תיקי חקירה במשטרה. אשכול טען כי "כולנו רוצים שיבואו היהודים [ה]בריאים, וכולנו מבינים שאנו כבולים בפסולת אדם, מפני שמהארצות האלה מטאטאים את הרחובות ושולחים לנו בשורה ראשונה את הנחשלים הללו. השאלה היא: כמה תוכל ארץ-ישראל לשאת?" אשכול טען כי יש בעיה שגוף אחד ממונה על העלייה (הסוכנות) ומקץ זמן לא רב צריכים גופים אחרים (הממשלה והעיריות) להתמודד ולממן את הפירות הבאזשים של העלייה. הוא שלל את הטענה כי יש לאפשר להורים זקנים של נערים המגיעים בעליית הנוער לעלות ארצה (אם אין מפרנס בגיל עבודה שמצטרף אליהם).⁸³⁶

בדיון במוסד לתיאום במאי 1954 הפגין אשכול עמדה קשוחה למען המשך הסלקציה: "משה" קול דיבר כאן על איחוד משפחות ועל כך שהילדים לוחצים על העלאת ההורים. אני רוצה להגיד באופן ברור ובגלוי: **איננו מעוניינים בהורים**, [ההדגשה שלי, א.ל.] אם זכינו שהילדים כאן ואפשר לדחות את הבאת ההורים צריך לעשות כך". הסיבה לכך היא כלכלית: "אל נשלה את עצמנו שנוכל לספק פרנסה לכל היהודים האלה". בהמשך דבריו הסביר אשכול כי הוא מעוניין בעלייה אבל של "אנשים צעירים, 30,000-40,000 שיש להם כושר עבודה גופני".⁸³⁷

אשכול המשיך בקו זה של שמירה על סלקציה גם כשדובר ביולי על עליית הצלה של 10,000 עולים ממרוקו.⁸³⁸ ב-18 באוגוסט 1955 כאשר דובר על הגדלת העלייה ממרוקו ב-50,000 נפש טען אשכול במוסד לתיאום שעקרונותיה הוא תומך בהגדלה ואפילו בהכפלה של העלייה – אך לא ניתן להביא בחורף המתקרב כמות כה גדולה של עולים בלי אמצעים מתאימים – גיוס תקציב נוסף של 50 מיליון ל"י ומעלה. לפיכך הוא הציע להקים מחנות מעבר בצרפת, על חשבון הסוכנות והג'וינט, מתוך הנחה שקיומם של מחנות אלה יגרום לעולם היהודי לפתוח את כיסו כדי לממן את קליטתם בישראל. ובכל מקרה יש לדחות את העלייה לאפריל 1956.⁸³⁹ יומיים לאחר מכן טען אשכול במליאת הנהלת הסוכנות כי הוא מוכן לקלוט בישראל כל מספר של עולים שיגיעו מצפון אפריקה ובלבד שיינתן לו התקציב המתאים לצורכיהם.⁸⁴⁰ אולם, במקביל לטענות שהעלה אשכול במוסדות הסוכנות הוא גם הכין דרך מעשית להתמודד עם גידול מסוים בעלייה. הוא פנה לממשלה (שהייתה ממשלת מעבר מאז הבחירות ביולי) כדי

⁸³⁵ ראו לעיל פרק שני, סעיף ה.

⁸³⁶ ישיבת המוסד לתיאום, 15 במרס 1953, אצ"מ, S100/511.

⁸³⁷ ישיבת המוסד לתיאום, 24 במאי 1954, אצ"מ, S100/511.

⁸³⁸ ישיבת המוסד לתיאום, 26 ביולי 1954, אצ"מ, S100/511.

⁸³⁹ ישיבת המוסד לתיאום, 18 באוגוסט 1955, אצ"מ, S100/511.

⁸⁴⁰ ישיבת מליאת הנהלת הסוכנות (במקור כתוב "הנהלת הסוכנות" אך מדובר בישיבה ג של מליאת ההנהלה לפי רצף הישיבות והנוכחים), 20 באוגוסט 1955, אצ"מ, S100/100.

בעקבות זאת הובא הנושא לכנסת ב-1 בספטמבר 1955. קודם לשיבה זו התכנסה הממשלה לדון בכך. ראש הממשלה שרת הסביר כי לצורך עלייה של 45,000 איש, 36,000 מהם ממרוקו, יידרשו אמצעים מיוחדים וכי העלייה תוגבל מבחינה כלכלית – לא יועלה אדם בודד שאינו יכול לעבוד ולא משפחה שאין בה לפחות אדם אחד המסוגל לעבוד וגילו פחות מ-45. ראוי לציין כי מדיניות הסלקציה המקורית בנובמבר 1951 חייבה הגבלת גיל העולה העובד ל-35, אלא שמדיניות זאת התמתנה מאז והרף הועלה לגיל 45 ב-1953 ולעתים גם ל-50.⁸⁴² כאשר השר זלמן ארן טען כי לא ניתן למנוע מאלמנה עם ילדים לעלות ארצה השיב לו שרת כי צריך יהיה לשם כך להגדיל את התקציב. אשכול לא דחה זאת על הסף (אולי משום שרצה בעלייתם של ילדים העתידים להיות בוגרים ופרודוקטיביים) אלא השיב כי יהיה צריך לדון בכך במוסד לתיאום. הוא ביקש וקיבל את אישור הממשלה לגייס 25,000,000 ל"י לקליטת העלייה המוגדלת.⁸⁴³ לאחר מכן ביקש אשכול את אישורה של הכנסת להטלת מכס ובלו על חומרי בניין למימון קליטת העלייה. הצעת הממשלה שנתמכה על ידי הסיעות הדתיות בתמורה להבטחת אופיים הדתי של העולים החדשים אושרה בכנסת.⁸⁴⁴

לנוכח הקשיים הכספיים הציע אשכול בנובמבר 1955 לצמצם את העלייה ממרוקו בחודשי החורף אחרי שבאוקטובר-נובמבר הגיעו כבר כ-10,000.⁸⁴⁵ לעומת זאת הציע בדצמבר 1955 ליזום עלייה של 5,000 גברים צעירים ממרוקו שייקלטו על ידי צה"ל.⁸⁴⁶ שתי ההצעות לא הגיעו לדיון ממשי. בינואר 1955 שב אשכול להגן בממשלה על מדיניות הסלקציה: "אני לא מתבייש להגיד לו [ליצחק רפאל] שלדעתי מספיק אם תהיה עלייה של 30,000 עולים חדשים בשנה... לא לחינם החלטנו על עלייה סלקטיבית, כי אחרת יכול להיות שכל היישוב טבעו לעבור לסעד ולאשפוז... קודם כל מצבנו קשה, אין אנו יכולים להרשות לעצמנו עלייה לא סלקטיבית... צריך לדאוג שתהיה עלייה סלקטיבית ואחוז קטן יותר יישלח לסעד מאשר בשנים הקודמות, אבל נצטרך להרבות מספר ההולכים להתיישבות".⁸⁴⁷ ניתן לקבוע כי גישתו של אשכול בעד סלקציה בעלייה הייתה מקובלת על מרבית מנהיגי מפא"י בשנים אלה. אם כי בהנהגת המדינה היו שהדגישו את הנימוק הרפואי (בן-גוריון, ד"ר חיים שיבא, ישראל רוקח ויוסף סרלין).⁸⁴⁸

⁸⁴¹ ישיבת ממשלה, 21 באוגוסט 1955, תרשומת ישיבות הממשלה השישית, ב, ג"מ, הספרייה.

⁸⁴² הכהן תשנ"ד, עמ' 311.

⁸⁴³ ישיבת ממשלה, 1 בספטמבר 1955, תרשומת ישיבות הממשלה השישית, ג, ג"מ, הספרייה.

⁸⁴⁴ ישיבת הכנסת, 1 בספטמבר 1955, דברי הכנסת, XIX, עמ' 33-35, 61.

⁸⁴⁵ ישיבת הנהלת הסוכנות, 14 בנובמבר 1955, אצ"מ, S100/101.

⁸⁴⁶ ישיבת הנהלת הסוכנות, 4 בדצמבר 1955, אצ"מ, S100/511.

⁸⁴⁷ ישיבת הממשלה, 9 בינואר 1955, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, י"ז, ג"מ, הספרייה.

⁸⁴⁸ הכהן תשנ"ד, עמ' 301-313.

3.ה: הרחבת סמכויות משרד האוצר

בשנות כהונתו של אשכול כשר אוצר חל גידול משמעותי בעצמתו של משרד האוצר וגידול זה חיזק גם את עצמתו האישית של לוי אשכול. התחזקותו של משרד האוצר נבעה מכך שהמשרד עבר ארגון מחדש והחל לטפל בנושאים חדשים בהם לא טיפל המשרד בימיו של אליעזר קפלן. צעד ראשון לחיזוק משרד האוצר היה הקמתו בסתיו 1952 של אגף התקציבים במשרד האוצר בראשותו של יעקב ארנון. מעתה עסק משרד האוצר לא רק בהשגת כסף לתקציב המדינה, אלא גם בהקצאתו בתוך המשרדים הממשלתיים השונים.⁸⁴⁹ כמו כן שופר המנגנון לגביית מסים.

3.ה.1: השילומים

נושא נוסף שהגביר את עצמתו הפוליטית של אשכול היו השילומים מגרמניה. השילומים הגבירו את עצמתו בשתי דרכים: האחת, הגברת כמות ההון שעמד לרשותו כשר אוצר המחלק את המשאבים לצורכי המדינה. השנייה נבעה מהיחסים המיוחדים שהתפתחו אז בין ישראל לבין גרמניה המערבית. היות וישראל לא רצתה ב-1952 לכוון יחסים דיפלומטיים מלאים עם גרמניה אלא רק יחסים כלכליים שבמרכזם גביית השילומים, נמסר הטיפול ביחסים עם גרמניה לידי משרד האוצר. לכן נקבע שראש משלחת השילומים לגרמניה אליעזר שנער יהיה כפוף לשר האוצר ולא לשר החוץ. כמו כן נקבע שאשכול יעמוד בראש ועדת השרים להנהלת מפעל השילומים. שאר חברי הוועדה היו שרי החקלאות (נפתלי), המסחר והתעשייה (יוסף), העבודה (מאירסון) והפנים (שפירא). נוסף לכך נקבע שהנהלת חברת השילומים תהיה כפופה לשר האוצר.⁸⁵⁰

3.ה.2: מלווה העצמאות (הבונדס) והמגבית

באופן דומה הפך אשכול לשר הבכיר ביותר לטיפול במלווה העצמאות (הבונדס) ובמגבית.⁸⁵¹ היה בכך שינוי המצב כי בתחילה, אולי בגלל מחלתו של קפלן, היה שר החוץ משה שרת האחראי לטיפול בנושא. כך, יצא שרת לביקור בארצות הברית במאי 1952 במיוחד כדי להסדיר את התיאום בין הבונדס למגבית. ככל הנראה לא הצליח שרת במשימה זאת וראש הבונדס הנרי מונטור⁸⁵² אף סירב לפגוש אותו⁸⁵³

⁸⁴⁹ למפרום-צורף, עמ' 282.

⁸⁵⁰ ישיבת ממשלה, 12 באוקטובר 1952, תרשומת ישיבות הממשלה השלישית, ט"ז, ג"מ, הספרייה. השוו מכתב אשכול אל אריה שנקר נשיא התאחדות בעלי התעשייה, 13 בנובמבר 1952, אצ"מ, S1/2634, ומכתב אשכול אל ג'וליאן ונצקי, 23 בנובמבר 1952, ג"מ, חצ/13/2420.

⁸⁵¹ ישיבת ממשלה, 19 באוקטובר 1952, תרשומת ישיבות הממשלה השלישית, ג"מ, הספרייה. שרת אל אשכול 16 באוקטובר 1952, ותשובת אשכול אל שרת מ-20 באוקטובר 1952, ג"מ, חצ/13/2420.

⁸⁵² נשיא הבונדס היה רודולף סונבורן אך בפועל הנרי מונטור היה ראש הבונדס אף שכיהן כסגן נשיא בלבד. הנרי מונטור (1906-1982) נולד בקנדה והיגר בילדותו לארצות הברית. מאז 1926 היה פעיל בגופים שונים שעסקו במגביות למען ארץ-ישראל: מנהל יחסי הציבור של "המגבית המאוחדת לא"י" (1926-1936), מנכ"ל הארגון ב-1937. ממייסדי "המגבית היהודית המאוחדת" (UJA) וסגן יו"ר הארגון (1938-1950). ממייסדי הבונדס וסגן נשיא (1950-1955).
⁸⁵³ דוד בן-גוריון אל אבא אבן, 22 ביולי 1952, ג"מ, חצ/13/2420.

854 עם זאת החליטה הממשלה למנות את שגריר ישראל

בארצות הברית אבא אבן לראש ועדה פריטטית לתיאום בין הבונדס למגבית.⁸⁵⁵

מכל מקום לאחר שאשכול התמנה לשר האוצר נראה שנקבע כאחראי על נושא הבונדס והמגבית במקומו של שרת. יש לכך מספר ראיות: באוגוסט 1952 כתב שרת למזכיר עיריית תל אביב יהודה נדיבי שביקש ממנו לסדר לו פגישה עם ראשי הבונדס שהגיעו לביקור בישראל כי "לצערי אין בידי לעשות דבר לשם צירוף למשלחת המלווה. אין לי עכשיו [ההדגשה שלי, א.ל.] כל קשר ושייכות למפעל מלווה העצמאות בארצות הברית... תצטרך לפנות אל [משרד] האוצר".⁸⁵⁶ באוקטובר 1952 אישר אשכול למונטור, למורת רוחם של אנשי משרד החוץ, להפעיל את הבונדס בדרום אמריקה.⁸⁵⁷ ב-24 בדצמבר 1952, לאחר דיונים עם בן-גוריון, כתב אשכול לאחד מראשי הבונדס ג'וליאן ונצקי כי "לשם פישוט ומיסוד הקשר בין מדינת ישראל ובין החברה האמריקנית למימון ופיתוח ישראל [הבונדס] המקשר לעניין יהיה שר האוצר, אשר ייתן בשם הממשלה את ההוראות הדרושות... [הבונדס] יעמוד, כמו עתה, לרשות שגריר ישראל בארצות הברית לשם התייעצויות".⁸⁵⁸ וב-28 בדצמבר 1952 קבע בן-גוריון בישיבת הממשלה: "הם [ראשי הבונדס] יודעים ש'בעל הבית' שלהם הוא [משרד] האוצר, יחד עם זאת היות וזה נוגע ליהדות אמריקה ולמדינה ויש לנו שגרירות שם, הרי תהיה התייעצות מתמדת בין הנהגת המלווה [הבונדס] ובין השגרירות".⁸⁵⁹ שר החוץ שרת לא קיבל את הכרעתו של ראש הממשלה בן-גוריון בחפץ לב. ב-30 בדצמבר 1952 ערער על כך בפני בן-גוריון. שרת טען כי הנהלת הבונדס מעדיפה כפיפות למשרד האוצר משום שאין בכוחו לפקח עליהם בעילות, בניגוד לשגרירות הנמצאת "מאחורי כותלם". שרת אף מחה על כך שאשכול לא הזכיר במכתבו לוונצקי את ועד התיאום בראשותו של אבן. אשכול ענה לשרת קצרות ב-5 בינואר 1953 כי "מכתבי למר ונצקי היה ה'מותק' [מתוק] שאפשר היה להוציא מעז זה. תסכים בוודאי שלא יכולנו להרשות לעצמנו להחליף סוסים בתוך הנהר, ובייחוד שהסוסים אינם מוכנים".⁸⁶⁰ כלומר, אשכול ניסה לטעון בפני שרת כי לטובת העניין (מכירת בונדס) יש לוותר על עניינים אחרים כמו יוקרתה של שגרירות ישראל בארצות הברית. עוד לפני שקיבל את תשובת אשכול שב שרת וכתב ב-2 בינואר לבן-גוריון ואשכול כדי למחות על מברקו של מנכ"ל משרד האוצר אבריאלי אל השגריר אבא אבן על ביטול הקמת ועד תיאום בין הבונדס לבין המגבית בראשות אבן (בניגוד להחלטת הממשלה מיולי 1952 הנ"ל). שרת מחה על "הורדת קרנה וסמכותה המוסרית של שגרירות ישראל בעיני מפעל המלווה... העלבון האישי שגרם כאן לשגריר עצמו". אשכול השיב במכתב לקוני כי בשובו של

⁸⁵⁴ שרת לא שכח את העלבון אך כתב לאשכול כי "משום דרכי שלום" הוא מוכן לסייע למונטור גם כאשר עמד להפוך לראש ממשלה (שרת אל אשכול, 22 בדצמבר 1953, ג"מ, חצ/13/2420).

⁸⁵⁵ סגן מזכיר הממשלה חנה אבן-טוב אל שרת, 27 ביולי 1952, ג"מ, חצ/13/2420.

⁸⁵⁶ שרת אל נדיבי, 24 באוגוסט 1952, בתשובה למכתב נדיבי אל שרת, 22 באוגוסט 1952, ג"מ, חצ/13/2420.

⁸⁵⁷ שרת אל אשכול, 16 באוקטובר 1952; אשכול אל שרת, 22 באוקטובר 1952; שרת אל אשכול, 22 באוקטובר 1952, ג"מ, חצ/13/2420. בסופו של דבר קבע בן-גוריון כי יש להפסיק את פעילות המלווה בדרום אמריקה, כנראה משום שבראשה עמד אדם ושמו מירון שסקין שהתיימר לפעול בשמו של בן-גוריון (בן-גוריון אל שרת ואשכול, 14 בנובמבר 1952; יעקב צור אל שרת, 20 בנובמבר 1952; שרת אל צור, 30 בנובמבר 1952, ג"מ, חצ/13/2420).

⁸⁵⁸ אשכול אל ונצקי, 24 בדצמבר 1952, ג"מ, חצ/13/2420.

⁸⁵⁹ ישיבת ממשלה, 28 בדצמבר 1952, תרשומת ישיבת הממשלה הרביעית, א, ג"מ, הספרייה.

⁸⁶⁰ שרת אל בן-גוריון ואשכול, 30 בדצמבר 1952; אשכול אל שרת, 5 בינואר 1953, ג"מ, חצ/13/2420.

ביטוי לכך שענייני הבונדס ואף ענייני המגבית עברו לטיפולו של אשכול הייתה נסיעתו של אשכול לארצות הברית במאי 1953,⁸⁶² ומעתה נסע בענייני המגבית והבונדס לארצות הברית מדי שנה בשנה, מה שנתן לו אפשרות להיפגש ולקשור קשרים עם ראשי הציבור היהודי וכן להשתתף בעצרות המוניות: "השתתפתי בשני מיטינגים עצומים [ההדגשה במקור] בבוסטון ובמונטריאול 10-15 אלף [-] בכל מקום. היה מצוין ומרומם וגם תוצאות כספיות חשובות... במונטריאול הצלתי את העצרת העצומה ולפי דבריהם [של המארגנים] חשמלתי את ההמונים", כתב לאשתו אלישבע.⁸⁶³ נושא זה היה אחד המוקדים של הוועידה הכלכלית שכינס אשכול בירושלים באוקטובר 1953 ותפס מקום מרכזי בנאומו.⁸⁶⁴ בעקבות הוועידה פנה אשכול במכתב אל ראשי הבונדס והמגבית, הנרי מונטור וג'וזף שוורץ ושיבחה אותם על שיתוף הפעולה שהפגינו בוועידה. הוא קרא להם להמשיך בשיתוף הפעולה בארצות הברית כדי להשיג ביחד 125,000,000 דולר תוך שישה עד תשעה חודשים.⁸⁶⁵ מתוך סכום זה ביקש אשכול להקצות 75,000,000 דולר להמרת חובות קצרי מועד בחובות ארוכי טווח, מה שנקרא "קונסולידציה" או "ריפאנדינג".⁸⁶⁶

בפברואר 1955 דיווח ראש הממשלה שרת לממשלה כי המגבית דרשה שאשכול ייסע לארצות הברית לרגל הסכסוך בינה לבין הבונדס וכי גם הבונדס דורש זאת. אשכול הסביר כי בגלל הסכסוך התפטור מונטור ואנשיו (ונצקי, סונבורן ורוטברג): "אני רואה את העניין [הסכסוך] כחמור מאוד, חוץ ממה שנחוץ לנו כסף... [כי] אנו עומדים בשנת העלייה. המאבק בין שתי הזרועות הללו אשר צריכות להמציא לנו אמצעים, הוא יוצר מצב הרה אסונות. קרה דבר כזה שהמגבית היא במשך שנים אחדות בירידה... אראה מה אפשר לעשות כדי למנוע התפוצצות. בטבע הדברים אני חושב שצריכים להרגיל את הכל ששניהם צריכים לעבוד, למלווה [בונדס] יש גישה מסחרית יותר ויותר. למגבית – גישה פילנתרופית." חלק משרי הממשלה הסתייגו מעמדת אנשי המגבית (דב יוסף) וחלק מעמדת אנשי הבונדס (פנחס רוזן) אך בסופו של דבר אושרה נסיעתו של אשכול.⁸⁶⁷

ערב יציאתו של אשכול לארצות הברית הסביר יושב־ראש הסוכנות ברל לוקר באופן חד־משמעי (יותר ממה שנקט אשכול) כי "הממשלה החליטה לשלוח את אשכול כדי להסדיר את העניינים [עם המגבית והבונדס]... ניתנה לו סמכות להסדיר את העניינים בכל מקרה שהוא. [ההדגשה שלי, א.ל.] מובן, הוא

⁸⁶¹ שרת אל בן־גוריון ואשכול, 2 בינואר 1953; אשכול אל שרת, 20 בינואר 1953, ג"מ, חצ/13/2420. וכן אשכול אל שרת, 27 בינואר 1953, ג"מ, חצ/13/2420.

⁸⁶² ב-1 ביוני 1953 דיווח אשכול לסייעת מפא"י בכנסת על הנסיעה (אמ"ע, 25 – 1953 – 11 – 2). ב-15 ביוני 1953 הוא דיווח להנהלת הסוכנות (אצ"מ, S100/86). ב-26 ביולי 1953 הוא דיווח לממשלה (תרשומת ישיבות הממשלה הרביעית, ט, ג"מ, הספרייה)

⁸⁶³ אשכול אל אלישבע אשכול, דצמבר 1954, אי"א, מכתבי אלישבע.

⁸⁶⁴ Levi Eshkol, "Israel's economy and financial program", October 20th, 1953, ג"מ, פ/702/7.

⁸⁶⁵ אשכול אל שוורץ ומונטור, 2 בנובמבר 1953, ג"מ, א/9/7233. תרגום המכתב לעברית נמצא בלמפרום-צורף, עמ' 301-302.

⁸⁶⁶ דיווח על הצלחת המהלך בדברי אשכול בישיבת הממשלה ב-21 בפברואר 1954 (תרשומת ישיבות הממשלה החמישית,

י"ט, ג"מ, הספרייה) ובהצגת חוק התקציב לשנת 1954/55 ב-22 בפברואר 1954 (דברי הכנסת, XV, עמ' 936).

⁸⁶⁷ ישיבת הממשלה, 27 בפברואר 1955, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, י"ט, ג"מ, הספרייה.

בדבריו לחברי ההנהלה הסביר אשכול כי המגבית תובעת מהבונדס כי לא יפעל מספר חודשים באביב, לפני הקיץ בו נוהגים לנסוע לחופשות ואז לא ניתן לגבות סכומים גדולים ואילו הבונדס דורש חופש פעולה כל השנה לשני הגופים. אשכול טען כי אילו יכלה המגבית להתחייב על סכום גבוה של מאה מיליון דולר לשנה למשך עשר שנים – היה נותן לה עדיפות מוחלטת על פני הבונדס, כי מדובר בתרומה שאין צורך להחזירה. אך אין זה המצב. "אני בוודאי שותף להערכת התנהגותו של מונטור" אמר אשכול והתכוון לסגנון עבודתו הארוגנטי והבלתי מתפשר. "אבל עלינו לדעת, שאם אדם זה מסתלק – יחול שיתוק בעבודת המלווה".⁸⁶⁹

בביקורו של אשכול בארצות הברית במחצית הראשונה של מרס 1955 הוא פעל לפתרון המשבר עם מונטור. עם בואו לניו יורק כבר היה ברור לאשכול כי מונטור יעמוד בהתפטרותו ובסתר לבו חש הקלה ותכנן לפנות לג'וזף שוורץ, איש המגבית, שיחליף אותו.⁸⁷⁰ הוא נקט מלכתחילה בשלושה צעדים: א) ניסיון להשפיע על מונטור ואנשיו שיסכימו לתאם את זמן פעילות הבונדס עם המגבית; ב) ניסיון להשפיע על אנשי המגבית שיחזרו לתיאום החלקי שהתקיים במהלך 1954 (לפני מאמר שפרסם מונטור נגד תיאום בזמן והכרזה על ועידה ארצית של הבונדס בסוף אפריל 1955 והגברת פעילות הבונדס בניו יורק); ג) הכנת קבוצה של אנשי מגבית שתיקח על עצמה את ניהול הבונדס אם מונטור יעמוד בהתפטרותו. לאשכול התברר כי לא אנשי המגבית ולא מונטור היו מוכנים לפשרה כלשהי. לאחר שכשלו ניסיונות פשרה שונים, העדיף אשכול לקבל את התפטרות מונטור ולמנות את ג'וזף שוורץ, מקודם איש המגבית, למחליפו של מונטור בבונדס.⁸⁷¹ וכך הוא גם דיווח לשרת.⁸⁷²

מסקירתו של אשכול בממשלה, לאחר ששב משליחותו, ניתן להבין כי אחת הסיבות לכך שהעדיף את אנשי המגבית על מונטור ואנשיו הייתה תחושתו כי רוב הקהילות היהודיות בארצות הברית מצדדות באנשי המגבית.⁸⁷³ יש פה מאפיין לגישתו של אשכול להגיע לקהל הרחב ולמקבלי ההחלטות העיקריים ולא להידחק לקרן זוית, אידאולוגית או אחרת.⁸⁷⁴ הגורם השני היה הגורם המעשי – את כספי המגבית לא צריך להחזיר, ואילו כספי הבונדס הם כספי מלווה.⁸⁷⁵ אולם ראוי לציין כי הצורך "לחתוך" – להשלים עם פיטורים או התפטרות של איש ציבור היה מנוגד לאישיותו של אשכול ולסגנון הפעילות הציבורית לה היה רגיל בארץ-ישראל. כאן לא היה מקובל לפטר עסקן על בסיס של אי התאמה אישית, אלא רק על בסיס של שינויים מפלגתיים. כאשר הייתה בעיה אישית של אי התאמה לתפקיד מסוים נהגו

⁸⁶⁸ ישיבת הנהלת הסוכנות, 28 בפברואר 1955, אצ"מ, S100/98.

⁸⁶⁹ ישיבת הנהלת הסוכנות, 28 בפברואר 1955, אצ"מ, S100/98.

⁸⁷⁰ לוי אשכול אל אלישבע אשכול, 4 במרס 1955, א"א, מכתבי אלישבע.

⁸⁷¹ אברהם הרמן אל שרת, "דו"ח על בקור מר אשכול בארה"ב", 14 במרס 1955, ג"מ, חצ/14/2420.

⁸⁷² מברק אשכול אל שרת, 5 במרס 1955, ג"מ, חצ/22/2/7. עותק של המברק מצוי בתיק ג/9/9956.

⁸⁷³ ישיבת הממשלה, 20 במרס 1955, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, כ, ג"מ, הספרייה.

⁸⁷⁴ ביטוי נוסף לאותו מאפיין, ללכת עם הכוח המרכזי, היא דרישתו של אשכול בישיבת הממשלה ב-27 במרס 1955: "מה שכבר העירותי פעם: לא להיכנס למשא ומתן בענייני שכר בלי ההסתדרות" – זאת בנוגע למשפטנים בשירות המדינה

(תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, כ, ג"מ, הספרייה). כמוכן היה כאן גם עניין של נאמנות, אידאולוגית וארגונית,

להסתדרות.

⁸⁷⁵ ישיבת הממשלה, 20 במרס 1955, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, כ, ג"מ, הספרייה.

876 אשכול חשף את קשייו

הנפשיים לפני אלישבע רעייתו: "קשה לי [ההדגשה במקור] הדבר, אם כי זה המוצא כרגע. משבר לא קל ודווקא עליו לאחר 2,000 שנה הוטל לקבל פיטוריו של האיש שיצר וביצע העניין [הבונדס]... חיינו קצת אכזריים".⁸⁷⁷ אשכול שב וביקר בארצות הברית בענייני המגבית והבונדס באפריל-מאי 1955 כשהפעם ביקר גם בארגנטינה ובאורוגוואי.⁸⁷⁸

ראוי לציין כי הפקדת הטיפול במגבית ובבונדס בידיו של אשכול הביאה לתוצאה חיובית נוספת עבור אשכול – היכרות מעמיקה ואינטימית עם הנהגת יהדות ארצות הברית, הקיבוץ היהודי הגדול ביותר בעולם.

⁸⁷⁶ כאשר אליעזר קפלן התקשה לתפקד כשר אוצר בגלל התקף לב (יומן בן-גוריון באינטרנט, 23 בינואר 1952) הוא לא נדרש להתפטר מיד. מי שהעלה את הרעיון להחליפו היה היהודי האמריקני Abe, כנראה אייב פיינברג (יומן בן-גוריון באינטרנט, 29 בינואר 1952). בפברואר נדרש קפלן על ידי הרופאים לנוח חודש במיטה וחודש בבית והוא סירב לכך (יומן בן-גוריון באינטרנט, 22 בפברואר 1952). לבסוף הסכים לנוח במיטה 10 ימים ואחר כך חודשיים מנוחה ובן-גוריון קבע את פרץ נפתלי כממלא מקומו (יומן בן-גוריון באינטרנט, 23 בפברואר 1952). רק במאי, ארבעה חודשים לאחר התקף הלב (ולאחר שמנכ"ל משרד ראש הממשלה אהוד אבריאל קבע "אין משרד אוצר" בגלל תפקודו הלקוי, יומן בן-גוריון באינטרנט, 18 במאי 1952), הודיע קפלן ב"התייעצות חברינו" שעליו לעזוב את תפקידו לפי מצוות הרופאים והחלו לדון במינוי שר אוצר תחתיו. כדי לרכך את המכה הציע בן-גוריון לקפלן שיקבל את תפקיד ראש הממשלה ואילו הוא (בן-גוריון) יכהן כשר הביטחון. קפלן הסתפק במשרת סגן ראש הממשלה.

⁸⁷⁷ לוי אשכול אל אלישבע אשכול, 11 במרס 1955, אי"א, מכתבי אלישבע.

⁸⁷⁸ ישיבת הנהלת הסוכנות ב-9 במאי 1955, אצ"מ, S100/959. ישיבת הממשלה ב-15 במאי 1955, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, כ"ג, ג"מ, הספרייה.

3.1: סיכום

בארבע השנים המתוארות בפרק זה הלך וגבר כוחו של אשכול במפלגה ובמדינה כאחת. ביוני 1952 התמנה לשר אוצר, אף שלא היה המועמד הראשון בעיניו של בן-גוריון. בדצמבר 1952 הגן על תפקידו מפני התקפתו של דב יוסף. ביוני 1953 נאלץ אמנם לוותר על מנהל הפיתוח – אך נפטר מאהוד אבריאל ששימש בתפקידו כמנכ"ל משרד האוצר כמעין משגיח מטעמו של בן-גוריון. מעמדו ויוקרתו האישיים של אשכול גברו בדצמבר 1953 כאשר בן-גוריון הציע לו את תפקיד ראש הממשלה, דווקא משום שדחה את ההצעה וכך זכה באהדתם של "מנהלי המפלגה" ובמיוחד של שרת, ומנע מעצמו מאבק אישי עם בן-גוריון בלי שיהיו לו הכלים לנצח במאבק. הסתלקותו של פנחס לבון מהממשלה בפברואר 1955 קבעה את מעמדו של אשכול כאדם השלישי בחשיבותו במפא"י ואף במדינה, אחרי בן-גוריון ושרת, והדבר מצא את ביטויו בקביעת המצע הכלכלי ורשימת המועמדים של מפא"י לכנסת השלישית. הקמת הממשלה השישית ביוני 1955 בלי הציונים הכללים והקמת הממשלה השביעית בנובמבר 1955 בלי דב יוסף ועם פנחס ספיר הקלה על אשכול להוביל את הקו הכלכלי בו דגל.

הסיבות העיקריות להצלחתו של אשכול בתקופה זו היו לדעתי:

- א. הצלחת הקו הכלכלי של משרד האוצר, קו של יציאה ממדיניות הצנע ומעבר למדיניות יותר חופשית. ההצלחה התבטאה לא רק במאזני מדינת ישראל אלא גם בעלייה ברמת החיים ובריידה באבטלה.
- ב. חיזוק עצמתו של משרד האוצר באמצעות הקמת אגף התקציבים והעברת הטיפול בשילומים, במגבית וב"בונדס" אל משרד האוצר.
- ג. אשכול דאג לשמירת קשר רצוף עם הנהגת מפא"י במוסדות המוניים ומצומצמים, במפגשים רשמיים ובלתי רשמיים. הוא היה קשוב לדעות הנהגת מפא"י והדבר סייע לו לגייס את תמיכת "מנהלי המפלגה".
- ד. תמיכתו של ראש הממשלה בן-גוריון בקו הכלכלי של אשכול ותמיכת אשכול בקו המדיני-ביטחוני של בן-גוריון.
- ה. בסך הכל נחשב מפעל ההתיישבות מאז 1948, כולל מפעל ההתיישבות האזורית ב-1954-1955, לסיפור הצלחה.
- ו. אשכול דאג לכך שפעילותו והצלחותיו יובאו לידיעת הציבור הרחב, כדי ליצור אהדה ציבורית כלפיו.

פרק רביעי, המשך הכהונה במשרד האוצר ועלייה לתפקיד מספר שתיים במדינה ובמפלגה,

יוני 1956-ספטמבר 1960

4.א: מבוא

ב-18 ביוני 1956 נאלץ שר החוץ משה שרת להגיש את התפטרותו לראש הממשלה דוד בן-גוריון. את מקומו בתפקיד שר החוץ תפשה גולדה מאירסון שעתה עברה את שם משפחתה למאיר. את מקומו של שרת כמספר שתיים בלתי רשמי במפלגה ואף במדינה תפס לוי אשכול שהפך למעשה ל"ראש ממשלה לענייני פנים". קידומה של גולדה מאיר לתפקיד שרת החוץ הביא לממשלה את מזכ"ל ההסתדרות מרדכי נמיר בתפקיד שר העבודה שקודם הוחזק בידי גולדה מאירסון. את המשרה שהתפנתה בהסתדרות קיבל פנחס לבון.¹ ביחסיו של אשכול עם לבון בתקופה זו התערבבו עליות ומורדות, שיתוף פעולה ומאבקים, וזהו אחד הנושאים המרכזיים בפרק זה, המסתיים עם פרוץ "הפרשה" בסתיו 1960.

פרק זה מהווה במידה רבה המשך לפרק הקודם הן בשנותיו הראשונות של אשכול כשר אוצר ולכן לא אביא בו את מלוא התמונה של פעילויותיו של אשכול במפא"י ובמדינה, כפי שעשיתי בפרקים הקודמים. יתרה מזאת, דווקא בזכות השיפור במצבה של כלכלת המדינה בשנים 1952-1956 היו האתגרים הכלכליים שבפניהם ניצב אשכול כשר אוצר קטנים יותר בשנים 1956-1960, למעט האפיזודה של מבצע סיני. אמנם היו ציפיות לעלייה גדולה, אך ברוב התקופה בין 1956 ל-1960 לא כך היה המצב.² גם חלק מהאתגרים הפוליטיים שאשכול התמודד אתם עתה היו מצומצמים יותר מבעבר. כי היכולת של הציונים הכלליים להציג חלופה כלכלית ימנית נחלשה בעקבות ירידתם בבחירות לכנסת השלישית ל-13 מנדטים ויותר מכך לאחר מפלתם בבחירות לכנסת הרביעית ב-1959 כאשר קיבלו 8 מנדטים בלבד. מפ"ם המפולגת לא היוותה אף היא חלופה לשלטון מפא"י, ושני חלקיה (מפ"ם ו"אחדות העבודה-פועלי ציון") הצטרפו לממשלה ב-1955, בדרך כלל בלי להוות אופוזיציה כלכלית-שמאלית פנימית משמעותית לגישתו הכלכלית של אשכול. לפיכך אשתדל להתמקד בהתפתחויות ובשינויים שהתחוללו במהלך השנים בהן דן פרק זה לגבי מקומו של אשכול במפא"י.

¹ כפכפי 1998, עמ' 296-300.

² ב-1956 עלו 56,234 עולים; ב-1957: 71,224; ב-1958: 27,082; ב-1959: 23,895; ב-1960: 24,510. (נאר 1991, עמ' 215).

4.ב: קביעת מדיניות כלכלית במפלגה

אשכול פעל בדרכים מגוונות כדי לגייס את מפא"י לתמיכה בפעולותיו ובמדיניותו הכלכלית. עצמתו הפוליטית הייתה כה רבה שבדרך כלל הושגה תמיכת המפלגה ללא מאמץ רב. רק בתחום אחד התקשה אשכול להשיג תמיכה מלאה ונאלץ לעתים להסתפק בתמיכה חלקית בלבד: בהשגת תמיכתם של מנהיגי ההסתדרות, אנשי מפא"י, ובראשם פנחס לבון ויושב-ראש האיגוד המקצועי אהרון בקר. אין כוונתי לטעון כי בארבע השנים האלה נאבק אשכול ללא הרף בלבון – אדרבא, בחלק מהתקופה נהגו אשכול ולבון בשיתוף פעולה הדדי – אך לעתים הגיעו הדברים לכדי מאבק.

מראשית כהונתו דגל לבון בגישה כי יש "לומר לפועלים את האמת ולתבוע מהם מיתון בהצגת תביעות השכר".³ אך לדעתי הייתה סיבה נוספת לעמדתו של לבון: ההתקרבות שחלה בינו לאשכול במהלך 1958, כאשר השניים שיתפו פעולה בנושאים עליהם ארחיב בהמשך: סכסוך העבודה ב"אתא", פירוק "סולל בונה" ומאבק נגד קידום מופרז של "צעירי מפא"י".

הדרכים להשגת תמיכת המפלגה עברו במוסדות הנבחרים של המפלגה – הוועידה, המועצה, המרכז והמזכירות; בוועדות מיוחדות כמו הוועדה הכלכלית של מפא"י, "ועדת השלושה עשר", "ועדת האחד עשר" ו"ועדת התשעה"; וכן בהופעות בכנסים של המפלגה, בציבור הרחב ובאמצעי התקשורת.

דרכה של מפא"י באותה תקופה הייתה לדחוק, ככל שאפשר, את המחלוקות המעשיות מן המוסדות הנבחרים הגדולים – הוועידה והמועצה – אל המוסדות הנבחרים המצומצמים – המרכז והמזכירות. אולם, כאשר המחלוקות נשארו בעינן גם במוסדות הנבחרים המצומצמים, נבחרו ועדות אד-הוק, לרוב קטנות בהיקפן, שנועדו לפתור את המחלוקות. בדרך כלל נבחרו ועדות אלה על ידי מזכירות המפלגה, לעתים בתיאום עם גופים מפלגתיים נוספים. במקרים בהם לא הצליחו הוועדות להגיע לפתרון, הן החזירו את הבעיה לדיון במזכירות, ולעתים שבה המזכירות והפקידה מחדש את הבעיה בידי הוועדה המיוחדת, במקרים מסוימים לאחר שהרכבה של הוועדה שונה במקצת או לאחר שסמכויותיה הורחבו.

גם בתחום הכלכלי העדיפה מפא"י ללכת בדרך זאת, ולהפקיד את הפתרון למחלוקות בידי ועדות מיוחדות, כגון אלה שהוזכרו לעיל. אשכול ניסה להשתמש בוועדות מעין אלה כדי להשיג את תמיכת מפא"י בדרכו הכלכלית. כפי שאראה להלן, הקושי העיקרי בדרכו של אשכול, היה לגייס את תמיכת אנשי מפא"י בהסתדרות.

4.ב.1: "ועדת האחד עשר" והוועידה השמינית של מפא"י

לקראת הוועידה השמינית של מפא"י בסוף אוגוסט 1956 הוקמה ועדה בשם "ועדת האחד עשר" בראשותו של עקיבא גוברין, אשר הייתה ועדת אד-הוק לטיפול בבעיות המשק הישראלי ובראש ובראשונה שאלות השכר, תוספת היוקר ותפוקת העובדים. ביולי 1956 טען אשכול בוועדה כי יש לקבוע שכר שיאפשר לייצא, בעיקר על ידי עיכוב תשלום תוספת היוקר, כדי שתשולם אחת לשנה: "אני עד

³ כפכפי 1998, עמ' 298.

4 כמו כן התנגד

אשכול לשיטת ה"קוסט פלוס" לתמחור מוצרים ולהעלאות שכר אוטומטיות בלי הגדלת התפוקה ("פרמיות פיקטיביות" בלשונו).⁵ שיטה זו הביאה את התעשיינים להסכים לדרישות ההסתדרות להעלאות שכר מתוך ביטחון שהם יוכלו אחר כך לעלות את מחיר מוצריהם. במידה ומדובר במוצרי יצוא שיתקשו להתחרות בחו"ל – הם סברו שהממשלה תפצה אותם.⁶ "הקץ לקוסט פלוס", תבע אשכול, "השכר קשור לעבודה [לתפוקה] ולמצבו של המשק בדיוק כמו שמחיר התוצרת קשור בשוק... השכר מוכרח להיות קשור עם תפוקה נוספת".⁷ "אמרתי להם [לתעשיינים]: אם באמת אין לכם [כסף] ואינכם יכולים לשלם [תוספת יוקר] – אל תשלמו! אם [אתם] משלמים – סימן שיש [לכם כסף]", אמר אשכול במזכירות מפא"י ביוני 1956.⁸

אשכול העלה גם את נושא המצב הביטחוני שהלך והחריף. הדבר חייב את הממשלה להגדיל את תקציב הביטחון ב-20 מיליון ל"י, אך השרים הסכימו לקצץ את תקציביהם רק ב-4 מיליון ל"י כדי לכסות זאת.⁹ הוא הצליח לשכנע את הוועדה המפלגתית להקים ועדה ציבורית לקיצוץ בשירותים ("ועדת הקימוצים") שהייתה אמורה להגיש מסקנותיה לוועידת מפא"י. לאחר מכן קיבלה הוועדה את הצעת אשכול למזג את ועדת הקימוצים עם "ועדת צנע".¹⁰

בן-גוריון בא לאחת משיבות הוועדה כדי לעזור לאשכול לעמוד בלחץ אנשי ההסתדרות. הוא דרש הורדת רמת החיים כדי לאפשר הגדלת ההוצאות לביטחון: "אני הגעתי למספר, אם כי אני בטוח שהמספר הרבה יותר גדול, שמחוז לתקציב הרגיל של הביטחון נוציא נוסף על התקציב הזה לרכש, הג"א, ביצורים – 216 מיליון ל"י. אם מחלקים זאת על 1,800,000 נפש זה יוצא 120 ל"י לנפש. אם מפרנס זה [של] שלוש נפשות זה יוצא על כל מפרנס 360 ל"י... אם אני מוכרח לקחת מכל מפרנס 360 ל"י הוא לא יכול לחיות כמו שהוא חי בשנה שעברה. את זאת צריך להגיד לציבור".¹¹ עם זאת היה קושי מובן להסביר לציבור שעליו לממן עסקאות נשק עם צרפת לפני שהן נחשפו לציבור. לכן, כאשר הגישו הציונים הכלליים הצעת אי אמון לממשלה בגלל מדיניותה הכלכלית נמנע אשכול מלהביא נימוק זה והסתפק

⁴ ישיבת ועדת ה-11, 5 ביולי 1956, אמ"ע, 41 – 1956 – 21 – 2. המחלוקת בין אשכול ובקר מצאה ביטוי גם בישיבת מזכירות מפא"י ב-29 ביוני 1956, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות, 56 – 57.

⁵ ישיבת ועדת ה-11, 20 ביולי 1956, אמ"ע, 41 – 1956 – 21 – 2.

⁶ ישיבת ועדת ה-11, 14 באוגוסט 1956, אמ"ע, 41 – 1956 – 21 – 2.

⁷ ישיבת ועדת ה-11, 14 באוגוסט 1956, אמ"ע, 41 – 1956 – 21 – 2.

⁸ ישיבת מזכירות מפא"י, 29 ביוני 1956, אי"א, מפלגה-מרכז-מזכירות 56-57. דברים דומים אמר בהרצאתו "מה מפריע להשגת עצמאות כלכלית", 20 ביוני 1956, אי"א, דברים בכנסים של המפלגה.

⁹ ראוי לציין כי בנסיבות הפוכות, כאשר אשכול הרצה לפני חברי המטכ"ל לאחר מבצע סיני, הוא הרבה לפרט את צורכי הפיתוח האזרחי וקליטת העלייה (ישיבת המטה הכללי בהשתתפות שר הביטחון ושר האוצר, 20 בדצמבר 1956, מחלקת הרשומות של משרד הביטחון). המסר החבוי בנאומו היה שעל מערכת הביטחון לעשות מאמץ כדי שלא להגדיל את תקציבה יותר ממה שגדל בגלל מבצע סיני.

¹⁰ ישיבת ועדת ה-11, 16 ביולי 1956, אמ"ע, 41 – 1956 – 21 – 2. לא הצלחתי לברר מהי בדיוק "ועדת הצנע", אך ניתן להבין כי זן הייתה ועדה מפלגתית שהוקמה כדי לחסוך בהוצאות.

¹¹ ישיבת ועדת ה-11, 22 ביולי 1956, אמ"ע, 41 – 1956 – 21 – 2.

משנחשף דבר קיומן של עסקאות¹²

הרכש,¹³ ניתן היה לשנות את הגישה.

הטיפול בתוספת היוקר, בשינוי שעות העבודה, בהגדלת התפוקה, בהגברת התחרותיות במשק (על ידי חוק נגד קרטלים) ובקיצוץ תקציב השירותים היו מבחינתו של אשכול רק אמצעים להשגת המטרה העיקרית – עצמאות כלכלית.¹⁴ בכך חזר על עמדה דומה לזו שהביע בכנס חברי מפא"י ביוני 1956.¹⁵ המחלוקת לגבי תשלום תוספת היוקר בין אשכול לבקר לא נפתרה בהסכמה בוועדת האחד עשר וגם לא בוועדה מצומצמת שנבחרה ב-22 ביולי. ניסיונו של בקר לדחות ההכרעה במספר חודשים לא התקבל.¹⁶ בישיבת ועדת האחד עשר ב-14 באוגוסט נחלקו התעוררה מחלוקת בין כמה הצעות: הצעתם של אשכול ואריה בהיר (להקפיא את תוספת היוקר עד אפריל 1957); הצעתו של מרדכי נמיר (לתת תוספת יוקר כל חצי שנה אלא אם תהיה עלייה גדולה באינדקס); והצעתו של גילת לא לתת תוספת יוקר במהלך השנה ולדון על הנושא בתחילת השנה הבאה. למרות תמיכתו של בן-גוריון בהצעת אשכול ובהיר היא קיבלה רק 5 קולות, הצעת נמיר זכתה ב-6 קולות והצעת גילת בקול אחד. בהיר טען כי לולא נעדר ספיר שהיה חייב לצאת היה שוויון בקולות בין הצעת נמיר לבין הצעת אשכול ונמיר והוסכם להמשיך לדון בשתי הצעות.¹⁷

ב-24 באוגוסט התכנסה הוועדה בניסיון לפתור את המחלוקת על תוספת היוקר. בן-גוריון נעדר מהישיבה ואשכול הגיע רק בסיום הישיבה ונאלץ לקבל את הפשרה שהתגבשה על ידי עקיבא גוברין ואהרון בקר במהלך הישיבה לפיה תינתן תוספת יוקר כל חצי שנה, אף שהוסכם עקרונית על תקרה מסוימת לתוספת היוקר שתקבע בשיתוף עם הנהגת ההסתדרות כי "מוסדות המפלגה אף פעם לא קבעו פרטים איך תנהג ההסתדרות".¹⁸

באחת מישיבות ועדת האחד עשר ביכה אשכול את חיסולו של בנק יפת: "הבאנו חורבנו של בנק אחד שעובד כבר 30-40 שנה בבנקאות, הוטל עליהם קנס של 100,000 ל"י ועורכי הדין לקחו 120,000 ל"י".¹⁹ בדברים אלה התייחס אשכול לפרשה בה הועמדו לדין היבואן יעקב בראונשטיין ובנק יפת על ביצוע עסקאות לא כשרות במטבע חוץ במרס 1956. בעקבות הרשעת בנק יפת באוגוסט 1956 ביטל המפקח על מטבע החוץ במשרד האוצר את רישיון הבנק לסחר במטבע חוץ.²⁰

¹² ישיבת הכנסת, 25 ביולי 1956, דברי הכנסת, XX, עמ' 2400-2424.

¹³ פיליפ בן, "צרפת לאנגליה: נספק יחד נשק לישראל, התכנית תעלה לדין בפגישת פינו-לוייד הערב – כתגובה להלאמת הסואץ", מעריב, 29 ביולי 1956, עמ' 1. יתכן שלכך התכוון בן-גוריון ביומוני ב-26 בדצמבר 1956 שהוא חשף את עסקת הנשק בעיתונות ב-30 ביולי 1956.

¹⁴ ישיבת ועדת ה-11, 21 ביולי 1956. דברים דומים אמר אשכול גם בישיבה ב-30 ביולי 1956, אמ"ע, 41 – 1956 – 21 – 2.

¹⁵ הרצאת השר אשכול, "מה מפריע להשגת עצמאות כלכלית", 20 ביוני 1956, אי"א, דברים בכנסים של המפלגה.

¹⁶ ישיבת ועדת ה-11, 31 ביולי 1956, אמ"ע, 41 – 1956 – 21 – 2. "חילוקי דעות מעכבים הכרעה במפא"י בעניין תוספת היוקר", מעריב, 1 באוגוסט 1956, עמ' 1.

¹⁷ ישיבת ועדת ה-11, 14 באוגוסט 1956, אמ"ע, 41-1956-21-2.

¹⁸ ישיבת ועדת ה-11, 24 באוגוסט 1956, אמ"ע, 41 – 1956 – 21 – 2.

¹⁹ ישיבת ועדת ה-11, 22 ביולי 1956, אמ"ע, 41 – 1956 – 21 – 2.

²⁰ "תביעות נוספות בפרשת בראונשטיין", ידיעות אחרונות, 17 בפברואר 1956, עמ' 1. "בוטל רישיון בנק 'יפת' לנהל עסקאות במטבע חוץ", ידיעות אחרונות, 9 באוגוסט 1956, עמ' 4.

חוסר ההכרעה הברורה, למרות מאמצי ועדת האחד עשר, גרם לכך ששאלת המחלוקת על תוספת היוקר הגיעה, בניגוד למקובל בקרב מנהלי המפלגה, לוועידת מפא"י. בנאום הראשון, החגיגי, ב-27 באוגוסט 1956, נגע אשכול רק ברמז במחלוקת. הוא הסביר כי יש להשתית את כלכלת ישראל במידה רבה על יצוא וכי משקלה של העבודה בקביעת מחירים של מוצרי היצוא הוא מכריע.²¹

אך למחרת התעורר הוויכוח. אשכול חלק על דברי בקר ב-27 באוגוסט לפיהם, דווקא משום שישראל במלחמה זה שמונה שנים – עליה לשלם תוספת יוקר לפועלים בתדירות גבוהה.²² אשכול גרס כי במלחמה נותנים תוספת יוקר כפיצוי על כך שלא מגדילים את שכר היסוד. אולם מכיוון ששכר היסוד הוגדל אין מקום לתשלום תוספת יוקר. הוא אף רמז לגבי הוצאות הביטחון: "אם מצב מלחמה... ויש מצב מלחמה – ואם בן-גוריון על זה לא דיבר, טעמיו ונימוקיו אתו".

חשוב לציין כי בוועידה זו יצא אשכול כנגד אידאל השכר השווה. הוא התנגד לגישתו של יעקב מרגלית ממשמר השרון לפיה היה למפא"י "דגל של שוויון".²³ "זו קצת אגדה", השיב אשכול, "ממתי פועלי ישראל קיבלו על עצמם – אני אומר פועלי ישראל ולא אותם... אשר בחרו לחיות חיי קבוצה – ממתי פועלי ישראל תבעו את הפרינציפ הזה של שוויון?"²⁴ בסופו של דבר החליטה הוועידה להטיל על מרכז מפא"י להכריע בנושא תוספת היוקר. ב-29 בנובמבר 1956, תחת צלה של מלחמת סיני, החליט המרכז לקבל את הצעת בקר לתת תוספת יוקר כל חצי שנה עד תקרה של 3%, ובליוי החלטות נוספות שנועדו להגברת התפוקה כמו מתן פרמיות לפי מדידה אובייקטיבית וחתימה על חוזה עבודה שיתמשכו לפחות שנתיים ויעניקו למערכת הכלכלית אפשרות לפעול ללא סכסוכים ושבתות.²⁵

אחת הנקודות שהציג אשכול בוועידה השמינית של מפא"י כהישג גדול הייתה מדיניות מפא"י ביחס לאמצעי הייצור אשר אין לכנותה לדעתי בשם אחר אלא סוציאליסטית:

תנועת העבודה החלוצית וההון הלאומי הניחו יסודות נרחבים למשק ולכלכלה לאומית בהם **אמצעי הייצור שייכים לעובד** [ההדגשה שלי, א.ל.]. ולו גם כל ההנאה המושגת מן השימוש בהם, ובעזרתם באוצרות הטבע. תחילה בעזרת הקרן הקיימת ואחר כך מידי צה"ל שהקמתו מומנה על ידי אמצעים ציבוריים ולאומיים הועמדו 92% מכל שטחי אדמת ישראל לקניין עולם של העם. האדמה תוכל רק ליהנות את עובדיה ולא תשמש אובייקט לניצול ספסרי ולהתעשרות ספקולטיבית. דין האדמה המולאמת חל גם על המים, וגם הם, אלה אשר במעמקי האדמה ואלה אשר נגלים במעיינות ונהרות וימים יעמדו לרשות העובד... מאות אלפי נפשות מתפרנסים מיגיע כפיהם ללא ניצול אחרים בהשתמשם באמצעי יצור שהורכשו להם על ידי האומה, תוך תכנון מלא ומקיף...

²¹ נאום של שר האוצר לוי אשכול בוועידה השמינית של מפא"י, 27 באוגוסט 1956, אי"א, דברים בכנסים של המפלגה.

²² הוועידה השמינית של מפא"י, אמ"ע, 37 – 1956 – 21.

²³ מרגלית טען כי למפא"י יש ארבעה ערכים: עבודה, שוויון כלכלי, חינוך לחלוציות והזדהות אישית (ועידת מפא"י, 28 באוגוסט 1956, אמ"ע, 37 – 1956 – 21).

²⁴ הוועידה השמינית של מפא"י, 28 באוגוסט 1956, אמ"ע, 37 – 1956 – 21.

²⁵ ישיבת מרכז מפא"י, 29 בנובמבר 1956, אמ"ע, 69 – 1956 – 23.

מפעלי הכוח [חשמל] והמים, מקורות הכוח בארץ, נמצאים בידי המדינה או בבעלות ציבורית והסדרותיות. כמעט כל מחצבי ישראל, ממחצבי חומרי בניין ועד לכריית נפט הם כיום או ברשות הממשלה או ברשות ציבורית ובבעלות חברתית, אשר מבטיחים מניעת התעשרות ספסרית על חשבון הכלל. הוא הדבר גם לגבי מפעלי החרושת הגדולים הנשענים על [חומרי] גלם המחצבים הללו.

יתרה מזאת – אשכול קרא בנאומו להכנסת הפועלים להנהלות המפעלים. הוא טען כי כניסת הפועלים להנהלות תגביר את היעילות ואת התפוקה של המפעלים.

אולם מצד שני הביע התנגדות להעלאה אין־סופית של מסים כי "גם למסים יש נשמה והיגיון. יש גבול אשר מעבר לו, בזמנים כתיקונם, [יביאו] רק נשק וחורבן. והרי אנו באמת רוצים בבואם של בעלי הון שישקיעו במפעלי תעשייה מתוך תקווה לרווחים הוגנים ומקובלים בעולם".

יש לציין כי אשכול לא חסך מעצמו דברי שבח. בסוף דבריו ציטט אשכול את דברי "חבר אחד" מהוועידה השביעית של מפא"י ב-1950 כאשר פרש בפני הצירים חזון נרחב של הגשמה ציונית²⁶ – חזון שהוגשם במידה רבה ב-1956. רק בסופו של דבר ציין כי שמו של הדובר ב-1950 היה לוי שקולניק²⁷ – כך עשה אשכול לעצמו יחסי ציבור, והקנה אמינות לדבריו ב-1956.

4.ב.2: פעילות במפלגה למימון מבצע סיני

בעקבות מבצע סיני נאבק אשכול במרכז מפא"י למען הטלת מלווה ביטחון מרצון וחוק בול ביטחון, למימון חלק מעלות המבצע, למרות התנגדותו של יוסף אלמוגי. בדבריו המסביר את הקושי הכלכלי הרב שנוצר לישראל ברגע שהממשל האמריקני יוצא נגדה: "בתוך זה המכתב של נשיא ארצות הברית [דווייט אייזנהאואר אל דוד בן-גוריון] האומר באלגנטיות רבה מאוד: אל תשכחו שאתם כל כך תלויים בארצות הברית. בתוך הרמזים המערביים שמאוד עדינים בכסיות... אל תשכחו, או זכרו, בכמה נימים אתם קשורים לארצות הברית. ואנשינו יודעים בדיוק למה מתכוונים. הכוונה היא למגבית, לבונדס, למענק ולמלווה של האקסים בנק".²⁸ אשכול השתמש באיום האמריקני כדי להמריץ את חברי מרכז מפא"י כדי שיתמכו ביזמותיו לגביית מסים מהציבור. המלחמה הייתה עבור אשכול הזדמנות לפרוע מכל אלה שבמשך יותר משנה, מאז פרסום מסקנות ועדת גורי באוגוסט 1955, נאבקו בו למען העלאות שכר (חלק מפעילי ההסתדרות וכן ראשי הציונים הכלליים): "אני רוצה להגיד לחבר משל: ²⁹ אני מאמין שהעם כולו, כאשר הוא ידע – ועכשיו אולי הוא מתחיל לדעת – איך שר האוצר מימן בשנה הזאת את ההכנות

²⁶ הוועידה השביעית של מפא"י, 16 באוגוסט 1950, אי"א, דברים בכנסים של המפלגה.
²⁷ נאום שר האוצר לוי אשכול בוועידה השמינית של מפלגת פועלי ארץ-ישראל, 27 באוגוסט 1956, אי"א, דברים בכנסים של המפלגה. למעשה שקולניק עבר את שמו, כזכור, כבר בספטמבר 1948, כך ששמו ב-1950 היה אשכול ולא שקולניק.
²⁸ ישיבת מרכז מפא"י, 25 בנובמבר 1956, אי"א, מפלגה מרכז מזכירות 56-57. וכן למפרים-צורה, עמ' 316, 323-326.
²⁹ ירוחם משל (1912-2002) נולד בבלרוסיה ועלה ב-1933. נציג ההסתדרות במחנות הצבא הבריטי, 1940-1945. יו"ר איגוד פועלי התעשייה וחבר הוועד הפועל, 1950-1970. יו"ר האיגוד המקצועי, 1970-1973. מזכ"ל ההסתדרות, 1973-1984. ה"כ 1984-1977.

³⁰ שלהם".

אשכול ביקש לשכנע את חברי המרכז כי חל שינוי בכללי המשחק בהנהגת הציבור מאז קמה המדינה: "בשנים אלה למדתי שיש לקחת מציבור השכירים, כי שום ציבור אינו רוצה לתת באופן חופשי. התערורות הרצון לתת ולנדב – זה קורה פעם ביובל. כאשר צריך לקחת – מתחיל ויכוח וכל אחד מראה על השני. כאשר לא היינו מדינה – קל יותר לדבר על גישה רצונית. [אולם] במדינה יש חוקים ומסים ודרכים, אשר בהן אפשר לפעול".³¹ בישיבת מרכז מפא"י ב-29 בנובמבר 1956 אושרו, ללא דיון, שינויים במס הכנסה והושמעה קריאה לציבור לרכוש אגרות מלווה ביטחון.³²

4.ב.3: הוועדה הכלכלית של מפא"י, 1957

בינואר 1957 קמה שוב הוועדה הכלכלית, גלגול נוסף לוועדות שהתקיימו בשנים 1952-1954.³³ הוועדה כללה 38 חברים, ביניהם כל השרים הכלכליים של מפא"י, מזכ"ל ההסתדרות לבון, מזכ"ל המפלגה יוספטל ואף כמה מראשי הכלכלה הציבורית בישראל כמו נגיד בנק דוד הורוביץ ומנכ"ל משרד האוצר יעקב ארנון. בישיבתה הראשונה של הוועדה טען יוספטל כי זו "ועדה מחליטה" ולא ועדה מייעצת או מתאמת בלבד.³⁴

הוועדה נבחרה על ידי מזכירות מפא"י, ממנה שאבה את סמכויותיה. היא נועדה לדון בשאלות כלכליות עקרוניות כגון מסים, תקציב, פיתוח, שכר, קליטה כלכלית וכן גם בשאלות המשק השוטפות. הוועדה הוסמכה לנסח בקווים כלליים את תכניותיה הכלכליות של המפלגה ולהביא אותן לדיון ולהחלטה במרכז המפלגה.³⁵

לפי הצעתו של יוספטל נבחר לוי אשכול ליושב-ראש הוועדה. לדעתו, כוונתו של יוספטל בבחירתו של אשכול ליושב-ראש ובתיאור הוועדה כוועדה מחליטה הייתה להגדיל את חלקה של המפלגה בהכרעות הכלכליות. אשכול נתן את ידו לתהליך זה בגלל שני טעמים: (א) הוא עצמו מונה ליושב-ראש הוועדה; (ב) האפשרות שהוועדה שבראשותו תוכל לכוון את המדיניות הכלכלית לא רק במוסדות המדינה (דבר שהוא כבר השיג באמצעות כהונתו כשר אוצר) והסוכנות (שם כיהן כראש מחלקת ההתיישבות) אלא גם במוסדות הסתדרות העובדים.

בדבריו בישיבה הראשונה של הוועדה טען אשכול כי המטרה העיקרית של הוועדה תהיה לנסח צעדים שיביאו לביצור המצב הכלכלי והמשקי מתוך מגמה להגיע לעצמאות כלכלית, זאת על רקע האפשרות לעלייה גדולה, תוך כדי התמקדות במפעלי פיתוח שונים בתעשייה, בתיירות ובתחבורה. את "מסמר עבודתנו בוועדה הזאת" ראה אשכול בהגדלת מספר העובדים היצרנים (שלא בעבודות דחק) וזאת למרות

³⁰ תנועה פוליטית בצרפת הקרויה על שמו של פייר פּוּז'ד שדגל בביטול מס הכנסה. התנועה זכתה בהצלחה גדולה בבחירות בצרפת ב-1956.

³¹ ישיבת מרכז מפא"י, 25 בנובמבר 1956, אי"א, מפלגה מרכז מזכירות 56 – 57.

³² ישיבת מרכז מפא"י, 29 בנובמבר 1956, אמ"ע, 69 – 1956 – 23 – 2.

³³ ראו לעיל פרק שלישי, סעיף א.

³⁴ דברי יוספטל בוועדה ב-4 בינואר 1957, אמ"ע, 33 – 1957 – 7 – 2.

³⁵ מסמך ללא תאריך, כנראה משנת 1957. המקור: אמ"ע, 5 – 1957 – 903 – 2 (תיק ראובן יפה).

לאחר מכן, לפי בקשתו של יוספטל, סקר אשכול את תקציב המדינה 1957/58 בהיקף של כ-850 מיליון ל"י. מדבריו עולה שתקציב זה הוקדש במידה רבה למימון הוצאות מבצע סיני ולהחזרת חובות. עם זאת הצליח אשכול להגדיל במקצת את הפיתוח – התחום הקרוב ללבו של אשכול משום שבזכותו ישראל מתקדמת לעצמאות כלכלית. בה בעת הזהיר אשכול מ"חקיקת חוקים סוציאליים מאוד יפים, אבל על פיהם, נדמה לי היה צריך מיד, כצעד פרבנטיבי, להושיב את שר האוצר במאסר". בכך התכוון ליזמתו של אליעזר שוסטק מ"חרות" לכונן ביטוח נגד אבטלה.

בסיום הדיונים הציע אשכול לכונן ועדות משנה: חקלאות והתיישבות; תעשייה, מלאכה ובניין; שירותים סוציאליים, חסכון וייעול המשק; תחבורה, נמלים ותיירות. אשכול הציע את הרכבי ועדות המשנה. בין השאר הציע שהוא עצמו יעמוד בראש ועדת המשנה לחקלאות והתיישבות, ואילו ספיר יעמוד בראש ועדת המשנה לתעשייה. בסופו של דבר התקבלו רוב הצעותיו של אשכול – אך הוא סיכם את הישיבה בהערה רטורית: "אני מודיע בכל האחריות: אין מי שיכול להציע עכשיו איך קולטים 70-100 אלף יהודים".³⁶

הישיבה הבאה של הוועדה הכלכלית התקיימה במשותף עם מזכירות מפא"י ב-7 בפברואר 1957. ישיבה מיוחדת זו נקבעה בשל כובד הבעיות הכלכליות שבפניהן ניצבה ישראל בעקבות מבצע סיני, ובעיקר החשש מסנקציות והגידול בעלייה. אשכול פרש בפני הנוכחים את מצבה הכלכלי של ישראל – גידול בהוצאות והפחתת ההכנסות המביאים ל"מחשבות קשות ונוגות על מה שילד יום" והציע לגייס 100 מיליון ל"י מאזרחי המדינה על ידי שילוב של מלווה חובה והקטנת תשלום תוספת היוקר. ראוי לציין כי בתשובה לשאלתו של משה ברעם על "דעת שותפינו בקואליציה" השיב לו אשכול כי "לא הבאתי את העניין לא לוועדת השרים הכלכליים ולא לממשלה, ולכנסת אני מוכרח להביא את העניין בשבוע הבא, כי אני צריך להשיב על הוויכוח" – כלומר אשכול נתן את הבכורה לגוף מפלגתי נבחר על פני הממשלה. בסופו של הדיון נקבעה ועדה מפלגתית שתדון בנושא, למרות מחאתו של משה חסקלברג מכפר ויתקין³⁷ שטען: "לשם מה באתי? ישבתי ושמעתי נאומים, נאומים חשובים, אבל אני רוצה להכריע". בבה אידלסון השיבה לחסקלברג כי הוועדה תביא את מסקנותיה בפני המזכירות. חסקלברג הביע אי אמון בכך אך נכנע לדרישתו של היושב-ראש יוספטל לקבל את הדין ובזאת הוקמה "ועדת השלושה עשר". לוועדה נבחרו 13 מראשי מפא"י, ביניהם השרים הכלכליים של מפא"י. כמו כן נבחרו לוועדה "בלי פרסום" גם שלושה פקידים בכירים: דוד הורוביץ, יעקב ארנון ויצחק עילם. חסקלברג לא נבחר לוועדה.³⁸

³⁶ ישיבת הוועדה הכלכלית של מפא"י, 4 בינואר 1957, אמ"ע, 33 – 1957 – 7 – 2.

³⁷ משה חסקלברג, 1899-1981.

³⁸ הישיבה המשותפת למזכירות ולוועדה הכלכלית, 7 בפברואר 1957, אמ"ע, 50 – 1957 – 24 – 2. בדיון השתתפו 26 מחברי המזכירות, 15 מחברי הוועדה הכלכלית שלא היו חברים במזכירות, ו-20 מוזמנים שלא היו חברים באף אחד מהגופים. סך הכל 61 משתתפים.

צורכי מבצע סיני ובצדם גם הצורך לממן את גל העלייה שהתחדשה גרמו לאשכול להביא לממשלה הצעה לקיצוץ תקציב המדינה ב-11,000,000 ל"י ב-11 במרס 1957. הממשלה אישרה קיצוץ בסך 10,000,000 ל"י ולהגדלת התקציב לצורכי הקליטה (תרשומת ישיבות הממשלה השביעית, כ"ח, ג"מ, הספרייה). על ועדת השלושה עשר ראו להלן, תת-סעיף 6.

רק במאי 1957 שבה והתכנסה הוועדה הכלכלית, ואשכול התנצל על שלא כינס אותה במועד בגלל חג הפסח... הוא אף הודה שלא כינס את ועדת המשנה לחקלאות ולהתיישבות. (ש' גורן, איש התעשייה ההסתדרותית, התלונן כי ועדת המשנה לתעשייה התכנסה רק פעם אחת ולאחר מכן דחה ספיר את שאר הישיבות.) הפעם התרכזו אשכול ביחסי הממשלה עם הרשויות המקומיות ובצורכי השיכון, בעיקר של עולים חדשים – הנושא המרכזי של הישיבה. רוב הדוברים דנו באפשרויות שונות לגיוס 100 מיליון ל"י לצורכי שיכון, אך לא התקבלה החלטה מחייבת אלא סוכם שלאחר דיון בוועדות המשנה ישובו לדון בנושא חודש מאוחר יותר.³⁹

אולם, ככל שעולה מהרשום בארכיון מפלגת העבודה, הוועדה לא שבה לדון בנושא ביוני 1957. הוועדה התכנסה ביולי והפעם הודה אשכול בכישלון הוועדה להוות גוף מחליט: "כיושב-ראש הוועדה אני רוצה לומר, כי נדמה לי שלכולנו יש מקום לאי-סיפוק מהוועדה הזאת, כי ועדה זו הופכת לפורום לשמיעת אינפורמציה. [ההדגשה שלי, א.ל.] אני מפנה תשומת לבכם לכך, כי אינני יודע אם בזה רצינו. הוקמו שתי ועדות משנה,⁴⁰ וכנראה שאף אחת מהן אינה פועלת. אולי ננסה אפוא לעבוד בלי ועדות משנה, אלא בדרך של הרצאות וביירוים". ואכן הדיון הפעם הוקדש לשמיעת אינפורמציה: סקירה של ספיר על מדיניות פיתוח התעשייה. בעקבות זאת הציג אשכול שאלה בפני חברי הוועדה: אם קיים כבר מפעל הסתדרותי, מצליח ובא יהודי המבקש להקים מפעל מאותו סוג – האם יש לסייע לו. ספיר טען שיש לאפשר תחרות במשק, ואילו ש' גורן קבל על מדיניות משרד האוצר המקשה על התעשייה (כולל התעשייה ההסתדרותית) לצבור רווחים בגלל חישובי אמורטיזציה לא ראייתיים ומניעת העלאת מחירים מחשש להעלאת האינדקס. אשכול קבע שהוועדה תמשיך לדון בנושא ב-2 באוגוסט.⁴¹

הוועדה התכנסה ב-23 באוגוסט, באיחור של שלושה שבועות מהמועד המתוכנן. ספיר הציג בפני הוועדה תכנית נרחבת להגדלת התעשייה הישראלית ובכלל זה הקמת 210 מפעלים חדשים והרחבת 370 מפעלים קיימים, זאת במימון ממשלתי של 100-120 מיליון ל"י לשנה. כמו כן דרש כי משרד האוצר ייתן תנאים מיוחדים להשקעות מדרום לבאר שבע ואת עזרת "המפלגה או את חברינו בהסתדרות" בביצוע התכנית. אשכול הביע תמיכה בתכניתו של ספיר – בלי להתחייב לסכום של 100 מיליון ל"י. הוא טען עם זאת כי אין די בכך ויש להגביר את רווחיות התעשייה כדי שתוכל להשקיע מרווחיה בפיתוח המשק – כפי שטען ש' גורן בישיבה הקודמת ביולי. לכן דרש כי האיגוד המקצועי, למרות המגבלות המוטלות עליו ממבנה ההסתדרות ומהיריבות המפלגתיות בתוך ההסתדרות (כלומר מפ"ם ואחדות העבודה), יפעל להורדת עלויות הייצור ב-20% – אפילו על ידי פגיעה בתנאים הסוציאליים. ספיר החרה אחרי אשכול והביא שלל דוגמאות לשכר גבוה מדי המקשה על רווחיות ויעילות חלק מהמפעלים.

דברים אלה היוו חלק מהבעת אכזבתו של אשכול מתפקוד הוועדה שבראשה עמד. הוא טען כי הוועדה נועדה להשיג פעולה משותפת של "אנשי המשק וגם אנשי האיגוד המקצועי", והדבר לא יצא לפועל. "מדי פעם בפעם מקיימים איזו ועידה ושם נפגשים כמו שני נהרות הנפגשים לפני סכר: ברגע שמישהו פותח

³⁹ ישיבת הוועדה הכלכלית של מפא"י, 10 במאי 1957, אמ"ע, 33 – 1957 – 7 – 2.
⁴⁰ ב-4 בינואר 1957 הוחלט להקים ארבע ועדות משנה, אך אנו למדים כי בפועל שתיים מהן אפילו לא החלו לפעול.
⁴¹ ישיבת הוועדה הכלכלית של מפא"י, 19 ביולי 1957, אמ"ע, 33 – 1957 – 7 – 2.

נדמה לי כי בדברים אלה הצביע אשכול על אכזבתו העיקרית מהוועדה. הוא ציפה שתהיה גוף מפלגתי עליון ומחליט בראשותו – אולם אנשי ההסתדרות: המזכ"ל לבון ויושב־ראש האיגוד המקצועי בקר נמנעו למעשה מלשתף פעולה עם הוועדה. שניהם לא הגיעו לישיבות הוועדה (למעט הכינוס המיוחד ב־7 בפברואר שהיה משותף לוועדה ולמזכירות מפא"י בו השתתף לבון). כתוצאה מכך לא כונסה הוועדה, בהרכב הנ"ל, מאז אוגוסט 1957.

הוועדה הייתה משמעותית להסתדרות רק בהקשר של חברת העובדים והתעשייה ההסתדרותית. בדיון על התעשייה העלה אשכול את הצעתם של משקיעים להקים בדרום הארץ מפעל שלישי לייצור צמיגים. ש' גורן שהביע חשש לקיומם של שני המפעלים הקיימים "שמשון" ו"אליאנס" (שחלק ממניותיו היו בידי ההסתדרות), העמיד תנאי שהמפעל יוקם ללא כל תמיכה ממלכתית, ואשכול קיבל זאת.⁴²

4.ב.4: הדיונים המפלגתיים על מצב פועלי הטקסטיל

ביולי 1956 השתתף אשכול בהתייעצות לקראת ועידת המפלגה. השתתפו בהתייעצות רוב שרי מפא"י (בן־גוריון, אשכול, לוז, נפתלי, נמיר וספיר) ו־10 בכירים במפלגה ובניהול הכלכלה: ביניהם יעקב ארנון, דוד הורוביץ, אהרון בקר, ישראל גורי. הדיון נסב על תביעות השכר של פועלי הטקסטיל (כולל פועלי "אתא").

ספיר סקר את הדרישות של הפועלים והמו"מ עמם. אשכול טען כי "במערכה הכלכלית שלנו על קיומו של המשק והתפתחותו, ומה שקוראים המאבק לעצמאות כלכלית, הגענו לנקודת מפנה... שבנו תלוי הדבר אם מכאן תהיה ירידה או עלייה בשלב גבוה יותר של התפתחות והתקרבות לעצמאות כלכלית. הדברים נתונים על כפות המאזניים ועלינו להחליט". כרגע, הוסיף, כל תושב ישראל נתמך ב־100 דולר לשנה מחוץ לארץ. ישראל מקבלת 480 מיליון דולר מבחוץ. אפשר לנקוט בקו פופולרי ולהשתמש בכסף לצריכה שוטפת ולהקטנת המיסוי – אך אז לא נגיע לעצמאות כלכלית תוך עשר שנים. אך "אינני רואה לצערי כל אפשרות לחיפוש תרופה כל שהיא, אם חברינו באיגוד המקצועי, ברגע שהם הופכים לדמגוגים ואומרים בפומבי שצריך לחפש אפשרות להתנגד עם חבריהם בממשלה..." יתרה מזאת "לא תהיה לנו תעשיית יצוא בתנאי העבודה בארץ, במשטר החיים בארץ וברמת המחירים... דבר ראשון, הכרחי להפסיק את הצמידות של השכר לתוספת היוקר... דבר שני, המו"מ על השכר יהיה אחת לשנה, ולפי מיטב ראייתי, גם אז יכולות להיות העלאות שכר רק אם הייתה עלייה בתפוקה... אני עבדיכם אומר שבביטחון מלא שאפשר להרים היום את התפוקה עד 25% ועל יסוד הסכמה הדדית של הפועלים ונותני העבודה בבתי החרושת... בתקופה האחרונה... בהולנד או בדנמרק – ארצות ששם הממשלות מורכבות מקואליציות, ומפלגות הפועלים יושבות בממשלה, כמו אצלנו, גם כן דנים על הצמדת השכר לתפוקה".

⁴²ישיבת הוועדה הכלכלית של מפא"י, 23 באוגוסט 1957, אמ"ע, 33 – 1957 – 7 – 2.

עקיבא גוברין טען כי אשכול "מתעלם מאופיו של העם הזה" ומאופייה של הקואליציה (עם מפ"ם ואחדות העבודה). כאלטרנטיבה הציע גוברין לקצץ בתקציב. נמיר הציע לדרוש רוויזיה בתוספת היוקר ולא באופן דרסטי כמו אשכול. בקר צירף את התנגדותו להצעות אשכול. הצעות אשכול לא התקבלו אולם לפי הצעת בן-גוריון התמנתה ועדה בת חמישה חברים: בקר, עילם, ארנון, נמיר וספיר (עם גוברין כמרכז הוועדה) לדון בהצעות השונות ולגשר ביניהן. הוסכם לצאת לכינוס הנהגת פעלי הטקסטיל ולנסות לשכנע אותם לשוב לעבודה ושתהיה פעולה להעלאת שכר "במידה ידועה" של "אלה שהם מקופחים" – כדברי בן-גוריון.⁴³

4.ב.5: הפעילות במפא"י סביב סכסוך העבודה ב"אתא"

אחד מסכסוכי העבודה החשובים ביותר בתקופה זו היה סכסוך העבודה בבית החרושת "אתא". היה זה משבר נקודתי שהעמיד את אשכול ואת צמרת ההסתדרות בראשות לבון בעימות עם מועצת פועלי חיפה ועם מזכיר המועצה יוסף אלמוגי בחודשים מאי-אוגוסט 1957. שורש הסכסוך היה מאבקו של בעל המפעל האנס מולר על זכותו לפטר פועלים כראות עיניו, ולא לפי המקובל במשק ההסתדרותי ובמקומות העבודה המאורגנים – בתיאום עם ועד העובדים, לרוב לפי הכלל: "אחרון נכנס – ראשון יוצא". רוב מנהלי המפלגה וביניהם אשכול, לבון ובקר, התייצבו נגד אלמוגי, מועצת פועלי חיפה וועד עובדי אתא שנשלט על ידי אנשי מפא"י בראשותו של מנדל אלקס. "גדל הרוגז על אלמוגי ששלח פועלים בלילה לבית החרושת וחוששים שנגבו השמן מעל המכונות והרטיבו אותן במים כדי שיחלידו. פנחס [לבון] הודיע שלא ישב יותר עם אלמוגי", כתב בן-גוריון ביומנו לאחר פגישה עם "חברים" שכללה גם את אשכול, פנחס ספיר, מרדכי נמיר וירוחם משל.⁴⁴ בן-גוריון ומרדכי נמיר שמרו בתחילה על ניטרליות. בשלב מסוים קיבל בן-גוריון את עמדת מנהלי המפלגה והציע עצמו כבורר יחיד בין עובדי אתא לבין מולר. אלמוגי שידע כי בן-גוריון דוגל בפיתוריי ייעול הצליח למנוע זאת – למרות מאמצי אשכול.⁴⁵ בפגישה עם בן-גוריון, לבון, ספיר ובקר ביקש אשכול להוציא את הטיפול באתא ממועצת פועלי חיפה ודיווח כי כמעט השיג את הסכמת מולר לבוררות.⁴⁶

לבסוף נכנע אלמוגי לדרישת הנהגת המפלגה להעביר את הטיפול באתא ממועצת פועלי חיפה לידי הוועד הפועל של ההסתדרות וזו הגיעה להסכם עם הנהלת אתא לפיו נמנעו פיטורים שרירותיים באתא אך נעשו ויתורים אחרים מצד הפועלים.⁴⁷ אלמוגי הגיע למסקנה כי הסיבה למאבק הגדול נגדו ונגד מועצת פועלי חיפה הייתה החשש שהוא יפלג את ההסתדרות ואת מפא"י – חשש שלדבריו לא היה לו כל מקום.⁴⁸

⁴³ התייעצויות לקראת ועידת המפלגה, 3 ביולי 1956, אמ"ע, 367 – 1956 – 13 – 2. ראוי לציין כי הוועדה שילבה

פוליטיקאים רשמיים של מפא"י עם שני מנכ"לים ממשלתיים (ארנון ועילם) שהיו, למיטב ידיעתי, חברי מפא"י.

⁴⁴ יומן בן-גוריון באינטרנט, 8 ביולי 1957.

⁴⁵ יומן בן-גוריון באינטרנט, 16, 18 ביולי 1957.

⁴⁶ יומן בן-גוריון באינטרנט, 15 ביולי 1957. אשכול ובן-גוריון השתתפו בפגישות בלתי רשמיות של ראשי מפא"י ב-25 ביולי, ב-2 באוגוסט, ב-5 באוגוסט. משתתפים נוספים היו פנחס ספיר, פנחס לבון, מרדכי נמיר, זלמן ארן, גיורא יוספטל ואהרון בקר.

⁴⁷ יומן בן-גוריון באינטרנט, 5 באוגוסט 1957.

⁴⁸ יוסף אלמוגי, בעובי הקורה, ירושלים, תש"ם (להלן אלמוגי תש"ם), עמ' 148-161.

6.ב.4: "ועדת השלושה עשר"

הקושי שבפניו ניצבו ראשי משרד האוצר בניהול מדיניות השכר – מעגל קסמים של עליית אינדקס המביאה לתוספת יוקר וזו בתורה מביאה שוב לעליית האינדקס – הביא את אשכול לשקול בוועדת השלושה עשר באוקטובר 1957,⁴⁹ את האפשרות להשתמש בסובסידיות כדי למנוע את עליית האינדקס, או להגיע להסכם עם איגודי העובדים (כמו הסדרות המהנדסים) על אי תשלום תוספת יוקר בתמורה לאי גביית "יהב המגן" – היטל מיוחד שהוטל לרגל המצב הביטחוני.⁵⁰ לא בכדי העלה אשכול את הרעיון לבטל את "יהב המגן". הממונה על הכנסות המדינה זאב שרף סבר שללא היטל זה יהיה ניתן לגבות יותר מס הכנסה – כך חשף אשכול בישיבה הבאה של ועדת השלושה עשר. הוא לא אמר זאת במפורש אך דומה שהיה כדאי לוותר על ההיטל – במיוחד אם, כאמור, איגודי הפועלים יוותרו על חלק מתוספת היוקר.⁵¹ גיורא יוספטל הסתייג מהבטחה להורדת מס "יהב המגן", שמא לא תתממש והנושא נמסר לוועדה מיוחדת לענייני מסים בראשות אשכול.⁵² ועדה זו שבה והמליצה על ביטול "יהב המגן" הישיר, לצד תיקונים פיסקליים נוספים וועדת השלושה עשר אמצה את ההמלצה.⁵³ הוועדה המשיכה לדון בסוגיות מיסוי ושכר בהשתתפותו של אשכול עד יולי 1958.⁵⁴ בכך היוותה למעשה כלי עבור אשכול לקבלת החלטות כלכליות בממשלה. ככל שמצאתי שרי מפא"י קיבלו את המלצותיה בתחומים אלה.

7.ב.4: "ועדת התשעה"

בנובמבר 1958 התכנסה המזכירות המצומצמת של מפא"י (גוף שעל הקמתו אדון להלן) עם ועדת השכר המפלגתית. אשכול חש הקלה לנוכח דברי מזכ"ל ההסתדרות לבון שהביע תמיכה בהעלאת שכר סלקטיבית – כלומר לפי הגדלת התפוקה בלבד. הוא רווה נחת מביקורתו של לבון נגד העלאות שכר לאקדמאים ולפקידים. יצחק שפירא⁵⁵ הגיב: "אני מתברך על המפנה שחל בבירור שלנו... אם החבר לבון אומר בנובמבר 1958, שהוא מסכים לדעותיו של אשכול, כמה אלפי יהודים בארץ [ש]מבינים פחות מלבון והאמינו לאשכול פחות בשנים הקודמות? הם צריכים לעבור מהפכה בגוף ובנפש כדי להבין זאת." לא התקבלה החלטה אך סוכם שיש לצאת להסברת המצב בציבור הרחב.⁵⁶ נקבע שהפורום ישוב ויתכנס לאחר שבועיים כדי להמשיך לדון בנושא אך לא מצאתי לכך רישומים בארכיון מפא"י.

⁴⁹ על הקמתה של ועדת ה-13, ראו לעיל תת-סעיף 3

⁵⁰ ישיבת ועדת ה-13, 18 באוקטובר 1957, אי"א, ועדת ה-13, 1957.

⁵¹ ישיבת ועדת ה-13, 20 באוקטובר 1957, אי"א, ועדת ה-13, 1957.

⁵² ישיבת ועדת ה-13, 20 באוקטובר 1957, אמ"ע, א"ע, 68 – 1957 – 7 – 2.

⁵³ ישיבת ועדת ה-13, 3 בנובמבר 1957, אמ"ע, א"ע, 68 – 1957 – 7 – 2.

⁵⁴ אמ"ע: 68 – 1957 – 7 – 2; ב"ע: 68 – 1957 – 7 – 2; 69 – 1958 – 7 – 2.

⁵⁵ במקור כתוב "י שפירא". מדובר ביצחק שפירא כי הוא נבחר במרס 1958 לחבר המזכירות המצומצמת של מפא"י.

⁵⁶ ישיבת המזכירות המצומצמת וועדת השכר, 3 בנובמבר 1958, אמ"ע, 53 – 1958 – 24 – 2.

יתכן שהצורך הדחוף לכנס את מזכירות מפא"י בכפר הירוק (22 בנובמבר ו-6 בדצמבר 1958) כדי לדון בשאלת צעירי מפא"י⁵⁷ דחק את הצורך בדיון נוסף במזכירות בשאלת השכר. נראה שהנושא הועבר לטיפול של ועדת אדיהוק – "ועדת התשעה" – פורום מפלגתי שכלל את השרים הכלכליים של מפא"י ואת ראשי ההסתדרות לטיפול בשאלת השכר. בדצמבר החליטה ועדת התשעה, בניגוד למקובל בשנת בחירות, שלא לאפשר העלאת שכר כללית, אבל לאפשר הטבות לפועלים הטבות ארגוניות כמו מעבר משכר יומי לשכר חודשי.⁵⁸

8.ב.4: אשכול בוועידה התשיעית של מפא"י, 1959

היחלשות העלייה הביאה את אשכול להדגיש בדבריו בוועידה התשיעית של מפא"י באפריל 1959 את עול תקציב הביטחון ואת הצורך בייעול המשק. הוא טען כי "המנגנון התעשייתי... אם אגיד שהוא עובד ביכולת ומנצל עצמו בשני שלישי – לא הפרזתי לטובתו". אחת הסיבות לכך אוזכרה על ידי אשכול בוויכוח עם צעירי מפא"י בדצמבר 1958 בכפר הירוק – מיעוט העבודה היצרנית. אשכול טען כי בישראל יש רק 36% העובדים בעבודות יצרניות, בתעשייה ובחקלאות, לעומת כ-50% בארצות אחרות.⁵⁹ להערכתו אשכול דיבר כאן לא רק כשר האוצר המבקש לשפר את מצבה הכלכלי של ישראל אלא גם כמי שצמח מתוך מפלגת "הפועל הצעיר" שהדגישה את חשיבות העבודה מעל ומעבר לשיקולים כלכליים. מוטיב נוסף שהעלה אשכול בנאומו, כמו בנאומו בוועידה השמינית, היה דרישה להשתתפות הפועלים בהנהלות המפעלים. הוא ציין כי הוא פעל להכנסתם להנהלת חברת החשמל⁶⁰ וקרא להכנסתם להנהלות של חברות התעשייה השונות – ממש כפי שהדבר קיים בהתיישבות העובדת. אולם, לצד המוטיבים ה"מסורתיים" של תנועת העבודה אותם העלה אשכול – עבודה עברית ושיתוף פועלים בהנהלות, הוא גם העלה נושאים שלא היו במרכז דיוני מפא"י בעבר. הראשון שאלת רמת החיים המתבטאת לא רק בחינוך אלא באפשרויות הקיט והנופש. השני היה מהפכני עוד יותר: "צריך להבין, להסכים, להשלים, גם מתוך רוח טובה, שלהון המושקע מגיעה רווחיות יותר גדולה [מאשר להסכנות הציבוריים] לפי שזה עדיין סוּעַר בתוכנו, ולא מפני שאני כל כך חסיד של ההון המושקע, אל[א] מפני שאנחנו זקוקים להרבה הון מהחוץ".⁶¹ כתוצאה מכך הנימה הכללית בדבריו של אשכול הייתה פחות סוציאליסטית מאשר בדבריו בוועידה השמינית.

⁵⁷ להלן סעיף ד, תת-סעיף 2.

⁵⁸ "מדיניות השכר של מפא"י: 'הטבות אבל לא תוספות', מעריב, 7 בדצמבר 1958, עמ' 8. מ' מייזלס, "לא העלאות אלא הטבות", מעריב, 8 בדצמבר 1958, עמ' 2. לא מצאתי תיעוד על ועדה זו בארכיון מפלגת העבודה.

⁵⁹ הוועידה התשיעית של מפא"י, 8 באפריל 1959, אי"א, דברים בכנסים של המפלגה.

⁶⁰ ראו דברי אשכול בישיבת הממשלה ב-24 ביוני ו-22 ביולי 1956, תרשומת ישיבות הממשלה השביעית, י"ד-ט"ו, ג"מ, הספרייה. מדבריו עולה שהוא עצמו יזם את המהלך ולא עובדי החברה או שר הפיתוח מרדכי בנטוב.

⁶¹ הוועידה התשיעית של מפא"י, 8 באפריל 1959, אי"א, דברים בכנסים של המפלגה.

4.ב.9: הוועדה הכלכלית של מפא"י, 1960

ככל שעולה מהרישומים בארכיון מפלגת העבודה לא התקיימה ועדה זו מאוגוסט 1957 ועד ינואר 1960. בינואר 1960 בחרה מזכירות מפא"י ועדה חדשה שכללה 19 חברים בראשותו של עקיבא גוברין, ביניהם שישה משרי מפא"י, מזכ"ל מפא"י אלמוגי, מזכ"ל ההסתדרות לבון, ואישים נוספים.⁶² הישיבה הראשונה של הוועדה נסבה על התקציב. אשכול שב והעמיד את העצמאות הכלכלית בראש מעייניו. הוא טען כי מדיניות נכונה ומאומצת יכולה תוך חמש שנים לצמצם את הפער לקראת עצמאות כלכלית. בשנה החולפת גדל אמנם הייצור באופן משמעותי – אך גם הצריכה עלתה וכמעט ו"אכלה" אותו. על ישראל להיערך לשנים הבאות בהן יגמרו השילומים מגרמניה ואילו החזר החובות החיצוניים יהפוך לגדול יותר. לפיכך דרש ריסון תקציבי, העלאת התשלום לביטוח הלאומי, העלאת מסים עקיפים ומכירת אגרות חוב ממשלתיות – כל זאת למימון תקציב 1960/61. בין השאר כלל התקציב בניית 2,500 בתים לתושבי המעברות. לאחר שבתים אלה יאוכלסו יישארו במעברות 7,000-8,000 משפחות. "בוודאי אפשר לטעון לעצמנו כי אם אמרנו כי נחסל את המעברות, הכוונה הייתה לעשות זאת במשך שנה או שנתיים. אני אינני יודע איך לעשות זאת", הוסיף אשכול. יתרה מזאת, טען אשכול, אין המדובר רק במעברות אלא בכל התופעה של משכנות העוני, "סלאמס".⁶³ בהמשך היום הזכיר שר העבודה יוספטל את הבטחות הבחירות לכנסת הרביעית ב-1959: תעסוקה, שיכון, חינוך והכשרה מקצועית לחיילים מקצועיים וטען כי התקציב שמציע אשכול אינו מאפשר קיום ההבטחות, במיוחד בתחום השיכון ליושבי המעברות – הבטחות שהושמעו במיוחד כלפי "ישראל השנייה". יוספטל הזכיר כי הוחלט על ידי "חברינו" ב-1957 לחסל את המעברות תוך שלוש שנים "ויש אנשים הלוקחים עניין זה ברצינות". על כך נוספו הבטחות בשנת הבחירות. אך עדיין נותרו במעברות כ-15,000 משפחות שרק לגבי כ-4,000 תוכנן פינויים בחודשים הקרובים. לפיכך הציע לממן הקמת 4,000 יחידות דיור נוספות עבור תושבי 11,000 המשפחות שתשארנה במעברות לאחר ביצוע המבצע המתוכנן. כדי לממן זאת הציע יוספטל ארבעה צעדים: מס על דירות בנות למעלה מ-70 מ"ר; העלאת שער הדולר מ-1.8 ל"י ל-2.3 ל"י; מכירת אגרות חוב לא ממשלתיות על ידי בנקים למשכנתאות; והפחתת את התקציב לבניית בנייני ציבור ב-5 מיליון ל"י שיעברו לבניית יחידות הדיור הנ"ל. שר העבודה לשעבר נמיר (ועתה ראש עיריית תל אביב) תמך ביוספטל. אבן וספיר הסתייגו מההצעה שתסיט את ההוצאה הציבורית מהשקעות בתעשייה. בסיום הישיבה נקבע שימשיכו בדיון בישיבה הבאה.⁶⁴ בישיבה הבאה בינואר ניסה אשכול להימנע מלדון על ההוצאות ולדון רק בהכנסות, השרים יוספטל ומשה דיין התנגדו לכך. דיין הציע לקצץ בתקציבי משרדים אחרים כדי להגדיל את התקציב לחקלאות שנמצאה, לדבריו, במשבר. נמיר הציע להרחיב את ההוצאות בשנה הקרובה ולרסן אותן בשנתיים שלאחר מכן. אשכול נזף בהצעות הביקורתיות: "האסון הוא שכאן יושבת ועדה שאינה רואה את עצמה אחראית לתקציב, אלא כל אחד רואה את ענייניו הוא". הוא טען כי מפא"י בתעמולתה הציבה מספר נושאים ולא

⁶² בן-ציון וייסמן אל חברי הוועדה הכלכלית, 15 בינואר 1960, אמ"ע, 34 – 1960 – 7 – 2.
⁶³ ישיבת הוועדה הכלכלית של מפא"י, 19 בינואר 1960 (מושב ראשון), אמ"ע, 34 – 1960 – 7 – 2.
⁶⁴ ישיבת הוועדה הכלכלית של מפא"י, 19 בינואר 1960 (מושב שני), אמ"ע, 34 – 1960 – 7 – 2.

לעומת זאת הציע אשכול אפשרות של "תקציב ב" – תקציב פיתוח נוסף שימומן בעזרת מלווה מהבנק העולמי, "משתי מדינות" (להערכתי מגרמניה המערבית ומצרפת) וממלוות פנימיים. דיין הסיר את הסתייגותו, ונקבע שנושא השיכון ידונו בישיבה הבאה, אף שאשכול הזהיר כי לא ישתתף בישיבה שתדון בהוצאות (ולא בהכנסות) ולא יבצע תקציב שאין לו כיסוי. למעשה בסוגיית השיכון במעברות הייתה התקדמות כי היושב־ראש גוברין סיכם כי עד תום הקדנציה המתוכננת של הממשלה (1963) תבוא הבעיה על פתרונה.

ואכן הישיבה הבאה בינואר דנה בהרכב הכנסות המדינה והתקבלה בה הצעת אשכול להעלות את דמי הביטוח הלאומי ב-1.5% (23 מיליון ל"י) למרות הסתייגויותיהם של ספיר, אלמוגי ובקר שחששו מהשפעת ההחלטה על ועידת ההסתדרות שעמדה להתכנס בפברואר 1960. לאחר שהוועדה קיבלה את הצעתו של אשכול פנו היושב־ראש גוברין וישראל קרגמן מספר פעמים אל אשכול שידחה למעשה את מימושה עד לאחר ועידת ההסתדרות, אך אשכול התעקש כי עליו להגיש את הצעת התקציב ויהי מה.⁶⁵ לא מצאתי בארכיון מפלגת העבודה רישומים לישיבות נוספות של הוועדה הכלכלית בתקופה בה דן פרק זה.

בישיבת מזכירות מפא"י בפברואר 1960 פרש אשכול בפני החברים את המחלוקת בוועדה הכלכלית של מפא"י על התשלומים לביטוח הלאומי. הוועדה הכלכלית מינתה ועדת ארבעה: לבון, בקר, ספיר ואשכול – אך גם ועדה זו לא הגיעה להכרעה.⁶⁶ אשכול שב והעלה במזכירות מפא"י את בעיית הביטוח הלאומי במרס 1960, וטען כי אם לא יועלו התשלומים ב-1.5% ייקלע המוסד לגירעון אקטוארי, מה עוד שהמדינה נדרשה עתה לשלם קצבאות נכות ל-22,000 נכי רדיפות הנאצים ולכיסוי נזקי הבצורת.⁶⁷

10.ב.4: הוויכוח עם הנהגת ההסתדרות ב-1960

בדברי אשכול בוועידה התשיעית של ההסתדרות ב-3 בפברואר 1960 הוא שמ את הדגש על התעשייה. הוא שיבח את התעשייה שבה נקלטו כ-50,000 פועלים בשנים 1955-1959 ואשר הגדילה בהרבה את

⁶⁵ ישיבת הוועדה הכלכלית של מפא"י, 24 בינואר 1960, אמ"ע, 34 – 1960 – 7 – 2.

⁶⁶ ישיבת מזכירות מפא"י, 12 בפברואר 1960, אמ"ע, 55 – 1960 – 24 – 2.

⁶⁷ ישיבת מזכירות מפא"י, 7 במרס 1960, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות, ינואר-יוני 60.

הביקורת השנייה הייתה על היעדר שוויון בשכר העובדים, בתעשייה ומחוצה לה – כולל שכרם של עובדי "חברת העובדים" ההסתדרותית. אשכול שהגיע למפא"י משורות "הפועל הצעיר" דחה לחלוטין טענה זו: "אנו הנהגנו שוויון בדגניה ובמשמר העמק, אך מעולם לא חשבנו, שניתן להשליט זאת בארץ כולה" – בכך התנער אשכול מהמאמץ רב השנים להשליט בהסתדרות שכר משפחתי שווה. הוא אף טען כי: "אני יודע דרכם של פועלי ישראל – ואינני זוכר, מתי תבעו לעצמם פועלי ישראל, או הנהיגו לעצמם את השוויון המלא" – כלומר פועלי ישראל מתנגדים בעצמם לשכר שוויוני שימנע מהם את האפשרות האישית להגדיל את הכנסותיהם הפרטיות. אשכול טען כי חוסר השוויון בשכר הוא פרי אופייה המיוחד של ההסתדרות הכללית: "אין לשכוח, שהסתדרותנו היא כללית, ומאגדת בתוכה אדם שירד זה עתה מן האנייה ומחפש יום עבודה ראשון ועד לפועל המושרש לדרגותיו המקצועיות, המהנדס, הרופא, העיתונאי ואיש המדע".⁶⁸

בישיבת מזכירות מפא"י ב-10 ביוני 1960 התלונן אשכול על היעדר פורום מפלגתי עליון שבו יתקבלו החלטות כלכליות המחייבות גם את הנהגת ההסתדרות – לבון ובקר. למעשה, כפי שציינתי למעלה, היו בזמנו ניסיונות ליצור פורום כזה – הוועדה הכלכלית של מפא"י – אך ניסיונות אלה כשלו. אשכול טען כי המרכז הוא פורום רחב מדי להחלטות מסוג זה. הדיון המשיך גם ב-17 ביוני.⁶⁹

בדיון זה התלונן פנחס לבון כי שרי מפא"י לא נמנעו לפני הבחירות להסתדרות להטיל גזרות ולא השתדלו להעניק הטבות לציבור – כפי שעשו לפני הבחירות לכנסת. הוא התלונן על בן-גוריון שעשה הסכם עם הפרוגרסיבים הנוגע קופת חולים ועל ארן שעשה הסכם עם ארגון המורים התיכוניים ועל נאומיהם של בן-גוריון (בוועידת מפא"י) ושל יוספטל נגד הסתדרות המורים – כל אלה דברים הנוגעים להסתדרות הכללית ובלי הסכמת הנהגת ההסתדרות הכללית. כתוצאה מכך הפכו מנהיגי ההסתדרות הכללית, כאשר התנגדו לכך, ל"חסרי כל דאגה ממלכתית ובעלי אינטרסים זרים". לפיכך דרש לבון הידברות אמיתית – לא הידברות שהיא בגדר כזה ראה וקדש.

אשכול השיב כי אינו מצפה מההסתדרות להשיב בהן ב-100% למה שבן-גוריון רוצה. הוא הסכים להידברות כדרישת לבון, אך סירב למצב בו כאשר יש חילוקי דעות הנושא נגרר מוועדה למזכירות ומשמ למרכז בו יושבים שלוש מאות חברים. הבעיה היא ש"בשנה האחרונה התגבש מצב של חוסר הידברות קלסית: כך אני רוצה וכך אני רוצה... נוצר מצב שבעניינים הנוגעים להסתדרות, אם החברים בוועדה

⁶⁸ הוועדה התשיעית של ההסתדרות הכללית, תל אביב, א"ע, הספרייה, עמ' 60-64.
⁶⁹ ישיבת מזכירות מפא"י, 10 ביוני 1960, אמ"ע, 57 – 1960 – 24 – 2.

⁷⁰ ב-23 ביוני החליטה

הסתדרות המורים לצאת לשביתה בגלל ההסכם בין משרד החינוך לבין ארגון המורים התיכוניים. מכאן ואילך עסקה מזכירות מפא"י ביולי 1960 בסכסוך עם המורים ולא בתיאום המדיניות הכלכלית של המפלגה – אף שבעקיפין שני העניינים היו קשורים זה בזה.⁷¹

⁷⁰ ישיבת מזכירות מפא"י, 17 ביוני 1960, אמ"ע, 57 – 1960 – 24 – 2. יתכן שבאותה עת היה לבון עסוק בהכנות לקראת פתיחת "הפרשה" מחדש. על כך ראו להלן פרק חמישי, סעיף א.

⁷¹ ישיבות מזכירות מפא"י, 1 ביולי, 8 ביולי ו-15 ביולי 1958, אמ"ע, 57 – 1960 – 24 – 2. התיק הבא של הפרוטוקולים של מזכירות מפא"י (אמ"ע, 58 – 1960 – 24 – 2) מתחיל ב-19 באוגוסט 1960.

4.ג: קביעת מדיניות כלכלית בממשלה

4.ג.1: מעמדו של אשכול בממשלה בתחום הכלכלי

כפי שהסברתי במבוא לפרק הרביעי בתקופה זאת היה האתגר שעמד בפניו של אשכול בקביעת מדיניות כלכלית בממשלה קטן יותר מאשר בתקופה בה דן הפרק השלישי. שלושה גורמים הביאו לכך: השיפור במצבה הכלכלי של ישראל; יציאת הציונים הכלליים מהממשלה והחלשתם בכנסת; והיעדר אלטרנטיבה פנימית לאשכול בקרב שרי מפא"י בעקבות יציאתו של דב יוסף מהממשלה. אמנם בממשלה נמצאו שרים שהציגו לעתים עמדות ביקורתיות משמאל (ממפ"ם ומאחדות העבודה) או מימין (פנחס רוזן מהפרוגרסיבים ויוסף בורג מהמפד"ל), אך הם ייצגו כוחות פחות משמעותיים⁷² ופחות נחרצים בביקורתיות שלהם מאשר הציונים הכלליים שמנו בשיאם 23 מחברי הכנסת השנייה, ואשר הנושא הכלכלי היה בראש מעייניהם. ניצחונה הגדול של מפא"י בבחירות לכנסת הרביעית כאשר עלתה מ-40 ל-47 מנדטים (ולצדם עוד 5 מנדטים מרשימות הלוויין הערביות) חיזק עוד יותר את המגמות הנ"ל. בכל מקרה של מחלוקת בממשלה עמדו לרשותו של אשכול שרי מפא"י שבתקופה זאת, בשונה מהתקופה שתוארה בפרק שלישי, הצביעו כמעט תמיד כאיש אחד בעד עמדותיו של אשכול. תופעה זו הפכה את הרוב ממנו נהנתה מפא"י בכל ממשלות ישראל, למעט הממשלה הזמנית, לרוב ברור לעמדותיו של אשכול.⁷³ יתרה מזאת, כאשר הותקפה מדיניותו הכלכלית של אשכול על ידי שרי מפ"ם ואחדות העבודה – הצטרפו שרי המפד"ל והפרוגרסיבים להגנתו של אשכול – ולהיפך.

אחד הביטויים לעצמתו של אשכול היה מנהגו להתערב בפעולותיהם של המשרדים הכלכליים, הן אלה שהיו בידי השותפות לקואליציה (משרדי הפיתוח, התחבורה) והן אלה שבידי מפא"י (המסחר והתעשייה, העבודה והחקלאות). במידה פחותה התערב אשכול גם במשרדים חברתיים – הסעד והחינוך.⁷⁴ דוגמא להכרה בעצמתו של אשכול בממשלה הייתה בישיבת הממשלה ביוני 1956 כאשר שר החינוך זלמן ארן ביקש להציג את תקציב החינוך. ראש הממשלה בן-גוריון שאל אותו בתחילת הדיון האם הצעת התקציב נעשתה "בהסכמת משרד האוצר?" וארן השיב: "בהחלט, מי זה יעיז להביא דברים כאלה בלי הסכמת שר האוצר?!"⁷⁵ ראוי לציין כי בן-גוריון שאל על הסכמת **משרד** האוצר ואילו ארן השיב על הסכמת **שר** האוצר, כלומר אשכול בכבודו ובעצמו. מבחינה קונסטיטוציונית אין מניעה משר מלהגיש הצעת תקציב לממשלה שלא על דעת משרד האוצר והעומד בראשו, כפי שעשה זאת באחד המקרים השר פנחס רוזן – אך ארן לא העלה זאת על דעתו.

⁷² למפ"ם היו 9 מנדטים בכנסת השלישית והרביעית. לאחדות העבודה היו 10 מנדטים בכנסת השלישית ו-7 בכנסת הרביעית. למפד"ל היו 11 מנדטים בכנסת השלישית ו-12 בכנסת הרביעית. לפרוגרסיבים היו 5 מנדטים בכנסת השלישית ו-6 בכנסת הרביעית.

⁷³ 9 מתוך 16 שרי הממשלה השביעית, השמינית והתשיעית היו מטעם מפא"י.

⁷⁴ ביולי 1958 פנה אשכול אל שר החינוך והתרבות זלמן ארן בתלונה על שמוסדות להשכלה גבוהה, מוסדות העוסקים באמנות הבמה: תיאטראות, תזמורת, אופרה והבאת אמנים מחו"ל ואף קבוצות ספורט – כולם פונים בבקשות לסיוע אל משרד האוצר. אך "אין [משרד] האוצר מצויד לכך... רק למשרד החינוך נאה ויאה לטפל בזאת". (אשכול אל זלמן ארן, 21 ביולי 1958, א"א, בעיות בחינוך 55-58).

⁷⁵ ישיבת הממשלה, 24 ביוני 1956, תרשומת ישיבות הממשלה השביעית, י"ד, ג"מ, הספרייה.

ביטוי נוסף להכרה בכוחם של משרד האוצר והעומד בראשו התגלה בעת דיון בתלונתו של שר המסחר והתעשייה ספיר על התערבותו של משרד הפיתוח (בראשותו של השר מרדכי בנטוב ממפ"ם) בענייני משרדו בפברואר 1958. השר ישראל ברייהודה מאחדות העבודה, טען כי משרד האוצר ושר האוצר עושים זאת דרך קבע: "אולי אוכל לומר בהכללה, שבלי [משרד] האוצר אין אף משרד יכול לעשות לכאן או לכאן... (בן-גוריון: אין יודע זאת כמוני [ההדגשה שלי, א.ל.]). אני מצטער לומר שהאוצר מזמן לזמן שוכח את גבול סמכותו, שגם היא לא בלתי מוגבלת".

בסופו של דבר אומצה הצעתו של אשכול לפיה ועדת השרים לכלכלה (בראשותו) תעסוק בתיאום בין המשרדים הכלכליים – תיאום שראש הממשלה בן-גוריון לא עסק בו ואף הודה בכך במהלך הישיבה.⁷⁶ מנהגם של אשכול ושל ספיר להתערב בענייניהם של שאר המשרדים הכלכליים הביא כנראה לתלונתו של שר התחבורה משה כרמל מאחדות העבודה בפני ראש הממשלה בן-גוריון או בפני אשכול. בתגובה הודיע אשכול בממשלה בפברואר 1959 (בלי להסביר את הרקע להודעתו) כי "בעניין התערבות בענייני משרד התחבורה אני מודיע בשם שר המסחר והתעשייה ובשם שר האוצר שלא נתערב".⁷⁷

4.ג.2: ויכוחים על מדיניות המיסוי

אחד הוויכוחים העקרוניים על קביעת המדיניות הכלכלית בממשלה (שלא היו רבים במיוחד) התרחש בעת שאשכול הגיש את הצעת התקציב לשנת 1958/59. הוא הציע לממשלה לבטל את "יהב המגן" הישיר ולהשאיר את "יהב המגן" העקיף ואת בול הביטחון⁷⁸ – עדות לשיפור במצב הכלכלי באותן שנים, במיוחד כאשר התרחקו ממבצע סיני. היה זה המשך לדיוני "ועדת השלושה עשר" באוקטובר 1957 (ראו לעיל סעיף ב, תת-סעיף 6).

השר מרדכי בנטוב תקף את המגמה להפחתת המסים הישירים.⁷⁹ הוא דרש שמירת רמת המסים הישירים משום שהם מטבעם פרוגרסיביים וכן דרש רפורמה בקרב המסים העקיפים כדי להפוך אותם ליותר פרוגרסיביים על ידי קביעת היטל גבוה יותר מוצרי מותרות מאשר על מוצרי צריכה עממיים. הוא דרש גם להטיל מס רכוש בסך 0.5%-1.5% שיוסיף 14,000,000 ל"י להכנסות המדינה. את התשובות לבנטוב נתנו תחילה השרים ספיר ונפתלי, הראשון טען כי סך ההכנסות לא ייפגע מהפחתת יהב המגן הישיר וכי המסים העקיפים בישראל כבר נקבעו בדרגות פרוגרסיביות, השני טען כי מימוש הצעותיו של בנטוב יפגע בהזרמת הון יהודי לארץ.⁸⁰ על דברים אלה הוסיף הממונה על הכנסות המדינה זאב שרף⁸¹ כי המסים הישירים הגבוהים מדי פגעו ברמת הגבייה והורדת שיעורם מגדילה את ההכנסה לאוצר

⁷⁶ ישיבת הממשלה, 9 בפברואר 1958, תרשומת ישיבות הממשלה השמינית, כ, ג"מ, הספרייה.

⁷⁷ ישיבת הממשלה, 1 בפברואר 1959, תרשומת ישיבות הממשלה השמינית, כ, ג"מ, הספרייה.

⁷⁸ ישיבת הממשלה ב-12 בינואר 1958, תרשומת ישיבות הממשלה השמינית, א, ג"מ, הספרייה. לדברי אשכול בשנת 1957/58 ההכנסות מיהב המגן הישיר היו 50,000,000 ל"י וההכנסות מיהב המגן העקיף היו 27,000,000 ל"י, זאת מהכנסות שנאמדו ב-632,450,000 ל"י בתקציב של כ-1,060,000,000 ל"י. ההכנסות ל-1958/59 נאמדו ב-721,150,000 ל"י מתקציב של 1,166,040,000 ל"י. מדובר בצירוף של התקציב הרגיל ותקציב הפיתוח.

⁷⁹ ויכוח דומה על היחס בין מסים ישירים למסים עקיפים התקיים בממשלה בדיון על הצעת התקציב לשנת 1957/58 ב-24 בדצמבר 1956, תרשומת ישיבות הממשלה השביעית, כ"ב, ג"מ, הספרייה.

⁸⁰ ישיבת הממשלה, 14 בינואר 1958, ג"מ, תרשומת ישיבות הממשלה השמינית, א, ג"מ, הספרייה.

⁸¹ למידע נוסף על שרף ראו לעיל פרק שלישי, סעיף ב, תת-סעיף 3.

בינואר 1958 שבה הממשלה לדון בענייני מס הכנסה. אשכול הביא לממשלה שורה של הצעות. ההצעה הראשונה הייתה שלא לחייב אותו לפרסם את ספר הנישומים המלא, כפי שהיה בשנים הקודמות, זאת בטענה שהכנת הספר תחייב את כל עובדי מס הכנסה להפסיק את עבודתם השוטפת למשך חודש שלם. הממונה על הכנסות המדינה זאב שרף הסביר, כי אם יחויבו עובדי מס הכנסה להכין את הספר (שתועלתו, לדבריו, הייתה מועטה) לא יוכלו להגיע לגבייה של 250,000,000 ל"י כפי שהתחייבו. שרי אחדות העבודה ומפ"ם וכן השרים גולדה מאיר ומרדכי נמיר התנגדו להצעה ודרשו להשאיר את החובה לפרסם כל שנה את ספר הנישומים. השר יוסף בורג הציע לבטל לחלוטין את פרסום הספר. בשעה שמבקרי התכנית של משרד האוצר ראו בו מכשיר לגביית מס אמת מהעשירים טען בורג כי הפרסום בספר הנישומים מביא ל"השתוללות" בעיתונים לא רק בעיתוני הערב (הצהבהבים בעיניו) אלא גם בעיתוני הבוקר (המהוגנים בעיניו). בהצבעה קיבלה הצעתו של בורג שני קולות (הקול השני היה כנראה קולו של פנחס רוזן, ואילו השר חיים משה שפירא נעדר מהישיבה). ההצעה להמשיך בפרסום שנתי קיבלה חמישה קולות (נמיר, מאיר ושלושה שרים ממפ"ם ואחדות העבודה). לבסוף התקבלה הצעתו של אשכול שנתמכה על ידי שמונה מבין ארבע עשר חברי הממשלה שהשתתפו בישיבה.⁸³

הצעה נוספת אותה העלה זאב שרף בתמיכת אשכול הייתה להפוך את הפטור ממס הכנסה על תוספת היוקר שניתן באופן זמני בעקבות מסקנות ועדת גורי לפטור כללי בסך 400 ל"י בשנה. פטור זה היה מצטרף לפטור ממס שכל אדם נהנה ממנו על 500-600 ל"י ראשונות אותן הוא מרוויח. גם הפעם התנגד להצעה השר כרמל מאחדות העבודה ותמך בה השר בורג. למתנגדים הצטרף גם השר ספיר שטען כי אין לדון בכך בממשלה לפני שמגיעים להסכם להסדרת יחסי העבודה עם ההסתדרות למשך שנתיים. לפיכך משך אשכול את ההצעה, אף שטען כי ההצעה היא יותר הגיונית ויותר מוסרית ממתן פטור על תוספת יוקר בלבד.⁸⁴ אולם הממשלה לא הגיעה להסכם עם ההסתדרות, ולכן החליטה ועדת השרים לענייני כלכלה (בראשות אשכול) לסגת מהעניין. השרים פנחס רוזן ויוסף בורג ערערו על ההחלטה. אשכול הסביר בממשלה כי היה אמנם מעדיף לבצע את השינוי, אולם היות ומדובר בחלק מהסכם בן שנתיים עם ההסתדרות יש לדחות זאת בשנה. לבסוף דחתה הממשלה את הערעור ברוב כנגד שניים.⁸⁵

ההצעה השלישית אותה הציג שרף הייתה להפחית את עול המסים על החברות, עול שהגיע ל-53% מצירוף של מס הכנסה ומס חברות, ל-46%. הוא הסביר כי ריבוי המסים, אליהם נלוו בשנים הקודמות ייב מגן ומלווה חובה "משאיר את החברות בלי הון חוזר". כמו כן בגלל עול המסים הכבד נקטו המפעלים בשיטות שונות לגיוס הון מקומי לפי החוק לעידוד השקעות הון ונמנעו מלהביא הון זר לישראל. גם הפעם

⁸² ישיבת הממשלה, 15 בינואר 1958, תרשומת ישיבות הממשלה השמינית, א, ג"מ, הספרייה.

⁸³ ישיבת הממשלה, 26 בינואר 1958, תרשומת ישיבות הממשלה השמינית, ב, ג"מ, הספרייה.

⁸⁴ ישיבת הממשלה, 26 בינואר 1958, תרשומת ישיבות הממשלה השמינית, ב, ג"מ, הספרייה.

⁸⁵ ישיבת הממשלה, 23 בפברואר 1958, תרשומת ישיבות הממשלה השמינית, ג"מ, הספרייה.

86 שרף ביקש

לעלות את אחוז מס הכנסה הנגבה על שעות נוספות ועל תוספת לילה מ-30% ל-32.5%, וכן לקבוע תקרה עליונה להנחות אלה – הנחות שהוא ראה בהן פריבילגיות "לחוגים שהיה להם כוח לחץ". לפי בקשת שר העבודה נמיר נדחה הדיון בסוגיה זאת לאחר דיון עם ההסתדרות, אך בסופו של דבר התקבלה ההצעה.⁸⁷

מסכת ההצעות אותן הביא שרף לממשלה בברכתו של אשכול נבעה משתי סיבות: ראשית, מגמת השיפור במצבו של המשק הישראלי מאז 1954, למעט האפיזודה של מלחמת סיני. שנית, השקפת עולם שגרסה שיש להקל על כל מי שמרוויח מעבודה – פועלים וחברות כאחד. הממונה על הכנסות המדינה גרס כי הפחתה ברמת המיסוי הגבוהה בישראל תביא, בסופו של דבר, לעלייה בגביית המס, כי תפחת המוטיווציה להעלים הכנסות. אשכול תמך בגישתו של שרף, אולם מלבד זאת, גישה זאת תאמה את השקפתו הכלכלית הכללית שדגלה בסוציאליזם "מרוכך" מבית מדרשו של "הפועל הצעיר", לא מרכסיסטי, שאינו נשען על "מלחמת מעמדות" ואינו דוגל בביטול הקניין הפרטי.⁸⁸ דוגמא נוספת לגישתו זו של אשכול הייתה פעולתו ביולי 1956 לביטול החוק העות'מני שהגביל את שער הריבית וזאת למרות מחאותיו של השר ישראל ברייהודה.⁸⁹ גישתו של אשכול השתלבה בגישתה הכללית של מפא"י בשנות החמישים שלא להדגיש את הקו הסוציאליסטי.⁹⁰

על אף האמור לעיל אין לראות באשכול מי שמוביל בתקופה זאת אך ורק צעדים כלכליים בעלי אופי ימני, יחסית לתקופה הקודמת. כך הסכים אשכול בינואר 1958 ליזמת משרד העבודה לתת, באמצעות הביטוח הלאומי, קצבה מיוחדת לכל המשפחות שיש להן ארבעה ילדים ומעלה. אולם, במהלך מקביל, ביקש אשכול לקצץ את תוספת הילדים שניתנה על ידי חלק מהמעסיקים לשכירים שלהם.⁹¹

⁸⁶ ישיבת הממשלה, 26 בינואר 1958, תרשומת ישיבות הממשלה השמינית, ב, ג"מ, הספרייה.

⁸⁷ ישיבת הממשלה, 26 בינואר 1958, תרשומת ישיבות הממשלה השמינית, ב, ג"מ, הספרייה.

⁸⁸ עם זאת דומה שלוויוכוחים בממשלה עם השר בנטוב היה גם מימד אישי ולא רעיוני בלבד. בדצמבר 1958 ערער אשכול בפני בן-גוריון על כוונתו של בנטוב לצאת עם ארבעה אנשים כמשלחת סקר לאוסטרליה ולמזרח הרחוק בגלל עלותה (40,000 ל"י) ובגלל המשמעויות השליליות של נסיעה זאת (אשכול אל בן-גוריון, 9 בדצמבר 1958, ג"מ, פ/1903). ככל שעולה מהסטנוגרמות של ישיבות הממשלה בנטוב לא הגיש בקשה לנסיעה זאת בחודשים דצמבר 1958-פברואר 1959, כנראה בגלל התנגדותו של אשכול (תרשומת ישיבות הממשלה השמינית, י"ז-כ"א, ג"מ, הספרייה).

⁸⁹ ישיבת הממשלה, 15 ביולי 1956, תרשומת ישיבות הממשלה השביעית, ט"ו, ג"מ, הספרייה.

⁹⁰ Noah Lucas, "Israeli Nationalism and Socialism before and after 1948", *Israel, The First Decade of Independence*, S. Ilan Troen and Noah Lucas (eds.), Albany, 1995, pp. 297-310 (esp. 307-309).

⁹¹ ישיבת הממשלה, 12 בינואר 1958, תרשומת ישיבות הממשלה השמינית, א, ג"מ, הספרייה.

4.ג.3: הטיפול בענייני הנפט

בתקופה זו הקדיש אשכול חלק משמעותי מזמנו לענייני נפט. מצבה של ישראל בתחום זה הורע בעקבות מבצע סיני כי ברית המועצות חדלה למכור נפט לישראל, ואילו חברות הנפט הבין-לאומיות, "סוקוני" ו"של", ביקשו לצאת ממשק האנרגיה הישראלי. אשכול העדיף למצוא בעלי הון פרטי אחרים, לרוב יהודים, כדי להעביר לרשותם את הבעלות, ולא לנצל את המצב להלאמה סוציאליסטית.⁹² ראוי לציין כי במקרה של סוקוני הייתה זו חברת הנפט סוקוני שמצאה משקיע יהודי (רודולף סונבורן שהיה מעורב מזה שנים בגיוס הון לישראל במגבית וב"בונדס") שיקנה את החברה בישראל, ואילו חברת סוקוני נתנה לו ולישראל התחייבות חשאית להמשיך לספק נפט לצורכי החברה הישראלית – ובלבד שישראל ויהדות אמריקה לא יצאו למסע ציבורי נגדה בארצות הברית.⁹³

צעד נוסף של ישראל בתחום הנפט שאשכול – ולא שר הפיתוח בנטוב – הרבה לעסוק בו היה להקים צינור להולכת נפט מאילת לים התיכון. היה זה אחד הנושאים המרכזיים בנסיעותיו של אשכול לצרפת ואף לארצות הברית ולבריטניה בשנים 1957-1958.⁹⁴ אשכול הוא שכתב הנחיות מפורטות למשלחת שיצאה לדון עם ממשלת צרפת בהקמת צינור הנפט.⁹⁵

4.ג.4: הטיפול בקידום התמסדותה של המדינה

אשכול המשיך בקו של סיוע למיסודה של מדינת ישראל הממלכתית – במקום החברה הוולונטרית של תקופת היישוב. דוגמא לכך הייתה הצעתו בישיבת הממשלה בספטמבר 1956 להקים קרן למימון הגנה משפטית לעובדי מדינה הנתבעים על שום עבודתם. הוא סיפר על מקרים בהם העובדים נאלצו לגייס הלוואות ותרומות מחבריהם לעבודה למימון הגנתם המשפטית, ולבסוף יצאו זכאים בדיון. השרים גולדה מאיר, פרץ נפתלי וספיר הזדהו עם דברי אשכול, ואילו שרי מפ"ם ברזילי ובנטוב הסתייגו מכניסת הממשלה לתחום זה. בהיעדרו של שר המשפטים רוזן הוחלט לדחות את המשך הדיון.⁹⁶ לדעתי היה זה סימפטום לתהליך המקיף של התמסדותה של מדינת ישראל והתבססותה על מנגנוני כפייה ולא על גיוס מרצון. כחברה ממוסדת יותר נדרשה המדינה לתת יותר הגנה על שליחיה – גם כאשר הם מואשמים

⁹² אשכול אל רודולף סונבורן, 30 במאי 1956, ג"מ, גל/4666.5. אשכול אל פנחס ספיר ויעקב ארנון, 18 בספטמבר 1956, ג"מ, פ/902.2. אשכול אל גולדה מאיר, פנחס ספיר ויעקב ארנון, מברק 588/103, 18 בספטמבר 1956, ג"מ, ג/2928.18. וכן למפרום-צורף, עמ' 311-315, 322-323.

⁹³ ישיבת הממשלה, 5 באוגוסט 1956, תרשומת ישיבות הממשלה השביעית, ט"ז, ג"מ, הספרייה.

⁹⁴ בתחילה היה אשכול אמור לבקר בצרפת ובבריטניה ולפיכך ביקש מזכיר הממשלה שרף את אישור הממשלה לביקור אשכול בשתי המדינות האלה, אך אשכול הפתיע אותו ואמר שייסע לצרפת בלבד (ישיבת הממשלה, 17 במרס 1957, תרשומת ישיבות הממשלה השביעית, כ"ח, ג"מ, הספרייה). בסופו של דבר נסע אשכול למספר שעות ללונדון (מברק משגרירות ישראל בצרפת אל דוד בן-גוריון, גולדה מאיר ואחרים, 26 במרס 1957; יעקב צור אל גולדה מאיר ואחרים, 2 באפריל 1957, מברק 0/61, ג"מ, חצ/2347.4. צור אל גולדה מאיר ואחרים, 2 באפריל 1957, מברק שפ/968, ג"מ, חצ/915.30. מברק מאשכול אל יעקב צור, 8 באפריל 1957, ג"מ, חצ/1948.9. אשכול וגולדה מאיר אל אבא אבן ומאיר שרמן, מברק 268, 8 באפריל 1957, ג"מ, פ/7902.7. מברק מאשכול אל פליקס שנער, 8 באפריל 1957, ג"מ, חצ/1948.9. אשכול אל צבי דינשטיין, מברק 285, 19 במאי 1957; אשכול אל דינשטיין, מברק 682, 20 במאי 1957, ג"מ, חצ/1948.9. ישיבת הממשלה, 7 באפריל 1957, תרשומת ישיבות הממשלה השביעית, כ"ט, ג"מ, הספרייה. פרנסואה פרו אל אשכול, 24 בפברואר 1958; אשכול אל מאיר שרמן, מברק 824, 24 בפברואר 1958; אשכול אל פרנסואה פרו, 5 במרס 1958; אשכול אל שרמן, מברק 161, 16 ביולי 1958, ג"מ, חצ/10/1948).

⁹⁵ אשכול, הנחיות למשלחת, 1 במאי 1957, ג"מ, חצ/205.5.

⁹⁶ ישיבת הממשלה, 9 בספטמבר 1956, תרשומת ישיבות הממשלה השביעית, י"ז, ג"מ, הספרייה.

ביטוי שני ומקיף יותר של התמסדותה של המדינה היה הרפורמה הקרקעית שאשכול קידם. בספטמבר 1957 בעת שבן-גוריון נפש במלון "השרון", ביקר אצלו אשכול ופרש בפניו הצעה לשינוי המדיניות הקרקעית. הצעה מרחיקת לכת לפיה כל אדמות הקרן הקיימת תעבורנה לממשלה, והקרן הקיימת תעסוק מעתה אך בייצור והכשרת הקרקע.⁹⁷ חלק מתכנית זאת הוגשם במסגרת "מנהל מקרקעי ישראל". מי שערער על התכנית בינואר 1959 היה דווקא בן קבוצתו, שר החקלאות קדיש לוז מדגניה ב. לוז איים בהתפטרות על רקע החלטת "חברינו" לערוך הסכם עם הקרן הקיימת על ניהול משותף של הקרקעות שהעביר את ניהול הקרקעות לידי שר האוצר. אשכול הצליח להניא את לוז מכוונתו להתפטר.⁹⁸ באוגוסט 1959 הגיש אשכול לכנסת בקריאה ראשונה את שלושה חוקים שבאו להסדיר את ענייני הקרקע בישראל: חוק יסוד מקרקעי העם, חוק מקרקעי העם, תשי"ט-1959 וחוק מינהל מקרקעי העם, תשי"ט-1959. חוקים אלה באו לשלב בין אדמות הקרן הקיימת לבין אדמות המדינה בניהול משותף. חוקים אלה היוו שלב נוסף במיסוד התנועה הציונית כי הם הפכו ארגון וולונטרי שהחזיק בקרקעות מרובות לצורכי התנועה הציונית לגוף ממלכתי המחויב לערכי הציונות. חוקים אלה באו למעשה כתגובה על כך שהרעיון המרכזי של הקרן הקיימת – גאולת הקרקע – הפך למיושן מרגע שבו הוקמה המדינה שהלכה וגאלה (לפי עקרונות הציונות) פי כמה וכמה קרקעות ממה שגאלה הקרן הקיימת. ערב קום המדינה היו בידי הקרן הקיימת פחות ממיליון דונם קרקע, ואילו מדינת ישראל כללה בגבולות שביתת הנשק כ-22 מיליון דונם. מכירת שני מיליון דונם ממדינת ישראל לקרן הקיימת הייתה דרך להשגת כסף למדינה ולסוכנות היהודית ולא גאולת קרקע. בדבריו בכנסת טען אשכול כי את משימת גאולת הקרקע החליפה משימת הפרחת השממה.⁹⁹ אולם כבר בינואר 1950 התבטא אשכול נגד קיום הקרן הקיימת במתכונתה הנוכחית והציע לאחד אותה עם קרן היסוד.¹⁰⁰ למעשה שימשו החוקים שהגיש אשכול אמצעי להלאמת קרקעות הקרן הקיימת בידי מדינת ישראל בעזרת מנגנון חדש בשם "מנהל מקרקעי ישראל". מיסוד קרקעות הקרן הקיימת היווה המשך למיסוד שעברו, מאז קמה המדינה, תנועות ההתיישבות (במיוחד תנועת המושבים) ומפלגת השלטון – מפא"י.

5.ג.4: הביקור בארצות הברית בקיץ 1957

כאמור לעיל אין בכוונתי לסקור בפרק זה את מלוא פעילותו של אשכול כשר אוצר – נושא שעסקתי בו במידה רחבה יותר בפרק השלישי. אולם אי אפשר להתעלם מביקורו בארצות הברית בקיץ 1957 – זמן קצר לאחר שישראל נכנסה לעידן של אחרי מבצע סיני, וקיבלה את "דוקטרינת אייזנהאואר"

⁹⁷ יומן בן-גוריון באינטרנט, 1 באוקטובר 1957.

⁹⁸ יומן בן-גוריון באינטרנט, 4 בינואר 1959. ראוי לציין כי אשכול ולוז, למרות השתייכותם לאותה קבוצה (דגניה ב) לא היו קרובים במיוחד. אשכול השתייך ל"קבוצת העבודה", בני העלייה השנייה ואילו לוז השתייך לחבורה שהגיעה בעלייה השלישית. השניים היו חלוקים לפעמים על דרכה של הקבוצה (למפרום-צורף, עמ' 113, 124, 125).

⁹⁹ חוק יסוד: מקרקעי העם; חוק מקרקעי העם, תשי"ט-1959; חוק מינהל מקרקעי העם, תשי"ט-1959, 3 באוגוסט 1959, דברי הכנסת, XXVII, עמ' 2839-2842.

¹⁰⁰ ראו לעיל פרק שני, סעיף ה.

101 בביקורו זה¹⁰² נפגש

אשכול לא רק עם אנשי הממשל העוסקים בתחום הכלכלי (שר החקלאות עזרא בנסון¹⁰³ וראשי הבנק לייצוא וייבוא) אלא גם עם מזכיר המדינה ג'ון פוסטר דאלס¹⁰⁴ – אם כי השיחה ביניהם נסבה על העניינים הכלכליים והעלייה לישראל ולא על ענייני מדיניות חוץ וביטחון – השגת ערבות ממוסד ממשלתי אמריקני לחברת שיכון שתפעל בישראל במימון של חברות ביטוח, קבלת עודפי מזון וקבלת מלווים שונים – בסך הכול כ-\$180,000,000.¹⁰⁵ בן-גוריון היה שבע רצון מדיווחו של אשכול בממשלה על הביקור¹⁰⁶ והביקור חיזק גם את עצמתו הפוליטית של אשכול כבעל מהלכים בממשל האמריקני.

נוסף לכך עסק אשכול בארגון קבוצת משקיעים בראשותו של פיליפ קלוצניק¹⁰⁷ לבניית שיכונים ולבנייתה של העיר אשדוד – נושאים המסורים לשרי הפיתוח והשיכון.¹⁰⁸ המו"מ על הקמת אשדוד בין מדינת ישראל לבין קבוצתם של קלוצניק ועובד בן-עמי נמסר לידי ועדת הכלכלה בראשותו של אשכול, אך הוחלט שההסכם הסופי יובא לאישור מליאת הממשלה.¹⁰⁹

4.ג.6: הדגשת התעשייה

נקודה מרכזית המאפיינת את מדיניותו הכלכלית של אשכול בתקופה זו, יותר מאשר קודם, היא שעתה הושם דגש גדול יותר על התעשייה ובכללה התעשייה הפרטית, מאשר על החקלאות. היה זה המשך למגמה שהחלה בסופה של התקופה המתוארת בפרק הקודם.¹¹⁰ כך כתב אשכול במסמך שהכין לקראת שנת העשור בו הציג תשע משימות כלכליות לשנת 1958: הגדלת הייצוא ל-250 מיליון דולר, הנחת מסילת ברזל בין באר שבע לדימונה, בניית נמל מים עמוקים באשדוד, הכפלת הטונז' של צי הסוחר לרמה של 250,000, הגדלת שטח הפרדסים ל-300,000 דונם, הקמת 20,000 יחידות דיור, פיתוח נמל הקישון ובכלל זה הקמת מספנה, הכפלת ייצור החשמל ועידוד התעשייה הפרטית.¹¹¹ ניתוח המשימות מראה כי את עיקר המאמץ ביקש אשכול להשקיע בפיתוח התשתית לתעשייה כדי לאפשר לה להגדיל את הייצוא הישראלי. רק משימה אחת התייחסה לתחום של חקלאות והתיישבות – ואף זו דנה בחלק היותר

¹⁰¹ Isaac Alteras, *Eisenhower and Israel*, Gainesville, 1990, pp. 304-306.

¹⁰² אשכול נהג לנסוע לארצות הברית בערך פעמיים בשנה, לרוב בשילוב עם נסיעה למערב אירופה.

¹⁰³ Ezra Taft Benson, 1899-1994

¹⁰⁴ John Foster Dulles, 1888-1959

¹⁰⁵ John Glennon (ed), *FRUS 1955-1957*, Vol. XVII, Washington, 1990, pp. 654-656.

¹⁰⁶ מחלקת ארצות הברית במשרד החוץ, 25 ביוני 1957, ג"מ, חצ/2187.2. ישיבת מליאת הנהלת הסוכנות, 7 ביולי 1957, אצ"מ, S100/114. אשכול אל אלישבע אשכול, 20 ו-21 ביוני 1957 (במקור כתוב יולי), אי"א, מכתבי אלישבע. ישיבת הממשלה, 7 ביולי 1957, תרשומת ישיבות הממשלה השביעית, ל"ב, ג"מ, הספרייה. וכן למפרום-צורף, עמ' 335.

¹⁰⁷ יומן בן-גוריון באינטרנט, 7 ביולי 1957.

¹⁰⁸ פיליפ קלוצניק (1999-1907). פוליטיקאי יהודי-אמריקני. בין השאר כיהן כנשיא בני ברית (1953-1959), נשיא "מועדון הנשיאים", נשיא המגבית היהודית המאוחדת, נציב רשות השיכון הפדרלית האמריקנית, שגריר ארה"ב לאונסק"ו (1961-1962), ושר המסחר האמריקני (1979-1980).

¹⁰⁹ אשכול אל פנחס ספיר ויעקב ארנון, מברק 646/125, 21 ביוני 1957, ג"מ, חצ/2312.2. יעקב צור אל ברטור ואחרים, מברק שפ/556, 30 ביוני 1957, ג"מ, חצ/42347.

¹¹⁰ ישיבת הממשלה, 19 באוגוסט 1956, תרשומת ישיבות הממשלה השביעית, ט"ז, ג"מ, הספרייה.

¹¹¹ ראו לעיל פרק שלישי, סעיף א, תת-סעיף 7.

¹¹² "תשע המשימות העומדות לפני מדינת ישראל בשנה הראשונה של העשור השני – כפי שהוגדרו ע"י שר האוצר ל. אשכול", ג"מ, פ/901.1. במסמך אין תאריך אך הוא מתייחס במפורש לשנת 1958.

בדברים בכנסת בדיון על הקמת ממשלה חדשה בינואר 1958 השתבחה אשכול בהישגים הכלכליים של הממשלה. מעניינת התייחסותו לתעשייה הפרטית – הוא דרש את "עידוד התעשייה הפרטית בכל רחבי הארץ".¹¹² כאן, בכנסת, הסביר אשכול מהו "עידוד": "בכל המפעלים הללו – גם המפעלים הנקראים מפעלי תעשייה פרטיים – להוזה ידוע שהממשלה הזאת משקיעה 70%, ולעתים יותר".¹¹³

אשכול המשיך בקו של פיתוח מסיבי בתעשייה ובתשתית לתעשייה. בדבריו לכנסת בהצגת חוק התקציב (מס' 3) לשנת 1957/58 (למעשה תקציב הפיתוח הנוסף) בינואר 1958, אמר כי עיקר התקציב נועד לשרת את התעשייה, במישרין או בעקיפין.¹¹⁴ אשכול אף אמר זאת במפורש בדיון על הצעת התקציב: "במשך שנים היו טענות לממשלה שהיא משקיעה מעט כסף בתעשייה, שהתעשייה מקופחת, שהיא בן חורג למדינה. אני מבין שחבל לאופוזיציה, צר לחבריה שמוציאים את הרוח מהמפרשים, עכשיו מקל רכיבה' זה נשמט מהם".¹¹⁵

אשכול שב והדגיש זאת בדבריו בוועידה התשיעית של ההסתדרות ב-3 בפברואר 1960 בהם הדגיש את התעשייה. הוא שיבח את התעשייה שבה נקלטו כ-50,000 פועלים בשנים 1955-1959, ואשר הגדילה בהרבה את הייצור והייצוא – יותר ממה שהחקלאות הייתה יכולה לעשות. אשכול נשא עיניו אל התעשייה בתקווה שהיא תהייה המכשיר שיאפשר את גידול האוכלוסייה היהודית משניים לשלושה מיליון. כחלק מהגנתו על התעשייה תקף אשכול את הביקורת שהממשלה מסייעת יותר מדי למשקיעים. על כך הוא השיב כי המציאות היא שיש צורך לחזור אחרי המשקיעים, וכי הסיוע משמש מכשיר לפיזור אוכלוסין – מי שמשקיע באזור המרכז מקבל הלוואות בהיקף של 50% מהשקעתו, ומי שמשקיע בנגב מקבל הלוואות בהיקף של 75%.¹¹⁶

יתרה מזאת, השיפור הגדול בהיקפה של החקלאות הישראלית במחצית הראשונה של שנות החמישים הביא את אשכול לכך שיתמוך בקו יותר "כלכלי" בתחום החקלאי. כלומר, הוא לא ראה בחקלאות קודם כל כלי לסיפוק צורכי המזון של תושבי ישראל (כפי שהיה בשנותיה הראשונות של המדינה), אלא בעיקר כלי לאספקת הון. לפיכך דרש להחליף חלק מהחיטה הרכה (המשמשת לייצור לחם) בייבוא זול של חיטה רכה מחו"ל. את שדות החיטה הרכה הציע להסב לחיטה קשה (המשמשת לייצור פסטה) ואשר נשלחה לייצוא לחו"ל.¹¹⁷

¹¹² שם, שם.

¹¹³ דברי אשכול בכנסת בדיון על הרכב הממשלה החדשה, 7 בינואר 1958, דברי הכנסת, XXIII, עמ' 574.

¹¹⁴ דברי אשכול בכנסת בהצעת חוק התקציב מס' 3 לשנת 1957/58, 14 בינואר 1958, דברי הכנסת, XXIII, עמ' 633-636.

¹¹⁵ דברי אשכול בכנסת בדיון על חוק התקציב מס' 3 לשנת 1957/58, 22 בינואר 1958, דברי הכנסת, XXIII, עמ' 730.

¹¹⁶ הוועידה התשיעית של ההסתדרות הכללית, תל אביב, א"ע, הספרייה, עמ' 60-64.

¹¹⁷ ישיבה בלשכת שר האוצר, 23 באוגוסט 1959, ג"מ, ג/0321/4473.

4.ד: תפקידו של אשכול בהכוונת מפא"י ובעיצוב דמותה

בשנים בהן דן הפרק הרביעי אשכול איננו רק מנהיג חשוב במפא"י אלא גם המנהיג השני בחשיבותו ולעתים אף הראשון בחשיבותו במפא"י. עתה כמעט ולא נקבע דבר בתחום הפרסונלי הבכיר במפא"י שלא על דעתו של אשכול או לפחות בידעו המלאה.

4.ד.1: פעילות בהרכב מזכירות מפא"י, 1956-1958

כאשר היה צורך לקבוע מזכירות חדשה למפא"י בספטמבר 1956, בעקבות כינוס הוועידה השמינית של מפא"י באוגוסט, השתתף אשכול בהתייעצות בלתי רשמית שכינס בן-גוריון. שאר המשתתפים בפורום היו גיורא יוספטל, יונה כסה, רפאל בש, משה שרת, גולדה מאיר ומרדכי נמיר.¹¹⁸ שאלת ההרכב והמבנה של מזכירות מפא"י עלתה שוב לדיון בישיבת מזכירות מפא"י ב-21 במרס 1958 ביזמתו של מזכ"ל המפלגה יוספטל שביקר את גודלם המופרז של המוסדות הנבחרים של מפא"י. מספר חברי המזכירות הגיע בפועל ל-70. 36 נבחרו לתפקיד על ידי מרכז מפא"י, להם הצטרפו למעלה מ-10 מאוחר יותר, וכן 20 מנהלי מחלקות, יושב-ראש הסוכנות, יושב-ראש הכנסת, "חברינו" בוועדה המרכזת, ואנשי העיתונים "הפועל הצעיר" ו"דבר". כתוצאה מהסרבול הכרוך בגודל המזכירות היא נפגשה רק פעם בשלושה שבועות ועסקה ב"כיבוי שרפות" – ניהול משברים דחופים כמו סכסוך העבודה ב"אתא". המזכירות הקימה ועדות לנושאים שונים כמו הוועדה המוניציפלית, הוועדה לענייני חינוך והוועדה הכלכלית שהתחלקה לוועדות משנה. על אלה נוספה "ועדת השלושה עשר" עליה דנתי קודם; פורום "חברינו" המתכנס כל יום רביעי בהשתתפות שרי מפא"י, מזכ"ל ההסתדרות ומזכ"ל המפלגה; ומזכירות מצומצמת הכוללת את 20 מנהלי המחלקות של מפא"י. יוספטל טען כי במצב הנוכחי נדרש מזכ"ל המפלגה לפעול בעצמו ביותר מדי תחומים – תחומים בהם המזכירות המסורבלת מתקשה לפעול. הוא הציע שתי הצעות: א) לפצל את תפקיד המזכ"ל לשני מזכירים, הראשון לענייני השלטון של המפלגה והשני לענייני ארגון וחינוך. ב) להקים מזכירות בת 15 חברים בלבד. נתן להב (מסניף חיפה) התנגד להצעתו של יוספטל. הוא הסתמך על מה שנכתב ב"מעריב" ב-19 במרס, יומיים לפני כינוס מזכירות מפא"י, כי "המזכירות המורחבת של מפא"י תתכנס ביום שישי [21 במרס 1958] כדי לבחור במזכירות מצומצמת חדשה בת 15 חברים... השרים ל. אשכול, ג. מאיר, ז. ארן, מ. נמיר, ופ. ספיר. מ. שרת, מזכיר ההסתדרות פ. לבון, מזכיר המפלגה ג. יוספטל, י. כסה, י. ישעיהו, ש. נצר, א. הפט, י. שפירא,¹¹⁹ י. יזרעאלי וא. גלבע (מתנועת המושבים). יתכן כי למזכירות זו יצורף ברגע האחרון נציג החוגים הצעירים".¹²⁰ הוא טען שהמועמדים של יוספטל למזכירות החדשה היו סלקטיביים מדי, בעיקר מתל

¹¹⁸ יומן בן-גוריון באינטרנט, 3 בספטמבר 1956.

¹¹⁹ יצחק שפירא (לפי הכתוב בפרוטוקול ישיבת מפא"י ב-21 במרס 1958).

¹²⁰ מ. שמריהו, "נקבע הרכב מזכירות מפא"י", מעריב, 19 במרס 1958, עמוד 4. לטענת כותב המאמר ההרכב הוא פרי ניצחון של יוספטל על קבוצת נצר שהתנגדה להכללתו של יזרעאלי במזכירות. בסופו של דבר הגיעו הצדדים השונים להסכם בלחצו של בן-גוריון.

fait accompli (מעשה גמור) עבור שאר חברי המזכירות.

אשכול התנגד מצד אחד להצעת יוספטל בטענה ש"הייתה ועידה... הוועידה החליטה להקים מזכירות כזאת. ואני מסופק אם אנו יכולים ליצור דבר טוב יותר". הוא טען בשבחי הדמוקרטיה הפורמלית: "הייתה ועידה, היא בחרה במרכז, המרכז בחר במזכירות גדולה. ואכן היא גדולה, כי אם מצרפים את כל המוזמנים מספרה מגיע ל-60-70 חברים". הוא הסכים שיש צורך בגוף מצומצם יותר מהמזכירות ולכן הציע לבחור לשכה מצומצמת: 6-7 ראשי אגפים במפלגה ואליהם יצורפו חבר בממשלה, חבר מהנהלת הסוכנות, חבר מהנהגת ההסתדרות ומשה שרת, בסך הכל 10-11 חברים. ומצד שני הוא שלל גם את הצעתו של להב להחזיר את הנושא לאלה ש"בישלו" את ההצעה (אשכול העיד כי השתתף באחת מהתייעצויות אלה). אשכול טען שהנושא מסור למזכירות והיא אינה יכולה להשתמש מביצוע המשימה שהוטלה עליה. רוב הדוברים תמכו בהצעתו של יוספטל לבחור "מזכירות מרכזת" נבחרת (בניגוד ל"מזכירות המצומצמת" הקודמת שהיוותה פורום של מנהלי המחלקות במפלגה) והתנגדו להצעת אשכול לבחור בלשכה בת 8-9 חברים. בהצבעה התקבלה הצעת יוספטל ברוב של 18 נגד 1, כנראה אשכול או חסלקברג. היה זה אחד המקרים הבודדים בהם נכשל אשכול בעניין פרסונלי בתוך מוסדות מפא"י בתקופה זו.

עתה נפתח דיון על הרכב "המזכירות המצומצמת" (זה השם שהתקבל ולא "מזכירות מרכזת"). אשכול טען כי יש להחליט "קודם כל על הפרינציפ. הבסיס להצעה זו הוא – האנשים שעושים את עבודת המפלגה". לפיכך הציע אשכול שוב, את הצעתו הראשונה להסתפק בשר אחד, נציג מההסתדרות ונציג מהסוכנות. יוספטל הבין לאן חותר אשכול ודרש כי חמישה משרי מפא"י: אשכול, גולדה מאיר, נמיר, ספיר וארן, יכהנו במזכירות המרכזת. מכאן שראש הממשלה בן-גוריון והשרים קדיש לוז, בכור שטרית ופרץ נפתלי, לא נכללו ברשימתו של יוספטל. יאני אבידוב הציע מזכירות בת חמישה חברים בלבד, בלי לפרט מי הם. הצעתו זכתה בהצבעה לקול אחד בלבד. חסלקברג דרש מזכירות בת תשעה חברים (בדומה להצעתו המקורית של אשכול) שתכלול שר אחד ולא תכלול את ישראל ישעיהו,¹²¹ שרגא נצר,¹²² יונה כסה¹²³ ויוסף יזרעאלי¹²⁴ (מנהלי מחלקות במפא"י). הצעתו זכתה בשישה קולות. יוספטל הציע מזכירות בת 15 איש והצעתו התקבלה לאחר שקיבלה 13 קולות. מכאן שגם הפעם נותר אשכול במיעוט – מן הסתם משום שההצעה למזכירות כה מצומצמת הייתה פוגעת באינטרסים של חלק חשוב מראשי מפא"י.

¹²¹ ישראל ישעיהו (שרעבי, 1979-1908) נולד בתימן ועלה ב-1929. ח"כ מטעם מפא"י 1951-1977. לימים שר הדואר ויו"ר הכנסת.

¹²² שרגא נצר (נוסוביצקי, 1985-1898) נולד ברוסיה ועלה ב-1925. עובד מחלקת הניקיון של עיריית תל אביב וראש ועד עובדי העירייה. ראש "הגוש" במפא"י.

¹²³ יונה כסה (קוסוי, 1985-1907) נולד ברוסיה ועלה ב-1926. מזכיר מפא"י 1939-1940, 1945-1946, 1955-1956. ח"כ 1949-1965 מטעם מפא"י, למעט השנה האחרונה לכהונתו בה פרש מהמפלגה והפך לסייעת יחיד בגלל הזדהותו עם קבוצת "מן היסוד". קודם לעלייתו היה פעיל ב"חלוץ" הבלתי לגלי, ועם עלייתו הצטרף ל"הפועל הצעיר".

¹²⁴ יוסף יזרעאלי (1973-1906). נולד ברוסיה ועלה ב-1924. חבר קיבוץ אפיקים. חבר המפקדה הארצית של ה"הגנה". פקיד בכיר במשרד הביטחון במלחמת העצמאות.

בסופו של דבר הציע יוספטל 15 איש למזכירות המרכזת והודיע כי יתכן שבעוד חודש-חודשיים יבקש להוסיף חבר או שניים. מועמדיו של יוספטל היו אותם מועמדים שפרסם "מעריב" יומיים קודם. ברוב של 16 נגד 1 ו-8 נמנעים אושרה הצעתו של יוספטל.¹²⁵

בישיבה הראשונה של המזכירות המצומצמת, שהתקיימה ללא השתתפותו של אשכול שיצא באותה עת לחו"ל, נקבע כי היא תתכנס כל שבועיים. כן הוחלט לצרף חבר נוסף – אביתר ברג, אחד מצעירי מפא"י (כפי ש"מעריב" טען בזמנו). בישיבה נדונו הן שאלות ערכיות (לאיזה מפעל יש לעודד את הפעילות החלוצית של הנוער והסטודנטים: לסלילת כביש או לעבודה בחקלאות) והן שאלות פוליטיות רגילות הנוגעות ליחסי מפא"י עם אחדות העבודה, מפ"ם, הפועל המזרחי ופועלי אגודת ישראל.¹²⁶

ב-1960 ניצב אשכול בעמדה חזקה יותר בכל הנוגע לבחירת חברי מזכירות מפא"י, כחבר בוועדת המינויים שנועדה להציע את חברי המזכירות. באפריל הגיש אשכול למרכז מפא"י רשימה של 31 חברי המזכירות שכללו את כל שרי הממשלה, ארבעה מחברי הוועדה המרכזת של ההסתדרות, שתי חברות מתנועת הפועלות, אחד מהסוכנות. על אלה נוספו מזכ"ל ההסתדרות לבון, מזכיר המפלגה אלמוגי ושני חברים בעלי זכות דעה מייעצת (ובלי זכות הצבעה) – שני סגני השרים שמעון פרס ועמי אסף. ראוי לציין כי משה שרת שלא נשא אז בתפקיד בכיר לא נכלל במזכירות.

חבר המרכז ישראל שיוו¹²⁷ מחדרה טען כי משום שמדובר בבחירות למוסד מפלגתי פנימי ולא לגוף חיצוני כמו הכנסת, הרי מן הראוי להעמיד את הרשימה שהציעה הוועדה לבחירות חשאיות. נוסף לכך הוא הציע כי הוועדה תוסיף עוד כ-15 שמות כדי ש-256 חברי המרכז (לפי מקור אחר היו במרכז 340 חברים¹²⁸) יבחרו מביניהם את 31 חברי המזכירות. דוד הכהן הצטרף להצעה לבחירות חשאיות ואישיות. אהרון ידלין דיבר דברים בעלי משמעות מנוגדת: מחד גיסא הוא תמך בבחירות חשאיות, לפחות ביחס לחלק מחברי המזכירות אך מצד שני הסתייג מההצעה כי "בארץ של עלייה, ארץ דינמית, יש בעיות אם נלך לפי הקונצפציה הזאת". היו חברים שמתחו ביקורת על היעדרם של מגזרים חשובים כמו האקדמאים או של אישים בולטים כמו שאול אביגור.

המזכ"ל יוסף אלמוגי הזהיר מההצעה לצרף חברים "אקסאופיציו" – כלומר על בסיס התפקיד שהם ממלאים במפלגה, בנימוק שלא חסרים בעלי תפקידים במפלגה. הוא הזכיר את מה שקרה בוועידה הקודמת שהצביעה בעד מזכירות של 36 חברים וקיבלה מזכירות בת 70 חברים. לפיכך דרש להקפיד על 31 חברים – מספר שיאפשר למזכירות להיפגש מדי שבוע ולנהל את ענייני המפלגה השוטפים. הוא דרש שלא לקבל את ההצעה לבחירות חשאיות שעלולות לגרום לחברי המרכז להצביע על פי "אינטרס שחבר זה המייצג חטיבה זו או אחרת". כתוצאה מכך המזכירות שתיבחר לא תייצג את כל הגורמים שבתנועה. משה דיין טען כי בחירות חשאיות תבאנה לקיפוח המיעוטים.

¹²⁵ ישיבת מזכירות מפא"י, 21 במרס 1958, אמ"ע, 52 – 1958 – 24 – 2.

¹²⁶ ישיבת המזכירות המצומצמת, 10 באפריל 1958, אמ"ע, 52 – 1958 – 24 – 2.

¹²⁷ ישראל שיוו, 1997-1906 נולד בפולין ועלה ב-1924. סופר "דבר" בחדרה ובשומרון, 1971-1929. חבר במועצת הרשות המקומית חדרה על גלגוליה השונים, 1954-1931. חבר אספת הנבחרים, 1949-1944. מזכיר סניף מפא"י בחדרה,

¹²⁸ רשימת חברי המרכז בצמוד לישיבת מרכז מפא"י ב-3 במרס 1960, אמ"ע, 77 – 1960 – 23 – 2.

אשכול השיב כי אם רוצים בחירות חשאיות הרי אין צורך בוועדת מינויים, אלא היה צריך להציע זאת לפני שנבחרה ועדת המינויים. ועדת המינויים עשתה את המרב שיכלה לעשות במסגרת של 31 חברים. בסופו של הדיון הצליח אלמוגי, למרות דרישתו המפורשת של שיוו, להימנע מהצבעה על השאלה אם להצביע באופן חשאי על הרשימה. אלמוגי עשה זאת כי די היה במיעוט של 10% כדי לכפות הצבעה חשאית על המרכז. הוא העלה להצבעה את השאלה אם להצביע באופן אישי על המועמדים או אן-בלוק. הרוב תמך בהצבעת אן-בלוק ורק 9 חברים תמכו בהצבעה אישית. לאחר מכן אושרה הצעת הוועדה פה אחד ללא מתנגדים.¹²⁹ הימנעותו של אלמוגי מלקיים הצבעה בשאלה האם לקיים הצבעה חשאית מראה כי הנהגת המפלגה חששה מתוצאות הצבעה חשאית שהייתה יכולה לשנות את הצעת הוועדה למזכירות.

2.7.4: המאבק בין צעירי מפא"י לוותיקים – 1958

בסוף שנות החמישים של המאה ה-20 החלה מחלוקת בין בן-גוריון לבין אישים בכירים במפא"י בנוגע לשילוב הצעירים בהנהגת המפלגה, כפי ששאף בן-גוריון. היה זה חידוש של התופעה שהתקיימה בזעיר אנפין בשנים 1949-1951.¹³⁰ קבוצת הצעירים שפעלו אז חידשה את פעילותה ב-1957 בתור חוג הצעירים.¹³¹ במאי 1958 הציג בן-גוריון את גישתו האוהדת בפני מזכיר מפא"י גיורא יוספטל.¹³² בין המתנגדים לקו זה הייתה גולדה מאיר שפנתה במכתב אל אשכול, פנחס ספיר, נמיר ואבן.¹³³ אשכול ראה את דרישות הצעירים לחיזוק מעמדם במפלגה במושב השני של הוועידה השמינית של מפא"י במאי 1958 וכתב אל אשתו את הסתייגותו מכך:

הדור הצעיר נמשך וחותר לעמדות, וזה הבלתי נעים שבדבר. אין ספק שצריך לשלב ולתת לכוחות צעירים לשאת בעול אבל הכוחות אינם נראים. המלל הוא רב. האמביציות אצל 2-3 [אנשים]¹³⁴ גדולות והם מדברים בשם דור צעיר. הדור הצעיר אולי הולך בתלם העבודה והעשייה והם [שניים-שלושה אנשים] רוצים מעל כתפיו לקפוץ לסטרטוספירה. שוחחתי עם אחדים. חלקם של ב"ג [בן-גוריון] וגיורא [יוספטל] בכל העסק קצת משונה.¹³⁵

אשכול השתתף בדיון על הנושא בישיבת חברינו ב-30 ביוני 1958. הדיון התקיים בלי השתתפותה של גולדה מאיר שיצאה לניתוח בארצות הברית.¹³⁶ ושל אשכול שיצא לנופש בזכרון יעקב. במהלך הדיון תקפו נמיר ולבון את היזמה ודרשו להדיח את יוספטל מתפקידו.¹³⁷ בבירור שעשה בן-גוריון עם יוספטל

¹²⁹ ישיבת מרכז מפא"י, 14 באפריל 1960, אמ"ע, 77 – 1960 – 23 – 2.

¹³⁰ ראו לעיל פרק שני, סעיף ב.

¹³¹ ביילין 1984, עמ' 52-53. מאוחר יותר נבחר אהוביה מלכין למזכיר החוג.

¹³² יומן בן-גוריון באינטרנט, 2 במאי 1958.

¹³³ יומן בן-גוריון באינטרנט, 17 ביוני 1958.

¹³⁴ כנראה הכוונה למשה דיין, לשמעון פרס ולאברהם עופר.

¹³⁵ אשכול אל אלישבע אשכול, 20 במאי 1958, אי"א, מכתבי אלישבע.

¹³⁶ אשכול דיווח לאלישבע על מצבה הבריאותי של גולדה מאיר ב-6 במאי 1958 (אי"א, מכתבי אלישבע).

¹³⁷ יומן בן-גוריון באינטרנט, 30 ביוני 1958.

על כך הוסיף אשכול מכתב אל יוספטל בו הציג לא רק את עמדותיו אלא גם את תחושותיו. אשכול העיד על עצמו כי "מאז הישיבה אין לי מנוחה ומרגוע. בלילה ההוא נדדה שנתי כליל" – זאת למרות העובדה שהוא שהה, כאמור, בנופש. דומה שמשפטים אלה מעידים על הזדהותו העמוקה עם מפא"י וראיית המפלגה כמושא לאהבה ולא רק כמכשיר פוליטי. בהמשך נקט אשכול בלשון כפולה. מחד גיסא לשון פייסנית: "רוצה [אני] להאמין ולקוות שוב שניתן לתקן [את] מה שפגענו בספרת החברות והנאמנות ההדדית". אך מאידך גיסא גם לשון של איומים: "בלי הקבוצה שישבה אתך באותו לילה ["מנהלי המפלגה"] אין אפשרות וגם לא צריך לחפש אחרי האפשרות לעשות את מלאכת התנועה והמפלגה". אשכול הביע תקווה כי הפגישה הקשה תשמש גורם מזכך שיאפשר התחלה חדשה וטובה בחיי המפלגה, בה ישתלבו באופן הדרגתי כוחות חדשים, כי "צריך לחנכם ולגדלם לתורה ולמצוות, למוסר תנועתי וחברי ולמעשים טובים".¹³⁹

תקוותו של אשכול להתחלה חדשה וטובה בחיי המפלגה לא התגשמה, אך הוא נטל חלק מרכזי במאמצים למנוע את המשבר הפנימי במפלגה. הוא קבע עם יוספטל פגישה אישית,¹⁴⁰ וב-7 ביולי קיים שיחה עם בן-גוריון על המצב הפנימי במפלגה.¹⁴¹ בכך נפתר המשבר האישי סביב גיורא יוספטל, במידה רבה הודות לפעילותו של אשכול.¹⁴²

אולם המשבר הפנימי במפא"י סביב שאלת שילוב הצעירים בהנהגה ושינוי דרכי ההתקדמות הפנימית נמשך. חוג הצעירים הביע עמדות מיליטנטיות יותר, וייצג קבוצות נרחבות יותר מהקבוצה שייצג "מועדון צעירי המפלגה" שמונה שנים קודם.¹⁴³ אמנם הצעות הצעירים לשינוי מבני במפלגה נבלמו בוועידת המפלגה במאי, אך נמשך המאבק שלהם שהיה מלווה בהדלפות לעיתונות הבלתי מפלגתית, בראש ובראשונה ל"מעריב" שהיה עתה העיתון הנפוץ ביותר בישראל.

ב-21 בנובמבר 1958 פרסם העיתונאי י' זילבר ב"מעריב" מאמר בו טען כי חומרת המאבקים הפנים מפלגתיים במפא"י, בין ותיקים לצעירים, בקרב הוותיקים ובין ותיקים לבין פעילים בני עדות המזרח, הן במוסדות הארציים של מפא"י והן בסניפים כמו ירושלים, תל אביב, רמת גן, מגדל אשקלון, קריית שמונה ואופקים, הביאה את צמרת מפא"י – דוד בן-גוריון, לוי אשכול והמזכ"ל גיורא יוספטל, למסקנה כי צורך בכינוס מיוחד בו יעשה מאמץ עליון להשקיט את הרוחות במפלגה, ולאפשר לה להגיע באיחוד כוחות לבחירות לכנסת הרביעית ב-1959. אשכול נפגש עם נציגי הקבוצות השונות במפלגה והציע להן לקיים פגישה משותפת והצעתו התקבלה בחיוב. בתחילה שאפו אשכול ובן-גוריון לכנס 30 איש לפגישה בלתי רשמית, אולם עד מהרה הבינו כי יש צורך בכמות גדולה יותר של אנשים שייצגו את הסיעות השונות

¹³⁸ יומן בן-גוריון באינטרנט, 5 ביולי 1958. עורך הדפסת יומן בן-גוריון מטיל ספק בהשתתפותו של עקיבא גוברין בפגישה המוקדמת.

¹³⁹ אשכול אל גיורא יוספטל, 2 ביולי 1958, ארכיון התק"ם בחולדה, א.א.1/5/4. וכן למפרום-צורף, עמ' 336.

¹⁴⁰ אשכול אל גיורא יוספטל, 6 ביולי 1958, ארכיון התק"ם בחולדה, א.א.1/5/4.

¹⁴¹ יומן בן-גוריון באינטרנט, 7 ביולי 1958.

¹⁴² י' זילבר, "מהכפר הירוק עד הכפר הירוק, מניסיון התמרדות למאמץ התפיסות", מעריב, 21 בנובמבר 1958, עמ' 3.

¹⁴³ ביילין 1984, עמ' 64-56.

בדיון במזכירות מפא"י בהשתתפות ראשי חוג הצעירים בכפר הירוק ביום שבת, 22 בנובמבר, טען יוספטל כי "הצלחת המפלגה תלויה לא רק בפעולות שלנו ולא רק במעשינו במדינה ובהסתדרות, אלא לא מעט גם ביחסים החברתיים בינינו, ומרגישים, במשך תקופה ממושכת, שאין היחסים כאלה שאנחנו יכולים ליהנות מליכוד". בן-גוריון קרא לשילוב צעירים בהנהגה – לא משום שהם צעירים – אלא משום שפעלו בשליחות המדינה כמו אבא אבן שבשל כך לא היה עסקן, ו"לא מגיע לו שום עונש" על זאת. אשכול טען כי דווקא משום שיש במפלגה אחדות דעים בנושאים המהותיים יש מחלוקות על בסיס אישי. הוא ביקר את העיתונות הבלתי מפלגתית הפוגעת במפלגה וקרא לחברי המפלגה להשתמש אך ורק בעיתונים "דבר" ו"הפועל הצעיר". הוא אף רמז כי מקור הפרסומים השלייליים בעיתונות הוא בהדלפות של חברי המפלגה.¹⁴⁵

אף שהכינוס היה סגור לציבור והוקף בשומרים השכיל "מעריב" להביא לציבור את עיקרי הוויכוח בין סיעת הוותיקים (ארן, ספיר, הפט, כסה, ישעיהו והרינג) לסיעת הצעירים (משה דיין, פרס וברג) וקבוצה של מנהיגים שדגלו בעמדות ביניים בין שני המחנות (אבא חושי, חסקלברג וסורוקה¹⁴⁶). אשכול הוצג בתור "השושבין העיקרי" של הכינוס. המנהיג הבכיר היחיד של מפא"י שנעדר מהדיון היה פנחס לבון.¹⁴⁷

המזכירות הייתה צריכה לשוב ולהתכנס להמשך הדיון ב-28 בנובמבר,¹⁴⁸ אך בסופו של דבר התכנסה ב-6 בדצמבר 1958 בכפר הירוק לאחר שנעשו ניסיונות פשרה בין הוותיקים לצעירים, בין השאר על ידי ועדה שכללה את אשכול, נמיר ויוספטל.¹⁴⁹ יוספטל דיווח כי המזכירות המצומצמת ביקשה לפתור את הבעיה על ידי צירופם של אלמוגי ומשה דיין – אלא שדיין סירב להצעה בגלל לימודיו. כאמור לא מצאתי בארכיון מפלגת העבודה את הרישומים של ישיבות המזכירות המצומצמת לתאריכים אלה. מרדכי נמיר הגיש הצעה שנוסחה על ידי ועדה בה נכללו מלבדו ישראל ישעיהו וגיאורא יוספטל. בהצעה נכללה פסקה הדנה ב"שילוב ומזיגה בין הדורות בתנועה, בין חדשים לוותיקים ובין בני העדות השונות... ולמנוע בפנים המפלגה כל צורה של התחברויות חלקיות, מתבדלות ומפרידות". היו שהתנגדו להרחבת המזכירות בגלל הבחירות לוועידה בינואר 1959. יוספטל דרש מהמפלגה לגלות רוחב לב כלפי הצעירים וציבור העולים פן תגיע לקיפאון במספר החברים ובהשפעת המפלגה על הציבור.

¹⁴⁴ זילבר, "מהכפר הירוק עד הכפר הירוק", מעריב, 21 בנובמבר 1958, עמ' 3.
¹⁴⁵ ישיבת מזכירות מפא"י, 22 בנובמבר 1958, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות, 57-59. וכן למפרום-צורף, עמ' 330-332, 341-339.

¹⁴⁶ כנראה משה סורוקה (1903-1972) חבר מרכז קופת חולים כללית ולימים יו"ר הקופה.
¹⁴⁷ מ. מיזלס, "הסיבוב הראשון בכפר הירוק: תיקו, 'לא כל משה שירד מסיני נושא עמו לוחות הברית'", מעריב, 23 בנובמבר 1958, עמ' 2.

¹⁴⁸ "צמרת מפא"י תמשיך את דיוניה – ביום ו", מעריב, 26 בנובמבר 1958, עמ' 4.
¹⁴⁹ "מעבדים הצעות פיוס בין 'הגוש' וצעירי מפא"י, מעריב, 30 בנובמבר 1958, עמ' 1. "מטהרים את האווירה במפא"י, דיוני הכפר הירוק יימשכו בשבת", מעריב, 2 בדצמבר 1958, עמ' 8.

אשכול, לאחר ששב ותקף את תופעת ההדלפות לעיתונות, התריע על נטיית חברי מפא"י להשמיץ את חבריהם למפלגה באוזני חברי מפלגות אחרות. הוא טען כי מפא"י כמפלגת המונים בת 100,000-150,000 חברים צריכה לעסוק בחינוך אידאולוגי לחבריה ובמיוחד לחבריה הצעירים: "אני לא מקבל את התורה הזאת שיש דור צעיר שאתו צריך לדעת איך לדבר, וזה לא חשוב לו וזה לא מעניין אותו. אלה לא יכולים להיות נושאי מפלגת פועלים. זה לא יכול להיות בלי אידאולוגיה, בלי דברים מקודשים, בלי פרינציפים אחרים וביניהם גם הפרינציפ שיש הבדל ביני ובין 'הבוקר', 'מעריב' ו'ידיעות אחרונות'".¹⁵⁰ כמו כן ביקר אשכול את המאמר רווי השבחים על שמעון פרס שהתפרסם בעיתון הצבאי "במחנה"¹⁵¹ ובו נרמז כי קודמיו של פרס בתפקיד מנכ"ל משרד הביטחון (לוי אשכול, אליעזר פרי ופנחס ספיר) נפלו ממנו. יתרה מזו, אשכול הציב אתגר מפורש למשה דיין ולפרס – להגשים את העיקרון הציוני הוותיק של עבודה עברית. הוא קרא להם לרכז אלפי צעירים "מן המעדר ועד למכון המחקר העליון" שיעשו זאת. נקודה נוספת שהעלה אשכול הייתה להגן על אנשי "הגוש" בטענה שאנשי חיפה בראשות יוסף אלמוגי פועלים כסיעה בתוך מפא"י. את דבריו סיים אשכול ברמז לעצמתו הפוליטית: "ואני ברגע זה לא דואג לכסא [שלי], ומפני שאני לא דואג לכסא – אני מכיר את כולם ואני יכול לטעון ולפסול את העניין הזה [קידום מהיר מדי של הצעירים]. כי זה מחריב כל נער וכל נערה, כל חלקה טובה בעבודתנו הציבורית".¹⁵² פרס ענה כי בעיתון "דבר" משמיצים את צעירי מפא"י שהם קולונלים וטכנוקרטנים. בסופו של דבר הוחלט למנוע קיום סיעות במפא"י אך המתח והמאבקים הפנימיים המשיכו לקרוע את המפלגה מבפנים. בהמשך הדיון ציין אשכול את המבדיל בינו לבין בן-גוריון: "אשא ידי לשמים ואשבע: אני אוהב, אוהב את החדשים ואוהב את הצעירים. אבל אני חושב שצריך לאהוב בעיניים פקוחות, והחבר בן-גוריון עושה זאת לעתים קרובות בעיניים עצומות". שרגא נצר הודיע על ביטול הגוש, וכך גם עשו הצעירים. בסיכום הדיון קבע היושב-ראש יוספטל כי הצעת נמיר התקבלה.¹⁵³ אולם, למרות ההחלטה, המשיכו להתקיים למעשה שתי הקבוצות היריבות.¹⁵⁴

הדיווח ב"מעריב" התרכז הפעם בתגובתה של גולדה מאיר לדברי בן-גוריון במזכירות. היא החליטה כי לנוכח התקפתו החריפה על הגוש והצעתו להוציא את ענייני הבריאות מידי ההסתדרות היא לא תשוב לכהן בממשלה הבאה בראשותו. אולם, לדעתו, החידוש הגדול ביותר בדיווח של הכינוס השני בכפר

¹⁵⁰ ראוי לציין כי למפא"י היה למעשה חלק בבעלות על "ידיעות אחרונות" באמצעותו של אריה ספקטור שכתב אל אשכול ב-28 באוגוסט 1959: "ברצוני להבהיר כמה נקודות עיקריות בקשר להחזקתי במניות של 'ידיעות אחרונות' בע"מ. הנני מחזיק ב-50 מניות יסוד מתוך 100 וב-600 מניות רגילות מתוך 1,400 בחברה הנ"ל. במניות אלה אני מחזיק בתור נאמן של מפלגת פועלי א"י בלבד [ההדגשה שלי, א.ל.]. ואף פעם לא חשבתי מניות אלה לקנייני הפרטי... באם מרכז המפלגה יחליט שעלי להעביר את המניות הנ"ל... אעשה כן", (אי"א, מפלגה מאז ינואר 1965, חומר לצילום III).

¹⁵¹ הוא [פרס] היה אולי, המנהל הכללי הראשון, שלא בא למשרד הביטחון עם לוח ביד, לא ראה במינויו רק קרש קפיצה אל כסא בממשלה, כי אם תפקיד לשנים רבות, ציין פקיד בכיר. לקוח ממאמרו של יוסף לויטה, "אישים בישראל, מכדור עד ווטור, שמעון פרס", במחנה, 2 בדצמבר 1958, עמ' 12-15, 19.

¹⁵² ישיבת מזכירות מפא"י, 6 בדצמבר 1958, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 57 – 59.

¹⁵³ ישיבת מזכירות מפא"י, 6 בדצמבר 1958, אמ"ע, 53 – 24 – 2. מ' מייזלס, "הפצצה של גב' מאיר", מעריב, 7

בדצמבר 1958, עמ' 2.

¹⁵⁴ ביילין 1984, עמ' 74.

בעקבות הדיונים בכפר הירוק נפגש אשכול עם בן-גוריון. הוא התלונן בפני בן-גוריון על כך שבן-גוריון ביקר רק את הגוש – למעשה את "מנהלי המפלגה". הוא פרש בפניו את חששותיהם של פנחס לבון, זלמן ארן ואחרים מפני הפיכה צבאית אותה יחולל משה דיין. בן-גוריון הופתע מכך ודחה זאת על הסף. מאוחר יותר התקיימה ישיבת חברינו בה דנו כיצד להשתמש בכינוס בכפר הירוק כדי להגביר את הליכוד הפנימי במפלגה. לבסוף הוטל על גולדה מאיר, אשכול, זלמן ארן וגיורא יוספטל להכין למזכירות מפא"י הצעה לבחירת חברי מטה הבחירות לקראת הבחירות לכנסת הרביעית ב-1959.¹⁵⁶

"סופר מיוחד" של "מעריב" טען כי המאבקים הפנימיים במפא"י לא פסקו, והסיעות, למרות ההכרזות החגיגיות, לא התפרקו.¹⁵⁷ ואכן, השקט, השלום והשלווה, לא אפיינו את מפא"י למרות ההחלטה שהתקבלה ב-6 בדצמבר, אם כי נעשה מאמץ, לפחות עד הבחירות, לרכך את המאבק. דוגמא להמשך המאבק הייתה בסניף רמת גן בעת מערכת הבחירות על ייצוג הסניף בוועדת מפא"י בין מזכיר מועצת הפועלים אוריאל אברמוביץ ומזכיר הסניף שטרן לד"ר אריה נשר שנחשב לאחד "הצעירים" במפלגה. גם בשכונת פלורנטין התקיים מאבק בין קבוצת הוותיקים בראשות מ' צרפתי "מנטש"¹⁵⁸ בתמיכתו של השר בכור שלום שטרית לבין קבוצת הצעירים בראשות א' אבולעפיה.¹⁵⁹

המחלוקות בין אנשי הגוש לבין הצעירים במפא"י הגיעו בתחילת 1959 למאבק חריף בתל אביב במועצת המחוז בין יונה כסה לבין רוקח.¹⁶⁰ אנשי הגוש דרשו במפגיע מבן-גוריון את פיטוריו של רוקח.¹⁶¹ בישיבת מזכירות מפא"י בפברואר ניסה אשכול לשכנע את כסה ורוקח לעבוד יחד אך בן-גוריון השתכנע כי השניים לא יכולים לעבוד ביחד, וקרא לרוקח לפרוש מתפקידו.¹⁶² נראה שמדובר בישיבה של מזכירות מפא"י המצומצמת אשר לא מצאתי בארכיון מפלגת העבודה.

3.ד.4: פרסום "בחבלי התנחלות"

בשלהי 1958 הופיע לראשונה ספר מטעמו של אשכול – "בחבלי התנחלות".¹⁶³ את הספר ערך יהודה ארז – מי שערך (או הביא לבית הדפוס) רבים מכתבי דוד בן-גוריון כמו "בהילחם ישראל", "חזון ודרך", "ממעמד לעם", ו"הפועל העברי והסתדרותו". ספרו של אשכול לא נכתב באופן אורגני על ידי אשכול כדי להציג משנה סדורה, מדינית, כלכלית או חברתית, אלא מהווה קובץ אקלקטי של קטעי כתבים ונאומים

¹⁵⁵גב' מאיר 'תסרב לקבל תפקידים בתום כהונתה כשר החוץ', מעריב, 7 בדצמבר 1958, עמ' 1. מ' מיזלס, "הפצצה של גב' מאיר", מעריב, 7 בדצמבר 1958, עמ' 2.

¹⁵⁶ יומן בן-גוריון באינטרנט, 26 בנובמבר 1958.

¹⁵⁷"מה מתרחש במפא"י (מאמר שני): ה'גוש' תבע לפטר את יוספטל ועורר חמת ב.ג., ההיסטוריה הארוכה של האינטרסים השונים – החוג הסגור של הצעירים", מעריב, 14 בדצמבר 1958, עמ' 2.

¹⁵⁸ מי שנחשב לימים לאחד מראשי העולם התחתון בישראל.

¹⁵⁹"ריב ותיקים – צעירים במפא"י", מעריב, 31 בדצמבר 1958, עמ' 4.

¹⁶⁰ כנראה חיים רוקח.

¹⁶¹ יומן בן-גוריון באינטרנט, 28 בינואר ו-11 בפברואר 1959.

¹⁶² יומן בן-גוריון באינטרנט, 14 בפברואר 1959.

¹⁶³ לוי אשכול, *בחבלי התנחלות*, תל אביב, עם עובד, ספריית עינות, תשי"ט (1958). להלן אשכול תשי"ט. ההקדמה נחתמה בחשוון תשי"ט (אוקטובר-נובמבר 1958).

¹⁶⁴ ב-74 שנות חייו הוא כתב לכל היותר מאמרים

פרוגרמטיים כמו "לשאלת צורות ההתיישבות"¹⁶⁵ ותו לא. הספר שיצא בשמו נועד לקדם את אשכול בעיני דעת הקהל במפלגה ומחוצה לו, יותר מאשר את הגותו של אשכול. רצונו של אשכול לפרסם ספר העיד על שאיפתו להעמיק את אחיזתו בדעת הקהל. נכונותה של מפא"י להוציא את הספר (באמצעות הוצאת הספרים של ההסתדרות הכללית) העידה על חשיבותו של אשכול בתוך מפא"י.

4.7.4: תוצאות הבחירות לוועידה התשיעית של ההסתדרות והיערכות לבחירות לכנסת הרביעית

במאי 1959 התקיימו הבחירות לוועידה התשיעית של ההסתדרות. הבחירות השאירו בידי למפא"י את הרוב (אם כי הוא הצטמק במקצת, מ-57.5% ל-56%¹⁶⁶). מרכז מפא"י דן בתוצאות הבחירות תוך התמקדות בהצבעה בהתיישבות העובדת:

בסך הכל הצביעו למפא"י 35,262 (50.2%) לעומת 33,041 (52.0%) ב-1955. בתנועת המושבים קיבלה מפא"י 20,927 (77.9%) לעומת 19,272 (82.4%) ב-1955. באיחוד הקבוצות והקיבוצים 11,311 (93.6%) לעומת 11,162 (93.5%) ב-1955. לשם השוואה: בקיבוץ המאוחד קיבלה אחדות העבודה 9,604 (89.2%) לעומת 9,401 (87.7%) ב-1955; ובקיבוץ הארצי זכתה מפ"ם ב-13,793 (98.7%) לעומת 12,413 (98.7%) ב-1955.¹⁶⁷

בישיבת מרכז מפא"י התפאר אשכול בהישגי מפא"י בתנועת המושבים – מגזר שנחשב למעשה בתחום השפעתו בזכות פעילותו בימי ההתיישבות ההמונית¹⁶⁸ – תמיכה של 80%¹⁶⁹ הוא טען כי זה יותר מאשר 100% תמיכה ב"מפלגת קיבוץ" – כלומר מפ"ם ואחדות העבודה. בכך השיב לאלמוגי שטען כי במושבים הייתה ירידה קלה בהצבעה למפא"י. הוא טען כי לו הייתה יותר לכידות פנימית במפלגה – כפי שנקבע בכינוסים בכפר הירוק – היו למפא"י יותר הישגים.¹⁷⁰

ביוני 1959 בחרה מזכירות מפא"י את מטה הבחירות המפלגתי לקראת הבחירות לכנסת. המטה כלל 23 חברים. ברשימת חברי המטה מופיע אשכול מיד לאחר ראש המטה דוד בן-גוריון. אשכול קיבל על עצמו לטפל בסניפי מפא"י מחוץ לערים הגדולות ובמחוז ירושלים. כמו כן היה חבר בוועדת תל אביב (עם בן-גוריון, ארן וכסה) ובוועדת המצע שכללה 15 חברים.¹⁷¹ במקום השלישי ברשימה הופיעה גולדה

¹⁶⁴ אשכול אל אלישבע אשכול, 26 במאי 1958, אי"א, מכתבי אלישבע.

¹⁶⁵ לוי שקולניק, "לשאלת צורות ההתיישבות", הפועל הצעיר, 13-20 בנובמבר 1924. וכן למפרום-צורף, עמ' 38-46.

¹⁶⁶ "הנטייה הכללית: מה שהיה הוא שיהיה", ידיעות אחרונות, 18 במאי 1959, עמ' 1.

¹⁶⁷ המחלקה להתיישבות של מפא"י, "תוצאות הבחירות בהתיישבות לוועידה התשיעית מיום 17.5.59, אמ"ע, 668 – 1959 – 13 – 2.

¹⁶⁸ ראו לעיל פרק שני, סעיף ד.

¹⁶⁹ ראוי לציין שאשכול לא היה חבר בוועדת הבחירות המרכזית לוועידת ההסתדרות התשיעית (אמ"ע, 669 – 1959 – 13 – 2).

¹⁷⁰ ראו לעיל פרק שני, סעיף ד.

¹⁷¹ ישיבת מרכז מפא"י, 21 במאי 1959, אמ"ע, 75 – 1959 – 23 – 1.

¹⁷¹ אמ"ע, 408 – 1959 – 13 – 2. בארכיון מפלגת העבודה מצאתי פרוטוקול של שתי ישיבות של ועדת המצע מתקופה זאת, אולם אשכול לא השתתף בהן (אמ"ע, 215 – 1959 – 7 – 2). מבחינה מהותית המצע הכלכלי לכנסת הרביעית דומה למצע הכלכלי לכנסת השלישית מלבד הבדל אחד: ב-1955 נכתב בסעיף 1 של המדיניות הכלכלית "ביטחון כלכלי של כל תושב במדינה העושה מלאכתו באמונה בכל משלוח יד שיש בו תועלת לכלל ולפרט כאחת" (נספח ג לפרק שלישי). ואילו ב-1959

172 במקום הרביעי מרדכי נמיר האחראי על חיפה ועל פרסומים. במקום החמישי פנחס ספיר האחראי על קואופרציה, בעלי מלאכה, חנוונים ועיירות הפיתוח. במקום השישי בכור שיטרית – האחראי על העדות. רק במקום השביעי ברשימה מופיע משה שרת – האחראי על האקדמאים.¹⁷³ לפי מסמך אחר היו במטה הבחירות בתחילה 36 אנשים ולאחר מכן צורף בכתב יד כמספר 37 שמעון פרס.¹⁷⁴

לקראת הבחירות לכנסת הרביעית הביא מאיר ארגוב למרכז מפא"י באוגוסט 1959 הצעת ועדה שביקשה לשנות במידה רבה את דרך בחירת מועמדי מפא"י לכנסת¹⁷⁵ – הצעה שהיוותה הגברת הדמוקרטיה הפנימית לעומת השלטון הבלעדי של ועדת המינויים שהיה מקובל עד כה.

לפי ההצעה שהתקבלה על ידי המרכז נחלקו המועמדים לכנסת לשתי קבוצות: קבוצה א ובה 50 מועמדים (ראלים או ראלים למחצה) ואחריהם קבוצה בת 70 מועמדים בלתי ראלים. מחצית מכל קבוצה נבחרה ע"י המרכז ומחצית ע"י 9 מחוזות: ת"א 5, חיפה 4, ירושלים 2, איחוד הקבוצות והקיבוצים ביחד עם תנועת המושבים 5, מרכז הארץ 4, דרום הארץ (מראשון לציון והלאה) 2, השרון והשומרון 2, הגליל 1. בשלושת המחוזות העירוניים הגדולים ובמחוזות החקלאיים בחרה מועצת המחוז את המועמדים. בשאר המחוזות יוקם גוף המורכב מנציגי מועצות הסניפים כדי לבחור את המועמדים. מרכז מפא"י בוחר ועדה שתמליץ על 25 מועמדי המרכז וגם מדרגת את כל המועמדים (כולל נציגי המחוזות). לאחר מכן מובאת הרשימה בשלמותה לאישור המרכז.¹⁷⁶ נוסף לכך נבחרה, לפי הצעתו של אלמוגי בשם המזכירות המצומצמת, ועדת מינויים בת 18 חברים שאשכול נכלל בהם.¹⁷⁷

5.7.4: פעילות "ועדת אשכול" לקראת הבחירות לכנסת הרביעית

לא בכדי הוטל על אשכול לטפל בסניפי מפא"י (מחוץ לערים הגדולות ולקיבוצים). עוד קודם להחלטה זו היה אשכול האוטוריטה הבלתי מוכתרת בפתרון סכסוכים מקומיים במפלגה, גם כאשר דובר בעסקנים מן הדרגה השלישית במפלגה. כך, לדוגמא, באפריל 1959 השתתף אשכול בישיבה עם ועדת המינויים של סניף באר שבע. עמו הגיעו ממרכז המפלגה יחיאל דובדבני,¹⁷⁸ בן-ציון וייסמן (ממחלקת הארגון) ויוסף יזרעאלי. בפגישה השתתפו תשעה מחברי הנהגת הסניף המקומי, ביניהם גדעון בן-ישראל ודוד טוביהו. הפגישה נסבה על אי הבהירות בקשר לקביעת הנציגים של מפא"י לראשות העיר, למועצת הפועלים

הבטחת תעסוקה יצרנית מלאה [ההדגשה במקור], דבר שיחייב בארבע השנים הבאות

קליטת 125 אלף איש בערך בחקלאות, בתעשייה ובתחבורה" (אתר האינטרנט של ארכיון מפלגת העבודה). כלומר במקום סעיף אינדיבידואלי בא סעיף קולקטיבי ומחויבות ברורה של מפא"י לתעסוקה.

¹⁷² לא ברור לי ההבדל בין אחריותה של גולדה מאיר על תל אביב לפי המסמך שלהלן לבין "ועדת תל אביב" שהוזכרה לעיל. ייתכן שהאחריות על תל אביב הועברה מוועדת תל אביב לגולדה מאיר.

¹⁷³ אמ"ע, 71 – 1959 – 7 – 2.

¹⁷⁴ אמ"ע, 408 – 1959 – 13 – 2.

¹⁷⁵ לדיוני הוועדה (בה לא השתתף אשכול) ראו אמ"ע, 216 – 1959 – 7 – 2.

¹⁷⁶ תקנון לביצוע החלטת ועידת המפלגה מיום 16.5.58 בעניין שיטת הרכבת הרשימה של מועמדי המפלגה לכנסת הרביעית, אמ"ע, 634 – 1959 – 13 – 2.

¹⁷⁷ ישיבת מרכז מפא"י, 11 באוגוסט 1959, אמ"ע, 75 – 1959 – 23 – 2.

¹⁷⁸ יחיאל דובדבני (ויינשל, 1896-1988) נולד ברוסיה ועלה ב-1923. חבר קיבוץ עינת. מזכיר מפא"י 1939-1940. חבר בכנסת הראשונה.

הטלת הטיפול בסניפי מפא"י על אשכול הביאה ביוני 1959 ליצירת גוף שנקרא "ועדת אשכול" או "הוועדה לעניינים חברתיים". ועדה זו נתנה גושפנקא רשמית למצב שהתקיים כאמור עוד קודם. ועדת אשכול כללה 27 חברים. חברי הוועדה, למעט אשכול ושיטרית, לא היו שרים בממשלה אלא חברי כנסת ובעלי עמדות חשובות במפלגה ובהסתדרות. הוועדה חולקה לוועדות משנה אזוריות. בראש הוועדה הצפונית עמד יוסף זרעאלי, במרכז יצחק שפירא ובדרום זאב הרינג.¹⁸⁰

אשכול קבע כי יעשה מאמץ לפתור את הבעיות בוועדות המשנה אך בעיות מיוחדות תובאנה אל מליאת הוועדה. בישיבה השנייה של הוועדה דיווחו ראשי ועדות המשנה על בעיות בבחירת מועמדי מפא"י לראשות השלטון המקומי ולמזכירות מועצות הפועלים ביישובים שונים כמו לוד, בית שמש, דימונה, אשקלון, באר שבע, אור עקיבא, כפר סבא, תל מונד, חדרה. התעוררה גם השאלה כיצד להתייחס לרשימות עדתיות: האם להחרימן כמו מק"י ו"חרות", או להתייחס אליהן כאל שותפות קואליציוניות אפשריות ולדון עמן על הקמת קואליציות מקומיות לפי המצב בכל ישוב ויישוב. רוב הדוברים, מלבד בכור שיטרית, דגלו בגישה המקלה ואשכול נטה לקבל גישה זאת, אך הוסיף כי יביא את הנושא לפני מטה הבחירות.¹⁸¹

השאלה העדתית הפכה לקריטית יותר לאחר מאורעות ואדי סליב שפרצו במחצית יולי 1959. ככל שעולה מהתיעוד הארכיוני אשכול לא טיפל במישרין במשבר זה.¹⁸² אולם לאירועים אלה הייתה השפעה על דיוני ועדת אשכול. ביטויים רבים לכך היו בישיבת ועדת אשכול ב-30 ביולי 1959. כמעט כל מינוי של מועמד לראשות מקומית נבחן לאור השתייכותו העדתית – או החשש שבני עדה מסוימת לא יצביעו עבורו. כך הועלה חשש שהאשכנזים בקריית שמונה לא יצביעו בעד מפא"י ושבני העדה הפרסית בבית שאן חשים את עצמם מקופחים ועלולים לנטוש את מפא"י.

עם זאת הבעיה העדתית הייתה רק אחת הבעיות. בעיה אחרת – ואולי חריפה ממנה – הייתה השינוי באתוס של שליחות מפלגתית. בתקופת היישוב האתוס היה של הטלת תפקיד מפלגתי על פעילים מתאימים – גם אם אותם פעילים לא חפצו כלל בתפקיד (או לפחות טענו שאינם רוצים בתפקיד). ואילו עתה הפכה הפעילות בתוך מפא"י לקריירה לכל דבר וחלק גדול מפעילי מפא"י נאבקו כדי לזכות בתפקיד בכיר יותר. אם נחלו אכזבה במאבקם האישי הם היו עשויים לנטוש את המפלגה ולעבור לפעילות במפלגה

¹⁷⁹ישיבה עם ועדת המינויים, סניף באר שבע, 13 באפריל 1959, אמ"ע, א490 – 13 – 1959 – 2. מקרים אחרים באפריל-מאי 1959 בהם פעל אשכול היו: בירור בעניין סניף תל מונד; הסדר בסניף שיכון המזרח בראשון לציון (אמ"ע),

א490 – 13 – 1959 – 2; והסדר במועצת פועלי חדרה (אמ"ע, א489 – 13 – 1959 – 2).

¹⁸⁰ הרכב ועדות המשנה; ישיבת ועדת אשכול, 17 ביוני 1959, אמ"ע, א71 – 7 – 1959 – 2.

¹⁸¹ ישיבת ועדת אשכול, 24 ביוני 1959, אמ"ע, א71 – 7 – 1959 – 2.

¹⁸²"להלן סקירת המאורעות בוואדי סליב לפי סדר כרונולוגי וכפי שידועים לי", יולי 1959, אמ"ע, א612 – 13 – 1959 – 2.

4.ד.6: בעקבות הבחירות לכנסת הרביעית ב-1959

כאמור למעלה הביאו הבחירות לכנסת הרביעית ב-3 בנובמבר 1959 למפא"י את גדול הישגיה – 47 מנדטים ו-5 מנדטים לשלוש הרשימות הערביות הנלוות לה. אולם ההצלחה האלקטורלית לא מנעה בעיות בתוך מפא"י. גולדה מאיר וזלמן ארן סירבו להיכנס לממשלה בגלל תוכניתו של בן-גוריון לקדם את צעירי מפא"י. שבתי טבת גורס כי היה זה חלק ממאבקם של אנשי "הגוש" נגד מינויו של דיין לתפקיד שר מדיני ושל פרס לתפקיד סגן שר החקלאות.¹⁸⁴ אשכול ופנחס ספיר פנו אל גולדה מאיר שתשנה את דעתה, אך בתחילה היא דחתה אותם.¹⁸⁵ רק בסוף נובמבר נעתרה גולדה מאיר לבקשותיהם של אשכול וספיר להיכנס לממשלה.¹⁸⁶ לצדם של מאיר וארן נכנסו לממשלה ארבעה אישים שהוגדרו כ"צעירים": שר החקלאות משה דיין (כלומר תפקיד שר "לא מדיני"), שר העבודה גיורא יוספטל, השר בלי תיק אבא אבן וסגן שר הביטחון שמעון פרס. הביטוי "צעירי מפא"י" היה יותר פוליטי מביולוגי: יוספטל היה בן 47, אבן ודיין היו בני 44 ופרס היה בן 36. לאשכול היו ספקות על סגנונו הפוליטי של אבן: "מתפרץ, מזדנק אל על ופה ידיו כבולות. מי יודע אם זה לטובה. יתכן שקוצר רוחו תהיה לרעתו, אם כי אינני רואה מה ישתנה באופיו ובמניירות ובאופן החיים והפעולה אם יחזיקוהו על שרשרת מספר שנים... יתכן ששכל וראש אינם מספיקים... בוודאי שיש הבדל בין 44 שנות חיי טרקלינים לבין עשרות שנים בעבודה, במעברה, באוכל, בכיבוש וכ'... [כך] חוששני [כי] גם החיים בדל"ת אמות של מכוון וייצמן, גם הם לא יגשרו". אולם מצד שני "צריך אמנם לזכור שהציבור וכל הציבור מקבלו בסבר פנים ובזרועות פתוחות".¹⁸⁷ חשוב לציין שככל שעולה מהחומר הארכיוני הדין בצעירי מפא"י, הפך משה דיין לכוכב בתעמולת מפא"י ב-1959.¹⁸⁸

בישיבת סיעת מפא"י בכנסת ב-19 בנובמבר דיווח אשכול על המגעים שניהל עם הפרוגרסיבים, הציונים הכלליים ואחדות העבודה. הדיונים היו הן על הקמת קואליציה ממשלתית והן על האפשרויות לקואליציות בשלטון המקומי. בן-גוריון דיווח על המגעים עם אנשי אגודת ישראל, פועלי אגודת ישראל ומפ"ם. גיורא

¹⁸³ ישיבת ועדת אשכול, 30 ביולי 1959, אמ"ע, 71 – 1959 – 7 – 2.

¹⁸⁴ שבתי טבת, קלב"ן; 1992 (להלן טבת קלב"ן), עמ' 284-286.

¹⁸⁵ יומן בן-גוריון באינטרנט, 14 ו-16 בנובמבר 1959.

¹⁸⁶ יומן בן-גוריון באינטרנט, 26 בנובמבר 1959. אשכול ייחס את הסכמתה של גולדה מאיר להצעתו והביע תקווה כי גם זלמן

ארן ילך בעקבותיה (אשכול אל אלישבע אשכול, 30 בנובמבר 1959, אי"א, מכתבי אלישבע).

¹⁸⁷ אשכול אל אלישבע אשכול, נובמבר 1959, אי"א, מכתבי אלישבע.

¹⁸⁸ ראו למשל אמ"ע, 466 – 1959 – 13 – 2; 675 – 1959 – 13 – 2.

189 מכאן אנו למדים כי עיקר המו"מ הקואליציוני הוטל

למעשה על אשכול. גם מזכיר מפא"י גיורא יוספטל דיווח למזכירות המורחבת של מפא"י כי "את השיחות עם הפרוגרסיבים, מפ"ם ואחדות העבודה, ניהל החבר אשכול והייתי רוצה שהוא ימסור על שיחות אלו" – כלומר: אשכול ניהל מגעים עם מפ"ם במקביל למגעים שניהל עמם בן-גוריון. אשכול טען כי הרצון המתבטא בבחירות הוא כי מפא"י תקים קואליציה מצומצמת בה תיקח על עצמה את מרב האחריות למדינה – אך "אינני סוטה מהקו שאנו רוצים בקואליציה רחבה". בסיום הישיבה הדגיש יוספטל את הצורך בהשגת "קואליציה עד כמה שאפשר רחבה יותר".¹⁹⁰

אחת הסוגיות שנדונו הייתה בחירת יושב-ראש לכנסת החדשה. אשכול התנגד כנראה למועמדותו של קדיש לוז: "הוא מתנגד למועמדות לוז לנשיאות [כך!], מציע במקום זה את גיורא [יוספטל]", כתב בן-גוריון ביומנו.¹⁹¹ יתכן שאשכול ניסה, לשווא, למנוע את כניסתו של יוספטל ה"צעיר" לממשלה. אך בסופו של דבר נבחר לוז לתפקיד ב-30 בנובמבר.

רק בסוף נובמבר, לאחר שבפועל נוהל מו"מ קואליציוני מזה שלושה שבועות, בחרה מזכירות מפא"י ועדה לניהול המו"מ הקואליציוני. הוועדה כללה את אשכול, נמיר, ספיר, יוספטל וגוברין.¹⁹² ב-9 בדצמבר שלח בן-גוריון אל חברי הוועדה מכתב בו הנחה אותם להעדיף ממשלה עם השמאל (מפ"ם ואחדות העבודה) והפרוגרסיבים ובלבד שהמו"מ יסתיים עד 11 בדצמבר. אם לא כן – יש לכוון ממשלה עם הדתיים (המפד"ל ואגודת ישראל) אף שהיא בגדר "בכייה לדורות". למעשה, כפי שמעיד פתק בכתב ידו של יצחק נבון, המכתב נשלח לאשכול בלבד, ובן-גוריון השאיר בידיו את החופש אם להראות אותו לשאר חברי הוועדה.¹⁹³

אולם אשכול נאלץ לצמצם את פעילותו במו"מ הקואליציוני ואף בעבודתו הממשלתית תחילה בשל מחלתו הוא – כנראה ספיח להתקף לב בו לקה במאי 1959, ולאחר מכן בגלל מחלת הסרטן של אשתו אלישבע שאושפזה בבית חולים "הדסה" בירושלים עד שנפטרה ב-22 בדצמבר 1959.¹⁹⁴ אף שאשכול היה עסוק בטיפול באשתו, התבקש על ידי בן-גוריון שלא חש בטוב לייצג אותו במרכז מפא"י ב-14 בדצמבר בדיון שנועד לאשר את הקואליציה החדשה – קואליציה רחבה שנשענה על 86 מנדטים של מפא"י, המפד"ל, מפ"ם, אחדות העבודה והפרוגרסיבים. הפנייה אל אשכול, למרות מחלתה של אשתו, העידה על מעמדו וחשיבותו בכלל ואף במו"מ הקואליציוני. יתכן כי בן-גוריון סבר כי לאשכול יהיה קל יותר להעביר את ההחלטה במרכז מפא"י מאשר לו עצמו.

אשכול העיד בפני חברי המרכז כי "קווי היסוד הם שלו [של בן-גוריון] וגם ריכוז המו"מ במשך הזמן הזה היה בידו... [ולפיכך] אני רואה את עצמי כמתרגם". אשכול סקר את המו"מ עם כל אחת מהסיעות שנכנסו לקואליציה ואף כאלה שלא נכנסו לקואליציה (הציונים הכלליים ואגודת ישראל). הוא הסביר את

¹⁸⁹ ישיבת הסיעה בכנסת הרביעית, 19 בנובמבר 1959, אמ"ע, 98 – 1959 – 11 – 2.

¹⁹⁰ ישיבת מזכירות מפא"י, 20 בנובמבר 1959, אמ"ע, 54 – 1959 – 24 – 2.

¹⁹¹ יומן בן-גוריון באינטרנט, 22 בנובמבר 1959.

¹⁹² יומן בן-גוריון באינטרנט, 27 בנובמבר 1959.

¹⁹³ בן-גוריון אל אשכול, 9 בדצמבר 1959 ופתק מיצחק נבון אל אשכול מאותו תאריך, אי"א, מפלגה מינואר 1965, חומר

לצילום III.

¹⁹⁴ למפרום-צורף, עמ' 333, 344-346. יומן אישי של אשכול 7-22 בדצמבר 1959, אי"א, מכתבי אלישבע.

7.7.4: חידוש "ועדת אשכול" ב-1960

אף ש"ועדת אשכול" נועדה לפעול מטעם מטה הבחירות, הרי שבפברואר 1960, לאחר הבחירות לכנסת הרביעית בנובמבר 1959, היא הוקמה מחדש והמשיכה להתקיים (בתקופה בה זן פרק רביעי) עד יוני 1960. מזכיר מפא"י יוסף אלמוגי הסביר זאת:

בין העבודה הרגילה של ארגון [מנגנון] המפלגה לבין המוסד לביקורת קיים שטח מפורז בחיינו. המוסד לביקורת מטפל בעניינים הקשורים בדרך כלל בדברים פוליטיים ומפלגתיים. אבל הארגון חייב לדאוג לכך שכל המפעל [המפלגה] יפעל. ומה עלינו לעשות שאנחנו מפלגה המונית גדולה? [ההדגשה שלי, א.ל.] – כאשר יש ניגודי אינטרסים רעיוניים או ציבוריים – על זה יש הכרעות דמוקרטיות. אבל קורים מקרים רבים שיש ניגודים חברתיים, אישיים, בין סניף לסניף ובין אדם לאדם [ההדגשה שלי, א.ל.] – בזה לא היה מי שיטפל, או יותר נכון, טפלו בזה אנשים רבים, וזה עוד יותר גרוע. הניסיון שהיה לנו בתקופת הבחירות הצדיק עוד יותר את המחשבה שיש לקיים ועדה כזאת.¹⁹⁶

מדבריו של אלמוגי עולה כי במפא"י היו כלים פורמליים להכרעה אישית ורעיונית – הוועידה, המועצה, המרכז, המזכירות וכיוצא בזה. גופים אלה הלכו והתחזקו כתוצאה מהתמסדותה של מפא"י מאז 1948. כמו כן התקיים בה גוף פורמלי לביקורת על ההליכים השונים למניעת מעשים פוליטיים של ממש או למחצה. – המוסד לביקורת. אך חסר היה מי שייקח לתשומת לבו את השאיפות האישיות של חברי מפא"י. בתקופת מפא"י היישובית והקטנה יחסית, בה הכירו באופן אינטימי זה את זה, לפחות בקרב שכבה רחבה מאוד במפא"י, לא היה צורך בגוף זה. אולם הפיכתה של מפא"י למפלגת המונים (154,546 חברים ב-1960, אם כי רק כ-60% מהם שילמו את מסי החבר שלהם באופן סדיר)¹⁹⁷ מאז הקמת

¹⁹⁵ ישיבת מרכז מפא"י, 14 בדצמבר 1959, אמ"ע, 76 – 1959 – 23 – 2..

¹⁹⁶ ישיבת הוועדה לעניינים חברתיים, 5 בפברואר 1960, אמ"ע, 73 – 1960 – 7 – 2.

¹⁹⁷ עלון סטטיסטי שהוגש על ידי 'אלכסנדרוני אל יוסף אלמוגי ב-20 במרס 1960; דוחות על תשלומי מס חבר; אמ"ע, 183 – 1960 – 932 – 2.

198 ישלים את מלוא החסר בקשר החבריי-אינטימי בין חברי המפלגה.

הישיבה בפברואר 1960 הוקדשה לבירור מעמדה של ועדת אשכול. מצד אחד דרש השר בכור שיטריט שהוועדה תהיה בעלת סמכות. אך מצד שני טען אשכול כי למפלגה יש כלים פורמליים – מזכיר ומזכירות. על הוועדה לטפל בנושאים שלא באו לפתרון בכלים הפורמליים, ועם זאת לא להיות ל"פח אשפה" של המפלגה אליו מטילים כל בעיה שאין לה פתרון.

הבעיות שנדונו בישיבה זאת היו אשקלון, רמלה ובית שמש. במקומות אלה היה צורך בפתרון בעיות נקודתיות של אנשים שהודחו או שהיה צורך לקדם אותם במנגנון המפלגתי או העירוני. בדרך כלל הוועדה לא הכריעה בדבר אלא שמעה דיווחים על הקמת ועדות אד-הוק בנות שלושה חברים לטיפול בבעיות הנ"ל.¹⁹⁹

בישיבה השנייה בפברואר דנו חברי הוועדה במצב המפלגה בקריית אונו שהייתה מפוצלת בין היישוב הוותיק לבין המעברה ובכבוד שיש לתת לחבר מפא"י בשם אליהו סעדון על פעילותו למען מפא"י. הדיון הפרטני ואפילו הקטנוני בנושא הביא את אשכול לשאול "אם במפלגה נעשה הרבה בכדי להצמיח עסקנות קצת אחרת, ואם אתם רוצים – ציבור קצת אחר?". אשכול אף תהה בקול רם אם לא צריך לפעול גם לשינוי התפישות המקובלות בחברה הישראלית: "זו עבודת חינוך, ולא אגיד אפילו ל-4 שנים, אלא לפחות ל-10 שנים, עד שהילדים בני 8 יהיו בני 18". בעקבות דרישתו נבחרה ועדה בת חמישה חברים, רובם מ"מנהלי המפלגה" ועסקנים בכירים בעצמם: זאב הרינג, חיה סלוצקי, אשר ידלין,²⁰⁰ בכור שיטריט ושרגא נצר ש"נסו לגבש הצעות כיצד לשנות את פני העסקנות במפלגה". אשכול תדרך את הוועדה: "אני אתן לכם איזה 'טיפ'. אני הייתי יושב על זה קודם כל עם כמה אנשים מרכזיים במפלגה, וקודם כל עם המזכיר [אלמוגי], כי זו שאלה כללית של המפלגה. לעורר את השאלה הזאת קל יותר מאשר למצוא לה פתרון".²⁰¹ כלומר, בכירי העסקנים נדרשו להיוועץ בעסקנים נוספים כיצד לאפשר לדור חדש של עסקנים לצמוח במפלגה. גישה זו של אשכול משמעה מניעת מהפכות חריפות בניגול היומיומי של מפא"י כדי לאפשר שינוי הדרגתי שלא יעורר אנטגוניזם בקרב ההנהגה הקיימת.

בהמשך הישיבה דנו חברי הוועדה באופן פרטני בבעיותיהם של עסקנים שונים בלוד, באשקלון ובאשדוד. כולם עסקנים בני עדות המזרח שהמפלגה נעזרה בהם בבחירות לכנסת והייתה אמורה לגמול להם באופן כלשהו ב"סידור עבודה". הדוגמא הבולטת לכך היה הדיון בגורלו של שמעון כהן, עסקן יוצא מרוקו שכיהן כסגן ראש העיר לוד "שלא בפועל" (כלומר ללא שכר) ואשר הובטח לו על ידי ראשי מפא"י (אלמוגי, יוספטל והרינג) גמול על תמיכתו ברשימת מפא"י בבחירות המקומיות. הוא דרש "עבודה גדולה" וסירב להצעה לעבוד בחברת מקורות. הוא היה מוכן לכהן כסגן ראש העיר בשכר, או בוועד

¹⁹⁸ ראוי לציין שבשלוש ישיבות הוועדה ב-1960 השתתף רק מיעוט מחברי הוועדה: 8 השתתפו ב-5 בפברואר, 13 השתתפו ב-19 בפברואר ו-6 השתתפו ב-14 ביוני.

¹⁹⁹ ישיבת הוועדה לעניינים חברתיים, 5 בפברואר 1960, אמ"ע, 73 – 1960 – 7 – 2.

²⁰⁰ במקור כתוב "א' ידלין". לדעתי זהו אשר ידלין ולא אהרון ידלין כי בישיבה ב-10 במרס 1960 כתוב במפורש "אשר ידלין".

²⁰¹ ישיבת הוועדה לעניינים חברתיים, 19 בפברואר 1960, אמ"ע, 73 – 1960 – 7 – 2.

בישיבת הוועדה ב-10 מרס דיווחה גז כי הצעות הוועדה לכהן לעבור מלוד לתל אביב, בה יקבל עבודה – עלו בתוהו. לפיכך המליץ וייסמן כי כהן יקבל בכל זאת תפקיד של סגן ראש עיריית לוד הלכה למעשה. מיכה שביט התנגד לכך בתוקף בטענה שכהן הוא יוצא מרוקו ולכן מינויו לתפקיד יעורר התמרמרות בקרב יוצאי טוניסיה שמספרם בלוד היה גדול ממספרם של יוצאי מרוקו, מה עוד שהם זלזלו בכהן וראו בו "פרזיט". לבסוף התקבלה הצעתו של יצחק קורן להשאיר את כהן כסגן ראש העיר ולהפיש לו איזו שהיא עבודה בלוד.²⁰³

אין ספק שדוגמא אישית זאת של עסקן מפלגתי, בעל כישורים מועטים ודרישות גדולות לכיבודים ולגמול חומרי, ממחישה מדוע סבר אשכול שיש צורך בשינוי פני העסקנות המפלגתית. אולם לא מצאתי בארכיון מפלגת העבודה את תוצאות פעולת ועדת החמישה שנבחרה בישיבה ב-19 בפברואר 1960.

בישיבה האחרונה של ועדת אשכול (בתקופה בה דן הפרק הנוכחי) שהגיעה לידי, ביוני 1960, דנו חברי הוועדה במצב הסניף בירושלים.²⁰⁴ בישיבה השתתפו גם 17 חברי מזכירות הסניף בירושלים, 4 מנציגי מפא"י בעיריית ירושלים ו-6 מחברי מפא"י במועצת פועלי ירושלים. יחד עם 6 מחברי ועדת אשכול השתתפו בישיבה בסך הכל 33 משתתפים, כך שלא יכלה להיווצר אווירה אינטימית ודיסקרטית כמו בישיבות בפברואר 1960. אשכול הציג את הבעיה: יש בסניף שני פלגים – פלג ותיק שהנהיג במשך שנים את הסניף, ופלג של אנשי עדות המזרח, הצעירים ובני השכונות. הפלג הוותיק רואה בפלג השני סיעה המבקשת להשתלט על הסניף ודורש לפסול את תוצאות הבחירות הפנימיות למזכירות הסניף כי "ב-17 אגורות אפשר להיות חבר מפלגה"; ואילו הפלג השני דורש לקיים את תוצאות הבחירות הנ"ל. אשכול הגיע למסקנה כי אין מחלוקת ערכית ורעיונית על הדרך אלא מחלוקת אישית. אשכול הצביע על השינוי בין מפא"י היישובית לבין מפא"י שלאחר קום המדינה. בתקופה הקודמת יצא חבר מפא"י לשליחות בעסקנות וידע כי יש אפשרות שבתום שליחות זו, אם לא ירצו בהמשך פעילותו הוא יחזור לשליחות שאינה עסקנות – כלומר להתיישבות החקלאית. אך "מהדברים ששמענו מתקבל הרושם שהאנשים היושבים כאן, זהו כל עניינים [עניינים]; זו המפלגה; זו חייה; יש לי תפקיד או אין לי תפקיד". אשכול הזהיר את בעלי השאיפות הפוליטיות: "נניח שאתה הצלחת לטפס בסולם וכעבור 5-10 שנים יבואו

²⁰² שמעון כהן נבחר כאחד משלושת סגני ראש עיריית לוד ב-14 בדצמבר 1959 (הממונה על המחוז י' גוברניק אל מנהל המחלקה לעיריות במשרד הפנים, 20 בדצמבר 1959, ג"מ, 20/2636/ג).

²⁰³ ישיבת הוועדה לעניינים חברתיים, 10 במרס 1960, אמ"ע, 220 – 1960 – 7 – 2.
²⁰⁴ על פעילות הוועדה בשנים הבאות ראו להלן פרק חמישי, סעיף א, תת-סעיף 1.

205 בסופו של הדיון הוחלט להקים ועדה שמסרה באותו יום את מסקנותיה. אשכול עבר על המלצות הוועדה, והוסיף והוריד ממסקנותיה בכתב ידו. נספח א לפרק רביעי הוא טיוטה להמלצות הסופיות.

ב-22 ביוני הביא אשכול את מסקנות הוועדה לישיבה משותפת של מזכירות הסניף בירושלים עם נציגי מפא"י במועצת הפועלים ובעיריית ירושלים. אשכול הקריא את ההמלצות. סעיף ראשון קבע כי "לא יהיו מעתה קיימות מסגרות סיעתיות שבהן חברים יקבלו החלטות אשר מחייבות אותם למשמעת סיעתית, ואין לקיים במוסדות המפלגה וההסתדרות התייעצויות הנושאות אופי סיעתי". בדברי ההסבר לסעיף זה הטיף אשכול בכל לשון לבטל את משטר הסיעות בסניף בירושלים. הלשון בא נקט הראתה שהוא היה ממש רדוף מזיכרונותיו מהפילוג במפא"י ב-1944.

סעיף 2: "הוועדה מעריכה את הפעולה ההסברתית והחינוכית בתוך חוגי הצעירים והנוער בירושלים. כדי שפעולה זו תמלא את ייעודה תבחר מזכירות הסניף בוועדה... מזכירות הסניף תהיה אחראית לפעולות בתוך חוגי הצעירים. תקציב הפעולות לחוגי הצעירים יהווה חלק מתקציב הפעולות של סניף המפלגה." בדברי ההסבר של אשכול לסעיף זה הוא הסביר את החשיבות העצומה שיש בכך שחברי המפלגה נרתמים להרחבת המפלגה, בין השאר על ידי הופעה להרצאות ונאומים, **במשותף** ולא על ידי קבלני קולות שהופכים את המצטרפים החדשים למפלגה ל"דומינה [נחלה פיאודלית] שלהם".

הסעיף השלישי דחה את דרישת הוותיקים לקיים בחירות חדשות – "אין בדעת הוועדה להמליץ על בחירות למוסדות המפלגה (המועצה, המזכירות). לדעת הוועדה יש לאפשר למזכירות הסניף הקיימת לפעול בהרכבה המלא למען שתף בפעילותה את כל החוגים והחברים הן במסגרת השכונות, האיגוד המקצועי, העדות וחוגי החברים. חובה חברית היא ומוסרית לעודד, לעזור ולאפשר לכל החברים לעבוד בתוך הציבור ולנהל פעולה הסברתית וחינוכית בתוכו. – מאליו מובן שמטרות אלה תושגנה אם תפסק כל חתירה אישית בין חברי הסניף..." בתשובה לשאלתה של יהודית גינזבורג: "איך עושים את זאת?" ענה אשכול: "על זה דיברתי בסעיפים אל"ף ובי"ת. אבל אם את שואלת, איך עושים את זאת, הרי זה אומר שאתם שתי מפלגות ואין אתם צריכים אותנו".

²⁰⁵ ישיבת מזכירות המפלגה בירושלים בהשתתפות ועדת אשכול, חברינו במזכירות המועצה וסיעתנו בעיריית ירושלים, 14 ביוני 1960, אמ"ע, 72 – 1959 – 7 – 2.

ראוי לציון כי בטיוטה להמלצות (נספח א לפרק רביעי) היה כתוב סעיף רביעי: "לברר את האפשרות של צירוף 3-5 חברים מרכזיים מוסכמים למזכירות הקיימת", אך אשכול מחק סעיף זה והסעיף לא הופיע בהמלצות הסופיות. (סעיפים 5-7 אותם הוסיף בכתב ידו לטיוטה שולבו בסופו של דבר בתוך שלושת הסעיפים של ההמלצות הסופיות). אולם בדברי ההסבר של אשכול למסקנות הוא שב והעלה את האפשרות כי בעוד מספר חודשים יהיה ניתן לצרף 6-7 חברים מרכזיים ומוסכמים על הכל למזכירות – אלא שאשכול לא רצה לקבוע מסמרות, ולא הכליל זאת במסקנות הרשמיות של הוועדה.

בעקבות הוויכוח הכללי בו נטלו חלק יושב-ראש הסניף משה ברעם²⁰⁶ ואחרים שב אשכול והדגיש כי הטיפול בדור הצעיר ובעדות המזרח הוא עניינה של מזכירות הסניף ולא של סיעות נפרדות וכי הרחבת הסניף היא למען כל המפלגה ולא ל"בעלי מונופולין" – קבלני קולות. אשכול הסביר כי על פעילות המפלגה להתאים לדור הצעיר ששוב אינו מעוניין בהרצאות ארוכות:

לפני 30-40 שנה היו אנשים מסוגלים לשמוע את טבנקין 3-4 שעות, וחברות היו סורגות גב שלם. ועכשיו זהו קצת אחרת. איני יודע אם המצב הרבה יותר גרוע, אבל המצב הוא אחר... פעם היה סניף אחד בתל אביב. אולם כיום אם תאסוף את כולם יחד לאספה אחת, את כל גוויני קיבוץ הגלויות והגילים שישנם במפלגת פועלי ארץ-ישראל] – אספה כזו אינה באה בחשבון. אותו הנואם ואותו המחנך לא יוכל להסתגל לכל מיני מנטליות, לכל יכולת השמיעה ולכל יכולת הקליטה של העניין. אם כך, תגיע להקמת תאים כאלה [המייצגים צבורים שונים]. אתה מוכרח להגיע. אם אתה מגיע לתאים, יש בזה סכנה, ואיני רוצה שיסגרו גם לי את הדרך לפעול שם.

בתום הישיבה הודיע היושב-ראש ברעם כי "כולנו ראינו בוועדת אשכול לא רק הסמכות המוסרית של מרכז התנועה, אלא גם ראינו אותה בחזקת בוררים, כי זה היה בהסכמה הדדית של כל הנוגעים וכל הנוגעים בדבר. אני רוצה שאחרי שתתקבלנה מסקנות סופיות... נראה בזה פשרה למצב הקיים, ולאפשר שעל פי המסקנות האלה ננסה לחיות איזו תקופה מסוימת... אני מבקש... שנראה את הצו גם מבחינה תנועתית ושנתגבר על דברים מאוד קשים ונראה את המוטל עלינו... נחזיר לעצמנו את אפשרות הפעולה המשותפת".²⁰⁷

בפעילותו זאת של אשכול עולה מקומו המרכזי של אשכול במפא"י שבאותה תקופה שינתה את פניה למפלגה גדולה יותר ומגוונת יותר ונדרשה להתאים את עצמה הן לצרכים חדשים במדינה והן לאוכלוסיית חברים חדשה. אשכול לא ביקש לחולל רפורמה מקיפה במפלגה כדי להתאימה למצב החדש אלא להשתמש בכלים הארגוניים הקודמים – מוסדות נבחרים גדולים ומצומצמים ולצדם ועדות אד-הוק שונות – כדי לקלוט חברים חדשים וכדי לפעול במציאות משתנה. בה בעת הוא דחה את גישתם הסתגרנית של חלק מוותיקי המפלגה שביקשו לשמר בידם בכל מחיר את מלוא עמדות המפתח.

²⁰⁶ משה ברעם (1911-1986) נולד ברוסיה ועלה ב-1931. נבחר ב-1943 לתפקיד מזכיר סניף מפא"י בירושלים וב-1948 לתפקיד מזכיר מועצת פועלי ירושלים. חבר מועצת עיריית ירושלים, 1955-1959. ח"כ מטעם מפא"י והעבודה, 1959-1977 ולימים שר העבודה.

²⁰⁷ פגישה משותפת של מזכירות סניף מפא"י בירושלים, חברי מזכירות מועצת פועלי ירושלים והסיעה בעירייה, 22 בינוי 1960, אמ"ע, 73 – 1960 – 7 – 2.

8.7.4: השתתפות אשכול בבחירת הוועדה המרכזת של ההסתדרות

בדיון במזכירות מפא"י באפריל 1960 הציג מזכיר המפלגה אלמוגי מכתב ממזכ"ל ההסתדרות לבון בו דרש ממזכירות המפלגה לפעול לבחירת חברי הוועדה המרכזת של ההסתדרות – מוסד שנדרש לבחירה מחודשת בעקבות ועידת ההסתדרות בפברואר, מה עוד שלבון ביקש למנות אנשים חדשים לוועדה. אלמוגי הציע למנות ועדה שתורכב מגולדה מאיר, אשכול ומרדכי נמיר. אשכול ביקש שלא להיכלל בוועדה משתי סיבות: "האמינו לי שאני מתמוטט [מעומס עבודה], ועם לבון לא קל לי להידבר ברגע זה". לכן הציע אשכול כי אלמוגי ייכנס לעניין. אלמוגי אמר שבכל מקרה יטפל בעניין אך "לא יתכן שאנחנו נתחיל להקים ועדה מרכזת ללא השתתפותו, אפילו [לפחות] הפורמלית של אשכול (אשכול: מדוע?) בגלל אלף סיבות" והצליח לחייב את אשכול להשתתף בוועדה.²⁰⁸ אירוע זה מהווה המחשה נוספת למעמדו החשוב של אשכול במפא"י.

9.7.4: שאלת הדור הצעיר במפא"י – 1960

כפי שציינתי לעיל החלטות מזכירות מפא"י בכינוסיה בכפר הירוק בנובמבר-דצמבר 1958 לא הוגשו והמתח הפנימי במפלגה לא פסק. כתוצאה מכך החליט מזכיר המפלגה יוסף אלמוגי באוגוסט 1960 לכנס את מרכז מפא"י כדי לדון בנושא, זאת כחלק מדיון כללי בבעיותיו השונות של הדור הצעיר בישראל. בין 42 הדוברים שהעלו טיעונים שונים היה גם אשכול. אם בדיון במזכירות מפא"י בכפר הירוק בדצמבר 1958 קרא אשכול לפעול למען עבודה עברית הרי הפעם חזר ל"תרופה" ציונית ותיקה – התיישבות. אשכול הציע לדור הצעיר ליישב את חבל הארץ שבין באר שבע לבין רצועת עזה – "חבל הבשור" שנקרא לימים "חבל אשכול". בדבריו התווכח אשכול עם אשר ידלין שטען כי התיישבות אינה מושכת כבר את הדור הצעיר. אשכול אף טען כי "במפעל זה אנו הולכים לבנות בסיס חברתי אחר לחייה של המדינה. איננו שבעים רצון מתל אביב, ולא מפני שהיא גדולה. אף אחד מהיושבים כאן אינו מתלהב מז'אנר החיים של תל אביב".²⁰⁹

בכך אנו רואים שוב, כמו במשבר עם גיורא יוספטל וכמו בטיפולו בסניף מפא"י בירושלים, כי אשכול התנגד לשינויים דרמטיים בחיי מפא"י והמדינה כתשובה למשבר עם הדור הצעיר. הוא היה מוכן לשינויים ולתיקונים תוספתיים (אינקרמנטליים), ולא לשינויים מהותיים כפי שדרשו "הצעירים", למשל בחירות מקדימות (פריימריס) לקביעת מועמדי מפא"י למשרות ציבוריות.

אשכול חזר גם לגישה השלילית אותה הפגין כלפי תל אביב ב-1933 בעת שהציע להקים עיר חדשה בעמק חפר: "לנו נחוץ הדבר בשביל לשבור במקצת את גאון עוזה של תל אביב – עיר סדום עם כל הוונדא [המרדנות] שלה".²¹⁰ העובדה שבינתיים, ב-1959, זכתה מפא"י בראשות עיריית תל אביב,²¹¹

²⁰⁸ ישיבת מזכירות מפא"י, 1 באפריל 1960, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות, ינואר-יוני 60.

²⁰⁹ ישיבת מרכז מפא"י, 4 באוגוסט 1960, אמ"ע, 78 – 1960 – 23 – 2. וכן למפרום-צורף, עמ' 347 – 348, 353 – 355. דברי אשכול מזכירים את דבריו בכנס הכפר הירוק ב-1951 כאשר קרא לצעירי המפלגה לצאת ליישובים החדשים כמדריכים (ראו לעיל פרק שני, סעיף ב).

²¹⁰ אשכול אל המרכז החקלאי, 12 באוקטובר 1933, אי"ע, 609 – 1 – 235 – IV. וכן למפרום-צורף, עמ' 118-119.

אשכול שב על המנטרה של הגברת ההתיישבות גם ביישבת המרכז שהתקיימה לאחר שבוע. הוא טען כי מטרת תנועת העבודה הציונית לא הייתה רק חידוש העצמאות וקיבוץ גלויות אלא גם את "תיקון עולמנו, תיקון החברה... עשינו את המלאכה [לגבי הקמת המדינה וקליטת עלייה] אבל זה לא משחרר אותנו מהגישה החלוצית". אשכול הדגיש את הפנייה לתלמידי י"א בבתי הספר התיכוניים – השביעיסטים שיש להפנותם לחלוציות ולהתיישבות, אם כי לא בהכרח התיישבות חקלאית. לדוגמה – ההתיישבות התעשייתית בדימונה. אולם לא די בנוער ואשכול קרא לפעולה משותפת בה ייטלו חלק "מרכז המפלגה, עם מורי מפא"י ורופאי מפא"י ומחנכי מפא"י – אולי לזה כל אחד צריך לעשות מחדש איזה מהפכה גדולה בראשו, בלבו, ואולי קודם צריך לעבוד על הרבבות והאלפים הללו". אולם עם כל ההתלהבות החלוצית של אשכול הוא השאיר למפלגתו פתח מילוט: "צריך להניח בראש הפסגה את הדבר הזה לדור הזה ואולי **לדור בעוד 20 שנה**, [ההדגשה שלי, א.ל.] צריך לעבוד עבודת חריש עמוקה".²¹² גם בן-גוריון ויוספטל העלו הצעות להתיישבות חקלאית ועירונית.

בדברי הסיכום של אלמוגי הוא הסביר כי לכינוס היו שלוש מטרות: לעורר מחשבה על מצב הדור הצעיר, להגיע למסקנות על דרכי פעולה ולסכם תכנית ארגונית של המפלגה. הוא הודה כי רק המטרה הראשונה הוגשמה. הוא הביא למרכז "החלטות כלליות" ובהן "לעורר את הכרתו הציבורית והמדינית של הדור הצעיר", ולהטיל על מזכירות מפא"י "להעמיד לרשות המחלקה לחוגי הצעירים את האמצעים הדרושים להרחבת הפעולה". כמו כן הציע לאמץ את תכנית ההתיישבות שהציג אשכול ואת תכניתו של יוספטל לאכלוס עיירות הפיתוח. המרכז אימץ את הצעותיו של אלמוגי.²¹³

10.ד.4: שאלת החברים הערבים במפא"י

בקיץ 1960, לראשונה מזה שנים, עלתה לדיון במזכירות שאלת מצבם של ערביי ישראל. את הדיון יזם ראש המחלקה הערבית אבא חושי,²¹⁴ זאת בהמשך להחלטת הנהגת ההסתדרות בראשותו של לבון לפתוח את שעריה לפני ערבים.²¹⁵ משה דיין הציע לצאת בתנופת פיתוח לכפר הערבי ובדרך זאת לקרב את האוכלוסייה הערבית למדינת ישראל. אשכול התמקד בסוגיית כניסת אזרחי ישראל הערבים לשורות מפא"י. אשכול התנגד בתוקף לכניסתם למפלגה ובדרך אגב הסתייג גם מיזמתו של שר החקלאות דיין להגדיל את התקציבים לכפרים הערבים כי "יש לנו עוד איזה דברים... אנחנו צריכים להשקיע בהתיישבות הצעירה הקיימת 300 מיליון ל"י... יש משכנות עוני ומעברות ואלוהים יעזור ותהיה עלייה,

²¹¹ זאת לאחר כחמישים שנות שלטון הציונים הכלליים, למעט כהונתו הקצרה של דוד (אפרים) בלוח (בלומנפלד), איש אחדות העבודה (ההיסטורית), 1925-1927.

²¹² ישיבת מרכז מפא"י, 11 באוגוסט 1960, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות, יולי-דצמבר 1960.

²¹³ ישיבת מרכז מפא"י, 11 באוגוסט 1960, אמ"ע, 78 – 1960 – 23 – 2.

²¹⁴ טבת קלב"ן, עמ' 360.

²¹⁵ יוסי אמיתי, "המיעוט הערבי בישראל: שנות הממשל הצבאי, 1948-1966", עצמאות 50 השנים הראשונות, עורכת אניטה שפירא, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 129-148 (להלן אמיתי תשנ"ח).

²¹⁶ בסופו של דבר הוחלט להמשיך בעתיד בדיון בנושא, אולם המשבר

בגלל מאבקה של הסתדרות המורים דחק את הנושא מטיפולה של מזכירות מפא"י בשבועות הבאים.²¹⁷

11.7.4: תפקידו של אשכול בניהול משברים קואליציוניים

ב-15 בדצמבר 1957 פרץ משבר חריף בממשלה כאשר הגיש השר ישראל ברזלי ממפ"ם שאילתא לראש הממשלה על נסיעתם של הרמטכ"ל משה דיין ומנכ"ל משרד הביטחון שמעון פרס לגרמניה – נסיעה שנועדה לדון בסיוע צבאי גרמני לישראל כולל מסירת שתי צוללות לחיל הים הישראלי. בעקבות זאת הובאה הנסיעה לאישור הממשלה, ואושרה ברוב דחוק: 7 בעד, 6 נגד (שרי אחדות העבודה, מפ"ם, הפרוגרסיבים והשר יוסף בורג מהמפד"ל), ו-2 נמנעים (ממפא"י). אולם הנושא לא תם בין כותלי הממשלה. אנשי אחדות העבודה הדליפו את העניין לעיתונם המפלגתי – "למרחב". סיעת "חרות" הגישה הצעת אי אמון בממשלה, וסיעת אחדות העבודה נמנעה מהצבעה. לפיכך דרש בן-גוריון את התפטרות שרי אחדות העבודה בשל הפגיעה בעקרונות האחריות הקולקטיבית ובשל הדלפת ביטחוניים. אולם, למעשה, על הפרק עמדה גם שאלת יחסיה של מדינת ישראל עם גרמניה המערבית.²¹⁸

משפרץ המשבר הציג אשכול בישיבת המזכירות והסיעה בכנסת עמדה קיצונית ביותר נגד אחדות העבודה. "אני נמנה על החברים המעטים שאינם טוענים שזו הקואליציה הכי טובה". הוא טען כי יש להפגין בפני אחדות העבודה את אותה עמדה קשוחה שהפגינה ממשלת שרת בפני הציונים הכלליים ביוני 1955, כאשר שרת התפטר והקים ממשלה חדשה בלעדיהם. אשכול האשים את אחדות העבודה כי הם "חושבים להפוך את הממשלה לסיעה ב ממפא"י" כשכוונתו הייתה שאחדות העבודה דרשה התייעצות מוקדמת, ולמעשה זכות וטו, על החלטות הממשלה. כתרופה למצב הציג אשכול לאמץ את השיטה הבריטית בה יכול ראש הממשלה לפטר שר מתפקידו – בשונה מהמצב בישראל בו ראש הממשלה היה חייב להגיש את התפטרותו לנשיא ולקוות שיוכל להקים ממשלה חדשה ללא השר שהוא מבקש להיפטר ממנו.²¹⁹ לאחר מכן שיתף בן-גוריון את אשכול בפגישתו עם מנהיגי המפד"ל משה חיים שפירא ויוסף בורג,²²⁰ ועם נציגי הפרוגרסיבים ואחדות העבודה.²²¹ למרות עמדתו הקיצונית בתחילה נגד אחדות העבודה, הרי בישיבת "חברינו" שהתקיימה לאחר שבוע ביקש אשכול להקל במעט את התנאים שהגיש בן-גוריון לאחדות העבודה ובן-גוריון השיב שימסור את ההכרעה למרכז מפא"י.²²²

בדיון הציג אשכול, בתמיכת בן-גוריון, את "תכנית אשכול" בת שש נקודות לפתרון המשבר. תכנית זאת ביססה את ליכוד הממשלה על ידי התחייבות מחודשת לקווי היסוד, למניעת הדלפות, איסור על הימנעות

²¹⁶ ישיבת מזכירות מפא"י, 3 ביוני 1960, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות, ינואר-יוני 60.

²¹⁷ אמ"ע, 57 – 1960 – 24 – 2.

²¹⁸ קורן-שפירא, עמ' 255-256. יחיעם ויץ, "הדרך לגרמניה האחרת" – דוד בן-גוריון ויחסו לגרמניה, 1960-1952, עמ' 50 השנים הראשונות, עורכת א' שפירא, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 245-266 (להן ויץ תשנ"ח).

²¹⁹ ישיבה משותפת של המזכירות עם סיעתנו בכנסת, 21 בדצמבר 1957, אי"א, מפלגה-מרכז-מזכירות, 57.

²²⁰ יומן בן-גוריון באינטרנט, 25 בדצמבר 1957.

²²¹ יומן בן-גוריון באינטרנט, 29 בדצמבר 1957.

²²² יומן בן-גוריון באינטרנט, 29 בדצמבר 1957.

²²³ המרכז קיבל את "תכנית אשכול", אך אחדות העבודה סירבה לתנאים אלה. כתוצאה מכך הגיש בן-גוריון את התפטרותו לנשיא בן-צבי ב-31 בדצמבר. לאחר מכן הוא הקים ממשלה חדשה (הממשלה השמינית במניין הממשלות) בהרכב קואליציוני זהה אחרי שמפ"ם ואחדות העבודה קיבלו את עיקרי התכנית. המשבר עם אחדות העבודה הראה את מעמדו הבכיר ואת השפעתו של אשכול לא רק במפא"י אלא גם במדינה.

במרס 1959 שב והתעורר משבר עם אחדות העבודה ושוב על רקע יצוא נשק לגרמניה. זאת אחרי שבן-גוריון העיר בדיון על תקציב מטבע החוץ בישיבת הממשלה כי ישראל מייצאת נשק לגרמניה המערבית והשר ברזילי ממפ"ם הביע התנגדות לכך וביקש דיון בנושא.²²⁴ באפריל שלחו שרי אחדות העבודה לבן-גוריון מכתב בו הביעו התנגדות לייצוא נשק לגרמניה – כל עוד הממשלה לא אישרה זאת. בן-גוריון השיב כי הממשלה אשרה למשרד הביטחון לייצא נשק לכל מדינה שמשרד החוץ אינו מתנגד לכך. ב-24 ביוני 1959 נחשף המשבר לאחר שהעיתון הגרמני "דר שפיגל" פרסם את קיומה של עסקת הנשק עם גרמניה. בעקבות זאת הגישה סיעת מק"י הצעת אי אמון בממשלה ב-29 בחודש. חברי אחדות העבודה הודיעו כי יצביעו בכנסת נגד העסקה. שרי הסיעה טענו כי לא אישרו את עסקת הנשק, ואילו מזכירות הממשלה הביאה ראיות לכך שהעסקה אושרה כבר ב-14 בדצמבר 1958 ושוב ב-18 בינואר 1959.

ואכן בישיבת הממשלה ב-14 בדצמבר 1958 בה השתתפו השרים משה כרמל וישראל ברי-הודה (אך לא נשאו דברים) יזם בן-גוריון דיון בסעיף "מכירת נשק". במהלך דיון קצר ניסה בן-גוריון לעשות מניפולציה על חברי הממשלה כדי שיאשרו את מכירת הנשק ללא דיון מעמיק: (א) הוא הסביר כי רק מטעמים פורמליים, לפי דרישת היועץ המשפטי של משרד הביטחון, הוא מעלה את הנושא, אף שיש לו ספק אם המושג "כלי ירייה" נכלל במושג הרחב יותר "נשק". (ב) הוא הבליע את כך שמדובר באישור **בדיעבד** של עסקת נשק שנעשתה ב-28 באוקטובר 1958 בכך שאמר תחילה "מכרנו" ואחר כך "קיבלנו **עכשיו** [ההדגשה שלי, א.ל.]. הזמנה גדולה". (ג) הוא הדגיש מאוד שהנשק לא יימכר למדינות דרום אמריקה, זאת לפי המלצת משרד החוץ שחשש מהסכסוכים הפנימיים ביבשת זאת. (לא לחינם הדגיש בן-גוריון שהנשק לא יימכר לדרום אמריקה שכן במרס 1958 נתגלה שמטוס ישראלי שחנה באלג'יריה נשא עמו נשק לדרום אמריקה. משרד החוץ לא ידע מראש על יצוא הנשק לשם ושרת החוץ מאיר הגישה את התפטרותה ולאחר מכן חזרה בה.²²⁵) רק לאחר שאלות מפורשות של השרים רוזן ובנטוב השיב בן-גוריון שהנשק מיועד למדינות באירופה: "הולנד, גרמניה, אולי גם איטליה" ולאחר מכן שב והזכיר את הולנד. (ד) בן-גוריון ביקש וקיבל רישיון כללי למכירת נשק למדינות שמשרד החוץ אינו מתנגד ולא

²²³ ישיבת מרכז מפא"י, 30 בדצמבר 1957, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות, 57-59.

²²⁴ ישיבת הממשלה ב-29 במרס 1958, תרשומת ישיבות הממשלה השמינית, כ"ג, ג"מ, הספרייה.

²²⁵ "גולדה מאיר התפטרה וחזרה בה, מתיחות בין שרת החוץ ומשרד הביטחון", מעריב, 9 במרס 1958, עמ' 1. "הוויכוח בין משרדי החוץ והביטחון, האם צריכה ישראל למכור נשק לארצות באמריקה הלטינית", מעריב, 14 במרס 1958, עמ' 2.

226 בפרוטוקול הישיבה שהתקיימה ב-18 בינואר 1959 לא מצאתי את

האישור לעסקה, אולם הפרוטוקול אינו מלא.²²⁷

בדיון במרכז מפא"י ב-28 ביוני דרש אשכול בתוקף מאחדות העבודה לחזור בה מאיומה להצביע בכנסת נגד העסקה, או שתצא מהממשלה בהתאם ל"תכנית אשכול" מדצמבר 1957. המרכז קיבל החלטה המייפה את כוחם של שרי מפא"י להחליט על כל הצעדים לגבי הקואליציה לאחר ישיבת הממשלה ב-29 ביוני – כלומר "שטר פתוח" לגבי האפשרות להגיש את התפטרות הממשלה לנשיא.²²⁸ בן-גוריון אימץ את הקו התקיף. הוא הביא את עסקת הנשק לאישור הממשלה ב-30 ביוני, והיא אושרה למרות התנגדות שרי מפ"ם ואחדות העבודה. הכנסת אישרה את העסקה ב-2 ביולי ברוב של 57 – רוב שהושג רק בזכות חברי הכנסת של הציונים הכלליים שתמכו הממשלה – נגד 54 חברי כנסת בהם נכללו "חרות", מק"י ואף חברי כנסת מהקואליציה: אחדות העבודה, מפ"ם וחלק מהמפד"ל. בעקבות ההצבעה בכנסת דרש בן-גוריון את התפטרות שרי מפ"ם ואחדות העבודה. אלה סרבו להתפטר ולכן הגיש בן-גוריון את התפטרותו לנשיא ב-5 ביולי. מכיוון שלא עלה בידי בן-גוריון להקים ממשלה חדשה, נשארה הממשלה כממשלת מעבר עד לאחר הבחירות לכנסת הרביעית ב-3 בנובמבר 1959.²²⁹

²²⁶ ישיבת הממשלה, 14 בדצמבר 1958, *תרשומת ישיבות הממשלה השמינית*, י"ז, ג"מ, הספרייה.
²²⁷ בעמוד השער של הישיבה ב-18 בינואר 1959 מופיעים שלושה סעיפים שאין להם זכר בפרוטוקול עצמו: 209 – עשיית כלי נשק; 210 – הרשאה לפי חוק נכסי המדינה (מנהל הלשכה לסיוע טכני); 211 – הענקת סמכויות לפי פקודת סימני סחורות. *תרשומת ישיבות הממשלה השמינית*, י"ט, ג"מ, הספרייה.
²²⁸ ישיבת מרכז מפא"י, 28 ביוני 1959, אמ"ע, 75 – 1959 – 23 – 2.
²²⁹ קורן-שפירא, עמ' 258-259. שמואל שיחור, 1958-1961, *יומן אירועי שלוש השנים*, תל אביב, 1961 (להלן *שיחור* 1961), עמ' 40-42.

5.ה: פעילות ממשלתית נוספת

אשכול השפיע על ממשלת ישראל לא רק כשר האוצר אלא גם כחבר בכיר בממשלה. אביא להלן מספר נקודות מרכזיות המעידות על חשיבותו שהלכה וגברה בממשלה.

4.ה.1: התגובה לתקרית אדנא

בספטמבר 1956 יצא בן-גוריון לחופשה. אשכול מילא את מקומו כיושב-ראש מליאת הממשלה בישיבות ב-9 וב-11 בחודש. ב-11 בספטמבר, בעקבות תקרית בה נהרגו 6 חיילים באזור בית גוברין על ידי כוח של המשמר הלאומי הירדני שיצא מהכפר אדנא הציע הרמטכ"ל משה דיין, בשמו של שר הביטחון בן-גוריון, לצאת לפעולת תגמול נגד הכפר. רוב חברי הממשלה הסתייגו מפעולה נגד ישוב אזרחי שמא תחזורנה התוצאות של הפעולה בקיביה והעדיפו פעולה ישירה נגד המשמר הלאומי. אולם המשמר הלאומי, בניגוד ללגיון הערבי, התבסס על האוכלוסייה הפלסטינית המקומית בגדה המערבית ולא היה לו בסיס קבוע באזור הכפר אדנא. אשכול, אף שתמך בפעולת התגמול שהציע בן-גוריון, הבין כי אין רוב להצעה, לא העמיד אותה להצבעה, ודחה את העניין עד שבן-גוריון יחזור מחופשתו.²³⁰ ניתן להניח שאילו בן-גוריון היה שלם לחלוטין עם הצעתו הוא היה מפסיק את חופשתו, מגיע לשיבת הממשלה ועושה כל מאמץ לשכנע את השרים בחיוניות הצעתו. כתוצאה מהחלטת אשכול נדון "מצב הביטחון בגבול ירדן" בממשלה רק ב-25 בספטמבר בעת שאשכול שהה בחו"ל ואז הוחלט על פעולת תגמול בחוסאן או בצוריף – מה שהביא לפעולה בחוסאן.

4.ה.2: מבצע סיני

בספטמבר 1956 ביקר אשכול בארצות הברית. הביקור הוקדש בעיקר לענייני משרד האוצר (בונדס, מגבית, קניית מזון, וגיוס משקיעים כמו ישראל רוגוזין לתעשייה); אך גם לענייני ביטחון (ניסיון לרכוש מטוסי קרב סילוניים מקנדה מדגם אף-86); ואף להעמקת הקשר שלו עם הנהגת יהודי ארצות הברית.²³¹ במהלך שהותו שם קיבל אשכול מברק מפנחס ספיר בו הוא "מייעץ בהסכמת ב. ג. [בן-גוריון] להקדים ולשוב לפתיחת הכנסת" (ב-8 באוקטובר 1956). הדבר נראה לאשכול "קצת מסובך" והוא לא הקדים את שובו.²³² הוא גם כתב לפנחס ספיר במישרין: "על מברקך על דבר בואי ענית לך. נראה לי שאי אפשר לצאת מכאן בלי מאמץ רציני להבטיח רכישת המטוסים בתנאים מתאימים לנו. אני מטפל בדבר. הסיכויים לפי שעה אינם טובים. אם אתה חושב שמוטב לעזוב את העניין, הברק מיד".²³³

²³⁰ ישיבת הממשלה, 11 ספטמבר 1956, *תשומת ישיבות הממשלה השביעית*, י"ז, ג"מ, הספרייה.
²³¹ לוי אשכול אל אלישבע אשכול, 16, 21 ו-22 בספטמבר 1956, אי"א, מכתבי אלישבע. וכן *למפרום-צורף*, עמ' 321-322. הממשלה החליטה ב-2 בספטמבר 1956 "לאשר נסיעתו של שר האוצר בקשר למלווה הפיתוח בארצות הברית ובקנדה" – בלי כל התייחסות לשאר מטרות הנסיעה. את מקומו מילא פנחס ספיר. ישיבות הממשלה ב-2 וב-9 בספטמבר 1956, *תשומת ישיבות הממשלה השביעית*, י"ז, ג"מ, הספרייה.

²³² לוי אשכול אל אלישבע אשכול, ספטמבר 1956, אי"א, מכתבי אלישבע.
²³³ אשכול אל פנחס ספיר ויעקב ארנון, 1 באוקטובר 1956, ג"מ, פ/14/901.

רק בשובו לארץ ב-17 באוקטובר התברר לאשכול מדוע ביקש בן-גוריון שיקדים לבוא. ראש הממשלה כינס להתייעצות את גולדה מאיר, משה דיין, שמעון פרס ואשכול עליו הוא כותב "האחרון לא ידע עד עכשיו על כל ההשתלשלות", כאשר הכוונה להכנות למבצע סיני בשיתוף עם צרפת ובריטניה.²³⁴ העובדה שבן-גוריון ביקש להחזיר את אשכול משליחותו בארצות הברית מראה עד כמה הוא היה חיוני בעיני בן-גוריון שרצה בנוכחותו במוקד קבלת ההחלטות. ייתכן שלנוכח המלחמה הקרבה והולכת הצדיק בן-גוריון את ניסיונו של אשכול לרכוש את המטוסים הקנדיים, ואפשר לו להישאר בארצות הברית למשך שבועיים נוספים.

כמי שנעדר ממוקד ההחלטות קודם למלחמה לא היו לאשכול הרבה דברים לעשות לפני המלחמה. כמו שאר השרים, למעט שני נציגי מפ"ם, הוא הצביע בעד ההחלטה לצאת למבצע סיני.²³⁵ לאחר מכן נבחר אשכול לוועדה המייעצת לשר הביטחון לניהול המבצע. בוועדה נכללו גם השרים מאיר, ספיר, ברייהודה, ברזילי ופירא.²³⁶ בעת שבן-גוריון חלה ישב אשכול בראש ישיבת הממשלה שדנה בהודעת ראש הממשלה בכנסת.²³⁷

לאחר שהתקבלה ההחלטה לצאת למבצע סיני פעל אשכול כדי לממן אותה. בישיבת הממשלה ב-19 בנובמבר הוא הציע מלווה ביטחון בסך 25 מיליון ל"י והממשלה אישרה לוועדת השרים לכלכלה להכריז על מלווה רשות והיטלי חובה.²³⁸

בישיבת הממשלה ב-23 בדצמבר 1956, לאחר שהממשלה הודיעה על הסכמת ישראל לצאת מסיני, הציע בן-גוריון סיפוח זה פקטו של רצועת עזה בלי לתת זכויות אזרחיות מלאות לתושבי הרצועה בגלל סיבות דמוגרפיות. אשכול גרס כי במצב הנוכחי חייבת ישראל לצאת מכל סיני והצטרף לגישתו של בן-גוריון שאין לספח את הרצועה לישראל. הוא הוסיף לטיעונו הדמוגרפיים של בן-גוריון את הטענות הכלכלי – הצורך לדאוג לכלכלתם של 300,000 ששני שלישים מהם היו פליטים. אשכול העלה את האפשרות התיאורטית של שלטון ישראלי על הרצועה (בלי להגדיר איזה שלטון) רק על 100,000 התושבים הקבועים, אם גורם אחר היה לוקח על עצמו את הטיפול בפליטים – ובזאת דחה את הצעתו של בן-גוריון לשלטון זה פקטו על הרצועה. בן-גוריון לא העמיד את הצעתו להצבעה.²³⁹

בשעה שבמרכז מפ"א התריע אשכול בחבריו למפלגה לקבל את הגזרות הכלכליות שהביא, בגלל איומו של הממשל האמריקני, הרי בשיחה בארבע עיניים עם בן-גוריון בינואר 1957 טען בתחילה כי יש באפשרות ישראל להחזיק מעמד שלושה חודשים אם ארצות הברית תטיל עליה סנקציות ותאסור העברת כספים.²⁴⁰ למחרת, אחרי שבירר את הנושא עם אנשי משרד האוצר, הגיע למסקנה כי יש לישראל

²³⁴ יומן בן-גוריון באינטרנט, 17 באוקטובר 1956.

²³⁵ איני יכול להתייחס לדבריו בממשלה כי 42 עמודים מפרוטוקול הישיבה ב-28 באוקטובר 1956 וכל הישיבה מ-30

באוקטובר 1956 לא נחשפו לציבור.

²³⁶ ישיבת הממשלה, 29 באוקטובר [במקור כתוב 28 באוקטובר] 1956, תרשומת ישיבות הממשלה השביעית, י"ט, ג"מ,

הספרייה.

²³⁷ ישיבת הממשלה, 7 בנובמבר 1956, תרשומת ישיבות הממשלה השביעית, כ, ג"מ, הספרייה.

²³⁸ ישיבת הממשלה, 19 בנובמבר 1956, תרשומת ישיבות הממשלה השביעית, כ, ג"מ, הספרייה. עוד על סוגיה זאת ראו לעיל

סעיף ב, תת-סעיף 2.

²³⁹ ישיבת הממשלה, 23 בדצמבר 1956, תרשומת ישיבות הממשלה השביעית, כ"ב, ג"מ, הספרייה.

²⁴⁰ יומן בן-גוריון באינטרנט, 7 בינואר 1957.

²⁴¹ בישיבת "חברינו" ב-9 בינואר 1957 בראשות בן-גוריון קבעה פה אחד כי ישראל יכולה להחזיק מעמד בלי תמיכה אמריקנית ולכן יש להישאר ברצועת עזה ובחוף אילת.²⁴² למחרת השתתף אשכול שוב בישיבה מצומצמת אך בעלת אופי יותר ממלכתי. נטלו בה חלק בן-גוריון, גולדה מאיר שחזרה מעצרת האו"ם, מנכ"ל משרד החוץ ולטר איתן, מנהל מחלקת ארצות הברית יעקב הרצוג והרמטכ"ל משה דיין, כלומר חברי ממשלה ופקידים בכירים. גם כאן הוחלט לא לצאת ממצרי טירן ומרצועת עזה והוטל על אשכול ועל גיורא יוספטל להכין תכנית חירום כלכלית למקרה של סנקציות כלכליות – דבר ש"לדעת אשכול לא יהיה בכך אסון מזעזע".²⁴³

את תחושותיו האישיות לנוכח המצב הכלכלי והמדיני ביטא אשכול במכתב אל אלישבע אשכול בפברואר 1957 ובו הוא מביע דאגה יותר מאשר בפורומים מפלגתיים: "המתיחות המדינית – נדנדה וקדחת. כל יום משנה ומשתנה. הצבת הלוחצת חזקה ומאיימת. השאלה מתי הרגע האחרון והגבול האחרון. עצביי מי חזקים יותר? גם איומים וגם תחנונים ממש מן הצד ההוא בדיבור ובישוחות... המינויים התקציביים נמשכים. השותפים אינם שלמים וכל אחד דואג לתבשילו ומקדיח לו קדחתו הוא. ובתוך כל זה בינתיים זורם לו הזמן, זורם כמו מברז פתוח".²⁴⁴

בניסיון למנוע מהממשלה לשנות את דעתה נגד פינוי סיני ורצועת עזה הגישה תנועת החרות הצעה לכנסת המחייבת משאל עם בנושא. אשכול דיבר בכנסת בשם הממשלה שהתנגדה להצעה. הוא טען שמשאל העם הופך את החלטת הכנסת נגד נסיגה למיותרת וכי דמוקרטיה הנשענת על משאלי עם היא פרימיטיבית ואינה הולמת את תנאי החיים המודרניים.²⁴⁵

עד 22 בינואר 1957 פינה צה"ל את רוב סיני, והשאיר בידיו רק את רצועת עזה והחוף המערבי של מפרץ אילת – עד שארם א-שייך.²⁴⁶ בדיון בוועדת חוץ וביטחון של מרכז מפא"י בפברואר 1957 הסכים אשכול עם שאול אביגור שיש לוותר על חלק מהשטחים בסיני תמורת ערבויות אמריקניות.²⁴⁷ אולם במרס הצטרף אשכול לעמדת בן-גוריון לפנות את כל סיני ואת רצועת עזה ולהימנע מקרע עם הממשל האמריקני: "בעניין שארם א-שייך אמרנו כל הזמן: אם נוכל להגיע להסכם עם ארבע המדינות השוכנות על חוף המפרצים [ירדן, סעודיה, מצרים וישראל], אם ייכנס לשם כוח או"ם עד אשר יהיו סידורי שלום. היה זמן שאמרנו בפירוש: אם יהיו ערובות מצד ארצות הברית או ארצות אחרות... אמנם אנו אומרים שאנו נוכל לעמוד בכל סבל שיוטל עלינו, אבל הלוא מותר לדבר בינינו, כמה זמן נוכל לשאת בסבל, הרי

²⁴¹ יומן בן-גוריון באינטרנט, 8 בינואר 1957. לא מצאתי בארכיון מפלגת העבודה פרוטוקולים של הוועדה המדינית מינואר 1957.

²⁴² יומן בן-גוריון באינטרנט, 9 בינואר 1957.

²⁴³ יומן בן-גוריון באינטרנט, 10 בינואר 1957.

²⁴⁴ אשכול אל אלישבע אשכול, 18 בפברואר 1957, אי"א, מכתבי אלישבע.

²⁴⁵ ישיבת הכנסת, 13 בפברואר 1957, דברי הכנסת, XXI, עמ' 1060-1061.

²⁴⁶ אלי שאלתיאל (עורך), *דוד בן-גוריון ראש הממשלה הראשון*, ירושלים, תשנ"ז (להלן: *שאלתיאל תשנ"ז*), עמ' 338.

²⁴⁷ ישיבת ועדת חוץ וביטחון של מרכז מפא"י, 19 בפברואר 1957, אמ"ע, 2-7-1957-65.

4.ה.3: פעילות ביחסים הבין-לאומיים

מאז מבצע סיני גברה חשיבות היחסים עם צרפת. אנו רואים כי עתה אשכול היה ליותר ויותר מעורב בתחום זה, כשם שהגביר את פעילותו בכלל היחסים הבין-לאומיים של ישראל – זאת בניגוד לחוסר פעילותו בתחום היחסים הבין-לאומיים בתקופה מוקדמת יותר.²⁴⁹ כפי שציינתי לעיל²⁵⁰ אשכול היה הדמות הבכירה ביותר במגעים להקמת צינור הנפט אילת-אשקלון. ביוני 1957 ביקר אשכול שוב בצרפת, ונפגש עם ראש הממשלה מוריס בורז'ס-מונורי, שר האוצר גיארד ושרי ההגנה והחוץ.²⁵¹ בדצמבר 1957 פנה אשכול אל גיארד שעתה כיהן כראש ממשלה וביקש מימוש של הבטחתו, מהימים בהם כיהן כשר האוצר, למתן מלווה לישראל.²⁵² בסוף אוקטובר 1958 השתתף אשכול בהתייעצות עם בן-גוריון, גולדה מאיר ופנחס ספיר שבה דנו על הקשיים שהתעוררו ביחסי המסחר עם צרפת.²⁵³ במהלך השנים בהן עוסק פרק זה, ברוב המקרים בהם נסע אשכול לארצות הברית, הוא עבר בדרך בפריס ונפגש עם שרים בממשלת צרפת.

התחזקותו של אשכול בתחום היחסים הבין-לאומיים התבטאה גם בהשתתפותו בדיונים מוקדמים עם בן-גוריון, וגולדה מאיר בסוגיות שונות במדיניות החוץ הישראלית – עוד לפני שנדונו במליאת הממשלה כמו לקראת הדיון בביקורו של ארתור ריצ'רדס, שליחו המיוחד של הנשיא איזנהאואר שביקש לגייס תמיכה ל"דוקטרינת איזנהאואר" האנטי קומוניסטית.²⁵⁴

במחצית אוקטובר 1958 ייצג אשכול את ישראל בוועידת הבנק העולמי וקרן המטבע בבומביי (מומביי) שבהודו. הייתה זו עבורו טבילת אש ראשונה בפעילות דיפלומטית במדינה מהעולם השלישי השייכת לגוש המדינות הבלתי מזדהות – טבילה שכללה שיחה קשה עם שר האוצר ההודי מוררג'י דסאי שהפגין דעות אנטישמיות.²⁵⁵ כמו כן ניצל את ההזדמנות כדי להיפגש עם סגן הקנצלר ושר הכלכלה של גרמניה לודוויג ארהרד ולדון עמו על הקשרים הכלכליים בין שתי המדינות לאחר תום השילומים ב-1965 – אולם

²⁴⁸ ישיבת הממשלה, 1 במרס 1957, תרשומת ישיבות הממשלה השביעית, כ"ז, ג"מ, הספרייה. אשכול שב ותמך בהחלטה בישיבת הממשלה ב-3 במרס באומרו: "כבשנו את סיני, כבשנו את שארם א-שייך, כבשנו את רצועת עזה, אבל לא כבשנו את העולם. 'העולם' אני קורא במקרה זה לארגון האו"ם".

²⁴⁹ ראו ביאלר 1981.

²⁵⁰ ראו סעיף ג, תת-סעיף 3.

²⁵¹ יעקב צור אל ברטור ואחרים, מברק 556, 30 ביוני 1956, ג"מ, חצ/4/2347. אשכול אל אלישבע אשכול, 3 ביולי 1957 (תאריך משוער!), אי"א, מכתבי אלישבע. את התאריך קבעתי כי במכתב כתוב "יום רביעי" שמתאים ל-3 ביולי. במכתב נאמר כי אשכול מתכוון להיפגש "עוד פעם" עם ראש הממשלה, לאחר שנפגש עמו ב-30 ביוני (יום ראשון). ביום שבת 6 ביוני כבר נפגש אשכול עם בן-גוריון בארץ וביום ראשון 7 ביולי דיווח לממשלה ולהנהלת הסוכנות על ביקורו בארצות הברית ובצרפת.

²⁵² העתק מכתבו של אשכול נמצא בתוך מברק ל/590 מאשכול אל יעקב צור, 16 בדצמבר 1957, ג"מ, חצ/6/205.

²⁵³ יומן בן-גוריון באינטרנט, 29 באוקטובר 1958.

²⁵⁴ יומן בן-גוריון באינטרנט, 3 במאי 1957. הדיון התקיים בממשלה ב-7 במאי 1957, תרשומת ישיבות הממשלה השביעית,

כ"ט, ג"מ, הספרייה.

²⁵⁵ ברוך גלעד (עורך), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, כרך 13 (1958-1959), ירושלים, 2001, עמ' 883-885. לימים נבחר דסאי למשרת ראש ממשלת הודו.

אשכול נפגש גם עם שרי האוצר של ארצות הברית והולנד ועם אישים

נוספים.²⁵⁷

אשכול שב ופעל בקרב מדינות העולם השלישי כאשר ביקר במספר מדינות באפריקה ביוני-יולי 1960. באוגוסט, לאחר שובו, פנה אשכול אל שר החקלאות משה דיין, ודרש שבמגעים עם נציגי מדינות באפריקה ובאסיה יימנעו נציגי משרד החקלאות מקבלת התחייבויות כספיות "מבלי לקבל אישור המוקדם, ובכתב, של משרד האוצר".²⁵⁸ ראוי לציין כי לא נתקלתי במכתבי אזהרה כאלה קודם לכן אל שרים אחרים שהיו עשויים לתת התחייבויות כספיות בשם ממשלת ישראל כמו שר הביטחון דוד בן-גוריון ושרי החוץ משה שרת וגולדה מאיר. אני מניח שהנימה הפסקנית המבצבצת מבין השורות מעידה גם תחושה של חוסר אמון של אשכול בדיין – הבולט בצעירי מפא"י.

לקראת פגישתו של בן-גוריון עם אדנאואר בניו יורק במרס 1960 התייעץ בן-גוריון עם אשכול ועם ספיר מה לבקש מהקנצלר הגרמני. אשכול יעץ לו לבקש סיוע בשיכון ומלווה ארוך טווח להשקעה בתעשייה. בן-גוריון שמע לעצתו של אשכול וביקש מלווה ארוך טווח לצורכי פיתוח.²⁵⁹ ב-5 באוגוסט 1960 כתב אדנאואר לבן-גוריון כי הוא מסכים לבקשתו למלווה ארוך טווח לישראל.²⁶⁰ בן-גוריון כינס אליו את אשכול ואת ספיר כדי לדון בשאלה כיצד לנצל את הכסף. "הצעתי [ההדגשה שלי, א.ל.] להשקיע הכסף במפעלים גדולים בנגב... [ו]להקדיש עשרה אחוזים ליישובים בגליל", כתב בן-גוריון ביומנו²⁶¹ – כלומר בסגנון של יועץ ולא של שליט. בספטמבר יצא אשכול לבריטל כדי לדון על הנושא עם שר הכלכלה הגרמני לודוויג ארהרד בהשתתפותו של פליקס שנער. ראוי לציין כי ארהרד, בניגוד לאשכול, לא ידע על מכתבו של אדנאואר לבן-גוריון.²⁶² הפגישה הייתה עדות נוספת לתפקיד המכריע ששיחקו שר האוצר ומשרד האוצר (כזכור שנער היה עובד משרד האוצר) ביחסים עם גרמניה – ולא שרת החוץ מאיר ומשרד החוץ. מאירופה המשיך אשכול לארצות הברית כדי להיפגש עם נשיא הבנק העולמי יוג'ין בלאק ועם דגלס דילון תת-מזכיר המדינה לעניינים כלכליים. אלא שבשעה ששהה אשכול בחוץ לארץ, התעוררה בישראל במלוא עוזה "הפרשה", ועל כך אדון בפרק החמישי.

²⁵⁶ אשכול אל נחום גולדמן, 2 בנובמבר 1958, אצ"מ, Z6/1366.
²⁵⁷ אשכול אל אלישבע אשכול, אוקטובר 1958, א"א, מכתבי אלישבע. במקור כתוב 10 באוקטובר אך זו שגיאה כי אשכול כתב את המכתב לאחר הפגישה עם מוררג'י דסאי ב-17 באוקטובר.
²⁵⁸ אשכול אל משה דיין, 22 באוגוסט 1960, ג"מ, ג/321/4473.
²⁵⁹ יומן בן-גוריון באינטרנט, 28 בפברואר ו-3 במרס 1960. למפרום-צורף, עמ' 348. לפרוטוקול שיחת בן-גוריון-אדנאואר ב-14 במרס 1960, ראו שאלתיאל תשנ"ז, עמ' 429-425. יחיעם ויץ כותב כי העדיפות הראשונה של בן-גוריון בפגישתו עם אדנאואר הייתה להשיג ממנו הישגים כלכליים וביטחוניים ולא כינון יחסים דיפלומטיים (ויץ תשנ"ח).
²⁶⁰ ברוך גלעד (עורך), תעודות למדיניות החוץ של ישראל, כרך 14 (1960), ירושלים, תשנ"ז (להלן גלעד תשנ"ז), עמ' 356-357.
²⁶¹ יומן בן-גוריון באינטרנט, 26 באוגוסט 1960.
²⁶² אשכול אל פנחס ספיר ושותפיו, 4 בספטמבר 1960, ג"מ, פ/1/902. זכרון דברים מאת פ"א שנער, 8 בספטמבר 1960, ג"מ, חצ/13/3309. וכן למפרום-צורף, עמ' 348-349, 356-357, וגלעד תשנ"ז, עמ' 358-360.

4.ה.4: פעילות ביטחונית

נושא ביטחוני בעל משמעות כלכלית בגלל עלותו הגבוהה היה הקמת הכור הגרעיני בדימונה אשר ישראל השיגה הודות להתקשרותה עם צרפת ערב מלחמת סיני ולחזוה שנחתם ב-3 באוקטובר 1957.²⁶³ אהרונסון טוען כי בתחילה אשכול התנגד לפרויקט בגלל עלותו ובגלל התנגדות עקרונית לתכנית,²⁶⁴ ולאחר מכן הציע לממן את הפרויקט בעזרת משפחת רוטשילד.²⁶⁵ יתכן ואשכול שב ודן על כך עם אנשי קבוצת רוטשילד באפריל 1958 כאשר ביקר בבריסל, אף שלאשתו הוא דיווח כי דן עמם על ענייני צינור הנפט.²⁶⁶ אשכול השתתף בישיבות נוספות בנושא זה עם בן-גוריון, פנחס ספיר, קולק ופרס במאי וביוני 1958.²⁶⁷ אבנר כהן טוען כי האזכור ביומן בן-גוריון באוקטובר 1958 על "הקדשות" שהלורד רוטשילד ויהודים עשירים נוספים מוכנים לתת אינו אלא דרך למימון הפרויקט הגרעיני.²⁶⁸ אפשר כי הקשיים הכלכליים עליהם דיווח יובל אליצור ב"מעריב" בדצמבר 1958 שגרמו לכך שרק הלוואה מבנק ישראל אפשרה למדינה לשלם במועד את המשכורות לעובדי המדינה נבעו ממימון התכנית הגרעינית הישראלית.²⁶⁹

אשכול רמז לבעיה התקציבית בישיבת מזכירות מפא"י במרס 1960: "יש שני דברים בתקציב הביטחון: [הראשון הוא התקציב השוטף שנשאר] כמעט כמו שהיה בשנה שעברה עם קצת הגדלות. יש דבר שני, שבן-גוריון הרצה עליו במשך שתי שעות בממשלה ואחר כך בוועדת חוץ וביטחון, ובוזה קטונתי מלהגיע לעסק הזה".²⁷⁰

אירוע ביטחוני עליו השפיע אשכול באופן חד וברור התרחש ביולי 1958. בעקבות ריבוי התקריות בגבול עם סוריה כינס בן-גוריון ב-9 ביולי 1958 בצהריים ישיבה מיוחדת של הממשלה לדון במצב הביטחון בגבול הצפון והציע להפגיז בערב את הסורים. אשכול הביע חשש בישיבת הממשלה שמא תגובה חזקה ליריות הסורים תפריע לקבל הלוואה מהבנק לייצוא וייבוא שמשלחת שלו עמדה להגיע לישראל. כמו כן סיפר כי בהיותו בארצות הברית עודד את היהודים לבוא לבקר כתיירים והבטיח להם ששקט בישראל. לפיכך המליץ "עד כמה שאפשר להימנע מאפשרות של אי שקט", לפחות עד 15 ביולי – הביקור המתוכנן של ראשי הבנק האמריקני בישראל. שרי אחדות העבודה, כרמל וברי-יהודה, תמכו בתגובה צבאית, ואילו השר ארן ושרי מפ"ם (בנטוב ורוזן) דיברו נגדה. אשכול הזכיר כי בעבר היו מקרים שישראל לא הגיבה על פגיעות קשות יותר כדי שלא לסכל רכש של נשק ועתה לחודש חודשיים נדרשת התאפקות כי "בלי

²⁶³ מתי גולן, פרס, ירושלים, 1982 (להלן גולן 1982), עמ' 54. אהרונסון תשנ"ד-תשנ"ה, א, עמ' 199-200. כהן תש"ס, עמ' 88-78.

²⁶⁴ אהרונסון תשנ"ד-תשנ"ה, עמ' 200. אהרונסון מצטט קטע מגולן 1982, עמ' 54, אך לא מצאתי את הקטע המצוטט בספרו של גולן.

²⁶⁵ יומן בן-גוריון באינטרנט, 25 באוקטובר 1957.

²⁶⁶ אשכול אל אלישבע אשכול, 30 באפריל 1958, אי"א, מכתבי אלישבע. גם בישיבת הממשלה ב-7 ביולי 1957 (תרשומת ישיבות הממשלה השביעית, ל"ב, ג"מ, הספרייה) דיווח אשכול על עזרתה של משפחת רוטשילד לבניית צינור הנפט.

²⁶⁷ יומן בן-גוריון באינטרנט, 31 במאי, 2 ו-3 ביוני 1958.

²⁶⁸ יומן בן-גוריון באינטרנט, 31 באוקטובר 1958. כהן תש"ס, עמ' 102.

²⁶⁹ יובל אליצור, "הקופה ריקה – האוצר צמא למזומנים", מעריב, 9 בדצמבר 1958, עמ' 3. אליצור טען שזהו אבסורד שדווקא בעת של צמיחה כלכלית יש מחסור בהון. הוא הסביר שהסיבה לכך אינה במשלם המסים שעמד בצפיפות ממנו אלא בתשלומים ממלווה הפיתוח (הבונדס), היעדר רזרווה לקניית מלאים וגלגול חובות קודמים.
²⁷⁰ ישיבת מזכירות מפא"י, 7 במרס 1960, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות, ינואר-יוני 60.

271 מכאן אנו למדים שבן־גוריון השתכנע מדברי אשכול, ולא הצביע בעד

הפעולה הצבאית – שהוא עצמו הציע אותה בתחילת הדיון.

4.ה.5: פעילות תרבותית

בדרך כלל התבטאויותיו של אשכול בממשלה היו בעניינים כלכליים וקצת פחות מזה בעניינים ביטחוניים ומדיניים. אחד המקרים הבודדים בהם התבטא אשכול בנושא התרבותי־חינוכי היה במרס 1958. השר פנחס רוזן יזם דיון בממשלה בנושא "תודעה יהודית ישראלית בבתי הספר הממלכתיים". הוא ביקש שהממשלה תאשר את הקו של משרד החינוך והתרבות בעניין התודעה הישראלית יהודית. הדבר עורר ויכוח בין חברי הממשלה. שרי מפ"ם חלקו על הקו של משרד החינוך שהכניס לתכנית הלימודים בבתי הספר הממלכתיים נושאים כמו סידור ומחזור. שרי המפד"ל הגנו על משרד החינוך. בן־גוריון טען כי משרד החינוך מגשים את קווי הייסוד של הממשלה בהם נכתב כי "הממשלה תדאג להעמקת התודעה היהודית בקרב הנוער הישראלי, להשרשתו בעבר העם היהודי ובמורשתו ההיסטורית", וברזילי הגיב כי לטעמו מדובר בנושאים כמו היסטוריה יהודית, ספרות עברית, התקשרות לנף הארץ וחלוציות.

אחרי דיון ארוך שהודפס על 27 עמודי פרוטוקול החל אשכול להשתתף בוויכוח:

גם אני רוצה להירשם בפרוטוקול. הבירור היום לא היה על דרכי [החיים של] אנשים דתיים... אלא על מה שקוראים תודעה, ודאי תודעה יהודית... נראה לי שבקשר לתודעה חסרה לנו 'סבתא', אין לנו סיפורים, אין לנו אגדה, האם הצעירה שלנו, כשהיא תהיה סבתא, מה הם הסיפורים שהיא תספר לנכדיה, מה צרור החוויות שהיא תנחיל להם. איני אמר שרק סיפורי הסבתא צריכים להיות הגורמים המחנכים, אבל זה מוסד כזה שנשא פרי במשך דורות, ששום מוֹכָה ושום מוֹכָה לא יתחרה בה מבחינת התודעה ואולי אפילו התודעה היהודית. אני רוצה להגיד: כשמדברים על תודעה יהודית הכל קשור בזאת איך ליצור אותו הידוק השרשרת בינינו ובין ארצות הגולה. אני גם כן מזדמן לעתים לגולה. אני מוכרח לומר, שאסון הוא שאין יהדות דתית באמריקה... קודם שאלתי בפתקה, האם אין זה מחייב אותנו אולי להנהיג מנהג של הדלקת נרות בליל שבת, זה יכול להיקלט בכל בית... בדגניה או במשמר העמק אין אנו נוהגים להדליק נרות שבת. הסוכה משום מה נתקבלה... (בנטוב: גם קציר העומר)... מי מאתנו לא הזדמן, כשהוא מתגלגל לאיזו ארץ רחוקה ולא דווקא רחוקה, כשהוא נפגש עם יהודי מעדות המזרח והוא אינו מבין את שפתו, אצלי זה קרה פעם באלכסנדריה, והרי מילה אחת – אם ירושלים או אברהם אבינו – היא היוצרת את הקשר. מנקודת השקפת [העולם] שלנו עלינו להרבות בנקודות אלו המקשרות בינינו ובין העולם היהודי... לנו חשובה כל המחזורות, כל צרור הדברים, גם יום

271 ישיבת הממשלה ב-9 ביולי 1958, תרשומת ישיבות הממשלה השביעית, ל"ב, ג"מ, הספרייה. יומן בן־גוריון באינטרנט, 9 ביולי 1957.

²⁷² והזכרתי 'ונתנה תוקף', הצטערתי שלא ידעו

דבר על 'ונתנה תוקף' וכל הסיפור הקשור בזאת, כאשר סיפרתי להן סיפור זה החייתי נשמתן. מדוע לא לכלול זאת בתודעה היהודית... צריך להודות שמנקודה זו יש ערכים חשובים בתודעה היהודית.

להערכת העובדה שאשכול השתתף הפעם בדיון כזה, בניגוד למנהגו עד אז, מעידה על שינוי כלשהו בדימויו העצמי, שינוי שהביא לכך שהוא ביקש לתרום לדיון מניסיון חייו העשיר. תופעה זו מקבילה להחלטתו לפעול באותה שנה להוצאת קובץ מהגיגיו בספר "בחבלי ההתנחלות".²⁷³ בסופו של הדיון בממשלה נקבע כי שר החינוך יענה לאחר שבוע.²⁷⁴ בדיון הבא פרש ארן את השקפת עולמו על שילוב ערכי היהדות בחינוך הממלכתי. הממשלה אישרה ברוב של שבעה את גישתו. הצעות התיקונים של ברזילי וברייהודה נגד שילוב אלמנטים דתיים בתכנית הלימודים נדחו לאחר שקיבלו ארבעה קולות בלבד, כלומר שרי מפ"ם ואחדות העבודה.²⁷⁵

²⁷² דבורה רפאלי-אשכול, בתו השנייה של אשכול, סיפרה בריאיון כי גדלה בבית חילוני בו לא שמרו כשרות ולא חגגו את חגי ישראל, למעט חג הפסח (23 ביולי 1998).

²⁷³ ראו לעיל סעיף ד, תת-סעיף 3.

²⁷⁴ ישיבת הממשלה ב-16 במרס 1958, תרשומת ישיבות הממשלה השמינית, ה, ג"מ, הספרייה.

²⁷⁵ ישיבת הממשלה ב-23 במרס 1958, תרשומת ישיבות הממשלה השמינית, ה, ג"מ, הספרייה.

4.1: בסוכנות היהודית ובמחלקת ההתיישבות

בתקופה זאת אשכול הקדיש זמן משמעותי לפעילותו כחבר הנהלת הסוכנות. פחות מזה הוא הקדיש לניהול השוטף של מחלקת ההתיישבות – משימה שבוצעה בעיקר על ידי מנהל המחלקה רענן ויץ. כאמור למעלה במבוא, תקופה זו, למעט 1957, לא אופיינה בעלייה גדולה אלא רק בציפיות לעלייה גדולה. כמו כן לא אופיינה תקופה זאת בתנופת התיישבות גדולה. בשנים 1956-1960 הוקמו 47 יישובים חדשים בישראל – מספר הנמוך באופן ניכר ממאות היישובים שהוקמו בשנים 1948-1955.²⁷⁶ לפיכך לא ארחיב בנושא פעילותו זאת של אשכול כפי שעשיתי בפרק השני ובסעיף ד של הפרק השלישי.

הנקודות שמצאתי לנחוץ להביא בסעיף זה הן פעילותו (ואי-פעילותו) המפלגתית של אשכול בתחום זה. בתיקי מפא"י הדנים בסוכנות היהודית ובקרנות שלה כמעט ולא מצאתי התכתבות עם אשכול.²⁷⁷ ההתכתבות שישנה היא בין אשכול למנהל מחלקת ההתיישבות רענן ויץ. יוצא דופן הוא אזכור של אשכול על יזמתו לאיחוד מגביות הקרן הקיימת וקרן היסוד בישראל – זאת לאחר שביקש שהוועדה הכלכלית של מפא"י תדון בכך. מרכז הוועדה סבר כי שאלה זו אינה שייכת לוועדה הכלכלית אלא למזכירות מפא"י. לפיכך ביקש מזכיר מפא"י יוספטל אינפורמציה על המצב מאברהם קמיני (יושב-ראש הוועד הארצי של קק"ל בישראל) וריטוב (מקרן היסוד בישראל).²⁷⁸

אף במחלקה להתיישבות של מפא"י לא הורגשה פעילותו של אשכול. ככל שעולה מתיקי המחלקה הדמויות המרכזיות היו גד יעקבי,²⁷⁹ ראובן יפה (מנהל), אורי גלבוש (מכפר יחזקאל) ודוד סנדו. לעומת זאת אשכול כמעט ולא מוזכר בהם – לא בהתכתבויות ולא כמשתתף מן המניין או אפילו כאורח.²⁸⁰ משנדרשה פגישה עם המחלקה להתיישבות של הסוכנות ייצג את המחלקה רענן ויץ.²⁸¹

רק בשני מקרים מצאתי פניות אל אשכול מאנשי מחלקת ההתיישבות של מפא"י. הראשונה הייתה פנייתו של גד יעקבי אל אשכול בתור יושב-ראש הוועדה הכלכלית של מפא"י במרס 1957. יעקבי שלל תכנית של משרד האוצר (עליה נודע לו מהעיתונות) לייבא מוצרי צריכה בעלות של 3 מיליון דולר ולמכור אותם לפי שער של 10 ל"י לדולר וכך לספוג הון מבעלי היכולת. אולם יעקבי הביע חשש לפיחות הל"י ולפגיעה ביצרנים המקומיים. ראוי לציין כי בסיום מכתבו כתב יעקבי "את דברי אלה הנני כותב, למרות שאינך מכירני" – אות ומופת להיעדר פעילותו של אשכול במחלקה להתיישבות של מפא"י.²⁸² את תשובתו של

²⁷⁶ ביתן תשס"ד, עמ' 192-193.

²⁷⁷ אמ"ע, 41 – 1958 – 601; 2 – 40 – 1957 – 601; 2 – 39 – 1956 – 601; 2 – 42 – 1959 – 601.

²⁷⁸ גיורא יוספטל אל אברהם קמיני וי' ריטוב, 7 בינואר 1957; קמיני אל יוספטל, 10 בינואר 1957, אמ"ע,

40 – 1957 – 601.

²⁷⁹ גד יעקבי (1935-2007). נולד בא"י. עוזר שר החקלאות ופקיד בכיר במשרד החקלאות (1960-1966); בי-1965 פרש

לרפ"י ולימים כיהן כח"כ וכשר בתפקידים שונים.

²⁸⁰ אמ"ע: 12 – 1959 – 903; 2 – 12 – 1959 – 903; 2 – 13 – 1957 – 903; 2 – 13 – 1957 – 903; 5; 2 – 1957 – 903; 2 – 4 – 1957 – 903; 2 – 21 – 1958 – 903; 2 – 60 – 1958 – 903; 2 – 16 – 1959 – 903; 2 – 16 – 1959 – 903; 2 – 23 – 1960 – 903.

²⁸¹ גד יעקבי אל יהודה זקס, ר' גראט, מ' כץ ועדי פלקנשטיין, 3 ביוני 1957, אמ"ע, 4 – 1957 – 903. 2. וכן מכתביו של אורי גלבוש אל ועד המושב כפר הנגיד, 24 בדצמבר 1958, ואל ועד המושב בצת, 23 בדצמבר 1958, 9 – 1958 – 903. 2. ²⁸² גד יעקבי אל אשכול, 14 במרס 1957, אמ"ע, 12 – 1957 – 903. 1.

פנייה שנייה אל אשכול נעשתה בנובמבר 1958 על ידי אורי גלבווע. הוא צירף למכתבו "רשימות של חברים בודדים אשר קיבלו הלוואות ממפ"ם וקרן המושבים". גלבווע התלונן כי "הקרן הקונסטרוקטיבית של מפ"ם עובדת במושבים אשר אינם עומדים בתשלומיהם... מפ"ם מנצלת מצב זה ונותנת הלוואות בעיקר לאנשי מפתח ולא כל כך למקרים נצרכים במיוחד".²⁸³ גלבווע פנה אל אשכול באותו עניין בספטמבר 1958 וגולל בפניו את פעילותה של מפ"ם במספר מושבים.²⁸⁴ אמנם לא מצאתי תשובה כתובה של אשכול, אך מצאתי את תגובתו של אשכול. הוא נפגש עם אנשי מחלקת התיישבות של מפא"י ובפגישה סוכם על הקמת קרן הלוואות בהון של 30,000 ל"י לבודדים בכפרים השיתופיים באמצעות בנק הפועלים כמשקל נגד לקרן של מפ"ם. אשכול הטיל על סמנכ"ל משרד האוצר זגגי לטפל בעניין.²⁸⁵ מכאן שאשכול הגיב יותר כשר האוצר מטעם מפא"י מאשר כראש מחלקת ההתיישבות של הסוכנות מטעם מפא"י.

²⁸³אורי גלבווע אל אשכול, 5 בנובמבר 1958, אמ"ע, 9 – 1958 – 903 – 2.

²⁸⁴אורי גלבווע אל אשכול, 8 ו-11 בספטמבר 1958, אמ"ע, 9 – 1958 – 903 – 2.

²⁸⁵גד יעקבי ואורי גלבווע אל אשכול, 20 במרס 1958; גד יעקבי אל שנקר (מבנק הפועלים), 29 במאי 1958; יעקבי אל זגגי, 2 במאי 1958, אמ"ע, 9 – 1958 – 903 – 2.

פרק חמישי, סתיו 1960-יוני 1963

5.א: "הפרשה", 1960-1961

5.א.1: בלי אשכול

בסתיו 1960 פרצה אל תודעת הציבור "הפרשה". אירוע זה משמש נקודת התחלה לתקופה שבה אשכול הפך למנהיג הראשון במעלה במפא"י – אף שלכאורה המשיך בן-גוריון להיות מנהיגה של מפא"י במובן זה שהוא נשאר במקום מספר אחת ברשימת מפא"י לכנסת ב-1961. כמו כן הפך אשכול לשווה ערך לבן-גוריון בהנהגת המדינה – אף שבן-גוריון החזיק עדיין בתפקידים של ראש הממשלה ושר הביטחון.²⁸⁶ תקופה זאת הסתיימה ביוני 1963 בעת שבן-גוריון פרש מתפקידיו בממשלה, ואשכול קיבל אותם לידי.

ב-1 בספטמבר יצא אשכול לביקור ארוך במערב אירופה ובצפון אמריקה – ביקור שנמשך עד ליל 18-19 באוקטובר. בעת היעדרותו מישראל התפרסמה בציבור "הפרשה" – כך נקרא גלגול השני של "עסק הביש" מיולי 1954. התפתחויות שונות הביאו לכך שבתחילת 1960 נודע ללבון כי עתה הצטברו ידיעות שונות המוכיחות לכאורה כי בדצמבר 1954-ינואר 1955 נרקמה נגדו עלילה שמטרתה הייתה להרשיע אותו בפני ועדת אולשן-דורי שחקרה את "עסק הביש". לפיכך תבע לבון כעת מבן-גוריון להעניק לו זיכוי מוחלט שימחק את תוצאת התיקו עליה פסקה ועדת אולשן-דורי. בן-גוריון טען כי הוא איננו סמכות משפטית ואין ביכולתו לתת זיכוי. לפי הוראתו מינה הרמטכ"ל ועדת חקירה משפטית בראשותו של שופט בית המשפט העליון חיים כהן שתבדוק את הזיופים שנעשו בעקבות "עסק הביש".²⁸⁷ הנושא כבר טופל בספרות המחקרית,²⁸⁸ ואין צורך שאדון בו לעומק אלא אתיחס רק לתפקידו של אשכול. מכל מקום, לבון, לאחר שלא קיבל את מבוקשו מידי בן-גוריון החל לפעול במישורים שונים – במיוחד מאז חזר ב-21 בספטמבר מחופשת מחלה בשוויץ.²⁸⁹ טבת טוען כי לבון הוא האחראי להדלפות על הנושא ל"מעריב" (20 ו-25 בספטמבר 1960).²⁹⁰

הפרסום בעיתונות הביא להעלאת הנושא במליאת הממשלה ב-26 בספטמבר כאשר השר ברזילי שאל במפגיע בזמן שהוקצב לשאלות: "האם יש יסוד לידיעה על 'ועדת לבון', האם בתור איש הממשלה אין לך

²⁸⁶ גולדשטיין שם לב לתלות ההולכת וגוברת של בן-גוריון באשכול ב-1959-1960 (גולדשטיין 2003, עמ' 420). לדעתי, בכל הנוגע למפלגה, היה זה יותר מתלות, אלא העברת הבכורה ממש לידי של אשכול.

²⁸⁷ אייל כפכפי טוענת כי כתב המינוי המקורי של הוועדה היה לחקור את כל העניין ולאחר מכן הוא צומצם לחקר הזיופים (כפכפי 1998, עמ' 360).

²⁸⁸ בראש ובראשונה טבת קלב"ן וכפכפי 1998.

²⁸⁹ 200 איש, ביניהם מזכ"ל מפא"י אלמוגי, ראש עיריית תל אביב נמיר וחברי הוועדה המרכזת, קיבלו את פניו בנמל תעופה לוד למרות שהגיע בשעה 2 בלילה. "לבון מכריז בשובו לארץ: ההסתדרות תשמור ערכיה", מעריב, 21 בספטמבר 1960, עמ' 1.

²⁹⁰ לא מצאתי לכך ביטוי בגיליון "מעריב" מ-20 בספטמבר 1960. בגיליון "מעריב" מ-25 בספטמבר 1960, עמ' 1 התפרסמה הכתבה הבאה: "ב. ג. ציווה לחקור מחדש מאת העדויות שגרמו להתפטרות לבון מהממשלה ב-1955, הוקמה ועדת חקירה בראשות השופט חיים כהן". כמו כן דווח שבמסיבה לכבוד לבון מטעם עובדי הוועד הפועל אמר לבון כי ייתכן שבשבועות הקרובים יאמר "דברים לא כל כך נעימים" ("לבון: בקרוב אצטרך לומר דברים לא כל כך נעימים", מעריב, 25 בספטמבר 1960, עמ' 1). למחרת הזכיר "מעריב" כי כבר ב-20 בפברואר 1955, ביום התפטרותו של לבון, כתב העורך דאז, עזריאל קרליבך: "פנחס לבון נפל קרבן לקנוניה של חבריו הקרובים", כמו כן נרמז במאמר כי ייתכן ויש חילוקי דעות בין לבון לבין בן-גוריון לגבי הטיפול המחודש בנושא ("הגורמים להקמת ועדת החקירה יובהרו היום בפגישת לבון-בן-גוריון", מעריב, 26 בספטמבר 1960, עמ' 1).

291 בן-גוריון המשיך וסיפר כי משנודע לו הדבר (המתייחס ל"עסק הביש" מהתקופה בה שהה בשדה בוקר) הוא הורה לחקור את העניין, תחילה על ידי מזכירו הצבאי חיים בן-דוד ולאחר מכן על ידי ועדה בראשותו של חיים כהן. בן-גוריון לא פירט בפני הנוכחים כי המדובר במסמך שהרשיע את פנחס לבון. מי שהבין זאת היה השר משה דיין ששאל "זאת אומרת הפקודה [במסמך שבו זויף התאריך] מתייחסת באמת לעניין מצרים [עסק הביש]?" בן-גוריון השיב כי אין זה ברור. בעקבות זאת שאל השר יצחק בן-אהרון אם התעודה הנ"ל הגיעה לוועדת אולשן-דורי ובן-גוריון התחמק מלהשיב לו: "הם רק אמרו שלא יכלו להגיע למסקנה". השר בנטוב שאל מתי זויף המסמך ובן-גוריון השיב "כנראה לאחר שנודע העניין". לבסוף התלוננו בן-גוריון והשרים על דליפת הנושא לעיתונות.²⁹²

למרות התלונות על ההדלפות לעיתונות שב והופיע הנושא בעיתונות למחרת. העיתון "מעריב" עבר עתה מרמיזות על חילוקי דעות בין בן-גוריון ללבון לדיווחים של ממש על חילוקי הדעות ביניהם: "לבון לא הגיע להסכם עם בן-גוריון על אופן חיסול הפרשה – יופיע בוועדת החוץ והביטחון, אך לא בוועדת החקירה [בראשות חיים כהן ואשר מונתה על ידי הרמטכ"ל חיים לסקוב]". כמו כן דווח על החזרתו של בנימין גבלי ("אישיות ישראלית הנמצאת בתפקיד ייצוגי בחוץ לארץ") לצורך מתן עדות, ועל העלאת הנושא בממשלה.²⁹³

חילופי הדברים בין לבון לבן-גוריון הלכו והחריפו ובישיבת הממשלה ב-2 באוקטובר שב השר ישראל ברזילי והעלה את הנושא במסגרת השאלות. בן-גוריון שאל את ברזילי מה הוא רוצה וזה השיב שהוא רוצה "שהממשלה תמנה ועדת חקירה". אולם, בשלב זה דחה זאת בן-גוריון בהשיבו "זוהי פרוצדורה שלא שמעתי עליה אף פעם, שאם שר מתפטר מממשלה באה ממשלה אחרת ורוצה לחקור בדבר".

בן-גוריון טען כי לפי הפרוטוקולים של הממשלה ושל ועדת חוץ וביטחון של הכנסת משנת 1955 התפטר לבון משום שהצעותיו לשינויים במערכת הביטחון נדחו על ידי ראש הממשלה דאז משה שרת. הוא הביע תמיהה על השינויים (שהוא אינו יודע מהם) לא הועלו אז לדיון במליאת הממשלה ואף לא בוועדת החוץ והביטחון. השרים פנחס לבון ומשה חיים שפירא (שהשתתפו אז בממשלה) סיפרו מזיכרונם כי הרושם שלהם היה כי לבון התפטר בגלל הכישלון במצרים ואילו השר בן-אהרון (שהשתתף ב-1955 כחבר כנסת בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת) סיפר כי לבון סירב לפרט את הצעותיו. הוא הוסיף וסיפר כי בשיחה

²⁹¹ "אחד הפקידים" – זוהי דליה כרמל. יתכן כי הטיעון "הסתירו ממנו מהות התעודה" היה גרסה מוקדמת של דליה כרמל, לפני שקיבלה חסינות מפני תביעה.

²⁹² ישיבת הממשלה, 26 בספטמבר 1960, ג"מ, ג/212969.

²⁹³ נציג ישראלי נקרא מחו"ל להעיד בקשר לחשד על זיופים בעניין לבון", מעריב, 27 בספטמבר 1960, עמ' 1. יהושע ביצור, "פרשת לבון" ו'פרשת טולידאנו' בממשלה", מעריב, 27 בספטמבר 1960, עמ' 2. "שרים יעלו פרשת לבון בממשלה", מעריב, 29 בספטמבר 1960, עמ' 1. דיווחים נוספים על חילוקי הדעות הופיעו בימים הבאים: "דנים עם בן-גוריון בתביעה לכנס את ועדת החוץ והביטחון" מעריב, 28 בספטמבר 1960, עמ' 1. "פרשת לבון", מעריב, 28 בספטמבר 1960, עמ' 2. "מחכים לגזר הדין במשפט 'האדם השלישי'", מעריב, 29 בספטמבר 1960, עמ' 1. אורי דן, "נאשם הודה: שיקרתי... מסמכים זויפו...", מעריב, עמ' 2.

ואכן באותו יום פרסם בן-גוריון הודעה פומבית בנושא – הודעה ששימשה כמעין הקדמה שלילית לדבריו הצפויים של לבון בוועדת החוץ והביטחון.²⁹⁵ ככל שעולה מדיווחי "מעריב" בן-גוריון לא היה מרוצה מהדיונים הצפויים בוועדת חוץ וביטחון, אך השלים עמם ואף הופיע בפני הוועדה.²⁹⁶ על אלה נוספו ארבע הופעות ביקורתיות ביותר של לבון בוועדת חוץ וביטחון של הכנסת באוקטובר – כמובן בהשתתפותם של חברי הכנסת מהאופוזיציה שמלכתחילה דרשו דיון בפורום זה.²⁹⁷ ב-4 באוקטובר, ביום הופעתו הראשונה של לבון, בישר "מעריב" כי לבון יסתור את הודעת בן-גוריון לפיה הוא (לבון) פרש מתפקיד שר הביטחון בגלל תביעה לשינויים במערכת הביטחון. "הסיבה האמיתית – עדויות שקר ומסמכים מזויפים".²⁹⁸ ככל שעולה מדיווחיו של "מעריב" – דיווחים שהיו לאחר מכן הנדבך המרכזי בביקורת ובהאשמות נגד לבון – הדהימה עדותו של לבון את הנוכחים. העדות הייתה ביקורתית בעיקר כנגד מנכ"ל משרד הביטחון בתקופת "עסק הביש" (1954-1955) וסגן שר הביטחון בתקופת "הפרשה" (1960) – שמעון פרס. לבון הדגיש כי אין לו ריב אישי עם ראש הממשלה בן-גוריון, ואילו בן-גוריון הודה שטעה בעדותו ב-2 באוקטובר לגבי השינויים שהציע לבון ב-1955 במשרד הביטחון.²⁹⁹

אולם, ב-10 באוקטובר השתנתה רוח המאמרים ב"מעריב". העיתון דיווח כי בן-גוריון טוען כי הכוונה של לבון היא להחשיד אותו – את בן-גוריון.³⁰⁰ העיתון המשיך בקו זה למחרת.³⁰¹ הדיווח על הופעתו

²⁹⁴ ישיבת הממשלה, 2 באוקטובר 1960, ג"מ, 3/12969. "פרשת לבון – בממשלה ובכנסת", מעריב, 3 באוקטובר 1960, עמ' 2.

²⁹⁵ הנוסח המלא של הודעת ראש הממשלה: ב. ג. 'אינני רואה צורך וחובה לטהר את לבון', 'אין להאשים במישרין או בעקיפין גם אישים אחרים', 'לא אסבול שבצה"ל ישרת קצין שאין ידיו נקיות, אבל גם לא אסבול שיעמידו קצין לעמוד הקלון בלי הוכחות', מעריב, 3 באוקטובר 1960, עמ' 2.

²⁹⁶ הגיע הנציג הישראלי שנקרא להעיד על המסמכים החשודים כמזויפים, ב. ג. יבקש כנראה מהממשלה ומוועדת החוץ לדחות בירור פרשת לבון עד סיום עבודתה של ועדת כהן, מעריב, 2 באוקטובר 1960, עמ' 1. "דנים בהזמנת אישים נוספים לשיבה של ועדת החוץ והביטחון, שרת לא יוזמן לפי שעה. – לבון: אספר הכל לוועדה", מעריב, 3 באוקטובר 1960, עמ' 1. "ב.ג. ישתתף בדיון במפא"י על פרשת לבון", מעריב, 16 באוקטובר 1960, עמ' 1.

²⁹⁷ "דנים עם בן-גוריון בתביעה לכנס את ועדת החוץ והביטחון" מעריב, 28 בספטמבר 1960, עמ' 1. וכן "יתבעו להזמין מיד את לבון לוועדת החוץ והביטחון", מעריב, 30 בספטמבר 1960, עמ' 1. ישיבות ועדת החוץ והביטחון התקיימו למרות שזו הייתה תקופת פגרה של הכנסת התקיימו במתכונת הבאה: ב-2 באוקטובר הופיע בן-גוריון ואילו לבון הופיע ב-4, 11, 17 ו-20 באוקטובר. גם משה שרת הופיע בוועדה (ב-17 באוקטובר). כלומר כל הדיונים, למעט האחרון שבהם, התקיימו בעת שאשכול היה בחו"ל.

²⁹⁸ פ. לבון מגולל בוועדת החוץ והביטחון את גורמי התפטרותו מהממשלה, מעריב, 4 באוקטובר 1960, עמ' 1. ²⁹⁹ בן-גוריון ללבון: טעיתי, הגשת לי תביעתך לשינויים במערכת הביטחון"; "לבון אין לי ריב אישי עם ב.ג."; "המסמכים שהגיש לבון"; "לבון מגלה: תבעתי פיטורי פרס"; מעריב, 5 באוקטובר 1960, עמ' 1-2. ³⁰⁰ "שלב חדש בפרשת לבון – המערכה מחריפה, ב.ג. הזמין לשיחה את 'השרים של שרת', ראש הממשלה: הכוונה להחשיד אותי", מעריב, 10 באוקטובר 1960, עמ' 1.

³⁰¹ מ. שמריהו, "מפנה חריף בפרשת לבון – כל הגדולים למערכה, בן-גוריון התייצב בחריפות בעד פרס ונגד לבון – מבקש הבהרות משרת – דיין עומד לחזור הלילה", מעריב, 11 באוקטובר 1960, עמ' 1. מ. מייזלס, "ב.ג. מתייצב לימין פרס, נגד לבון", מעריב, 11 באוקטובר 1960, עמ' 2. מהמאמר האחרון מחקה הצנזורה הצבאית קטע והעיתון השאיר כתם לבן בגיליון.

נעימת העיתון הפכה לאוהדת יותר כלפי לבון לאחר ההופעה השלישית של לבון שהשתלבה עם הופעתו של שרת בוועדה.³⁰³

יש להדגיש כי כאשר החלה "הפרשה" שהו בחו"ל שלושה מראשי מפא"י: אשכול, גולדה מאיר ופנחס ספיר. יתרה מזאת, ייתכן שמזכיר מפא"י יוסף אלמוגי לא הבין את משמעות המשבר המפלגתי העומד להתחולל במפא"י.³⁰⁴ במחצית אוקטובר הודה אלמוגי בגודל המשבר המפלגתי באיגרת לחברי מפא"י.³⁰⁵

לרגל חג הסוכות לא התקיימו ישיבות ממשלה.³⁰⁶ בישיבת הממשלה ב-17 באוקטובר הסביר בן-גוריון כי טעה בכך שאמר ב-2 באוקטובר שאינו יודע מה השינויים שהציע לבון. הוא נזכר כי בזמנו לבון הציע לחלק את משרד הביטחון לשלושה חלקים – כמו שלבון עשה ל"סולל בונה" ב-1958. בן-גוריון דחה את ההצעה וקבע כי לבון היה שר ביטחון גרוע.³⁰⁷

יונה כסה הזכיר בישיבת מזכירות מפא"י כי שלושה שבועות קודם כבר קרא להחזרתם של גולדה מאיר, אשכול וספיר. מרדכי סורקיס ופנחס ספיר (שחזר בינתיים) קראו להחזרתם של אשכול וגולדה מאיר משליחיותיהם בחו"ל כדי שיצילו את מפא"י מהמשבר. "אצל יהודים", אמר ספיר, "נהוג שכאשר אדם חולה, מזמינים קודם את רופא המשפחה. כאשר המחלה מסוכנת מביאים פרופסור. אני יודע שאשכול מקובל על החברים, הוא גם יושב-ראש ועדה פורמלית לסכסוכים פנימיים במפלגה [ועדת אשכול].³⁰⁸ אבל הפורמליות אינה מעניינת אותי. גולדה [מאיר] אף היא מקובלת על התנועה. הייתי מזעיק אותם. הייתי שולח ארבעה אנשים להביא אותם".³⁰⁹ מאוחר יותר סיפר גיורא יוספטל כי ביקש מאשכול לשוב ארצה עוד לפני הופעתו הראשונה של לבון בוועדת חוץ וביטחון, וכי הציע שספיר יחליף אותו בחו"ל.³¹⁰

5.א.2: שובו של אשכול

כאמור לעיל חזר אשכול בליל 18-19 באוקטובר מסיורו בחו"ל. אשכול היה מעודכן על הקורה בארץ כי אפרים עברון ("אפי"), איש אמונו של לבון, טרח במיוחד לנסוע לארצות הברית כדי לעדכן את אשכול

³⁰² מ. מיזלס, "לבון – באש צולבת של שאלות", מעריב, 12 באוקטובר 1960, עמ' 2. הצנזורה הוציאה מהמאמר שלושה קטעים והעיתון העדיף להשאיר כתמים לבנים בגיליון.

³⁰³ מ. מיזלס, "משה שרת מאשר טענת לבון: 'החקירה הושהה מטעמי ביטחון'", מעריב, 18 באוקטובר 1960, עמ' 2.

³⁰⁴ אלמוגי: הטיפול בפרשת לבון איננו נוגע ליחסים פנימיים במפא"י", מעריב, 27 בספטמבר 1960, עמ' 1.

³⁰⁵ אלמוגי: זהו אחד המשברים החמורים במפא"י", מעריב, 17 באוקטובר 1960, עמ' 1.

³⁰⁶ ב-16 באוקטובר 1960 התקיימה ישיבת ממשלה מיוחדת בגלל פטירתו של השר טולידאנו. בישיבה דרש בן-גוריון מהשר ברזילי להסתייג מהביטוי "דרייפוסידה" ש"מעריב" ייחס למאיר יערי ונענה במעין הסתייגות שסיפקה את בן-גוריון (ג"מ, 3/12969/ג).

³⁰⁷ ישיבת הממשלה, 17 באוקטובר 1960, ג"מ, 3/12969/ג.

³⁰⁸ ועדת אשכול המשכה להתקיים לפחות עד תחילת שנת 1963, אם כי אשכול לא השתתף בכל ישיבה של הוועדה שנקראה על שמו, ומי שפעל בוועדה במידה הולכת וגוברת היה מזכיר הוועדה בן-ציון וייסמן. הדבר תואם את דפוס הפעולה של אשכול להתחיל במפעל כלשהו ולאחר מכן למנות מנהל מטעמו שממשיך תחתיו ואחריו בניהול המפעל. לדוגמא: ספיר ב"מקורות" ורענן ויץ במחלקה להתיישבות של הסוכנות. על פעילות ועדת אשכול בתקופה זאת ראו:

אמ"ע, 74 – 1961 – 7; א 76 – 1960 – 7; א 77 – 1960 – 7; א 78 – 1960 – 7; א 79 – 1960 – 7; א 80 – 1960 – 7; א 81 – 1960 – 7; א 82 – 1960 – 7; א 83 – 1960 – 7; א 84 – 1960 – 7; א 85 – 1960 – 7.

³⁰⁹ ישיבת מזכירות מפא"י, 18 באוקטובר 1960 (ישיבה ראשונה), אמ"ע, 59 – 1960 – 24.

³¹⁰ ישיבת מזכירות מפא"י, 18 באוקטובר 1960 (ישיבה שנייה), אמ"ע, 59 – 1960 – 24.

³¹¹ משחזר אשכול לישראל הוא פתח בשיחות עם לבון ובן-גוריון, וכבר ב-19 באוקטובר השתתף בישיבת מזכירות מפא"י (ממנה נעדר בן-גוריון) שנסבה על השאלה אם להשתמש בכלים "ממלכתיים" או גם "משפטיים" לחקר עסק הביש. לבון התנגד בכל מאודו להידרש שוב לגוף משפטי ואילו בן-גוריון נקט בגישה הפוכה. אשכול הצטרף בישיבה להתנגדותו של לבון למילה "משפטיים" והיה למעשה הכוח המכריע שמנע ניסוח שכלל מילה זאת.³¹² וקרא להעביר את הנושא לידי של שרת. כמו כן הוא דרש מלבון למתן את התבטאויותיו. במהלך הדיון נערכה הצבעה ניסיונית בעד הצעתו של דיין (בתמיכתם של אשכול, נמיר וארון) להעביר את חקר הפרשה לידי "מוסדות מוסמכים של המדינה" – ניסוח שהתחמק מהכרעה בין דרישת בן-גוריון להעביר את הנושא למוסדות משפטיים לבין התנגדותו של לבון לכך. אולם חברי המזכירות התקשו לקבל הצעה זו כנוסח סופי דווקא בגלל הפרשנויות הסותרות שלה. יתרה מזאת – היה מי שהזהיר כי ועדת חוץ וביטחון יכולה להיחשב ל"מוסד מוסמך של המדינה". לפיכך נמיר הציע להטיל על אשכול לנסח הצעת החלטה מחייבת. פרס דרש להוציא את הנושא מהדיון המפלגתי לחלוטין. הצעתו של נמיר התקבלה ברוב של 11 קולות ללא מתנגדים.³¹³ אשכול הוסמך להכריע בין שני נוסחים: "מוסדות מוסמכים של המדינה" ו-"מוסדות ממלכתיים מוסמכים".³¹⁴ כמו כן הוחלט על כינוס מרכז מפא"י ב-27 לחודש, זאת בין השאר בגלל תחושתם של חברי המרכז כי הם מנוטרלים מהשפעה במפלגה בשעתה הקשה.³¹⁵ ככל שעולה מעיון בעיתון "דבר" לא התקיימה ישיבת מרכז ב-27 באוקטובר ואפילו ישיבת המזכירות נדחתה בגלל המשבר.³¹⁶

בעקבות סיום עבודתה של ועדת כהן (שהגישה ב-15 באוקטובר דוח ביקורתי כנגד התנהלות ראשי אמ"ן לקראת ועדת אולשן-דורי ב-1955)³¹⁷ וקבלת חוות דעת משפטית על עבודתה מהיועץ המשפטי לממשלה גדעון האוזנר³¹⁸ העלה בן-גוריון את הנושא ביזמתו בישיבת הממשלה ב-23 באוקטובר. הייתה זו הישיבה הראשונה בה השתתף אשכול מאז שב מחו"ל. אחת הסוגיות המרכזיות בישיבה הייתה שאלת פרסום חוות דעתו של היועץ המשפטי. בן-גוריון טען כי משום שלשיטתו אין לפרסם דבר מוועדת אולשן-

³¹¹ טבת קלב"ן, עמ' 347.

³¹² טבת קלב"ן, עמ' 354.

³¹³ ראוי לציין כי בישיבת מזכירות מפא"י ב-31 בדצמבר 1960 טען דיין: "עוד בישיבה הראשונה כאשר החליטו למנות את אשכול כ'עושה שלום' הצבעתי נגד זה. אשכול הוא איש מקובל. אבל השאלה היא לא שאלה של איש אחד... אמרתי שאני מתנגד לטיפול אישי" (אמ"ע, 61 – 1960 – 24 – 2). נראה כי זכרונו של דיין בגד בו ודבריו משקפים את התנגדותו למינוי של אשכול ולא להצבעתו ב-19 באוקטובר 1960.

³¹⁴ טבת גורס (שם, עמ' 354-355) כי כבר בניסוח זה התכוון אשכול להגיע לוועדת שרים מתוך ידיעה שהיא תזכה את לבון, אך הוא נזהר לגלות זאת כדי שלא לפגוע בדליה כרמל שלה הבטיח שלא יגלה את סודה. קשה לקבל זאת באופן כה החלטי שהרי אשכול ניסה קודם כל לפתור את המשבר בעזרתו של משה שרת, ועל כך להלן. יתרה מזאת, חשיפת הזיופים שארגן מרדכי בן-צור לא הייתה חייבת לטוהר את לבון.

³¹⁵ ישיבת מזכירות מפא"י, 19 באוקטובר 1960, אי"א, תיקי הפרשה. איני יכול להתייחס לכינוס מרכז מפא"י הנ"ל כי פרוטוקול הדיון במרכז מפא"י (אם אכן התקיים) נמצא בתיק שנסגר לציבור מטעמי ביטחון (אמ"ע, 79 – 1960 – 23 – 2).³¹⁶ היום יימשכו השיחות לקביעת צורת הטיפול לסיום 'הפרשה', דבר, 28 באוקטובר 1960, עמ' 1.

³¹⁷ טבת קלב"ן, עמ' 333-338.

³¹⁸ ב-18 באוקטובר 1960 הפנה בן-גוריון להאוזנר שלוש שאלות אודות דוח ועדת כהן: אם יש במסקנות יסוד להעמדה לדין של מישור, אם ניתן להבין מהמסקנות מי נתן את ההוראה ל"עסק ביש", ואם הוברר אם נעשה זיוף בקשר ל"עסק הביש". ב-21 באוקטובר השיב לו האוזנר בשלילה על כל השאלות – בין השאר משום שוועדת כהן לא נשאלה שאלות אלה וכי יש להשלים את החקירה באותם נושאים. האוזנר אף הוסיף בשיחה עם בן-גוריון כי בעקבות מסקנות ועדת כהן ניתן לפתור את מצב התיקו אליו הגיעה ועדת אולשן-דורי לטובתו של לבון (טבת קלב"ן, עמ' 339-340).

מזכיר הממשלה כתריאל כ"ץ הקריא את חוות הדעת של היועץ המשפטי ממנה הסתבר כי סגן אלוף מרדכי בן-צור פעל להטיית עדותו של זיידנברג בפני ועדת אולשן-דורי. מטעמים משפטיים שונים לא היה מקום להעמיד את בן-צור לדין ב-1960 על העבירה שעשה ב-1955.

שרי הממשלה נחלקו בשאלה האם לפרסם את חוות דעתו של היועץ המשפטי ולו גם לאחר שיוצאו ממנה שמות ועניינים סודיים. לבסוף נדרשו השרים להצביע בנושא. באופן חריג רשם בן-גוריון את שמות המצביעים. בהצבעה הראשונה היה תיקו, חמישה בעד (אשכול, דיין, יוספטל, בן-אהרון ורוזן) וחמישה נגד (ספיר, שיטרית, מינץ, בורג ושפירא) ואילו ארבעה שרים נמנעו (בן-גוריון, אבן, בנטוב וברזילי). ניתוח ההצבעה מראה שחברי מפא"י נחלקו באופן כמעט שווה בין שלוש העמדות (2, 2, 3). אחדות העבודה והפרוגרסיבים הצטרפו לתומכים בפרסום, הדתיים התנגדו לפרסום ושרי מפ"ם נמנעו. עתה פנה בן-גוריון לאבן, השר היחיד ממפא"י (מלבדו) בבקשה שיכריע ואבן הצטרף אל הדורשים לפרסום. למחרת התפרסמו המסקנות בעיתונות למעט השמטות מטעמי ביטחון.³¹⁹

נושא נוסף שהוזכר בישיבה על ידי בן-גוריון – אך לא כהצעה מסודרת אלא כטיעון עליו חזר ושנה – היה הצורך בחקירה משפטית של הפרשה. בין השאר כדי לתת לבנימין גבלי הזדמנות להגן על שמו, שכן בעקבות מסקנות ועדת כהן הוא הוחזר משליחותו כנספח צה"ל בבריטניה.³²⁰ נימוק נוסף עליו רמז בן-גוריון היה שהוא עצמו הואשם בעיתון "חרות" באחריות לעסק הביש. אשכול הזכיר את העובדה שגבלי דורש ועדת חקירה ובן-גוריון (שידע שאשכול אינו מעוניין בכך) אמר: "אני מכיר זכותו של גבלי, שהוא רשאי לדרוש שיבררו אשמתו, טוב שאשכול גם כן מודה בכך". בן-גוריון טען כי הוא מתנגד בתוקף "שהממשלה תהיה החוקרת בעניין זה" ואשכול השיב לו: "יכול להיות שהממשלה אינה חוקרת, אבל הממשלה בשום שכל תגיע להכרה שהגיעה לסוף פסוק".³²¹ הדעת נותנת כי לביטויים אלה קדמו שיחות בלתי רשמיות בין בן-גוריון לבין אשכול בהן תמך בן-גוריון בחקירה משפטית, ואילו אשכול תמך בהקמת ועדת שרים.

כשבוע לאחר שחזר תיאר אשכול את מעשיו לפרופסור נתן רוטנשטרייך. בלי להצטנע כתב: "אני עושה מאמצים רבים לאתר הדליקה ואיני בטוח אם יעלה בידי. היעדרי מהארץ בשעת ההתלקחות הייתה גם היא

³¹⁹ חוות דעת היועץ המשפטי על מסקנות ועדת כהן הובאה לפני הממשלה: 2 קצינים נמצאו אשמים בשידול לעדות שקר", דבר, 24 באוקטובר 1960, עמ' 1. "חוות דעת היועץ המשפטי לאחר מסקנות ועדת כהן", דבר, 24 באוקטובר 1960, עמ' 2.

³²⁰ טבת קלב"ן, עמ' 340.

³²¹ ישיבת הממשלה, 23 באוקטובר 1960, ג"מ, ג/12969/3.

322 התמקדותה של המערכת הפוליטית ושל אשכול עצמו ב"פרשה" הביאה לכך שרק ב-6 בנובמבר, בעקבות פנייה של השר יוספטל, נזכר ראש הממשלה בן-גוריון לבקש מאשכול לסקור את ביקורו בחו"ל.³²³ התעסקותו המרובה של אשכול ב"פרשה" מנעה ממנו אפילו להשתתף בחגיגות חמישים השנה לשכנוי בקבוצת דגניה א והוא התנצל כי "לצערי העמוק... אכפה עלי חובת מעשה בשעה האחרונה".³²⁴ עם זאת אשכול השתתף בישיבה חגיגית של מרכז מפא"י בדגניה א בדצמבר 1960.³²⁵ בתחילה נרתם אשכול ליזמתו של בן-גוריון לפיה שרת שהיה ראש ממשלה בתקופת "עסק הביש", הוא שיפעל להרגעתו של לבון. אשכול, בניגוד לבן-גוריון, מצא את הדרך להשיג את הסכמתו של שרת לסייע בכך. ב-23 באוקטובר, לאחר שיחות קודמות ביניהם, הוא כתב לשרת וביקש ממנו לנסח מכתב שבו שרת יכתוב כי "החומר החדש"³²⁶ לו היה ידוע לך בזמנו היה משחרר את לבון מחשד ב[מתן הוראה ל]עסק הביש. [אולם] לא היה מונע אותך מלקבל התפטרותו שנבעה מדרישותיו האולטימטיוניות לפיטוריי מנהל משרד הביטחון [שמעון פרס] ושינויים אחרים שהוא דרש".³²⁷ למחרת ענה שרת לאשכול בחיוב,³²⁸ והתראיין כמסוכם ביניהם בעיתון "דבר".³²⁹ מבחינת לבון היה זה סוף פסוק,³³⁰ ורבים הללו את שרת על ש"חיסל" את הפרשה. הוא מיהר לכתוב לאשכול כי אין זה סוף הפרשה אלא רק מחציתה. ואף על מחצית זאת יש לתת לאשכול את מלוא הזכויות.³³¹

ואכן, כדברי שרת, הפרשה לא הסתיימה. בשלב זה, לאחר הטחת האשמות כה חריפות מצדו של לבון כלפי הצמרת הביטחונית של מדינת ישראל, כולל כלפי בן-גוריון, דרש בן-גוריון בתוקף הקמת ועדה משפטית שתחקור את עסק הביש. אף כאן, כמו ביזמה להרגיע את לבון בעזרת שרת, היה אשכול הדמות הדומיננטית בניסיונות הבאים להרגיע את בן-גוריון. אלא שניסיונות אלה לא עלו יפה.³³² הניסיון הראשון היה להקים ועדת חקירה "ממלכתית" – כלומר לא משפטית. היה זה ניסיון פשרה, שלא עלה יפה, בין התנגדותו של לבון לוועדה משפטית לבין דרישתו של בן-גוריון לחקירה משפטית. כאן יש להסביר כי בתקופה זאת אפשר היה להקים ועדת חקירה לפי "פקודת ועדות חקירה" המנדטורית מ-1921, בתוספת תיקונים מ-1933 ו-1945. הפקודה ייעדה לוועדות קודם כל תפקיד מייעץ ולא חוקר, וסמכויותיה נגזרו בעיקר ממה שנתן לה מקים הוועדה – הנציב העליון. אף שהוועדות נועדו כאמור לייעץ נעשה בהן גם שימוש כדי לחקור. לאחר קום המדינה נעשו בפקודה המנדטורית תיקונים מזעריים ב-

³²² אשכול אל נתן רוטנשטריך, 26 באוקטובר 1960, ג"מ, תת/8/12.

³²³ ישיבת הממשלה, 6 בנובמבר 1960, ג"מ, ג/4/12969.

³²⁴ אשכול אל קבוצת דגניה א, 20 באוקטובר 1960, ג"מ, תת/8/12.

³²⁵ ישיבה חגיגית של מרכז מפא"י, 1 בדצמבר 1960, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות, יולי-דצמבר 60.

³²⁶ העדויות על זיופים שנעשו נגד לבון לקראת דיוני ועדת אולשן-דורי.

³²⁷ אשכול אל שרת, 23 באוקטובר 1960, אצ"ם, A.245/199. וכן למפרום-צורף, עמ' 357.

³²⁸ שרת אל אשכול, 24 באוקטובר 1960, אי"א, תיקי הפרשה.

³²⁹ למפרום-צורף, עמ' 350. "שרת משיב לשאלת 'דבר' לאחר דברי היועץ המשפטי", דבר, 25 באוקטובר 1960, עמ' 1.

³³⁰ "בשיחה עם סופר 'דבר', פ. לבון: הודעת שרת – חיסול 'הפרשה' מבחינה מוסרית וציבורית", דבר, 26 באוקטובר 1960, עמ' 1.

³³¹ שרת אל אשכול, 28 באוקטובר 1960, אי"א, תיקי הפרשה.

³³² גולדשטיין טוען (גולדשטיין 2003, עמ' 424-425) כי אחד המניעים של בן-גוריון היה לפגוע ב"דור הביניים" ולקדם את

"הדור הצעיר" במפא"י. בדיוק מטעם זה התנגדו לכך אנשי "דור הביניים". אולם אני מטיל ספק בכך מכמה טעמים: (א)

החקירה המשפטית הייתה עשויה לפגוע גם באנשי הדור הצעיר שעמדו בראש מערכת הביטחון ב-1954: דיין ופרס. (ב) לבון,

בעת כהונתו כשר הביטחון, מיעט לדווח לאנשי דור הביניים: שרת, גולדה מאיר, אשכול וארן, על ענייני הביטחון. ומכאן

שאחריותם למצב הביטחוני הייתה מועטה ביותר.

333 הסמכות שהייתה בידי הנציב העליון להקים ועדת חקירה הועברה לממשלה, וממנה לראש הממשלה, לשר המשפטים ולשר הפנים. לימים טען בן-גוריון כי לא ידע כי יש לו סמכות זאת.³³⁴ מאז קום המדינה הוקמו 86 ועדות חקירה לפי הפקודה המנדטורית וזאת לשתי מטרות: לחקר סוגיות של מדיניות ציבורית או לחקירות ספציפיות שבאחריות הממשלה. השימוש המרובה הביא לדעתו של אביגדור קלגסבלד לירידה בחשיבותן של הוועדות. לכנסת לא הייתה כל סמכות להקים מתוכה ועדת חקירה, ואם הקימה ועדה כזו – לא היו לה כל סמכויות, אלא אם כן בחרה הממשלה להסמיך את הוועדה הפרלמנטרית כוועדת חקירה לפי הפקודה המנדטורית. היה זה שעטנז שהביא לביקורת ואף להצעת "חוק ועדות חקירה ובירור פרלמנטרי, תש"י – 1950" אותו הגיש חיים לנדאו ואשר נדחה על ידי הקואליציה. ב-1958, עם חקיקת "חוק יסוד הכנסת", נתאפשר לכנסת להקים ועדת חקירה בהשתתפות נציגי סיעות שאינן משתתפות בממשלה. אולם ועדות ממין זה לא קיבלו את מלוא הסמכויות המשפטיות שהיו מסורות לוועדות החקירה שהוקמו מתוקף הפקודה המנדטורית.³³⁵

5.א.3: ועדת השבעה

לאחר שהניסיונות השונים לפתור את המשבר כשלו העלה בן-גוריון את הנושא לדיון בישיבת הממשלה ב-30 באוקטובר. בפתח דבריו הבהיר כי על השאלה "מי נתן את ההוראה" יכול להשיב רק גוף משפטי – לא הממשלה ולא הכנסת. לפיכך הודיע כי לא ישתתף בוויכוח ולא בהצבעה. למעשה, הייתה זו דרך להבהיר כי אין בדעתו לקבל את עמדת הרוב שעמד להתגבש בניגוד לדעתו. לדעתו, לו ידע בן-גוריון כי על ידי הצבעת נגד יוכל למנוע את הקמת הוועדה לא היה מרשה לעצמו להימנע. שר המשפטים פנחס רוזן הציג בקשה של אלוף משנה בנימין גבלי להקים ועדת חקירה משפטית כדי שתדון בהאשמתו על ידי ועדת כהן להדחת עד, וכן בהכחשתו של לבון לכך שנתן לו (לדברי גבלי) הוראה לפעול במצרים. רוזן הציג להקים ועדת שרים ש"צריכה לראות אם יש מקום לוועדת חקירה", זאת לאחר ש"תראה את כל החומר". בן-גוריון הגיב כאילו הכישו נחש: "ועדת שרים? אני לא אמרתי ועדת שרים. אמרתי ועדת חקירה". רוזן העלה שורה של נימוקים להקמת ועדת שרים. אחד מהם היה שהקמת ועדת השרים תביא להפסקת הדיון על הנושא בוועדת חוץ וביטחון של הכנסת. בנוסף לכך העלה רוזן את הצורך לחקור ארבעה עדים בחוץ לארץ.

השרים יצחק בן-אהרון, פנחס ספיר ולוי אשכול הצטרפו להצעת רוזן. בן-אהרון דרש להעמיד לרשות חברי הממשלה את חומר ועדת כהן, ואשכול הצטרף להצעה עם תיקון לפיו בן-גוריון יוציא ממנו כל מה שמבחינה מדינית או ביטחונית אין להראות לשרים. בן-גוריון סירב והציע שרוזן יעשה זאת. השר משה

³³³ חוק לתיקון פקודת ועדות חקירה, תשי"א – 1951, "חוק לתיקון פקודת ועדות חקירה, תש"ז – 1956".
³³⁴ דוד בן-גוריון אל פנחס רוזן, 10 במרס 1961 (מכתב שלא נשלח), אצל חגי אשד, מי נתן את ההוראה, ירושלים, תשל"ו (להלן אשד תשל"ו), עמ' 244.

³³⁵ רק בעקבות "עסק הביש" ו"הפרשה" שהתעוררה ב-1960 ושוב ב-1964 (להלן פרק שישי) שונה המצב החוקי מן היסוד על ידי חקיקת "חוק ועדות חקירה, תשכ"ט – 1968". החקיקה החדשה הביאה לשינוי המשמעות של המושג "ועדת חקירה ממלכתית". מעתה זוהי ועדה המוקמת ביזמת הממשלה, על ידי נשיא בית המשפט העליון, בראשות שופט בפועל או בדימוס בבית המשפט העליון או בבית משפט מחוזי והיא נהנית מסמכויות משפטיות רחבות. ראו: אביגדור קלגסבלד, ועדות חקירה ממלכתיות, שריגים-ליאון, 2001 (להלן קלגסבלד 2001), עמ' 59-81, 405-409.

336 מכאן השתמע כי רק גוף משפטי יוכל לחקור את הפרשה.

את ההצעה להקים ועדת שרים הציע כאמור רוזן. אולם ניתן לראות כי אשכול היה מלכתחילה מעורב בהכנת ההצעה לוועדה וכנראה גם בגיוס תומכים עבורה. ביטוי לכך היה הרגע בו שאל השר משה חיים שפירא: "אם ועדה זו תזמין אנשים להעיד, האם היא תוכל להכריח אותם [להעיד]?" והנה, מי שהשיב לשפירא לא היה רוזן אלא דווקא אשכול: "אם אתה שואל אותי, לא זאת הכוונה".

שרי מפ"ם, ברזילי ובנטוב, ביקשו לבחור ועדת שרים שתעבור על החומר שביקשה ועדת חוץ וביטחון על "עסק הביש" ותחליט מה ניתן להעביר לוועדה הפרלמנטרית. בן-גוריון העמיד להצבעה את הצעת רוזן שכללה שני סעיפים: הקמת ועדת שרים ופנייה אל חברי הקואליציה בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת בבקשה להוריד מסדר היום שלה את הדיון ב"עסק הביש". 12 שרים תמכו בהצעת רוזן "להקים ועדת שרים אשר תעיין בכל החומר הנוגע ב'פרשה' ותגיש מסקנותיה לממשלה". שני שרי מפ"ם נמנעו ואילו בן-גוריון הודיע כי לא השתתף בהצבעה. בן-גוריון לא העמיד להצבעה את הפנייה לוועדה הפרלמנטרית בטענה שלממשלה אין סמכות לקבוע את תחום העבודה של ועדות הכנסת.

בן-גוריון העמיד להצבעה את השאלה האם ועדת השרים תעבור על החומר הסודי ותקבע מה ממנו יימסר לוועדה הפרלמנטרית. ההצעה נפלה כי רק שלושה שרים (בנטוב, ברזילי ובן-אהרון) תמכו בה. השר מינץ הציע שהוועדה תמנה שלושה חברים. יוספטל הציע שהיא תמנה חמישה שרים (נציגי רוב הסיעות) והצעתו התקבלה. דיין הציע שהוועדה תכלול את רוזן, אשכול, בן-אהרון, שפירא ושיטריט. לאחר דיונים והצעות שונות התקבלה הצעתו ורוזן נבחר ליושב-ראש. בן-אהרון פרש מהוועדה משום שהיא לא כללה אף נציג של מפ"ם, ולאחר מכן עזב בכעס את ישיבת הממשלה. לפיכך הוחלט לסיים את הדיון בהרכב הוועדה בישיבה מיוחדת שנועדה להתכנס למחרת, ב-31 באוקטובר 1960.³³⁷

בדיון שהתקיים ב-31 באוקטובר לא השתתף בן-גוריון שהודיע שעליו להכין את תשובתו לוויכוח על הסקירה שמסר בכנסת ב-24 באוקטובר.³³⁸ מכל מקום היעדרותו של בן-גוריון שירתה את הקו שלו שלא להשתתף בהצבעה על כינון ועדת השרים וכך יוכל, במידה מסוימת, להתנער מההחלטה. ניהול הישיבה נמסר לפנחס רוזן, כנראה בגלל שתי סיבות – נושא הדיון והיעדרותו של אשכול בתחילתה של

³³⁶ ראוי לציין כי העיתון "מעריב" טען כי דיין, כמו שרת, התנגד להקמת ועדת חקירה משפטית ואף הגיע למסקנה כי לבון לא נתן את ההוראה ("היועץ המשפטי יגבה בחו"ל עדויות מ-4 אנשים בקשר ל'פרשת לבון'", מעריב, 7 בדצמבר 1960, עמ' 1). רק בשלב מאוחר יותר הצטרף לגישתו של בן-גוריון נגד ועדת השרים ובעד חקירה משפטית.

³³⁷ ישיבת הממשלה, 30 באוקטובר 1960, ג"מ, ג/12969/3.
³³⁸ סקירת ראש הממשלה, 24 באוקטובר 1960, דברי הכנסת, 30, עמ' 2-13. תשובת ראש הממשלה, 31 באוקטובר 1960, דברי הכנסת, 30, עמ' 72-80. הדיון בכנסת החל בשעה 16:03 והסתיים בשעה 18:14. הדיון בממשלה החל בשעה 15:10 והסתיים בשעה 16:03. מכאן שבדוחק רב היה בידי בן-גוריון להשתתף בשתי הישיבות. לא ברור לי מדוע לא הוקדמה ישיבת הממשלה בשעה-שעתיים. בסיום הדיון אישרה הכנסת את סקירת ראש הממשלה ודחתה את הצעות האופוזיציה. הצעות האופוזיציה לא היו מפורטות כי היושב-ראש קדיש לוז אסר זאת. נראה שההצעות דנו ב"פרשה" ונאסר לפרט אותן מטעמים של ביטחון המדינה. ראוי להוסיף כי במהלך תשובתו של בן-גוריון התרחשה תקרית העשויה להעיד על רוגז שהתפתח אצלו כלפי אשכול. בן-גוריון הזכיר את הקמת ההתיישבות האזורית בחבל לכיש ב-1954 תוך שהוא מתחשבן עם מפ"ם ואחדות העבודה שביקרו את המפעל ומשבח ארבעה אנשים: רענן ויץ, יצחק צ'זיק, לובה אליאב ולוי ארגוב. ח"כ אידוב כהן מהמפלגה הפרוגרסיבית הזכיר שגם לוי אשכול נטל חלק במפעל – ובן-גוריון נמנע מלהגיב לכך. על הדרך שבה הציג אשכול את חלקו שלו ואת חלקו של בן-גוריון בהתיישבות בחבל לכיש ראו לעיל פרק שלישי, סעיף ד, תת-סעיף 4.

כך הוקמה הוועדה בלי תמיכת בן-גוריון ובלי התנגדותו המפורשת. ייתכן שבן-גוריון שמר לעצמו את האפשרות לאמץ את החלטות הוועדה אם זו תחליט למסור את הטיפול ב"פרשה" לוועדה משפטית. כינון "ועדת השבעה" הביא להוצאת הטיפול ב"פרשה" מידי ועדת החוץ והביטחון של הכנסת. כאמור נקבע שר המשפטים רוזן ליושב-ראש הוועדה, אך הדמות הדומיננטית בוועדה היה אשכול. נראה שאשכול טעה בהערכתו את התנגדותו של בן-גוריון לוועדה כזאת, וסבר כי בן-גוריון ייכנע לעמדת הרוב במפלגה ובממשלה, מה עוד שהיו לבן-גוריון די והותר הזדמנויות מאז 1955 להציע לממשלה הקמת ועדת חקירה משפטית ל"עסק הביש". אשכול הוא שארגן את הרוב שתמך בוועדה הן בקרב שרי מפא"י והן בקרב שרי הממשלה.³⁴⁰ אשכול טען באזני הנוכחים כי "העניין בסדר" – מה שהתפרש כהשלמת בן-גוריון עם הקמת הוועדה.

קרוב לוודאי שכינונה של ועדת השבעה הוא ראשית הסכסוך בין בן-גוריון לבין אשכול – סכסוך שהגיע לידי קרע ב-1964. כך עולה ממה שכתב בן-גוריון ביומנו לאחר התפטרותו.³⁴¹ עם זאת, אילו פסקה ועדת השבעה כי יש להקים ועדת חקירה משפטית כפי שדרש בן-גוריון – היה הסכסוך מסתיים לדעתי. מי שהיה יכול אולי להכריע את הכף למען הקמת ועדת חקירה משפטית היה בנימין גבלי שבעקבות חקירתו של חיים כהן הודח מתפקידו כנספח צה"ל בבריטניה. ב-22 באוקטובר 1960 דרש גבלי הקמת ועדת חקירה משפטית במכתב לרמטכ"ל לסקוב. אך נראה שהיה זה יותר איום מאשר כוונה אמיתית. אשכול הבין זאת בעקבות פגישה שגבלי יזם עמו. ואכן, לאחר שאשכול סידר לגבלי במרס 1961 משרת

³³⁹ ישיבת הממשלה, 31 באוקטובר 1960, ג"מ, ג/12969/4.

³⁴⁰ טבת קלב"ן, עמ' 358-364. טבת טוען, כנראה על סמך ריאיון עם פנחס רוזן (הריאיון הזה לא מופיע ברשימת הראיונות המרכזיים שבעמ' 481) כי במהלך הישיבה ישב בן-גוריון בחדרו ואשכול נע בין מליאת הממשלה לבין חדרו של בן-גוריון "ואמר 'העניין בסדר'. אז הושלם הרכבה של ועדת השבעה" (עמ' 363). לא מצאתי בפרוטוקול ישיבת הממשלה את הביטוי "העניין בסדר" – אך אין בכך לפסול את הגרסה שמביא טבת. מה שברור, הן מהפרוטוקול הרשמי והן מספרו של טבת, הוא התפקיד המכריע שמילא אשכול בקבלת ההחלטה.

³⁴¹ "חוסר ראיית הנולד גם של אשכול וגם של גולדה [מאיר] הביא לערעור אשיות התנועה ולהקמת קואליציה של סחיטה", יומן בן-גוריון באינטרנט, 16 ביוני 1963. וראו גם מיכאל בר-זוהר, *בן-גוריון*, ג, תל אביב, 1977 (להלן *בר-זוהר 1977*), עמ' 1557.

לאשכול, מלבד היכולות הפוליטיות הידועות, היה יתרון נוסף על פני שאר חברי הוועדה. היה לו מידע אישי רב על פרשת זיוף העדויות נגד לבון, בזכות היכרותו העמוקה עם מי שהשתתפה בזיוף – דליה כרמל. בשנים 1954-1955 שירתה דליה כרמל כמזכירתו של בנימין גבלי. לפי בקשתו של מרדכי בן-צור היא זייפה העתק מכתב שנשלח בקיץ 1954 אל הרמטכ"ל דיין בעת ששהה בביקור בארצות הברית ובו – לטענת גבלי – דווח על הפעלת חוליית החבלה הישראלית במצרים. דיין טען כי הוא השמיד את המכתב לאחר שקרא אותו, ואינו זוכר את תוכנו. לפיכך, מה שהועמד לרשותה של ועדת אולשן-דורי היה העתק המכתב – העתק שבדיעבד הסתבר כי זויף.

ב-1957 הפכה דליה כרמל למזכירתו של אשכול ובסופו של דבר למאהבתו, למרות פער של 40 שנה ביניהם. ב-1960 נשלחה לעבוד במשרדי ה"בונדס" והמשלחת הכלכלית הישראלית בניו יורק. לפיכך השתדל אשכול בעת נסיעותיו לניו יורק להיפגש עמה ככל שיכול. הקרבה ביניהם הביאה את דליה כרמל לחשוף בפניו את הזיוף. כתוצאה מכך החל אשכול לשדל אותה כי תואיל להעיד תמורת חסינות, כדי שעדותה תוצג בפני ועדת השבעה – מבלי שחבריה יודעים על הקשר המיוחד בין אשכול לדליה כרמל. ב-24 בנובמבר עשה אשכול שימוש ברור במעמדו הכפול – כמי שמהווה גורם דומיננטי הן בוועדת השבעה והן אצל דליה כרמל. הוא כתב לדליה כרמל:

צללתי למקרא ולימוד חומר "הפרשה" יחד עם הוועדה. שמך נזכר כמה פעמים. ז[את] א[ומרת] בעדויות של כמה אנשים. אין ספק שיזמינוך בקרוב לחקירה רשמית וכ'.

מטרת פתקתי זאת אליך: **לבקשך ולייעץ לך לטובתך להגיד כל האמת אשר ידועה לך.**

[ההדגשה שלי, א.ל.]

אל נא למען השם ולמען כבודך תסתבכי. את מתחילה רק דרכך בחיים ובחברה. אני חושש שמא הבטחות רגשיות מסוימות [לגבלי] ימנעו ממך מלאמר כל הידוע לך, ותאבדי עולמך המצפוני... חשבתי שחובת הידידות מצווה עליי לייעץ לך [עצה] נאמנה. יתכן כמובן, שגם בלאו הכי [היית מעידה כך], לפי צו מצפון האמת. ככה הכרתיך. רצייתי רק לחזקך בתוך הקונפליקט האפשרי אולי.³⁴³

כאמור, הנושא כבר טופל בספרות המחקרית, אך ניתן להעריך כי לאשכול היה חלק משמעותי בהכוונת את ועדת השבעה בדרכה.³⁴⁴ עמדה חשובה בוועדה תפס גם יושב-הראש, שר המשפטים פנחס רוזן, בזכות תפקידו בוועדה ומעמדו המשפטי. כבר ב-5 בדצמבר (לפני שהגיעו העדויות שגבה היועץ המשפטי לממשלה גדעון האוזנר בפריס) קבע רוזן עמדה השוללת את האפשרות שלבון נתן את ההוראה: "אני

³⁴² טבת קלב"ן, עמ' 378-379, 431-433.

³⁴³ שם, עמ' 388-389. אני מסתמך גם על הפרשנות של טבת לגבי המכתב.

³⁴⁴ עוד על מעמדו המרכזי של אשכול ש"תמרן" את ועדת השבעה ראו אצל שלמה אהרונסון, "האש שדעכה", קתדרה, 123 (ניסן תשס"ז), עמ' 181-184. לא ניתן לקבוע בוודאות שאשכול אכן "תמרן" את הוועדה בחודש הראשון לקיומה כי הפרוטוקולים של ישיבות ועדת השבעה מ-3 עד 29 בנובמבר 1960, כאשר הוחלט לשלוח את היועץ המשפטי לממשלה האוזנר לגבות עדויות בפריס מדליה כרמל, יהושפט הרכבי, שלום וייס ויוסי הראל – אינם פרוטוקולים מלאים אלא תמצית בלבד (ג"מ, א/10/7079).

בישיבה זאת הקשה אשכול מספר פעמים בשאלות שערערו על דוח של בנימין גבלי: "מנין שדין וחשבון זה בכתב יד הוא הראשון היחידי האמיתי?" ואחר כך: "הוא כתב אז וכתב עוד הפעם". לאחר מכן ציטט אשכול את דוח ועדת כהן לפיו "הוא מנער חוצנו מפקודיו ומהדברים שעשה".

את השפעת אשכול בישיבה זאת ניתן לראות בתגובתו להצעת רוזן לפנות למליאת הממשלה ולבקש רשות להזמין כעדים את שרת ודיין. אשכול התנגד להצעה לפנות לממשלה: "קיבלנו תנאי סמכות, הממשלה החליטה מה שהיא רוצה מאתנו. אני מתנגד שנשאל אותה. אנחנו ועדה ולא נחפש אישור לקיומנו, לדעתנו, כל פעם". נראה שאשכול חשש להחזיר את הנושא לממשלה וידע שבן-גוריון יתנגד להזמין עדים לוועדה שאינה ועדה משפטית. גם בן-אהרון התנגד בתוקף להזמנת עדים. בסופו של דבר ויתר רוזן על הפנייה לממשלה אך הודיע כי ימסור לוועדה את העדויות שהאוזנר גבה בפריס, אף שציפיותיו מן העדויות היו נמוכות: "לא נחכם הרבה ממה שנשמע מהאוזנר".³⁴⁵

ב-11 בדצמבר הודיע רוזן לוועדה כי דליה כרמל העידה בפריס כי זייפה מסמך שנמסר לוועדת אולשן-דורי – כדי להציל את גבלי ולהרשיע את לבון. עדותה קיבלה סיוע מעדותו של הרכבי שנגבתה אף היא בפריס. אשכול העמיד פני מופתע ושאל "אז החליטה?" כשכוונתו למועד בו החליטה לזייף את המסמך.³⁴⁶ אני מניח שרוזן מסר זאת על סמך טלפון או מברק שקיבל מהאוזנר שלא השתתף בישיבה.

ב-13 בדצמבר התקיימה ישיבה ארוכה בהשתתפות האוזנר שדיווח בפרוטרוט על העדויות. בין השאר סיפר האוזנר כי דליה כרמל סירבה בתחילה להעיד (למרות שקיבלה חסינות) – עד שעומתה עם יהושפט הרכבי שהעיד שבזמנו היא סיפרה לו על זיופים. אשכול שמיעט בתחילה לדבר הגיב: "אילו לא [עדויות של] פאטי [יהושפט הרכבי], דליה [כרמל] לא הייתה אומרת מה שאמרה" (עמ' 11 בפרוטוקול). אחר כך מיעט לדבר על עדותה של דליה כרמל. רק באמצע הישיבה (עמ' 28) פנה אשכול לחברי הוועדה: "בכלל אין ויכוח על נימוקים, על הסברים... ברור לי שלבון לא נתן ההוראה". אשכול הסתמך על העדות שהביא האוזנר. הוא העדיף שלא להביא כראיה מסייעת את היכרותו המוקדמת עם דליה כרמל שעבדה שלוש שנים כמזכירתו – אף שהאוזנר ציטט את דליה כרמל בתחילת עדותה כמי שמביעה הערכה רבה לאשכול. כמו כן הדגיש אשכול כי העדות מפריכה טענות כאילו משרד הביטחון (כלומר שמעון פרס) או מחלקה מסוימת באמ"ן (אמ"ן 8, כנראה מחלקה שעסקה בזיוף מסמכים) – היא שעמדה מאחורי זיוף המסמך. עיון בדברי חברי הוועדה באותה עת מראה שהם נטו להאמין שלבון לא נתן את ההוראה והתייחסו בשלילה לגבלי, בין השאר משום שוועדת כהן קבעה שהוא גלגל את האחריות לכישלון על פקודו – מרדכי בן-צור. מינץ סבר שאברהם זיידנברג בגד בשלב מוקדם ובעצם הוא שנתן את ההוראה או יצר אותה אצל מפקדיו. שיטתית הביא שורה של מסקנות נגד גבלי ובעד לבון.

³⁴⁵ ישיבת ועדת השבעה, 5 בדצמבר 1960, ג"מ, א/10/7079.
³⁴⁶ ישיבת ועדת השבעה, 11 בדצמבר 1960, ג"מ, א/10/7079.

אשכול שב והתנגד להצעה לזמן עדים לוועדה. בסיום הישיבה נערכה הצבעה על הצעתו של רוזן להזמין את משה דיין להעיד בפני הוועדה – כנראה משום שבהיותו שר לא תהיה הזמנתו בגדר תקדים להזמנת עדים נוספים. ברזילי ובן-אהרון אמרו שהם מתנגדים. אשכול "אני לא בעד זה". ברוב של שלושה נגד שניים והימנעות אחד (אשכול) התקבלה ההצעה,³⁴⁷ אך בסופו של דבר דיין לא העיד בפני הוועדה.³⁴⁸ בדיון ב-15 בדצמבר טען אשכול: "אם אנו אומרים שלבון לא נתן את ההוראה, האם אנו צריכים להגיד משהו על גבלי? מתבקשת מסקנה פשוטה באשר גבלי עצמו אומר, שההוראה נתן הוא, הוא היה אמנם מידיום [מתווך], אבל אנו עומדים במצב שגבלי נתן ההוראה" – כלומר זיכוי של לבון מביא בהכרח להרשעתו של גבלי.

כמו כן דרש אשכול לקבוע במפורש "שאנו דוחים לחלוטין הרמז או הרמזים הפסולים שנרמזו על ידי הולכי רכיל, כאילו המעשה הביש נעשה בהשראת אדם שלא היה בממשלה, שלא היה בביטחון" – כלומר בן-גוריון.³⁴⁹

אשכול המשיך בקו נגד גבלי בישיבה הבאה, ב-19 בדצמבר. הוא הציג שורה של נימוקים כדי לקעקע את גרסתו של יוסי הראל, איש יחידה 131, כאילו ב-4 בפברואר 1960, הודה בפניו לבון שאכן נתן את ההוראה – אך רק לאחר מעשה.³⁵⁰

בישיבה האחרונה של הוועדה, ב-21 בדצמבר, בה גובשו מסקנות הוועדה הדגיש אשכול את חפותו של לבון: "טענת לבון מסייעת בהוכחות המתקבלות על ידינו" – עדות דליה כרמל. כמו כן הוא השתתף בגיבוש המסקנות הנוספות של הוועדה. הוא ביקש לנסח את המסקנות כסופיות כי: "אין ועדת החוץ והביטחון צריכה לקבל מאתנו סמיכות לפתוח את החיטוט בעבר".³⁵¹

בסופו של דבר הגיעה הוועדה למסקנה שיש לזכות את לבון בעיקר בשל ההיקש: משום שהוכח שבן-צור זייף עדויות למען גבלי – אות ומופת הוא כי גבלי הוא שנתן את ההוראה להפעיל את הרשת במצרים (אף כי ניתן לחשוב גם על נרטיב אחר, לפיו בן-צור זייף את העדות למרות שגבלי לא נתן את ההוראה, אלא משום שסבר כי עליו להבטיח בכל מחיר את זיכויו של גבלי בוועדת אולשן-דורי).

5.א.4: המשבר סביב חגיגות 40 שנה להסתדרות

בעצם ימי פעילותה של ועדת השבעה פרץ משבר נוסף שנבע מהקרע שהלך וגבר בתוך מפא"י. בדצמבר 1960, בעת שההסתדרות בראשותו של לבון חגגה את מלאת 40 שנה להיווסדה, נטען שהמזכ"ל הראשון של ההסתדרות, דוד בן-גוריון, לא הוזמן כראוי לחגיגות. הדבר נדון בישיבת מזכירות מפא"י.³⁵² יהודית שמחוני הציעה להעביר את הנושא לוועדה מיוחדת, אך שרגא נצר ואשכול התנגדו לכך, ותבעו לדון

³⁴⁷ ישיבת ועדת השבעה, 13 בדצמבר 1960, ג"מ, א/10/7079. בתחילת הישיבה נכחו כל שבעת החברים. ייתכן שאחד מהם יצא לפני שהסתיימה הישיבה או לא השתתף בהצבעה.

³⁴⁸ חמשת העמודים הראשונים בישיבה הבאה, ב-15 בדצמבר 1960, לא נחשפו לציבור, אך מדברי ברזילי בעמ' 3 בחלק הגלוי של הישיבה משתמע שדיין לא העיד בפני הוועדה (ג"מ, א/10/7079).

³⁴⁹ ישיבת ועדת השבעה, 15 בדצמבר 1960, ג"מ, א/10/7079.

³⁵⁰ ישיבת ועדת השבעה, 19 בדצמבר 1960, ג"מ, א/10/7079. טבת קלב"י, עמ' 288-289.

³⁵¹ ישיבת ועדת השבעה, 21 בדצמבר 1960, ג"מ, א/10/7079.

³⁵² לפי כפכפי (המסתמכת על ש' אבן זהר, "סביב הזמנת ראש הממשלה", דבר, 16 בדצמבר 1960). הוזמן בן-גוריון כראוי, במכתב רשמי, אך לא התבקש לנאום (כפכפי 1998, עמ' 382).

בבירור הודה לבון כי עתה, כאשר הוא קורא את הדיווחים הוא מודה כי "היו שם ביטויים אחדים... מיותרים", אך לא היה מקום ל"זעם הקדוש" נגדו. לגופו של עניין הכחיש לבון "כאילו ההזמנה שנשלחה לראש הממשלה ולשרים אחרים [לחגיגות ההסתדרות] נשלחה בסטנסיל... נשלח מכתב רגיל, כפי שהוא נשלח לכל השרים. זו לא הייתה הזמנה לנאום. זו הייתה הזמנה שנשלחה לכל שרי הממשלה, לכל אחד בנפרד, להשתתף בעצרת. כמעט כולם ענו – מי שענה שישתתף, מי שענה שלא יוכל מטעמים אלה או אחרים. ראש הממשלה בכלל לא ענה". כמו כן סירב בן-גוריון להתראיין לעיתון "דבר" לרגל מלאות 40 שנה להסתדרות, וענה בכתב כי לא יתראיין לעיתון "כל עוד הוא נתון למשטר הנוכחי". בתגובה ללבון הזהיר אשכול:

אני רוצה להגיד ללבון, ואינני יודע אם זה לטובתו או לטובתי או לטובת העניין: יש פרשה אומללה וטרגית של לבון עם גולדה [מאיר] ועם אשכול ועם ספיר [ארן] ועם שרת³⁵³ מימי היותו שר הביטחון – פרשה מאוד אומללה ומאוד טרגית במובן החברי ובמובן היכולת לשבת יחד מתוך אחריות. פחות מהכל חשבנו אז שכך זה יהיה. נשאנו את הדבר בחובנו, בעור שינינו... ואולי גם זה אומר איזה דבר, שעם הזעם הנמצא עכשיו בלבך כתוצאה מהמריבה עם בן-גוריון – הוא היה האיש שאולי לאחריים מאתנו היו טענות אליו באותה תקופה: למה הוא יצר מצב כזה. לא אני הצעתי את לבון כשר הביטחון – דווקא בן-גוריון עשה את הדבר הזה. זאת יש לי להגיד ללבון ולחברים אחרים שמציעים להמשיך ללכת [במאבק]: כן. אבל זה יביא אותנו לשאול תחתיה....

אני רוצה להיות לגמרי גלוי, והוא [לבון] שמע זאת ממני. אמרתי: אם לא יקרה נס עם לבון, במערכת היחסים שהוא יוצר – אינני יודע איך אפשר להאריך ימים... אני אומר: לא כל איש הישר בעיניו יעשה. זה לא יינתן. לא יוכל להינתן... המזכירות חייבת להתחיל לחיות ולהגיד את זה מה שאמר משה [שרת], מה שאמרה גולדה [מאיר] – זה לא סגנון. כך איננו יכולים לחיות...

³⁵³ כנראה שכוונת אשכול ל"וועדת החמישה" (ראו לעיל פרק שלישי, סעיף ב, תת-סעיף 5) שהוקמה בתקופת כהונת שרת כראש הממשלה, לאור היחסים הגרועים בינו ללבון, הוקמה "וועדת החמישה" לתיאום מדיניות הביטחון. חבריה היו שרת, לבון, גולדה מאיר, אשכול וארן. כאן, במובן מסוים ועקיף, קשר אשכול את עצמו ל"עסק הביש". ספיר היה באותה עת מנכ"ל משרד האוצר ולא היה חבר בוועדת החמישה.

נחוץ בירור במזכירות, ונחדל מוועדות – נחוצה ישיבת מזכירות שתגיד לחברים מה שהיא חושבת. כולם יודעים את הגלגולים במשך החודש הזה. אבל מה שוועדת השבעה תסכם חייב להיות סוף פסוק בשביל כולם, גם בשביל בן-גוריון, ואנחנו חייבים כמזכירות להיאבק על זה. עוד מעט ה"סוס" הזה כבר נגמר. אינני יכול יותר.

בזמנו קרה שכאילו אמרו: אשכול יטפל בעניין הזה. ויש לי הרגשה שכעבור כמה שבועות החלו החברים להצטער על כך. אבל נכנסתי לעניין יותר אינני יכול, ואני תובע זאת מכל אחד מאתנו. בסופה של הישיבה התקבלה ברוב קולות הצעת שרת לפיה אין לקבל החלטה אלא רק להביע מורת רוח מדברי לבון במסיבת עיתונאים ערב חג ההסתדרות. נדחתה הצעתו של יונה כסה להמשיך למחרת בדיון.³⁵⁴

5.א.5: מסקנות ועדת השבעה והשלכותיה

ב-22 בדצמבר סכמה ועדת השבעה את מסקנותיה. היא המליצה לממשלה, על סמך עדויות חדשות, ביניהן עדותה של דליה כרמל, לזכות לחלוטין את פנחס לבון ממתן ההוראה ולהרשיע בכך את גבלי.³⁵⁵ ב-25 בדצמבר דנה הממשלה במסקנות ועדת השבעה.³⁵⁶ יושב-ראש הוועדה פנחס רוזן דיווח על המסמכים השונים שהובאו לפניה – ביניהם "דין וחשבון של היועץ המשפטי לממשלה על חקירת ארבעה אנשים, שלא הופיעו בפני ועדת כהן, ואשר על חקירתם המליצה ועדה זו". הוא הסביר כי הוועדה החליטה ברוב קולות שאין לה סמכות לזמן עדים. קביעתה העיקרית של הוועדה הייתה כי "לאור כל הממצאים הנמצאים עכשיו בידינו והיו לפנינו אין לתת אמון בגרסתו של גבלי. יתר על כן מוכיחות העובדות שהוראות לביצוע פעולות, שיצאו מאמ"ן קדמו לתאריך שאליו מסמיק גבלי את קבלת ההוראה מלבון [16 ביולי 1954]. אנו קובעים אפוא, כי לבון לא נתן את ההוראה שעליה מסתמך גבלי, וכי מעשה 'עסק ביש' לא בוצע בידיעתו".

רוזן הוסיף שהוועדה מצאה לנכון לזכות אנשים נוספים שלגביהם נרמז כאילו הם האחראים לעסק הביש – בן-גוריון, פרס ודיין – וקבעה כי "אין כל אחיזה לטענה כי ההוראה לגבלי ניתנה על ידי אדם אחר, בין במערכת הביטחון ובין מחוצה לה". מהמשך הדיון בממשלה נסגרו לציבור על ידי מערכת החשיפה של גנזך המדינה כ-34 עמודים. ככל שעולה מהמשך הדיון נראה שבמהלך הדיון (בפסקה הבאה) החליטה הממשלה לאמץ את המלצות ועדת השבעה.³⁵⁷

בסיום הקטע המצונזר הודיע בן-גוריון כי הוא יוצא לחופשה ו"אין התנגדות שאשכול יהיה ממלא מקומי". כלומר דברים אלה הם חלק מסעיף 155 לסדר היום: "חופשת ראש הממשלה". אשכול הפציר בו שלא יצא ובן-גוריון דחה את בקשתו. בן-גוריון הסביר כי בעצם הוא רוצה להתפטר כדי שלא להיות שותף

³⁵⁴ ישיבת מזכירות מפא"י, 16 בדצמבר 1960, אמ"ע, 61א – 1960 – 24 – 2.

³⁵⁵ גולדשטיין 2003, עמ' 427.

³⁵⁶ יש להוסיף כי קודם לדיון במסקנות אלה (סעיף 154), דנה הממשלה בסעיף 153 (כמעט 14 עמודים) שצונזר לחלוטין על ידי מערכת החשיפה של גנזך המדינה.

³⁵⁷ לפי שבתאי טבת הממשלה אישרה את המסקנות ברוב של 10 מול 3 נמנעים: אבא אבן, משה דיין וגיוורא יוספטל – שלושת "צעירי מפא"י". בן-גוריון לא השתתף בהצבעה (טבת קלב"ן, עמ' 433).

שרי הממשלה החליטו לפרסם את דוח ועדת השבעה למעט סעיף אחד ולא לפרסם את דבר חופשתו של בן-גוריון. מכאן ואילך פעל אשכול כממלא מקום ראש הממשלה ושר הביטחון. מעתה עמד אשכול בראש שש ישיבות ממשלה רצופות.³⁵⁸

בתחילה הצליחו לשמור על חשאיותה של חופשת ראש הממשלה.³⁵⁹ אולם, שלושה ימים לאחר מכן התפרסמה "חופשתו" של בן-גוריון.³⁶⁰ כמו כן התפרסמה ידיעה כי אשכול יושב בראש ישיבות הממשלה.³⁶¹ בעקבות זאת הגיש חבר הכנסת פרץ ברנשטיין (מהציונים הכלליים) הצעה לסדר היום על "הפרת סדרי עבודתה של הממשלה". בין השאר טען כי "ראש הממשלה אינו מופיע עוד בישיבות הממשלה... ידידי הגדול, שר האוצר, הוא עכשיו ממלא מקום, ספק ממלא מקום של יושב-ראש בישיבות הממשלה. ממלא מקום של ראש הממשלה – אינני יודע". אשכול התפרץ: "גם הוא [אשכול] אינו יודע". אשכול השיב לברנשטיין כי "לחינם נזעקת. ראש הממשלה יצא לחופשה של חמישה עד שישה שבועות באישור הממשלה... ישיבות הממשלה תתנהלנה בראשותו של שר האוצר" – בזאת הסתיים באופן רשמי הניסיון להסתיר את חופשתו של בן-גוריון. חבר הכנסת בדר הציע להעביר את הנושא לדיון בוועדה כלשהי של הכנסת. הכנסת הסירה את הנושא מסדר היום ודחתה את ההצעה להעבירו לוועדה.³⁶²

את מחאתו על המצב ביטא בן-גוריון בשיחה עם אשכול ובמכתב אליו ב-27 בדצמבר. בן-גוריון קבל על מסקנות ועדת השבעה "שאני רואה בהן משוא פנים, עיוות הדין, חצאי אמת – ופגיעה קשה במערכת הביטחון". נוסף לכך הדגיש בן-גוריון את הניגוד בין אישים ש"אני מרוצה מארבעתם: תדי [קולק],

³⁵⁸ אשכול ישב בראש ישיבות הממשלה הבאות: 25 בדצמבר 1960 אחר הצהריים, 1 בינואר 1961, 8 בינואר 1961, 15 בינואר 1961, 22 בינואר 1961 ו-29 בינואר 1961.

³⁵⁹ "הממשלה אישרה את זיכוי לבון". דוד גלעדי, "ב.ג. מסתייג", מעריב, 26 בדצמבר 1960, עמ' 2. "המשבר במפא"י הגיע ל'נקודת רתיחה'", מעריב, 27 בדצמבר 1960, עמ' 1.

³⁶⁰ "חשש למשבר ממשלתי – ב.ג. לחופשה ארוכה, שרת החוץ ג. מאיר מאיימת להתפטר", מעריב, 28 בדצמבר 1960, עמ' 1. למחרת נטען כי אשכול מסרב להחליף את בן-גוריון אם מדובר ב"חופשת ברוגז" וכי ה"ניו יורק טיימס" טוען שבן-גוריון רוצה להתפטר ("בן-גוריון הציג 2 תביעות לחיסול המשבר: ביטול מסקנות ה-7 וחקירה משפטית", מעריב, 29 בדצמבר 1960, עמ' 1. "הראש – לחופשה, הממשלה – למשבר, מעריב, 29 בדצמבר 1960, עמ' 2).

³⁶¹ "הממשלה התכנסה בראשות אשכול – בלי ב.ג. ומאיר", מעריב, 1 בינואר 1960, עמ' 1.

³⁶² דברי פרץ ברנשטיין ויוחנן בדר בכנסת ותשובת לוי אשכול, 3 בינואר 1961, דברי הכנסת, 30, עמ' 634-635.

figurehead, ההדגשה שלי, א.ל.] כשם שאיני מסוגל להיות שליט יחיד". כלומר בן-גוריון חש כי עתה, משאיבד למעשה את הנהגת מפא"י, וכתוצאה מכך גם את הנהגת הממשלה והמדינה, הוא עלול להיפך ל"פיגורהד" – פסאדה של מנהיג דה יורה שאינו מנהיג דה פקטו. כמו כן ביקש בן-גוריון במפורש במשפט האחרון במכתבו לאשכול שלא להביא את העניין למפלגה – משום שידע כי במוסדות המפלגה ידם של אשכול, גולדה מאיר, ארן ולבון תגבר על כוחם של נאמניו.³⁶³

אשכול השיב לבן-גוריון כי הממשלה והוועדה שמעו היטב את עמדתו של בן-גוריון, ובכל זאת החליטו מה שהחליטו לגבי אירוע שהתרחש בעת שבן-גוריון לא כיהן כשר הביטחון ולא כראש ממשלה – כלומר לוועדה הייתה סמכות מלאה להחליט גם בניגוד לעמדתו של בן-גוריון. הוא ניסה גם למזער את הזיכוי המסויג, לדבריו, שנחנה הוועדה ללבון תוך הסתמכות על ועדת כהן ועל עדויות חדשות. יתרה מזאת הוא ביקש לנטרל את הסתמכותו של בן-גוריון, במכתב מ-27 בדצמבר ובמקומות נוספים, לנושא הביטחון: "הרשני גם להגיד כי לא בכל דבר אפשר ולא מותר לתלות קיום המדינה ועניין הביטחון. לא נפגע, לא נחלש, ולא נפגם עניין הביטחון בגלל מסקנות הוועדה. אולי להיפך. כשם שלא היה מתחזק יותר ומתעלה יותר עניין הביטחון לו נוכחנו לדעת שיש להגיע למסקנות אחרות". במילים אחרות, אשכול תבע מבן-גוריון להסכים לסדר יום "אזרחי" ולא "ביטחוני" – שתים עשרה שנים לאחר הקמת המדינה. ואולם, בהמשך המכתב של אשכול חלה לפתע תפנית – אחרי שאשכול הצדיק את הקמת ועדת השבעה ואת מסקנותיה ודחה את סדר היום ה"ביטחוניסטי" של בן-גוריון (כלומר הכפפת כל מהלכי המדינה למען הביטחון) הציע אשכול כי כל שרי מפא"י שהיו חברים בוועדת השבעה וגם גולדה מאיר (שלא הייתה חברה בוועדה) יתפטרו מהממשלה, או שכל הממשלה תתפטר תוקם ממשלה חדשה בראשותו של בן-גוריון. ברור כי אשכול ידע כי הצעתו לא הייתה מעשית. לבן-גוריון לא הייתה אפשרות לשלוט לא במדינה ולא במפלגה בלי ראשי מפא"י שהיו מתפטרים לפי הצעה.

על זאת הוסיף אשכול נימוקים של טובת המדינה – הצורך בטיפול ביחסי ישראל עם ארצות הברית, צרפת וגרמניה, פיתוח הנגב והמכה המורלית שתביא התפטרותו של בן-גוריון. ולבסוף ציין נימוק אישי: "לא ביקשתי את הג'וב הזה, מזכירות המפלגה ביקשתני [לטפל בפרשה]... בשיחותיי אתך אתה תמיד נהגת להגיד שדעתך המתנגדת בתוספת: 'אין דבר, תמשיך ותבוא עליך הברכה'".

יתרה מזאת, אשכול דחה את בקשתו של בן-גוריון שלא להביא את הנושא לדיון במפלגה שהוא – בן-גוריון "ראש המפלגה (ידעתי שאינך אוהב התארים הללו, אבל איך אבטא מקומך ומשקלך במפלגה ובתנועה), עומד להסתלק משליחותך [כראש הממשלה] ומאחריותך שהוטלה עליך על ידי המפלגה ולא תבוא להסביר לשמוע ולקחת לקח מפיה?".³⁶⁴ אולם, לאמתו של דבר, התואר "ראש המפלגה", אותו

³⁶³ בן-גוריון אל אשכול, 27 בדצמבר 1960, שאלתיאל תשנ"ז, עמ' 500-501 (המקור אב"ג).
³⁶⁴ אשכול אל בן-גוריון, 28 בדצמבר 1960, אי"א, פרשת לבון א1. וכן למפרום-צורף, עמ' 361-364.

³⁶⁵ לא היה תואר פורמלי של "ראש" או "יושב-ראש" המפלגה.

תפקיד המנהיג התקבל בזכות אוטוריטה אישית, ולא באופן פורמלי. עד 1944 הוחזק התפקיד למעשה בידי הטרויקה דוד בן-גוריון-ברל כצנלסון-יצחק טבנקין.³⁶⁶ הפילוג עם סיעה ב ופטירתו של ברל כצנלסון השאירו את בן-גוריון כמנהיג יחיד. יכולתו של אשכול לנווט את מפא"י בסתיו 1960 (ולאחר מכן בהדחת לבון ובהקמת הממשלה העשירית)³⁶⁷ מעידים על עמידתו בראש מפא"י.

בעקבות התעקשותו של אשכול לדון בנושא במפלגה התכנסה מזכירות מפא"י עם הנהלת הסיעה ב-31 בדצמבר. שרת ושזר פנו אל אלמוגי, וביקשו ממנו לדחות את הישיבה עד לאחר הקונגרס הציוני הכ"ה, אך הוא התנה את בקשתם בפנייה של אשכול (מי שמונה על ידי המפלגה לטפל בנושא) או בפנייה של בן-גוריון (בגלל צורכי המדינה). בפתח הישיבה הקריא אלמוגי את מכתבו של בן-גוריון בו הודיע כי בכוונתו להתפטר מראשות הממשלה. אשכול סיפר על המאמצים להרגיע את בן-גוריון ואת לבון ועל התקווה, שהתבדתה, שבן-גוריון יסתפק בהבעת התנגדותו למסקנות ועדת השבעה – כפי שהיה במקרה אחר (הצעה לשנות את מעמדה של הקרן הקיימת). אשכול קרא לתת למפלגה "משך זמן רציני", יותר משבועיים, להתגבר על העניין ולהגיע לדרך פעולה נאותה. בדבריו פנה הן לבן-גוריון והן ללבון – או יותר נכון לחסידיהם, כי שניהם לא השתתפו בישיבה. חלק מהדוברים הצדיקו את התנגדות בן-גוריון (ביניהם יוספטל, גוברין ודיין) לוועדת השבעה וחלק ביקרו אותו. גולדה מאיר שנמנתה על המבקרים הודיעה כי הפקידה מכתב התפטרות אצל מזכיר הממשלה והוא יימסר לממשלה ביום ראשון הקרוב. ארן הזהיר כי פנחס ספיר ילך בעקבותיה. אשכול שב ונטל את זכות הדיבור וטען כי מלכתחילה התנגד בגלוי לוועדת חקירה. מכאן השתמע שמי שהטיל עליו לטפל במשבר (מזכירות המפלגה) היה צריך לדעת כי הוא ימנע הקמת ועדה כזאת. בסיום הישיבה התקבלה הצעתו של אבא חושי "שהמפלגה אינה מקבלת את מכתבו של בן-גוריון ומבקשת ממנו להמשיך [בתפקידו]" והחלטות נגד התפטרותיהם של גולדה מאיר ושל פנחס ספיר.³⁶⁸

אחד הניסיונות "לרבע את המעגל" – היה הקמת "ועדת בוחן" שתבדוק את דברי לבון בוועדת החוץ והביטחון,³⁶⁹ אולם ניסיון זה לא צלח. הקרע בממשלה ובמפלגה הביא את הנשיא יצחק בן-צבי לחרוג מדרך פעולתו הרגילה ולהזמין אליו את בן-גוריון ואת חברי ועדת השבעה בניסיון להרגיע את האווירה. גם ניסיון זה לא עלה יפה. בן-גוריון נשאר איתן בדעתו, ואף חברי ועדת השבעה לא שעו להצעתו של בן-צבי להשאיר פתח להקמת ועדת חקירה משפטית. אשכול הרבה להתווכח עם בן-גוריון. הוא קרא לבן-גוריון שיאמר כי "יגיד שאמר מה שהיה לו להגיד ונגמר". וטען כי על בן-גוריון להבין כי שינוי האווירה תלוי גם בו.³⁷⁰

³⁶⁵ וכך נהגו במפלגת העבודה עד למהפך של 1977.

³⁶⁶ ראו לעיל פרק המבוא, סעיף ד.

³⁶⁷ ראו להלן תת-סעיף 6 וסעיף ב, תת-סעיף 3.

³⁶⁸ ישיבת מזכירות מפא"י, 31 בדצמבר 1960, אמ"ע, 61א – 24 – 1960 – 2.

³⁶⁹ ראו לעיל תת-סעיף 1.

³⁷⁰ סיכום ישיבה בלשכת הנשיא, 15 בינואר 1961, ג"מ, 1/56.

אשכול סיפר על הישיבה אצל הנשיא לחברי מרכז המפלגה. בלי לפרט את תוכן השיחה (שהיה אמור להישאר חסוי אך הודלף לעיתונות ולרדיו) טען כי הנשיא ביקש "שייעשה מאמץ למתוח קו על כל הוויכוחים בפומבי בענייני הפרשה". כאן התעלם אשכול מכך שבן-גוריון לא השיב במפורש לפנייתו זו של הנשיא. אשכול קרא למרכז לאמץ את קריאת הנשיא והחלטת המזכירות (מ-12 בינואר 1961 להקים ועדת בוחן לדברי פנחס לבון בוועדת חוץ וביטחון) ולהחליט להפסיק לדון בפרשה. אשכול טען גם שבן-גוריון שוב אינו תובע מהממשלה לשנות החלטתה על מסקנות ועדת השבעה. בסופו של הדיון קיבל המרכז פה אחד את הצעתו של אלמוגי לפנות לבן-גוריון ש"ימשיך בשליחותו ההיסטורית במדינה ובאומה" (כמו ההחלטה שהתקבלה במזכירות ובסיעה בכנסת ב-31 בדצמבר 1960) ולאמץ את החלטת מזכירות מפא"י להקים ועדת בוחן.³⁷¹

כאמור לעיל הודיע בן-גוריון לממשלה ב-25 בדצמבר 1960 כי יעכב את הגשת התפטרותו הרשמית בגלל כינוסו של הקונגרס הציוני הכ"ה והמשבר עם הממשל האמריקני בעקבות חשיפת בניית הכור הגרעיני בדימונה ואולי גם משום שניסה לאלץ את חברי המפלגה והממשלה לחזור בהם מאימוץ מסקנות ועדת השבעה. אולם ב-31 בינואר 1961 כינס את הממשלה והודיע על הגשת התפטרותו לנשיא. אשכול הגיב: "אני חוכך בדעתי, אם אוכל להמשיך להיות יושב-ראש הישיבות." בן-גוריון ענה לו כי "הממשלה הטילה זאת עליך, זה עניינה". לאחר מכן בן-גוריון עזב את הישיבה והיא המשיכה בלעדיו. ככל שעולה מדברי אשכול בהמשך הישיבה הרי הוא ציפה שבן-גוריון ישוב לעמוד בראש הממשלה, גם כממשלת מעבר, לאחר שישלים את חופשתו. מדברי השר בנטוב עולה שהוא ראה באשכול את "ממלא מקום ראש הממשלה".³⁷² למחרת הודיע אשכול לכנסת באופן לקוני, ללא דיון, על התפטרות הממשלה.³⁷³ אשכול המשיך לשבת בראש ישיבות הממשלה במשך עוד שש ישיבות,³⁷⁴ עד שבן-גוריון חזר לשבת בראש ישיבותיה ב-19 במרס 1961, זאת לאחר שהתברר כי אין אפשרות להקים ממשלה חלופית אלא יש להקדים את הבחירות לכנסת החמישית.

5.א.6: הדחת לבון

הודעת ההתפטרות של בן-גוריון לא הפתיעה את אשכול והוא הכין תכנית פעולה. ימים ספורים קודם הוא כתב ל"צבי" – כנראה צבי יהודה³⁷⁵ – כי "המצב מתוח עד לידי התפקעות. וזה בכל רגע. ב. ג. [בן-גוריון] לא ימשיך בעבודתו עם פ. ל. [פנחס לבון] בין אם יגיד מפורשות ובין אם לא יגיד. נדמה לי שכל אחד מאתנו במצב [של לבון] היה מתפטר. פ. ל. ברוח 'חברות', 'דמוקרטיה' אינו מוכן. זה ממיט

³⁷¹ ישיבת מרכז מפא"י, 15 בינואר 1961, אמ"ע, 80 – 23 – 1961 – 2. ראוי לציין כי בתחילת הישיבה הסביר מזכ"ל המפלגה אלמוגי כי "החבר אשכול טרם הופיע. הוא הודיע שיאחר. אנו נפתח בוויכוח, וכאשר יבוא אשכול מיד נמסור לו רשות הדיבור, אם ירצה בכך" – ביטוי לחשיבותו של הרבה של אשכול בעיני המפלגה בשעה זאת.

³⁷² ישיבת הממשלה, 31 בינואר 1961, ג"מ, 9/12969.

³⁷³ ישיבת הכנסת, 1 בפברואר 1961, דברי הכנסת, 30, עמ' 871.

³⁷⁴ ישיבות הממשלה בתאריכים: 5 בפברואר 1961, 12 בפברואר 1961, 19 בפברואר 1961, 26 בפברואר 1961, 5 במרס 1961 ר-13 במרס 1961.

³⁷⁵ צבי יהודה (זלצמן, 1888-1964) נולד ברוסיה ועלה ב-1906. חבר ב"צעירי ציון", "הפועל הצעיר" ומפא"י. ממייסדי נהלל ומפעילי תנועת המושבים. חבר בכנסת הראשונה.

שירגיע את המצב ויאפשר לממשלה להמשיך לפעול ולמפלגה לחזור לתפקד הוא התפטרותו של לבון. ואם אינו מוכן – שומא על המפלגה להדיחו מתפקידו הציבוריים ובראשם מתפקיד מזכ"ל ההסתדרות. למעשה כבר בישיבת הממשלה שאישרה את מסקנות ועדת השבעה הודיע בן-גוריון על לבון: "אינני מוכן לעמוד במחיצתו של איש זה. לא מחיצה פיזית ולא מחיצה חברתית. מה שאני ראיתי בשני חודשים אלה ממנו, איני רוצה להגיד".³⁷⁷ כפכפי טוענת כי בסוף ינואר 1961 דיווח גיורא יוספטל לאשכול כי בן-גוריון תובע להדיח את לבון מתפקידו בהסתדרות.³⁷⁸

למחרת התפטרותו של בן-גוריון, ב-1 בפברואר, התקיימה ביזמת אשכול ישיבת "חברינו" בה סוכם שיש להדיח את לבון.³⁷⁹ במקביל הודיעו שלושה מחברי הוועדה המרכזת של ההסתדרות, זאב און, יהודית שמחוני ו' חסקין על התפטרותם מהוועדה כמחאה על גיוס מוסדות ההסתדרות למאבקו של לבון. הם אף הציעו ללבון להתפטר מתפקידו. בזאת נפתח ויכוח קשה בין לבון ותומכיו לבין מתנגדיו. בסיום הישיבה התחננו אלמוגי ואשכול שלא להדליף את תוכנה – אף שהם ידעו כי בקשתם היא לריק.³⁸⁰ ואכן תוכן הישיבה התפרסם למחרת ב"מעריב" – אולם הפעם באופן חלקי בלבד. אמנם בידיעה ב"מעריב" לא נאמר במפורש כי לבון יודח אלא שמרכז מפא"י יקבל החלטה לגנות את לבון ואם "לבון לא יסיק את המסקנות ממנה, תועלה הצעת אי אמון נגדו... מקורבי בן-גוריון מרכזים את עיקר מאמצם להניע את 'איש המפתח', שר האוצר מר ל. אשכול, להסכים להצעת אי אמון נגד פ. לבון".³⁸¹

באותו יום, 2 בפברואר, דיווחו אלמוגי ואשכול על ישיבת "חברינו" למזכירות מפא"י. אשכול טען כי לנוכח התפטרותו של בן-גוריון וסירובו של לבון להתפטר או לפרוש מטעמי בריאות יש להחליט על הדחתו מתפקיד מזכ"ל ההסתדרות. הדיון נמשך למחרת, ב-3 בפברואר. ההצעה התקבלה ברוב של 28 כנגד 11 (ביניהם ארן וספיר).³⁸² ההצעה הועברה לדיון במרכז מפא"י. כמו כן החליטה המזכירות לאפשר לחבר אחד – משה שרת – לדבר נגד ההצעה וחבר אחד – אשכול – להגן על ההצעה. ההיגיון בהחלטה לאפשר לשניים בלבד להתווכח היה למנוע סערה ולצמצם את הקרע – אך היה בו גם ביטוי לפטרנליזם בה נהגה קבוצה קטנה של עשרות חברים במרכז בן מאות חברים שנדרש למעשה להיות כמעט חותמת גומי של המזכירות.

המרכז כונס בתיאטרון "אוהל" בתל אביב כשבחוף מפגינים אנשים נגד הדחת לבון בטענה שזו פגיעה בדמוקרטיה. חבר המרכז יעקב מרגלית מחה על ההחלטה להגביל את מספר המתווכחים לשניים. הצעתו

³⁷⁶ אשכול אל "צבי", 25 בינואר 1961 (במקור כתוב 25.1.60), אי"א, 1963-1925.

³⁷⁷ ישיבת הממשלה, 25 בדצמבר 1960, ג"מ, ג/12969/7.

³⁷⁸ כפכפי 1998, עמ' 393.

³⁷⁹ גולדשטיין 2003, עמ' 431. ראוי לציין כי כבר בישיבת מזכירות מפא"י ב-31 בדצמבר 1960 דרש ישראל קרגמן לפטר

את לבון ואילו זלמן ארן שדיבר אחריו התנגד לכך (אמ"ע, 61 – 1960 – 24 – 2).

³⁸⁰ ישיבת מזכירות מפא"י, 1 בפברואר 1961, אמ"ע, 63 – 1961 – 24 – 2.

³⁸¹ מ. שמריהו, "בישיבת לילה שנמשכה עד שתיים אחר הצות, ראש מפא"י מפצירים בבן-גוריון להרכיב ממשלה בתכונת

הקודמת", מעריב, 2 בפברואר 1961, עמ' 1. לפי מקור זה השתתפו בישיבה כל שרי מפא"י, למעט פנחס ספיר, וכן ארן,

אלמוגי, גוברין, ארגוב ונצר. אני מעריך שספיר נעדר בגלל התנגדותו להדחת לבון.

³⁸² ישיבות מזכירות מפא"י, 2 ו-3 בפברואר 1961, אמ"ע, 63 – 1961 – 24 – 2. העיתון "מעריב" שלא היה מודע לגישתו

של אשכול בעד פיטורי לבון דיווח על כך בהפתעה: מ. מייזלס, "מפנה במפא"י – אשכול עבר את המחסום", מעריב, 3

פברואר 1961, עמ' 2.

אשכול קבע בישיבת המרכז כי: "מזכירות המפלגה הטילה עליי ביום מן הימים... לטפל בעניין" – כלומר, משעה שהמשימה הוטלה על אשכול הוא נדרש למצוא את הדרך המעשית ביותר להשגת שליחותו. בדברים אלה היה איום סמוי לפיו, אם המפלגה שהטילה על אשכול לטפל בעניין לא תקבל את הדרך שאשכול מציע – הוא יאלץ להסיר את ידיו מהנושא.

אשכול טען כי לבון במאבק, הלגיטימי בעיני אשכול, לטהר עצמו מ"עסק הביש", "פגע לפי דעת רבים קשות, וחיבל בערכים, במפעלים, גם באנשים שהם חברי מפלגה ושל רבים מאתנו. לי, העומד לפניכם, נדמה היה כל הזמן, שזה היה ללא צורך... כל זה נעשה לא במסגרת מפלגה, לא במסגרת הבית המשותף, לא במסגרת חברית, כי אם ברשות הרבים, במסגרת ועל במה אשר משתתפים בה יריבים... קשים ועוינים מאוד למפלגה [ההדגשה שלי, א.ל.]."

אשכול טען כי עוד כשהיה בחו"ל, כאשר הפרשה התגלגלה, ביזמת לבון (אם כי, לטענת לבון, באישור המפלגה) אל ועדת חוץ וביטחון של הכנסת – הוא התחלחל מקריאת העיתונים ו"אמרתי בלבי: ייפול הדבר כאשר ייפול, לבון ייתן את הדין בעד אופן וצורת הופעתו בפורום זה". מכאן אפוא שלכאורה, מבחינתו של אשכול, למרות יזמתו לפייס את לבון על ידי שרת ועל ידי ועדת השבעה – הוא היה צריך לפרוש מתפקידו.

נדמה לי שאין ממש בהכרזה זו של אשכול שנאמרה בלהט הוויכוח והניסיון לשכנע את חברי המרכז להדיח את לבון. לדעתי, לו היה אשכול מצליח להרגיע את המפלגה על ידי שרת או על ידי ועדת השבעה, הוא לא היה מטיל אותה לסערה חדשה שהייתה פורצת בהכרח כאשר היה מנסה להדיח את לבון. אשכול הבהיר לחברי המרכז כי מפא"י נמצאת בסכנה. הפרשה גרמה לאנשי מפלגות אחרות להתערב בעניינים שנמסרו לידי מפא"י – בביטחון ובהסתדרות. לבון "הפך אבן שואבת וריכוז כל היריבים נגד מפא"י". ולכן "נוצר מצב אובייקטיבי, שלבון אינו יכול כחבר מפא"י להיות מזכיר ההסתדרות" [ההדגשה במקור].

אשכול הביא עניין נוסף: "העבודה משתבשת. היה לנו פעם מוסד שפעם נקרא "חברינו" ואחר כך "שרינו". אחת הסיבות המרכזיות או הרציניות שמוסד זה חדל להיות פעיל כפי שהיה צריך להיות היא, שלא נמצאה אפשרות שלבון כמזכיר ההסתדרות – וזו אימפריה [ההסתדרות] בתוך אימפריה [מדינת ישראל] – יוכל לשבת אתנו [ההדגשה שלי, א.ל.]".³⁸³ בכך כיוון אשכול את דבריו לאי נכונותו של לבון להשתתף בפורומים שונים של מפא"י שניסו להנהיג את הקו הכלכלי של המפלגה ושל שליחיה.³⁸⁴ מכאן שלאשכול היה להערכתו מניע נוסף להדחת לבון – השלטת מדיניותו הכלכלית. ועל כך אוסיף בסעיף ג בפרק זה.

³⁸³ ישיבת מרכז מפא"י, 4 בפברואר 1961, א"ע, 98 – 406 – IV. למפרוט-צורף, עמ' 364 – 368. מ. מיזלס, "כך נפלה ההכרעה בישיבת ההדחה של מרכז מפא"י", מעריב, 5 בפברואר 1961, עמ' 2.
³⁸⁴ ראו לעיל פרק רביעי, סעיף ב.

ראוי לציין כי לאשכול וללבון היה עבר של פעילות משותפת במפלגת "הפועל הצעיר" ובשלוחותיה השונות – תנועת הנוער "גורדוניה" ו"חבר הקבוצות" במשך קרוב ל-35 שנים. אם כי השניים, אשכול ולבון, לא היו מעולם צמד קרוב זה לזה כמו אשכול ופנחס ספיר. בכל אופן אשכול טען במכתב אל משולם מונק מנהלל כי: "אינני יחידי גם בין חברי הפה"צ [הפועל הצעיר] שיחסם ביקורתי בצורה קשה מאוד [כלפי לבון]".³⁸⁵

חברי המרכז הצביעו באופן חשאי. מתוך 288 בעלי זכות בחירה השתתפו בהצבעה 159.260 תמכו בהצעת אשכול, 96 נגד ו-5 נמנעו. כתוצאה מכך הגיש לבון את התפטרותו מתפקיד מזכ"ל ההסתדרות בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות ב-9 בפברואר.³⁸⁶

חשוב מאוד לציין כי ניצחונו של אשכול הפעם היה כנגד בעלי בריתו משכבר הימים: הטרויקה של ארן-גולדה מאיר- ספיר.³⁸⁷ כמו כן התנגדו לאשכול שרת וכמובן לבון עצמו. אף על פי כן התקבלה הצעתו של אשכול – מה שהראה על יכולתו לגייס תמיכה בכל מוסד של מפא"י – בין השאר היה זה פרי הילולים לקשר ההדוק שלו עם אנשי הדרג השני והשלישי של עסקני מפא"י,³⁸⁸ אם כי הפעם עמדו לצדו של אשכול גם בן-גוריון והסידיו השונים, כולל "צעירי מפא"י".

7.א.5: פיזור הכנסת הרביעית

הזחתו של לבון הביאה את בן-גוריון להסכים להקים ממשלה חדשה בראשותו. אולם, השותפות לקואליציה דרשו כי מפא"י תמנה מועמד אחר מטעמה לכהן כראש ממשלה. בן-גוריון פנה ב-26 בפברואר למרכז מפא"י וביקש שהמפלגה תטיל את התפקיד על אשכול. הייתה זו הפעם השנייה, אחרי 1953, בה ביקש בן-גוריון מהמפלגה להטיל את ראשות הממשלה על אשכול. אשכול ומפא"י דחו בתחילה את התכתיב של השותפות לקואליציה ואת ויתורו האישי של בן-גוריון.³⁸⁹

מהלך נוסף עליו דנו עם השותפות לקואליציה היה הקמת ממשלה חדשה בראשות אשכול שבה יכהן בן-גוריון כשר הביטחון עד שיסתיים משפטו של אייכמן³⁹⁰ ולאחר מכן חזרתו של בן-גוריון לראשות הממשלה ובחירות חדשות. הטענה הייתה כי אין זה יאה כי בשעה שבה המשפט מרעיש ומרגש את החברה הישראלית, העם היהודי ואף רבים בעולם הלא יהודי, תטולטל המדינה במערכת בחירות לכנסת – אך העניין לא הסתייע. מכל מקום, עצם הרעיון להעמיד את אשכול בראשות הממשלה שב והראה את עצמתו הפוליטית והציבורית של אשכול – אף אם ניתן לראות בו גם תכסיס פוליטי של השותפות הקואליציונית

³⁸⁵ אשכול אל משולם מונק, 29 בינואר 1961, ג"מ, תת/8/12.

³⁸⁶ כפכפי 1998, עמ' 397-395.

³⁸⁷ נראה שחילוקי הדעות בין אשכול לספיר לגבי לבון פגעו במקצת בקשר ההדוק בינם. על כך ראו להלן (סעיף ג) וכן פתק מאשכול אל ספיר, 5 במרס 1961 (התאריך בכתב יד שונה מכתב היד של אשכול): "ומה לעשות כשאני חושב שלא היה הכרח בצורה כזאת להזים את ב.ג. [בן-גוריון]. אשכול" (ארכיון העיר כפר סבא, ספיר/21).

³⁸⁸ ראו לעיל פרק רביעי, סעיף ד.

³⁸⁹ ראו גם יומן בן-גוריון באינטרנט, 9 במרס 1961. ככל שעולה מהפרוטוקולים של ארכיון מפלגת העבודה לא התקיימה ישיבה של מרכז מפא"י ב-26 בפברואר 1961. הישיבות התקיימו ב-4 בפברואר וב-19 במרס 1961. נראה שכוונתו של בן-גוריון בניסוח "מרכז" אינה למוסד הנבחר הידוע בשם מרכז, אלא להנהגת המפלגה (אמ"ע, 80 – 1961 – 23 – 2).

³⁹⁰ אדולף אייכמן נחטף בארגנטינה במאי 1960 על ידי סוכני "המוסד". באפריל 1961 החל משפטו בבית המשפט המחוזי בירושלים בהתאם לחוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם.

³⁹¹ מכל מקום בישיבת מרכז מפא"י ב-19 במרס דיווח אלמוגי כי "כאשר התברר כי אין אפשרות להקים ממשלה כתב החבר בן-גוריון מכתב ובו הודיע על רצונו לפרוש והציע להטיל על אשכול שהוא יקים ממשלה... לאחר שקיבלנו מכתבו... נתכנסה מחדש המזכירות בביתה של... גולדה מאיר... הוחלט ברוב קולות נגד 3: א. לא לקבל הצעתו של החבר בן-גוריון לפרוש מראשות הממשלה. ב. לאור ההתפתחות נאלצת המפלגה ללכת לבחירות. ג. החבר דוד בן-גוריון יסכם בהודעה חד פעמית את עמדתו בפרשה. ד. בבוא הזמן תבחר המזכירות בוועדה בת 3 חברים שתפסוק בעניין רשימת המועמדים לכנסת". לישיבה זאת בביתה של גולדה מאיר לא נרשם פרוטוקול, והיא הוזכרה בישיבת המזכירות ב-17 במרס. ראוי לציין כי בישיבת המזכירות הציע אלמוגי שאשכול יציג בפני המרכז את החלטת המזכירות ושאר החברים יוסיפו דברים אחריו. בסופו של דבר אשכול לא דיבר כלל בישיבת המרכז ב-19 במרס. המרכז אישר את החלטות המזכירות ברוב של 174 נגד 6.³⁹² מהלכים אלה הביאו להקדמת הבחירות לכנסת החמישית לאוגוסט 1961.

השלב השני של "הפרשה", 1960-1961, הסתיים בהתחזקות משמעותית של אשכול. אם קודם לפרשה היה אשכול מספר שתיים במפא"י ובמדינה, הרי שאחריה הפך למעשה למנהיג מפא"י ולשווה כוחות לבן-גוריון במישור הממלכתי והציבורי – אף ששורה של אינטלקטואלים יצאה נגדו בגלל הדחתו של לבון.³⁹³ אשכול הוא האיש שכיוון את המפלגה ואת הממשלה לשלוש החלטות מכריעות: אי הקמת ועדת חקירה משפטית, זיכוי לבון ממתן ההוראה, והדחתו מתפקיד מזכ"ל ההסתדרות. אשכול השיג את ההחלטות האלה כשפעמיים הוא נעזר ב"טרויקה" נגד בן-גוריון ופעם בבן-גוריון נגד ה"טרויקה". כלומר, אשכול הופיע עתה כמעין "שחקן ציר" מרכזי השומר על גמישות בין המחנות השונים במפא"י, והצטרפותו לאחד מהם – היא שמכריעה את המערכה. עם זאת, בסופו של דבר, למרות כל המרידות שנוצרה במפלגה, הצליח אשכול להשאיר בהנהגה לקראת הבחירות לכנסת החמישית הן את בן-גוריון, הן את ה"טרויקה" והן את צעירי מפא"י. ברשימת מועמדי מפא"י לכנסת נמצא בן-גוריון במקום הראשון. חברי הטרויקה – גולדה מאיר, זלמן ארן ופנחס ספיר נמצאו במקומות השלישי, השישי והשמיני. צעירי מפא"י – גיורא יוספטל, אבא אבן, משה דיין ושמעון פרס במקומות 10, 11, 12 ו-23 (בהתאמה), זאת בדומה למקומות שלהם ב-1959 (11, 12, 13 ו-24). במקום השני הוצב יושב-ראש הסוכנות משה שרת

³⁹¹ ישיבת מזכירות מפא"י, 17 במרס 1961, אמ"ע, 64 – 1961 – 24 – 2.

³⁹² המיעוט תמך בהצעתם של חיים גבתי ויעקב מרגלית להמשיך לנסות להקים ממשלה בסיוע מפלגות השמאל ומפלגות נוספות. ישיבת מרכז מפא"י, 19 במרס 1961, אמ"ע, 80 – 1961 – 23 – 2.

³⁹³ גולדשטיין 2003, עמ' 433.

³⁹⁴ לבון לא נשאר ברשימה,³⁹⁵ אך חסידו המובהק – יונה כסה – נשאר בה במקום 18 (בדומה ל-1959 כאשר הוצב במקום ה-19).

³⁹⁴רשימת המועמדים לכנסת החמישית, אמ"ע, 734 – 1961 – 13 – 2.
³⁹⁵ כפכפי טוענת כי בן-גוריון "איים, שאם לבון ייבחר לכנסת – הוא יעזוב את הממשלה, הכנסת והמפלגה – ולבון הוצא מרשימת המועמדים לכנסת". היא מסתמכת על מכתבים של אברך אל בקר, 18-20 במאי 1961, א"ע, 4/104/102/6 (כפכפי 1998, עמ' 398, 526). להערכתי זו הגזמה לתלות את אי הכללת לבון ברשימה לכנסת אך ורק באיומו של בן-גוריון, כי רבים בהנהגת מפא"י, כמו אשכול, רגזו מאוד על התנהגותו בסתיו 1960. יתרה מכך, כפכפי מביאה את עדותו של לבון עצמו בדבריו בדגניה א ב-21 באפריל 1961 לפיהם גולדה מאיר זולמן ארן שהתנגדו להדחתו מראשות ההסתדרות – נתנו את ידם להדחתו מרשימת מפא"י לכנסת (כפכפי 1998, עמ' 403, 528).

5.ב: הבחירות לכנסת החמישית והקמת הממשלה העשירית על ידי אשכול

5.ב.1: הבחירות לכנסת החמישית

אשכול חשש מהבחירות לכנסת החמישית,³⁹⁶ חשש שהתברר בדיעבד כנכון. בבחירות ירד כוחה של מפא"י מ-47 ל-42 מנדטים ועל כך אדון להלן. בחודשים הארוכים שבין התפטרותו של בן-גוריון ב-31 בינואר ועד 2 בנובמבר 1961, התנהלה המדינה על ידי ממשלת מעבר. יתרה מזאת, כאמור למעלה, בן-גוריון לא ניהל את ישיבות הממשלה מהישיבה השנייה ב-25 בדצמבר 1960 ועד 19 במרס 1961 למעט ישיבה בודדת ב-31 בינואר. נוסף לכך מאן בן-גוריון מלהפעיל את המוסד המפלגתי – "שרינו". אשכול פנה באפריל לבן-גוריון: "אני מפנה תשומת לבך לעובדה שיש ישיבות שרינו פסקו. נראה לי שטובת העבודה והעניינים תובעת חידושן".³⁹⁷ ככל שעולה מיומן בן-גוריון התקיימו בחודשים פברואר-אוקטובר 1961 אך ורק שתי ישיבות של "שרינו", (ב-27 באפריל – אולי בעקבות פנייתו של אשכול – וב-27 באוגוסט). כמו כן לא התקיימו ישיבות "חברינו" במובן של הנהגת המפלגה כולה (אזכורי "חברינו" ביומן בן-גוריון בתקופה זאת מתייחסים אך ורק להנהגות של גופים משניים). נראה שבן-גוריון לא נלהב לכנס פורום מפלגתי שבו הוא היה עלול להישאר במיעוט – כפי שאכן קרה בישיבת "שרינו" באפריל שדנה בהקמת ועדת שרים "לברור הסייגים והתקנות לביטחון שנקט בהם ש.ב. [שירות הביטחון] אם הם מספיקים" (זאת כספיח ל"פרשה"). בן-גוריון רצה ועדת שלושה, רוב המשתתפים רצו ועדה בת חמישה חברים. הוסכם להציע בממשלה ועדה של חמישה או שלושה.³⁹⁸ ואכן בישיבת הממשלה הציע אשכול בתחילה ועדה של שלושה או חמישה – אך בסופו של הדיון הציע ועדה של חמישה והממשלה קיבלה את עמדתו.³⁹⁹ גם דיון ביטא מורת רוח מסוימת מאי הפעלת מוסד "חברינו", אך קבע כי זה מוסד שיכול להיות מופעל רק אם ראש הממשלה מפעיל אותו.⁴⁰⁰ ראוי להוסיף כי בתקופה זאת התלונן אשכול בפני בן-גוריון גם על היעדר הפעולה הרעיונית במפלגה ותבע לחדשה.⁴⁰¹

אולם, אם בתוך מפא"י ובקרב האליטה הפוליטית נחלש במידת מה כוחו של בן-גוריון והתחזק כוחו של אשכול, הרי ראשי מפא"י סברו כי בדעת הקהל נשמרה בכורתו של בן-גוריון. לפיכך באו אשכול וזלמן ארן לבן-גוריון במאי 1961 וביקשו, לפי מה שרשם בן-גוריון ביומנו "שאהיה בן-גוריון" בהסברה המפלגתית.⁴⁰²

³⁹⁶ יומן בן-גוריון באינטרנט, 29 במרס 1961.

³⁹⁷ אשכול אל בן-גוריון, 23 באפריל 1961, ג"מ, תת/8/12. ראו להלן בסעיף א, תת-סעיף 6, את התייחסותו של אשכול לנושא זה.

³⁹⁸ יומן בן-גוריון באינטרנט, 27 באפריל 1961. נראה שיש ישיבת שרינו התקיימה לפני 27 באפריל כי ישיבת הממשלה התקיימה ב-26 באפריל.

³⁹⁹ בישיבת הממשלה ב-26 באפריל 1961 נבחרו חמישה שרים (אשכול, שיטריט, בן-אהרון, ברזילי ושפירא) לוועדה "שתבדוק אם הנוהגים והאמצעים הדרושים והכשרים לבדיקת מהימנותם של האנשים שהתקבלו לעבודת הממשלה ולתפקידים מיוחדים מספיקים" (ג"מ, 11/129699).

⁴⁰⁰ ישיבת מזכירות מפא"י עם הנהלת הסיעה, 13 בספטמבר 1961, אמ"ע, 64 – 1961 – 24 – 2.

⁴⁰¹ יומן בן-גוריון באינטרנט, 30 באוגוסט 1961.

⁴⁰² יומן בן-גוריון באינטרנט, 5 במאי 1961.

עניין נוסף שהתעורר במהלך מערכת הבחירות היה תפישתו של ישראל בר, מי שכיהן בצמרת הביטחונית הישראלית בתפקידים שונים, כמרגל סובייטי ב-30 במרס 1961. לאחר שבועיים התפרסם הדבר בעיתונות הישראלית.⁴⁰³ אשכול ואלמוגי נפגשו עם בן-גוריון וקבעו את הקו המפלגתי בסוגיה מביכה זאת: "בעניין בר לא תאשר לע"ע [לעת עתה] המפלגה דבר. ביום ראשון [21 באפריל 1961] בבוקר ימסור קול ישראל על מאסרו ועל חייו בארץ".⁴⁰⁴ איסר הראל מספר כי סגן שר הביטחון פרס ומנכ"ל משרד ראש הממשלה טדי קולק ניסו לשכנע אותו להפקיד את הטיפול ביחסי הציבור ובאמצעי התקשורת ביניהם, אך הוא דחה את הצעתם בגיבויו של בן-גוריון.⁴⁰⁵

ב-15 באוגוסט התקיימו הבחירות לכנסת החמישית. כאמור לעיל הראו תוצאותיהן הראו על ירידה למפא"י: מ-47 ל-42. רשימות המיעוטים הנלוות שלה ירדו מ-5 ל-4. מפלגה חדשה בשם הליברלים שנוצרה מאיחוד של הציונים הכלליים והפרוגרסיבים קיבלה 17 מנדטים לעומת 14 מנדטים אותם קיבלו ביחד שתי המפלגות הנ"ל ב-1959. אחדות העבודה עלתה מ-7 ל-8 מנדטים. פאג"י ירדה מ-3 מנדטים (אותם קיבלה במסגרת החזית הדתית התורתית) ל-2. שאר סיעות הקואליציה היוצאת שמרו על כוחן: המפד"ל 12 מנדטים ומפ"ם 9 מנדטים. אגודת ישראל שהיוותה לעתים מקור תמיכה לממשלה קיבלה 4 מנדטים לעומת 3 (במסגרת החזית התורתית). באופוזיציה הימנית שמרה "חרות" על כוחה (17 מנדטים) ואילו באופוזיציה משמאל עלתה מק"י מ-3 ל-5 מנדטים.

5.ב.2: ניסיונו של בן-גוריון להקים ממשלה

כשבוע לאחר מכן, עוד לפני שהחלו המגעים הקואליציוניים, נפגש בן-גוריון עם אשכול, ארן וגולדה מאיר. השלושה דנו בצעדים לבניית הקואליציה הבאה. בן-גוריון הודיע כי אין הוא רואה כמובן מאליו שיקים ממשלה בראשותו. אם יקים ממשלה – יעשה זאת בלי מפ"ם ואחדות העבודה בגלל תמיכתן בלבון. גולדה מאיר וארן התנגדו לפסילה מראש של מפלגות אלה. לעומת זאת הם דרשו להודיע כי מפא"י תודיע כי תקים ממשלה רק אם יהיה לה רוב בקרב השרים ובן-גוריון התנגד להכרזה כזאת מראש. "לא ידוע לי עדיין כיצד תורכב – הכריז [בכנס מטות מפא"י] בחיך והוסיף – לא הוטל עדיין על אף איש להרכיב ממשלה".⁴⁰⁶ עם זאת, ככל שעולה מדיווחי "מעריב" התבטא בן-גוריון על הרכב הממשלה הרצויה – בלי מפ"ם ואחדות העבודה ועם הליברלים והמפד"ל.⁴⁰⁷

אירוע נוסף שהתלווה לתוצאות הבחירות היה הודעתו של מזכיר מפא"י יוסף אלמוגי על התפטרותו מהתפקיד – כביכול כמי שלוקח אחריות על התוצאות בבחירות – אף שהכישלון החלקי בבחירות לא

⁴⁰³ איסר הראל, ריגול סובייטי, קומוניזם בארץ-ישראל, תל אביב, תשמ"ז (להלן הראל תשמ"ז), עמ' 121-123, 130.
⁴⁰⁴ יומן בן-גוריון באינטרנט, 15 באפריל 1961. כאמור לעיל בתקופה זאת פעלה מזכירות מפא"י כמטה הבחירות ולפי החלטתו של אלמוגי לא נרשמו הפרוטוקולים של ישיבות המזכירות ולכן המקורות לתקופה עד ספטמבר 1961 מוגבלים.
⁴⁰⁵ הראל תשמ"ז, עמ' 131.

⁴⁰⁶ מ. מייזלס, "בן-גוריון סיכם תוצאות הבחירות", מעריב, 21 באוגוסט 1961, עמ' 1. וכן יומן בן-גוריון באינטרנט, 21 באוגוסט 1961. "בן-גוריון בכנס מטות הבחירות של מפא"י: המבנים הצפויים מחייבים ממשלה שתדריך המדינה באומץ", דבר, 21 באוגוסט 1961, עמ' 1-2.

⁴⁰⁷ מ. שמריהו, "ב.ג. יציע קואליציה בלי השמאל", מעריב, 22 באוגוסט 1961, עמ' 1. ראוי להוסיף כי משה דיין דגל הפעם בקו שונה ודרש להקים ממשלה המבוססת על מפלגות הפועלים (מ. שמריהו, "קולות החיילים לא הביאו שינויים", מעריב, 23 באוגוסט 1961, עמ' 1).

כי לא מדובר בצמרת "חדשה" – זו הייתה הצמרת של מפא"י (בצירוף פנחס ספיר) גם לפני הבחירות. מה שהשתנה הוא חיזוק משקלו היחסי של אשכול בתוך הצמרת הנ"ל. הצעירים לא הצליחו להגיע לשיא הצמרת המפלגתית לפני הבחירות וגם לאחריהן (אם כי לדיין היה חלק חשוב בתעמולת הבחירות). בסופו של דבר התמנה אלמוגי לשר בממשלה החדשה מטעם מפא"י, ופרש מתפקיד מזכיר המפלגה, כפי שעשה גיורא יוספטל ב-1959.

בסוף אוגוסט ניצב אשכול במוקד המגעים הקואליציוניים עם המפד"ל.⁴⁰⁹ כמו כן הוא נבחר על ידי מזכירות המפלגה למרכז ועדת המו"מ הקואליציוני (ועמו בן-גוריון, אלמוגי, נצר וגוברין).⁴¹⁰ אולם המשא והמתן לא עלה יפה שכן ארבע מפלגות: הליברלים, המפד"ל, מפ"ם ואחדות העבודה שמנו ביחד 46 מנדטים – כמו מספר המנדטים של מפא"י ורשימות הלוויין הערביות שלה, התאגדו יחד ל"מועדון הארבע". הן דרשו, לראשונה מאז הממשלה הזמנית ב-1948-1949, להקים ממשלה שבה לא יהיה רוב לשרי מפא"י אלא שוויון ("פְּרִיטִי") בכמות השרים ובאיכות משרדי הממשלה. ראוי לציין כי אף שבממשלה הזמנית היוו שרי מפא"י מיעוט של ארבעה מתוך שלושה עשר – הרי הם החזיקו בכל התיקים הבכירים: ראשות הממשלה, ביטחון, חוץ ואוצר (ובמשרד התחבורה שאינו תיק בכיר). ב-7 בספטמבר, שלושה שבועות לאחר הבחירות, נאלץ בן-גוריון להודיע לנשיא כי הוא דוחה את בקשתו להקים ממשלה.⁴¹¹

3.ב.5: הקמת הממשלה בידי אשכול

בישיבת מזכירות מפא"י ב-13 בספטמבר הודיע שרת כי הוא אינו רואה עצמו מועמד לתפקיד ראש הממשלה. זו הייתה תשובתו של שרת לרעיון להעמידו, בתור מספר 2 ברשימת מפא"י לכנסת, בראשות הממשלה ולהפקיד בידי אשכול את תיק הביטחון.⁴¹² לאחר מכן הוא הציע לבקש מהנשיא בן-צבי להטיל את מלאכת הרכבת הממשלה על אשכול. יוספטל ובן-גוריון הצטרפו לשרת. מוקד המחלוקת במזכירות היה בין הצעתו של גוברין "לבקש מהנשיא לנסות להרכיב ממשלה בתנאים שיאפשרו להעמידה בראשותו של בן-גוריון" לבין הצעתו של בן-גוריון לוותר על ההתניה של העמדתו כראש הממשלה – כלומר

⁴⁰⁸ מ. שמריהו, מזכיר מפא"י אלמוגי רוצה לפרוש", מעריב, 24 באוגוסט 1961, עמ' 1. וכן מ. מיזלס, "במפא"י נערך נשף מסכות", מעריב, 31 באוגוסט 1961, עמ' 6.

⁴⁰⁹ יומן בן-גוריון באינטרנט, 30 באוגוסט 1961. ביטויים למקומו המרכזי של אשכול כמו"מ ולירידה בחלקו של בן-גוריון כמו"מ הקואליציוני: מ. שמריהו, "מזכירות מפא"י דנה היום כמו"מ – ב.ג. נעדר", מעריב, 1 בספטמבר 1961, עמ' 1. מ. שמריהו, "האם אתם רוצים להקים ממשלה בלי מפא"י? – זאת שאל אשכול במגעיו עם השר שפירא ועם מ. קול", מעריב, 3

בספטמבר 1961, עמ' 1.

⁴¹⁰ יומן בן-גוריון באינטרנט, 7 בספטמבר 1961. דברי אלמוגי בישיבת מזכירות מפא"י, 13 בספטמבר 1961, אמ"ע,

64 – 1961 – 24 – 2.

⁴¹¹ קורן-שפירא, עמ' 262-263. מ. מיזלס, "ראש הממשלה החזיר את המנדט לנשיא, סירוב ב.ג. הדחים את מפא"י", מעריב, 8 בספטמבר 1961, עמ' 2. עוד קודם דווח כי בן-גוריון משהה את תשובתו לנשיא (מ. שמריהו, "המו"מ על קואליציה רחבה – במבוי סתום", מעריב, 7 בספטמבר 1961, עמ' 1).

⁴¹² מ. שמריהו, "ועדת המו"מ של מפא"י התכנסה הבוקר עם בן-גוריון לדיון בצעדים הבאים", מעריב, 8 בספטמבר 1961, עמ' 1.

ככל שעולה מיומנו ⁴¹³

של בן-גוריון היה ברור לו כי אשכול יעמוד בראשות הממשלה שיקים. ⁴¹⁴ כבר מדיווחו של אשכול למזכירות ב-13 בספטמבר על שיחותיו עם גלילי ובן-אהרון ניתן לראות את מאמציו להגיע להבנה עם אחדות העבודה. ⁴¹⁵ עמדת מפא"י הייתה כעת כי יש לבקש מהנשיא בן-צבי להטיל את הקמת הממשלה על אשכול – אך בן-גוריון הוא שיעמוד בראשה. ⁴¹⁶ למחרת ביקשה משלחת מטעם מפא"י מהנשיא בן-צבי להטיל את הרכבת הממשלה על אשכול והנשיא עשה זאת באותו יום. ⁴¹⁷

ב-18 בספטמבר דיווח אשכול למזכירות על המו"מ הקואליציוני. לדבריו הוא העמיד במרכז את סמכותה של מפא"י לקבל לידיה את ההכרעה הפוליטית גם אם היא במיעוט ולפיכך היא אינה מעוניינת בממשלה רחבה. הוא הדגיש מלכתחילה כי בראש הממשלה יעמוד בן-גוריון, והוא ייסע לשדה בוקר כדי לדווח לו על המו"מ. אשכול העריך כי "הפועל המזרחי" (כך העדיף לקרוא למפד"ל) לא יסכים בשום אופן לממשלה צרה בת 63 מנדטים של "מועדון הארבע" עם "חרות". ⁴¹⁸

גולדשטיין טוען כי הצעד הראשון שעשה אשכול כדי לפרק את "מועדון הארבע" היה לכרות הסכם עם פאג"י – מה שהקנה למפא"י יתרון מספרי (48) על פני "מועדון הארבע". ⁴¹⁹ ב-28 בספטמבר דיווח אשכול למזכירות על המו"מ. מקריאת דיווחו עולה כי ארבע המפלגות ביטאו מאוויים שונים ומגוונים: רוב, "רוב מסויג", פְּרִיטִי וזכות וטו. כל אחת מהמפלגות נאבקה על ייצוג גדול ואיכותי יותר בממשלה. מכאן שאשכול זיהה סדקים בחזית האחידה של "מועדון הארבע" אותם הוא ניצל כדי לנסות לפרק אותו. במהלך הדיון העלה בן-גוריון את חששו שוועדת השרים לענייני ביטחון עליה דנו בשיחות עלולה לנטרל אותו במילוי תפקידו כשר הביטחון ואשכול טרח להרגיע אותו. הדיון הסתיים בהבעת אמון באשכול שהסביר כי הוא זקוק לעוד שבוע של דיונים. ⁴²⁰

⁴¹³ ישיבת מזכירות מפא"י עם הנהלת הסיעה, 13 בספטמבר 1961, אמ"ע, 64 – 1961 – 24 – 2. כאמור לעיל בין 24 במרס 1961 ל-13 בספטמבר 1961 לא נרשמו פרוטוקולים של ישיבות מזכירות מפא"י מחשש להדלפות.

⁴¹⁴ יומן בן-גוריון באינטרנט, 13 בספטמבר 1961.

⁴¹⁵ ישיבת המזכירות והנהלת הסיעה, 13 בספטמבר 1961, אמ"ע, 64 – 1961 – 24 – 2.

⁴¹⁶ מ. שמריהו, "מזכירות מפא"י התכסה לקביעת הצעד הבא", מעריב, 13 בספטמבר 1961, עמ' 1. מ. מייזלס, "אשכול ירכיב וב.ג. יעמוד בראש", מעריב, 13 בספטמבר 1961, עמ' 2.

⁴¹⁷ מ. שמריהו, "אשכול הציע לאגו"י קואליציה מצומצמת, משלחת מפא"י הציעה הבוקר רשמית לנשיא להטיל הרכבת הממשלה על אשכול", מעריב, 14 בספטמבר 1961, עמ' 1. מ. שמריהו, "אשכול לע"ע אנהל מו"מ עם 4 המפלגות", מעריב, 15 בספטמבר 1961, עמ' 1. (כותב המאמר הכתיר את אשכול בתואר "המיועד לראשות הממשלה"). אשכול אל בן-צבי, 2 בנובמבר 1961, ג"מ, נ/56/1.

⁴¹⁸ ישיבת מזכירות מפא"י, 18 בספטמבר 1961, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 61.

⁴¹⁹ גולדשטיין 2003, עמ' 438. מפא"י ופאג"י חתמו על הסכם בספטמבר 1961. עם זאת ההסכם לא עמד בפני עצמו כי אחד התנאים של פאג"י למימושו היה כניסת סיעה דתית נוספת (המפד"ל או אגו"י) לקואליציה ("הסכם על הצטרפות פא"י לקואליציה", שעריב, 21 בספטמבר 1961, עמ' א).

כתוצאה מכך ההסכם הובא לאישור המועצה המרכזית של פאג"י רק ב-11 באוקטובר 1961, לאחר שהוברר כי מועדון הארבע שבק חיים ("החלטות", שעריב, 12 באוקטובר 1961, עמ' א). אשכול רמז למזכירות מפא"י על ההסכם עם פאג"י בישיבת המזכירות ב-18 בספטמבר 1961 כשאמר לקראת פגישה עם מועדון הארבע: "זו תהיה ישיבה של 6 מפלגות – מפא"י תדבר בשמה ובשם פא"י [פאג"י] בעניין זה".

⁴²⁰ ישיבת מזכירות מפא"י, 28 בספטמבר 1961, 64 – 1964 – 24 – 2.

ב-11 באוקטובר בישר העיתון "דבר" כי ב-10 באוקטובר "מועדון הארבע" פורק 'דה פקטו', אם כי עדיין לא 'דה יורה'.⁴²¹ ב-12 באוקטובר דיווח אשכול למזכירות כי למעשה התפרק "מועדון הארבע" והוא מנהל מו"מ נפרד עם כל אחת משותפותיו לשעבר. במהלך הישיבה הציע בן-גוריון להזמין את אחדות העבודה ומפ"ם להקים ממשלה על יסוד קווי היסוד הקודמים, הרכב השרים הקודם, התחייבות לקיים את הממשלה עד תום הכנסת החמישית, השארת אפשרות למפלגות שהיו בממשלה הקודמת להצטרף בכל זמן שירצו ולדרוש תשובה עד יום ב הקרוב (16 באוקטובר 1961). בן-גוריון יצא באמצע הישיבה ולאחר מכן הביע אשכול התנגדות להצעה. הוא טען שמפלגות אחרות יזלזלו בהצעה כזאת והדבר אף ייתן לליברלים תירוץ לדחות את הצעתה של מפא"י להצטרף לממשלה, זאת בטיעון שמפא"י פונה למפלגות אחרות. כדי שלא להביך את בן-גוריון לא התקיימה הצבעה על הצעתו אלא הוחלט ברוב קולות שלא להצביע עליה – דבר המלמד על עצמתו של אשכול במזכירות מפא"י יחסית לבן-גוריון.⁴²² באותו יום מסר אשכול דיווח נוסף, הפעם למרכז המפלגה.⁴²³

ב-27 באוקטובר דיווח אשכול למזכירות על התקדמות המו"מ הקואליציוני. לדבריו, במוקד הדיון עם המפלגות, עמדו שאלות שנגעו לתפקודה של הממשלה, לאחריות המשותפת, להקמת ועדת שרים לענייני ביטחון ולאי הקמת "ועדות בדיקה" פרלמנטריות. ההסכם התיר חופש הצבעה בשאלת הממשל הצבאי וכניסת תנועות נוער חלוציות לבתי הספר. אשכול דיווח לחברי המזכירות כי השאלות העקרוניות בין מפא"י לבין המפד"ל, אחדות העבודה ופאג"י נפתרו בהצלחה – אם כי עדיין לא הסתיים הדיון על חלוקת התיקים. לפיכך הוא הציע הקמת ממשלה צרה שתהיה "ממשלת מעבר" שתכלול את כל המפלגות הנ"ל שכללו 68 חברי כנסת. בסופו של הדיון התקבלה הצעתו של אשכול לתת ייפוי כוח לוועדת המו"מ המורחבת לסיים את המו"מ ולהביא את הצעתה למזכירות ולמרכז המפלגה.⁴²⁴

ב-1 בנובמבר 1961 הגיש אשכול לאישור המזכירות את ההסכם הקואליציוני המלא שכלל הקמת ממשלה בת 16 שרים: 11 ממפא"י (שהחזיקה בכל התיקים המרכזיים), 3 מהמפד"ל, 2 מאחדות העבודה וסגן שר לפאג"י. עבור המפד"ל ואחדות העבודה היה זה שיפור, כי בממשלה הקודמת היו למפלגה הראשונה שני שרים ולמפלגה השנייה שר אחד. ההסכם אושר פה אחד.⁴²⁵ לאחר מכן ביקש אשכול את אישור המרכז להסכם הקואליציוני. לפי הצעת מרדכי סורקיס לא התקיים דיון על הצעתו של אשכול ולאחר מכן אושר ההסכם פה אחד – בבחינת "נעשה ונשמע".⁴²⁶

ניתן לסכם כי לאחר מו"מ ארוך וסבלני הצליח אשכול במה שבן-גוריון לא הצליח – לפרק את "מועדון הארבע". תחילה משך החוצה את המפד"ל, ואז התחוללה תחרות בין שאר חברות המועדון המתפרק – מי תיכנס ראשונה לממשלה, ותשאיר את הנותרות מחוץ לקואליציה. בתחרות זאת נצחה אחדות העבודה.

⁴²¹"המועדון" סיכם ישיבתו בהחלטות סתומות וללא קביעת פגישה נוספת", זכר, 11 באוקטובר 1961, עמ' 1. וכן: "מועדון ה-4 התפרק 'בינתיים'", שערים, 11 באוקטובר 1961, עמ' א.

⁴²² ישיבת מזכירות מפא"י, 12 באוקטובר 1961, אמ"ע, 64 – 1961 – 24 – 2. לדברי אשכול במזכירות ב-27 באוקטובר חדל "מועדון הארבע" להתקיים בערך ב-7 באוקטובר.

⁴²³ ישיבת מרכז מפא"י, 28 בספטמבר 1961, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 61.

⁴²⁴ ישיבת מזכירות מפא"י, 27 באוקטובר 1961, אמ"ע, 64 – 1961 – 24 – 2. וכן למפרט-צורף, עמ' 369-371.

⁴²⁵ קורן-שפירא, עמ' 263. ישיבת מזכירות מפא"י, 1 בנובמבר 1961, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 61.

⁴²⁶ ישיבת מרכז מפא"י, 1 בנובמבר 1961, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 61.

427 ומשום שהעריך מלכתחילה כי אין מקום לעמוד על דרישה לרוב של שרי מפא"י בממשלה – דרישה שהיוותה גורם מלכד ל"מועדון הארבע".⁴²⁸ אולם אשכול הכריע בעד צירוף אחדות העבודה, אולי מתוך מחשבה שהדבר יוליך לביטול הקרע מ-1944,⁴²⁹ ואולי בגלל זיכרונותיו השליליים מהשתתפות הציונים הכלליים בממשלה (1952-1955).⁴³⁰ המהלך הוכיח את עצמו – לפחות בטווח המידי. לטווח ארוך (1965) צדק בן-גוריון בתחזיתו לגבי איחוד בין הליברלים לבין "הרות". ב-2 בנובמבר הודיע אשכול לנשיא בן-צבי על השלמת המשימה. הוא הדגיש כי הממשלה "תהיה בעלת כושר הכרעה ופעולה", בניגוד לדרישת "מועדון הארבע" להקים ממשלה שהייתה, לדבריו, חסרת כושר הכרעה וביצוע.⁴³¹

נקודה מרכזית בממשלה אותה הקים אשכול הייתה שלא הוא – אשכול – עמד בראשה אלא בן-גוריון. מבחינה חוקית ניתן היה אז (בניגוד להיום) לעשות זאת, אך כמעט ולא היו לכך תקדימים. התקדים היחיד לזה היה הקמת הממשלה השנייה על ידי פנחס רוזן באוקטובר 1950 – ממשלה שבראשה עמד בן-גוריון.⁴³² אף שאשכול סידר לבן-גוריון (ולא לעצמו) את ראשות הממשלה ואת תפקיד שר הביטחון – לא היה ספק מעתה, הן באליטה הישראלית והן בציבור הרחב, לגבי עצמתו הפוליטית של אשכול שנראה כעת כיוורש ודאי לבן-גוריון שהיה עתה בן 75. אין פלא שבמעמד התייצבות הממשלה החדשה (הממשלה העשירית בתולדות מדינת ישראל) לפני הנשיא הקדיש בן-צבי את רוב נאומו לפועלו של אשכול.⁴³³

5.ב.4: עמדת אשכול בשאלת החנינה לאדולף אייכמן

בדצמבר 1961 גזר בית המשפט המחוזי בירושלים עונש מוות על אייכמן, והסוגיה הועברה לערעור בבית המשפט העליון. ב-29 במאי 1962 השאיר בית המשפט העליון את עונש המוות על כנו. הממשלה התכנסה לדון בשאלה האם להמליץ בפני הנשיא בן-צבי לחנון את אייכמן. בדיון הביעו רוב השרים ובכללם ראש הממשלה בן-גוריון, שר המשפטים דב יוסף ושרת החוץ מאיר, תמיכה בביצוע עונש המוות. אולם אשכול הביע התנגדות לעונש, והציע להמליץ לנשיא לחנון את אייכמן ולהמיר את עונשו במאסר עולם. הוא הסביר:

⁴²⁷ ראוי לציין כי בתחילת 1962 הורחבה הקואליציה בעיריית תל אביב על ידי צירוף צירי המפלגה הליברלית. ראש העירייה מרדכי נמיר הדגיש כי עשה מהלך זה, בין השאר לפי "דעתו המוחלטת של הח' בן-גוריון" (ישיבת מזכירות מפא"י, 2 בפברואר 1962, אמ"ע, 67 – 1962 – 24 – 2).

⁴²⁸ "לדעתי, עשית משגה כבד שהעמדת תביעת הרוב למפא"י בתנאי להקמת ממשלה. תסלח לי שאני אומר לך מה שאני חושב... אבל אני מלא הערצה לרצונך הטוב, לכוונותיך הישירות, למסירותך ולסבלנותך... ארגון הרביעייה נגדנו היה דבר מכוער – אבל מבחינה פורמלית אין בו חטא, ולא היה טעם, בייחוד לא היה מן החכמה, לבוא אליהם בתביעת חוב. זה רק ליכד את הרביעייה נגדנו" (בן-גוריון אל אשכול, 10 בספטמבר 1961, אי"א, מפלגה מינואר 1965, חומר לצילום III).

⁴²⁹ קורן-שפירא, עמ' 263. יומן בן-גוריון באינטרנט, 13 בספטמבר 1961.

⁴³⁰ ראו לעיל פרק שלישי, סעיף א, תת-סעיף 5.

⁴³¹ אשכול אל יצחק בן-צבי, 2 בנובמבר 1961, ג"מ, נ/156.

⁴³² קורן-שפירא, עמ' 242.

⁴³³ דבר נשיא המדינה לממשלה אחר התייצבותה לפניו ביום ה', 2 בנובמבר 1961, בשעה 21:00, ג"מ, נ/156.

אצלי השאלה אינה של מצפון... במקרה זה, יצור זה נקרא אדם [אייכמן] אינו מתקשר אצלי עם מצפון, אולי עוד פחות מאשר לחיה טורפת; זה גם לא 'מה יגידו הגויים', אם ליהודים מותר או אסור להוציא לפועל פסק דין מוות נגד אייכמן. אני מהרגע הראשון, מרגע תפיסתו אמרתי לעצמי: **אילו אפשרי שלאחר המשפט יתהלך בעולם עם אות קין במצחו וייתחסו אליו כאל**

קין [ההדגשה שלי, א.ל.] – זה הרבה יותר [טוב] מאשר חמש הדקות של ביצוע פסק הדין.

לאחר מכן, לפי הצעת השר יוסף בורג, נעשתה "הצבעה ניסיונית" על הצעתו של אשכול (כדי למנוע מצב של שתי הצעות רשמיות לפני הממשלה). הצעת אשכול קיבלה שני קולות. ניתוח דברי השרים מעלה כי השר השני שתמך באשכול היה אחד מן השניים: בורג שהציע עונש מוות תלוי ועומד ובלתי מופעל מעל ראשו של אייכמן – הצעה שנדחתה על ידי היועץ המשפטי לממשלה גדעון האוזנר כבלתי חוקית – או משה חיים שפירא שהציע להפסיק את הדיון בלי לקבל החלטה מיידית.

בעקבות דחיית הצעתו של אשכול נעשתה הצבעה על ההצעה "לא להמליץ לנשיא המדינה על מתן חנינה לאדולף אייכמן". ההצעה התקבלה פה אחד,⁴³⁴ ואייכמן הוצא להורג בליל 31 במאי-1 ביוני 1962. לדעתי אין לראות בדחיית הצעתו של אשכול בממשלה כישלון פוליטי שלו כי הסוגיה שעמדה על הפרק הייתה מאוד מיוחדת ומצפונית וללא קשר לתפקידו כשר האוצר וכמנהיג מפא"י.

עמדה זאת של אשכול מהווה המשך לעמדתו של שקולניק בעקבות זיכוי של אברהם סטבסקי מרצח ארלוזורוב בערעור ביולי 1934, לאחר שנידון למוות בערכאה הנמוכה. שקולניק היה בטוח באשמתו של סטבסקי,⁴³⁵ אולם במכתב לאשתו אלישבע הוא הביע סיפוק מהחלטת בית המשפט שקבע כי אין פסול בעדותה של סימה ארלוזורוב נגד סטבסקי אך הוא מנוע מלהרשיעו בגלל היעדר ראיות נוספות: "אני, דעתי נוחה מאוד מהמשפט. **אות קין על מצחם** [ההדגשה שלי, א.ל. כוונתו לכלל האחראים לרצח ארלוזורוב] ועטרת קוצים של 'מעונה' וקדוש מבריסק [אברהם סטבסקי] הוסרה ונשמטה מידיהם... צריך באמת לנטוע בלב החברים [במפא"י], אם הם חסרים, את ההרגשה האמתית של ניצחוננו במשפט ועל **השתחררות מסיוט של משפט מוות** [ההדגשה שלי, א.ל.]... הן היום באמת תמו ימי הבחור מבריסק. אולם **אות קין לא יוסר ממצחו לעולם**" [ההדגשה שלי, א.ל.]⁴³⁶.

כלומר, דווקא במקרים בהם הוטל עונש מוות על פושע מחריד, העדיף שקולניק/אשכול שהפושע לא יוצא להורג אלא יישאר בחיים עם "אות קין" – מטבע לשון בו השתמש בשני המקרים. ראוי לציין כי עמדתו של אשכול לא נגזרה מהתנגדות מוחלטת ועקרונית לכל עונש מוות.⁴³⁷

⁴³⁴ ישיבת הממשלה ב-29 במאי 1962, ג"מ, א/167.

⁴³⁵ שקולניק הציע שסימה ארלוזורוב תתבע לדין תורה או לבוררות את הרב הראשי אברהם יצחק הכהן קוק על תמיכתו בחפותו של סטבסקי (שקולניק אל אלישבע קפלן, 11 ביולי 1934, ג"מ, פ/13/1553 וכן למפרום-צורף, עמ' 131-132).

⁴³⁶ שקולניק אל אלישבע קפלן, 8 באוגוסט 1934, ג"מ, פ/8/1553 וכן למפרום-צורף, 127-128.

⁴³⁷ בוויכוח על סוגיית ביטול עונש המוות התנגד אשכול לביטול העונש כי ביקש להשאיר גורם הרתעה נגד המסתננים שפגעו בהתיישבות וביקש לדחות את ההחלטה ב-25 שנים (ישיבת סיעת מפא"י בכנסת, 15 בפברואר 1954, אמ"ע, 27-1954-11-2).

5.ג: ניהול המדיניות הכלכלית

5.ג.1: "המדיניות הכלכלית החדשה" של 1962 והשלכותיה

בסך הכל בתקופה בה זן פרק זה המשיכה המגמה החיובית בכלכלה הישראלית שהחלה ב-1954. מגמה שהתבטאה בגידול התפוקה לנפש וההכנסות העצמיות של הממשלה.⁴³⁸ גם הרזרוות של ישראל במטבע חוץ עלו לרבע מיליארד דולר.⁴³⁹ בנאומו בכנסת לרגל הגשת חוק התקציב לשנת 1961/62 טען אשכול כי ב-1960 גדל התוצר הכלכלי ב-8% והוא היה גדל עוד יותר לולא הבצורת שהייתה בחורף 1960-1961 שהביא לכך שהתוצר החקלאי גדל "רק" ב-4% ואילו התוצר התעשייתי גדל ב-13%-14%.⁴⁴⁰ ניתן לראות דוגמא ליכולת הכלכלית של המדינה בכך שכאשר דנו בהנהלת משרד האוצר בנובמבר 1960 בצורך לגייס הון של 10-20 מיליון דולר להשלמת מימון בניית נמל אשדוד הועדפה האופציה של גיוס הון ממוסדות כספיים מסחריים ולא מהשילומים או מהעם היהודי (בונדס או מגבית) או מסיוע בין-לאומי אחר.⁴⁴¹ ביטוי לשיפור במצב התעסוקה היה הצעתו של אשכול לשר העבודה גיורא יוספטל בדצמבר 1960 כי "נוכח מצב התעסוקה הקיים בארץ, האם לא הגיע הזמן להעמיד בפני המוגבלים המועסקים על ידינו [על ידי המדינה] את התביעה לחפש תעסוקה בצורה ישירה".⁴⁴² כמו כן החליטה הנהלת משרד האוצר באוקטובר 1961 לפעול לשינוי החוק, כדי לאפשר לעובדי המדינה להמשיך לעבוד אחרי גיל 65 במידה ויש על כך הסכמה הדדית של המעביד והעובד.⁴⁴³

עם זאת סבל המשק הישראלי ממספר רעות חולות. אחת מהן הייתה שהייצוא הישראלי כיסה פחות ממחצית מהייבוא. בנתון זה ישראל הייתה אז המדינה היחידה בעולם.⁴⁴⁴ ישראל כיסתה את ההפרש על ידי תמיכה מיהודי העולם, משילומים מגרמניה וממוסדות בין-לאומיים כמו הבנק העולמי. אולם כאן התעוררה הבעיה השנייה: אחד ממקורות ההון הבין-לאומי – השילומים מגרמניה – עמד להסתיים באמצע שנות השישים של המאה ה-20. גם הכנסות המגבית והבונדס ירדו בשנים 1960-1961. בעיה שלישית הייתה ריבוי שערי המטבע – שיטת "מאה השערים" נועדה אמנם לעודד את הייצוא על חשבון הייבוא⁴⁴⁵ אך הביאה גם לעיוותים, שחיתויות ואף לביקורת ב"השוק המשותף" שהחל לפעול מ-1958, ושישראל

⁴³⁸ למשל: שנתון הממשלה תשי"ט, ירושלים, תשי"ט, עמ' 54.
⁴³⁹ דברי אשכול בקונגרס הציוני הכ"ה, 31 בדצמבר 1960, אצ"מ, הספרייה, עמ' 255.
⁴⁴⁰ דברי אשכול בכנסת, 3 בינואר 1961, דברי הכנסת, 30, עמ' 636.
⁴⁴¹ סיכום ישיבת הנהלה בהשתתפות שר האוצר, 7 בנובמבר 1960, ארכיון בנק ישראל, א/2א.
⁴⁴² אשכול אל גיורא יוספטל, 6 בדצמבר 1960. יוספטל התנגד להצעה בטענה שחלק ניכר מהמוגבלים לא ייקלט בעבודה יצרנית ויזקק לסעד (יוספטל אל אשכול, 9 בינואר 1961). ג"מ, גל/24643. וראו גם את דברי אשכול בעת הגשת חוק התקציב לשנת 1961/62 בכנסת, 3 בינואר 1961, דברי הכנסת, 30, עמ' 641.
⁴⁴³ סיכום ישיבת הנהלה בהשתתפות שר האוצר, 9 באוקטובר 1961, ארכיון בנק ישראל, א/2א. אשכול שב והביע גישה זאת בפברואר 1963 (פגישה עם מר קורן, מר סורוקר, ומר מלמד, שהתקיימה ביום 25.2.63, ג"מ, ג/39025).
⁴⁴⁴ שנתון הממשלה תשכ"ד, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 74. וכן למפרט-צורף, עמ' 372 – 373. ראוי לציין כי בדברי אשכול במרכז מפא"י, 25 במאי 1961 (א"ע, 98 – 406 – IV) טען: "היום אנו מכסים ביצואנו 56 סנט מכל דולר של יבוא, לעומת 48 סנט לפני שנותיים". נראה שהבדלי הגרסאות על שיעור הייצוא מקורם בהבדלים בשער המטבע בין מאי 1961 לבין ספטמבר 1963 (אז פורסם שנתון הממשלה).
⁴⁴⁵ כך, לדוגמא, הוחלט לתת פרמיה של 36 אגורות (20% לשער הבסיסי שנקבע ב-1954 לפי 1.8 ל"י לדולר) על יצוא ידע: שר סופרים, שר טרחה של עורכי דין, תשלום לציירים, תמלוגים על פטנטים ישראלים וכיוצא בזה (סיכום ישיבה בהשתתפות שר האוצר, 7 בנובמבר 1960, ארכיון בנק ישראל, א/2א). אולם, כשמדובר היה בייצוא של פרי הדר, הוחלט לתת פרמיה של 85 אגורות (47%) לדולר (ישיבת ועדת השרים לכלכלה, 22 בנובמבר 1961, ג"מ, א/88/8).

ביטוי לחולשת⁴⁴⁶

המטבע הישראלי היה הפער הגדול – 40% – בין שער הרשמי לבין שער בשוק השחור.⁴⁴⁷ בה בעת ביקש אשכול להמשיך במדיניות להגדלת האוכלוסייה היהודית על ידי עלייה וריבוי טבעי, משני מיליון לשני מיליון וחצי תוך חמש שנים.⁴⁴⁸

אשכול רמז על הבאות בעת הגשת חוק התקציב לשנת 1961/62. לנוכח הגידול בייצוא טען כי: "בדעתנו לעודד גידול בייצוא רק במידה שזה כדאי למשק, כיום או בעתיד. אנחנו יכולים להרשות לעצמנו יתר סלקציה,⁴⁴⁹ תשמעו על כך עוד שנה שנתיים, יהיה מאבק על כך עם משרד המסחר והתעשייה [ההדגשה שלי, א.ל.]. ... הייבוא לעומת הייצוא אשר גדל ב-60 מיליון דולר, גדל בערך באותו הסכום, אפילו ב-5-6 מיליון דולר יותר. להלכה לא נתמעט גרעונו השוטף, אלא אף עלה במשהו". אשכול הסביר את הגידול בייבוא בכך שנוצרה קונסטלציה מיוחדת בה ניתן היה לרכוש בתנאים נוחים ביותר אניות ומטוסים.⁴⁵⁰

עצמתו הפוליטית של אשכול כשר האוצר ואף מעבר לכך כ"ראש ממשלה לענייני פנים, בעל סמכויות בלתי מוגבלות"⁴⁵¹ באה לידי ביטוי בדצמבר 1961 כאשר שר השיכון והפיתוח גיורא יוספטל התלונן בפניו (ולא בפני ראש הממשלה בן-גוריון) על התערבותו של שר העבודה יגאל אלון, חבר אחדות העבודה, בעניין הקמת ערד. כתגובה כתב אשכול לאלון:

בתור שכזה אשר מילא תפקיד מסוים בהרכבת הקואליציה, אין לי אלא לקבוע שיש יסוד גמור לד"ר יוספטל לתבוע שענייני התכנון של היישובים החדשים שייכים למשרד השיכון. כמובן, כל ענייני העבודה של היישובים החדשים נתונים למרותו של משרד העבודה, אך עצם הקמת היישובים העירוניים – שייכת למשרד השיכון; עובדה היא שאינך מעלה תביעה ביחס לערים אחרות... ולכן מה ההצדקה ליחד התביעה לערד? הנני מבקשך לא לתת יד לסיבוך עניינים בלתי רצוי.⁴⁵²

הנושא העיקרי בקביעת המדיניות הכלכלית היה יזמתו של אשכול לבצע בפברואר 1962 את "המדיניות הכלכלית החדשה" השנייה (הראשונה ננקטה בפברואר 1952).⁴⁵³ מאז 1957 החלו דיונים על שינוי המדיניות המוניטרית ובכלל זה פחות ואיחוד שערים. בדיונים השתתפו אשכול, ספיר, פרץ נפתלי, דוד

⁴⁴⁶ למפרום-צורף, עמ' 373-374.

⁴⁴⁷ דברי אשכול בכנסת ב-16 במאי 1962 (דברי הכנסת, 34, עמ' 1955). לאחר הפיחות ירד הפרש ל-8% בלבד.

⁴⁴⁸ "אל ההתבצרות והסער", נאום אשכול במרכז מפא"י, 25 במאי 1961, פורסם על ידי מחלקת העיתונות של מפא"י, א"ע, 98 – 406 – IV. פרסום הנאום היווה חלק ממערכת הבחירות של מפא"י לכנסת החמישית. בנאום פרש אשכול תכנית מקיפה להתיישבות עירונית וחקלאית שחלק ניכר ממנה כוון לנגב. הנאום שימש בסיס למאמרו של אשכול: "משימות בניין ופיתוח", נב הקבוצה, כרך י, חוברת 38, תמוז תשכ"א, עמ' 221-226.

⁴⁴⁹ דוגמא לסלקציה זאת הייתה החלטת משרד האוצר לפעול לצמצום את ההקלות הניתנות לפי החוק לעידוד השקעות למפעלים המוקמים בחלקי הארץ המפותחים (סיכום ישיבת הנהלה בהשתתפות שר האוצר, 23 באוקטובר 1961, ארכיון בנק ישראל, א/2).

⁴⁵⁰ דברי אשכול בכנסת, 3 בינואר 1961, דברי הכנסת, 30, עמ' 637.

⁴⁵¹ יצחק בן-אהרון, בעין הסערה – פרקים במאבקן דורי, תל אביב, 1977 (להלן בן-אהרון 1977), עמ' 234.

⁴⁵² אשכול אל יגאל אלון, א"א, א/התיישבות 60-62.

⁴⁵³ על כך ראו לעיל פרק שלישי, סעיף א, תת-סעיף 1.

המשברים בממשלה סביב "הפרשה" מנעו דיון

בממשלה בנושא ורק כינונה של ממשלה רחבה לאחר הבחירות לכנסת החמישית אפשר את שינוי המדיניות הכלכלית. באמצע 1961 הקימו אשכול והורוביץ צוות שיכין את הפיחות. צוות זה הכין דוח שהמליץ על 21 סעיפים שנועדו להביא מדיניות כלכלית חדשה. מדיניות זו כללה פיחות ניכר של הלירה הישראלית, האחדת שערים, ליברליזציה בייבוא והגבלת העלאת שכר העבודה. צעדים אלה נועדו לתת תנאים כלכליים שיעזרו באופן כללי לייצוא ויפריעו לייבוא (על ידי הפיחות החד) אך גם יאפשרו לוותר על מערכת של תמיכות פרטניות שונות בייצוא על ידי פרמיות לדור מחד והיטלים שונים על הייבוא המתחרה בתוצרת הארץ. מאז סוף 1961 פעל אשכול להגשמת הדוח תוך כדי כך שנתקל בהתנגדותו של פנחס ספיר.⁴⁵⁴

כדי להגשים את התכנית החדשה נעשו פגישות חשאיות עם ראש הממשלה בן-גוריון, שרים כלכליים (כמו יצחק בן-אהרון מאחדות העבודה) ומזכ"ל ההסתדרות אהרון בקר.⁴⁵⁵ חשוב להדגיש כי הנושא לא נדון במוסדות מפא"י. כמו כן הנושא לא נדון בוועדת השרים לכלכלה שלא כונסה מ-31 בדצמבר 1961 ועד 4 בפברואר 1962 (במקום להתכנס מדי שבוע).⁴⁵⁶ אין ספק שהרצון לשמור על חשאיות היווה תמריץ חשוב לראשי מפא"י שלא לדון בנושא במוסדות המפלגה אך להערכתו אין זו הסיבה היחידה, כי היה אפשר לתת לצוות מפלגתי קטן ומצומצם לדון בכך. מכאן שהדבר נבע קודם כל מהגישה שהמפלגה, מאז קום המדינה, לא נהגה במקרים רבים לקבוע את המדיניות. מי שקבעו את המדיניות היו **שליחי המפלגה** במוסדות המדינה. רק לאחר שנקבעה מדיניות על ידי שליחי המפלגה – היא הובאה לאישור, ולעתים אפילו אישור **בדיעבד**, במוסדות המפלגה. אני אף סבור שאשכול לא היה מעוניין להפקיד את התכנית הכלכלית בידי פורום מפלגתי שעלול היה לחבל בהפעלתה או בהצלחתה. ראוי לציין כי באותה תקופה לא התקיימה במפא"י ועדה כלכלית.

ההחלטה על המדיניות החדשה העמידה את אשכול בעימות עם פנחס ספיר וגולדה מאיר, לאחר שהתעמתו שנה קודם בנושא הדחת לבון. ספיר ועמו צמרת משרד המסחר והתעשייה והשדולה החקלאית, התנגדו לצעדים אלה. העימות בין אשכול לספיר היה קשה לשניים שהיו שותפים לדרך ולעשייה במשך כחצי יובל. אין ספק כי לעימות ביניהם היו שני צדדים: מחלוקת כלכלית בין אשכול והורוביץ מצד אחד שביקשו לצמצם את הגירעון השלילי במאזן התשלומים לקראת סיום השילומים לבין ספיר מצד שני

⁴⁵⁴ דוד כוכב, *מציאות ומיתוסים במשק הישראלי והגלובלי*, מניסיון אישי, תל אביב, תשס"ו (להלן *כוכב תשס"ו*), עמ' 83-84.

⁴⁵⁵ ראוי לציין כי התנגדותו למדיניות המוצעת הייתה הרבה יותר מינורית מהתנגדותו של קודמו לבון. בקר הודיע כי הוא יסתפק בדרישה לקיום הסכם תוספת היוקר (*כוכב תשס"ו*, עמ' 89).

⁴⁵⁶ בוועדה היו 10 שרים מהם 6 ממפא"י. ואשכול כיהן כיושב-הראש שלה (ג"מ, א/8/8). הוועדה דנה במדיניות הכלכלית החדשה לראשונה רק לאחר ביצוע הפיחות, ב-18 בפברואר 1962 (ג"מ, ג/10/10343).

457 הגיע אשכול לשיא

כוחו הפוליטי. במילים אחרות: לספיר "לא השתלם" להתעמת כעת עם אשכול. אף על פי כן יצא ספיר למאבק באשכול, ואף איים להתפטר אם תתקבל החלטה המנוגדת לדעתו. לדעתי היו מספר מניעים לגישתו של ספיר. הראשון היה המניע הענייני – הוא היה משוכנע שמדיניותו לטפח באופן אישי את מפעלי התעשייה השונים היא הטובה ביותר, ואין לפגוע בה על ידי שינוי התנאים במשק. השני, ביקורת על הדחת פנחס לבון מראשות ההסתדרות לפי הצעתו של אשכול. השלישי, דווקא הרחבת פעילותו של אשכול למגוון של תחומים כ"ראש ממשלה לענייני פנים" ואף לתחום יחסי ישראל עם השוק המשותף,⁴⁵⁸ גרמה בהכרח להפחתה מסוימת של בנפח פעילותו של אשכול בתחום הכלכלי. ואילו ספיר במשך למעלה משש שנותיו כשר המסחר והתעשייה (מאז סוף 1955),⁴⁵⁹ הלך והעמיק את פעילותו בתחום הכלכלי, ואף קנה לו שם של שר פעיל ויעיל. דוד כוכב טוען כי שיטת "מאה השערים" התאימה לדפוס עבודתו – פעילות פרטנית מול מאות מפעלים ומשקיעים שנרשמה ב"פנקס השחור" הידוע.⁴⁶⁰

המאבק בין אשכול לספיר הגיע לפתחו של בן-גוריון, מה שיחסית חיזק אותו לאחר שבשנים הקודמות הלך ונחלש מעמדו במפלגה בעת שמעמדו של אשכול הלך והתחזק – במיוחד על רקע "הפרשה" ו"מועדון הארבע".⁴⁶¹ ב-31 בינואר 1962 דן בן-גוריון עם בכירי הצמרת הכלכלית של מפא"י: השרים אשכול, ספיר, יוספטל ודב יוסף⁴⁶² ונגיד בנק ישראל הורוביץ. בדיון זה הובהר לספיר כי הוא בודד בהתנגדותו לפיחות. הסתבר לו כי דווקא ניסיונו לשכנע את בן-גוריון בעזרת מנכ"ל משרד המסחר והתעשייה מיכאל צור והיועץ יהושע יפה⁴⁶³ הוא ששכנע את בן-גוריון לקבל את המסקנה הפוכה – לתמוך בפיחות. תגובתו של ספיר הייתה להודיע שיתפטר⁴⁶⁴ – תוצאה שאשכול התנגד לה בחריפות בגלל הקשר ארוך השנים בין השניים.

להערכתו היו מספר גורמים שהביאו את בן-גוריון לתמוך באשכול נגד ספיר: (א) הוא השתכנע כי לא ניתן לכופף את חוקי הכלכלה וטובת המשק מחייבת פיחות. (ב) רוב הצמרת הכלכלית של מפא"י (אשכול, יוספטל, דב יוסף והורוביץ) תמכה בצעד זה ואילו בספיר תמכה אך ורק גולדה מאיר שהייתה בכירה מאוד

⁴⁵⁷ ראו לעיל סעיף א.

⁴⁵⁸ ראו להלן תת-סעיף 3.

⁴⁵⁹ פעילות זאת הייתה המשך לתפקידיו המשקיים השונים במקורות במנהל הפיתוח, כמנכ"ל משרד האוצר ובתפקידים

נוספים.

⁴⁶⁰ כוכב תשס"ו, עמ' 81-82.

⁴⁶¹ ראו לעיל סעיפים א-ב.

⁴⁶² ראוי לציין כי בממשלה שהקים אשכול עבור בן-גוריון ב-1961 שב להיכלל דב יוסף וזאת למרות המחלוקות ביניהם בשנים 1952-1955 (ראו לעיל פרק שלישי, במיוחד סעיף ב, תת-סעיף 2). הוא לא קיבל תפקיד כלכלי אלא את משרת שר המשפטים, אך הוא נחשב לבר סמכא בתחום הכלכלי.

⁴⁶³ יומן בן-גוריון באינטרנט, 9 בינואר 1962. כוכב טוען כי הוא וארנון נשלחו להיפגש עם בן-גוריון ונשאלו על ידו מהו השער הריאלי של הלירה הישראלית. תשובתם – 3 עד 3.6 ל"ל" לדולר – היא ששכנעה את בן-גוריון לתמוך במדיניות החדשה (כוכב תשס"ו, עמ' 88).

⁴⁶⁴ יומן בן-גוריון, 31 בינואר 1962.

465 בן-גוריון לא רצה להתעמת עם צמרת זאת

דווקא בסוגיה כלכלית. לא מצאתי ששר החקלאות משה דיין, מי שלכאורה היה עשוי לתמוך בהגנה פרטנית על החקלאים כמו שספיר תמך בהגנה פרטנית על התעשיינים, תמך בגישתו של ספיר. (ג) העימות בין בן-גוריון לבין ספיר וגולדה מאיר בסוגיית הדחת פנחס לבון השאיר בלבו של בן-גוריון חותם שלילי ביחסו אליהם.

בסופו של דבר התבצע הפיחות מ"מאה שערים" סביב 1.8 ל"י לדולר לשער של 3 ל"י לדולר ב-9 בפברואר בלי שהודלף לאמצעי התקשורת. ספיר איים להתפטר, ואשכול טרה רבות להניא אותו מהתפטרותו. תחילה דחה ספיר את התפטרותו,⁴⁶⁶ ולבסוף ביטל אותה. אימו של ספיר להתפטר לא דלף לעיתונות – אף שחילוקי הדעות שלו עם אשכול נודעו בציבור: "שר המסחר והתעשייה, מר פנחס ספיר ועוזריו, נמנו על המחנה השני", כתב יובל אליצור.⁴⁶⁷ אחד האמצעים שבהם אשכול הצליח לשכנע את ספיר שלא להתפטר היה דחיית חלק מ"המדיניות הכלכלית החדשה" – הליברליזציה בייבוא. יתרה מזאת, לאמתו של דבר לא עבר המשק הישראלי לשער אחד ויחיד, אלא רק צמצם את מספר השערים כי הוטל מכס גבוה על הייבוא והממשלה שבה ונתנה תמיכות סמויות לסוגי יצוא מועדפים כמו טקסטיל.⁴⁶⁸ כמו כן התאפשר לנוטלי משכנתאות דולריות להמיר אותן במשכנתאות צמודות מדד.⁴⁶⁹ רק חצי שנה מאוחר יותר הזכיר אשכול לספיר כי יש ליישם את הליברליזציה בייבוא,⁴⁷⁰ זאת, כנראה, מתוך הנחה כי ספיר כבר התרצה, ולא יתפטר כעת.

ראוי לציין כי ההכרזה הציבורית על "המדיניות הכלכלית החדשה" של 1962 נעשתה על ידי אשכול בכבודו ובעצמו (בשידור רדיו)⁴⁷¹ – בניגוד להכרזה על "המדיניות הכלכלית החדשה" של 1952 שנעשתה על ידי ראש הממשלה בן-גוריון בנאומו בכנסת ב-13 בפברואר 1952,⁴⁷² ואילו שר האוצר דאז, אליעזר קפלן, נאם בכנסת בעד התכנית רק ב-18 בפברואר 1952.⁴⁷³ הדבר מעיד על עצמתו היחסית של אשכול כשר האוצר ב-1962 שהייתה בעלייה הולכת וגוברת, לעומת עצמתו של קפלן במחצית הראשונה של 1952 שהלכה וירדה בגלל מצבו הבריאותי והשתייכותו ל"ווייצמניסטים". הנאום

465 יומן בן-גוריון, 6 בפברואר 1962.

466 יומן בן-גוריון באינטרנט, 6 בפברואר 1962.

467 יובל אליצור, "מאחורי הקלעים של הפיחות", מעריב, 11 בפברואר 1962, עמ' 10.

468 אשכול טען כי הפרמיות לטקסטיל "יימשכו לתקופת מעבר" (הודעת שר האוצר בכנסת, 6 בנובמבר 1962, דברי הכנסת, עמ' 62).

469 נחום גרוס, "כלכלת ישראל 1954-1967", העשור השני, תשי"ח-תשכ"ח, ירושלים, תשס"א, עמ' 27-46 (להלן גרוס תשס"א), במיוחד עמ' 43. ראו החלטה כל/56 של ועדת השרים לכלכלה, 18 בפברואר 1962 (ג"מ, א/88/8).

470 למפרט-צורף, עמ' 375-384, 385. אשכול אל ספיר, 28 באוגוסט 1962. ספיר השיב ב-1 באוקטובר 1962: "קיבלתי את מכתבך... והוא ציערני צער רב". הוא טען כי יש להקל בייבוא בזהירות רבה ובקצב אטי כדי שלא להרוס את התעשייה המקומית "על ידי צעד פוזי". ג"מ, פ/902/1

471 "נאום שר האוצר על המדיניות הכלכלית החדשה", מעריב, 11 בפברואר 1962, עמ' 5, 10. יובל אליצור, "מאחורי הקלעים של הפיחות", מעריב, 11 בפברואר 1962, עמ' 10. "המדיניות החדשה לייצוב המשק והמטבע – לתוקפה", דבר, 11 בפברואר 1962, עמ' 1.

472 דברי הכנסת, XI, עמ' 1315-1321.

473 דברי הכנסת, XI, עמ' 1341-1347.

רק לאחר שהתבצע המהלך הכלכלי ב-9 בפברואר 1962 ולאחר שאשכול הגן עליו בכנסת ב-12 בפברואר 1962⁴⁷⁵ התפנה אשכול להגיע למוסד רשמי של מפא"י – למרכז מפא"י, ב-15 בפברואר, כדי להסביר ולהצדיק **בדיעבד** את המדיניות הכלכלית. אשכול התנצל בדבריו כי ההכרח לשמור על חשאיות מנע ממנו להגיע לדיון קודם לכן: "אנחנו במשטר אהוב עלינו, משטר דמוקרטי, ובדרך כלל זה תובע שיתוף רבים. ממשלה קואליציונית ולא רק משום כך, שיתוף רבים ואם אתה חייב לבצע דבר שבהכרח הוא סודי ובדרך כלל לו שר אוצר היה מפרסם דברים אלה מראש, הוא מועל בשליחותו, לכן זה מחייב לטפל בדבר היסודי בצמצום בגרעין [יודעי הסוד] ובזה אתה יכול לשתף את המינימום ההכרחי ולהתפלל שלוש פעמים בכל יום שמחר זה לא יתפרסם בעיתונים באותיות קידוש לבנה". (ראו לעיל את התייחסותי לסוגיה זאת.)

לאחר מכן הצדיק אשכול את הצעדים הכלכליים.⁴⁷⁶ הדיון התאפיין בביקורות מרובות מצד חלק מחברי המרכז וללא קבלת החלטה.⁴⁷⁷ הדיון התחדש לאחר שבוע. ביקורתם של חלק מחברי המרכז, בעיקר מקרב החקלאים, הרגיזה את אשכול והוא שב והגן על הפיחות ואף תקף את מבקריו: "האם אינכם מוסרים לעצמכם דין וחשבון, שעד עכשיו אנחנו הוצאנו יותר מאשר הרווחנו, יותר מאשר השתכרנו ויצרנו? אפשר ללכת בדרך הזאת עוד חמש שנים, אתם רוצים בכך? – נחליט על כך... אנחנו הגענו עכשיו לאיזו שהיא פרשת דרכים... לא מעט השקיע העם במשך כל השנים האחרונות בהקמת ובטיפוח החקלאות, ולא מעט נתנה החקלאות לעם במשך השנים האלה. אבל הזעקה והצעקה יצאה הפעם דווקא מפי החקלאים. הכי מקופחים אתם מיחס המדינה אליכם? ... אני כבר שומע במשך שבוע-שבועיים את הדיבורים האלה, ואיפה אגיב עליהם אם לא כאן?"⁴⁷⁸

ספיר לא הסתיר את התנגדותו הראשונית למהלך הכלכלי. הוא הסביר שרצה קודם כל לבצע שינוי במשך ורק אחר כך לבצע פיחות – כי גם הוא סבר שהשער של 1.8 ל"י לדולר אינו ריאלי. אולם משנפלה ההכרעה – יש לתמוך בה.⁴⁷⁹ בסופו של הדיון קיבל מזכיר מפא"י ראובן ברקת (שנבחר לתפקידו לאחר

⁴⁷⁴ לשם השוואה: שרת העבודה והביטוח העממי גולדה מאירסון היא שהגישה לכנסת את "חוק הביטוח הלאומי, תשי"ב – 1952" ב-5 בפברואר 1952 (דברי הכנסת, XI, עמ' 1212) ושר החינוך בן-ציון דינור הוא שהגיש לכנסת את "חוק חינוך ממלכתי, תשי"ג – 1953; חוק חינוך חובה (הוראת שעה), תשי"ג – 1953" ב-22 ביוני 1953 (דברי הכנסת, XIV, עמ' 1659).

⁴⁷⁵ דברי הכנסת, 33, עמ' 1217-1220.

⁴⁷⁶ ישיבת מרכז מפא"י, 15 בפברואר 1962, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות, 62 א.

⁴⁷⁷ מ. מיזלס, "אשכול ספג ביקורת במרכז מפא"י, ספיר גילה: התנגדתי לפיחות; תפסיק את הבזבז אצלך" – קראו לעבר שר האוצר, מעריב, 16 בפברואר 1962, עמ' 2. דיווחו של "דבר" היה שונה בתכלית: "מרכז מפא"י מתייצב לימין התכנית הכלכלית החדשה" נכתב שם ("אשכול: המחירים יציבים – המדד עלה במחצית הנקודה בלבד", זכר, 16 בפברואר 1962, עמ' 1).

⁴⁷⁸ ישיבת מרכז מפא"י, 22 בפברואר 1962, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות, 62 א.

⁴⁷⁹ ישיבת מרכז מפא"י, 15 בפברואר 1962, אמ"ע, 82 – 1962 – 23 – 2.

אזכור הוועדה הכלכלית לא היה מקרי. ב-9 בפברואר 1962 – יום הכרזת המדיניות הכלכלית החדשה – התכנסה מזכירות מפא"י פעמיים. יש להדגיש כי המדיניות הכלכלית החדשה לא הועלתה כלל לדיון במזכירות. אולם, אחד הנושאים שנדונו במזכירות היה הקמת ועדה כלכלית חדשה. המזכיר ברקת הביא רשימה של 39 חברים בראשות עקיבא גוברין. המזכירות אישרה את ההרכב המוצע אך סוכם שהמזכ"ל ישלים את הרכב הוועדה.⁴⁸¹ נראה שהפעלת המדיניות הכלכלית ללא דיון מוקדם בפורום מפלגתי הביאה לחיזוק הדרישה להפעלתה מחדש של הוועדה הכלכלית המפלגתית – ועדה שלא התקיימה מזה שנתיים. אשכול הביע תמיכה בהקמתה זמן קצר לאחר הפעלת המדיניות הכלכלית החדשה: "קודם כל נחוצה ועדה כלכלית וצריך לתת מחשבה איך נבחר אותה. זו הצבת הראשונה וצריך לקדם אותה ולחשל אותה". וכן זו הייתה אחת המסקנות מדיון במזכירות על השביתות במשק.⁴⁸² במרס 1962 שבה הוועדה לפעול.⁴⁸³ לדעתי, אחד הגורמים שאפשרו את חידוש הוועדה הכלכלית היה החלפתו של לבון על ידי בקר, זאת משום שבקר היה מוכן יותר מלבון לקבל את הקו המפלגתי. באופן כללי ניתן לקבוע כי לבקר לא הייתה עצמה פוליטית שהשתוותה לעצמתו של לבון, מנהיג בעל יכולת רטורית והגותית גבוהה שנהנה מתמיכה במספר מוקדי כוח. בקר צמח במנגנון ההסתדרותי וממנו שאב את עצמתו, ללא בסיסי כוח נוספים. ראוי להזכיר את תגובת בן-גוריון להצעתו של הרצל ברגר במזכירות מפא"י באוקטובר 1960 שהמזכירות תמנה ועדה שתנחה את חברי מפא"י בהופעותיהם בוועדת חוץ וביטחון: "אתה חושב שלבון יישמע לאיזו ועדה בעולם? אתה כל כך תמים?".⁴⁸⁴ אי נכונותו של לבון להיות כפוף לוועדה מפלגתית, הן בתחום הביטחוני והן בתחום הכלכלי, היה מאפיין ברור שהבדיל אותו מאהרון בקר. ואכן, ככל שעולה מדיוני הוועדה הכלכלית, השתתפו בהם ראשי ההסתדרות ונטלו חלק בגיבוש החלטותיה.⁴⁸⁵

הפעלת המדיניות הכלכלית החדשה וההתנגדות לה בקרב חלק מהציבור הכללי ובקרב שורות המפלגה הביא לכינוס ועדי פועלים חברי המפלגה כדי לגייס את תמיכתם במדיניות – כמובן תמיכה בדיעבד, לאחר שהמדיניות הופעלה. בן-גוריון, אשכול, ספיר ובקר נטלו חלק בכינוס זה במרס.⁴⁸⁶ ראשי מפא"י נדרשו

⁴⁸⁰ ישיבת מרכז מפא"י, 22 בפברואר 1962, אמ"ע, 82 - 1962 - 23 - 2. יש להוסיף כי מזכירות מפא"י לא דנה דיון של ממש במדיניות הכלכלית עד אז. בישיבת המזכירות ב-16 בפברואר 1962 הודיע המזכ"ל ברקת כי יש לצאת במבצע הסברה למען מימוש המדיניות הכלכלית החדשה. רק ב-27 בפברואר 1962, במסגרת דיון על השביתות במשק, דנה המזכירות גם על המדיניות הכלכלית החדשה. (אמ"ע, 67 - 1962 - 24 - 2).

⁴⁸¹ ישיבת מזכירות מפא"י, 9 בפברואר 1962 (ישיבה שנייה), אמ"ע, 67 - 1962 - 24 - 2.

⁴⁸² ישיבת מזכירות מפא"י, 27 בפברואר 1962, אמ"ע, 67 - 162 - 24 - 2.

⁴⁸³ ב-9 במרס 1962 השלימה מזכירות מפא"י את בחירת חברי הוועדה. נבחרו 41 חברים. עקיבא גוברין נבחר ליו"ר.

אשכול, משה דיין, אהרון בקר וירוחם משל היו בין חברי הוועדה. כמו כן בחרה מזכירות המפלגה 14 חברים למזכירות הוועדה הכלכלית (אמ"ע, 35 - 1962 - 7 - 2). ראו גם את דברי עקיבא גוברין במזכירות מפא"י, 16 במרס 1962, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 62 א.

⁴⁸⁴ ישיבת מזכירות מפא"י, 18 באוקטובר 1960, אמ"ע, 59 - 1960 - 24 - 2. בנוגע לגישתו של לבון ראו לעיל פרק רביעי, סעיף ב, תתי-סעיפים 3, 9, 10.

⁴⁸⁵ הוועדה המשיכה להתקיים בשנים 1962-1963 בהן דן פרק זה. ראו:

אמ"ע, 35 - 1962 - 7 - 2; 36 - 1962 - 7 - 2; 37 - 1963 - 7 - 2.

⁴⁸⁶ יומן בן-גוריון באינטרנט, 11 במרס 1962.

487 כמו כן טרחו אשכול והורוביץ להגן על

המדיניות הכלכלית במרכז תנועת ההתיישבות המפלגתית, "איחוד הקבוצות והקיבוצים", בקיבוץ דורות באפריל.⁴⁸⁸

דן גלעדי טוען כי אשכול השכיל לגייס את תמיכת העיתון "דבר" והעיתונים הבלתי מפלגתיים "הארץ" ו"ידיעות אחרונות". "למרחב" של אחדות העבודה שהשתתפה בקואליציה נקט בקו של ביקורת מתונה. העיתון הנפוץ ביותר – "מעריב" נקט עמדת ביניים, כנראה כספיה לתמיכתו בפנחס לבון בימי הפרשה. עיתוני האופוזיציה "חרות" של חרות, "על המשמר" של מפ"ם ו"הבוקר" של המפלגה הליברלית נקטו קו תקיף נגד התכנית, אך קו זה הפך לבלתי רלוונטי בעיני הציבור כאשר התבדו תחזיות האופוזיציה לעליית מחירים גבוהה.⁴⁸⁹

אחת הבעיות המרכזיות שיצרו החלטות הממשלה ב-9 בפברואר הייתה עליית מחירים שגררה תביעות של ההסתדרות למתן תוספת יוקר. אשכול התנגד להקדמת תשלום תוספת היוקר כדי שלא להכביד יותר על המעסיקים – ובכללם התעשיינים. בן-גוריון עמד להתערב במחלוקת על ידי מכתב למרכז המפלגה אך לבסוף הגיעו אשכול ובקר להסכם וביקשו ממנו לבטל את משלוח המכתב. לפי ההסכם התחייבה המדינה לתת בעצמה, מהרזרווה התקציבית, תשלום חד פעמי לשכירים שימנע את הצורך בתוספת יוקר.⁴⁹⁰ באווירה מתוחה התכנסה מזכירות מפא"י ב-16 במרס לישיבה משותפת עם הוועדה הכלכלית.⁴⁹¹ אשכול שב והצדיק בישיבה את מכלול המדיניות הכלכלית, לה אחראית מפא"י, מאז קום המדינה, הן את שיטת "מאה השערים" בזמנה והן את ביטול השיטה על ידי מיזוג השערים והפיחות. אשכול התנגד בחריפות להקדמת מתן תוספת היוקר בעקבות הצעדים הכלליים החדשים, תוך כדי כך שהוא מסתמך על ההסכם בין הממשלה לבין ההסתדרות. בקר טען שאף שאשכול צודק מבחינה פורמלית, יש להקדים ולתת מקדמה לכל העובדים ב-1 באפריל על חשבון תוספת היוקר. ברקת הציע לתת תוספת יוקר חלקית. אלמוגי הציע (בשם של מזכיר מועצת פועלי חיפה שלום בהט ומזכיר מפא"י בחיפה אביגדור עשת) לתת תוספת יוקר למשתכרים עד 300 ל"י על חשבון הביטוח הלאומי. בהצבעה אושרה הצעתו של אשכול ברוב של 14 מול 10 להצעת בקר ו-5 להצעת אלמוגי.⁴⁹²

⁴⁸⁷ מ. מיזלס, "פשוטי מפא"י: הפיחות פוגע בחלש!", מעריב, 12 במרס 1962, עמ' 2.
⁴⁸⁸ ישיבת מרכז איחוד הקבוצות והקיבוצים, 6 באפריל 1962, ארכיון התק"ם בחולדה, פרוטוקולים 5/5.
⁴⁸⁹ גלעדי טוען שאשכול הצליח לזכות בעיתונות אוהדת בכל שנותיו כשר האוצר, ומגמה זו המשיכה בשנותיו הראשונות כראש ממשלה. כמו כן גלעדי אינו מדייק: הוא כותב כי אחדות העבודה לא הייתה באותה עת בממשלה אלא עמדה להיכנס אליה – אף שהיא השתייכה לקואליציה (דן גלעדי, "לוי אשכול – יקר התקשורת", קשר, 29, מאי 2001, עמ' 118-122).
⁴⁹⁰ יומן בן-גוריון באינטרנט, 22 במרס 1962.
⁴⁹¹ מ. שמריהו, "גוברת המתיחות הפנימית במפא"י ערב ההכרעה בעניין תוספת היוקר", מעריב, 15 במרס 1962, עמ' 1. יואל מרקוס, "ויכוח בעניין תשלום תוספת היוקר צפוי בישיבת מזכירות מפא"י", דבר, 15 במרס 1962, עמ' 1.
⁴⁹² ישיבת מזכירות מפא"י, 16 במרס 1962, אמ"ע, 68 – 1962 – 24 – 2. לפי הפרוטוקול קיבלה הצעת אשכול 13 קולות אולם לקולות אלו צורף קולו של השר גיורא יוספטל שהיה מאושפז בבית חולים (מ. מיזלס, "יוספטל הצביע ממיטתו בבית חולים", מעריב, 18 במרס 1962, עמ' 11). "מזכירות מפא"י החליטה נגד הקדמת תשלום תוספת היוקר – א. בקר יעזר במרכז", דבר, 18 במרס 1962, עמ' 1.

בימים הבאים המשיך אשכול לעשות נפשות למדיניות הכלכלית,⁴⁹³ ולדון במזכירות הוועדה הכלכלית ובפגישות נוספות בהצעות פשרה בנושא תשלום תוספת היוקר.⁴⁹⁴ אשכול הביא את החלטת מזכירות מפא"י מ-16 במרס למרכז ב-22 במרס. לאחר דיונים שונים הסכים אשכול בסופו של דבר להצעתו המקורית של אלמוגי – הצעה שלא התקבלה ב-16 במרס במזכירות. ב-22 במרס, קודם לכינוס המרכז, התכנסה שוב מזכירות מפא"י. בישיבה נקבע תשלום מקדמה על חשבון תוספת היוקר מקופת הביטוח הלאומי למקבלי משכורות של עד 300 ל"י לחודש. ראוי לציין כי כמה מראשי המפלגה התנגדו להצעה בחריפות. גולדה מאיר ויזהר סמילנסקי תקפו את ההצעה שעלתה, לטענתם, בגלל הביקורת החריפה של מפ"ם ושל מק"י. ארן התנגד לכך שהמדינה מתחייבת לשלם שכר באמצעות הביטוח הלאומי. פנחס ספיר התנגד עקרונית להצעה, אך הצטרף אליה בתור הרע במיעוטו. ההצעה התקבלה ברוב של 24 נגד 4 ובהימנעות 2.⁴⁹⁵ העובדה שמזכירות מפא"י שינתה את עמדתה אינה מצביעה בהכרח על כישלון אישי של אשכול. להערכתו הוא שינה את דעתו לאחר שהבין כי העלויות למשק תהיינה מצומצמות – לעומת הפגיעה בציבור מיעוטי ההכנסה ובמעמדה של מפא"י. יתרה מזאת, לולא הסכים לפשרה – ייתכן מאוד שהיא לא הייתה מתקבלת.

בישיבת המרכז הסביר אשכול כי הוא מעדיף לשלם מקופת המדינה 2-3 מיליון ל"י מאשר להסכים לתשלום תוספת יוקר בהיקף של 12 מיליון ל"י.⁴⁹⁶ בישיבת המרכז הוקרא מכתב של בן-גוריון על המצב הכלכלי במשק, אך לא הייתה במכתב זה הכרעה במחלוקת ספציפית בין אשכול לבקר, אלא הטפה כללית למען קו של הימנעות מהעלאת שכר לשכבות האינטליגנציה – קו של "נתבעים" (לתרומה כלכלית למדינה) ולא של "תובעים" (עבור עצמם).⁴⁹⁷ בסופו של הדיון אישר מרכז מפא"י את החלטות המזכירות מ-22 במרס ברוב של 148 נגד 38 ו-6 נמנעים.⁴⁹⁸

ב-6 במאי התכנסה ישיבה משותפת של מזכירות מפא"י והוועדה הכלכלית – לאחר שהתקיימה ישיבה של מזכירות הוועדה הכלכלית בה סוכם על "חיסכון חובה", ונקבע שאשכול יציג את עמדת מזכירות הוועדה בפני מליאת המזכירות והוועדה הכלכלית.⁴⁹⁹ אשכול דיווח למזכירות מפא"י כי הוועדה הכלכלית פעלה

⁴⁹³ אריאל ויינשטיין, "אשכול מחזן מתנגדיו בירושלים, חזות קשה בפיו: הפועלים הם שיפסידו אם יכשילו מדיניותו; התעשייה שלא תייצר ותייצא לפי שער של 3 ל"י הדולר סופה כליה", מעריב, 20 במרס 1962, עמ' 2. (דיווח על פגישה בת חמש שעות עם ועדי העובדים בירושלים).

⁴⁹⁴ מ. שמריהו, "אשכול דחה כל פשרה ערב הישיבה המכרעת במפא"י בעניין תוספת היוקר", מעריב, 21 במרס 1962, עמ' 1. "מאמצים להשיג נוסחה מוסכמת במפא"י על תשלום תוספת היוקר", דבר, 22 במרס 1962, עמ' 1.

⁴⁹⁵ ישיבת מזכירות מפא"י, 22 במרס 1962, אמ"ע, 68 – 1962 – 24 – 2. ⁴⁹⁶ ישיבת מרכז מפא"י, 22 במרס 1962, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 62 א. ראוי לציין כי ניתן היה להקצות הון מהרזרווה כי הייתה רזרווה תקציבית והיא אף גדלה בעקבות הפעלת המדיניות הכלכלית החדשה. ב-22 באוקטובר 1962 כתב החשב הכללי י' בן דרור אל לוי אשכול כי הגירעון התקציבי ירד מ-60 מיליון ל"י ב-31 במרס 1961 ל-28 מיליון ל"י ב-31 במרס 1962 וכי הוא צופה שמיום הפיחות (9 בפברואר 1962) ועד סוף השנה התקציבית (31 במרס 1963) ייווצר עודף קופתי בשיעור של כ-95 מיליון ל"י. בישיבת הנהלת משרד האוצר ב-16 באוקטובר 1962 נטען שהעודף התקציבי יגיע לכ-100 מיליון ל"י. ג"מ, 4/9025/ג.

⁴⁹⁷ דוד בן-גוריון אל מרכז מפא"י, 21 במרס 1962, אמ"ע, 82 – 1962 – 23 – 2. ⁴⁹⁸ ברקת סירב להעלות להצבעה שתי הצעות נוספות: לדחות מכל וכל את תשלום תוספת היוקר (כפי שאשכול העדיף בתחילה) ולקיים הצבעה חשאית כפי שהציע פרץ נטר. ישיבת מרכז מפא"י, 22 במרס 1962, אמ"ע, 82 – 1962 – 23 – 2. "מרכז מפא"י החליט על תשלום ביניים לבעלי משפחות המשתכרים 300-350 ל"י", דבר, 23 במרס 1962, עמ' 1. ⁴⁹⁹ ישיבת מזכירות הוועדה הכלכלית, 6 במאי 1962, אמ"ע, 35 – 1962 – 7 – 2.

שימשה הוועדה כפורום מתווך בין אנשי משרד האוצר לבין אנשי ההסתדרות, כדי לאפשר לוועדה להגיע למדיניות כלכלית המוסכמת על שני הגופים – מדיניות שהוגשה לאישור מוסדות המפלגה. אשכול ביקש את אישור הפורום המפלגתי המורחב להחלטות לפני שהוא מביא אותן לוועדת השרים לכלכלה – נוהג שונה ממה שנהג ב-9 בפברואר. הוא ציין כי יש שרים המבקרים אותו על כך.⁵⁰¹ בסופו של הדיון הוחלט להעביר לוועדה הכלכלית את סיכום ההחלטה.⁵⁰² מכל מקום, ביוני 1962, לאחר הדיונים במפלגה, אישרו השרים הכלכליים את הנהגת מלווה החובה, אף שלא הסכימו על כל הפרטים.⁵⁰³

צעד נוסף שהתקבל במאי היה לבטל את שעות הקיץ – הסדר שהתקבל ב-1960 לפיו בחודשי הקיץ עבדו פחות שעות העבודה (זאת בימים בהם המזגנים לא היו עדיין נפוצים בישראל). מזכירות המפלגה החליטה ב-1 במאי להמליץ בפני "חברינו בהסתדרות" לבטל את ההסדר, והתכנסה ב-11 וב-16 בחודש לדון על כך עם ועדי עובדים בהסתדרות הפקידים וחברי מזכירות איגוד עובדי המדינה. אשכול ניסה לשכנע אותם להסכים לויתור והנושא הועבר להכרעת מרכז המפלגה. יש לציין כי למרות שחלק מנציגי ועדי העובדים התנגדו למהלך – תמך מזכ"ל ההסתדרות אהרון בקר בהצעה, והזכיר כי גם לאחר מבצע סיני בוטלו שעות הקיץ למשך שנתיים.⁵⁰⁴ במרכז מפא"י אושרה הצעתו של ישראל גורי להקפיא למשך שנתיים לפחות את שעות הקיץ, וכי ביטול ההקפאה יחייב החלטה של מרכז מפא"י. ההחלטה התקבלה ברוב גדול עם שלושה מתנגדים בלבד.⁵⁰⁵

ביולי 1962 הושלם המהלך שבא לצמצם את תופעות הלוואי השליליות של המדיניות הכלכלית החדשה על ידי השגת הסכם עם התעשיינים שלא יעלו מחירים בעקבות תשלום תוספת היוקר ב-15 בחודש. בתמורה לכך הכיר מס הכנסה בתשלום הפרשי ההצמדה כהוצאה מוכרת, ומשרד האוצר העביר 3.5 מיליון ל"י לקרן הון חוזר לייצוא.⁵⁰⁶

כרקע להסכם בין הממשלה לתעשיינים ראוי לציין שביוני 1962 החליטה מזכירות הוועדה הכלכלית להמליץ לפני חברי מפא"י בממשלה, בכנסת ובהסתדרות להקים "מוסד מרכזי ליעול" בהשתתפות נציגי הממשלה, ההסתדרות, המעבידים ומומחים לכלכלה.⁵⁰⁷

⁵⁰⁰ ראו ישיבות מזכירות הוועדה הכלכלית, 24, 27 באפריל ו-6 במאי 1961, אמ"ע, 35 – 1961 – 7 – 2.
⁵⁰¹ ישיבת מזכירות מפא"י עם חברי הוועדה הכלכלית, 6 במאי 1962, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 62 א.
⁵⁰² ישיבת מזכירות מפא"י עם חברי הוועדה הכלכלית, 6 במאי 1962, אמ"ע, 68 – 1962 – 23 – 2. לא מצאתי בארכיון מפלגת העבודה רישום של דיון כזה – לאחר 6 במאי 1962. ייתכן שהסיבה לכך היא שהצלחתי למצוא רק רישומי ישיבות של "מזכירות הוועדה הכלכלית" ולא של מליאת הוועדה הכלכלית בתקופה זאת. ראו גם אמ"ע, 35 – 1962 – 7 – 2.
⁵⁰³ אריאל ויינשטיין, "השרים הכלכליים אישרו הבוקר את תכנית מלווה החיסכון", מעריב, 14 ביוני 1962, עמ' 1. אריאל ויינשטיין, "חילוקי דעות בין השרים הכלכליים בשאלת הצמדת הלוואות למדד", מעריב, 15 ביוני 1962, עמ' 1.
⁵⁰⁴ ישיבות מזכירות מפא"י, 11 ו-16 במאי 1962, אמ"ע, 68 – 1962 – 24 – 2.
⁵⁰⁵ ישיבת מרכז מפא"י, 18 במאי 1962, אמ"ע, 82 – 1962 – 23 – 2.
⁵⁰⁶ ישיבת הנהלות משרדי האוצר, המסחר והתעשייה וראשי התעשיינים, 9 ביולי 1962, ג"מ, 4/9025/ג. דברי אשכול בישיבת מזכירות מפא"י עם מליאת הוועדה הכלכלית, 9 ביולי 1962, אמ"ע, 69 – 1962 – 24 – 2. מ. שמריהו וא. ויינשטיין, "להם, חלב וביצים יתיקרו". פ. ספיר לסופר 'מעריב' בעקבות ההסכם עם התעשיינים: 'ננקוט צעדים שיציבות המחירים לא תלך לאיבוד אצל המתווכים', מעריב, 10 ביולי 1962, עמ' 1. אריאל ויינשטיין, "התעשיינים – בראש התור", מעריב, 10 ביולי 1962, עמ' 8.
⁵⁰⁷ החלטת מזכירות הוועדה הכלכלית, 22 ביוני 1962, אמ"ע, 35 – 1962 – 7 – 2.

במאמר מוסגר אציין כי במאי 1960 חודש קיומו של גוף בשם "המועצה הכלכלית המייעצת" במשרד ראש הממשלה בו נכללו 41 נציגי מגזרים שונים וכן השרים פנחס ספיר (שנבחר ליושב-ראש לפי הצעת בן-גוריון) ואשכול. אולם, ככל שעולה מהתייעוד בגנזך המדינה, גוף זה חדל למעשה להתקיים במהלך 1961⁵⁰⁸ – מה שיצר צורך בגוף מייעץ חדש. ביולי 1962 הוקם פורום מצומצם (שספיר היה אחד מיזמיו): "הוועדה המייעצת לענייני משק". הוועדה כללה 19 חברים ביניהם השרים אשכול (יושב ראש), ספיר, אלון ושפירא, הנגיד הורוביץ וראשי הסתדרות העובדים, התעשיינים והבנקאים. כאמור לעיל הוועדה לא נועדה לקבוע מדיניות אלא רק להחלפת דעות ומתן המלצות והיא התקיימה עד תום התקופה בה מטפל פרק זה.⁵⁰⁹

במקביל ניהל אשכול מגעים להשגת "עסקת חבילה" בין הממשלה, התעשיינים וההסתדרות. בנובמבר 1962 פנה אשכול אל נשיא התאחדות בעלי התעשייה אברהם קליר בבקשה שהתעשיינים יספגו את תשלום תוספת היוקר בסך 4.5% מהשכר. הוא טען כי משקל תוספת היוקר הוא אחוז אחד בלבד מסך הוצאות הייצור ולכן אין זה ראוי לגולל את תוספת הייצור על הצרכן – מה עוד ששיעור הרווח על ההון במגזר הפרטי הגיע ב-1960 ל-19.6%.⁵¹⁰ אשכול דיווח לוועדה המייעצת: "ישבתי עם אנשי תעשייה, עם הנהלת התאחדות בעלי התעשייה, וזו הייתה אחת התביעות מהם, שהם יספגו את תוספת היוקר", אך הוא לא דיווח שהם הסכימו לתביעה. בה בעת הוא דרש מההסתדרות שתספג את תביעות השכר של העובדים והבטיח שהממשלה והעיריות לא יעלו את המסים. בסיכום הישיבה הביע אשכול תקווה שהישיבה תביא ל"פקג' דיל" (עסקת חבילה).⁵¹¹ תביעה דומה להקפאת השכר דרש אשכול במזכירות הוועדה הכלכלית של מפא"י.⁵¹² דרכו של אשכול במוסדות מפא"י לא הייתה סוגה בשושנים,⁵¹³ אולם, בסופו של תהליך שכלל הידברות עם גורמים רבים, הצליח אשכול להשיג מעין עסקת חבילה. ניתן ללמוד בעקיפין ממכתב מאוחר יותר של קליר לאשכול לפיו הוסכם בינואר 1963 על מעין עסקת חבילה בה הממשלה והעיריות לא יעלו את המסים, אך אשכול בתשובתו הבהיר כי הממשלה אינה אחראית לחלקן של העיריות.⁵¹⁴ כחלק מגישתו למנוע העלאת מחירים שתגרור העלאת האינדקס ודרישה למתן תוספת יוקר פנה אשכול אל ספיר ודרש ממנו לפעול כדי שיפעל בענף הצמיגים. אשכול טען כי הרווחיות הגבוהה של בתי החרושת "שמשון" ו"אליאנס" מאפשרת להם למנוע או לפחות למתן את

⁵⁰⁸ הרכב המועצה הכלכלית המייעצת, 18 במאי 1960; ישיבת המועצה הכלכלית המייעצת, 23 במאי 1960; ג"מ, ג/1/6951. לפי התיק הנ"ל וכן לפי ג"מ, ג/1/6346, התקיימה ישיבת מליאת המועצה האחרונה בינואר 1961 ובמהלך השנה התקיימו אך ורק מספר ישיבות של ועדות משנה.

⁵⁰⁹ ישיבות הוועדה התקיימו מדי חודש-חודשיים מיולי 1962 עד מאי 1963 והיא דנה בהגברת הפריז, בייעול השירות הציבורי (כולל פיטוריי ייעול) ובמתן תוספת יוקר. אי"א, ר/ועדה מייעצת למשק ותוספת יוקר.

⁵¹⁰ אשכול אל א' קליר, 19 בנובמבר 1962, ג"מ, פ/7904. לא השגתי את תשובת קליר לאשכול.

⁵¹¹ ישיבת הוועדה המייעצת לענייני משק, 15 בנובמבר 1962, אי"א, ר/ועדה מייעצת למשק ותוספת יוקר.

⁵¹² מ. שמריהו, "אשכול: אי הקפאת השכר עלולה לגרום התפתחויות מרחיקות לכת", מעריב, 16 ביולי 1962, עמ' 1.

⁵¹³ נפתלי לביא, "החריפה ההתנגדות במפא"י לתכנית הקפאת השכר", הארץ, 16 בנובמבר 1962, עמ' 1. אליהו אגרנט,

"מוסדות מפא"י ממשיכים בדיון במדיניות השכר", דבר, 16 בנובמבר 1962, עמ' 10. "מזכירות הוועדה הכלכלית של מפא"י החליטה: תקוים הידברות עם נציגי העובדים לפני ההכרעה על מדיניות השכר", דבר, 18 בנובמבר 1962, עמ' 1. "מפא"י

מנתה ועדה לבחינת עובדות בעניין הקפאת השכר", הארץ, 18 בנובמבר 1962, עמ' 1. נפתלי לביא, "הדיונים חשפו חולשתה הארגונית של מפא"י", הארץ, 19 בנובמבר 1962, עמ' 3.

⁵¹⁴ אברהם קליר אל אשכול, 15 במרס 1963; אשכול אל קליר, 21 במרס 1963, ג"מ, פ/7904.

במהלך הדיונים בשאלת השכר טרחה הנהגת מפא"י, ואשכול בתוכה, לנסות לגבש מדיניות שכר המוסכמת ככל האפשר על כל מגזרי המפלגה. "צמרת מפא"י" – פורום לא רשמי שכלל את השרים הכלכליים ואישים נוספים, החליטה על הקפאת שכר כללית אך נזקקה לאישור הנהגת ההסתדרות.⁵¹⁶ בדצמבר 1962 כונסה מזכירות המפלגה לדיון עם "חברינו" בוועד הפועל של ההסתדרות, באיגוד המקצועי, בוועדה הכלכלית של הכנסת ובוועדת הכספים של הכנסת כדי לדון בשאלה – לאחר בירורים מקדימים עם גופים שונים. כאמור לעיל היה זה שינוי לעומת התקופה בה כיהן לבון בראשות ההסתדרות הכללית וסירב לעתים לבוא לפורומים מפלגתיים מחשש שמא יכפו על ההסתדרות עמדות שלא היו מקובלות עליו. ככל שעולה מדברי ברקת, בעקבות דרישת פועלי הבניין, הוסכם על עליית שכר מסוימת ב-1963. בדבריו התנגד אשכול להעלאת שכר מעבר לעלייה בתפוקה (שלא עלתה לפי הבנתו), ביכה את המצב בו הוא נמנע מהעלאת מסים (כדי לשמור על יציבות המשק), התנגד למכסי מגן מוגזמים וקרא להשיג הסכם עם התעשיינים. בסופו של הדיון אושרה מדיניות השכר שהוסכמה בין משרד האוצר ולהסתדרות. באופן חריג הורשו נציגי מפא"י בוועדה המרכזת להשתתף בהצבעה.⁵¹⁷ המדיניות המוסכמת כללה את העקרונות הבאים: אי העלאת מסים למעט מסים נגד ספרים, דמי חכירה ואגרות על ידי הממשלה, הגברת התחרות במשק, הארכת הסכמי העבודה בשנה, קיום תוספת היוקר הקיימת, המוסד לביטוח לאומי יעניק מענק מיוחד למשפחות עם ילדים שהכנסתן אינה עולה על 300 ל"י.⁵¹⁸ בעקבות הדיון במזכירות כונס בדצמבר 1962 מרכז מפא"י לדון בשאלת השכר. בפתח הדברים השתבח מזכיר המפלגה ברקת בהתנהלות מפא"י שבה, לטענתו, לא הוכרעה שאלת השכר מלמעלה למטה אלא לאחר כמאה מפגשים במסגרות שונות של המפלגה עם כ-15,000 מחברי המפלגה. בנאום ארוך פרש אשכול בפני חברי המרכז חלק מהסוגיות הכלכליות עמן התמודדה הכלכלה הישראלית. הוא הדגיש את הצורך להתמודד עם חומות המכס שהשוק המשותף שם סביב אירופה ועם הפריזון הנמוך יחסית (לאירופה וליפן) של הפועל הישראלי. לפיכך התנגד למתן תוספת שכר בישראל – מה עוד שעלה בידי משרד האוצר להוריד את הריבית שגובים הבנקים על הלוואות למימון הייצוא ב-1.5% ואף את מחיר הדלק. בסופו של הדיון אישר המרכז ברוב של 82 ללא מתנגדים ועם 2 נמנעים את החלטת המזכירות.⁵¹⁹ אשכול, בתוקף תפקידו כשר אוצר, נדרש לא פעם לבעיות שכר והדבר גרם לו לעתים לעימותים בתוך המפלגה. כך דרש במזכירות מפא"י להטיל מרות מפלגתית על חברי מפא"י במרכז [ארגון] המורים,⁵²⁰

⁵¹⁵ אשכול אל ספיר, 26 בדצמבר 1962. ספיר אל אשכול, 2 בינואר 1963, ג"מ, פ/902.1.

⁵¹⁶ מ. מיזלס, "מפא"י החליטה – הקפאה טוטאלית", מעריב, 16 בדצמבר 1962, עמ' 2.

⁵¹⁷ ישיבת מזכירות מפא"י, 16 בדצמבר 1962, אמ"ע, 71 – 1962 – 24 – 2.

⁵¹⁸ דברי ברקת בישיבת מרכז מפא"י, 23 בדצמבר 1962, אמ"ע, 83 – 1962 – 23 – 2.

⁵¹⁹ ישיבת מרכז מפא"י, 23 בדצמבר 1962, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 62-63.

⁵²⁰ יומן בן-גוריון באינטרנט, 1 במרס 1961. ישיבת מזכירות מפא"י, 1 במרס 1961, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 61.

דרש להוציא צווי חירום נגד שביתת הדוורים.⁵²²

חילוקי דעות בין אשכול לספיר על יישום "המדיניות הכלכלית החדשה" שבו והתעוררו בינואר 1963. הנגיד הורוביץ פנה לאשכול ודרש כי בהתאם להבטחה שקיבל ממושרד האוצר יש להשתמש בכספי תקציב משרד המסחר והתעשייה למימון קרן הייצוא ולא להשקעות שירחיבו את הלחצים המוניטריים: "נדמה לי שזה השימוש היעיל ביותר של כספי משרד המסחר והתעשייה, העולה בעדיפותו על כל השימושים האחרים". אשכול השיב להורוביץ כי הוא שותף "בהכרה להכרח במאבק נגד הרחבת הלחצים המוניטריים" וביקש דיון על השגת אשראי זול. ואילו לספיר כתב דברים המלמדים על כך שספיר העדיף להשתמש בתקציב כדי לעודד השקעות ולא למימון קרן הייצוא:

אדע כי אראה בעיניך כזורה מלח על פצעיך. אך מה לעשות ונתפשתי לדעה, לפיה עלינו לצמצם במידת האפשר בהשקעותינו כדי להקטין הלחץ על השווקים. ידעתי דעתך על התקציב לתעשייה כי מצומצם הוא – אך בתנאים הנוכחיים הכרחי שיקויים ההסכם לפיו יופרש ממנו לתקציב הייצוא.⁵²³

הצורך בצמצום האשראי ובספיגת ההון עלה בישיבת הנהלת משרד האוצר בפברואר 1963. סוכם כי יצומצם האשראי המכוון שניתן למועצה לשיווק פרי הדר וייעשה מאמץ שהמועצה תממן את הייצוא מהכנסותיה העצמיות. כמו כן נקבע להמשיך במאמץ לספוג את העודף התקציבי כדי לא להרחיב את הלחצים המוניטריים במשק.⁵²⁴

אשכול טרח בהופעותיו הפומביות להציג את המדיניות הכלכלית כהצלחה. כך עשה בהודעתו בכנסת בנובמבר 1962 כאשר טען כי הייצוא גדל ב-15% מאז פברואר וכי באמצעים שונים נמנעה הצפת המשק הישראלי בכספי שילומים, שאילו הומרו ללירות היו מאיצים יותר מדי את הביקושים הפנימיים. בה בעת גדלו ההשקעות הזרות הפרטיות בישראל לכדי 80 מיליון דולר בשנה.⁵²⁵ עם זאת יש כלכלנים המטילים ספק בהצלחתה של "המדיניות הכלכלית החדשה" השנייה, וטוענים כי הפיחות לא היה מספיק גבוה ולא נלוותה לו מדיניות פיסקאלית ומוניטרית שנועדה לרסן את ההשפעות האינפלציוניות של הפיחות.⁵²⁶

⁵²¹ ישיבת מזכירות מפא"י, 15 בדצמבר 1961, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 61.

⁵²² ישיבת מזכירות מפא"י, 22 בפברואר 1962, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 1/62.

⁵²³ דוד הורוביץ אל אשכול, 13 בינואר 1963; אשכול אל הורוביץ ואשכול אל ספיר, 16 בינואר 1963, ארכיון בנק ישראל,

א/2. ספיר שב ודרש את הגדלת תקציב הפיתוח לתעשייה בפגישה עם אשכול וראשי משרד האוצר ב-19 בפברואר 1963 (ג"מ, ג/3/9025). ככל שעולה מתזכירו של דוד כוכב אל אשכול מ-25 במרס 1963 "הזרמת כסף למשק בחודשים

האחרונים" (ארכיון בנק ישראל, א/2/2), אותו הפיץ אשכול בקרב חברי הממשלה, חל גידול ניכר באמצעי התשלום במשק בגלל מטבע חוץ שהומר על ידי הציבור. דבר זה היה עלול לסכן את היציבות הכלכלית היחסית במשק ולכן המליצו כוכב ואשכול על ריסון תקציבי, הגברת גביית המסים ודחיית המרת מטבע החוץ ללירות.

⁵²⁴ סיכומים מישיבה אצל השר אשכול מיום 11.2.63, ג"מ, ג/3/9025.

⁵²⁵ הודעת שר האוצר על המצב הכלכלי, 6 בנובמבר 1962, דברי הכנסת, 35, עמ' 59-66. דוגמא נוספת היו דבריו בהצעת

חוק התקציב לשנת 1963/64, 31 בדצמבר 1962, דברי הכנסת, 35, עמ' 637-644.

⁵²⁶ מרים ביהם, אספקטים מוניטריים של פיחות 1962, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 91-93. מרים ביהם ואפרים קליימן, "מחירו של מיתון", רבעון לבנקאות, 29, יוני 1968, עמ' 31-42.

2.ג.5: שחיטת פרות – הכוונת המדיניות החקלאית וההתיישבותית

בתקופה בה דן פרק זה הקדיש אשכול פחות מזמנו מאשר הקדיש בתקופות הקודמות לסוגיות החקלאיות וההתיישבותיות, במיוחד כאשר היה מדובר בפורומים מפלגתיים או במחלקת ההתיישבות של הסוכנות (וקצת יותר כאשר היה מדובר בפורום של משרד האוצר). כאשר נדרש להכרעות – הכריע יותר כשר אוצר, ופחות כראש מחלקת ההתיישבות.

בנובמבר 1962 התקיים דיון המלמד משהו על גישתו הכלכלית של אשכול בתקופה זאת. בישיבה משותפת של ראשי משרדי האוצר והחקלאות עם ראשי מועצת החלב העלו ראשי המועצה את בעיית עודף יצור החלב, עודף שלטענתם יגיע בשנת תשכ"ג (בחקלאות ובהתיישבות הייתה נהוגה שנה מעין-עברית, מ-1 באוקטובר עד 30 בספטמבר) ל-30 מיליון ליטר. לפיכך הם דרשו לשחוט 8,500 פרות מעל השחיטה הרגילה של פרות זקנות וחולות, ודרשו מהממשלה פיצוי של 300 ל"י לפרה. תגובתו של אשכול מראה את השינוי בגישתו לעומת החודשים בהם כיהן כשר החקלאות⁵²⁸ כאשר הנהיג מכסות יצור ומחיר מובטח לחקלאים.⁵²⁹

ענף עצמאי מתפתח-מתרחב יפתור הבעיה בכוחות עצמו. אי אפשר שהממשלה תמיד תשלם; החינוך וההרגל הזה מסוכנים ומוכרחים להביא לדמורליזציה. המועצה תואיל להוריד משהו מכל ליטר מכולם, תארגן השחיטה ותשלם לאנשים. זו הדרך לשמור על הארגון. דיין השיב כי הרפת היא האחרונה בתהליך של הגברת עצמאות הענף והציע פשרה בה המועצה והממשלה יתחלקו בעלויות. אשכול קיבל את הצעתו של דיין.⁵³⁰ בקביעת מדיניות יצור החלב נדרש אשכול להתמודד עם לובי פוליטי חזק. אשכול טען כי יש להיפטר מפרות מיותרות. הוא הגן על גישתו בפגישה עם חניכי קורס טיס במרס 1963 – זאת בתגובה לשאלה של אחד החניכים תושב באר טוביה:

אנו מוגבלים במים, עד שלא נמתיק את מי הים... מחיר המים מהירדן [באמצעות המוביל הארצי שעמד לקראת סיום], הלוואי והוא לא יעלה לנו בדמים, הוא גבוה... הממשלה מוכנה להוסיף סובסידיות לחלב השתייה כדי שמחירו יהיה זול, אבל גם לשתיית חלב יש גבול... אם יש לנו 10,000 פרות מיותרות זה 15 מיליון קוב מים... אלה הם 'המים האחרונים' שלנו והם יקרים

⁵²⁷ ניתן לראות ב"מדיניות הכלכלית החדשה" אבן דרך במעבר משליטה הדוקה במשק הישראלי על ידי אמצעים אדמיניסטרטיביים הדוקים ומפורטים שאפיינה את הכלכלה הישראלית מקום המדינה להכוונה כלכלית רופפת יותר על ידי כללים אוניברסליים המתבטאים בשיעורי מכס, מטבע והחוק לעידוד השקעות הון. שינוי זה החל בסוף שנות החמישים. מבוסס על הרצאתו של בן-ציון זילברפרב, "המהפך הכלכלי: היה או לא היה?" ביום עיון "30 שנה למהפך הפוליטי", 17 במאי 2007, האוניברסיטה העברית בירושלים.

⁵²⁸ ראו לעיל פרק שני, סעיף ז.

⁵²⁹ עם זאת אשכול המשיך לדגול במחירי מינימום מובטחים ליצרני ירקות (ישיבה בדבר מחירי תוצרת חקלאית, 19 בפברואר 1963, ג"מ, ג/30/9030).

⁵³⁰ ישיבת הנהלת משרד האוצר ואישים נוספים, 15 בנובמבר 1962, ג"מ, ג/3/9025.

בסוף כהונתו של אשכול כשר האוצר, במיוחד לאחר הפיחות של 1962, החל אשכול לדון בתקפותה של המדיניות של קביעת מחירים מובטחים לתוצרת חקלאית, זאת בהמשך לביטויים אותם אמר לגבי עודף הפרות. כך במרס 1963, משהתעוררה בעיה של מחסור בתפוחי עץ טען אשכול בישיבה עם ספיר וראשי משרדי האוצר, המסחר והתעשייה:

אני בעד חשיפת ה"קדושה" של התוצרת החקלאית ומוטב לייבא תפוחים ולהוריד מחירים לצרכן בצורה כזו ולא על ידי סובסידיות. דין התוצרת החקלאית צריך להיות כדין התעשייה ואם אפשר לייבא תפוחים לפני חג הפסח ולהוריד את מחירם זה דבר חשוב.

הפורום הממשלתי נמנע מקבלת החלטה אלא העביר אותה למזכירות של הוועדה הכלכלית של מפא"י.⁵³² אולם, ככל שעולה מהדיונים שהתקיימו בוועדה הכלכלית של מפא"י (ב-18 באפריל, 10 במאי ו-31 במאי 1963) היא לא דנה במדיניות המחירים בחקלאות אלא במדיניות השכר.⁵³³ יתרה מזאת, מדבריו של אשכול במזכירות מפא"י במאי 1963 עולה כי החקלאים התנגדו לדיון כזה בוועדה הכלכלית של מפא"י: "קביעת שכר עבודה של פועל בפתח תקוה – זה כן, אבל קביעת מחיר החלב שזה מגיע למיליונים – זה לא".⁵³⁴ מכל מקום מועצת הפירות התנגדה לייבוא פירות.⁵³⁵

לקראת כינוס המועצה החקלאית במאי 1963 דנה מזכירות מפא"י במדיניות החקלאית. בתגובה לחברים מהמגזר החקלאי שתבעו הסכמים המבטיחים מחירים וייצור השיב אשכול כי אין הסכמים כי ראשי המרכז החקלאי אינם מוכנים למחירים שמציע משרד האוצר. הוא טען כי יש מקום, בחודשים מסוימים בשנה, להקל על הייבוא החקלאי, כדי לספק את הביקושים מבית וכדי להימנע מהעלאת מחירים דרמטית. כמו כן הדגיש אשכול את חשיבות התיאום בינו לבין שר החקלאות משה דיין. בתום הדיון ביקש מזכיר המפלגה ברקת מנציגי מפא"י במועצה שלא לדבר באופן ביקורתי מדי על הקו הכלכלי של הממשלה. כמו כן הוא ביקש לדון עם אשכול "איך יפורסמו דבריו" ואשכול השיב כי ביקש שלא לפרסם את דבריו.⁵³⁶ הפעם לא פורסמו דברי אשכול בעיתונות שהתמקדה בעיקר בהחלטת המזכירות לדחות את הבחירות לוועידת ההסתדרות.⁵³⁷

⁵³¹ דברי שר האוצר בפני פרחי טיס, 27 במרס 1963, ג"מ, ג/30/9030.

⁵³² ישיבה ב-26 במרס 1963, ג"מ, ג/30/9030.

⁵³³ ישיבות הוועדה הכלכלית, אמ"ע, 37 – 1963 – 7 – 2.

⁵³⁴ ישיבת מזכירות מפא"י, 3 במאי 1963, אמ"ע, 73 – 1963 – 24 – 2.

⁵³⁵ "מועצת הפירות נגד יבוא פירות ונגד השמדת עודפים", דבר, 17 במאי 1963, עמ' 14.

⁵³⁶ ישיבת מזכירות מפא"י, 3 במאי 1963, אמ"ע, 73 – 1963 – 23 – 2.

⁵³⁷ מ. מיזלס, "מפא"י מביאה 'קרובן': דוחה בחירות", מעריב, 5 במאי 1963, עמ' 2. "מפא"י החליטה לדחות הבחירות להסתדרות", הארץ, 5 במאי 1963, עמ' 6. אולם העיתון "דבר" נתן רמז קל לכך - "[אשכול] נגע בדבריו בבעיית הסובסידיות ובבעיות אחרות הנוגעות הן למחירי התוצרת החקלאית והן לייצוא החקלאי" ("מזכירות מפא"י החליטה לא לקיים בחירות להסתדרות השנה", דבר, 5 במאי 1963, עמ' 1-2). במוסף "בשדות ישראל" שהוציא העיתון "דבר" לרגל כינוס המועצה החקלאית הס"ד ב-17 במאי 1963 הופיעו דברי אשכול במועצה תחת הכותרת "לוי אשכול: ליציבות במחירים".

אשכול המשיך להיות מעורב בקביעת מדיניותה של חברת "מקורות" כאשר התעוררו שאלות עקרוניות, אף שיצא כבר ב-1952 מהנהלת החברה.⁵³⁸ ייתכן שהדבר נבע מחשיבותו של משק המים בעיניו של אשכול. חשיבות זאת הייתה קיימת בעיני אשכול מימים ימימה אך היא הפכה לקריטית בשלבים האחרונים של בניית המוביל הארצי.

ככל שעולה מעיון בארכיון מפלגת העבודה אשכול לא השתתף בפעילותה של מחלקת ההתיישבות של מפא"י. הדמות הבולטת במחלקה היה מנהלה דוד סנדור. עם זאת חלק ניכר מהתיקים לתקופה זו בארכיון מפלגת העבודה – חסויים.⁵³⁹

אשכול נטל חלק מצומצם בלבד בפעילותה השוטפת של מחלקת ההתיישבות של הסוכנות בתור ראש המחלקה ועיקר העבודה התבצעה על ידי מנהל המחלקה רענן ויץ.⁵⁴⁰ וכך העיד גזבר הסוכנות אריה פינקוס בישיבת המוסד לתיאום בינואר 1963: "ד"ר רענן ויץ, שהוא באופן מעשי מטפל במחלקה הזאת"⁵⁴¹ – ומכאן, שלפי פינקוס, אשכול לא טיפל "באופן מעשי" במחלקת ההתיישבות.

כחבר הנהלת הסוכנות, ראש מחלקת ההתיישבות ו"שר מקשר" בין הממשלה לסוכנות השתתף אשכול ב-17 ישיבות של הנהלת הסוכנות ומליאת הנהלת הסוכנות.⁵⁴² אם זאת רק בשלושה מקרים העלה לדיון את ענייני ההתיישבות,⁵⁴³ ובשאר הישיבות השתתף יותר כחבר הנהלה או כמשתתף פסיבי מאשר כראש המחלקה להתיישבות. במחצית הראשונה של התקופה בה דן פרק זה (עד סוף 1961) השתתף אשכול ב-13 ישיבות, כלומר בערך ברבע מכלל הישיבות. במחצית השנייה של התקופה (מינואר 1962 עד יוני 1963) השתתף אשכול בארבע ישיבות בלבד מתוך קרוב לשישים ישיבות.

בינואר 1963, בישיבה האחרונה בה השתתף אשכול הוא הודה, כנראה לראשונה, בקושי שיצרה לו הטקטיקה של כהונה בהנהלות של גופים רבים, שונים ומשונים: "ידידי, הבינו כי קשה לי לשמש באצטלא כפולה של ראש מחלקת ההתיישבות ושל שר הכספים. כאן נאמר לי, שבשעה שאני יושב כאן עלי לשכוח שאני שר האוצר. הדבר איננו קל כל כך... במידה שהדבר תלוי בי... התקציב של הממשלה לא ישתנה".⁵⁴⁴

אשכול אמר זאת לאחר למעלה מעשר שנים בהן כיהן בתפקיד הכפול של שר אוצר וראש מחלקת ההתיישבות. לדעתי היו כמה סיבות לאמירה זאת: תחושה שתפקיד שר האוצר השתלט על אישיותו ודחק ממנה כמעט לחלוטין את תפקידו כראש מחלקת ההתיישבות והירידה היחסית ביכולתה של הסוכנות לגייס כספים באופן עצמאי לעומת עליית יכולתה של המדינה לעשות זאת. ייתכן שלזאת יש להוסיף עייפות

⁵³⁸ ישיבה בדבר חברת "מקורות", 25 בפברואר 1963. פגישה עם מר דובדבני מ"מקורות", 18 במרס 1963, ג"מ, 30/9030/ג.

⁵³⁹ ראו אמ"ע: ב30 – 1963 – 903 – 2; א30 – 1963 – 903 – 2; א29 – 1963 – 903 – 2; א28 – 1963 – 903 – 2; א27 – 1961 – 903 – 2; א22 – 1961 – 903 – 2; א24 – 1961 – 903 – 2; א26 – 1961 – 903 – 2.

⁵⁴⁰ מצאתי שאשכול השתתף אך ורק בארבע ישיבות של הנהלת המחלקה להתיישבות של הסוכנות: 8 בדצמבר 1960, 20 ביוני 1961, 10 באוקטובר 1961 ו-5 בדצמבר 1961.

⁵⁴¹ ישיבת המוסד לתיאום, 15 בינואר 1963, אי"א, המוסד לתיאום.

⁵⁴² 25 באוקטובר 1960, 19 בדצמבר 1960, 12 בינואר 1961, 30 בינואר 1961, 6 בפברואר 1961, 20 בפברואר 1961, 13 במרס 1961, 20 במרס 1961, 17 באפריל 1961, 18 באפריל 1961, 19 באפריל 1961, 29 במאי 1961, 13 באוגוסט 1961, 24 בינואר 1962, 27 בפברואר 1962, 4 בנובמבר 1962 ו-16 בינואר 1963.

⁵⁴³ 19 בדצמבר 1960, 30 בינואר 1961 ו-16 בינואר 1963.

⁵⁴⁴ ישיבת הנהלת הסוכנות, 16 בינואר 1963, אצ"מ, S100/1018.

מכל מקום מאז אותה ישיבה אשכול הפסיק להשתתף בישיבות הנהלת הסוכנות בחודשים הבאים, האחרונים לכהונתו כשר אוצר (ינואר-יוני 1963). כאשר כונן אשכול את הממשלה בראשותו הוא התפטר מהנהלת הסוכנות והגיע פעם נוספת לישיבת הנהלה ביולי 1963 כדי להיפרד מחברי ההנהלה ולסכם את פעילותו במחלקת ההתיישבות.⁵⁴⁶

מיעוט פעילותו של אשכול במחלקת ההתיישבות גרמה בהכרח להפחתת האפקטיביות שלו כראש המחלקה. בדצמבר 1962 נודע לו כי הקרן הקיימת הקימה, ללא תיאום מראש, יישוב חדש בגלבו (כנראה "מעלה גלבו" של הקיבוץ הדתי). אשכול כתב מכתב נזיפה ליוסף ויץ: "תמהתי לקרוא ולשמע על עלייתה של נקודת התיישבות בהרי הגלבו, ללא החלטה בנדון במוסדות המיישבים המוסמכים – הממשלה או הסוכנות. אתמה מה יהיה גורלה של הנקודה לאחר שקק"ל תסיים השקעותיה בהכשרת הקרקע; ואל חיק מי היא תוטל... עוף השמים מוליך קול שמתכננים עוד עליות. האם גם [שר החקלאות משה] דין [כך!] אין בארץ בימים אלה? הייתי מעוניין לשוחח אתך בנדון".

יוסף ויץ השיב כי בסיוור משותף באביב 1962 הראה לו את הנקודה בגלבו. יתרה מזאת, אשכול לא זקוק לעוף השמים כדי לדעת על עוד עליות "כי אם ממקור ראשון, שחלקך בו בר משקל רוחני חשוב" – כלומר מעמידתו בראש מחלקת ההתיישבות. אשכול השיב לו כי אין השתתפות בסיוור משותף כמוה כאישור נקודת התיישבות, אך "מה שהיה – היה", כלומר קיבל את הנושא בדיעבד. "אך בעתיד, לדעתי, אין לקבוע עובדות בלי החלטות מפורשות של גופים המוסמכים לכך".⁵⁴⁷

סוגיה דומה עורר אשכול באפריל 1963, הוא פנה אל שר החקלאות דיין וביקש לתאם עם המחלקה להתיישבות כל השקעה למשק ותיק המיועדת לפתוח בהם ענפים נוספים כי השקעות כאלה דוחפות את המשק "להשקעת כספים ממקורות לא מתאימים – דבר המביא אותו לכלל התדרדרות כספית" ומה שחשוב יותר ל"הגדלת הצורך בכוח עבודה ומכאן, בהתיישבות של יחידות נוספות, דבר הדוחף את המשק בחזרה למוסד המיישב בדרישה להגדיל את מספר היחידות".⁵⁴⁸

אפיזודה הממחישה את גישתו של אשכול שהכריע יותר כשר אוצר מאשר כראש מחלקת ההתיישבות התחוללה באביב 1963. אז פרץ סכסוך קרקעות בין המושב הוותיק בלפוריה לבין העיירה עפולה שביקשה לקבל קרקע כדי לחבר בין עפולה הוותיקה לבין עפולה עלית. אשכול ומנהל "מנהל מקרקעי ישראל" יוסף ויץ תמכו בעמדת ראשי עפולה שיש למסור לידי העיירה שטח של 200 מטר משני צדי

⁵⁴⁵ ראו לעיל פרקים ראשון ושני.

⁵⁴⁶ ישיבת הנהלת הסוכנות, 8 ביולי 1963, אצ"מ, S100/154.

⁵⁴⁷ אשכול אל יוסף ויץ, 2 בדצמבר 1962. יוסף ויץ אל אשכול, 4 בדצמבר 1962. אשכול אל יוסף ויץ, 10 בדצמבר 1962.

אי"א, א/התיישבות 62-63.

⁵⁴⁸ אשכול אל משה דיין, 24 באפריל 1963, אי"א, א/התיישבות 62-63.

3.ג.5: מגעים עם הקהילה הכלכלית האירופאית ("השוק המשותף")

ככל שעברו השנים מאז הוקם השוק המשותף (ב-1957-1958) הוא הפך לגורם משמעותי יותר ויותר בכלכלה הגלובלית ובכלכלת ישראל. כינון השוק אף פגע בייצוא ההדרים מישראל. בנובמבר 1961 מונה מנהל הלשכה לייעוץ ומחקר כלכלי במשרד האוצר, דוד כוכב, לאחראי לנושא זה.⁵⁵⁰ בינואר 1962 יצא אשכול לסיור במדינות מערב אירופה ובארצות הברית שהוקדש במידה רבה לסוגיה זאת. אשכול נפגש עם שורה של אישים מהנהגת השוק בבריסל ועם אישים מרכזיים בצרפת, בלגיה, הולנד. הוא הצליח להביא לכך שמועצת שרי השוק תדון בנושא, אך בסך הכל לא היה אופטימי כי השיחות חשפו הן קשיים מדיניים (החשש מתגובת הערבים) והן קשיים כלכליים המקשים על בקשתה של ישראל להיות נספחת לשוק.⁵⁵¹ אשכול אף נאם (בצרפתית) בפני הפרלמנט האירופאי. בנאום, לצד השבחים לשוק המשותף והדגשת הקשרים הגיאוגרפיים והתרבותיים בין ישראל לאירופה, הדגיש כי "אירופה המערבית מהווה שוק שאין לו תחליף עבור רוב מוצרי הייצוא הישראליים... באותה מידה היא המקור העיקרי למוצרי הייבוא שלנו". לפיכך קרא להשגת "הסכמה כלכלית" (entente économique) בין הקהילה הכלכלית האירופאית לבין ישראל.⁵⁵² משיחותיו של אשכול עם ראשי משרד האוצר ומחלקת המדינה בווישינגטון הוברר לו כי המדיניות של הנשיא קנדי לפתיחת הסחר העולמי אין בה משום פתרון לבעיותיה הדוחקות של ישראל ובמיוחד לא לשאלת ייצוא ההדרים מישראל לאירופה.⁵⁵³

מדיווחו של אשכול למזכירות מפא"י עולה כי אשכול דרש להיערך לשינוי גיאואיסטרטגי קרוב: "הרושם הוא שזה יכול לקחת שנה-שנתיים. זה הכל הולך לקראת איחודה של אירופה, של כל הארצות [ההדגשות שלי, א.ל.]. זה יהיה דבר גדול המקיף 300-350 מיליון נפש, כוח גדול ועצום בעולם הזה כמו שהוא מחולק".⁵⁵⁴ בדיעבד צדק אשכול לגבי מגמת האיחוד, אך טעה לגבי לוח הזמנים שלו, בין השאר משום שהעריך שבריטניה תיכנס תוך שנה, צעד שהוכשל על ידי צרפת.⁵⁵⁵

אשכול גילה אמביוולנטיות ביחס לאיחוד אירופה: "הרעיון כשלעצמו נראה בוודאי לרבים מאתנו. אבל ברגע זה, זה לא מקל". מקור האמביוולנטיות היה בכך שמצד אחד איחוד אירופה חיזק את העולם החופשי

⁵⁴⁹ שיחה עם יוסף וייץ ועם אנשי עפולה בקשר לסכסוכם עם בלפוריה, 18 במרס 1963; שיחה עם יוסף וייץ, מנהל מקרקעי ישראל, 18 במרס 1963; ענייני עפולה- בלפוריה, 21 באפריל 1963; סיכום ישיבה, 21 באפריל 1963, ג"מ, 30/9030.

"אשכול הכריע נגד בלפוריה, בסכסוך עם עפולה", הארץ, 5 במאי 1963, עמ' 2.

⁵⁵⁰ סיכום ישיבת הנהלה בהשתתפות שר האוצר, 13 בנובמבר 1961, ארכיון בנק ישראל, א/2.

⁵⁵¹ המחלקה הכלכלית של משרד החוץ: סיכום פגישותיו של השר אשכול בארה"ב ובאירופה, ינואר 1962, ג"מ, חצ/9/1958. יומן בן-גוריון באינטרנט, 23 בינואר 1962.

⁵⁵² מצורף למכתבו של משה אלון אל אשכול, 26 בפברואר 1962, ג"מ, גל/4621.5.

⁵⁵³ משה אלון אל המחלקה הכלכלית של משרד החוץ, מברק 1129, 14 בינואר 1962. שיחת שר האוצר מר לוי אשכול עם סגן מזכיר המדינה לעניינים כלכליים מר ג'ורג' בול ב-9.1.62, 20 בינואר 1962. סיכום פגישותיו של השר אשכול בארה"ב ובאירופה, ינואר 1962, ג"מ, חצ/9/1958.

⁵⁵⁴ ישיבת מזכירות מפא"י, 2 בפברואר 1962, אמ"ע, 67 – 1962 – 24 – 2.

⁵⁵⁵ ראוי לציין כי גישה אופטימית ביחס לאיחוד מהיר של אירופה לא הייתה נדירה בעיתונות הישראלית. לדוגמא, ראו: יובל אליצור, "גבולות – בלי גבולות", מעריב, 10 באוקטובר 1960, עמ' 6. כותב המאמר חזה מיזוג קרוב בין השוק המשותף לבין שבע חברות "הארגון האירופי לסחר חופשי" (EFTA, בריטניה, שוודיה, שווייץ, נורווגיה, דנמרק, פורטוגל ואוסטריה).

אשכול הבהיר כי⁵⁵⁶

אינו רוצה בכניסת ישראל לשוק המשותף כחברה מלאה "כי זה מטיל חובות שעוד איננו יכולים לשאת בהם". הוא העדיף שישראל תיכנס לשוק המשותף כ"חבר-מלווה [חברה נלווית, membre associé]. יוון נכנסת כך. אז יש משך זמן של 22 שנה להתיישר" [להסתגל לדרישות השוק המשותף]. העובדה שנושא כה מרכזי במדיניות החוץ והכלכלה של ישראל הופקד על ידי הממשלה והמפלגה בידיו של אשכול ולא בידי שרת החוץ גולדה מאיר מראה את המשך התחזקותו של אשכול שהפך לדמות דומיננטית לא רק בתחומי הכלכלה, ההתיישבות והביטחון אלא גם בתחום מדיניות החוץ. אשכול המשיך לטפל ביחסי ישראל עם השוק המשותף בכל התקופה בה כיהן כשר האוצר: בפברואר 1962 אירח אשכול את חברי המשלחת של הפרלמנט האירופאי בישראל,⁵⁵⁷ במרס יצא לאירופה כדי לנהל מו"מ עם השוק האירופאי – מו"מ שלא עלה יפה,⁵⁵⁸ ביולי דן בנושא במסגרת האינטרנציונל הסוציאליסטי,⁵⁵⁹ בנובמבר שב ועסק במו"מ עם ראשי השוק המשותף.⁵⁶⁰ כמו כן דן אשכול בנושא בעת פגישותיו עם שרי אוצר אירופאים ובהתכתבותיו אליהם.⁵⁶¹ בה בעת הקפיד אשכול להמשיך לדווח למוסדות מפא"י – בעיקר למזכירות המפלגה – על הנושא. יש להוסיף כי אלה היו דיווחים שנועדו לספק מידע לחברי המזכירות ולא לצורך קבלת החלטות קונקרטיות על מדיניותה של ישראל כלפי השוק המשותף. מזכיר מפא"י ראובן ברקת שיבח את מנהגו של אשכול לדווח למזכירות על פעילותו: "אשכול, כרגיל, נענה לבקשת המזכירות למסור במילים לא רבות – כפי שהוא ביקש לומר – משהו על סיכומי מהביקור האחרון שלו באירופה".⁵⁶² אולם, מעבר לדיווח, קבלת ההחלטות המדיניות בנושא השוק המשותף נותרה בידי הממשלה ובעיקר בידיו של אשכול.

⁵⁵⁶ הודעת שר האוצר על המצב הכלכלי, 6 בנובמבר 1962, דברי הכנסת, 35, עמ' 64.

⁵⁵⁷ א' לבבי אל א' יאפו, שיחת חברי משלחת האסיפה הפרלמנטרית האירופאית עם שר האוצר מר ל. אשכול, 6 בפברואר 1962, ג"מ, חצ/11/1957.

⁵⁵⁸ סיכום פגישותיו של שר האוצר באירופה בעניין השוק המשותף 1-7 במרס 1963, ג"מ, גל/4/4621.

⁵⁵⁹ סיכום פגישותיו של השר אשכול באירופה בחודש יולי 1962 בעניין הקשרים בין ישראל והשוק המשותף, 26 ביולי 1962, ג"מ, חצ/5/1959.

⁵⁶⁰ הצהרה בשדה התעופה לוד 22.11.1962 [ביציאה למו"מ]. אמיל נג'ר אל אריה לבבי, מברק 74, 24 בנובמבר 1962. Declaration By Mr. Levi Eshkol, Minister of Finance of Israel, at the opening meeting of the negotiations between Israel and the European Economic Community, November 26th 1962

ג"מ, חצ/8/1959. ראוי לציין כי אשכול סירב להצעתו של שמואל בנדור שעבר על הטיוטה העברית של הנאום לקצץ בטיעונים ההיסטוריים והציוניים שבנאום (טיוטת הנאום עם הערות בנדור, 20 בנובמבר 1962, ג"מ, חצ/8/1959).

⁵⁶¹ למשל מכתבו של אשכול אל השר לסחר חוץ באיטליה לואיג'י פֶּרְטִי ב־29 באוגוסט 1962, חצ/5/1959. וכן למפרט-צורף, עמ' 385-386.

⁵⁶² ישיבות מזכירות מפא"י, 12 באוקטובר 1962, ו-30 בנובמבר 1962, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 62-63.

5.7: הנהגת המפלגה מאז הדחת לבון

5.7.1: ההתמודדות עם "מן היסוד"

הדחתו של לבון ב-1961 מתפקיד מזכ"ל ההסתדרות ולאחר מכן גם מרשימת המועמדים לכנסת החמישית הביאה ב-1962 להיווצרות קבוצה פוליטית חדשה בתוך מפא"י בשם "מן היסוד" על שם כתב העת שלהם שהחל לצאת לאור במאי. קבוצה זאת התנגדה למה שראתה כדיקטטורה של נאמני בן-גוריון במפלגה ובמדינה – במיוחד בתחום הביטחוני, ודגלה בקו סוציאלי-דמוקרטי בחיי המדינה. היא כללה שורה של אישים, חלקם אנשי רוח, בעיקר מן האוניברסיטה העברית וחלקם יוצאי תנועת "גורדוניה" ו"איחוד הקבוצות והקיבוצים", ביניהם נתן רוטנשטרייך, עמוס עוז, דן הורוביץ, משה ליסק, אוריאל טל, ישראל קולת, שמואל אלמוג, עובדיה שפירא, שלמה אבינרי, לוי יצחק הירושלמי וישראל ביטמן.⁵⁶³

ביוני דנה בכך מזכירות מפא"י. מזכיר מפא"י ראובן ברקת הוליך קו ביקורתי נגד "מן היסוד" והתלונן על פרסום מאמרים התומכים בקו זה בעיתון "דבר" והנהגת צנזורה כלפי מאמרים התומכים בקו המפלגתי. הוא טען כי אנשי "מן היסוד" פרסמו מאמרים כאוות נפשם בביטאון המפלגה "הפועל הצעיר" ו"מולד". בנוסף לכך התלונן כי "כל יום מגיעה אליי ידיעה בדוקה, מוסמכת שפונים למועצת פועלים זו או אחרת בבקשה לאיזה חדר להקמת חוג רעיוני ל'מן היסוד'... קיים עוד דבר אחד מוזר. היה כינוס במעלה החמישה... אבל איך כונס הכינוס הזה? ביום בהיר אחד אני מקבל חוזר חתום על ידי חבר אחד, זאב גולדברג שמו, ושוב הוכחה על 'משטר הברזל והנקמנות' של המפלגה – הוא עובד ב'בית ברל'... ובחוזר הזה יש [הודעה] שהוא מקיים סימפוזיון. והחוזר הזה נשלח אל בן-גוריון, אל גולדה [מאיר] אל כל 'מי ומי' – כזאת עוד לא היה במפלגה". ברקת סיפר כיצד ניסה לשווא לשדל את אנשי "מן היסוד" לוותר על הוצאת עיתון משלהם "לא מפני שאני מפחד בפני העיתון, אלא אני מפחד שהעיתון משמש ביטוי מוחשי למה שהולך ומתרחם במפלגה". ברקת דיווח כי הוא שלח את יושב-ראש ועדת החוקה המפלגתית מאיר ארגוב אל לבון כדי לבקש ממנו שלא יוציא את העיתון – אך לשווא.⁵⁶⁴ העיתון, במיוחד החל מהגיליון השני שלו, "מראה על מגמה להפוך... למכשיר למלחמה בעמדות של המפלגה". לפיכך קרא לקו מאוחד של המפלגה בנושא. בהמשך דבריו קרא ברקת לאסור כל פעילות שיש בה משום הפרת החלטתה של הוועדה החמישית של מפא"י נגד קיום סיעות במפלגה. בסופו של דבר הוחלט להמשיך לדון בנושא בשיבה נוספת של המזכירות.⁵⁶⁵

ב-18 ביוני שבה המזכירות לדון בנושא. מספר חברים, ביניהם מאיר ארגוב, הזהירו מהחלטה חריפה בנוסח הצעתו של ברקת שתביא לפילוג במפא"י. אשכול, עם כל ביקורתו נגד לבון, ביקש להשהות את הפעולה. לבסוף הוקמה ועדה שכללה את גולדה מאיר, משה שרת, ראובן ברקת ועקיבא גוברין שתנסח

⁵⁶³ כפכפי 1998, עמ' 404. עמיר בראור, "מן היסוד" – נפתוליה של תנועה פוליטית-רעיונית, עינים, 4, תשנ"ד, עמ' 478-493 (להלן בראור תשנ"ד).

⁵⁶⁴ ראו גם כפכפי 1998, עמ' 404-405. לבון השיב לו כי זהו אך ורק כתב עת (שמוטר להוציא) ולא סיעה – שאסור לחברי מפא"י לקיים (פגישת פנחס לבון עם ארגוב, 23.5.62, ארכיון התק"ם בחולדה, 17/234/7 לפי בראור תשנ"ד, עמ' 483).

⁵⁶⁵ ישיבת מזכירות מפא"י, 15 ביוני 1962, אמ"ע, 69 – 1962 – 24 – 2.

⁵⁶⁶ אחד החברים הבולטים שפעל לעצור את יזמתו של ברקת היה ארן. אשכול דגל בקו שמטרתו הייתה למנוע או לפחות לדחות ככל האפשר את פרישתם של לבון ונאמניו מהמפלגה, זאת בלי נכונות לשלם על כך בעימות עם בן-גוריון ונאמניו.

הוועדה המצומצמת הגישה למזכירות מפא"י הצעת החלטה השוללת סיעות ומקיימת זכות ביקורת וחופש ניכוח בכל הבמות של המפלגה ובמסגרת של העיתונות המפלגתית וההסתדרותית "בלי להזדקק להקמת במות, מסגרות וחוגים כיתתיים העלולים לשמש שורש לפירוד ארגוני על תוצאותיו והמסקנות המתבקשות ממנו".⁵⁶⁷ המזכירות אישרה את ההצעה ברוב של 21 נגד 1 (יונה כסה) ו-2 נמנעים. כמו כן נקבע לקיים פגישת עם אנשי "מן היסוד".⁵⁶⁸ אולם, למעשה, המשיכה להתקיים קבוצת "מן היסוד" בתוך המפלגה בתקופה בה דן פרק זה.

2.ד.5: ניסיון להסדר בין הסיעה לבין הממשלה והמזכירות

לנוכח היחסים הפנימיים במפא"י – יחסים שעברו טלטלות רבות מאז סוף שנות החמישים של המאה ה-20 סביב מאבק "צעירי מפא"י", "הפרשה" והדחת לבון – ביקש מזכיר המפלגה ראובן ברקת לשפר את המצב על ידי הסדרת התיאום בין הסיעה בכנסת, לבין הממשלה ומזכירות מפא"י. בכך רצה ברקת למנוע מחברי הסיעה פעולה עצמאית המנוגדת לקו הכללי של המפלגה הנקבע על ידי הממשלה והמזכירות. בנובמבר 1962 הקריא ברקת במזכירות את הסיכום הבא:

פעולת הסיעה בכנסת תושבת על שיתוף פעולה ועל קשר הדוק בינה לבין חברינו בממשלה ומזכירות המפלגה, לפי חוקת המפלגה.

(א) לכל נושא שיידון בכנסת, יוקדם, לפי החלטת הסיעה או הנהלתה, בירור על עיקרי הנושא בסיעה, בהנהלתה, או בוועדותיה, הכל לפי העניין, תוך התייעצות עם השר הנוגע לעניין והשתתפותו בבירור.

(ב) בירורים במסגרת מפלגתית, שהמסקנות וההחלטות בעקבותיהם עשויות לחייב את הסיעה בכנסת... יתקיימו בהשתתפות הסיעה, או הנהלתה, או ועדות המשנה שלה, הכל לפי העניין תוך תיאום בין המזכיר הכללי של המפלגה וראש הסיעה.

(ג) תובטח השתתפות סדירה של חברינו בממשלה בדיוני הסיעה. רצוי שמזכיר המפלגה ישתתף בדיוני הנהלת הסיעה והסיעה במליאתה, בייחוד בעניינים בעלי חשיבות עקרונית.

(ד) מזכירות המפלגה תדאג להביא, בצורה נאותה, לידיעת הציבור, את פעולות הסיעה בכנסת... והיא תפעיל את חברי הסיעה להשתתפות ערה בחיי הסניפים ותקיים, בהתאם לחוקה, פעמיים בשנה ישיבות המרכז, שבהן תמסור הסיעה דו"ח על פעולותיה בכנסת ובוועדותיה.

⁵⁶⁶ ישיבת מזכירות מפא"י, 18 ביוני 1962, אמ"ע, 69 – 1962 – 24 – 2.

⁵⁶⁷ אשכול ביקש להחליף את המילה "המתבקשות" במלים "העוללות לנבוע" – הערתו נרשמה אך לא התקיימה הצבעה על הצעתו.

⁵⁶⁸ ישיבת מזכירות מפא"י, 22 ביוני 1962, אמ"ע, 69 – 1962 – 24 – 2.

לפני אישור ההסדר הציע ישראל ישעיהו כי בצמוד לאישורו תקרא המזכירות לעקיבא גוברין לחזור בו מהתפטרותו מראשות הסיעה והוא עשה זאת.⁵⁶⁹ ברקת הסכים לכך וההסדר אושר ללא התנגדות.⁵⁷⁰ סעיפי ההסדר רומזים לנו כי קודם להסדר נהגו שרי המפלגה לקבל החלטות בלי להתייעץ בסיעה,⁵⁷¹ וכי מזכירות המפלגה צפתה מחברי הסיעה לקבל את עמדת המפלגה (המבוטאת במזכירות ועל ידי חברי הממשלה מטעם מפא"י) ללא עוררין. עם זאת נעשו מספר ויתורים לחברי הסיעות: נקבע נוהל להתייעצות בין הסיעה (או הנהלתה, או ועדת משנה שלה) לבין המזכירות; והובטחה השתתפות סדירה של השרים בסיעה.

האזכור בסעיף ד של חובת חברי הסיעה לדווח פעמיים בשנה למרכז המפלגה על פעולותיהם מעלה חשד שמא חברי הסיעה לא נהגו כך. מיד לאחר שאושר ההסדר (בנובמבר 1962) העלה אשכול לדיון את התנהגותו של הרצפלד, שדיבר בכנסת נגד חוק קרקעות שהציעה הממשלה לאחר דיון עם ועדה מטעם הסיעה.⁵⁷² ברקת השיב לו כי ההסדר שהתקבל זה עתה הוא התשובה למצבים כאלה.⁵⁷³ השפעתו של ההסדר שנקבע בנובמבר 1962 הייתה מוגבלת. כך, בינואר 1963, הציע עקיבא גוברין בנאום "אופוזיציוני" בכנסת להקים ועדה פרלמנטרית מנציגי ועדת הכספים, ועדת הכלכלה וועדת העבודה לפיקוח על המדיניות הכלכלית של הממשלה. הצעתו של גוברין זכתה לתמיכתם של חברי הכנסת בגין ובדר מ"חרות".⁵⁷⁴ דן הורוביץ הסביר שמה שמדריך את גוברין הוא החשש שבמדיניות הכלכלית החדשה הפועלים מקבלים על עצמם התחייבויות ממשיות שונות ואילו מגזרים אחרים ימשיכו "לגרור רווחים בלתי סבירים". עם זאת הוא טען כי מהלכו של גוברין עשוי להביך את הקואליציה.⁵⁷⁵

3.7.5: חידוש לשכת המפלגה

בקרב חלק מהנהגת המפלגה שרר אי נחת מהמצב במפלגה. בדצמבר 1962 עוררו ברקת ונמיר יזמה לחידוש לשכת המפלגה. אשכול הציע לדחות את ההחלטה, אך הוא היה בבדידות מזהרת: חנוך סורוקה, מרדכי סורקיס, י[צחק] שפירא, משה דיין ושרגא נצר הצטרפו להצעה. ברקת לא רצה להעמיד להצבעה את ההצעה כנגד רצונו של אשכול אך שאר החברים תמכו בזאת בתוקף. ברוב של 13 קולות (למעשה 15 כי בן-גוריון ואבא חושי שנעדרו מהישיבה הודיעו מראש על תמיכתם במהלך) וללא מתנגדים הוחלט להקים לשכה בת שבעה חברים. מיד לאחר מכן נבחרו שישה מחברי הלשכה: ברקת, אשכול, משה דיין,

⁵⁶⁹ עקיבא גוברין מתואר כ"ראש הקואליציה וראש סיעת מפא"י", ב-16 בינואר 1963 (בעיתון הארץ, עמ' 1).

⁵⁷⁰ ישיבת מזכירות מפא"י, 30 בנובמבר 1962, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 62-63.

⁵⁷¹ לדוגמא: ההחלטה על קבלת "המדיניות הכלכלית החדשה" בפברואר 1962, ראו לעיל סעיף ג, תת-סעיף 1.

⁵⁷² הכוונה אינה לתגובת הרצפלד להצעת חוק יסוד מקרקעי ישראל שהגיש אשכול ב-22 בפברואר 1960, כי תגובתו של הרצפלד הייתה אוהדת ביותר (דברי הכנסת, XXVIII, עמ' 683-685). ייתכן והמדובר בביקורתו של הרצפלד על הגשת התיקון ל"חוק התקציב לשנת 1959/60" ב-12 בינואר 1960 (דברי הכנסת, XXVIII, עמ' 326-328).

⁵⁷³ ישיבת מזכירות מפא"י, 30 בנובמבר 1962, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 62-63.

⁵⁷⁴ ישיבת הכנסת, 14 בינואר 1963, דברי הכנסת, 35, עמ' 803-808. כמו כן הציע גוברין להפחית את הסודיות הבנקאית כדי להקל על רשויות מס ההכנסה לגבות מס אמת. "מפא"י רוגזת על גוברין, לא נועץ בסיעתו לפני הנאום". "גוברין מציע פיקוח פרלמנטרי מתמיד על הממשלה ביצוע המדיניות הכלכלית", הארץ, 16 בינואר 1963, עמ' 1. "לאור" מוחלט של מפא"י להצעות גוברין", הארץ, 16 בינואר 1963, עמ' 3.

⁵⁷⁵ דן הורוביץ, "הצעתו של עקיבא גוברין", דבר, 15 בינואר 1963, עמ' 2.

⁵⁷⁶ בינואר 1963 נוסף החבר השביעי – אבא חושי.⁵⁷⁷ מעניין כי עמדתו של אשכול הייתה הפעם שונה מעמדתו במרס 1958, כאשר הוצע במזכירות מפא"י להקים מזכירות מצומצמת בת 15 חברים ואילו אשכול נותר אז במיעוט שתמך בהקמת לשכה בת שבעה חברים בלבד.⁵⁷⁸ ייתכן שאשכול סבר שבהרכב המוצע של הלשכה יקשה עליו לגייס רוב לדעותיו – בשונה ממזכירות המפלגה. הצד השווה הוא שבשני המקרים נכשל אשכול בגיוס רוב לעמדתו במזכירות המפלגה. ראוי לציין כי במקביל לבחירתו של אבא חושי ללשכת מפא"י נבחר בן-ציון וייסמן,⁵⁷⁹ מי שהיה עד אז מזכיר "ועדת אשכול", למנהל מחלקת הארגון של מפא"י.⁵⁸⁰ הוא החליף את מיכה שביט שהתפטר ביוני 1962 ואשר היה מזוהה (בעיני "מעריב") עם ה"גוש".⁵⁸¹ אפשר ומינויו של וייסמן שנחשב למי שמזוהה עם אשכול היה מעין פיצוי לאשכול על הקמת הלשכה בניגוד לרצונו.

4.7.5: התגובה לקריאתו של יצחק בן-אהרון לאיחוד מפלגות הפועלים ב-1963

בינואר 1963, כשנה לאחר שהתפטר מהממשלה וממזכירות הקיבוץ המאוחד, פרסם בן-אהרון את מאמרו "עזו לתמורה – בטרם פורענות".⁵⁸² במאמרו הסביר בן-אהרון את פרישתו וקרא להקמת "התאחדות של הפועלים הסוציאליסטים בישראל שבמרכזה שלוש מפלגות הפועלים והפועלים הדתיים הסוציאליסטים – על יסוד תכנית פעולה מוסכמת לעשור זה".

בעקבות פרסום מאמרו של בן-אהרון דנה מזכירות מפא"י בינואר 1963 בנושא. אשכול אמר שהוא בעד איחוד, אך אם אחדות העבודה לא רוצה איחוד לא יעזרו שבעה בן-אהרונים. (ראוי לציין כי היה מי שסבר כי בן-אהרון התפטר מהממשלה ביוני 1962 משום שצמרת מפלגתו התנגדה לגישתו – התקרבות למפא"י ותמיכה ביישום התכנית הכלכלית החדשה).⁵⁸³ במהלך הישיבה הביעו הדוברים השונים את תמיכתם העקרונית באיחוד אך נחלקו לגבי תגובת המפלגה. הוסכם לפרסם את עיקרי הדברים של חברי המזכירות בעד האיחוד ונגד פנייה מעל לראשי המפלגות.⁵⁸⁴

מאמרו של בן-אהרון הצליח להביא את ראשי מפא"י ואחדות העבודה למספר פגישות בין הנהגות שתי המפלגות. ב-5 במרס התקיימה פגישה בין ראשי מפא"י ואחדות העבודה בה נאם אשכול בנוסח "אתם

⁵⁷⁶ ישיבת מזכירות מפא"י, 21 בדצמבר 1962, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות 62-63.

⁵⁷⁷ "אבא חושי – השביעי ב'לשכה", הארץ, 16 בינואר 1963.

⁵⁷⁸ ראו לעיל פרק רביעי, סעיף ד, תת-סעיף 1.

⁵⁷⁹ בן-ציון וייסמן כיהן בשנים 1959-1963 כחבר וכמזכיר "ועדת אשכול", מנהל מחלקת הארגון של מפא"י, 1963-

1964. בשנות השבעים של המאה ה-20 כיהן כמנכ"ל ברית הקואופרציה.

⁵⁸⁰ "אבא חושי – השביעי ב'לשכה", הארץ, 16 בינואר 1963.

⁵⁸¹ "ראש מחלקת הארגון של מפא"י – מתפטר", מעריב, 16 ביוני 1962, עמ' 12. גם אהוד בן עזר, שרגא נצר, סיפור חיים,

ירושלים, תש"ן (להלן בן עזר נצר), עמ' 211 מזהה את שביט כאיש הגוש.

⁵⁸² המאמר התפרסם במקביל בשניים מעיתוני תנועות הפועלים: למרחב, 11 בינואר 1963, עמ' 3; דבר, 11 בינואר 1963,

עמ' 2, 4. בעיתונה של מפ"ם התפרסם רק מאמר אודות המאמר: "בן-אהרון מנמק פרישתו ומעלה השקפה לאיחוד תנועת

הפועלים", על המשמר, 11 בינואר 1963, עמ' 2.

⁵⁸³ מ. מיזלס, "למה מתפטר בן-אהרון", מעריב, 14 ביוני 1962, עמ' 3.

⁵⁸⁴ ישיבת מזכירות מפא"י, 18 בינואר 1963, אמ"ע, 72 – 1963 – 24 – 2.

585 אשכול העריך כי מפ"ם לא תשתתף במהלך לאיחוד מפלגות

הפועלים.⁵⁸⁶

ב-4 ביוני נפגשו שוב מנהיגי שתי המפלגות. בישיבה זו שב אשכול וטען כי מפ"ם לא תשתתף במהלך ולכן התנגד להמתין לה.⁵⁸⁷ מאמרו של בן-אהרון היה תחילתו של המהלך שהביא בסופו של דבר לכינון המערך הראשון בין מפא"י לבין אחדות העבודה (ללא מפ"ם) ב-1965 – זאת תחת שרביטו של אשכול, ובניגוד לקו של בן-גוריון. אך נושא זה אינו נכלל בפרק הנוכחי.

⁵⁸⁵ יומן בן-גוריון באינטרנט, 23 ביוני 1963 שמתייחס ל-5 במרס 1963.

⁵⁸⁶ ישיבת מזכירות מפא"י, 10 במאי 1963, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות, 62-63.

⁵⁸⁷ יומן בן-גוריון באינטרנט, 4 ביוני 1963. בישיבה השתתפו מטעם מפא"י בן-גוריון, אשכול, גוברין וברקת (גולדה מאיר לא יכלה לבוא); ומטעם אחדות העבודה יגאל אלון וישראל גלילי.

5.ה: פרישת בן-גוריון

מאז משבר "הפרשה" ב-1960 נחלש מעמדו של בן-גוריון במפלגה ובציבור. חולשה זאת, בצירוף גילו המתקדם הקשו עליו במשברים שהתרחשו באביב 1963 ובסופו של דבר הביאו לפרישתו ביוני 1963. ראשון המשברים היה התפטרותו של הממונה על שירותי הביטחון איסר הראל במרס 1963 והשני, הקשה יותר, היה המשבר עם הממשל האמריקני על רקע מדיניות הגרעין הישראלית. כמו כן נפגע בן-גוריון מפטירתו של ידידו הנשיא יצחק בן-צבי באפריל 1963.⁵⁸⁸

ב-25 במרס 1963 הגיש איסר הראל את התפטרותו לראש הממשלה בן-גוריון מתפקידו כממונה על שירותי הביטחון וכראש המוסד המרכזי למודיעין ולביטחון. לטענתו הוא עשה זאת משום שבן-גוריון, בהשפעתם של סגן שר הביטחון שמעון פרס וראש אמ"ן מאיר עמית, דחה את חוות דעתו על הסכנה הגדולה הצפויה לישראל מפעילותם של המדענים הגרמנים במצרים.⁵⁸⁹

משנודע דבר ההתפטרות התחולל, לטענת הראל, משבר בצמרת מפא"י. באותו ערב כינס אשכול את גולדה מאיר, פנחס ספיר וזלמן ארן כדי להיפגש במישרין עם הראל. לטענתו, כולם "נמלאו זעם על בן-גוריון ועל פרס... הזדהו עם עמדתו. אולם, כצפוי, ביקשו שאחזור בי מההתפטרות. אשכול הרחיק לכת מכולם: 'אינך מכיר את בן-גוריון?' אמר-שאל, 'היית צריך לוותר ולהשלים'". אשכול אף ביקש לתווך בין הראל לבן-גוריון – אך הראל השיב לו כי לא ניתן להשיב את הגלגל לאחור.⁵⁹⁰

ב-31 במרס נמסר לממשלה דיווח על התפטרותו של הראל. בעקבות זאת התפרסם הדבר בציבור.⁵⁹¹ סיעות האופוזיציה, חרות ומפ"ם, החתימו 45 חברי כנסת, והביאו לכינוס מיוחד של הכנסת לדון במצב ב-7 באפריל. כמו כן התעוררה ביקורת קשה בקרב סיעות הקואליציה, אחדות העבודה והמפד"ל, על מידורן מהנעשה. ב-5 באפריל השתתף אשכול בפגישה בין ראשי מפא"י לבין ראשי אחדות העבודה שנסבה אודות התפטרותו של הראל. גלילי דרש להעביר את הנושא לוועדת חוץ וביטחון של הכנסת. ארן, גולדה מאיר וברקת התנגדו לכך. בן-אהרון הביע ביקורת נוקבת נגד שמעון פרס, ואשכול השיב כי גם אם יש לו לעתים ביקורת על פרס הוא לא מקבל את הטענות "הדמונולוגיות" עליו. בסופו של הדיון הוסכם שבן-גוריון יביע בכנסת הזדהות עם עמדתה של שרת החוץ גולדה מאיר,⁵⁹² יודיע כי אין משמעות מדינית להתפטרות, ויזים את הטענה למחזל של הממשלה לגבי הגרמנים במצרים.⁵⁹³

⁵⁸⁸ קדמה לכך פטירתו של שמואל יבניאלי באפריל 1961.

⁵⁸⁹ איסר הראל, *משבר המדענים הגרמנים*, תל אביב, 1982 (להלן הראל 1982), עמ' 70-87.

⁵⁹⁰ הראל 1982, עמ' 98.

⁵⁹¹ "אני מצטער, תצטרך לחפש אדם אחר", מעריב, 1 באפריל 1963, עמ' 2. "גם בן-גוריון הופתע מההתפטרות", מעריב, 1 באפריל 1963, עמ' 2.

⁵⁹² ב-20 במרס 1963 הודיעה גולדה מאיר בכנסת: "זה זמן רב חותר שליט מצרים לאגירת כוח רב כדי להגשים מטרתו המוצהרת להחריב את מדינת ישראל... לאחרונה נוסף גורם חדש – קבוצת מדענים ומאות טכנאים גרמנים העוזרים בפיתוח טילי התקפה במצרים, ואפילו בפיתוח נשק האסור מבחינת המשפט הבינ-לאומי... סוגי נשק אלה... מנסה מצרים להשיג באמצעות חבורת מדענים מופקרים... אין ספק שהמניעים למזימותיה של חבורה נפשעת זאת הם מחד גיסא בצע כסף, ומאידך גיסא נטייה נאצית... אין אנו מעלים על דעתנו שמצב זה הוא לרצונה של ממשלת הרפובליקה הפדרלית הגרמנית, אולם מדענים וטכנאים אלה הם אזרחיה... הרינו דורשים שצעדים... יינקטו מיד על מנת להפסיק לאלתר שיתוף פעולה זה בין אזרחים גרמנים וממשלת מצרים" (דברי הכנסת, 36, עמ' 1568-1569). לדעתי בן-גוריון היה יכול להסכים לכך משום

התפטרותו של איסר הראל המשיכה להכות גלים.⁵⁹⁴ לקראת ישיבת הכנסת נועדה מזכירות מפא"י עם חברי הסיעה בכנסת. בדיון אמר אשכול לבן-גוריון: "מה שמעיק על החברים, שבימים אלה נוצר מצב רוח שיש חילוקי דעות יסודיים בעניין גרמניה בינך וגולדה [מאיר] או בינך וביני. אני סתם מציג את עצמי, כי זו לא המטריה שלי. יש חילוקי דעות ובן-גוריון נבהל ומפחד על שאומרים דברים לגרמנים... פרס כותב מאמרים על סכנות איומות והתרגלנו לסכנות... אחר כך בא הדבר בכנסת. אחר כך אתה אומר: כל מה שגולדה [מאיר] אמרה – ידעתי מראש, ואתה עומד על כך, ואז שוב יש בלבול ולא מבינים שום דבר". לאחר מכן הסתיימה הישיבה בלי קבלת החלטה קונקרטיית.⁵⁹⁵

בדיון בכנסת הטיח מנהיג "חרות", חבר הכנסת מנחם בגין, דברים קשים בראש הממשלה בן-גוריון. גם חברי הכנסת האחרים של האופוזיציה: יזהר הררי, יעקב חזן ומשה סנה לא טמנו ידם בצלחת. תשובתו של בן-גוריון כללה הכחשה של הבדותה "שכביכול אני חולק הצהרת שרת החוץ בכנסת... כי מה ששרת החוץ אמרה בכנסת נאמר גם על דעתי אני ועל דעת הממשלה כולה". הדיון בכנסת היה סוער ביותר ובן-גוריון, לא זכה לתמיכה מילולית של חברי מפא"י למעט קריאות ביניים בודדות. בסופו של הדיון התקבלה החלטה להסיר את הנושא מסדר היום של הכנסת ברוב של 67 נגד 47. אותו רוב דחה גם את ההצעה להעביר את הנושא לוועדה (ועדת חוץ וביטחון) – אף שבן-גוריון תמך בהעברת הנושא לשתי ועדות: ועדת השרים לענייני ביטחון וועדת החוץ והביטחון של הכנסת. נראה שהכנסת דחתה את ההצעה למסור את הנושא לוועדת החוץ והביטחון נעוץ בניסוח של מציע ההצעה חיים לנדאו.⁵⁹⁶

ועדת השרים לביטחון דנה במשך שלוש שעות בהתפטרותו של הראל בהשתתפותם של חברי הוועדה היו בן-גוריון, אשכול, דיין, יגאל אלון, ומשה חיים שפירא. גולדה מאיר, המבקרת הראשית של בן-גוריון בתוך מפא"י בנושא זה, חלתה ונכנסה לבית חולים מ-19 באפריל עד 6 במאי. הראל העיד בפני הוועדה ב-29 באפריל. בן-גוריון נטש את הדיון כשהתחוויר לו שהראל מקריא שדר ששלח פרס אל שר ההגנה הגרמני פרנץ יוזף שטראוס באוגוסט 1962. אשכול ניסה לשווא לפייס את בן-גוריון ומשנכשל – החליף אותו בראש הוועדה.⁵⁹⁷ העובדה שאשכול החליף את בן-גוריון מיד וללא עוררין, אף שלא היה שר הביטחון, מעידה על חשיבותו בעיני עצמו ובעיני המשתתפים האחרים בוועדה. פרשה זו המחישה לבן-גוריון את בדידותו בצמרת מפלגתו.⁵⁹⁸

הנושא שב ועלה – והפעם הגיע לידי סערה של ממש בסיכום הדיון המדיני ב-13 במאי כאשר בתגובה לדברי חיים לנדאו הטיח בן-גוריון באנשי "חרות" האשמה של הערצת היטלר לפני השואה. רק לאחר

⁵⁹³ יומן בן-גוריון באינטרנט, 5 באפריל 1963.

⁵⁹⁴ "הממונה" לשעבר מצביע על הלקח הממלכתי של התפטרותו וטוען: המסע נגד המדענים בקהיר הופסק כתוצאה מפעולת 'קבוצת לחץ' מעריב, 5 במאי 1963, עמ' 1. "הממונה מסרב להיענות לפניות ב.ג. לפגישה ב'ארבע עיניים'", הארץ, 5 במאי 1963, עמ' 10.

⁵⁹⁵ ישיבת מזכירות מפא"י עם הסיעה בכנסת, 7 באפריל 1963, אמ"ע, 73 – 1963 – 24 – 2.

⁵⁹⁶ ישיבת הכנסת, 7 באפריל 1963, דברי הכנסת, 36, עמ' 1742-1751. כמו כן נרתעה הממשלה מההדורה חדשה של דיונים ביקורתיים בוועדת החוץ והביטחון כפי שהיה בעת שפנחס לבון העיד בפני הוועדה באוקטובר 1960.

⁵⁹⁷ הראל 1982, עמ' 106-108.

⁵⁹⁸ יחיעם ויץ, "הפרידה מהאב המייסד, פרישתו של בן-גוריון מראשות הממשלה ב-1963", מדינה בדרך, עורכת אניטה שפירא, ירושלים, תשס"א, עמ' 73-107 (להלן ויץ 2001), במיוחד עמ' 89-95.

חברי הכנסת של מפא"י נדהמים ודוממים – בלי להגן על בן-גוריון בוויכוח.⁶⁰⁰

ביום ראשון, 16 ביוני 1963, בסיומה של ישיבת הממשלה השבועית, הודיע בן-גוריון לשרים על החלטתו להתפטר. לאחר מכן הלך עם חברי הממשלה לסעוד ארוחת צהריים על שולחנו של הנשיא זלמן שזר. הייתה זו סעודת הצהריים הראשונה של הנשיא החדש עם הממשלה.⁶⁰¹ בתום הסעודה הגיש בן-גוריון לשזר מכתב התפטרות רשמי, ולאחר מכן נמסרה הודעה רשמית לציבור.⁶⁰² למחרת כונסה סיעת מפא"י בכנסת עם שרי המפלגה. בן-גוריון נעדר מהישיבה. לישיבה נרשם פרוטוקול קצר בן עמוד אחד בלבד. מדבריהם של יושב-ראש הסיעה גוברין ושל אשכול מתברר כי הם ידעו מראש על כוונתו של בן-גוריון להתפטר וכי הם ניסו להניא אותו מכוונתו. אולם משתתפים אחרים בישיבה הופתעו וביקשו הסבר הן להחלטה להתפטר והן להסתרתה מהם. לבסוף נקבעה הודעה לכנסת אותה ימסור אשכול באותו יום.⁶⁰³ הודעתו של אשכול בכנסת הייתה פורמלית וקצרה.⁶⁰⁴ חשוב לציין כי אשכול הוא שהודיע את ההודעה הזאת בכנסת – מעשה שהבהיר למפלגה, למערכת הפוליטית ולציבור הרחב, כי הוא מתכוון לקבל על עצמו את תפקיד ראש הממשלה הבא.

בישיבה משותפת למרכז מפא"י ולסיעת מפא"י בכנסת שכונסה ב-18 ביוני היה ברור לאשכול מדברי המשתתפים – כולל בן-גוריון⁶⁰⁵ – כי הם מבקשים להטיל עליו את תפקיד ראש הממשלה הבא של המדינה, והוא הסכים לכך – כביכול כמי שכפאו שד: "אם הפור נפל, ואם תטילו זאת עלי, ומאוד הייתי רוצה, ותאמינו לי שהייתי מאושר גם ברגע האחרון לו זה הוטל על מישו אחר".⁶⁰⁶ לאחר מכן קיבל מרכז מפא"י בפה אחד החלטה "כי יוצע לנשיא מדינת ישראל להטיל על הח[בר] לוי אשכול להרכיב את הממשלה החדשה ולעמוד בראשה" [ההדגשה שלי, א.ל.]. הממשלה החדשה נועדה לפעול לפי אותם קווי יסוד של הממשלה הקודמת וללא שינויים ביחסי הכוחות בין המפלגות שמרכיבות את הקואליציה.⁶⁰⁷

⁵⁹⁹ ישיבת הכנסת, 13 במאי 1963, דברי הכנסת, 37, עמ' 1821-1824.

⁶⁰⁰ ויץ 2001, במיוחד עמ' 84-86, 92.

⁶⁰¹ ראוי לציין כי בן-גוריון נהג בשנים בהן כיהן בן-צבי כנשיא לבוא אליו לארוחת צהריים לאחר כל ישיבת ממשלה בימי ראשון. לבד מן האקט החברי היה בזה גם מילוי דרישת החוק שמחייב את ראש הממשלה לעדכן את הנשיא בהחלטות הממשלה (שיחה עם חגי צורף, עורך כרך ההנצחה ליצחק בן-צבי מטעם גנזך המדינה).

⁶⁰² בר-זהר 1977, ג, עמ' 1556.

⁶⁰³ אסיפת סיעה ושרינו בממשלה, 17 ביוני 1963, אי"א, הסיעה בכנסת.

⁶⁰⁴ " ... אתכבד למסור לכנסת כי אתמול הודיע ראש הממשלה לממשלה על התפטרותו מטעמים אישיים. בהתאם לסעיף 11

(ח) לחוק המעבר, דין התפטרות ראש הממשלה הוא כדין החלטת הממשלה על התפטרותה. בו ביום הגיש ראש הממשלה את התפטרותו לנשיא המדינה. בהתאם להוראות חוק המעבר תמשיך הממשלה הנוכחית בתפקידיה... ", דברי הכנסת, 37, עמ' 2,083.

⁶⁰⁵ בישיבה אמר בן-גוריון: "מעומק לבי אני רוצה לברך את אשכול שיצליח, ושהפעם לא יבקש תמיד פשרות אלא יהיה נחוש בהחלטתו, ומיד".

⁶⁰⁶ אשכול ביטא עמדה אמביוולנטית במכתבו אל דליה כרמל, 6 ביולי 1963 (למפרום-צורף, עמ' 396). מצד אחד הוא כתב:

"ובכן אשר יגורתי, בא. בן-גוריון הלך ואני גלשתי לתפקידים חדשים. נעקרת מהקודמים ויש צורך להסתגל לצלול למים

חדשים ועמוקים: צוננים ורותחים ואני צועד קצת מפוחד ומחפש מחסה לגב אינסטינקטיבית. " אך מצד שני כתב: "נדמה לי

כבר שטוב היה להיכנס לעניין לפני 5 שנים [ב-1958]. אז גם אלישבע הייתה."

⁶⁰⁷ ישיבת מרכז מפא"י, 18 ביוני 1963, אמ"ע, 84 – 1963 – 23 – 2..

ישנם הסברים רבים ושונים לפרישתו השנייה של בן-גוריון. ההסבר המוצהר – עייפות של זקן בן 77 לאחר כ-43 שנים בהן עמד בראשות ההסתדרות הכללית, הסוכנות היהודית וממשלת ישראל.⁶⁰⁸ מיכאל בר-זהר טוען, בהסתמך על יומנו של בן-גוריון, כי המפתח האמתי להתפטרות הוא "הפרשה" של 1960, בה ערער לבון את המערכת הפוליטית בישראל והביא לפגיעה באשיות התנועה.⁶⁰⁹ ישנו הסבר הקושר את ההתפטרות למשבר עם הממשל האמריקני בגלל פיתוח הכור הגרעיני בדימונה.⁶¹⁰ שלמה אהרונסון הקושר את התפטרותו של בן-גוריון לאיומה של גולדה מאיר להתפטר בשל אי נכונותו של בן-גוריון לחייב את הצנזור הצבאי לצנזר ידיעות על אימוני חיילי צה"ל בגרמניה בהפעלת תותח נ"מ L-70 שנועד ליירט מטוסים מנמיכי טוס שהיו עלולים לפגוע בכור הגרעיני בדימונה. הוא קובע כי "אפשר אפוא לומר כי בן-גוריון נאלץ להתפטר, ואפילו כי הודח מתפקידו בקיץ 1963 בשל שילוב של מרד פנימי בסיעתו [גולדה מאיר] ובקרב פקידות בכירה ממונה, אם נאזכר את פרישתו של איסר הראל ושל לחץ אמריקני מבחוץ [נגד פיתוח הכור בדימונה]".⁶¹¹ יחיעם ויץ מדגיש את תחושת הבדידות לה נקלע בן-גוריון הן במפלגתו והן בחייו האישיים,⁶¹² ואת "הירידה הדרמטית בכוחו של בן-גוריון ובמעמדו מאז פרצה 'פרשת לבון'".⁶¹³

על כל אלה אני מבקש להוסיף הסבר נוסף שאינו סותר את ההסברים לעיל – הנובע מהמחקר שלי. כפי שהראיתי פעמים רבות, בתקופה בה דן פרק זה (1960-1963), ובמידה חלקית גם בתקופה בה דן הפרק הקודם (1956-1960), הלך ונחלש מעמדו של בן-גוריון במפלגה ואף במדינה. שלא בטובתו הוא הפך, יותר ויותר ל"פיגורה" – והוא לא היה מוכן להמשיך לכהן כראש ממשלה כשהוא "פיגורה". מי שהפך, במקביל, לראש המפלגה בפועל ובמידה חלקית גם לראש הממשלה בפועל היה לוי אשכול – היורש הטבעי והיחיד לבן-גוריון. הדרך הפשוטה ביותר מבחינתו של בן-גוריון למנוע מצב שבו עומד בראש הממשלה "פיגורה" הייתה למסור את השלטון הפורמלי למי שכבר החזיק בו במידה רבה בפועל – לוי אשכול.

מבחינה זאת בחירתה של מפא"י באשכול כראש הממשלה הייתה יותר מטבעית. הוא כבר כיהן כראש המפלגה למעשה, ועתה הפך גם למנהיגה גם להלכה. המתחרים הפוטנציאליים שלו על ראשות הממשלה והמפלגה – משה שרת, פנחס לבון ואולי אפילו זלמן ארן – נמצאו מחוץ לממשלה באותה עת ונחלשו בהשפעתם על המפלגה.

⁶⁰⁸ בר-זהר 1977, ג, עמ' 1479-1480, טוען שכבר ב-1960 הפגין בן-גוריון חולשה ועייפות.

⁶⁰⁹ בר-זהר 1977, עמ' 1557-1559. ראוי להוסיף כי אשכול עצמו טען כי סבר מאז התחוללה "הפרשה" שבן-גוריון עומד לפרוש ולהעביר אליו את התפקיד: "חרדתי כבר שנתיים ויותר, מהיום בו ילך בן-גוריון כי ידעתי שהמשא יוטל על כתפיי" (מסיבת אנשי דגניה ב לכבוד אשכול, 26 ביוני 1963, ארכיון דגניה ב).

⁶¹⁰ כך טענו פנחס ספיר, ישראל גלילי ויובל נאמן. *כהן תש"ס*, עמ' 180.

⁶¹¹ שלמה אהרונסון, *דוד בן-גוריון, מנהיג הרנסנס ששקע*, באר שבע, 1999 (להלן *אהרונסון 1999*), עמ' 390. ראו גם *אהרונסון תשנ"ד-תשנ"ה*, א, עמ' 296-300.

⁶¹² ויץ 2001.

⁶¹³ יחיעם ויץ, "אביב אבות הקונסנזוס – לוי אשכול – האיש וזמנו", *העשור השני, תשי"ח-תשכ"ח*, עורכים צבי צמרת וחנה יבלונקה, ירושלים, תשס"א (2000), עמ' 167-192 (להלן ויץ 2000), במיוחד עמ' 177.

פרק שישי: מראשות הממשלה לראשות המדינה, יוני 1963-פברואר 1965

6.א: כניסה לתפקיד, יוני-אוגוסט 1963

6.א.1: ימים ראשונים

ב-19 ביוני 1963 הטיל הנשיא שזר על אשכול להקים ממשלה. אשכול השכיל להציג לכנסת לאחר חמישה ימים ממשלה חדשה בראשותו על בסיס הקואליציה הקיימת – זאת בניגוד להתקופה הממושכת בה טרח משה שרת ב-1953-1954 עד שהצליח בהקמת ממשלה לאחר פרישתו הראשונה של בן-גוריון. הדבר משמש עדות נוספת ליכולתו הפוליטית הגבוהה של אשכול – לאחר שהצליח ב-1961 להקים ממשלה בראשותו של בן-גוריון והשתתף בהקמת ממשלות נוספות קודם לכן. הממשלה החדשה הוצגה בכנסת על ידי אשכול כ"ממשלת המשך", אך נעשו בהרכבה מספר שינויים. אשכול הסביר בכנסת רק שינוי אחד: בעקבות פרישתו של בן-גוריון הוא קיבל על עצמו את תפקיד ראש הממשלה ושר הביטחון.⁶¹⁴ אולם הוא עשה בממשלה עוד שינויים שחזקו את דור הביניים במפא"י: החזרתו של זלמן ארן לממשלה לתפקיד שר החינוך והתרבות ממנו התפטר בזמנו בגלל המשבר עם ארגוני המורים ומינויו של פנחס ספיר לשר האוצר בנוסף לכהונתו כשר המסחר והתעשייה. לעומת זאת "צעירי מפא"י" לא התקדמו ואפילו ירדו בהשפעתם: אבא אבן שהיה עד כה שר החינוך והתרבות מונה לתפקיד של סגן ראש הממשלה⁶¹⁵ – תפקיד מכובד אך נטול סמכויות ובעל השפעה מעטה, אף ששותף בוועדת השרים לביטחון (ועל כך להלן).⁶¹⁶ "צעירי מפא"י" הביעו מחאה על המצב ואשכול הזהיר את פרס שלא ירחיק לכת במחאה.⁶¹⁷ משה דיין נשאר, למורת רוחו, וגם לצערו של שמעון פרס,⁶¹⁸ במשרד החקלאות ולא קיבל את תפקיד שר הביטחון. כביטוי למורת רוחו הגיש דיין את התפטרותו משלושה מוסדות של מפא"י: לשכת המפלגה, ועדת הכלכלה והוועדה לענייני ערבים.⁶¹⁹ בסופו של דבר החליט דיין לקבל לעת עתה את הדין, וכתב לאשכול: "אתה יודע שראיתי בכך את הראוי והחייב [ההדגשה במקור, א.ל.] לקבל את ראשות הממשלה מבן-גוריון. עתה שנטלת על עצמך את תפקידי ראש הממשלה ושר הביטחון הנני שותף מלא ונאמן לתומכים ולמאמינים שתשא בתפקידים כבדים אלה בהצלחה!!!".⁶²⁰ ראוי לציין כי גם במכתב זה שנועד לפייס את אשכול ולהביע בו אימון אישי הבדיל דיין בין תפקיד ראש הממשלה שלדעתו אשכול היה "חייב" לקבל לבין תפקיד שר הביטחון – תפקיד שרק בדיעבד השלים דיין עם מסירתו לאשכול. עם זאת, מבחינתו של דיין הוא לא הגיע ל"חווה שלום" עם אשכול אלא לכל היותר

⁶¹⁴ ישיבת הכנסת, 24 ביוני 1963, דברי הכנסת, 37, עמ' 2158-2162.

⁶¹⁵ אבן מספר כי אשכול הזמין אותו לשיחה וביקש ממנו לפנות את משרד חינוך לטובת החזרתו של ארן לממשלה. הוא הבהיר לאבן כי הוא מוכן לקבל תשובה שלילית, אך הזהיר אותו כי הוא יהיה מוחזק בעיני המפלגה כמי שהביא לדחיקתו הסופית של ארן מהממשלה. מצד שני הסביר אשכול לאבן כי הוא יודק לעצתו בענייני חוץ אם וכאשר יאות לקבל את תפקיד סגן ראש הממשלה (אבא אבן, פרקי חיים, א, תל אביב, 1978, עמ' 283-285).

⁶¹⁶ יומן בן-גוריון באינטרנט, 25 ביולי 1963.

⁶¹⁷ "אשכול החליט לדכא את 'מרד הצעירים'", מעריב, 1 ביולי 1963, עמ' 1.

⁶¹⁸ פרס סיפר לבן-גוריון כי הציע לאשכול למנות את דיין לשר הביטחון אך אשכול דחה את ההצעה (יומן בן-גוריון באינטרנט, 19 ביוני 1963).

⁶¹⁹ משה דיין אל ראובן ברקת, 20 ביוני 1963, אמ"ע, 17-1964-25.

⁶²⁰ משה דיין אל אשכול, 24 ביוני 1963, ארכיון כפר סבא, א.א. ספיר, 1/6. דיין התעלם מנושא זה באוטוביוגרפיה שלו (אבני 777, ירושלים, 1976).

אחד הרעיונות להרגעתו של ⁶²¹

דיין היה לכוון ועדת חוץ וביטחון מצומצמת בתוך "שרינו" ⁶²² – אולם, ככל שידוע לי לא הוקמה ועדה זאת.

לראשונה בחייו עמד אשכול לבדו בראש הפירמידה המדינית-ממלכתית, אף שכבר קודם עמד למעשה בראש הפירמידה המפלגתית. הוא התמודד עם האתגר באותה שיטה שנקט בתפקידו הבכירים הקודמים: השתתפות במגוון גדול של ישיבות בוועדות קבועות, בוועדות אד-הוק ובהרכבים חד-פעמיים לנושאים שונים. היה זה, בין השאר, ביטוי לסגנון עבודתו של אשכול כאיש צוות המרבה להתייעץ בתחומים שונים. עם זאת רק חלק קטן מאותם מפגשים היו מפגשים מפלגתיים במובן הצר והפורמלי של המילה. רוב המפגשים נבעו מכהונתו כראש ממשלה ושר הביטחון. שלל הישיבות, הוועדות והפגישות השונות, בתחום המדיני, הביטחוני, הכלכלי והמפלגתי אפשרו לאשכול להפוך לקברניט המדינה לכל דבר ועניין. ⁶²³

6.א.2: אשכול ובן-גוריון בחודשים הראשונים

אשכול נבחר לתפקיד מועמד מפא"י להרכבת הממשלה ללא תחרות ובתמיכה מקיר אל קיר מכל ראשי המפלגה, כולל בן-גוריון. בריאיון ל"ניו יורק טיימס" ⁶²⁴ הביע בן-גוריון ביטחון בצוות שהחליף אותו אך הבהיר כי "במקרה של משבר לאומי יכול הכול להשתנות". ⁶²⁵ אולי כדי לאזן את הכותרת בעיתון כתב בן-גוריון לאשכול מכתב תמיכה נלהב בו הכתיר אותו כ"מדינאי פיקח ונבון". הוא גם כתב ש"יש לך הזכות לעיין מחדש ב[מדיניות ה]ממשל הצבאי... גם העמדתך את החתירה לעצמאות כלכלית לפני

⁶²¹ "אשכול נפגש עם דיין, שר החקלאות יוצא היום לחופשה", דבר, 1 ביולי 1963, עמ' 1, 2. "מ. דיין בכנס 'חוג הצעירים': 'הנהגה הקולקטיבית חייבת להסביר מדיניותה'", דבר, 12 ביולי 1963, עמ' 11. "דיין: 'רק תוך שותפות מלאה אוכל לשאת באחריות בממשלה'", שם, עמ' 11. וכן:

André Scemama, "Une grave crise mine la cohésion du parti de M. Ben Gourion", *Le Monde*, 1.8.1963, p. 4.

⁶²² "הצעה להקים ועדת 'שרינו' לענייני חוץ וביטחון", דבר, 21 ביולי 1963, עמ' 2. לא הצלחתי למצוא תיעוד מלא של ישיבות "שרינו" אלא תיעוד חלקי בלבד.

⁶²³ נראה לי כי אין צורך שארחיב בתחומים הבלתי מפלגתיים בשל מספר סיבות: ראשית, תחומים אלה חורגים מנושא המחקר שלי המתמקד בתחום הפוליטי-מפלגתי. שנית, חלק משמעותי מהתיעוד הנוגע לתחומים אלה לא נפתח עדיין לציבור מטעמי ביטחון. שלישית, רוב הספרות המחקרית שדנה באשכול עוסקת בעיקר בעניינים אלה. את דעויותי על התנהלותו של אשכול בתחום המדיני-ביטחוני בתקופה זו הבעתי כבר במקום אחר (למפרום-צורך, עמ' 390-406, 412-415, 422-436). כמו כן ראו: אהרונסון תשנ"ד-תשנ"ה; אהרונסון 1999; מיכאל אורן, *שישה ימים של מלחמה*, אור יהודה, תשס"ד; גולדשטיין 2003, עמ' 449-465, 477-482; עמי גלוסקא, *אשכול, תן פקודה!*, תל אביב, 2004; *כהן תש"ס*; תום שגב, 1967, *והארץ שינתה את פניה*, ירושלים, 2005; *שלום תשס"ד*; *שלום תשס"ו*; *שלום תשס"ה*. רביעית, העיסוק בתחומים אלה מעמיד אותי במצב בלתי אפשרי – דווקא משום שמסמכים חסויים של גנזך המדינה (ובמידה מסוימת גם מסמכי ארכיון צה"ל) נפתחו בפניי בתוקף עבודתי בגנזך – ואני הודעתי מראש לוועדת הדוקטור באוניברסיטת חיפה שלא אעשה בהם שימוש לעבודת הדוקטור. במגבלות אלה אציין רק כי בן-גוריון ידע על המתרחש בזירה המדינית-ביטחונית הודות לכך שקיבל עותקים מההתכתבות המדינית של אשכול (מכינון ממשלת אשכול ועד מאי 1964) ומשום שנפגש מדי פעם עם אשכול, עם סגן שר הביטחון פרס ועם אישים נוספים. שתיקתו של בן-גוריון בתחום זה מרמזת כי בחודשים הראשונים לאחר פרישתו הוא הסכים, או לפחות השלים, עם הקטנת אשכול בסוגיות אלה.

⁶²⁴ W. Granger Blair, "Ben-Gurion Hopes Retirement Is Permanent", *New York Times*, July 3, 1963, p. 3. בכותרת המשנה נכתב כי אם יקראו לבן-גוריון הוא ישרת שוב בתפקיד. הריאיון התקיים ב-2 ביולי 1963.

⁶²⁵ חיים יערי, "ב.ג. אני מקווה להישאר חופשי אבל במקרה משבר לאומי יכול הכול להשתנות", דבר, 4 ביולי 1963, עמ' 4. יש לציין כי הכותרת הראשית בדיווח של "דבר" על הריאיון של בן-גוריון ל"ניו יורק טיימס" הייתה הרבה יותר פרובוקטיבית מאשר הכותרת הראשית ב"ניו יורק טיימס" שתרגומה לעברית: "בן-גוריון מקווה שפרש לצמיתות".

[⁶²⁶ נאמרה לדעתי בחכמה, אם כי אני בטוח שאם הביטחון יחייב זאת – לא תחשוש ליציבות משקית ותעשה מה שהכרחי לביטחון המדינה". ההסתייגות היחידה של בן-גוריון הייתה לגבי דברי אשכול אודות ועדת השבעה.⁶²⁷

המחלוקת היחידה בין אשכול לבן-גוריון שעלתה אל פני השטח בשבועות הראשונים לכהונת אשכול כראש ממשלה הייתה לגבי פגישתו האפשרית של בן-גוריון עם הקנצלר הגרמני קונרד אדנאואר שעמד בפני סיום כהונתו הארוכה. ביולי 1963 הביא פליקס שנער, ראש משלחת ישראל לענייני השילומים בגרמניה, הזמנה מאדנאואר לבן-גוריון להיפגש באיטליה. אשכול דחה את ההצעה, כנראה משום שלא רצה לפגוע בשרת החוץ גולדה מאיר ואולי אף למנוע מצב בו ראשי מדינות מכהנים יראו בבן-גוריון חלופה אפשרית למנהיגותו של אשכול. אין ספק שבן-גוריון התאכזב מתשובתו השלילית של אשכול.⁶²⁸

ערעור ראשון וחשאי בהנהגת מפא"י על המשך כהונת אשכול כראש ממשלה אירע בספטמבר 1963. שר המשפטים דב יוסף בא במיוחד לביקור אצל בן-גוריון כי נחרד לשמוע שבן-גוריון אמר בשיחה עם השגריר הקנדי בישראל כי אינו רואה את עצמו כראש ממשלה בעתיד. ברור כי היה כאן ביטוי נוסף למאבקו המתמשך של דב יוסף באשכול – מאבק שהחל בתחילת כהונתו של אשכול כשר האוצר.⁶²⁹

בשלב זה הפגין בן-גוריון לויאליות לאשכול: "הסברתי ליוסף פרישטי: העול היה כבד, כמעט כבד מנשוא, בייחוד עול שר הביטחון, וכשראיתי שיש שני חברים שאפשר לסמוך עליהם – אשכול ושמעון [פרס] – ראיתי זכות לעצמי להשתחרר ולהיות איש עומד ברשות עצמו". אולם הדבר לא סיפק את יוסף שהיה "מלא חששות. לעם יש אימון רק בי [בבן-גוריון]. יהיו עוד מצבים קשים". יוסף הוסיף כי "יש שלישייה בממשלה (בתוכם לא אשכול) אחד מהם אמר שב.ג. יחזור רק על גופו". ייתכן כי כוונתו של יוסף הייתה לשרים גולדה מאיר, זלמן ארן ופנחס ספיר אשר אחד (או אחת) מהם התנגד בתוקף לחזרתו של בן-גוריון – בניגוד לדב יוסף. יוסף אף התלונן על הכוונה לקחת את תיק המסחר והתעשייה מספיר – מה שישאיר את ספיר עם תיק האוצר וימנע מאשכול לשוב למשרד האוצר – אם וכאשר ישוב בן-גוריון לתפקיד ראש הממשלה ושר הביטחון. "אמרתי", השיב בן-גוריון, "כי בעצמי אין בדעתי ללכת בדרך זו [בחזרה לשלטון] – ולכן לא אכפת לי אם חוסמים הדרך".⁶³⁰

⁶²⁶ מדובר בהודעה שסיכמה פגישתו של אשכול עם עיתונאי ירושלים (פגישת ראש הממשלה לוי אשכול עם עיתונאי ירושלים, 10 ביולי 1963, א"א, ראיונות ומסיבות עיתונאים 3.64-7.63). בפגישה דיבר אשכול הן על ענייני פנים והן על ענייני חוץ וביטחון. הוא נשאר דבק בעמדתו לגבי ועדת השבעה. את ההודעה לעיתונות לא מצאתי.

⁶²⁷ בן-גוריון אל אשכול, 10 ביולי 1963. כמו כן כתב בן-גוריון לאנדה עמיר-פינקרפלד וליהושע חזד מכתבי תמיכה באשכול (א"צ, 1356/1988/8). עותקי המכתבים אינם נושאים תאריך אך לפי תוכנם הם נכתבו בקיץ 1963. המכתבים נפתחו לעיון הציבור.

⁶²⁸ יומן בן-גוריון באינטרנט, 23, 28 ו-29 ביולי 1963. שלום תשס"ה, עמ' 32-34. ראוי לציין כי ב-10 בפברואר 1965, לאחר הקרע עם בן-גוריון, אמר אשכול למשלחת מטעם איחוד הקבוצות והקיבוצים כי באנגליה "ראש ממשלה עזב... במשך 5 שנים הוא לא יבוא לאותה הארץ אפילו לביקור פרטי שמישהו מזמין אותו" (א"א, מפלגה III, חומר לצילום, ינואר 1965-).

⁶²⁹ ראו לעיל פרק שלישי, במיוחד סעיף ב, תת-סעיף 1.

⁶³⁰ יומן בן-גוריון באינטרנט, 29 בספטמבר 1963.

6.א.3: הקמת ועדת השרים לענייני ביטחון

אחד הפורומים החשובים ביותר בהם השתתף אשכול היה ועדת השרים לענייני ביטחון. שאלת הרכב הוועדה עלתה על סדר יומה של פגישת "שרינו" ביולי. בממשלתו של בן-גוריון היו שישה חברים בוועדה: ארבעה ממפא"י – בן-גוריון, גולדה מאיר, אשכול ודיין וכן שפירא מהמפד"ל ואלון מאחדות העבודה. אולם פרישתו של בן-גוריון חייבה הקמת הרכב חדש לוועדה. דיין הודיע לאשכול כי אין הוא רוצה להמשיך לכהן בוועדה, כנראה כמחאה על שלא קיבל את משרד הביטחון. אשכול ביקש להשאיר את דיין בוועדה, ולצרף את ספיר, אבן ופרס. אולם היה ברור כי הגדלת מספר חברי הוועדה יביא את השותפות האחרות בממשלה לדרוש את הגדלת מספר חבריהן בוועדה וכתוצאה מכך תסתבך עבודתה. קושי נוסף נגרם בשל דרישתו של השר בכור שיטריט להכניס לוועדה את השר אליהו ששון בשל מומחיותו כדיפלומט ובענייני ערבים. לדרישתו של שיטריט היה כנראה גם מימד עדתי – רצון להגדיל את משקל בני עדות המזרח בצומת הכרעות חשוב. אשכול התנגד להרחבת הוועדה. הוא הסכים לרעיון שהעלה אלמוגי (בתמיכתה של שרת החוץ מאיר) – להקים ועדת שרים לענייני חוץ ולשלב בה את ששון. הוא גם הציע למנות את ששון לוועדת השרים למינויים במשרד החוץ.⁶³¹

אחד המאבקים הפוליטיים הראשונים בעת כינונה של הממשלה היה שאלת חברותו של שמעון פרס בוועדת השרים לענייני ביטחון. אשכול, לאחר שלא קידם את "צעירי מפא"י" (בניגוד לאנשי דור הביניים) ביקש לפצות על כך במינויו של פרס לחבר בוועדה למרות שהיה סגן שר בלבד. כמובן היה כאן גם שיקול ענייני – אשכול שנכנס למשרד הביטחון לאחר היעדרות של כשתים עשרה שנים⁶³² ביקש להיעזר באדם מבפנים – שמעון פרס אותו הכניס אשכול למשרד הביטחון כעוזרו האישי ב-1948,⁶³³ ואשר התקדם מאז בשורות המשרד לתפקידים בכירים של מנכ"ל וסגן שר. לפיכך הגיע אשכול להסכם עם פרס שהבטיח לאחרון מקום בפורום מצומצם בן שלושה חברים: אשכול, גולדה מאיר ופרס ובוועדת השרים לענייני ביטחון. פרס נקבע כשני בהיררכיה של משרד הביטחון – מתחת לאשכול ומעל לרמטכ"ל. כמו כן הוסכם להמשיך במדיניות "היחסים המיוחדים עם גרמניה" ולהסדיר את היחסים בין משרדי החוץ והביטחון.⁶³⁴

חברותו של פרס בוועדה נראתה בטוחה,⁶³⁵ אולם אחדות העבודה התנגדה לכך בטענה שהוא אינו שר אלא סגן שר וכן כדי שלא לפגוע ביחסי הכוחות הקיימים בוועדה.⁶³⁶ היה זה גם ביטוי להלך רוח נגד פרס שפשה בשורות אחדות העבודה. להלך רוח זה היו ביטויים רבים בתקופת "הפרשה" בה התייצבה

⁶³¹ ישיבת שרינו, 7 ביולי 1963, א"צ, 1356/1988/8. התעודה נפתחה לעיון הציבור בארכיון צה"ל. ככל שידוע לי לא קמה ועדת שרים לענייני חוץ.

⁶³² ראו לעיל פרק ראשון, סעיף ד.

⁶³³ כך למשל חתם שמעון פרסקי (פרס) בשמו של לוי שקולניק על הזמנה לישראל גלילי ואחרים בעניין עובדי תעש בצה"ל ב-29 ביוני 1948, אי"ט, תיקי גלילי, 66/1/166/15. וכן ראו מיכאל בריזוהר, *כעוף החול, שמעון פרס – הביוגרפיה*, תל אביב, 2006 (להלן *בריזוהר 2006*), עמ' 102-103.

⁶³⁴ *בריזוהר 2006*, עמ' 371, לפי מכתב מפרס אל אשכול ללא תאריך וללא ציון מקור ארכיוני.

⁶³⁵ "הממשלה תחליט הבוקר על ועדת השרים לענייני ביטחון", *דבר*, 7 ביולי 1963, עמ' 1.

⁶³⁶ ישיבת ועדת שרים לענייני ביטחון, 10 ביולי 1963, א"צ, 1356/1988/8. התעודה נפתחה לעיון הציבור בארכיון צה"ל.

637 ביישיבת "שרינו" העריך אשכול כי אנשי המפד"ל יסכימו להגדיל את מספר שרי מפא"י ולהכניס את פרס לוועדה אלא שהם נגררים אחרי התנגדותה של אחדות העבודה. בעקבות פנייתו של אלון למשפטנים שיחוו את דעתם כנגד פרס פנה אשכול אל משה בן-זאב היועץ המשפטי לממשלה וביקש את חוות דעתו. בן-זאב השיב כי פרס לא יוכל להיות חבר בוועדה אלא אם כן תשנה הממשלה את התקנון שלה – זאת למרות שהיו לכך תקדימים. פרס הסביר את רצונו להיות חבר מלא בוועדה באירוע שהתרחש בעת שהוועדה דנה בהתפטרותו של איסר הראל: הוא השתתף ביישיבת הוועדה, אך נדרש לצאת מהשיבה על ידי השר אלון – ושרי מפא"י לא מחאו על כך.⁶³⁸ התנגדותה של אחדות העבודה לצירופו של פרס הודלפה לעיתונות.⁶³⁹ בסופו של דבר ויתר פרס על כהונתו כחבר מלא בוועדה במכתב אל אשכול שפורסם ב"דבר"⁶⁴⁰ – למורת רוחו של אשכול.⁶⁴¹ אולם, בה בעת התפרסם בציבור כי אשכול משבח את פרס,⁶⁴² והדעת נותנת כי ידיעה זאת התפרסמה בברכתו של אשכול. בסופו של דבר שרי מפא"י בוועדה היו אשכול, גולדה מאיר, ספיר, דיין ואבן. סגן שר הביטחון פרס השתתף בוועדה ללא זכות הצבעה.⁶⁴³

6.א.4: פעילות אשכול במוסדות המפלגה

אשכול ביקש להסדיר את יחסי העבודה בקרב שרי מפא"י ובין השרים לבין הסיעה בכנסת. הצעד הראשון היה לקבוע כי ישיבות "שרינו" יתקיימו מדי יום חמישי בשעה 17:00,⁶⁴⁴ בשונה מחלק מתקופת כהונתו של בן-גוריון בה ישיבות "שרינו" לא התקיימו באופן סדיר.⁶⁴⁵ צעד שני היה להשתתף באספת הסיעה בכנסת שכונסה במיוחד כדי לדון בנושא. הוא קרא למשתתפים שלא לצאת בביקורת בעיתונות, אך דבריו נפלו על אוזניים ערלות.⁶⁴⁶ אשכול קבע כי יושב-ראש הסיעה גוברין יזמין אותו לשיחות בירור כאשר מתעוררת בעיה. על כך השיב גוברין כי בתקופתו של בן-גוריון ביקש פעמיים פגישה ורק לאחר שבקשתו לא נענתה – התפטר. הדוברים השונים, ביניהם בלט ברוך אזניה, הדגישו את הצורך לשפר את הקשר בין שרי מפא"י לבין חברי הסיעה בכנסת אך לא קיבלו החלטות ספציפיות.⁶⁴⁷ הסיעה שבה ודנה בנושא לאחר שבוע, הפעם ללא השתתפותו של אשכול. גוברין הביע צער על היעדרו של אשכול והציע

⁶³⁷ ברזוהר טוען כי מקורו בהצלחתו של פרס לזכות בשליטה בתנועת "הנוער העובד" ב-1945. לי נראה כי ההסבר לתופעה הוא מורכב יותר, אך הדיון בכך חורג משאלות המחקר שלי (בר-זוהר 2006, עמ' 372). דוגמא נוספת ליחסים המעוררים בין אחדות העבודה לבין פרס (ואף עם מיכאל בר-זוהר) היא השאלתא שהגיש השר ישראל ברייהודה לראש הממשלה בעקבות פרסום ספרו של בר-זוהר "גשר מעל לים התיכון" בה ביקש לדעת אם אשכול ציווה לחקור מי מעובדי משרד הביטחון העביר מסמכים שפורסמו בספר (בר-יהודה אל אשכול, מאי 1964, אי"א, משרדי הממשלה, נשיא המדינה, מבקר המדינה).

⁶³⁸ ישיבת "שרינו", 14 ביולי 1963, א"צ, 1356/1988/8. התעודה נפתחה לעיון הציבור בארכיון צה"ל.

⁶³⁹ "אחע"ה עומדת בהתנגדותה לצירוף ש. פרס", דבר, 18 ביולי 1963, עמ' 1.

⁶⁴⁰ יואל מרקוס, "פרס ויתר על התביעה לצרפו כחבר מלא לוועדת השרים", דבר, 19 ביולי 1963, עמ' 1, 13.

⁶⁴¹ אסיפת סיעת מפא"י בכנסת, 31 ביולי 1963, אי"א, הסיעה בכנסת.

⁶⁴² "אשכול משבח את פרס; אחע"ה מביעה סיפוק מוויתורו", ידיעות אחרונות, 19 ביולי 1963.

⁶⁴³ יומן בן-גוריון באינטרנט, 25 ביולי 1963. כמו כן נכנסו לוועדה מ"ח שפירא ואלון. לפיכך נקראה הוועדה לעתים "ועדת

השבעה" ויש להבדיל בינה ל"וועדת השבעה" של "הפרשה".

⁶⁴⁴ ישיבת "שרינו", 14 ביולי 1963, א"צ, 1356/1988/8.

⁶⁴⁵ ראו לעיל פרק חמישי, סעיף ב, תת-סעיף 1.

⁶⁴⁶ יהושע ביצור, "מדוע רוצים לפתור בחודש בעיות בנות 15 שנה?", מעריב, 1 באוגוסט 1963, עמ' 1.

⁶⁴⁷ אסיפת סיעת מפא"י בכנסת, 31 ביולי 1963, אמ"ע, 2-11-1961-129.

648 לאחר מכן, בישיבת הנהלת הסיעה, הציע כי לרגל נסיעתו יחליף אותו מאיר ארגוב בתפקיד יושב-ראש הסיעה ויושב-ראש הקואליציה.⁶⁴⁹ ייתכן כי זו הייתה דרכו של גוברין לאותת על חוסר שביעות רצונו מהקשר בין הממשלה לסיעה.

אחד הביטויים לפעילותו המפלגתית של אשכול בתקופה זאת הייתה השתתפותו ביום עיון של "האיחוד העולמי" – מפא"י בתנועה הציונית העולמית – ביולי 1963. בדבריו פרש אשכול חזון של מדינה בת ארבעה מיליון יהודים כעבור 20 שנה ובעלת קשר ליהודי התפוצות, תוך שהוא מודע לשורה של קשיים מעשיים בדרך. בין השאר דרש ש"נפתח את ישראל, שהיא תענה [תעלה] ותידמה לאותה הדמות החברתית אשר רצינו לבנותה, יש לנו מה להגיד לנוער בארצות הברית, לא במאות אלפים, לא במיליונים אבל למאות [ול]אלפים, ואולי זה יגיע למיליונים... [יש] לשים דגש על הדורות הצעירים".⁶⁵⁰ המיוחד בדברים אלה היה שאשכול לא העמיד את שאלת הביטחון במרכז נאומו.

באוגוסט נפגש אשכול עם חברי מפא"י בסניף בירושלים. מזכיר הסניף משה ברעם הציג בפניו "סניף מפלגה מאוחד ומלוכד אשר לא היה כמותו במשך עשרות שנים", בכך רמז למאמציו של אשכול להשכין שלום בסניף ביוני 1960.⁶⁵¹ הפעם בחר אשכול לספר על קשריו הארוכים עם ירושלים מאז התיישב בקלנדיה (עטרות) ערב מלחמת העולם הראשונה, ובכך ליצור כלפיו הערכה כחלוץ וכמי שהתפקידים הרמים בהם זכה – הוטלו עליו שלא ביזמתו. הוא לא ניסה להטיף לחברי המפלגה לקו מסוים בחיי המפלגה או המדינה.⁶⁵²

התמרמרותם של "צעירי מפא"י" על המצב במפלגה, תחושה ששרתה בהם כבר מאז סוף שנות החמישים,⁶⁵³ גברה בעקבות כינון הממשלה והביאה אותם להגברת פעילותם.⁶⁵⁴ בעקבות זאת יזם מזכיר מפא"י ראובן ברקת דיון בנושא במזכירות מפא"י באוגוסט 1963. ברקת הסביר כי הוא "פותח את הבריור הזה בהרגשה כבדה המלווה חרדה ואי שקט. אינני בוש להודות כי חרדה זאת, היא שהניעה אותי לנסות פעמים אחדות לדחות את הבריור הזה". אולם, אי הצלחתו להשיג פשרה בנושא היא שאילצה אותו לקבוע את הבריור. כינוסי חוגי הצעירים – במיוחד הכינוס שהתקיים שבוע קודם באפיקים, בו שמעון פרס התלונן "שהמשטר במפלגה הוא משטר רע, בלתי דמוקרטי... אין דמוקרטיה במפלגה, יש צורך לערוך בחירות לכל מוסד ומוסד" – היה הקש שהכריע את ברקת להביא את הנושא למזכירות המפלגה. ברקת הסביר כי הוא נשען על דיווחי העיתונות⁶⁵⁵ כי הוא לא קיבל פרוטוקול מסודר מחוג הצעירים –

⁶⁴⁸ אסיפת סיעת מפא"י בכנסת, 5 באוגוסט 1963, אמ"ע, 2-11-1961-129.

⁶⁴⁹ ישיבת הנהלת סיעת מפא"י, 5 באוגוסט 1963, אמ"ע, 2-11-1961-131.

⁶⁵⁰ יום עיון של האיחוד העולמי, 27 ביולי 1963, ג"מ, א/8/7231.

⁶⁵¹ ראו לעיל פרק רביעי, סעיף ד, תת-סעיף 7.

⁶⁵² קבלת פנים לראש הממשלה בסניף מפא"י בירושלים, 6 באוגוסט 1963, אי"א, דברים בכנסים של המפלגה. י. ביצור טוען

כי סניף מפא"י בירושלים שייצג כ-10,000 חברים שהתחלקו לותיקים, צעירים ובני עדות המזרח (י. ביצור, "יום הדין בסניף מפא"י", מעריב, 25 ביוני 1964, עמ' 15).

⁶⁵³ ראו לעיל פרק רביעי, סעיף ד, תת-סעיף 2.

⁶⁵⁴ "חוג הצעירים" במפא"י יערוך כנס ארצי ביום ה' הבא", דבר, 5 ביולי 1963, עמ' 12. יזהר סמילנסקי, "מה רוצים

'הצעירים'?" (דברים שנאמרו בכינוס הצעירים), דבר, 30 ביולי 1963, עמ' 3, 6. בין השאר טען ס' יזהר כי בעל דעות

עצמאיות שהתבקש על ידי ראש הממשלה להיכנס לתפקיד מסוים במפלגה – נדחה על ידי אנשי המנגנון כי לא נחשב לאחד

מאנשי שלומם.

⁶⁵⁵ למשל: "מ. דיין בכנס 'חוג הצעירים': 'ההנהגה הקולקטיבית חייבת להסביר מדיניותה'", דבר, 12 ביולי 1963, עמ' 11.

מנהל חוג הצעירים וחבר הנהלת בית ברל אהוביה מלכין⁶⁵⁶ טען כי חוג הצעירים הוא חוג רעיוני – כפי שמתיר תקנון המפלגה. לחיזוק דבריו הציג רשימה ארוכה של הרצאות מפי מרצים בעלי חשיבות ציבורית מיולי 1959 עד יולי 1963.

דיין התלונן על כי ברקת מרבה להשתמש במטבע הלשון "הם" ביחס לצעירים. הוא טען כי יש השקפות הצעירים אינן עשויות מקשה אחת. כך, למשל, פרס דרש לקיים בחירות מידיות לוועידת המפלגה שנועדה להתכנס באוקטובר ואילו הוא, דיין, התנגד לכך. דיין טען כי אשכול הוא שתבע בריאיון לשייקה בן-פורת מהעיתון "ידיעות אחרונות" את הביטוי "הנהגה קולקטיבית לאחר בן-גוריון" (ולכן אל לאשכול להלין על שיש מי שמבקש ליישם את הביטוי).⁶⁵⁷ הוא הביע תמיכה בכך שאשכול יעמוד בראש רשימת מפא"י בבחירות לכנסת הבאה ב-1965, אך ציין כאפשרות גם את חזרתו של בן-גוריון למקום זה. דיין גרס כי ממשלתו של אשכול אינה בדיוק "ממשלת המשך" למרות שהיא מתקראת כך: "איני מאמין רגע אחד, גם אם זו נקראת ממשלת המשך שזה היינו הך. שזאת אותה מדיניות בכל השטחים – פיזור אוכלוסין, גרמניה, ממשל צבאי וביטחון עם בן-גוריון ובלי בן-גוריון. איני מאמין שראש ממשלה זו פיגורה פיקטיבית אלא [אישיות] עם מדיניות".⁶⁵⁸ כאשר אשכול אומר שהוא ינהל את ועדת השרים לביטחון כמו [שניהל] את ועדת השרים הכלכליים, זה שינוי יסודי מאוד מנוהג שהיה קודם לכן".

ספיר טען כי שוגים אלה המשייכים אותו ל"גוש" – הוא עצמו אף פעם לא הוזמן על ידי אנשי הגוש.⁶⁵⁹ מאידך גיסא הוא הוזמן על ידי "צעירי מפא"י" לבוא לפגישות – אך סירב לכך, לדבריו, משום שלא היה לו זמן לכך. הוא אף טען כי לא ביקש את תפקיד שר האוצר לעצמו וכי אשכול ביקש ממנו למלא את התפקיד בנוכחותו של דיין – רמז לכך שלא מדובר בקנוניה. הוא אף ויתר על מקום בוועדת השרים לביטחון כדי לאפשר לשר אחר לכהן בה (אך בכל זאת התמנה לחבר בוועדה בתוקף היותו שר האוצר). הדיון הסתיים ללא קבלת החלטות אופרטיביות.⁶⁶⁰

נראה שהבעיות שנבעו מקיום חוג הצעירים וחוג "מן היסוד" הביאו את לשכת המפלגה לדון בתקנון החוגים באוגוסט 1963 מתוך מטרה למנוע מחוגים להפוך לסיעות נפרדות. בתקנון נקבע כי:

⁶⁵⁶ אהוביה מלכין (1917-). נולד בארץ-ישראל ושירת בפלמ"ח בשנות הארבעים. קצין תרבות בחזית הדרום במלחמת העצמאות. בנוסף לתפקידיו בבית ברל עבד כעורך ספריית "אופקים" של הוצאת "עם עובד" וכתב העת "אלפיים" ב-2007 פרסם את ספרו "האקטיביסט" על אליהו גולומב.

⁶⁵⁷ ישעיהו בן-פורת, "האיש הנועד להיות ראש ממשלה", ידיעות אחרונות, מוסף 7 ימים, 7 ביוני 1963, עמ' 1, 14. במאמר נכתב כי אשכול סבור שאחרי בן-גוריון יהיה צורך ב"הנהגה קולקטיבית" וב"קבינט מצומצם", אולם לא נכתב במפורש כי אלה דברי אשכול. ראוי לציין כי בן-פורת השווה את אשכול לברל כצנלסון ותיאר כך את מעמדו החזק של אשכול ערב התפטרותו של בן-גוריון: "וכי מי איננו יודע כי הממשלה הקיימת בהרכבה הנוכחי – והיא ממשלה טובה ויציבה – הינה למעשה יציר כפיו של אשכול". כמו כן טען בן-פורת כי אשכול מעריך כי תוך שנתיים תתאחדנה מפא"י ואחדות העבודה ואילו מפ"ם והליברלים תצטרפנה לממשלה. יש להדגיש כי המאמר פורסם לפני הודעתו של בן-גוריון על התפטרותו.

⁶⁵⁸ גישתו זו של דיין מחזקת את טענתי כי בן-גוריון פרש על רקע תחושתו כי הולך ונהפך ל"פיגורה". ראו לעיל פרק חמישי, סעיף ה.

⁶⁵⁹ שרגא נצר, מי שהיה בזמנו ראש הגוש, טען כי הוא פירק את הגוש ב-1958, לאחר הדיונים בכפר הירוק ולפי בקשתו של בן-גוריון.

⁶⁶⁰ ישיבת מזכירות מפא"י, 2 באוגוסט 1963, אמ"ע, 74-1963-24-2.

מטרת החוגים הרעיוניים במפלגה היא לעודד ולטפח את הפעילות הרעיונית-התנועתית במפלגה... כל חוג רעיוני יהיה פתוח לכל חברי המפלגה במקום והוא יפעל במסגרת תכנית הפעולה... של כל סניף וסניף. חברי המפלגה שישתתפו בפגישות החוגים, גם אם הם אינם חברים בהם [בחוגים], יהיו חופשיים להשתתף השתתפות פעילה [בחוגים] בבירוריהם ובדיוניהם. חוגים הפועלים שלא במסגרת הסניפים יהיו טעונים אישור לשכת המפלגה... חברות בחוגים רעיוניים אינה מחייבת את החבר המשתתף בהם בחובת משמעת... החוגים אינם רשאים לגבות מחבריהם כל תשלום... החוגים הרעיוניים לא יבחרו במוסדות קבע, פרט לוועדת החוג ומרכזה... החוגים הרעיוניים יפרסמו את פרטי דיוניהם באמצעות לשכת הדובר של המפלגה בלבד ולא יזמינו נציגי העיתונות להשתתף בפגישותיהם ובדיוניהם.⁶⁶¹

לאחר שבוע שבה המזכירות לדון בנושא. בתחילה דנו בהתפטרותו של יושב־ראש ועדת הדור הצעיר ישראל שפר, איש איחוד הקבוצות והקיבוצים. סנטה יוספטל⁶⁶² הבינה את התפטרותו בהיעדר תמיכה מספקת ממזכירות המפלגה, אך קראה לדחות את ההתפטרות. ברקת קבע כי הנושא יידון בעתיד. לאחר מכן דנה המזכירות בשאלת "צעירי מפא"י" באופן כללי. זלמן ארן תקף אותם בחריפות. שמעון פרס טען כי כל המפלגות, כולל מפא"י, שנוסדו טרם קום המדינה אינן ערוכות לשינויים הגדולים שהתחוללו מאז קמה המדינה. הוא דרש בחירות מלמטה למעלה ולא מלמעלה למטה. הוא טען כי אין מי שמערער על כך שאשכול קיבל את ראשות הממשלה ולא על כך שהרכיב אותה – אך הוא נמנע מלהזכיר את תיק הביטחון – רמז לכך שתמך במסירת משרד הביטחון למשה דיין. הוא טען כי לחוג הצעירים שמורה הזכות לבקר את אשכול.

אשכול ניסה לפייס בין ארן לצעירים. הוא ענה כי אילו פרס ודיין היו עומדים בראש המפלגה הם לא היו רוצים בבחירות למוסדות המפלגה "כדי לחתוך לעצמכם את האף". אשכול התווכח עם הטענה "שלא מפא"י נבחרה אלא בן־גוריון" ולכן יש להקדים את הבחירות. אשכול טען כי בתחום המסור בחלקו לידי פרס – תחום הביטחון – מיעטה המפלגה לדון בשנים האחרונות, למעט בשאלת הממשל הצבאי לאחר שהדבר נכפה עליה בגלל התנגדותן של מפלגות שונות בקואליציה ובאופוזיציה ואז הוטל עליו (על אשכול) לגייס את תמיכתה של אגודת ישראל. גוברין שהסתמך על המאמר של בן־פורת מ־7 ביוני דרש ייצוג לכל מוסדות מפא"י ב"הנהגה הקולקטיבית" ואשכול השיב כי זו ידיעה שפרסם בן־פורת ולא ההודעה שלו.

הישיבה הסתיימה ללא החלטה ברורה, אך מזכיר המפלגה ברקת הביע משאלה כי לשכת המפלגה תדון בנושא.⁶⁶³

⁶⁶¹ סדר היום לישיבת לשכת מפא"י, 29 באוגוסט 1963 ובצירוף לו "תקנון החוגים", אמ"ע, 2-932-1963-264.
⁶⁶² סנטה יוספטל (1912-2007). אלמנתו של גיורא יוספטל שנפטר ב־1962. חברת קיבוץ גלעד. מרכזת הוועדה הכלכלית של איחוד הקבוצות והקיבוצים, 1960-1962. מזכ"ל ה"איחוד", 1962-1965, 1967-1970. ח"כ מטעם מפא"י והעבודה 1956-1976, 1977-1976.
⁶⁶³ ישיבת מזכירות מפא"י, 9 באוגוסט 1963, אמ"ע, 2-24-1963-74. לא מצאתי את הפרוטוקולים של לשכת מפא"י בתקופה זאת בארכיון מפלגת העבודה ובארכיון יד אשכול. ישעיהו בן־פורת, "קבוצת הצעירים רק ביזתה את הממשלה", ידיעות אחרונות, 11 באוגוסט 1963, עמ' 4.

6.ב: מו"מ עם אחדות העבודה ומפ"ם, אוקטובר 1963-פברואר 1964

6.ב.1: הקלות בממשל הצבאי

אחת הסוגיות שעוררו מחלוקת רבה בציבור הישראלי בשנות השישים של המאה ה-20 הייתה שאלת המשך קיומו של הממשל הצבאי. מדיניות מפא"י לקיים את הממשל הצבאי עוררה עליה ביקורת רבה לא רק ממפלגות השמאל (מק"י, מפ"ם ואחדות העבודה) אלא גם מהימין ("חרות" והליברלים). ראוי לציין כי הפעם, בשונה מסוגיות ביטחוניות אחרות, בחר אשכול לגבש מדיניות מפלגתית בנושא – קודם שניהל מו"מ עם מפלגות אחרות וקודם שפנה למליאת הממשלה. נראה לי שהוא נקט בגישה זאת משום ששאלת הממשל הצבאי הפכה לנקודת מחלוקת בין מפלגתית מן הדרגה הראשונה. נושא הממשל הצבאי נדון שלוש-ארבע פעמים על ידי "חברינו" ובאוקטובר 1963 הביא אשכול לפורום זה הצעה להקלות מרובות בממשל הצבאי. אשכול טען כי לאחר שתתממשנה ההקלות תישאר אמנם קליפת הממשל הצבאי – אך תוכו ישתנה באופן מהותי. משה שרת בירך על ההצעה אך טען כי קיום הממשל הצבאי עם הקלות מרחיקות לכת הוא גרוע מבחינת יחסי הציבור של המדינה מביטול רשמי של הממשל הצבאי. בסופו של הדיון אמצו המשתתפים את הצעתו של אשכול.⁶⁶⁴ בעקבות זאת ישב אשכול עם נציגי "חרות", הליברלים, אגודת ישראל, אחדות העבודה ומפ"ם כדי לשכנעם לתמוך בהמשך קיום הממשל הצבאי.⁶⁶⁵ בפגישה עם ראשי מערכת הביטחון הסביר אשכול כי היה יכול להמשיך בקיום הממשל הצבאי עוד מספר שנים אך הוא ניצב בפני אילוצים פוליטיים העלולים להביא להפלת הממשלה ולכן עליו לבצע תיקונים מסוימים שיאפשרו את המשך הממשל.⁶⁶⁶ ההקלות שבוצעו בממשל הצבאי אפשרו את אישור תקנות הממשל בכנסת מדי חצי שנה עד לאחר הבחירות לכנסת השישית ב-1965.⁶⁶⁷ הדרישה לבטל את הממשל הצבאי עלתה מצדה של מפ"ם בשיחותיה עם מפא"י ואחדות העבודה.⁶⁶⁸ ההקלות בממשל הצבאי היו למעשה אחד התנאים המוקדמים שאפשרו את קיומן של שיחות אלה.

⁶⁶⁴ בישיבה השתתפו אשכול, אביגור, אבן, ארגוב, ברקת, נמיר, שיטרית, שרת, אליהו ששון וקולק. ישיבת "חברינו", 9 באוקטובר 1963. א"א, הממשל הצבאי.

⁶⁶⁵ פגישת ראש הממשלה ושר הביטחון מר לוי אשכול עם נציגי תנועת "חרות", 9 באוקטובר 1963; פגישה עם נציגי מפלגת הליברלים בקשר לממשל הצבאי, 11 באוקטובר 1963; פגישתו של מר ל. אשכול, ראש הממשלה ושר הביטחון, עם הרב מאיר לוין מסיעת אגודת ישראל בקשר לממשל הצבאי, 11 באוקטובר 1963; ממשל צבאי – פגישה עם נציגי אחדות העבודה, 13 באוקטובר 1963; פגישת ראש הממשלה ושר הביטחון מר לוי אשכול עם נציגי מפלגת הפועלים המאוחדת, 15 באוקטובר 1963; א"א, הממשל הצבאי. למפרוט-צורף, עמ' 403-404, 408.

⁶⁶⁶ התייעצות בענייני הממשל הצבאי, 20 באוקטובר 1963, א"צ, 1356/1988/520. בפגישה השתתפו סגן השר פרס, הרמטכ"ל רב אלוף צבי צור, סגן הרמטכ"ל אלוף יצחק רבין, ראש הממשל הצבאי אל"מ י' ורבין והפרקליט הצבאי הראשי אל"מ מאיר שטרנברג (שמגר). התעודה נפתחה לעיון הציבור בארכיון צה"ל.

⁶⁶⁷ למפרוט-צורף, עמ' 510. בנובמבר 1966, מעבר לגבולות הכרונולוגיים של מחקר זה, קיבלה ממשלת ישראל את הצעת אשכול לבטל את הממשל הצבאי.

⁶⁶⁸ ראו להלן תת-סעיף 9.

6.ב.2: כינוס המושב השלישי של הוועידה התשיעית של מפא"י באוקטובר 1963

בסתיו 1963 התכנסה שוב הוועידה התשיעית.⁶⁶⁹ בראשית דבריו הגיב אשכול על הברכה ששיגר מנהיג מפ"ם מאיר יערי אל הצירים, בה קרא לשיתוף פעולה בין מפלגות הפועלים ללא מתן ההכרעה בשותפות למפא"י, תוך שהוא מזכיר שיחה שקיים עם אשכול אודות איחוד מפלגות הפועלים.⁶⁷⁰ אשכול הגיב: "אלה דברי זהב כנים. אני שואל רק מדוע איננו עושים זאת, אתמול, היום ומיד?" הוא סיפר כי הציע ליערי להקים רשימה משותפת להסתדרות הכללית ויערי ענה כי יש לשבת ולבדוק את המשותף בין המפלגות השונות.

בשונה מהופעתו בוועידה באפריל 1959 בה דיבר כשר אוצר המבקש להגביר את יעילות המשק,⁶⁷¹ דיבר אשכול הפעם כראש ממשלה, אמנם ראש ממשלה בעל רקע כלכלי מובהק, אך גם בעל זווית ראייה רחבה יותר משל שר אוצר. אשכול קבע כי "חידוש קוממיותו של עם עברי בארץ תובע מהפכה חברתית עמוקה". אחת הנקודות שאשכול הדגיש כהישג של תנועת העבודה הוא "שחלקו של משק העובדים השיתופי והציבורי בכלכלה ובמשק הלאומי מבחינת ערך הייצור והשירותים מגיע ל-47%" – לעומת בריטניה, בה "לאחר ההלאמה שביצעה ממשלת הלייבור מגיע משקו של המשק הציבורי לכדי 23% מן המשק הלאומי". הוא אף הדגיש והילל את הבעלות הציבורית על משאבי הטבע ומפעלי התשתית (קרקע, מים, חשמל, דואר, טלפון, נמלים, צי מסחרי, תעופה ורכבת). אולם, מצד שני הביא אשכול דברים המהווים המשך ישיר לגישתה החברתית-כלכלית של "הפועל הצעיר":

ניסיון יובל השנים האחרונות מלמדנו ששום אידאולוגיה רשמית בתחום זה לא עמדה במבחן המציאות המורכבת של ימינו. הליברליזם של לסה־פייר פשט את הרגל ופינה מקומו להתערבות גדולה של המדינה והציבור בחיי הכלכלה והחברה, גם באותן מדינות בהן לא הסתלקו ממנה [מהליברליזם] להלכה. התפישה המרכזיסטית, אשר ראתה את משבר הקפיטליזם כבלתי נמנע וסברה שדי בהלאמת אמצעי הייצור כדי להבטיח בדורנו צדק חברתי, שוויון וחופש – לא הצדיקה את עצמה. תיאוריות חברתיות אחרות מצאו מקומן בבית העלמין ההיסטורי, לאחר שנבחנו באורה החודר של המציאות ונמצאו חסרים. אם ניתן ללמוד משהו מתולדות דורנו העקובים מדם, הרי זה הוא שאין שום תרופת פלא יחידה שדי בה בלבד [ההדגשה במקור, א.ל.] כדי להבטיח בדרך אקסקלוסיבית את היווצרותה של חברה צודקת. על כך יש להיאבק מאבק דמוקרטי מתמיד וממושך, מאבק ארגוני, מחשבתי ואידאי.

בשונה מנאומים שהדגישו רק את הצורך לגייס את הציבור למפעל הציוני, הביטחוני והממלכתי הכיר אשכול בשתי תמורות לגבי "השגת המטרה החברתית":

1. השתנו הדברים מאז לפני חמש עשרה שנה [1948]. ויש לנו מדינה דמוקרטית אשר ידה

של תנועת העבודה רב בה, על מוסדותיה, חוקיה ורשויותיה.

⁶⁶⁹ צירי הוועידה נבחרו בראשית 1959. המושב הראשון התכנס באפריל 1959 והמושב השני במרס 1960.
⁶⁷⁰ מ. יערי אל ועידת מפא"י: "פנינו לחידוש השותפות תוך קיום שליחותנו", על המשמר, 16 באוקטובר 1963, עמ' 1. מכתבו של יערי לא נרשם בפרוטוקול (מפלגת פועלי ארץ־ישראל – ספר הוועידה התשיעית, כנס ג, אמ"ע 60-1963-21-2).
⁶⁷¹ ראו לעיל פרק רביעי, סעיף ב, תת־סעיף 8.

2. האדם, רצונו ויכולתו להיאבק על הגשמת החזון. [ההדגשה שלי, א.ל.]

בתמורה הראשונה הראה אשכול יצירת סינתזה ממלכתית בין קיום מדינה דמוקרטית לבין תנועת העבודה על מרכיביה השונים. סינתזה זו נוצרה ב-15 שנים של ריבונות והיא שינתה את החברה היישובית, הארץ-ישראלית, לחברה חדשה ישראלית.

בתמורה השנייה הדגיש אשכול את היחיד, אף שאותו יחיד נועד לשאת על כתפיו את הגשמת החזון הציוני (ולא את מימוש האישיות שלו). אף כאן ישנו שינוי מהותי לעומת התקופה בה העמידו במרכז את הקולקטיב, הלאומי או המעמדי, כדי שיגשים את החזון הציוני.

כתוצאה מכך הציב אשכול את "תפקידה המרכזי של המפלגה בעשור הבא" לפעול למען "העלאת הפוטנציאל האידאי של ציבור העובדים בארץ ומיצויו לשם בניית חברה חדשה". למימוש זאת פנה אשכול לא אל מוסדות המדינה (כפי שבן-גוריון נהג לעשות מאז קמה המדינה) אלא להסתדרות העובדים. לפיכך פרש אשכול לפני ההסתדרות שורה של דרישות: חינוך הציבור (על ידי "בתי ברל"), והרחבת הפעילות המשקית, הקואופרטיבית וההתיישבותית. יש להפנות לתעשייה את אותו להט שהתמקד עד אז בחקלאות – בלי להזניח את החקלאות שתורחב על ידי השגת מים מותפלים. אחד האמצעים לכך – הרחבת התעשייה הקיבוצית.

בסיום דבריו חזר אשכול אל ההווה המפלגתית וטען כי "בשביל לבצע את הדבר, שאומר למלא תוכן את חיי החברה בארץ, יש להקים מטה מיוחד במפלגה ובהסתדרות שיעסוק בתכנון לטווח ארוך, בגיבוש ההלכה והמעשה הסוציאליסטי שלנו, בקביעת דרכי יישומם והחדרתם בכל תאי חיינו" ... אם נשתחרר ממאבקים עקרים [בין ותיקים לצעירים, א.ל.], נוכל להפנות אנרגיה יוצרת עצומה להסתערות על המשימות שלפנינו".⁶⁷²

הפניית עיקר תשומת הלב המפלגתית לענייני כלכלה וחברה הלכה יד ביד עם השינויים שעשה אשכול במשרד ראש הממשלה עם כניסתו לתפקיד – העברת הרשות לתכנון כלכלי בהנהלתו של דוד כוכב ממשרד האוצר למשרד ראש הממשלה.⁶⁷³ ומינוי שלמה אמיר ליועץ הכלכלי לראש הממשלה – תפקיד שלא היה קיים קודם.⁶⁷⁴

יהודית שמחוני (שמחוני)⁶⁷⁵ העירה בביקורתיות על דברי אשכול: "סבורה אני שלא מוגזם יהיה אם אניה שבסולם העדיפויות אין ויכוחים בקרב מפלגת פועלי ארץ-ישראל ביחס לשתיים: העדיפות הניתנת לביטחון, כי בלעדיו אין לנו קיום; והעדיפות הניתנת לפיתוח, כי בלעדיו אין לנו יהודים".

שמעון פרס הודיע שהוא תומך מובהק באחדות המפלגה אך גם תומך בהתחדשותה, ולכן אינו רוצה שקט פנימי אלא תסיסה פנימית. הוא תמך בחדשנות אפילו אם היא כרוכה ב"שגיאות חדשות". פרס נכנס בדבריו גם לתחום הביטחוני (נושא שאשכול מיעט לדון בו בדבריו בוועידה). הוא התנגד לטיעון "שאפשר

⁶⁷² ישיבת הפתיחה של המושב השלישי של הוועידה התשיעית של מפא"י, 15 באוקטובר 1963, אי"א, דברי אשכול יולי-דצמבר 1963. בטקסט יש תיקונים בכתב ידו של אשכול.

⁶⁷³ "רשות התכנון הכלכלי למשרד ראש הממשלה", זכר, 19 ביולי 1963, עמ' 9.

⁶⁷⁴ ריאיון עם שלמה אמיר, 28 ביולי 1999.

⁶⁷⁵ יהודית שמחוני (1991-1902). עלתה ב-1921. חברת קבוצת גבע ואמו של אלוף פיקוד הדרום במבצע סיני אסף שמחוני. ראש המחלקה לקשרים בין-לאומיים של ההסתדרות, 1960-1965. פרשה לרפ"י ב-1965. ח"כ מטעם מפא"י 1949-1951.

בנעילת הוועידה הגיב אשכול לדברי ביקורת שהושמעו כנגד דבריו. אשכול הגיב לדברי יהודית שמחוני כי רצה בדיון אידיאלי ו"אין לי הרגשה שנושאי ביטחון והביטחון עצמו טעון מדי פעם בפעם חיזוק הרגשה בעם או בציבור החברים שלנו... לא חשבתי כי יש, למען לצאת ידי חובה, להסביר את העניין. יש לי הרושם שמוטב אולי פחות לדבר בעניין זה ויותר לעשות". בזאת הבהיר אשכול את סדר היום האזרחי שהיה לנגד עיניו בעת שקיבל עלי עצמו את תפקיד ראש הממשלה. סדר יום זה היה שונה במידה רבה מסדר יומו של בן-גוריון וחלק מהנהגת המפלגה התקשתה לקבל זאת. אין זה אומר שאשכול לא עסק בענייני ביטחון – בראייה כללית של כהונתו ההפך הוא הנכון, אלא שבחיי המפלגה באותה עת הוא ביקש להדגיש תכנים אחרים.

אשכול אמר בקצרה כי יש להיערך מול האויב אך גם לצפות כי "יבוא יום ונגיע לשלום". הוא מתח ביקורת על "חברי הצעיר" שמעון פרס ש"פשוט לא ידעתי למה ירמזו מיליו". גם "צעיר" אחר – משה דיין – הותקף על ידי אשכול לאחר שביקר את החלק ההתיישבותי בנאומו של אשכול בטענה שלא ניתן לקרוא לצעירים ללכת להתיישב. אשכול הגן על המדיניות הכלכלית שיצרה תופעות כמו ג'ימי לוי שהקים מפעל כושל בנצרת עלית,⁶⁷⁶ בטענה שגם מפעל כושל הוא מפעל המביא מכונות ונותן תעסוקה לפועלים בגליל. הוא אף הסתייג מהצעות הכרוכות בעלות כספית גבוהה כמו הצעתו של בן-גוריון להאריך את חינוך החובה בשנתיים, עד גיל 16. בן-גוריון טען כי נאמר לו שזה יעלה 40 מיליון ל"י ואשכול השיב כי זה עלול לעלות 100 מיליון ל"י.⁶⁷⁷

עם סיום הוועידה התקבלו שורה של החלטות. אחת מהן שהתקבלה פה אחת הייתה תביעה למפלגות הפועלים להיענות לקריאה לאחדות תנועת הפועלים – כפי שביקש אשכול.⁶⁷⁸ ראוי לציין כי ביומנו ציין בן-גוריון: "אשכול ענה על המתווכחים, הרביץ לפרס ולמשה [דיין], התווכח קצת אתי. לבסוף הביאו הצעות הוועדה המתמדת – כמה מההצעות תמוהות ורצייתי להעיר משהו – אבל נמיר שניהל את השיבה לא נתן לי לדבר, וההצעות נתקבלו בהרמת ידיים פה אחד, רק ברקת אמר לי שלא יעמיד להצבעה ההצעות שהתנגדתי להן. אשכול נעל הוועידה בנאום קצר בלתי מוצלח".⁶⁷⁹ ככל שעולה מן הכתוב נראה שבן-גוריון לא התלהב מהופעתו של אשכול בוועידה – הופעה שהעידה על תפנית לעומת הקו שהוביל בן-גוריון.

הוועידה החליטה גם על הקמת מסגרת פורמלית לצעירים במפא"י – במשמרת הצעירה. כאן התעוררה בעיה כי בהתאם למקובל במפלגות סוציאליסטיות באירופה נקבע למשמרת גיל מקסימום – 35. אולם

⁶⁷⁶ ג'ימי לוי (1916-). עלה מטורקיה והקים ב-1960 מפעל טקסטיל בו הועסקו כ-650 פועלים. חלק ניכר מהמימון למפעל הגיע מקופת המדינה במענקים ובהלוואות. המפעל פשט את הרגל ב-1962. ג'ימי לוי חזר לטורקיה ב-1966 וניסה לשוב לישראל ב-1977.

⁶⁷⁷ דברי בן-גוריון ב-16 באוקטובר 1963. מפלגת פועלי ארץ-ישראל – ספר הוועידה התשיעית, כנס ג, אמ"ע, 2-1963-60.

⁶⁷⁸ נאום התשובה בוועידת מפא"י, 17 באוקטובר 1963, ג"מ, ג/46265. אמ"ע, 2-1963-60.

⁶⁷⁹ יומן בן-גוריון באינטרנט, 17 באוקטובר 1963.

⁶⁸⁰ פנה באפריל 1964 אל אשכול שיתמוך בקיום ההחלטה

המקורית תוך שהוא רומז לאשכול: "דומני שהמאמינים באיחוד מפלגות הפועלים צריכים לעמוד בראש מחוללי המפנה, שהרי זו [המשמרת הצעירה] תשמש מסגרת שתתאים גם לחברים שיבואו למפלגתנו מבחוץ, שיוכלו להיבחר ולהשפיע ולא יהיו תלויים במינוי והסכם". כלומר, עוזי ברעם המליץ לאשכול לתמוך ביצירת מסגרת לצעירים "ביולוגית" כדי שמסגרת זאת תוכל לסייע לאשכול במאבקו למען הקמת המערך, בין השאר נגד "צעירי מפא"י" המבוגרים יותר.⁶⁸¹

3.ב.6: סוגיית איחוד תנועת הפועלים באוקטובר 1963 – בלשכה ובציבור

בתחילת אוקטובר 1963 באה לשכת מפא"י לבקר אצל בן-גוריון לרגל יום הולדתו ה-77 בשדה בוקר. אחד הנושאים שנדונו היה שאלת איחוד תנועת הפועלים. אשכול חיווה את דעתו כי אין כל סיכוי לאיחוד עם מפ"ם וכנראה גם לא עם אחדות העבודה. מזכיר מפא"י ראובן ברקת טען כי הסיבה לכך היא שאין באחדות העבודה מנהיג בעל כוח הכרעה.⁶⁸²

כאמור לעיל השמיע אשכול מנגינה שונה לחלוטין בכינוס הוועידה באוקטובר. דברים דומים השמיע אשכול בעת ביקור במועצת פועלי תל אביב-יפו בסוף אוקטובר:

האיחוד נחוץ לעם, לתנועת הפועלים, לממשלה... הייתי רואה זאת כגולת הכותרת של חיי להביא את פועלי ישראל על מפלגותיהם לאיחוד [ההדגשה שלי, א.ל.]. ולא אכפת לי כלל שהחבר פורמן⁶⁸³ גילה כי בוועידת מפא"י דיברתי על סוציאליזם. אומר נתנון:⁶⁸⁴ או, שמענו זמירות חדשות. לא חברי יקירי, אלה אינן זמירות חדשות. זו אותה מפא"י, זוהי מורשת תנועת העבודה מימי ברל [כצנלסון], [יוסף] אהרונוביץ וחיים ברנר... אני אומר לכם ממרומי המצפה החדש הזה שעליו מוניתי [ראשות הממשלה]: כאשר אשקיף על חיי לעתיד, לא אראה בהם דבר יותר מכריע, דבר יותר חשוב מאיחוד תנועת הפועלים. אין [זו] אמירה מן השפה ולחוץ.

בזאת הבדיל אשכול את עצמו מאלה שכדבריו מדברים על איחוד אך מתכוונים למשהו אחר. אשכול רמז שהוא מתכוון לטבנקין וליערי.⁶⁸⁵ אולם, יתכן והוא חשב גם על בן-גוריון כמי שאינו מחויב כמוהו לאחדות תנועת הפועלים. יתרה מזאת, דברים אלה של אשכול מחזקים את טענתי כי אשכול העדיף ב-1961 להכניס את אחדות העבודה לממשלה ולו גם במחיר אי כניסתם של הליברלים לממשלה בין השאר בגלל מחויבותו לאחדות מפלגות הפועלים – בשונה מבן-גוריון שביקש להכניס לממשלה את

⁶⁸⁰ עוזי ברעם (1937-) בנו של משה ברעם. כיהן כמזכיר איגוד הסטודנטים בשנים 1964-1965. ב-1965 השתתף ביסוד המשמרת הצעירה של מפא"י ועמד בראש המשמרת הצעירה של מפלגת העבודה בשנים 1968-1970. לימים כיהן כח"כ, כשר התיירות והפנים וכמזכ"ל מפלגת העבודה.

⁶⁸¹ עוזי ברעם אל אשכול, 11 באפריל 1964, אמ"ע, 36-19-32. לא מצאתי את תשובתו של אשכול. בשיחה טלפונית עם

עוזי ברעם הוא אמר לי כי אין ברשותו מכתב תשובה מאשכול.

⁶⁸² יומן בן-גוריון באינטרנט, 6 באוקטובר 1963.

⁶⁸³ לא מצאתי עליו מידע.

⁶⁸⁴ לא מצאתי עליו מידע.

⁶⁸⁵ דברי ראש הממשלה ושר הביטחון לוי אשכול בקבלת פנים ע"י מועצת פועלי תל אביב-יפו, 25 באוקטובר 1963, אי"א, נאומים ספטמבר-אוקטובר 1963.

⁶⁸⁶ ואכן, בדיעבד, דבריו של אשכול לא היו מן השפה לחוץ אלא היו נר לרגליו. בפעילותו הפוליטית כראש ממשלה הוא הקים את המערך הראשון (עם אחדות העבודה) ב-1965, את מפלגת העבודה ב-1968 ואת המערך השני (עם מפ"ם) ב-1969 – אך כל אלה חורגים מהגבולות הכרונולוגיים של מחקר זה.

4.ב.6: בעיות דת ומדינה בהקשר המפלגתי

בסתיו 1963 התחוללו הפרעות סדר בירושלים בגלל התנגדות האוכלוסייה החרדית לנסיעה בשבתות, במיוחד במעבר מנדלבאום ובגלל נושאים אחרים כמו פעילות נגד מוסדות המיסיון הנוצרי. לאחר התפרעות חריפה בשבת 26 באוקטובר ⁶⁸⁷ דנה הכנסת בנושא. לקראת הדיון הובאה הסוגיה לשיבת סיעת מפא"י בכנסת בה השתתפו אשכול ופרס. שאר חברי הממשלה לא השתתפו, כנראה משום שהשתתפו כבר בדיון מקדים בישיבת "שרינו". היושב-ראש עקיבא גוברין הציג בתחילה את "הצעות" (למעשה החלטות) "שרינו": להעביר את הנושא לוועדה, אך אם הוועדה תמצא לנכון היא תעביר זאת לדיון בכנסת ללא התנגדות הממשלה. העברת הנושא לוועדה אינה כובלת את ידי הממשלה מלפעול. ⁶⁸⁸ אשכול טען כי אין להפקיר את הרחוב ושיבחה את פעולות המשטרה. פרס גרס כי על הממשלה לוותר לדתיים בנושא שבו הם רואים קידוש השם. אולם שורה של משתתפים (דוד בר-רביהאי, מאיר ארגוב, בבה אידלסון) התנגדו לגישתו של פרס. עם נעילת הישיבה קבע גוברין: "לסיכום נקבל פה מה שסוכם בישיבת 'שרינו', באשר להצעה או אי הצעה, מוכרחים להשאיר לאור הבריורים בקואליציה". ⁶⁸⁹ למחרת ייצג אשכול את הממשלה בדיון בכנסת. הוא הגן על פעולת המשטרה, התנגד לסגירת מעבר מנדלבאום והדרך אליו והציע להעביר את הנושא לוועדת הפנים – ובלבד שהדבר לא יגביל את פעולת הממשלה. כצפוי, הכנסת אישרה את הצעתו. ⁶⁹⁰

העיומותים האלה הביאו את סגן שר החינוך והתרבות קלמן כהנא שייצג בקואליציה את פאג"י, השותפה החרדית בקואליציה, לפנות במכתב חריף אל אשכול בו גינה את גישת הממשלה לגבי היתרי עבודה בשבת, ניתוחי מתים ומיסיון. על אלה נוספו פעילות המשטרה והפרקליטות. ⁶⁹¹ אשכול הכין מכתב תשובה חריף בו הביע תמיהה על שכהנא לא גינה את המתפרעים אלא את המשטרה. הוא הגן על ההחלטה שלא לשנות דבר במעבר מנדלבאום שמא ישמש הדבר עילה לשלטונות הירדניים לפגוע בקשרים עם ישראל ובראש וראשונה במעבר השיירה להר הצופים. הוא ביקש לדחות את הדיון במכלול העניינים לאחר שתרגענה הרוחות בנושא מעבר מנדלבאום. ⁶⁹² לאחר שכשלו הניסיונות של ועדת שרים למצוא

⁶⁸⁶ ראו לעיל פרק חמישי, סעיף ב, תתי-סעיף 3.

⁶⁸⁷ "עשרות נחקרים על ההתפרעויות השבת", ידיעות אחרונות, 27 באוקטובר 1963, עמ' 1, 16.

⁶⁸⁸ לא מצאתי פרוטוקול זה של ישיבת "שרינו".

⁶⁸⁹ אסיפת סיעה מיום 29.10.63, אי"א, ר/הסיעה בכנסת.

⁶⁹⁰ דברים בישיבת הכנסת, 30 באוקטובר 1963, דברי הכנסת, 38, עמ' 112-115. ס. סביסלוצקי, "לורנץ דיבר על אלות

וגולדה דיברה על אבנים", ידיעות אחרונות, 31 באוקטובר 1963, עמ' 3.

⁶⁹¹ קלמן כהנא אל אשכול, 11 בנובמבר 1963, אי"א, ר/ענייני דת II.

⁶⁹² טיוטא למכתב של אשכול אל קלמן כהנא, ללא תאריך, אי"א, ר/ענייני דת II.

⁶⁹³ החליטה הממשלה ב-17 בנובמבר, למרות התנגדותה של המפד"ל (שגינתה את אלימות החרדים), להשאיר את הרחובות המובילים אל מעבר מנדלבאום פתוחים בשבתות.⁶⁹⁴

6.ב.5: מתיחות פנימית במפא"י בשלהי 1963

בנובמבר 1963 נתקל באשכול במישרין בדיעות על אופוזיציה פנימית במפלגתו, זאת בנוסף לבעיות שהתעוררו בראשית כהונתו עם משה דיין בפרט ועם "צעירי מפא"י" בכלל. יתכן ודבקתו הברורה באיחוד תנועת הפועלים שימשה גורם מזרז להתעוררות אופוזיציה זאת.

בפגישה עם יושב-ראש ועדת החוץ והביטחון של הכנסת מאיר ארגוב העלה ארגוב "רכילות" ששמע ממזכיר מפא"י ראובן ברקת: יש "שלושה מחנות במפא"י: הראשון בעד הפלת אשכול מיד ולהחזיר את ב.ג. לפי שנייה צריך לתת לאשכול שנתיים עד לבחירות [לכנסת] ואחר כך יחזור ב.ג. – לפי רמזים של ב.ג. [כנראה זו השקפתו של בן-גוריון] השלישית – אשכול לאורך כל הזמן".⁶⁹⁵

אשכול היה מודע לכך שבן-גוריון לא פרש מחיי המפלגה. באוגוסט נבחר ללשכת המפלגה,⁶⁹⁶ מוסד שקודם לא נמנה על חבריו.⁶⁹⁷ מדי פעם שוחח בן-גוריון על המצב במפלגה ובממשלה עם ראשי מפא"י. כך בנובמבר דן על המצב עם המזכיר ברקת. זה סיפר לו כי אשכול חש בדידות בממשלה משום שאינה פועלת כקולקטיב. יתרה מזאת: "ברקת סבור שאין חברות בין אשכול ובין גולדה [מאיר]". ברקת דיווח לבן-גוריון על ישיבת לשכת מפא"י שהתקיימה בהיעדרו של בן-גוריון בה דנו בחשש מפני לבון, וכי "אשכול טען שיש לגמור עניין לבון". על כך רשם בן-גוריון: "אדרבא, יגמור, אני גמרת".⁶⁹⁸

בדצמבר 1963 פרש עקיבא גוברין מתפקיד יושב-ראש הסיעה והקואליציה ונכנס לממשלה כשר בלי תיק. הנהלת הסיעה המליצה למנות במקומו את ישראל קרגמן,⁶⁹⁹ ולמנות לצדו עוד שני חברים להתיעצויות דחופות. כמו כן הוחלט להקים ועדה בת חמישה חברים שתמליץ על שני החברים ועל השלמת חברי הנהלת הסיעה, ראשות ועדות חוץ וביטחון ועבודה ואיוש הוועדות הנ"ל בחברים חדשים (לאחר בחירת גוברין לשר ופטירתו של מאיר ארגוב שכינהו כיושבי ראש ועדות הכנסת לענייני עבודה ולענייני חוץ וביטחון). חברי הוועדה היו אשכול, קרגמן, ברקת, גוברין ונצר.

נכונותו של אשכול להיכנס לפעילות זו, למרות עיסוקיו כראש ממשלה וכשר הביטחון מראה עד כמה היה חשוב לו, בתור מנהיג מפא"י לכל דבר ועניין, להשפיע על איוש תפקידיהם של ראשי מפא"י בדרג הבינוני. חברי הסיעה אישרו את ההצעה לבחור את קרגמן וזה הבהיר כי לא היה מגיש את מועמדותו ללא

⁶⁹³ דיווחו של אשכול לוועדת הפנים של הכנסת ב-12 בנובמבר 1963, אי"א, ר/ענייני דת. II.

⁶⁹⁴ למפרום-צורף, עמ' 410.

⁶⁹⁵ פגישת ראש הממשלה עם ח"כ מ' ארגוב, 11 בנובמבר 1963, אי"א, כנסת – ועדות.

⁶⁹⁶ ישיבת מזכירות מפא"י, 23 באוגוסט 1963, אמ"ע, 2-24-1963-74.

⁶⁹⁷ בן-גוריון לא היה חבר בלשכה שנבחרה בשלהי 1962 (ראו לעיל פרק חמישי, סעיף ד, תת-סעיף 3); ולא ב"מזכירות

המצומצמת" שנבחרה ב-1958 (ראו לעיל פרק רביעי, סעיף ד, תת-סעיף 1).

⁶⁹⁸ יומן בן-גוריון באינטרנט, 19 בנובמבר 1963.

⁶⁹⁹ ישראל קרגמן (1906-1987). עלה ב-1929. פעיל ב"חלוץ" הבלתי לגלי בברה"מ וגולה בסיביר 1925-1929. פועל

ב"אתא" 1938-1956 ויו"ר ועד העובדים שם. ח"כ מטעם מפא"י והעבודה 1956-1977. יו"ר ועדת הכספים של הכנסת 1965-1977.

6.ב.6: תחילת המו"מ המשולש: מפא"י-אחדות העבודה-מפ"ם

המהלך שהחל בראשית 1963 לאיחוד מפלגות הפועלים המשיך בדרכו.⁷⁰¹ בדצמבר 1963 נפגשו שוב ראשי מפא"י ואחדות העבודה. בפגישה הציע אשכול כצעד לקראת האיחוד להזמין את מפ"ם להשתתף בקואליציה – למרות הקושי שעלול להתעורר עם המפד"ל (אם בשל הצורך לתת למפ"ם תפקידים בממשלה ואם משום שגישתה של מפ"ם בענייני דת ומדינה הייתה שונה מאוד מזו של המפד"ל). מזכ"ל אחדות העבודה ישראל גלילי הסביר כי מבחינתו די בכך שמפ"ם תוזמן לשיחות, ואם היא לא תיענה להזמנה – השיחות תתקיימנה במתכונת דו-מפלגתית. בסיום הישיבה הוחלט להוציא הודעה משותפת שתנוסח על ידי זאב צור⁷⁰² וברקת.⁷⁰³

למחרת דיווח אשכול על הפגישה למזכירות מפא"י תוך שהוא מזהיר מאופטימיות מופרזת וחברים נוספים הביעו דעות דומות.⁷⁰⁴ לדעתו, עצם העובדה שאשכול הביא הצעה מעשית להפגת חששותיהם וחשדותיהם של אנשי אחדות העבודה מעידה על רצונו העז בהצלחת המאמצים לאיחוד. עם זאת, ככל שעולה מעיון בדברי אשכול במזכירות מפא"י, היו לו ספקות בנוגע לנכונותה של מפ"ם להיכנס לממשלה.⁷⁰⁵ מכאן שהצעתו לצרף את מפ"ם נועדה לקדם את שיחות האיחוד עם אחדות העבודה – בלי שבהכרח תצטרך מפא"י לשלם מחיר של משבר קואליציוני עם המפד"ל.⁷⁰⁶

בעקבות יזמתו של אשכול החלו שיחות "משולשות" – בהשתתפות מפא"י, אחדות העבודה ומפ"ם. ב-30 בדצמבר התקיימה פגישה ראשונה בה השתתפו תשעה מראשי מפא"י, שמונה מראשי אחדות העבודה ושישה מראשי מפ"ם.⁷⁰⁷ גלילי הציג עמדה לפיה לנוכח שינויים חברתיים בישראל – "סחף רכושני" כדבריו – יש צורך בהקמת מערך משולש למשך שש שנים. המערך ישלח רשימה אחת לבחירות לכנסת ולרשויות המקומיות ולאחר מכן להסתדרות העובדים ולהסתדרות הציונית. צעד ראשון להקמת המערך יהיה הכנסת מפ"ם לממשלה.

⁷⁰⁰ אסיפת סיעת מפא"י בכנסת, 3 בדצמבר 1963, אמ"ע, 129-1961-11-2. אספת הסיעה שהתכנסה ב-9 בדצמבר 1963 קיבלה את הצעת ועדת החמישה לבחור את דוד הכהן ליו"ר ועדת חוץ וביטחון ואת משה ברעם ליו"ר ועדת העבודה (למרות התנגדותה של רחל צברי שביקשה לבחור את חנה למדן לתפקיד, אמ"ע, 131-1961-11-2).

⁷⁰¹ ראו לעיל פרק חמישי, סעיף ד, תת-סעיף 4.
⁷⁰² זאב צור (שטיין, 1911-1994) עלה מפולין ב-1931. המזכיר המדיני של אחדות העבודה, 1961-1968. ה"כ, 1955-1959, 1965-1969.

⁷⁰³ ביישיבה השתתפו אשכול, ארן, ברקת, נמיר, נצר, סנטה יוספטל, גלילי, אלון וזאב צור. "פגישה בין חברי מפלגת פועלי ארץ-ישראל לבין חברי אחדות העבודה פועלי ציון", 19 בדצמבר 1963, אי"א, שיחות המערך ואיחוד תנועת הפועלים.

⁷⁰⁴ ישיבת מזכירות מפא"י, 20 בדצמבר 1963, אמ"ע, 75-1963-24-2. הישיבה הסתיימה ללא קבלת החלטות אופרטיביות בנושא. הישיבה הבאה של מזכירות מפא"י ב-27 בדצמבר 1963 לא דנה בעניין זה.

⁷⁰⁵ אף ברקת דיווח לבן-גוריון על ספקותיו של אשכול לגבי צירוף מפ"ם למערך, יומן בן-גוריון באינטרנט, 19 בנובמבר 1963.

⁷⁰⁶ אשכול העלה את נושא צירוף מפ"ם לקואליציה גם בפני קלמן כהנא מפאג"י ב-13 בינואר 1964, (אי"א, מגעים עם מפלגות).

⁷⁰⁷ שמות המשתתפים: אשכול, גולדה מאיר, ארן, גוברין, נמיר, ישעיהו, סנטה יוספטל, ברקת, נצר, טבנקין, גלילי, ברייהודה, אלון, בן-אהרון, ארם, נתן אלמוזלינו, יערי, חזן, בנטוב, ברזילי, ר' ארזי וי' פטיש.

אשכול קבע אמנם כי רוצה הוא ב"איחוד שלם ללא מחיצות וללא מרכזים נפרדים" – אך הוא הסכים כשלב ביניים להקים מערך. כמו כן הוא הסכים שמפ"ם תכנס לממשלה, אף שהדבר יעורר קשיים עם השותפות לקואליציה. אולם הוא התנגד בתוקף לפיצול לוח הזמנים בין הקמת מערך משותף לכנסת לבין הקמת מערך משותף להסתדרות הכללית.

יערי סיפר על פגישתו בדירתו במרחביה עם אשכול. למרות דבריו החמים של אשכול הפגישה הייתה עקרה משום שהוא, יערי, עדיין נושא "פצע שבלב" בגלל אי הכנסתה של מפ"ם לממשלה ב-1961. בשעה שמפא"י עשתה "לילות כימים" כדי למשוך את אחדות העבודה לממשלה – היא נמנעה מלעשות זאת עם מפ"ם, למרות ערכיה החלוציים והחינוכיים. הוא אף דרש משא ומתן על התכנית המוסכמת (המצע) של הממשלה ולא הזמנה ל"קפיטולציה" (כניעה). יתרה מזאת, מדבריו של יערי: "אנחנו לא נתחייב מראש למערך אבל השותפות [בממשלה] פותחת פתח לשלבים נוספים לקראת איחוד", השתמע כי כניסת מפ"ם לממשלה לא תביא בהכרח ובאופן מידי להקמת המערך.

יוזם האיחוד בן-אהרון הביע סיפוק רב מדברי המשתתפים וציין כי מזה עשרים שנה הוא לא חש התקרבות כזאת לאיחוד, בין השאר משום שמפא"י ויתרה על הקמתה המידית של מפלגה אחת ללא סיעות.⁷⁰⁸ בסיום הישיבה לחץ טבנקין להתחיל מיד במו"מ על כניסת מפ"ם לממשלה והדבר התקבל על כולם. כמו כן הוסכם להכין את המשך הדיונים בעזרת ועדה בת שישה חברים, שניים מכל מפלגה.⁷⁰⁹

7.ב.6: פגישה מיוחדת

אחת הפגישות שבה באו לידי ביטוי המחלוקות הפנימיות במפא"י התקיימה בדצמבר 1963 בין אשכול לבין חמישה אישים: נתן אלתרמן,⁷¹⁰ יזהר סמילנסקי (ס' יזהר), שאול אביגור, אריה לובה אליאב ויאני אבידוב.⁷¹¹ כלומר אישים המזוהים עם מפא"י אך בחלקם היו אנשי רוח ולא פעילים מובהקים במפלגה.⁷¹² פגישה זו הייתה יוצאת דופן הן בהרכב משתתפיה והן משום שהפגישה הייתה חד-פעמית. את הפגישה פתח ס' יזהר שהתלונן על הבינוניות במפלגה המאופיינת ב"סורקיסם" – על שמו של מרדכי סורקיס. הוא גינה את מקומו המרכזי של שרגא נצר במפא"י – חבר המסור לחברי המפלגה – מבלי שתהיה לו דעה באף סוגיה מרכזית בחיי המדינה. הוא אף טען כי במקום לעסוק בשאלות אידאולוגיות מטפחים במפא"י נוסטלגיה לימים עברו. הוא סיפר כי בעבר היה יושב-ראש ועדת הדור הצעיר במפא"י. הוא פגש בתל אביב את נחום רז⁷¹³ שהיה פעיל בתחום זה והתרשם כי מדובר באדם חסר ערכים. הוא

⁷⁰⁸ ראוי לציין כי מאז ייסודה הייתה מפא"י מחויבת לאיחוד תנועת הפועלים, אך יזמות שונות להשגת איחוד זה בשנות השלושים והארבעים – עלו בתוהו (ינאי 1987, עמ' 11-19, 250-253).

⁷⁰⁹ "המערך החדש בתנועת הפועלים", 30 בדצמבר 1963, א"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים. נתן אלתרמן (1910-1970). נולד בפולין ועלה ב-1925. מהנדס חקלאי בהכשרתו. מגדולי המשוררים העבריים המודרניים.

⁷¹⁰ הקדיש חלק משירתו לפוליטיקה העכשווית ופרסם אותה בעיתון "דבר" במדורו "הטור השביעי". הזדהה עם מפא"י. יאני אבידוב, (1903-1970). נולד ברוסיה ועלה ב-1921. בשנות העשרים היה חבר בגדוד העבודה ובמפלגת הפועל הצעיר. התיישב בתחילה בעין חרוד ובתל יוסף וב-1928 בנהלל. פעיל ב"העפלה".

⁷¹¹ כמו כן השתתף בפגישה היועץ הכלכלי לראש הממשלה שלמה אמיר. שמו לא נרשם ברשימת המשתתפים שבראש הפרוטוקול, אך הוא דיבר פעמיים במהלך הדיון.

⁷¹² נחום רז (1936-). מנהלן במקצועו ולימים חבר מועצת עיריית תל אביב מטעם מפלגת העבודה.

התלונן על אהבת השררה וטובות ההנאה שמקנה השלטון. אבידוב טען כי בעצם הימים בהם מדברים על איחוד מפא"י עם מפלגות אחרות יש בתוכה חלק ניכר של חברים הרוויים בשנאה למפלגה – בעיקר בקרב "צעירי מפא"י". אנשים שאינם נחשבים ל"משלנו" מורחקים מתפקידיהם במפלגה ומוחלפים על ידי מי שנחשב ל"משלנו" – גם אם מדובר במינוי פחות מתאים. מדברי אבידוב השתמע כי יש לפעול קודם כל לאיחוד שורות המפלגה ורק לאחר מכן לאיחוד תנועת הפועלים. דברים דומים השמיע אלטרמן שהזהיר כי בשעה שאשכול עוסק באיחוד המפלגות, הולך ומתרחש פילוג חדש שרק אשכול יכול למנוע אותו. הוא הביע צער גם על כך שיש המבטלים את המושג של "חלוציות ממלכתית".

אשכול השיב לדוברים השונים קודם כל כי הוא חושש מהדלפת הדיון לעיתונות. הוא הגן על סורקיס, נצר ואלמוגי כחברים נאמנים למפלגה המגלמים באורח חייהם את ערכי מפא"י. הוא התנצח בעיקר עם ס' יזהר על גישתו הביקורתית נגד מפא"י והביע הזדעזעות ממה ששמע בעת שנכח בכנס של "צעירי מפא"י", במיוחד ממה ששמע מפיו של משה דיין. הוא דחה את המושג "חלוציות ממלכתית" בטענה שמושג זה מתייחס למה שנעשה בכל מדינה שמתפתחת. הוא הביע צער על כך שיש הדוחים את פעילותו של לובה אליאב במנגנון מפא"י, לפי בקשתו של אשכול, ואף רואים בו "סוס טרויאני". אשכול הזכיר כיצד הציע לצעירים ב-1960 להתיישב בחבל הבשור ולא זכה להיענות מספקת.

לובה אליאב סיפר כיצד נכנס לעבודה במפלגה לפי בקשתו של אשכול, עוד בתקופה שלפני התפטרותו של בן-גוריון. הוא הסכים לכהן כ"מזכיר פנים" לצדו של ברקת שנועד להיות "מזכיר חוץ". אולם ברקת התנגד לכך ואז סוכם אליאב יקבל על עצמו "עניינים ארגוניים". אך אז בא אליו ברקת והודיע כי נצר מתנגד לזאת והוא "ישרוף את כל הבית". לבסוף ניסחו נוסחה שאליאב יהיה אחראי על ארבע מחלקות – אך ההחלטה הייתה ריקה מתוכן. בינתיים הודיע ברקת לאליאב כי מי שמתנגד לו הוא נמיר "ששונא אותך" – אף שהם לא עבדו יחד מעולם. יומיים לאחר מכן התפטר בן-גוריון ו"דיין התחיל להרעיש עולמות" ואז החליט אליאב להתפטר מעבודתו במפלגה.⁷¹⁵ על כך הגיב אשכול: "על דבר אחד הייתי תולה את נצר – שלא נתן ללובה [אליאב] ולאחרים להיכנס [לפעילות במפלגה. אם היה מביע התנגדות] היינו יושבים ומדברים והיה מתברר ששם לא הכל שחור ופה לא הכל לבן". היה זה ביטוי נוסף לקשר הפוליטי החשוב שהתקיים בין לובה אליאב לאשכול מאז כיהן אליאב כעוזרו בשנים הראשונות לכהונת אשכול כראש מחלקת ההתיישבות.⁷¹⁶

דבריו של אליאב מלמדים על הקושי של אותם אנשי מפא"י שלא השתייכו למנגנון המפלגתי – להשתלב בו – גם אם מדובר באיש מפא"י עתיר זכויות כמו שהיה אליאב בתחילת שנות השישים של המאה ה-20 לאחר פעילותו הציבורית הרחבה. יתכן כי חלק מהקשיים נבעו מאישיותו של אליאב שאולי לא התאימה למנגנון המפלגתי, אך ברור כי דבריו מעידים על הסתגרותו של המנגנון המפלגתי.

⁷¹⁴ צחוק הגורל הוא כי לימים פרש ס' יזהר לרפ"י ומצא את עצמו שם, בין השאר, עם סורקיס ורז.
⁷¹⁵ ראוי להוסיף כי יום אחר ניצחוננו של אשכול בוועידה העשירית של מפא"י בפברואר 1965 חזר לובה אליאב לעבוד במפא"י כראש מחלקת הארגון במקום מיכה שביט, נאמנו של שרגא נצר (בן עזר נצר, עמ' 211)..
⁷¹⁶ ראו לעיל פרק שני.

ס' יזהר התלונן כי אין דמוקרטיה ממשית במפלגה אלא "מרכיבים הנהלת סיעה, באיזה חדר פלוני אלמוני מתכנסים אנשים ואומרים מי יהיה בהנהלת הסיעה, מי צריך להתפטר כדי שאחר ייכנס. ואחר כך עושים ישיבת מזכירות [פורמלית] ומאשרים זאת – **זאת היא השיטה**. [ההדגשה שלי, א.ל.] ואני נגד השיטה הזאת". אשכול הגיב: "איך תגיע למזכירות, לא דרך בחירות?" ס' יזהר השיב כי מדובר בבחירות פיקטיביות ורק "בחירות אמיתיות" ישנו את המצב. אליאב ואבידוב הצטרפו לסמילנסקי וטענו כי נצר "יסדר את הבחירות" ואין ערך לבחירות הפנימיות במפלגה ואליאב שב והזכיר כיצד לא ניתן לו לעבוד במפלגה – למרות שקיבל תפקיד פורמלי. ס' יזהר המשיך בקו שלו וטען כי מעלילים על "צעירי מפא"י" כאילו הם "זקני ציון" – "גוף מסותר" המנסה לשלוט המפלגה. אשכול נאחז בזה בדבריו אלה והשיב לו כי בזה בדיוק מאשים ס' יזהר את שרגא נצר.

ויכוח נוסף בין אשכול לס' יזהר היה בשאלת הערכים. אשכול טען כי יש לחזור לערכים של לפני עשרים שנה ולא תיהפך מפא"י למפלגה הליברלית. ס' יזהר טען כי זה אפשרי אלא שיש להתאים את הערכים לתקופה. עם זאת שניהם הסכימו כי פעילותו של משה דיין היא שלילית – אך מסקנותיהם היו שונות: ס' יזהר: חשוב שצריך לשמור על משה [דיין]. אני מדגיש שצריך לשמור על משה. אשכול: הוא עושה הכל מה שיכול אדם לעשות **לכיוון ההפוך** [ההדגשה שלי, א.ל.] ס' יזהר: זה רע מאוד, אני מצטער... [אך] מסביבו אני לא רואה עוד אחד. זה די מדבר. אשכול: יזהר, הוא בשבילך איזה אידאל, בשבילי – לא.

אשכול סיפר בכאב כי שהותו של דיין בממשלה עולה לו בייסורים:

היו לי [אתו] 2-3 חודשים כל כך חבריים, תנועתיים, מוסריים, חינוכיים, כאשר אני ראש ממשלה והוא שר בממשלה, עם פתקאות כאלה ופתקאות אחרות. **אני בחריקת שיניים סגרת את הפה**. [ההדגשה שלי, א.ל.] צריך לשתוק – בבקשה... בהתחלה, עם בחירתי הוא שלח לי פתקה: אין כמוך,⁷¹⁷ בו בזמן הוא רצה להיות שר ביטחון או ראש ממשלה – טוב. אני מודיע לך [לס' יזהר] שלא הארץ ולא המפלגה ולא אני לוי אשכול ולא דוד בן-גוריון חשבו שהוא צריך להיות שר הביטחון בימים האלה. אז התחיל לדרוש, כי רוצה שיעשו ועדה כזאת. אמרתי לו: משה, שלא יהיה לך ספק, בענייני ביטחון תמיד ארצה לדעת דעתך, אבל הוא לא הסתפק בזה ודרש שאעשה ועדה. ופעם בטיפשותי, אמרתי: תהיה ועדה קטנה של חברים, ועדה פנימית, וזה התפרסם והתחילו ללכת חזרה. אחר כך התחיל לדרוש: תעשה ועדת תכנון כזו ואחרת. נאבקתי, התעניתי בשיחות וישיבות ומכתבים. אמרתי פעם: נשב חברי המפלגה יחד, הזמנתי אותם אליי הביתה וישבנו עד 12 בלילה, עד שאמרתי בשעה 12 בלילה, די, אינני יכול יותר... אני יודע שיש לו סגולות, אני יודע שיש לו כישרונות. אני מוכן עוד לעשות כל מאמץ לשאת את כליו. המפלגה תקבע [דיין] יהיה ראש ממשלה – יהיה ראש ממשלה. אינני יכול לראות בו מנהיג הדור. אשוב את זאת לאסון האסונות, אם זה יהיה מנהיג הדור.

⁷¹⁷ אשכול התכוון למכתב ששיגר אליו דיין ב-24 ביוני 1963 (ראו לעיל סעיף א, תת-סעיף 1).

הדין שהחל בחילופי דעות עקרוניות על דרכה של מפא"י הסתיים בחילופי דעות על אישיותו של דיין. הדיון נועד לחילופי דעות ולא לגיבוש דרך פעולה, אך אשכול הביע בסימונו נכונות להמשך הדיון במסגרת רחבה יותר.⁷¹⁸

פרוטוקול הדיון מראה כי התסיסה במפא"י בין הצעירים לבין אנשי המנגנון הוותיקים לא חלפה מן העולם בכפר הירוק ב-1958.⁷¹⁹ יתרה מזו, תסיסה זאת חפפה את המאבק האישי בין דיין לבין אשכול ואף ליבתה את המאבק עד שהפך לבסוף לקרע.

8.ב.6: בעיות עם דיין, ינואר-פברואר 1964

ביטוי נוסף ליחסים הגרועים בין דיין לבין אשכול היה מאמר ב"מעריב" בינואר 1964 בו צוטט דיין כמי שמבקר את מדיניותה החקלאית של ממשלת ישראל.⁷²⁰ אשכול הגיב במכתב חריף אל דיין: "השתוממת וקיוויתי כי הדברים אינם מהימנים וציפיתי [לשווא] להכחשה, תיקון או הסבר. הסבו תשומת לבי לקטע באותו עניין שהופיע ב'מעריב' של אתמול אשר אין ספק שמקורו במשרדך"⁷²¹ – והדברים תמוהים עוד יותר.⁷²²

במחצית פברואר 1964 התפרסם כי במהלך דיון של צוות המו"מ של מפא"י עם מפ"ם ואחדות העבודה סיפר דיין כי פעולות עסק הביש החלו ארבעה שבועות לפני מתן ההוראה.⁷²³ מכאן שהשאלה "מי נתן את ההוראה?" הפכה לפחות רלוונטית – כי ההוראה ניתנה לאחר מעשה.⁷²⁴ בעקבות דברי דיין התעוררה סערה ציבורית⁷²⁵ וסיעות "חרות", הליברלים⁷²⁶ ומק"י הגישו הצעות אי אמון נגד הממשלה שהובכה מהדיון בנושא.⁷²⁷ בתשובתו של אשכול בכנסת ב-24 בפברואר 1964 טען אשכול: "ישב אדם – במקרה זה שר החקלאות – בחברת חמישה-שישה-שבעה מעמיתיו בבית פרטי לשיחה, בחדר לפניו מחדר... באותה שיחה... הזכיר שר החקלאות השערה, סברה שעלתה על דעתו שנים

⁷¹⁸ פגישת חברים, מלון "דן" תל אביב, 26 בדצמבר 1963, אי"א, חומר לצילום III.

⁷¹⁹ ראו לעיל פרק רביעי, סעיף ד, תת-סעיף 2.

⁷²⁰ י. שדמי, "מ. דיין במועצת הירקות: 'הסובסידיה – אויב מס' 1, הממשלה – אויב מס' 2", מעריב, 8 בינואר 1964, עמ' 5.

⁷²¹ "ההומור של דיין", מעריב, 13 בינואר 1964, עמ' 4. כאן נאמר שפקידים בכירים במשרדי האוצר ומסחר ותעשייה הם

חסרי חוש הומור ולכן הם ביקשו הבהרות לדברי דיין שנאמרו כהלצה בלבד.

⁷²² אשכול אל משה דיין, 14 בינואר 1964, ג"מ, א/7/7231.

⁷²³ הפעולה הראשונה במצרים (פיצוץ בבניין הדואר באלכסנדריה) נעשתה ב-2 ביולי 1954. שבועיים לאחר מכן, ב-17 ביולי,

שודרה ברדיו פקודת ההפעלה – "ההוראה" (שבת קלב"ן, עמ' 52-54).

⁷²⁴ מ. שמריהו, "ב.ג. מתנגד להתפייסות עם לבון", מעריב, 16 בפברואר 1964, עמ' 1.

⁷²⁵ "מ. דיין: גורם שלישי אשם ב'עסק הביש'", מעריב, 19 בפברואר 1964, עמ' 1, 16. מ. שמריהו, "שרי מפא"י נגד דיון

בכנסת על 'העסק הביש' בישיבה סגורה", מעריב, 20 בפברואר 1964, עמ' 1.

⁷²⁶ במקביל שלח פנחס רוזן מכתב אל אשכול בו התנגד ל"תיאוריה של דיין" לפיה הפעולות המוקדמות במצרים נעשו לפי

הוראת בן-צור. הוא הצדיק את המלצות ועדת השבעה וועדת כהן נגד גבלי וכתב כי "קביעה זו של ועדת כהן – אשר, אגב,

הייתה 'ועדת חקירה משפטית' לפי הגדרתו של בן-גוריון – הייתה נאמנה עלינו והסקנו ממנה את המסקנה כי אין גם לסמוך על

גבלי כאשר הוא אומר שלבון נתן לו את ההוראה. קביעה זו הייתה יותר חשובה בעינינו מאשר הזיוף של דליה [כרמל], אשר

לו ייחסנו חשיבות משנית בלבד" (פנחס רוזן אל אשכול, 19 בפברואר 1964, ג"מ, א/24/7070). עם זאת ייתכן כי כוונתו של

דיין לא הייתה שמרדכי בן-צור נתן את ההוראה אלא אברי אלעד. אשכול לא היה יכול להשתמש במכתב של רוזן בציבור

הרחב, אך אפשר והוא עשה בו שימוש כדי לשכנע אישים בודדים.

⁷²⁷ מ. שמריהו, "אשכול יתייצב בכנסת מאחורי דיין אך יסתייג משני קטעים בתשובתו", מעריב, 21 בפברואר 1964, עמ' 1.

יוסף חריף, "בתשובה להצעות אי האימון של האופוזיציה אשכול יביע צער כמה משפטים מדברי דיין שנאמרו 'בהתרגשות

מובנת", מעריב, 24 בפברואר 1964, עמ' 1. יוסף חריף, "הסערה בממשלה לפני הסערה בכנסת, הודעת אשכול תיבדק ע"י

שותפי הקואליציה", מעריב, 24 בפברואר 1964, עמ' 2.

6.ב.9: כישלון המו"מ עם מפ"ם

כפי שהזהיר אשכול גרם המו"מ עם מפ"ם לתסיסה מסוימת במפד"ל – תסיסה שנלוותה לתסיסה קודמת בגלל מעבר מנדלבאום, המטבח הבלתי כשר באניית הנוסעים "שלום" ופעילות המיסיון. בינואר נפגשו כמה מראשי מפ"ם, אחדות העבודה והמפד"ל לדון בנושא. מדבריהם של אנשי המפד"ל הסתבר כי הם אינם פוסלים על הסף את כניסת מפ"ם לממשלה ואף הביעו תקווה כי משתצטרף לממשלה – תמתן את התבטאויותיה בענייני דת ומדינה. אנשי המפד"ל היו מרוצים מקבלת החוק נגד גידול חזיר, אך הדרישה העיקרית שלהם הייתה לסגור את המטבח הטרף באנייה "שלום". הפגישה הסתיימה ללא החלטה מוסכמת.⁷³⁰

למחרת, ב-20 בינואר, נפגשו ראשי מפ"ם ואחדות העבודה עם ראשי מפ"ם. בפתח הישיבה הבהיר יערי כי בשל תנאי המפלגות הדתיות (שמפ"ם תודיע כי היא מקבלת את קווי היסוד ומכבדת את כל ההסכמים הקואליציוניים ובכלל זה בנוגע לדת) אין לקרוא לפגישה "מו"מ" אלא "שיחה". המזכיר המדיני של מפ"ם ראובן ארזי העלה שורה ארוכה של דרישות לשינוי המדיניות הכלכלית לכיוון סוציאליסטי יותר, שינוי מדיניות החוץ לכיוון נטרלי, פירוז המזרח התיכון, חופש הצבעה בנושא גרמניה וביטול הממשל הצבאי. אשכול השיב כי אין זה מעשי בסוף ינואר לשנות את התקציב לשנת 1964/65 והוא הציע לחדש את המו"מ מהמקום בו נפסק.⁷³¹ חזן השיב כי אין זה מעשי להמשיך את המו"מ מהיכן שנעצר בזמנו כי המציאות השתנתה מאז (כך, לדבריו, לא היה מקום לדרוש את הגברת הפיקוח האזרחי על מערכת הביטחון כי הדבר נעשה בלאו הכי על ידי הקמת ועדת שרים לביטחון. יתכן שכוונתו הייתה גם להמלצות ועדת שרף-ידין לשירותים החשאיים). אשכול קיבל את הדרישה לתת חופש הצבעה בנושא גרמניה ואף הסכים לדון על הממשל הצבאי, אך התנגד לדון בשאלת הפירוז בטענה שיש להתחשב בשינויים במדיניות הבין-לאומית – כהונתו של הנשיא ג'ונסון שהחלה בנובמבר ותמורות אפשריות בברית המועצות ובמצרים. גלילי ניסה להסיט את הדיון מכניסת מפ"ם לקואליציה אל הקמת מערך למפלגות הפועלים, זאת בטענה כי עניינים שונים שמפ"ם דרשה כתנאי לכניסתה לממשלה – הוגשמו כבר או שהם בדרך

⁷²⁸ ראו להלן תת-סעיף 9

⁷²⁹ הצעות סיעות תנועת החרות, המפלגה הליברלית ומק"י להביע אי איומן לממשלה, 24 בפברואר 1964, דברי הכנסת, 39, עמ' 1171-1178. "הכנסת הביעה איומן בממשלה... ואשכול הביע צער על דברי דיין", מעריב, 25 בפברואר 1964, עמ' 2.

⁷³⁰ "כניסתה של מפ"ם לממשלה", 19 בינואר 1964, אי"א, מגעים מפלגות. בפגישה השתתפו אשכול, דב יוסף, ישראל גלילי, מ"ח שפירא, יוסף בורג, זרח ורהפטיג, יצחק רפאל וי"ש בן-מאיר.

⁷³¹ אשכול אמר "במה שנפרדנו לפני חצי שנה" – כוונתו הייתה לניסיון לצרף את מפ"ם לממשלה בראשותו ביוני 1963. לדבריו, הניסיון לא עלה יפה כי הוא ביקש להזדרז בהקמת ממשלה עם השותפות הקיימות לממשלה הקודמת.

אשכול דיווח למזכירות מפא"י על המגעים עם המפד"ל ומפ"ם. הוא הבהיר כי למפד"ל חשוב עניין אחד – ביטול המטבח הטרף באנייה "שלום". אין לה התנגדות להצטרפות מפ"ם על בסיס הסטטוס קוו וקווי היסוד של הממשלה. לדבריו הוא לא התלהב מכניסתה המידית של מפ"ם לממשלה ונפגש עמם אך ורק בגלל דרישתה של אחדות העבודה. הוא אף רגז על הדרישות הסוציאליות והכלכליות של מפ"ם שמא לאחר מכן היא תזקוף לזכותה הישגים סוציאליים שהממשלה הייתה מגיעה אליהם בלאו הכי. מזכיר המפלגה ברקת קבע בדברי הפתיחה של הישיבה כי לא יהיו הפעם בירורים והחלטות על דבריו של אשכול והוא שב והזכיר זאת בסיום דברי אשכול.⁷³³

בהמשך לפגישה עם נציגי מפ"ם ב־20 בינואר שבו ונפגשו הצדדים ב־28 לחודש בה דרשו שורה של דרישות כלכליות עליהן השיבו דובריו של אשכול כי מפ"ם התפרצה לדלת פתוחה בכך שהיא דורשת דברים שמתבצעים בלאו הכי על ידי מפא"י והממשלה. אולם דרישת מפ"ם לשינוי המדיניות כלפי גרמניה נדחתה וגם דרישתם לשינוי מדיניות הממשל הצבאי – מעבר לשינויים שנעשו כבר על ידי הממשלה. גם בנושא הסטטוס קוו בענייני דת נשאר, לטענת בן־פורת "סלע מחלוקת".⁷³⁴ אשכול דיווח למזכירות מפא"י כי "הישיבה השנייה הייתה יותר טובה, אם כי מישוהו מנסה בעיתונים לקלקל אותה". מפ"ם העלתה תביעות כלכליות שונות ואשכול השיב כי חלק ניכר מדרישותיה מומש או בדרך למימוש. "כל משקיף חיצוני, יותר אובייקטיבי היה אומר כאן, כי העניינים בסדר", קבע אשכול. גם בנושאים אחרים כמו ערביי ישראל, גרמניה וסטטוס קוו בענייני דת לא ראה אשכול תהום שאין לעוברת. בסיום דבריו שיבח ברקת את הופעתם של אשכול וספיר במו"מ עם מפ"ם ולא התקיים דיון נוסף בנושא זה.⁷³⁵

בהמשך לדיונים עם מפ"ם ("הישיבה השנייה" בפי אשכול) נפגשו נציגי מפא"י ואחדות העבודה לדיון בתביעות מפ"ם. ככל שעולה מדברי ספיר התביעות הכלכליות של מפ"ם (מס רווחי הון, הגדלת מס רכוש על נכסים, העלאת מס חברות ומס על דירות פאר) לא היוו מחסום שאי אפשר לעוברו. משרד האוצר כבר החל לפעול בכיוונים אלה וניתן היה להשיג את רובם – אם כי לא מיד. עם זאת ספיר טען שאין אפשרות מעשית לעלות את מס החברות על חברות לא יצרניות ולא לעלותו על חברות יצרניות – כפי שהציעה מפ"ם. אולם בדבר אחד – דרישת מפ"ם להקפאת ביצוע המלצות ועדת צדוק להורדת מס הכנסה לבעלי הכנסות גבוהות – קפץ ספיר על המציאה והסכים לכך. הוא הסכים לקבל מהוועדה רק המלצה אחת: להוריד מיד את שיעור המס לבעלי הכנסות נמוכות מ־350 ל"י. אשכול הסתייג מכך והציע לדחות זאת לשנה הבאה.⁷³⁶

⁷³² בדיון השתתפו אשכול, ספיר, גוברין, יערי, בנטוב, ארזי, חזן וגלילי, "הצטרפותה של מפ"ם לממשלה", 20 בינואר 1964, אי"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים.

⁷³³ ישיבת מזכירות מפא"י, 24 בינואר 1964, אמ"ע, 2-24-1964-76.

⁷³⁴ ישעיהו בן־פורת, "מה דרשה מפ"ם – ומה הבטיח אשכול?", *ידיעות אחרונות*, 29 בינואר 1964, עמ' 22.

⁷³⁵ ישיבת מזכירות מפא"י, 31 בינואר 1964, אמ"ע, 2-24-1964-76.

⁷³⁶ שיחות עם אחדות העבודה (לקראת המו"מ עם מפ"ם), 28 בינואר 1964, אי"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים. בישיבה השתתפו אשכול, ברקת, ספיר, גוברין, אלון, ברייהודה, גלילי וזאב צור.

ההתקדמות במו"מ עם מפ"ם הביאה את גלילי להציע בפברואר מספר הצעות כלכליות שישכנעו סופית את מפ"ם להיכנס לממשלה. אולם דווקא בדיון זה הסתבר כי הקושי להיכנס לממשלה אינו נובע מכך שמפא"י דוחה הצעות כלכליות ספציפיות של מפ"ם אלא מהלך רווח ששרר במפ"ם. גלילי הסביר כי מפ"ם חוששת להיכנס לממשלה כאשר נותרה שנה וחצי בלבד עד לבחירות (בנובמבר 1965). גוברין סיפר כי אחד מראשי מפ"ם התומך בכניסה לממשלה אמר לו כי יש במפ"ם שלושה חלקים: תומכי הכניסה לממשלה, מתנגדי הכניסה, ו"דוגמטיים אשר תולים הכל בנוסחאות". הוא הביע חשש כי אם תסכים הממשלה לקבל את ההצעות הכלכליות שהציע גלילי – תציג מפ"ם דרישות נוספות. אשכול אמר כי אם כניסת מפ"ם תשפיע על אחדות העבודה שלא להיכנס למערך עם מפא"י – הרי שיש לוותר על כניסת מפ"ם לממשלה. בזאת הוא רמז לכך שכל מהלך המו"מ עם מפ"ם החל בעקבות רצונו באיחוד מפלגות הפועלים. גלילי הבהיר, תוך שהוא מצטט את טבנקין, כי אם מפ"ם לא תיכנס לממשלה – תפעל אחדות העבודה להקמת מערך זוגי עם מפא"י – דבר מרכזי ביותר עבור אשכול.⁷³⁷

לאחר מכן נפגשו אנשי מפא"י ואחדות העבודה עם אנשי מפ"ם לדיון נוסף. בפתיחת הישיבה העלה ראובן ארזי שורה ארוכה של תנאים לכניסתה של מפ"ם לממשלה. אשכול הגיב "אינני יודע כיצד לנהוג, הכל הולך אצלנו עם הראש למטה והרגליים למעלה" – זאת משום שארזי העלה דברים שכבר נדונו בפגישות קודמות ומשום שלמרות בקשתו לא העבירה אליו מפ"ם רשימה כתובה של שאלות לפני הישיבה. הוא טען כי מימוש חלק מהדרישות פירושו הוא הצעת תקציב חדשה, דבר שלא היה מעשי בינואר ובוודאי לא בפברואר. כמו כן התעורר ויכוח מעמיק על ביטול או שינוי הממשל הצבאי. אמנם מפא"י הציעה למפ"ם חופש הצבעה בנושא זה בכנסת אך אנשי מפ"ם ניסו להגיע במקום זה לנוסחה משותפת שתחייב את כל חברי הממשלה. לאחר שורה של חילופי דברים טען אשכול כי "עכשיו אני רוצה לראות איך לא תכנסו לממשלה" – כלומר אין יותר חילוקי דעות של ממש. סוכם שגלילי, ארזי וגוברין יפגשו למחרת עם אשכול כדי לנסח בכתב את דרישות מפ"ם ואת תשובות אשכול. מסמך זה יובא למוסדות המפלגות.⁷³⁸

למחרת העלו על הכתב 27 תביעות של מפ"ם ואת תשובותיו של אשכול. למעשה השיב אשכול בחיוב, מלא או חלקי, על 24 מהתביעות. במקרה אחד (פירוז המזרח התיכון) דחה את התביעה אך הבטיח חופש הצבעה למפ"ם. הסירוב הברור היה רק בנוגע לערביי ישראל – דחייה מוחלטת של ההצעה להרחבת איחוד המשפחות "תוך יחס יותר ליברלי" והקמת ועדה לדיון בדרישת מפ"ם ל"הבטחת תנאי מגורים הוגנים לפועלים ערבים בערים ובמושבות". הפעם לא דרשה מפ"ם את שינוי הממשל הצבאי משום שהסתפקה בכך שאשכול כבר הבטיח לה חופש הצבעה ומשום שאשכול כבר נקט בקו של הקלת הממשל בראשית כהונתו כראש הממשלה.⁷³⁹

⁷³⁷ התייעצות עם אנשי אחדות העבודה בדבר הצטרפותה של מפ"ם לממשלה, 4 בפברואר 1964, שעה 12:00, אי"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים. בישיבה השתתפו אשכול, ספיר, ברקת, גוברין, ברייהודה, אלון, גלילי וזאב צור.

⁷³⁸ מו"מ בדבר הצטרפותה של מפ"ם לקואליציה הממשלתית, 4 בפברואר 1964, שעה 14:00, אי"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים. בפגישה השתתפו אשכול, גוברין, ברקת, גלילי, זאב צור, יערי, ארזי, חזן, ברזילי, בנטוב, אורי לוברני ושלמה אמיר.

⁷³⁹ תשובות ראש הממשלה להצעות מפ"ם במהלך המו"מ של הצטרפותה לקואליציה הממשלתית, 5 בפברואר 1964, ג"מ, 6/905/6.

ב-10 בפברואר שלח מאיר יערי לאשכול ובו דיווח לו כי הוועדה המדינית של מפ"ם החליטה כי אף שנעשתה התקדמות רבה בדיונים על הצטרפותה לממשלה יש צורך בתשובות מספקות של אשכול לגבי חמישה נושאים: הוספת 20 מיליון ל"י לתקציב 1964/65 לחיסול משכנות העוני; הגדלת תקציב הפיתוח של הכפר הערבי ב-10 מיליון ל"י בתקציב 1964/65; תשובה ברורה לדרישה לביטול הממשל הצבאי; הגדלת המענקים למשפחות מרובות ילדים ב-20 מיליון ל"י בתקציב 1964/65; תשובה מידית לשאלה איזה משרדי ממשלה יקבלו (אשכול רצה לדחות זאת לאחר שתושג הסכמה על כניסתם לממשלה).

אשכול ניסח טיוטה לתשובה בה סקר וסיכם את הפגישות הקודמות, דחה כל הדרישות הכספיות בטענה שאינו יכול לפתוח את הצעת התקציב, הסביר כי "מסגרת הממשל הצבאי תישאר קיימת תוך תקווה שהזמן יעשה את שלו ויבוא יום ולא נזדקק לאמצעים אלה" ודחה שוב את הדרישה לחשוף למפרע את התיקים הממשלתיים שייעד למפ"ם. לבסוף קבע "כי לאחר הפגישות המרובות והארוכות אשר קיימנו ולאחר שנמסרו לכם תשובות מפורטות בנושאים השונים, הן בעל פה והן בכתב, חייבת להסתיים תקופת הדיבורים וכי עליכם לשקול כעת ולהחליט על עמדתכם בעניין הצטרפותכם לממשלה".⁷⁴⁰

עוד בטרם שלח אשכול את תשובתו נפגש עם גלילי וגוברין לדון במצב – לקראת פגישה נוספת עם נציגי מפ"ם. בפגישה המוקדמת עם גלילי יצא המרצע מן השק – אשכול הודה כי אין לו אפשרות לתת למפ"ם שני תיקים אטרקטיביים התואמים את כוחה הפרלמנטרי (9 ח"כים) על חשבונן של המפלגות שיושבות כבר בממשלה. "לי אין יותר מאשר התיקים שהיו להם" אמר – כלומר הוא הציע לתת למפ"ם את תיק הפיתוח (שהוחזק בידי אלמוגי) ותיק הבריאות (שהוחזק בידי שפירא) אשר היו בידי מפ"ם בימי הממשלה התשיעית, 1961-1959. אשכול רמז כי גם אחדות העבודה תצטרך לתת את חלקה למען כניסתה של מפ"ם לממשלה. מכאן ואילך ניסה אשכול לשכנע את גלילי שאחדות העבודה תסכים להתקדם לעבר איחוד מלא או חלקי עם מפא"י – ללא כניסתה המידית של מפ"ם לממשלה. גלילי ביקש מאשכול לעשות עוד מאמצים להכניס את מפ"ם לממשלה ורמז כי למען שלמות הקואליציה ולנוכח איומי המפד"ל בגלל האנייה "שלום" עדיף להרחיב את הקואליציה.⁷⁴¹ אולם פגישה שקיים אשכול עם יערי וחזן לא הניבה פרות.⁷⁴²

הקשיים במו"מ עם מפ"ם באו לידי ביטוי בעיתונות.⁷⁴³ לפיכך נפגשו ראשי מפא"י ואחדות העבודה ב-18 בפברואר, לאחר פגישה מוקדמת של אשכול וטבנקין ב-17 בחודש.⁷⁴⁴ אשכול הסביר כי הסחבת במו"מ עם מפ"ם עלולה לעורר רוגז בשורות מפא"י ו"אני בטוח שבן-גוריון רוגז עלי בשל כך". אלון הסביר כי מקור הסחבת הוא בהתנגדות בקרב חלק ממשקי הקיבוץ הארצי – במיוחד המשקים הצעירים. אשכול ואלון הסכימו כי הפתרון לדרישות הכספיות של מפ"ם (לגבי משכנות העוני וכיוצא בזה) הוא

⁷⁴⁰ מאיר יערי אל אשכול, 10 בפברואר 1964; טיוטת מכתב תשובה מאשכול אל יערי ללא תאריך, אי"א, מגעים עם מפלגות.

⁷⁴¹ פגישת ראש הממשלה לוי אשכול עם ח"כ ישראל גלילי, 12 בפברואר 1964, אי"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים.

⁷⁴² ישעיהו בן-פורת, "התפייסות עם לבון הועלתה ע"י אשכול בפגישת שרי מפא"י, ידיעות אחרונות, 13 בפברואר 1964, עמ' 16, 1.

⁷⁴³ למשל: מ. מייזלס, "מוקשים בדרך ל'סוף המרוץ'", מעריב, 17 בפברואר 1964, עמ' 8.

⁷⁴⁴ לא השגתי את הפרוטוקול של הפגישה ב-17 בפברואר 1964. אשכול דרש מטבנקין שאם יעלה בידיהם להקים מערך משולש – יקימו מערך כפול (כך סיפר אשכול ב"שיחתו של ראש הממשלה עם אנשי אחדות העבודה לקראת צירופה של מפ"ם לממשלה", 18 בפברואר 1964, אי"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים).

אף הפעם עלה לדיון נושא המטבח הבלתי כשר באנייה "שלום". אשכול הסביר את פתרונו למשבר – למסור את העניין להנהלת "צים" (מתוך הנחה ש"צים" תסגור אותו). ברייהודה השיב לו כי "בכל מדינת ישראל לא תמצא שלושה אנשים אשר יגידו שאם העניין נמסר להכרעתה של צים זה אומר שלא הממשלה תגיד לצים מה להחליט". אמירתו של ברייהודה משקפת את התרבות הכלכלית-פוליטית בשנות השישים של המאה ה-20 שלפיה לממשלה ולשאר המגזר הציבורי הייתה השפעה מכרעת על המשק בכלל ועל חברות ממשלתיות בפרט.

גלילי סיכם את ההסדר המוצע עם מפ"ם והמפד"ל:

- (1) מפ"ם מצטרפת לממשלה ומקבלת שר בלי תיק [בנוסף לשני תיקים].
 - (2) משלימים עם העובדה שצים תסדיר את העניין של האנייה "שלום" ואם כך הכוונה היא שהמפד"ל יוכל לקבל את ההסדר אשר יוצע לגבי האנייה ואז הוא לא יוכל לדרוש יותר.
- כמו כן הוצע להקים ועדה בת שישה חברים, שניים מכל מפלגה. אשכול הציע כי בן-גוריון יהיה חבר בוועדה – אולי כדי לנטרל התנגדות עתידית שלו לאיחוד. גלילי הגיב: "יצאה בת קול ואמרה שבן-גוריון מתנגד לפשרה ב[אנייה] 'שלום'". ואשכול השיב: "אבל לו הוא היה בממשלה הוא היה עושה אותה מזמן. את העניין של 'מיהו יהודי' הכריע בן-גוריון לבדו על ידי כך שהוא קבע את רשימת המחליטים בעניין זה".⁷⁴⁵

נקודה זו לדעתי היא בעלת חשיבות רבה. משנוצר קרע עמוק בין בן-גוריון לבין אשכול האשים בן-גוריון את אשכול בשורה של האשמות. במקרים רבים היה אשכול יכול להשיב (ולעתים אף השיב) – כי הוא נוקט את אותם צעדים שנקט בן-גוריון כאשר הוא עמד בראש הממשלה והמפלגה.

בלילה דיווח אשכול למזכירות מפא"י על התנהלות המו"מ. הוא טען כי אף שהמו"מ החל בזכות מאמרו של בן-גוריון תהיה זו טעות לחשוב ש"אפשר להשתלט על אחדות העבודה, כי גם למפלגה זאת יש

⁷⁴⁵ שיחתו של ראש הממשלה עם אנשי אחדות העבודה לקראת צירופה של מפ"ם לממשלה, 18 בפברואר 1964, אי"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים. בפגישה השתתפו: אשכול, ברקת, נמיר, ברייהודה, אלון, גלילי וזאב צור. אמירתו של אשכול על בן-גוריון התייחסה למשבר "מיהו יהודי" ב-1958 כאשר בן-גוריון קבע רשימה של כחמישים רבנים ומלומדים שנשאלו לפי איזה עיקרון יש לרשום ילדים של אבות יהודים ואמהות לא-יהודיות – ההלכה או הצהרה בתום לב של ההורים.

נצר שיבחה את המאמץ של אשכול להגיע לאחדות. הוא קרא לעשות מאמץ רציני – אך לא היה מוכן לויתורים. ישראל גורי התקיף אותו על כך וטען כי אין מאמץ רציני ללא ויתורים לאחדות העבודה ולמפ"ם. קרגמן גרס כי יש מקום לויתורים למפ"ם רק אם היא תצטרף למערך ולא רק לממשלה. גולדה מאיר נאלצה לצאת מהשיבה והודיעה כי מצטרפת לדעתו של גורי ומצרפת את קולה להצעתו של אשכול. אלמוגי סיפר כי בעת שקיבל את תיק הפיתוח (שהיה קודם בידי מפ"ם) היו בו פעולות שגויות. הוא טען שתיק הפיתוח הוא חשוב וראוי שאחדות העבודה תשתתף במחיר כניסתה של מפ"ם לממשלה. עם זאת הוא הודיע על תמיכתו בהצעת אשכול. יהודית שמחוני תקפה את הויתור בנושא הבחירות האזוריות. היא טענה כי דווקא המערך הוא שיכול לשנות את שיטת הבחירות ולזכות ברוב בבחירות לכנסת לאחר מכן. נמיר הביע פסימיות רבה לגבי כל מהלך המו"מ עם – הן עם מפ"ם והן עם אחדות העבודה. עם זאת הוא קרא להמשיך במו"מ מסיבות טקטיות, כדי שלא להיראות כמי שמחבלים באחדות. בסיכום קרא ברקת לאשר את הצעתם של אשכול ונמיר להמשיך במו"מ וההצעה התקבלה ללא הצבעה.⁷⁴⁶

יומיים לאחר מכן נפגשו עשרה נציגי מפא"י, אחדות העבודה ומפ"ם. יש לציין כי רעיונו של אשכול לפיו ישתתף בן-גוריון במו"מ – לא עלה יפה. שוב דנו הצדדים בתנאיה של מפ"ם לכניסה לממשלה. ברזילי פנה לאשכול: "איננו חושדים בכך שאתה אינך רוצה לחסל, במידת יכולתך, את משכנות העוני"; ואשכול השיב: "יש פסוק האומר 'לא יחדל עני מקרב הארץ'". – פסוק המלמד משהו על גישתו החברתית של אשכול בעת שמילא תפקידים של שר אוצר וראש ממשלה.⁷⁴⁷ אשכול דחק ביעקב חזן שיגלה את עמדתו וזה השיב כי במצב הנוכחי לא ימליץ לוועדה המדינית של מפ"ם להיכנס לממשלה. אשכול טען כי הוא חש שהעלאה חוזרת ונשנית של אותם עניינים שנדונו כבר ואשר נעשתה לגביהם התקדמות ניכרת מעידה "שמשהו פתאום קרה" ושבעצם מפ"ם אינה רוצה להיכנס לממשלה. ארזי העלה אפשרות שמפ"ם תקבל את משרד התעשייה והמסחר שהפך כביכול לפניו בעקבות מינויו של ספיר לשר האוצר – אך נראה שהיה זה רק תכסיס ולא דרישה של ממש.⁷⁴⁸

בסיום הישיבה הועלו על הכתב תביעותיה של מפ"ם ותשובותיו של אשכול. מסמך זה היה קצר בהרבה מקודמו מ-5 בפברואר. הוא כלל שני עמודים ובו שש דרישות של מפ"ם: הפסקת מכירות מאדמות המדינה, חיסול משכנות העוני, פיתוח הכפר הערבי, הגדלת מענקים למשפחות מרובות ילדים; ביטול

⁷⁴⁶ ישיבת מזכירות מפא"י, 18 בפברואר 1964, אמ"ע, 2-24-1964-76.

⁷⁴⁷ על גישתם השלילית של ראשי מפא"י לתשלומי סעד ראו דורון 2007.

⁷⁴⁸ פגישה בין נציגי מפלגת פועלי ארץ-ישראל, אחדות העבודה פועלי ציון ומפלגת הפועלים המאוחדת, 20 בפברואר 1962, אי"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים. בפגישה השתתפו אשכול, ברקת, יוספטל, נצר, נמיר, אלון, גלילי, צור, חזן, ברזילי וארזי. בתחילת הישיבה הודיע חזן שיערי לא הגיע בגלל מחלה.

המגעים עם מפ"ם הסתיימו בסוף פברואר 1964 בעקבות החלטת מועצת מפ"ם שלא להיכנס למערך המשולש וזאת ברוב מכריע (301 מול 16 מתנגדים ו-55 נמנעים).⁷⁵⁰ בעקבות זאת היו שסברו שאחדות העבודה תלך בעקבות מפ"ם.⁷⁵¹

יומיים לאחר החלטת מפ"ם התכנס מרכז מפא"י לדון במצבו של "האיחוד העולמי" והעלייה לארץ.⁷⁵² אשכול רמז כי יש קשר בין שני הדברים – הגברת עליית הצעירים לבין איחוד מפלגות הפועלים – ולכן הוא הקדיש כל כך הרבה מזמנו בחודש שעבר למו"מ הבין-מפלגתי.⁷⁵³

6.ב.10: התמודדות מפלגתית עם בעיות עבודה במשק

באביב 1964, על רקע של עשר שנות גידול כלכלי ושיעור אבטלה נמוך נוצר גל של דרישות מתחרות להעלאת שכר מצד שורה של מגזרים במשק שלא הסתפקו בתוספת של 3% שהממשלה וההסתדרות הסכימו עליהם. פועלי מפעלי ים המלח דרשו וקיבלו מעבר לשבוע עבודה של 5 ימים (41 שעות), עובדי המכס הכריזו על שביתה, המורים, הרופאים, האחיות ועוד מגזרים דרשו העלאת שכר ואיימו בשביתות. לפי בקשתו של ספיר כינס אשכול את ישיבת "שרינו" לדון בנושא. בין כל הנוכחים היה מוסכם כי יש להתנגד בתוקף לדרישות העובדים. חילוקי דעות היו, האם לחוקק חוק בוררות חובה במשק, בגלל החשש מהתנגדות אחדות העבודה והוודאות שמפ"ם תתנגד לחוק זה. להערכת הכישלון במו"מ עם מפ"ם הקל על אשכול להוביל קו תקיף. הוא קרא להשתמש במוסדות מפא"י כלפי עובדים וחברי ועדים סוררים שהם חברי מפא"י וכמובן במוסדות ההסתדרות הכללית. הוא גם הציע להקים ועדה לחקיקת חוקים להגבלת השביתות. הוחלט להמשיך לדון בנושא בוועדה המרכזת של ההסתדרות.⁷⁵⁴ בסופו של דבר לא נחקק חוק בוררות חובה.

⁷⁴⁹ תשובות ראש הממשלה להצעות מפ"ם במהלך המו"מ על הצטרפותה לקואליציה הממשלתית, 20 בפברואר 1964, ג"מ, א/7221/1.

⁷⁵⁰ אורי יזהר, בין חזון לשלטון, יד טבנקין, תשס"ה, (להלן יזהר תשס"ה), עמ' 361-362. "מועצת מפ"ם: לא הושגו תנאים ולא נוצר בסיס להצטרפות לממשלה", על המשמר, 23 בפברואר 1964.

⁷⁵¹ מ. שמריהו, "מתיחות בין מפא"י ואחדות העבודה – אין סיכוי לשיחות על 'מערך זוגי'", מעריב, 24 בפברואר 1964, עמ' 1.

⁷⁵² המשך לכך היה נאומו של אשכול בפתחת הוועידה ה-8 של "האיחוד העולמי" ב-20 ביולי 1964, בו קבע כי הציונות הסוציאליסטית אינה צריכה להסתמך רק על קטטטרופות של העם היהודי אלא גם על כוח משיכה חיובי. לפיכך קרא להקמת 50 בתי ספר חדשים עבור הנוער היהודי בגולה. הוא טען גם כי יש התעוררות של הזהות היהודית בקרב יהודי ברית המועצות והדבר נותן תקווה לעתיד (טיוטה עם תיקונים בכתב ידו של אשכול לנאום בוועידת האיחוד העולמי, ג"מ, ג/6261/279.III). "לוי אשכול ראש ממשלת ישראל, ישראל והעם היהודי", דבר, 3 באוגוסט 1964.

⁷⁵³ ישיבת מרכז מפא"י, 25 בפברואר 1964, אמ"ע, 85-1964-23-2. אחריו נאם זאב חקלאי וזמן מה לאחר מכן, במהלך הישיבה, נפטר זאב חקלאי והישיבה נקטעה ללא קבלת החלטות. ישיבת המרכז הבאה התכנסה ב-22 במרס 1964 והיא לא דנה בעניינים אלה.

⁷⁵⁴ ישיבת "שרינו", 15 במרס 1964, ג"מ, א/7233/21. בישיבה השתתפו: אשכול, גולדה מאיר, ארן, אלמוגי, גוברין, יוסף, ספיר, בקר, ברקת, נצר, קרגמן, ארנון, קולק, און, הרינג, ישעיהו, א' אריאלי, י' שרון, שרי, וקמיר.

באפריל 1964 התכנסה מועצת ההסתדרות כדי לדון בחברת העובדים. את נאומו החל אשכול דווקא בניתוח המצב הבינלאומי במזרח התיכון ובאיומו של נאצר על ישראל (כינוס ועידת הפסגה הערבית ואזהרות מפני הפעלת המוביל הארצי). רק לאחר מכן פנה לנושאים הכלכליים – הגידול המבורך (בעיני אשכול) במשק הציבורי ובכללו משק חברת העובדים, הצורך להעמיד את המשק על רווח כלכלי, האפשרות שנוצרה להשתלבות מצומצמת ביותר בשוק האירופי, הצורך בשילוב של תעשייה וחקלאות במשק חברת העובדים ואף בתוך בתי הספר החקלאיים. אשכול הוסיף וטען כי כחלק מההיערכות לקליטת עולי מדינות הרווחה יש לאפשר להם להיקלט מחוץ לחקלאות, כי להערכתו הם לא ירצו לעסוק בה. כמו כן קרא אשכול להסתדרות לחזק את מערך ההדרכה שלה כדי לטפח מנהלים שיוכלו לעמוד בראש חברת העובדים.⁷⁵⁵

⁷⁵⁵ ישיבת הפתיחה של מועצת ההסתדרות, 26 באפריל 1964, אי"א, ר/הסתדרות.

6.g: הניסיון לפתור את בעיית פנחס לבון

1.g.6: "מכתב חולדה"

"עניין לבון" המשיך להטריד את אשכול. הוא חשש שמא אנשי "מן היסוד" יפרשו ממפא"י ויהפכו לגוף עצמאי משמעותי או יחברו אל מפלגת פועלים אחרת – אחדות העבודה או מפ"ם. במידה מסוימת, מאמצי של אשכול לאחד מפלגות אלה עם מפא"י באו להקדים תרופה למכה זאת של פילוג במפא"י ואיחוד מפלגות פועלים נגדה. אחד האמצעים האפשריים למנוע פילוג במפא"י היה לפייס את אנשי "מן היסוד" על ידי ביטול ההחלטה שהתקבלה בפברואר 1961 נגד פנחס לבון. נראה כי חלק משמעותי מצמרת מפא"י תמך בפיוס קבוצת "מן היסוד".⁷⁵⁶

בינואר 1964 נפגש אשכול עם בן-גוריון כדי לדון עמו בעניינו של לבון. באופן חריג להתנהלותו של אשכול הוא טרח לסכם את תוכן השיחה שלהם – מה שמעיד על רגישות הנושא בעיניו, וחששו פן בן-גוריון יעוות לאחר מכן את הדברים ביניהם. יום קודם נפגש בן-גוריון עם נתן רוטנשטרייך שניסה לשווא במשך שעותיים "להתפייס" [המירכאות במקור] עם פ.ל. [פנחס לבון]. אולם בן-גוריון ענה לרוטנשטרייך "סופית שני דברים: 1) לא אמצא בשום מחיצה עם איש התככים והמרמה, 2) הערעור שיש לי הוא לא נגד פ.ל. אלא נגד הממשלה והמפלגות בכנסת".⁷⁵⁷ בן-גוריון המשיך בקו זה בשיחתו עם אשכול שכתב: "אם נניח ולבון יתחיל לבוא לישיבות מזכירות המפלגה... הוא לא יהיה יחד אתו" ואשכול הביע את צערו על כך. אולם, מצד שני הבהיר בן-גוריון כי הוא לא יתערב בהחלטות המפלגה לגבי "סיום התקופה, שהוחלט עליה, שלבון איננו יכול לייצג את המפלגה בתנאים שנוצרו". בסיום רישום השיחה הדגיש אשכול כי "בן-גוריון לא אמר שלא יהיה יחד אתו [עם לבון] במפלגה" – כלומר בן-גוריון לא איים לפרוש ממפא"י אלא רק ממוסדות נבחרים כדוגמת המזכירות או הלשכה – אם וכאשר לבון ייבחר להיות חבר בהם.⁷⁵⁸

במקביל לפנייתו של רוטנשטרייך אל בן-גוריון פנה יהודה גוטהלף, עיתונאי ב"דבר" ומנאמניו של לבון אל אשכול, כדי שיאפשר ללבון לחזור לפעילות מלאה במפא"י.⁷⁵⁹ אשכול ענה לו:

איני מעלים או מסתיר דעתי שמוטב היה לסיים את תקופת העונש של לבון... אולם "במצב הדברים כיון ובמצבה של מפא"י כיום, על יחסי החברות השוררים בה, לא ניתן בידי איש אחד, ואפילו הוא ראש ממשלה – להביא לידי שינוי יסודי בעניין זה, אם לא יעשה הדבר בהסכמתו המפורשת – או לפחות הפסיבית – של ב.ג. [בן-גוריון]. מול הסכנה של קרע בין המפלגה לבין קבוצת לבון עומדת... סכנה גדולה יותר של קרע ופילוג חמורים ביותר... אם כי היה זמן

⁷⁵⁶ ישעיהו בן-פורת, "התפייסות עם לבון הועלתה ע"י אשכול בפגישת שרי מפא"י", *ידענות אחרונות*, 13 בפברואר 1964, עמ' 1, 16.

⁷⁵⁷ יומן בן-גוריון באינטרנט, 6 בינואר 1964.

⁷⁵⁸ רישום שיחה, 3 בינואר 1964, אי"א, פרשת לבון ב'3. הפגישה הוכרה ללא כל תיאור ביומן בן-גוריון באינטרנט, 6 בינואר 1964.

⁷⁵⁹ המכתב מ-3 בינואר 1964 לא הגיע לידיי.

בעקבות ידיעה שהופיעה ב"מעריב" בפברואר 1964⁷⁶¹ כי אשכול מתכוון להודיע בכנסת (בתגובה לדברי דיין)⁷⁶² כי לדעת הממשלה הפרשה מחוסלת, כתב אליו בן-גוריון מכתב תקיף ובו טען כי לממשלה אין סמכות לעשות זאת כי בקווי היסוד שלה לא הוזכרה הפרשה.⁷⁶³ פגישות שקיימו אשכול ובן-גוריון במרס 1964 לא הצליחו לגשר על הפער ביניהם בנושא "מן היסוד" ולבון.⁷⁶⁴ עבור אשכול השארת אנשי "מן היסוד" במפא"י הייתה גם מטרה בפני עצמה וגם אמצעי להשגת איחוד עם אחדות העבודה. הוא ביטא את מחויבותו הגדולה להשגת איחוד עם אחדות העבודה במרס 1964, בתשובה למכתבה של עורכת הדין בתיה אבן-שושן:⁷⁶⁵

אשר להערותיך ביחס לגישות של כמה חברים מרכזיים באחדות העבודה, אומר רק זאת: מאז חלף זמן ודברים וגישות נשתנו, יש לי הרגשה מבוססת כי ישנם חברים מרכזיים באחדות העבודה אשר רצונם להתקדם לקראת מערך משותף עמנו קיים וכנה. נראה לי עלינו למצות עמהם [כך!] עד תום, תוך תקופת זמן קצובה וקצרה את כל האפשרויות כדי להגיע למטרה זו. לא אשלה את עצמי כי הסיכויים לכך הם רבים, אולם גם אם כך הדבר יש לעשות מאמץ לסיים את המלאכה.⁷⁶⁶

עניינו של לבון עלה גם בשיחתם של נחום רז ואשכול במרס 1964. הראשון תבע מאשכול לנקוט בקו קשוח בהרבה נגד לבון על שהוא אינו פועל לפי הקו המפלגתי ומוציא עיתון משלו, אך אשכול דחה על הסף את הצעתו להעמיד את לבון למשפט חברים: "המזכירות לא מוסרת אותו [את לבון] למשפט או אותם [את אנשי "מן היסוד"] וזה לא מקרה. המזכירות עושה את החשבון שלה... משפט חברים לא בא בחשבון".

נושא נוסף שהעלה רז בשיחה היה פרישתו למעשה של בן-גוריון מחיי המפלגה. הוא תיאר מצב בו בן-גוריון מסרב להופיע בכל פורום מפלגתי – כולל חוג הצעירים שרז עמד בראשו.⁷⁶⁷ הוא קישר זאת

⁷⁶⁰ אשכול אל יהודה גוטהלף, 8 בינואר 1964, ג"מ, א/77231. עותק ממכתב זה הגיע לידי של בן-גוריון והוא לא גילה שהוא יודע את תוכנו (בר-זוהר 1977, ג, עמ' 1562).

⁷⁶¹ לא הצלחתי למצוא ידיעה זאת בעיתון.

⁷⁶² ראו לעיל סעיף ב, תת-סעיף 8.

⁷⁶³ בן-גוריון אל אשכול, 21 בפברואר 1964, אב"ג באינטרנט וכן בר-זוהר 1977, ג, עמ' 1562-1563, ג"מ, א/247070, אי"א, הפרשה, ב'1.

⁷⁶⁴ בר-זוהר 1977, ג, עמ' 1563.

⁷⁶⁵ בתיה אבן-שושן (רוזנשטיין) נולדה בפולין ב-1916 והייתה נשואה לחוקר תנועת העבודה צבי אבן-שושן.

⁷⁶⁶ אשכול אל בתיה אבן-שושן, 22 במרס 1964, אי"א, מפלגה יולי 1963-דצמבר 1964. זוהי תשובה למכתב ששלחה

אבן-שושן ב-12 במרס 1964 ואשר לא הגיע לידי.

⁷⁶⁷ יש לציין כי לאחר הדיון בכנסת בהצעות אי האימון בעקבות דברי דיין (ראו לעיל סעיף ב, תת-סעיף 8) הרבה בן-גוריון בהתייעצויות עם ראשי מפא"י דיין, פרס, אלמוגי, ברקת, סנטה יוספטל ונצר; אולם "מראש הממשלה מר ל. אשכול נמנע מלהשתתף בהתייעצויות משום שהוא מרותק למיטתו מחמת הצטננות" (מ. שמריהו, "ב.ג. עורך התייעצויות עם ראשי מפא"י", מעריב, 27 בפברואר 1964, עמ' 1).

באפריל 1964 נפגשו אשכול וגולדה מאיר עם הנהגת "מן היסוד" – למעט פנחס לבון. בדבריו קרא אשכול לאנשי "מן היסוד" שלא לפרוש ממפא"י ועם זאת הצדיק את פעולותיו בעבר,⁷⁶⁹ הודיע כי ההחלטה להדיח את לבון הייתה זמנית, וקרא למצוא פתרון שיאפשר ללבון לחזור לפעילות מבלי לגרום להרחקת בן-גוריון מהמפלגה. יונה יגול ענה לו כי יש לבטל לחלוטין את ההחלטה להדיח את לבון מתפקידו כמזכ"ל ההסתדרות. גולדה מאיר הבהירה כי לבון הוא חבר במפלגה ויכול להיבחר למוסדותיה. אם ירצה – ייבחר לוועידת מפא"י ויוכל לנאום. קרוב לוודאי שאז בן-גוריון יעזוב את האולם ויחזיר את פנקס החבר שלו – אך היא תישאר באולם. הפגישה הסתיימה ללא החלטה מוסכמת וברורה.⁷⁷⁰

באביב 1964, לצד הכנות קדחתניות לביקורו של אשכול בארצות הברית, ביקור רשמי ראשון של ראש ממשלת ישראל, ולאחריו ביקור בצרפת, נדרש אשכול להקדיש חלק משמעותי מזמנו גם לסוגיה מפלגתית – שאלת "מן היסוד" ופנחס לבון. לאחר חודשים ארוכים הכריע אשכול בסוגיה זאת. ב-1 במאי כתב אשכול אל נתן רוטנשטרייך ואל מנהיגים נוספים של "מן היסוד", אריאלי, ביטמן, כסה, לבון ועוז (הסדר של אלה נקבע לפי האל"ף בי"ת, בלי לתת את הבכורה ללבון אלא, כאמור, לרוטנשטרייך) מכתב שהיה אמור לספק חלק משמעותי מדרישותיהם. במכתבו (שכונה "מכתב חולדה" בגלל מקום התכנסות אנשי "מן היסוד") קבע אשכול לגבי הצעת ההחלטה שהגיש למרכז מפא"י ב-4 בפברואר 1961 כי "במסיבות הקיימות במדינה ובתנועה לא יוכל פנחס לבון לכהן בשם המפלגה כמזכיר כללי של ההסתדרות" הפכה בינתיים ל"היסטוריה וכי להחלטה זו אין היום עוד משמעות כלשהי". לפיכך "פתוחה האפשרות בפניכם ולפני החברים הקרובים לכם לחזור לפעילות סדירה בתוך מפא"י ומוסדותיה, כחברים שווי זכויות וחובות, נענים לתביעותיה ומוכנים לקבל על עצמם שליחויות מטעמה ובמרותה".⁷⁷¹

ראוי לציין כי אשכול כתב את "מכתב חולדה" כמי שמפרש את החלטת מרכז מפא"י מפברואר 1961 ולא בתוקף החלטה חדשה של המרכז אשר מבטלת את ההחלטה הקודמת. המכתב פנה אל המכותבים בלשון רבים. אולם, בעת שאשכול כתב את מכתבו לא הייתה כל מניעה מרוטנשטרייך, אריאלי, ביטמן, כסה ועוז לפעול במוסדות מפא"י. כסה אף שב ונבחר לכנסת החמישית מטעם מפא"י ב-1961 – למרות שהוא תואר בעיתונות בתור "האופוזיציונר מספר אחד במוסדות מפא"י מאז פרשת לבון".⁷⁷² ההחלטה מפברואר 1961 התייחסה אך ורק לאדם אחד – לבון. לפיכך לשון המכתב הייתה אמורה להיות לשון יחיד, והמכתב היה אמור להיות מופנה קודם כל אל לבון. אולם אשכול בחר לפנות בלשון רבים כדי

⁷⁶⁸ פגישת מר לוי אשכול עם נחום רוז, 31 במרס 1964, אי"א, הפרשה ב'1.

⁷⁶⁹ ראו לעיל פרק חמישי, סעיף א, תת-סעיף 6.

⁷⁷⁰ פגישתו של ראש הממשלה ושר הביטחון מר ל. אשכול עם אנשי "מן היסוד", 10 באפריל 1964, אי"א, פרשת לבון ב'3. בפגישה השתתפו אשכול, גולדה מאיר, נ' רוטנשטרייך, י' אריאלי, א' טל, י' כסה, י' יגול, ש' אבינרי, י' קולת, נ' גלרמן (קלרמן?), ד' חורן, ע' עוז, י' ביטמן, מ' הורביץ, ש' אולין ורענן ויץ.

⁷⁷¹ אשכול אל נתן רוטנשטרייך, יהושע אריאלי, ישראל ביטמן, יונה כסה, פנחס לבון ועמוס עוז, 1 במאי 1964, ארכיון התק"ם בחולדה, חטיבה 16, מיכל 42, תיק 11 (ארכיון אישי של ישראל ביטמן).

⁷⁷² ישעיהו בן-פורת, "האיש שנועד להיות ראש ממשלה", ידיעות אחרונות, מוסף 7 ימים, 7 ביוני 1963, עמ' 1.

773 תחושתם הראשונה של אנשי "מן היסוד" הייתה

שמחה על ניצחונם במערכה.⁷⁷⁴

2.ג.6: בעקבות "מכתב חולדה"

רק יומיים לאחר שנשלח המכתב פנה אשכול למזכירות מפא"י. הוא הסביר לנוכחים (בהם לא נכלל בן-גוריון) כי מאז נכנס לתפקיד ראש הממשלה ראה חובה לעצמו להביא לסיימה של "בעיה זאת" – הרחקתו של פנחס לבון. לכן הוא הרבה בשיחות על הנושא עם בן-גוריון ועם אנשי "מן היסוד". בכך הוא רמז כי הוא אינו מוכן לקבל וטו של בן-גוריון. הוא הדגיש כי ההחלטה מ-1961 נוסחה בכוונה באופן כזה שהיא לא חלה לצמיתות אלא הייתה יפה לשעתה בלבד; וכי המכתב החדש הוא בשמו שלו ו"על דעת מספר רב של חברים,⁷⁷⁵ בכללם חלק ניכר מחברי מזכירות המפלגה" אך "לא מטעם מוסד מפלגתי כלשהו". אשכול טען כי בזכות המכתב נמנעה בוודאות החלטה (שעמדה להתקבל) של חברי "מן היסוד" לפרוש ממפא"י. ברקת הציע למזכירות "לשום לפניה את הודעת ראש הממשלה". יהודית שמחוני התנגדה לכך ומסרה הודעה אישית שבה הביעה הסתייגות מהדרך בה פעלו אשכול "יחד עם מספר חברים" במכתב אל אנשי "מן היסוד", ולכן איננה יכולה להיות שותפה להחלטת המזכירות שמתעלמת מהצורך ב"בירור חופשי וחברי" בנושא. ברקת הגיב ש"אנחנו לא אישרנו דבר, לא פסלנו דבר, אנחנו רשמנו לפנינו את הודעתו של החבר אשכול".⁷⁷⁶

אף שאשכול שלח אל בן-גוריון משלחת שכללה את ישראל קרגמן, ישראל ישעיהו וטדי קולק שנועדה לשכנע את בן-גוריון שלא להתנגד למכתב חולדה,⁷⁷⁷ זעם בן-גוריון על מכתבו של אשכול ונמנע מלהשתתף בישיבת מזכירות מפא"י. לפיכך שיגר אליו אשכול מכתב בו ניסה שוב להסביר לו את צעוד כלפי אנשי "מן היסוד". אולם כל הסבריו של אשכול, הסברים שכללו טיעונים פורמליים (לשונה הזמנית של ההחלטה שהתקבלה ב-1961); אנושיים (הרצון לסלוח לחבר ותיק ובעל זכויות – לבון); וטיעונים תנועתיים (חשש מפרישת "מן היסוד" והצטרפותה אל "אחדות העבודה" – מה שהיה מביא, בבוא העת, לשיבתם לברית עם מפא"י, אם וכאשר היה יקום מערך בין מפא"י לבין אחדות העבודה)⁷⁷⁸ – נפלו על אוזניים ערלות. אשכול כתב אפילו אל פולה בן-גוריון, וביקש ממנה שתשפיע על בעלה כדי "להרגיעו" – אך לשווא.⁷⁷⁹ ומכאן ואילך הידרדרו היחסים בין אשכול לבן-גוריון, ובן-גוריון אף ביקש להפסיק

⁷⁷³ ישעיהו בן-פורת, "נאמני ב.ג. ותומכי אשכול נערכים להתמודדות, אשכול מצפה לרוב במזכירות מפא"י, ידיעות אחרונות, 3 במאי 1964, עמ' 1, 20. אריה צימוקי, "אשכול יסכים לכינוס המרכז לפני נסיעתו", שם, עמ' 1. "מי הסמיך אתכם לנהל מו"מ עם מודה? שאל ב.ג. במכתב לאשכול, בו שולל זכות הצמרת להעמיד המפלגה בפני עובדות גמורות", שם, עמ' 2. "סוף שבוע דרמטי במפא"י", שם, עמ' 3. "אשכול לקח על עצמו סיכון מחושב", רוב העיתונים משבחים את הצעד של ראש הממשלה", שם, עמ' 20.

⁷⁷⁴ ישעיהו בן-פורת, "היה זה בחולדה, בצל האילנות...", ידיעות אחרונות, 3 במאי 1964, עמ' 3.
⁷⁷⁵ לדברי בן-גוריון במכתב אל ברקת מ-29 באפריל 1964 מדובר בפנחס ספיר, גולדה מאיר וזלמן ארן (בר-זהר 1977, ג, עמ' 1565).

⁷⁷⁶ מתוך הפרוטוקול של ישיבת מזכירות מפא"י, 3 במאי 1964, אמ"ע, 77-1964-24-2.

⁷⁷⁷ בר-זהר 1977, ג, עמ' 1566-1567.

⁷⁷⁸ אשכול אל בן-גוריון, 6 במאי 1964, אצ"מ, S65/388, ג"מ, א/52/7224. וכן למפרום-צורף, עמ' 419-420.
⁷⁷⁹ בר-זהר 1977, עמ' 1568.

780 גם מכתב נוסף של

אשכול לבן-גוריון במאי 1964 לא שכנע את בן-גוריון.⁷⁸¹ אשכול, בן-גוריון וגולדה מאיר קיימו פגישה משולשת, אמנם באווירה טובה – אך בלי לדון בפרשה.⁷⁸²

אולם, מצד שני מכתבו של אשכול לא סיפק לגמרי את אנשי "מן היסוד" כי לא היה בו ביטול מוחלט של הדחתו של לבון. בנוסף לכך מכתבו של אשכול לבן-גוריון ומכתבו של אשכול לעמוס עוז,⁷⁸³ יצרו אצל חברי "מן היסוד" תחושה שאשכול חוזר בו ממכתב חולדה.⁷⁸⁴ נתן רוטנשטרייך פנה אל אשכול וביקש ממנו לכתוב "כי כל מה שנכתב באיגרת לחבריי ואני שריר וקיים" – ונענה למעשה בשלילה וגם בקביעה ש"יכול אתה לסמוך לגמרי עליי ועל אותה קבוצת החברים אתם קוימו כל השיחות בשבועות האחרונים.⁷⁸⁵ כמו כן היו להם שורה של תביעות לגבי אופייה של מפא"י והמדינה.⁷⁸⁶ הם נמנעו כעת מלפרוש ממפא"י, אך אשכול הטיל ספק ברצונם שלא לפרוש,⁷⁸⁷ ומאידך, בשיחה עם חבריו בקבוצת דגניה ב, הביע תקווה כי הזמן ירפא את הפצעים.⁷⁸⁸

ביטוי לאי שביעות רצונם של אנשי "מן היסוד" ממצבם במפלגה היה החלטתם ביוני 1964, בעת שאשכול שהה בארצות הברית, שלא להשתתף בוועידה העשירית של מפא"י (שהתכנסה בפברואר 1965). עם זאת תמך לבון בהקמת המערך והתנגד לדרישת בן-גוריון לשינוי שיטת הבחירות.⁷⁸⁹ בפרק הזמן בו שהה אשכול בישראל, בין ביקורו בארצות הברית לביקורו בצרפת, הוא ראה הכרח לכתוב אליהם כי מי שמתלונן כי מדירים אותו מפעילות מפלגתית ומונעים ממנו לתקן את המפלגה, שוגה כאשר הוא מדיר את עצמו מן המפלגה. הוא הזמין אותם לעלות בפניו כל טענות ענייניות על חיי המפלגה כדי שהוא יוכל לטפל בהן. הוא גם התלונן על שאנשי "מן היסוד" מדליפים לעיתונות את תוכן של השיחות הדיסקרטיות שהוא קיים אתם והביע תקווה שלא ידליפו גם את המכתב הזה.⁷⁹⁰ זאת לאחר שתוכן פגישתו עם אנשי "מן היסוד" ב-21 ביוני פורסם בעיתונות.⁷⁹¹

שבועיים לאחר מכן השיבו אנשי "מן היסוד" לאשכול כי "מהלך הבחירות לוועידת המפלגה אימת לצערנו את חששותינו. הבחירות לא קוימו על בסיס של חברות פעילה בסניפים וברור חופשי, אלא על בסיס גיוס מתנדבים למפא"י לפלגותיה... עדים היינו להתגודדות ולהתמודדות של פלגים ובני פלגים שלא אחדות

780 בן-גוריון אל חיים ישראלי, 5 במאי 1964, אב"ג באינטרנט וכן ב-*הארץ*, 1977, עמ' 1569.

781 אשכול אל בן-גוריון, 19 במאי 1964, ג"מ, א/52/7224.

782 אורי לוברני אל טדי קולק, 26 במאי 1964, ג"מ, א/7/7234. לוברני לא נכח בפגישה אלא שמע דיווחים מאשכול

ומבן-גוריון. הפגישה לא מוזכרת ביומנו של בן-גוריון.

783 אשכול אל עמוס עוז, 19 במאי 1964, ג"מ, א/54/7230 וכן *למפרום-צורף*, עמ' 421. במכתבו מתח אשכול על דברי עוז

בריאיון ל"ידיעות אחרונות" ב-8 במאי 1964 והגן על בן-גוריון, דיין ופרס.

784 *כפכפי*, 1998, עמ' 410.

785 רוטנשטרייך אל אשכול, 4 במאי 1964; אשכול אל רוטנשטרייך, 8 במאי 1964, אי"א, פרשת לבון ב'3. ראו גם

רוטנשטרייך אל אשכול, 17 במאי 1964, אצ"מ, S65/388.

786 *בר-אור תשנ"ז*, עמ' 485.

787 אשכול אל בן-גוריון, 19 במאי 1964, ג"מ, א/52/7224.

788 "אשכול על איגרתו ל'מן היסוד': 'צריך לתת לזמן לרפא את הפצעים'", *מעריב*, 14 ביולי 1964, עמ' 19.

789 אריה צימוקי, "לבון: תכנית ב.ג. היא תכנית יאוש", *ידיעות אחרונות*, 16 ביוני 1964. צימוקי דיווח כי אנשי "מן היסוד"

חלוקים ביניהם בשאלה האם לפרוש ממפא"י.

790 אשכול אל אבינרי, אריאלי, קולת ורוטנשטרייך, 23 ביוני 1964, אי"א, פרשת לבון ב'3. ראוי לציין שלבון לא נכלל בין

מכתבי המכתב הזה. ככל שעולה מבדיקתי בעיתונים "מעריב" ו"ידיעות אחרונות" – מכתב זה לא הודלף לעיתונות.

791 "מאז [מכתב] חולדה לא חל שינוי הרגיע אשכול את רוטנשטרייך", *ידיעות אחרונות*, 22 ביוני 1964, עמ' 20.

ראוי להוסיף כי הבחירות לוועידת מפא"י הבלטו להנהגת המפלגה שינויים בדפוסי הפעולה של חבריה. הדבר בא לידי ביטוי בישיבת מזכירות מפא"י בה דנו בהיערכות לקראת הבחירות. בישיבה התלונן ברקת כי יש תופעה של חברים ותיקים המצמצמים את מעורבותם במפלגה, אם בגלל בעיות שלהם, ואם בשל חוסר אכפתיות, וכתוצאה מכך הפסיקו לשלם דמי חבר באופן סדיר ולכן לא יוכלו להצביע.⁷⁹³ בסופו של דבר השתתפו בבחירות ב-28-29 ביוני לוועידת מפא"י כ-125,000 חברים, כלומר כשני שלישים מחברי המפלגה. אחוז השתתפות בסניפי ירושלים וחיפה הגיע ל-70% ובתל אביב ל-65%. במספר ערי פיתוח בדרום כמו באר שבע ואשקלון היה אחוז ההצבעה נמוך יותר.⁷⁹⁴ נתן ינאי מבקר את דרך הבחירות לוועידה כבלתי מייצגת כהלכה את חברי המפלגה וככל הנראה הוא צודק בביקורתו, אך העיוותים שהוא מפרט לא נקבעו במיוחד לקראת הוועידה העשירית.⁷⁹⁵ יתרה מזאת, הבחירות התקיימו כשמונה חודשים לפני כינוס הוועידה, לפני שנקבעו בבירור המחלוקות שהוכרעו בוועידה. כתוצאה מכך לא ניתן לדעת בוודאות את מי שירתו העיוותים הנ"ל. פעילותו של אשכול בנושא פנחס לבון לא הרגיעה את אנשי "מן היסוד" ואף גרמה לקרע הולך וגובר בין אשכול לבן-גוריון. לכאורה היה זה כישלון כפול, בבחינת מי שגם אכל דגים מסריחים וגם גורש מן העיר. אולם לא היה זה אך ורק כישלון. ראשית, אשכול השיג דחייה בפרישתם של אנשי "מן היסוד". שנית, אשכול הבהיר לאנשי אחדות העבודה כי אין הוא דוחף את אנשי "מן היסוד" לפרוש אלא מוכן להתאמץ כדי להשאיר אותם במפא"י. שתי נקודות אלה תרמו להצלחת המו"מ עם אחדות העבודה – הנושא העיקרי מבחינתו של אשכול.

6.3.ג: העלאת עצמות זאב ז'בוטינסקי

במקביל לעיסוקו של אשכול בפתרון שאלת פנחס לבון, נקט אשכול עמדה מנוגדת לגישתו של בן-גוריון בסוגיה אחרת – העלאת עצמותיו של ז'בוטינסקי בטקס ממלכתי. ז'בוטינסקי שידע כי הוא עתיד למות מחוץ לגבולות ארץ-ישראל ציווה כי כאשר תקום מדינה יהודית בארץ-ישראל היא תורה על קבורתו

⁷⁹² אבינרי, אריאלי, קולת ורוטנשטרייך אל אשכול, 9 ביולי 1964, אי"א, פרשת לבון ב'3.
⁷⁹³ ישיבת מזכירות מפא"י, 29 במאי 1964, אמ"ע, 2-24-1964-77. בישיבה בה לא השתתף אשכול, טען בן-ציון וייסמן כי מצד אחד הצטרפו למפא"י מאז תחילת 1964 1,800 צעירים ו-2,350 חברי מושבים, אך מצד שני בערים הגדולות תל אביב וחיפה בהן רק 40-45 מהחברים משלמים את מסייהם באופן מרוכז – יש בעיה בגביית המסים באופן אינדיבידואלי. בירושלים שהתבססה על מקומות עבודה ציבוריים גדולים הגיעה הגבייה המרוכזת ל-75%.
⁷⁹⁴ "היום הבחירות במפא"י", דבר, 28 ביוני 1964, עמ' 1-2. "השתתפות רבה בבחירות מפא"י", דבר, 29 ביוני 1964, עמ' 1-2.
⁷⁹⁵ "יותר משני שלישים מבעלי זכות הבחירה השתתפו בבחירות לוועידת מפא"י", דבר, 30 ביוני 1964, עמ' 1-2.
נתן ינאי, קרע בצמרת, תל אביב, 1969, עמ' 189-192. ינאי טוען כי מקומות יישוב קטנים נהגו מהעדפה בקביעת מספר הצירים לוועידה וכי מרבית חברי מפא"י הצביעו פעמיים: פעם אחת בסניף ופעם שנייה באיגוד המקצועי.

אשכול ביטל את התנגדותו רבת השנים של בן-גוריון למהלך זה על אף ויכוח מר עם חברי סיעת "חרות" בפברואר 1964 בנוגע לתוכנו של ספר ההגנה ולהפצתו בקרב משפחות חללי צה"ל.⁷⁹⁶ במרס 1964 דרש אשכול מבגין, באמצעות אורי לוברני, כי תבוא פנייה ישירה ממשפחת ז'בוטינסקי וכי "העניין לא יהפוך קרדום לחפור בו מהבחינה המפלגתית". בגין הסכים לשני תנאיו של אשכול והודיע כי יבריק לערי ז'בוטינסקי שנמצא אז באדיס אבבה.⁷⁹⁷ בעקבות זאת פנה ערי ז'בוטינסקי לראש הממשלה והממשלה אישרה את בקשתו.⁷⁹⁸ בפגישה נוספת של משלחת מטעם "חרות" עם אשכול שהתקיימה במאי ביקשו אנשי המשלחת כי אשכול ישתתף בוועדה הציבורי להעלאת עצמות ז'בוטינסקי וכן "כבוד צבאי מלא לז'בוטינסקי". בתגובה ביקש אשכול "הבנה למצבו הקשה בעניין השתתפות ממלכתית וצבאית מאחר שהחלטת הממשלה עם העלאת העצמות הייתה בגבולות מסוימים".⁷⁹⁹ בסופו של דבר בעת שהועלו עצמות ז'בוטינסקי מניו יורק שהה אשכול בביקור ממלכתי בצרפת. המטוס ובו ארונו של ז'בוטינסקי עצר לחניית ביניים בפריס ואשכול הגיע למטוס לחלוק כבוד לז'בוטינסקי. אשכול לא השתתף בטקס הממלכתי המלא שהתקיים בהר הרצל בירושלים ב-7 ביולי 1964, שלושה ימים לפני שובו לישראל.⁸⁰⁰

יואל שר שכיהן באותה עת כמזכיר הראשון בשגרירות ישראל בפריס, אישר לי כי אשכול ביקש לכלול בביקורו בצרפת נושאים שיחייבו את הארכת ביקורו שם, כדי שיימנע ממנו להשתתף בטקס בהר הרצל.⁸⁰¹

העלאת עצמות ז'בוטינסקי הייתה חלק מהשקפתו הכללית של אשכול שיש להרגיע את המתחים בחברה הישראלית ולהתגבר על מחלוקות ישנות. לימים נקט בצעדים נוספים באותו כיוון – הקמת רשות השידור וביטול מוחלט של הממשל הצבאי – אך דברים אלה הם מעבר לתחום הכרונולוגי של מחקר זה. שני הצעדים נועדו להביא לנורמליזציה של החיים בישראל ולכינון סדר יום חדש במקום סדר היום ששלט בימיו של בן-גוריון. צעדים אלה היוו המשך לדבריו של אשכול במושב השלישי של הוועידה התשיעית של מפא"י.⁸⁰²

⁷⁹⁶ הצעה לסדר היום: שליחת ספר תולדות ההגנה על ידי משרד הביטחון למשפחות ששכלו את בניהן במערכות ישראל, 18 בפברואר 1964, *דברי הכנסת*, 39, עמ' 1154-1157. הכנסת דחתה ברוב של 38 נגד 32 את ההצעה להעביר את הנושא לוועדה. יוסף חריף, "לוי אשכול יצא מכליו", *מעריב*, 20 בפברואר 1964, עמ' 2.

⁷⁹⁷ דו"ח שיחת אורי לוברני עם ח"כ מ' בגין ב-10 במרס 1964, ג"מ, ג/3598/6380.

⁷⁹⁸ דברי בגין אל ערי ז'בוטינסקי בתוך מברק 44 מלוברני אל דיבון, 10 במרס 1964. הודעה על החלטת הממשלה ב-16 במרס 1964, ג"מ, ג/3598/6380.

⁷⁹⁹ פרטיכל משיבת ההנהלה להעלאת עצמותיו של ז'בוטינסקי, 14 במאי 1964, מז"ז, ארכיון ערי ז'בוטינסקי, א-6/2/4.

⁸⁰⁰ בן-גוריון שהתנגד במשך שנים להעלאת עצמות ז'בוטינסקי הודיע מראש כי לא ישתתף בטקס ("ב.ג. לא ישתתף בהלווית ז'בוטינסקי", *ידיעות אחרונות*, 23 ביוני 1964, עמ' 1). לפי הדיווחים מצרפת אשכול התארח אצל הברון רוטשילד ("אשכול חזר שזוף מאהזות הברון רוטשילד", *ידיעות אחרונות*, 4 ביולי 1964, עמ' 1); נפגש עם עובדי השגרירות הישראלית בפריס (אדווין איתן, "אשכול: אם הערבים יהיו 20% מהאוכלוסייה נהפך לקפריסין", *ידיעות אחרונות*, 7 ביולי 1964, עמ' 1); ונפגש עם שר המדע הצרפתי גסטון פאלבסקי (אראל גינאי ואדווין איתן, "המדע הצרפתי מציע לנו 'נישואין'", *ידיעות אחרונות*, 8 ביולי 1964, עמ' 2).

⁸⁰¹ שיחה עם יואל שר, 29 באוקטובר 2007.

⁸⁰² ראו לעיל סעיף ב, תת-סעיף 2.

ד.6: המשך המו"מ עם אחדות העבודה ושאלת הבחירות האזוריות, יוני-ספטמבר 1964

1.7.6: בין אמריקה לצרפת

ביוני 1964 קיים אשכול ביקור רשמי בארצות הברית שארך עשרה ימים. כאמור לעיל אין בכוונתי במחקר זה להתמקד בפעילותו המדינית והביטחונית של אשכול בתקופת כהונתו כראש ממשלה אלא רק מנקודת מבט מפלגתית. אשכול הרבה להתייעץ עם שורה של אישים במהלך הכנותיו לביקור. חלק מאותם אישים היו חברי מפא"י – אך דיונים אלה לא היו במסגרת מפלגתית. רק לאחר מעשה דיווח אשכול למזכירות על הביקור כשהוא פותח במילים: "איך אומרים אצלנו – עכשיו אפשר כבר לגלות" – כלומר לא היה מקום לגלות למזכירות מפא"י לפני הביקור אלא רק לאחריו. בתום דבריו לא התקיים דיון על הנושא אלא רק הבעת תודה על ידי היושב-ראש שרגא נצר (בהיעדרו של ברקת).⁸⁰³ ימים אחדים לאחר מכן נפגשו לוי ומרים אשכול⁸⁰⁴ עם סיעת מפא"י בכנסת. היושב-ראש ישראל קרגמן בירך במילים חמות את אשכול על הצלחת הביקור ועל הרושם הרב שעשה הביקור על הציבור הישראלי: "יש תחושה עממית ממלכתית אמתית". אשכול סקר את הישגי הביקור והשיב לשאלות הנוכחים.⁸⁰⁵ באותה עת עמדה לעלות בכנסת הצעת מפ"ם להידוש זרם החינוך של ההסתדרות – "זרם העובדים". בפגישה בין אשכול, ארן, ברייהודה ואלון הציע ארן לאנשי אחדות העבודה להסתפק בהימנעות בהצבעה בכנסת. אלון טען כי בעניין שהוא "אל"ף-בי"ת של השקפת עולמנו" יש לאפשר לאחדות העבודה להצביע בעד ההצעה מתוך ביטחון שהיא תיפול בכנסת. ברייהודה טען כי הצעת מפ"ם נועדה קודם כל להביך את אחדות העבודה והציע לדחות את ההצבעה עד לשובו של אשכול מצרפת.⁸⁰⁶ הוא אף הציע להקים שלושה בתי ספר על יסודיים של זרם העובדים. ארן השיב כי יש כבר החלטה על הקמת בתי ספר מקצועיים (כנראה במסגרת רשת "עמל" ההסתדרותית), ו"אם בקר יגיד שהוא יכול להקים שלושה בתי ספר תיכוניים על-יסודיים [כך!] – נשתתף בזה". אשכול הסכים לעיקרון, ומשתתפי הישיבה דנו בחלוקת המימון.⁸⁰⁷

למרות הישגי הביקור בארצות הברית⁸⁰⁸ וההכנות לביקור בצרפת לא פסקו המאבקים הפנימיים במפא"י. ביטוי להם היה מאמרו של מ' מייזלס שהופיע ב"מעריב" ביוני.⁸⁰⁹ אשכול מיהר להגיב וכתב

⁸⁰³ ישיבת מזכירות מפא"י, 19 ביוני 1964, אמ"ע, 78-1964-24-9. וכן למפרום-צורף, עמ' 427-430.

⁸⁰⁴ לוי אשכול ומרים לבית זליקוביץ נשאו ב-3 במרס 1964.

⁸⁰⁵ אסיפת סיעה, 22 ביוני 1964, אי"א, הסיעה בכנסת. המסמך הוא תקציר בלבד והוא אינו כולל את תשובותיו של אשכול לשאלות המשתתפים בדיון.

⁸⁰⁶ בסופו של דבר לא העלו אנשי מפ"ם את ההצעה בכנסת באותה עת (דברי הכנסת, 40, עמ' ג-ד).

⁸⁰⁷ פגישה עם אנשי אחדות העבודה, 18 ביוני 1964, אי"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים.

⁸⁰⁸ דוגמא למאמר מלא תשובות הוא מאמרו של אליעזר וויצל (אלי ויזל), "איך אתה מחזיק מעמד, מר אשכול?", ידיעות אחרונות, 4 ביוני 1964, עמ' 2.

⁸⁰⁹ מ. מייזלס, "ראש הממשלה יתייצב במערכה על כתר המנהיגות במפלגתו", מעריב, 23 ביוני 1964, עמ' 5, 10. מייזלס טען כי מקורביו של אשכול מדווחים כי הוא לא ישלים עם מצב בו הוא ראש מדינה ובן-גוריון הוא ראש המפלגה שמעורר משברים חדשות לבקרים ולכן יצא אשכול למערכה על הנהגת המפלגה ובעד הקמת המערך עם שובו מצרפת. לפי הידיעה קמה במפא"י קואליציה בין הגוש, סניף חיפה, "צעירי מפא"י", חלקים מתנועת המושבים ואיחוד הקבוצות והקיבוצים ובן-גוריון נגד אשכול, הטרויקה (מאיר, ספיר וארן) ואבן. מטרת הקואליציה היא לכבוש את ועידת מפא"י ולהכתיר מחדש את בן-גוריון לראש המפלגה.

אשכול הבין כי לנוכח הטיעונים בעיתונות עליו להשיב מלחמה ומיהר לפרסם את מאמרו "המפלגה ושליחותה" ב"דבר" ערב נסיעתו לצרפת. הוא טען כי מבחינה מספרית הוא מרוצה מגודלה של המפלגה – 180,000 חברים. אולם ההצעה שהעלה בוועידה התשיעית של מפא"י באוקטובר 1963 להכשיר קאדר חדש של הנהגה, הצעה שהתקבלה על ידי המפלגה – עדיין לא קרמה עור וגידים. הוא קרא להשתמש במוסד שכבר קיים בידי המפלגה – בית ברל. כמו כן קרא אשכול להיערכות לעלייה ולקליטה של יהדות ארצות הרווחה על ידי פעילות של הנוער, בדומה לחיל השלום האמריקני. הוא גם קרא לדרכים חדשות במשק העובדים שישלבו יעילות וחלוציות כאחד.⁸¹¹

אשכול לא הזכיר במפורש מחלוקות פנימיות במפלגה. הוא רק רמז לאפשרות זו בקשר להכנות לוועידה העשירית כי "יריבינו, הבוחשים עתה בחישות זדון ומבקשים לתקוע תריז בין חברים במפלגה, אינם מכירים אותנו" – בלי להסביר במפורש מי הם "יריבינו". אך בהמשך דבריו גינה את אלה המקימים "ביטאון נפרד" – אנשי "מן היסוד". בנוסף לכך הביע אשכול תקווה כי המאמץ להתאחד עם אחדות העבודה יעלה יפה.⁸¹²

1964: פירוק מוקשים במו"מ, קיץ 1964

ביולי 1964, לאחר שאשכול השלים אשכול את ביקורו בצרפת, יכול היה להתפנות יותר למו"מ עם אחדות העבודה. מיד לאחר שובו מצרפת התכנסו ראשי מפא"י ואחדות העבודה לפגישה נוספת. תחילה דיווחו ספיר ונמיר על פעולתה של ועדת משנה כלכלית בה נכללו פנחס ספיר, מרדכי נמיר, גולדה מאיר, משה דיין, זאב צור, יהושע וושצ'ינה ויצחק בן-אהרון. בעקבות זאת התעורר ויכוח מעמיק על המדיניות הקרקעית. אנשי אחדות העבודה יצגו השקפה סוציאליסטית שחייבה את ריכוז אמצעי היצור בכלל והקרקעות בפרט בידי החברה. אנשי מפא"י לא היו רחוקים מהם באופן עקרוני אך נבדלו מהם בעצמת הדרישה ובקביעת האמצעים. אנשי אחדות העבודה העדיפו את ריכוז הקרקעות באמצעות הקרן הקיימת בטענה שהיא תקפיד יותר שלא לספסר בקרקעות ואילו אנשי מפא"י העדיפו בעלות ישירה של המדינה (כנראה באמצעות מנהל מקרקעי ישראל). נוסף לכך ביקשו אנשי אחדות העבודה לאפשר למדינה זכות בר-מצר⁸¹³ לרכישת קרקעות ממוכרים בשוק הפרטי – לפי תעריף שייקבע על ידי שמאים (ולא לפי מחירי השוק החופשי). על כך הגיב אשכול שאם אכן יינקט צעד זה – עדיף שהוא יתבצע על ידי הקרן הקיימת ולא על ידי המדינה במישרין. אנשי מפא"י אחרים הביעו חשש שמא מתן זכות בר-מצר למדינה כמוה כהחרמת קרקעות. נציגי שתי המפלגות שללו את הגישה הליברלית הרואה בקרקע מוצר ככל

⁸¹⁰ אשכול אל מערכת "מעריב", 23 ביוני 1964, אי"א, מפלגה יולי 63-דצמבר 64. יש לציין כי באותו התפרסמה ידיעה על רגיעה בין אשכול ובן-גוריון לאחר פגישה בין אשכול, בן-גוריון, אבן, גולדה מאיר והנשיא שזר ("שוב השתרה הפוגה במפא"י", מעריב, 23 ביוני 1964, עמ' 1).

⁸¹¹ שינוי הגישה לקליטת העלייה, במיוחד העלייה מארצות הרווחה, הביא את אשכול להקים ב-1968 את משרד הקליטה ולהעביר אליו את תחום הקליטה מרשותה של הסוכנות היהודית. אולם נושא זה חורג מעבודת המחקר שלי.

⁸¹² "המפלגה ושליחותה" מאת לוי אשכול, אי"א, מפלגה, יולי 63-דצמבר 64.

⁸¹³ זכות קדימה לרכש קרקע העומדת למכירה הנשמרת לבעל חלקת הקרקע הסמוכה.

הסוגיה השנייה שעלתה לדין הייתה שאלת הפער בהכנסות בין עניים לעשירים. אנשי אחדות העבודה ביקשו לצמצם אותו על ידי מגוון אמצעים: העלאת מס הכנסה והפחתת מס קנייה על מוצרי יסוד וכן העלאת שכר. אשכול הביע חשש שהטלת עול נוסף על שכבות הביניים יקשה עוד יותר על התעשייה האלקטרונית לגייס מהנדסים ובעלי מקצוע. כמו כן העלאת השכר לעובדי כפיים תגרור דרישות שכר נוספות מהמורים והמהנדסים. היא גם תפגע בענף הפרדסנות (העתיר בעבודת כפיים) שנאלץ להתמודד עם הקמת השוק המשותף – עקב היתרון לפרדסנים בשוק המשותף ואף לפרדסנים בספרד ובאלג'יריה (למרות ההסכם המסחרי שנחתם בין השוק המשותף לישראל באפריל 1964).

עם זאת אשכול לא שלל עקרונית את הצורך בצמצום הפערים החברתיים והציע להקים "ועדה רצינית וכבדה". בקר הוסיף כי כבר עתה קיימת תופעה של אקדמאים ישראלים שירדו לחו"ל והכבדת העול על האקדמאים בישראל עלולה להגביר את התופעה. נתן אלמוזלינו דרש להעלות את שכר הפועלים הפשוטים בחקלאות וגם לשמור על ההפרשות בין מגזרי העובדים. זאב צור טען כי גדל הקיטוב בחברה הישראלית והעלה על נס את מס הירושה ה"קטלני" ודרגת מס הכנסה של 90% שהנהיג הלייבור בבריטניה. נמיר השיב לו כי צעדים אלה הביאו לכישלון הלייבור בבחירות (ב-1951). ספיר הוסיף כי בנוסף לחוקים הקיימים למיסוי על בעלי הון (הכנסה, שבח מקרקעין, חברות) נשקל להוסיף גם מס הון. חילוקי דעות נוספים היו על השקעות חברת העובדים – אנשי אחדות העבודה התנגדו לשותפות עם הון פרטי שבהן ההסתדרות אינה נהנית מרוב. לסיכום הישיבה פרס אשכול את ה"אני מאמין" שלו: "מאמץ להגברת משק העובדים... האידאל שלי הוא משק שיתופי עצמאי פועלי, [ו]אם זה לא ניתן אז [לעשות] כל מאמץ למשק קואופרטיבי. אני חושב שחצי-חצי עם הון פרטי זה הישג גדול בימינו כאשר אין לנו ידע ואנחנו זקוקים לקפיטל ויש בעולם יהודים עם ידע, והתעשייה משתנה ונעשית יותר ויותר בנויה על ידע". אך עם כל תמיכתו במשק ההסתדרותי התנגד אשכול לכתוב במצע המשותף כי המשק ההסתדרותי יועדף על פני המשק הפרטי "מפני שאם נגיד את זה במפורש שום איש לא ירצה לעשות כאן משהו". את הדין בעניינים אחרים הציע אשכול להעביר לוועדה.⁸¹⁴

⁸¹⁴ המערך החדש בתנועת הפועלים – שיחה בין נציגי מפא"י לנציגי אחדות העבודה, 13 ביולי 1964, אי"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים. בדיון השתתפו אשכול, בקר, ברקת, משה דיין, סנטה יוספטל, ספיר, נמיר, נצר, אלון, אלמוזלינו, ארם, ברייהודה, גלילי, וושצ'ינה, טבנקין וזאב צור. אישים אלו השתתפו גם בדיון שהתקיים למחרת, ב-14 ביולי 1964. ההתמקדות בבעיות שכר ומיסוי בשיחות מצאה את ביטוייה במאמרו של אריה צימוקי, "פקיד ופקידה 'נחקרו' בעת דיוני המערך", ידיעות אחרונות, 14 ביולי 1964, עמ' 20. לא מצאתי בעיתונים "מעריב" ו"ידיעות אחרונות" באותם ימים כל התייחסות לנושא הבחירות האזוריות.

בפגישה לא נדונה שאלת שינוי שיטת הבחירות, כי "היה ברור לחברינו, כי לגבי אחדות העבודה שיטת הבחירות הקיימת היא תנאי בני ג' ובני ראובן. לא נכנסנו לברור בשאלה זו", דווח למזכירות מפא"י.⁸¹⁵ למחרת המשיכו בדיונים. הנושא הראשון בו דנו היה השיכון. אנשי אחדות העבודה דרשו פעולה להפחתת משכנות העוני ולהגדלת השיכון בהתיישבות. הם הציעו לבטל את המס על המלט, ובמקומו להשית מס על דירות גדולות. אשכול הציע לדון בכך בוועדה. ספיר הציע את ההשקעות הגדולות שכבר קיימות בשיכון. שאלה נוספת שעלתה בצמוד לשאלת השיכון הייתה שאלת פיזור האוכלוסייה – אנשי אחדות העבודה דרשו להשתמש בהון הציבורי לשיכון בפריפריה בלבד. אשכול הביע חשש שמהלך זה ימנע דיור מפועלים בתל אביב, כי קבלנים פרטיים לא ייבנו דיור לפועלים בתל אביב. נמיר הזהיר כי אי בניית דיור לזוגות צעירים בתל אביב לא גורם להגירתם לנגב אלא לרמת גן. אשכול אמר שהוא מאמין כי בשמונה שנים תיפתרנה בעיות הדיור.

חילוקי דעות נשמעו גם בנושא הבוררות בסכסוכי עבודה. וושצ'ינה התנגד לכל בוררות ואילו בקר טען כי במקרים מסוימים יש מקום לבוררות. אשכול הוסיף כי בשירותים חיוניים (רופאים, מורים, "אל על") בהם אסור לשבות – יש לפנות לבוררות. טבנקין השיב כי יש מקום לבוררות מוסכמת ולא לבוררות חובה. אנשי אחדות העבודה טענו כי מפא"י מתנגדת לשיטת תוספת היוקר – אך ספיר ואשכול הכחישו זאת.⁸¹⁶

בישיבת מזכירות מפא"י ב-17 ביולי השתתף בן-גוריון לאחר שנעדר מישיבות רבות. נראה שהוא טרח להגיע משום שהישיבה כונסה במיוחד כדי לדון בהקמת המערך. בראשית הישיבה הקשה בן-גוריון בשאלה: "למה מתכוונים במילה 'מערך'. אם יהיה מערך – מה יהיה?" תשובתו המעורפלת של ברקת הייתה: "מה יהיה – נדע רק עם סיום השיחות... מערך במצב זה הוא ניסיון של הליכה משותפת עם אחדות העבודה בצורות שתהיינה אפשריות בתנאים נתונים". תשובה זו לא השביעה את רצונו של בן-גוריון.

אשכול שסקר את המו"מ עם אחדות העבודה הבהיר כי המונח 'מערך' פירושו המינימלי הוא רשימה משותפת של מפא"י ואחדות העבודה. הוא הסביר כי בנושא הקרקעות "אם אני מבין את הדופק של צמרת מפא"י" יש נטייה ללכת לקראת אחדות העבודה כדי למנוע ספרות. כמו כן סקר אשכול שורה של סוגיות כלכליות בהן דנו נציגי שתי המפלגות. בסיום סקירתו סיפר אשכול:

היה עניין שיטת הבחירות, ואני הייתי מעוניין שניגע בזה, ולא יכולתי לבוא ולהגיד שבעניין זה אינני יודע. אני אמרתי, שמפא"י יודעת שבשבילכם [עבור אחדות העבודה] זה תנאי, ומתוך ידיעה כזאת אנחנו ניגשים לעניינים. אז אם זה תנאי שמפא"י אינה רוצה לקבל זאת – אין לשבת אפילו שתי שעות, אבל יודעים שזה אצלכם תנאי ואנחנו [בכל זאת] יושבים אצלכם. אני רוצה להגיד [לחברי מזכירות מפא"י] שזו עכשיו הזדמנות גדולה לנו להגיד: רבותי, תדעו שנגמר העניין, כי זה תנאי. אם לא אומרים זאת ולא עושים זאת, אז יש טעם להמשיך ביתר

⁸¹⁵ ראשי פרקים לדו"ח למזכירות המפלגה על שיחות המערך – ירושלים, 13.7.1964, ג"מ, א/56/7230.
⁸¹⁶ דיון על המערך החדש בתנועת הפועלים, בין נציגי מפא"י לנציגי אחדות העבודה, 14 ביולי 1964, שעה 10:00; שיחות עם אחדות העבודה על המערך, 14 ביולי 1964, אחר הצהריים, אי"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים.

בהמשך הדיון שאל בן-גוריון מהן התביעות המינימליות של מפא"י ונענה על ידי אשכול: "כנסת, עיריות, הסתדרות עם סיעות משותפות". בן-גוריון הקשה: "גם הסתדרות?" ואשכול השיב בחיוב. בתגובה קבע בן-גוריון: "אם זו התביעה המינימלית – אני מסכים: רשימה אחת וסיעה אחת בהסתדרות, בעיריות ובכנסת".

ארן הציע לאשכול להציע לאחדות העבודה הצעה לשינוי שיטת הבחירות שתהיה פחות טובה ממה שבן-גוריון רוצה – אך טובה יותר מהמצב הקיים של בחירות יחסיות-ארציות-רשימתיות. א' ידלין הציע להקפיא את שאלת שינוי שיטת הבחירות לארבע שנים. הדיון הסתיים ללא קבלת החלטות אך מתוך הסכמה שוועדת המו"מ תמשיך בפעולה עם אחדות העבודה ותביא בפני המזכירות לאישור כל סיכום.⁸¹⁷ לאחר כשבוע שבו ונפגשו נציגי מפא"י ואחדות העבודה. בראשית השיחה ביקש אשכול לדון מעבר לנקודות המחלוקת בשאלה לאן מובילות השיחות – למועדון דיונים ("קלוב" בלשונו) או למערך זוגי. טבנקין השיב כי הוא רוצה באיחוד, אבל אם חלילה השיחות לא יובילו לאיחוד הוא מייחל – אזי שלא יובילו לריחוק בין המפלגות. טבנקין טען כי בן-גוריון הרבה לדרוש איחוד, אך עשה מדרישה זאת כלי התקפה על אחדות העבודה שהביא בסופו של דבר לריחוק בין המפלגות.

בנושאי דת ומדינה לא היו חילוקי דעות ברורים בין נציגי שתי המדינות, אם כי אנשי אחדות העבודה הדגישו קו קצת יותר נוקשה נגד דרישות המפלגות הדתיות. בנושא החינוך ביכה נציגי אחדות העבודה זאב צור את אבדנו של "זרם העובדים". אך מה שהוסכם היה חיזוק מקומה של ההסתדרות בחינוך העל יסודי ואלי גם בחינוך העל תיכוני. כמו כן סוכם שמערך יקים רשימה מאוחדת בבחירות לכנסת ויחייב את נציגיו למשמעת סיעתית.⁸¹⁸

למחרת העלה גלילי דרישה חדשה – שילוב אנשי "מן היסוד" ב"מערך החדש" (ביטוי שהוא תבע אז) – אם בתוך מפא"י ואם כחטיבה נפרדת במערך, לצדן של מפא"י ואחדות העבודה. אשכול נמנע מלהגיב במפורש על דרישה זאת והעלה דרישה משלו – החלת המערך גם על ההסתדרות (שבה היה לאחדות העבודה מעמד חזק יותר מאשר בכנסת⁸¹⁹) ולא רק על הכנסת. אלון הגיב: "אם אוזני לא הטעתה אותי אתה אמרתי [אמרת]... שאילו ידעת שאנו מוכנים ללכת גם להסתדרות – היית יכול ללכת לקראתנו בעניין הפרוגרמתי". ואשכול ענה: "עכשיו אני אמרתי את זאת".

⁸¹⁷ ישיבת מזכירות מפא"י, 17 ביולי 1964, אמ"ע, 78-24-1964-2.
⁸¹⁸ ישיבה בעניין המערך, 22 ביולי 1964 (בבוקר); המערך החדש בתנועת הפועלים, 22 ביולי 1964 (15:00); אי"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים. בישיבות אלה השתתפו אשכול, ארן, בקר, ברקת, דיין, יוספטל, נצר, נמיר, ארם, אלמוזלינו, אלון, ברייהודה, גלילי, וושצינה, טבנקין, בן-אהרון וצור.
⁸¹⁹ בבחירות לוועידה התשיעית של ההסתדרות ב-1959 הצביעו עבור אחדות העבודה 88,000 חברים שהיו כ-17% מהמצביעים (יזר תשס"ה, עמ' 280). לעומת זאת בבחירות לכנסת הרביעית ב-1959 הצביעו בעד אחדות העבודה 58,043 מצביעים שהיו 6% מהקולות; ובבחירות לכנסת החמישית ב-1961 66,170 שהיו 6.6% מקולות המצביעים (אתר הכנסת באינטרנט).

בשיחה עלו חילוקי דעות בשאלת שכר עובדי הייצור בהשוואה לעובדי השירותים. בסוף הדיון נקבעה ועדת ניסוח קטנה בת 2-4 חברים. נושא הבחירות האזוריות לא הועלה בשיחה זו.⁸²⁰

בעקבות הישיבה עם חברי אחדות העבודה נפגשו נציגי מפא"י לדיון פנים-מפלגתי נוסף. נמיר ואלמוגי טענו כי יש לקבוע ועדת שניים ולא ארבעה כי אז יהיה לאחדות העבודה נציג אחד – ישראל גלילי שתומך במערך. אם תקום ועדת ארבעה יתווסף אליו זאב צור שמתנגד למערך. ברקת טען כי אנשי אחדות העבודה "הניחו על השולחן מטען של פצצות. כאשר ישנה פצצה אחת – אפשר לפרק אותה, אבל לא מטען של פצצות". בין "הפצצות" מנה ברקת את ההתנגדות לבחירות האזוריות, הדרישה לשילוב "מן היסוד" במערך והמחיר שהעלו. ברקת סבר שלגבי בחירות אזוריות ייתכן שמפא"י תהיה מוכנה ללכת לקראת אחדות העבודה – אך לא לגבי שילוב "מן היסוד". דיין גרס ש"בדיעבד אנו יודעים שהגענו להסכם אתם שאין בחירות אזוריות, זה ברור לכולנו. אבל אם ירצו מאתנו תשובה אולטימטיבית בעניין הבחירות האזוריות לפני שיחליטו על [הסכם מערך שיכלול את] ההסתדרות – הם יכולים להעמיד אותנו במצב שנצטרך להביא זאת להכרעה". אשכול השיב: "זה [בחירות אזוריות] תלוי ועומד. הוא [גלילי] לא דורש זאת, אני החרפתי את עניין ההסתדרות".

לכל אנשי מפא"י צרמה העלאת נושא "מן היסוד" שכן באותו זמן חברי "מן היסוד" היו עדיין חברי מפא"י והם ראו זאת כהתערבות בעניין פנימי שלהם. הדרישה של אנשי אחדות העבודה להבטיח ש"מן היסוד" תהיה חלק מהמערך החדש (כחלק ממפא"י או כחלק מאחדות העבודה או כסיעה נפרדת) התפרשה בעיניהם כפרישת רשת ביטחון לאנשי אחדות העבודה אם וכאשר יחליטו לפרוש ממפא"י, ואולי אפילו כעידוד לפרישה, אם כי אשכול קבע: "אני מוכן לעשות כל מאמץ שיהיו במפא"י". דיין הגיב: "אני [לעומת זאת] מוכן להסתפק בכך, שאתה בפגישתך אתו [עם גלילי] תבהיר לו, שכל זמן שהם [מן היסוד] במפא"י – אתה מייצג אותם", ואשכול ענה "שמענו, שמענו" – כמי שאינו מעוניין להחריף את היחסים לא עם אחדות העבודה ולא עם "מן היסוד". נמיר שלל לחלוטין את האפשרות ש"מן היסוד" תהיה צלע שלישית במערך החדש. הוא היה מוכן להתפשר אתם בנושא ההסתדרות – רשימה אחת המתפצלת לשתי סיעות לאחר הבחירות הנכנסות לקואליציה בוועדה המרכזת. נמיר סיכם את הקווים האדומים של שני השותפים למו"מ: "הם יודעים שבלי ההסתדרות לא נלך, ואנו יודעים שעם בחירות אזוריות הם לא ילכו". גישה דומה הפגין נצר.

אשכול סיכם את הישיבה. הוא קרא למשתתפי המו"מ לקבוע עמדה מגובשת לפני ישיבת המזכירות והמרכז. הוא ניתח את דבריו של גלילי והגיע למסקנה שהוא עדיין לא יכול לדבר במפורש על ויתורי אחדות העבודה. לכן מבחינה תכסיסית עדיף שלא ללחוץ על אחדות העבודה בנושא ההסתדרות כדי שלא להגיע להתפוצצות. בנושא החינוך ניתן להגיע לפשרה. בנושא "מן היסוד" יש לעשות מאמץ להשאירם במפא"י, אך אם יצאו החוצה – אין לתת להם מעמד של סיעה בתוך המערך. ואם "יתפוצץ המערך [על זאת] – יתפוצץ". אם לאחר שיצאו ממפא"י ייכנסו לאחדות העבודה – ייכנסו, אנו לא נוכל להגיד שלא

⁸²⁰ ישיבה בעניין "המערך החדש", 23 ביולי 1964, א"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים. בפגישה השתתפו: אשכול, אלמוגי, בקר, ברקת, יוספטל, דיין, נמיר, נצר, טבנקין, אלון, בן-אהרון, גלילי, וושצ'ינה, צור וארם.

מניח שמדובר בצעד מחאה שלו כי אחרת הוא היה מסביר את יציאתו מהישיבה. כפי שנקבע ב-23 ביולי הוקמה ועדת שניים שכללה את אשכול וגלילי. במידה מסוימת ניתן לראות חוסר איזון בהרכב הוועדה: את מפא"י ייצג מנהיג המפלגה וראש הממשלה ואילו את אחדות העבודה ייצג מנהיג חשוב – אך לא ראש המפלגה. עם זאת יש לזכור שבאותה תקופה לא היה לאחדות העבודה מנהיג יחיד אלא קבוצת הנהגה שגלילי נמנה עליה.⁸²² לאחר שבועיים נפגש אשכול עם נמיר ובקר ודיווח להם על שתי פגישותיו עם גלילי. מדברי אשכול עלה כי עיקר המחלוקת עם אחדות העבודה היו בנוגע להסתדרות: הצורך במשמעת (ולא רק "חובת הידברות" כעמדת אחדות העבודה) הירדת מהוועדה המרכזת, דרך מועצות הפועלים עד לוועדי העובדים השונים; העלאת השכר ההתחלתי של עובדי החקלאות והייצור ותשלום תוספת יוקר. לזה נצמדו דרישות כלכליות נוספות כמו תקרה לרווחים, תקרה לריבית בהתיישבות והרחבת משק הפועלים. אשכול סיפר כי דחה באופן מוחלט את הדרישה לתקרה ברווחים ודרישה נוספת – ביטול חוק חינוך ממלכתי על ידי החייאת זרם העובדים. אשכול דחה את ניסונו של גלילי לדון ב"מן היסוד" כל עוד הקבוצה משתייכת למפא"י. ו"אם הם יוצאים את המפלגה [ממפא"י] – אין מה לדבר על כך שיבואו להגיד לנו שיופיעו כגוף שלישי [למעריך]... אם יצטרפו אליכם למפלגה [לאחדות העבודה] – זה עסקכם".

חששם של משתתפי השיחה היה שכשתקום רשימה משותפת למערך בהסתדרות היא עשויה אמנם להשיג רוב – בלי שמפא"י תהנה מרוב. ואז, אם אחדות העבודה לא תהווה חלק מסיעה אחת עם מפא"י – מפא"י תאבד את השליטה בהסתדרות, וההסתדרות תאבד את היציבות הפנימית שלה. כניסתה הצפויה של "חרות" להסתדרות באמצעות סיעת "תכלת לבן" חידדה את הסכנה הזאת. נמיר ביקש לנטרל את הסכנה על ידי התחייבות של אחדות העבודה שבמקרה כזה תשתלב בסיעה משותפת של המערך בהסתדרות. לגבי שיטת הבחירות הוסכם שלא משנים את שיטת הבחירות אלא בהסכמה הדדית – כלומר ויתור של מפא"י לאחדות העבודה.

נקודה מהותית נוספת שעלתה בשיחות הייתה משך זמן המערך. במאמרו של בן-אהרון בינואר 1963 כתב כי המערך צריך להתקיים עשר שנים. אולם עתה הציע גלילי כי המערך יתקיים ארבע שנים בלבד. אשכול מחה ודרש שהמערך יתקיים שמונה שנים. גלילי "לא אמר 'לא', אבל אמר 'נראה'". אשכול דיווח כי בפגישה השנייה גלילי סיפר לו כי כשדיווח לחבריו אחרי השיחה הראשונה שאלו אותו ברייזודה וחבריו על השיחה והוא אמר להם ש"אשכול לא התעלף". אשכול ניתח זאת והגיע למסקנה כי חלק מאנשי אחדות העבודה ציפו כי לנוכח הדרישות השונות יקום אשכול ויגיד "לא" ויגרום למשבר בשיחות, ואולי אפילו לביטולן. לפיכך "הסברתי [לגלילי] עוד פעם מדוע אני לא מתעלף. יש דברים

⁸²¹ התייעצות חברי מפלגת פועלי ארץ-ישראל בעניין "המערך החדש", 23 ביולי 1964, א"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים.

⁸²² בשנות החמישים הייתה לאחדות העבודה קבוצת הנהגה שהראשון בה היה יצחק טבנקין, השני בחשיבותו היה ישראל גלילי, וכמו כן נכללו בה יגאל אלון, יצחק בן-אהרון, ישראל ברייזודה ומשה כרמל (יזר תשס"ה, עמ' 174). בתקופה בה דן פרק זה ירדה השפעתו של טבנקין ואילו גלילי היה מעין "ראשון בין שווים".

עם כל הקשיים שעלו בשיחות סברו נמיר ואשכול כי "הליכה משותפת עם אחדות העבודה בבחירות להסתדרות זה יותר טוב מאשר הליכה נפרדת" (נמיר). "אולי זה פתח, תוך חמש שנים, לאיחודים יותר גדולים", ענה לו אשכול⁸²³ וחזה את מה שאכן התחולל בחמש השנים הבאות.

3.7.6: משבר עם בן-גוריון בשאלת הבחירות האזוריות

בפגישת אשכול עם נמיר ובקר העלה אשכול עניין נוסף: "אני מציע שנזדמן עם בן-גוריון בעניין זה, רק אינני יודע מתי". נמיר ובקר הסכימו ודנו בשאלה מי יפגש עם בן-גוריון. הם הסכימו כי יש להביא לפגישה את אלה שהמפלגה הטילה עליהם לעסוק בנושא ובכלל זה את נצר. משיחת השלושה ברור כי היו להם חששות גדולים מתגובתו של בן-גוריון להקמת המערך והם התלבטו מאוד לגבי הרכב המשלחת שתבוא לבשר זאת לבן-גוריון.⁸²⁴

שבוע לאחר מכן הגיעה משלחת של מנהיגי מפא"י: אשכול, נמיר, ברקת, בקר ונצר, לבשר לבן-גוריון על ההסכם להקמת המערך. בן-גוריון לא היה מרוצה מעצם הרעיון של מערך כי העדיף איחוד מלא. רק לאחר שהמשלחת יצאה הסתבר לבן-גוריון מקריאה בעיתון "מעריב" כי אחד התנאים למערך לו הסכימו ראשי מפא"י היה דחייה של שמונה שנים בניסיונות לשינוי שיטת הבחירות.⁸²⁵ הוא התקשר בזעם למזכיר המפלגה ברקת: "האם נכון הדבר? ולמה הסתיר אשכול דבר זה?" שאל. ברקת ביקש לברר, חזר לבן-גוריון והודיע לו כי לא יהיה שינוי בשיטת הבחירות למשך ארבע שנים ולא שמונה שנים.⁸²⁶ למחרת נפגשו נציגי מפא"י למו"מ עם אחדות העבודה – "ועדת ה-8". אשכול פרש בפניהם את הסיכום בעניין ההסתדרות אליו הגיעו הוא וגלילי – רשימה אחת המתפצלת לאחר הבחירות לשתי סיעות החייבות בהידברות. בכנסת – סיעה אחת. אשכול הציע לתמוך בסיכום. כמו כן סיפר אשכול על הפגישה עם בן-גוריון כשהוא מדגיש את דבריו על מלחמת תרבות.⁸²⁷ אשכול התעלם מההתנגדות שהביע בן-גוריון בדיווחו לוועדה. לדעתו, תחושתו של אשכול הייתה שבן-גוריון הוא פחות ופחות מחובר להוויה הממשית בישראל ותחושה זאת הביאה אותו לכך שנתן דיווח סלקטיבי מדברי בן-גוריון. אינני סבור כי הוא ביקש לרמות ביודעין את משתתפי הישיבה כי השתתפו בה אנשים נוספים (נמיר, ברקת, בקר ונצר) שנכחו בפגישה עם בן-גוריון. דיין שאל האם ההסכם עם אחדות העבודה יאפשר למפא"י – בהתאם למצע שלה –

⁸²³ פגישת מר ל. אשכול – ראש הממשלה ושר הביטחון עם ה"ה מ. נמיר וא. בקר, 7 באוגוסט 1964, אי"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים.

⁸²⁴ שם.

⁸²⁵ מ. שמריהו, "אשכול וגלילי הגיעו לסיכום חיובי", מעריב, 13 באוגוסט 1964, עמ' 1.

⁸²⁶ בר-זהר 1977, ג, עמ' 1570. יומן בן-גוריון באינטרנט, 13 באוגוסט 1964. יש לציין כי במאמרו של בן-גוריון "להבהרת העובדות", זכר, 1 בספטמבר 1964, הוא טען כי רק למחרת, בעת ישיבת מזכירות מפא"י, נודע לו שמפא"י מוותרת על בחירות אזוריות. לפי המאמר "גורל המערך ייחרץ היום בפגישת מפא"י בבית ב.ג." (ידיעות אחרונות, 13 באוגוסט 1964, עמ' 2) היה ברור כי נושא הבחירות האזוריות עומד על הפרק ועל מפא"י לבחור בין הקמת מערך לאפשרות לשנות את שיטת הבחירות.

⁸²⁷ קריאה ביומן בן-גוריון מראה כי בן-גוריון דיבר אמנם על מלחמת תרבות עם הדתיים – אך הוא דיבר גם על התנגדותו למערך שאינו איחוד מלא והוא סבר כי ניתן להגיע לכך על ידי משאל עם בקרב חברי אחדות העבודה (יומן בן-גוריון באינטרנט, 13 באוגוסט 1964).

בסיום הישיבה טענו נמיר וסנטה יוספטל כי רשימת המערך בהסתדרות תביא למפא"י יותר מושבים מאשר רשימה נפרדת. אשכול קבע כי הקו בישיבת המזכירות שנועדה להתכנס באותו יום צריך להיות "כי בעניין ההסתדרות ישנה איזו תזווה, עוד לא מספקת. דומני שאני לא אדבר בצורה יותר מדי אופטימית אם אגיד שצריך לקוות, ויש יסוד לקוות ויש סיכוי".⁸²⁹ – כאן אנו רואים דוגמא כיצד גוף מצומצם בן עשרה משתתפים מכתוב מראש את הקו של מזכירות המפלגה.

בישיבת מזכירות מפא"י שהתקיימה באותו יום דיווח אשכול על הסיכומים שלו עם גלילי. הוא סירב לחשוף מהם קווי המינימום והמקסימום שלו. בן-גוריון התנגד למהלך וסיפר כי יום קודם לכן אשכול סיפר לו על הסיכומים במו"מ אך "החסיר פרט אחד 'קטן'... התברר שהמפלגה מסתלקת מעניין שיטת הבחירות לארבע שנים". בן-גוריון התנגד לסיכום זה, והציע להעביר את כל האיחוד למשאל חברים במפא"י ובאחדות העבודה. מהצעתו השתמע שהמפלגה המאוחדת תוכל להחליט כרצונה על גישתה לגבי שינוי שיטת הבחירות.⁸³⁰ במהלך הישיבה נוכח בן-גוריון כי רוב חברי המזכירות תומכים בעמדתו של אשכול.⁸³¹

בעקבות כישלוננו של בן-גוריון לגייס לצדו את מזכירות מפא"י נגד הקמת המערך פנה לדעת הקהל על ידי פרסום מאמרים בעיתון "דבר" בספטמבר. במאמריו טען כי דגל תמיד באיחוד מלא של מפלגות, לא בהקמת מערך – ודאי לא מערך המתפצל לאחר הבחירות (להסתדרות) לשתי סיעות – "אונאת הציבור", לדבריו. במיוחד יצא קצפו על הוויתור על בחירות אזוריות מצדה של מפא"י. הוא טען שזה היה עיקרון יסודי של מפא"י, בניגוד למה שטען משה שרת.⁸³² מ. מייזלס דיווח ב"מעריב" כי לפחות עשרה מחברי המזכירות תומכים במערך ורק ארבעה הביעו התנגדות ברורה.⁸³³

⁸²⁸ יש לציין כי בדיווח הראשון על התנגדותו של בן-גוריון למערך המותנה באי שינוי שיטת הבחירות לא נכ. יומן בן-גוריון באינטרנט, 13 באוגוסט 1964. תב כי הוא רומה על ידי המשלחת שהגיעה אליו ב-13 באוגוסט (מ. שמריהו, "ב.ג. מסתייג מסיכום אשכול-גלילי", מעריב, 14 באוגוסט 1964, עמ' 1). רק מאוחר יותר התפרסם בשמו של בן-גוריון כי אשכול לא סיפר לו על ההתחייבות שלא לשנות את שיטת הבחירות (מ. מייזלס, "בן-גוריון מסתער על המערך", מעריב, 16 באוגוסט 1964, עמ' 2).

⁸²⁹ ישיבת ועדת ה-8 של מפלגת פועלי ארץ-ישראל לעניין "המערך", 14 באוגוסט 1964, אי"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים. בפגישה השתתפו חברי הצוות: אשכול, נצר, בקר, ברקת, אלמוגי, נמיר, יוספטל ודיין. כמו כן השתתפו ספיר וגולדה מאיר.

⁸³⁰ ישיבת מזכירות מפא"י, 14 באוגוסט 1964, אמ"ע, 2-24-1964-78.

⁸³¹ יומן בן-גוריון באינטרנט, 14 באוגוסט 1964. בן-גוריון התייחס כנראה לדבריהם של עקיבא גוברין, י' שפירא וא' ידלין שתמכו בסיכומים עם אחדות העבודה ואף מצאו לנכון להסתמך על ויתוריו של בן-גוריון ל"הפועל הצעיר" במאמציו להקים את מפא"י. ראוי להוסיף כי במקביל למאבקו המוצלח של אשכול למען המערך הוא ניהל באוגוסט מאבק נגד תשלום תוספת יוקר – למרות הסכם. המאבק הסתיים בפשרה בה נקבע תשלום תוספת יוקר של 3% במקום 5.5% למשך ארבעה חודשים (ישיבת מזכירות מפא"י, 3 באוגוסט 1964, אמ"ע, 2-24-1964-78, צבי קסלר, "הצעת הפשרה עשויה לשכנע את התעשיינים", ידיעות אחרונות, 17 באוגוסט 1964, עמ' 4).

⁸³² דוד בן-גוריון, "להבהרת העובדות", דבר, 1 בספטמבר 1964; "הבהרה נוספת", 4 בספטמבר 1964.

⁸³³ מ. מייזלס, "דעת הרוב במזכירות מפא"י: איחוד עדיף על מערך – אבל מערך עדיף על לא כלום", מעריב, 23 באוגוסט 1964, עמ' 2. בין התומכים היו גולדה מאיר, ספיר, נמיר, ברקת, קרגמן וחננך סרוקה. בין המתנגדים היו נצר ופרס. אני מניח ששני המתנגדים הנוספים היו בן-גוריון ואלמוגי.

המשבר בין בן-גוריון לאשכול הביא לכינוס מזכירות מפא"י בספטמבר. אשכול עבר באותם ימים ניתוח בעיניו ולכן לא השתתף בישיבת המזכירות אלא שלח אליה מכתב בו טען כי צוות המו"מ עם אחדות העבודה אינו רשאי להחליט במקום מוסדות המפלגה. הצוות ידווח למזכירות על התקדמות המו"מ, והוא יביא את ההסכם לאישור המזכירות והמרכז. (כאן הוא התעלם כמובן מיכולתו של הצוות להגיע לסיכומים עם אחדות העבודה ולהביא אותם למוסדות המפלגה בבחינת "כזה ראה וקדש"). הוא הסביר כי בדיונים הוברר כי עבור אחדות העבודה ההתנגדות לשינוי שיטת הבחירות היא תנאי בל יעבור, ולכן לא יושג הסכם ללא ויתור של מפא"י בנקודה זאת. כבר ב-17 ביולי 1964 בישיבת מזכירות מפא"י בה השתתף בן-גוריון הסביר אשכול את הצורך בויתור על שינוי שיטת הבחירות. אשכול הזכיר כי גם ב-14 באוגוסט וב-28 באוגוסט⁸³⁴ דנה מזכירות מפא"י בנושא.⁸³⁵ המזכיר ברקת הקריא את מכתבו של אשכול ולאחר מכן הציע לעבור לסדר היום. אריה בהיר (שלא היה חבר המזכירות) טען כי אף שאשכול התייחס במדויק למו"מ עם אחדות העבודה, יש לעשות מאמץ להגיע באופן לא פורמלי להחלטה המקובלת על כל הנהגת מפא"י עוד לפני כינוס מוסדות המפלגה וברקת הסכים עמו.⁸³⁶

4.7.6: שאלת ערביי ישראל במפא"י

אחד הנושאים המפלגתיים להם הקדיש אשכול מזמנו, לצד מאבקו למען המערך, היה יחסי מפא"י עם אזרחיה הערבים של ישראל. האחראי על הנושא מטעם המפלגה היה אבא חושי, בנוסף לכהונתו כראש עיריית חיפה וכאחד המנהיגים הראשיים של מפא"י בחיפה. בקיץ 1964 חש אבא חושי, כי מצבה של מפא"י ברחוב הערבי הולך ומדרדר, וכתב מכתב חריף, כנראה מכתב התפטרות מתפקידו המפלגתי,⁸³⁷ למזכיר המפלגה ברקת. בעקבות זאת התכנסו אשכול, ברקת וחושי לדון במצב. בפגישה סקר אבא חושי את המצב. הוא טען כי יש שיתוף פעולה טוב עם היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה, אך חסר שיתוף פעולה עם המחלקה הערבית של ההסתדרות – שמשאביה גדולים ממשאבי המפלגה. הוא התלונן על פעילותה של מפ"ם נגד הקמת מחנה צבאי בשטח 9 בגליל. חושי טען כי אם אכן רוצים לבנות שם בסיס צבאי – יש לעשות זאת בקצב נמרץ יותר. את עיקר ביקורתו הקדיש חושי לתחום הכספי. הוא התלונן על תקציב נמוך (380,000 ל"י לשנה) המאפשר לו רק תשלום משכורות לפעילים, ולא משאיר לו כסף לפעולות. הוא ביקר את הגישה לפיה לקראת בחירות מעבירה המפלגה סכומי כסף גדולים (שמממנים בסופו של דבר קניית זהב לפעילים) וממעטת להשקיע בשנים שבין מערכות הבחירות.

⁸³⁴ בדיון זה טען משה סורוקה כי יש הכרח להגיע למערך ממש בהסתדרות ואין לעכבו בגלל שאלת שינוי שיטת הבחירות כי זו שאלה בלתי מעשית לחלוטין בגלל היעדר רוב בכנסת. גם בבה אידלסון משה שרת, שאול אביגור וזלמן ארן התנגדו להתעקשות על שינוי שיטת הבחירות. יהודית שמחוני, יוסף אלמוגי ושמעון פרס התנגדו לכל ויתור בסוגיית שינוי שיטת הבחירות. סנטה יוספטל תמכה במערך בשל תקוותה כי לתנועה הקיבוצית תהיה יותר השפעה על המערך מאשר ההשפעה שיש לאיחוד הקבוצות והקיבוצים על מפא"י. בסיום הישיבה התקבלה "ברוב" הצעתו של ארן לעודד "את משלחת המפלגה להמשיך במשא ומתן [עם אחדות העבודה] בהתאם לקו שנקטה ולהביא את סיכומה למזכירות המפלגה". (ישיבת מזכירות מפא"י, 28 באוגוסט 1964, אמ"ע, 2-24-1964-78).

⁸³⁵ אשכול אל מזכירות מפא"י, 10 בספטמבר 1964, אי"א, ר/מפא"י I.

⁸³⁶ ישיבת מזכירות מפא"י, 11 בספטמבר 1964, אמ"ע, 2-24-1964-78.

⁸³⁷ המכתב לא הגיע לידיי.

אשכול הקשה על ברקת: "אתה ברקת הנך המפלגה. מדוע דווקא לזה אין כסף?" ברקת השיב כי למפלגה קשיים תקציביים, היא מממנת רק 25-30 שכירים וחסר לה תקציב לפעולות. ברקת חש בביקורת של אשכול על מצבה הכספי של מפא"י ועל סדר העדיפויות והוסיף: "עכשיו אנו הולכים ומסדירים את העניינים פחות או יותר, סרוקה נכנס לעניין זה". ייתכן שמשפט זה מרמז כי יושב-ראש קופת חולים הכללית משה סרוקה הסכים להעביר כסף מקופת החולים למפא"י.

אשכול קבע כי יש להקדיש לפעולות לפחות שלישי מהתקציב. הוא גם דרש מברקת לפעול במלוא המרץ לגיוס כספים: "צריך לזה תקציב. אם אין כסף – תחפש". הוא אף רמז לברקת מה עליו לעשות: "אם אין לך דבר אחר – ייסגר [כתב העת] "הפועל הצעיר", לא יצא ספר".

בפגישה עלו נושאים נוספים הקשורים לערביי ישראל. ביוני 1964 הוקם אש"ף בראשותו של אחמד שוקיירי, והוא נטל על עצמו את הנהגת העם הפלסטיני מהוועד הערבי העליון בראשותו של המופתי חג' אמין אל-חוסייני. לדברי חושי חלק מאנשי אש"ף, ביניהם אדם בשם דקלוש, פנו אליו והציעו "לעשות מאמץ להגיע להסדר". אולם מלבד משפט סתום זה לא נדון יותר הנושא בשיחה, ונראה שלא חושי ולא שאר המשתתפים ראו בו עניין רציני.

נושא נוסף שנדון לעומק היה המו"מ עם פליטים פלסטינים על רכישת הקרקעות הנטושות בישראל. משיחתם של חושי ואשכול הסתבר שנעשה מאמץ, בין השאר בתיווכו של הארכיבישוף היווני-קתולי ג'ורג' חכים לרכוש כמאה נכסים שונים. מה שהקשה על סיום העסקאות היו חילוקי דעות על המחיר. הפלסטינים דרשו פי שניים ממה שישראל הייתה מוכנה לשלם. מנהל לשכת ראש הממשלה אורי לוברני שהוזמן להשתתף בחלק מהשיחה העריך שניתן יהיה לסיים את הרכישה בהצלחה תמורת תוספת של 20%-25.⁸³⁸

⁸³⁸ פגישת רה"מ ושה"ב מר ל. אשכול עם ה"ה א. חושי ור. ברקת, 27 באוגוסט 1964, א"צ, 1356/1988/616. התעודה נפתחה לעיון הציבור על ידי ארכיון צה"ל. כמו כן דנו אשכול וחושי בהקמת המערך, בחירות אזוריות והשגת קרקע לאוניברסיטת חיפה.

6.ה: המשך המו"מ בצל הופעתה השלישית של "הפרשה" והתפטרותו של אשכול

6.ה.1: חידוש הפרשה

ביולי 1962 הטיל בן-גוריון, בעת כהונתו כשר הביטחון, על העיתונאי חגי אשד להכין דוח על פרשת לבון על כל הסתעפויותיה.⁸³⁹ הכנת דוח זה הפכה בהדרגה למעין חרב דמוקלס התלויה מעל לראשו של לוי אשכול. ביולי 1963 דווח בעיתונות כי בן-גוריון מתכונן לחדש את העיסוק בפרשה.⁸⁴⁰ לאחר מכן הכחיש מנהל לשכתו של אשכול אורי לוברני כי בן-גוריון פנה אל אשכול בנוגע לפרשה.⁸⁴¹ מאוחר יותר, בפגישה עם משלחת סטודנטים חברי מפא"י, טען בן-גוריון כי אין הוא מתעניין ב"פרשת לבון" ולא בלבון עצמו, אלא בבירור המשפטי שנעשה לאחר מכן. במילים אחרות: את בן-גוריון עניינה יותר "פרשת 1960" שהתחוללה בעת שכיחן כראש ממשלה מאשר "פרשת 1954" שהתחוללה בעת שישיב בשדה בוקר.⁸⁴²

סוגיית הפרשה עוררה או התלווה לבעיות נוספות להן נדרשו אשכול ומפא"י כמו התבטאותו של משה דיין על עסק הביש,⁸⁴³ והניסיון להגיע להסדר עם פנחס לבון ואנשי "מן היסוד".⁸⁴⁴ בפברואר 1964 קיים אשכול פגישה עם חברי מזכירות מפא"י בבאר שבע. עיקר המפגש הוקדש למצבה הכלכלי והתעסוקתי של באר שבע. חברי הסניף דרשו מאשכול לשפר את אפשרויות התעסוקה בעיר על ידי הבאת מפעלים ובית סוהר. אשכול לא הבטיח להם דבר חד-משמעי מלבד שיחה עם שר המשטרה בכור שיטריט.

שפריר⁸⁴⁵ שאל האם יעלו את "הפרשה" בוועידת מפא"י. אשכול השיב כמי שאינו חושש: "לדעתי לא. ב.ג. ידבר מה שירצה, כך אני מניח שיהיה. מדברים, מתאספים ויושבים על כך. יצביעו מה שיצביעו. ב.ג. פעם עשה טריק בעניין זה, אמרתי לו שאני רוצה לשמוע גם ממנו. המפלגה לא יכולה להרשות לעצמה שחבריה יופיעו כך בפני הציבור".

הרפז לא השתכנע ושאל אם תהיה על כך הצבעה. שוב ניסה אשכול להצניע את העניין: "אתה עושה מכל דבר סעיף. [ה]וועדה המתמדת תסגן דברים ותכנין [ותכין] הצעות [החלטה מוסכמות] לעניין". הרפז לא השתכנע, ושאל על מה תדון הוועידה. אשכול השיב כי "על כך יש הצעה לחוד [לאיחוד?]. ישנם כל ענייני מפא"י הפנימיים, כל מה שהמפלגה עשתה, המערך, הפרשה. שמעתי שהוא [בן-גוריון] לא רוצה לדבר אפילו על בחירות אזוריות. הוא ירצה לדבר, אז ידבר". בתגובה לשאלה נוספת של אביטל סיפר אשכול על הצעת פשרה של אבא חושי לפתור את "הפרשה" באמצעות חקיקה – ניסיון שנקטע באבו על

⁸³⁹ בן-גוריון אל חגי אשד, 30 ביולי 1962, בתוך: חגי אשד, *מי נתן את ההוראה*, ירושלים, 1979 (להלן: אשד 1979), עמ' 296.

⁸⁴⁰ מ. שמריהו, "עתה לאחר שידי אינן כבולות עוד בכהונה רשמית – בן-גוריון יחזור ל'פרשת לבון'", מעריב, 1 ביולי 1963, עמ' 1.

⁸⁴¹ "לא ידוע על פניית ב"ג לאשכול בקשר לפרשה", דבר, 8 ביולי 1963, עמ' 1.

⁸⁴² "ב.ג.: לא מעניין אותי לבון אלא רק הבירור", *ידיעות אחרונות*, 1 באוגוסט 1963, עמ' 1.

⁸⁴³ ראו לעיל סעיף א, תת-סעיף 8.

⁸⁴⁴ ראו לעיל סעיף ג.

⁸⁴⁵ כנראה דב שפריר שהוזכר לעיל בפרק ראשון, סעיף ב.

846 תוכן השיחה מראה כי שאלת הפרשה הכתה גלים בשורות מפא"י, וכי אשכול ניסה בתחילה לנקוט בטקטיקה של התעלמות ומזעור העניין.

ביוני 1964 נפגשו אשכול ובן-גוריון בבית הנשיא שזר, פגישה עליה דווח כי הרגיעה את האווירה ביניהם.⁸⁴⁷ בצאתם מהפגישה אמר אשכול לבן-גוריון כי לדעת שרת לבון לא נתן את ההוראה. בעקבות אמירה זו החליפו השניים מכתבים. בראשון טען בן-גוריון ההיפך. בשני השיב אשכול כי שרת אמר זאת שנים מספר קודם בנוכחות גולדה מאיר – אך חזר בו לאחר מכן.⁸⁴⁸

ב-22 באוקטובר 1964 הגיש בן-גוריון לשר המשפטים דב יוסף וליועץ המשפטי לממשלה משה בן-זאב את הדוח שהכין אשד בצירוף חוות דעת של המשפטים יצחק טוניק ואהרון חוטר-יישי.⁸⁴⁹ דוח זה הטיל את האחריות לעסק הביש על פנחס לבון. עם הגשת הדוח דרש בן-גוריון להקים ועדת חקירה משפטית. כבר למחרת, בישיבת מזכירות מפא"י, כאשר בן-גוריון הזכיר זאת הגיב אשכול: "בניגוד לרצון המפלגה!"⁸⁵⁰ – כלומר עצם ההתעסקות של בן-גוריון בפרשה, ובכלל זה הזמנת הדוח מאשד והגשתו לשר המשפטים וליועץ המשפטי לממשלה הייתה בניגוד לרצון המפלגה, שהצהירה בתעמולת הבחירות ב-1961 שיש לפרוש מן הפרשה.⁸⁵¹

בעקבות העלאת "הפרשה" פעם נוספת על ידי בן-גוריון כתב מאיר אביזוהר מאמר בעיתון "דבר"⁸⁵² בו קרא לחקור את הנושא. אשכול כתב לאביזוהר והזהירו כי פנייה לחקירה כזאת תוליד גל של פניות לחקור שורה של עניינים אחרים מן העבר והעיר: "האמן לי – יש פרשיות כאלה ויש תובעים לחקירתן". הוא אף דרש מאביזוהר כי ישתמש בכישרון הכתיבה שלו כדי לענות לטענות שהעלה גלילי בריאיון ב"מעריב" ב-23 באוקטובר.⁸⁵³

בהגשת הדוח של אשד פתח בן-גוריון בחזית נוספת נגד אשכול. לאחר שאשכול דחה את הצעתו המחודשת של בן-גוריון להקים ועדת חקירה, הטיל בן-גוריון את מלוא כובד משקלו הפוליטי נגד אשכול. אף שכוחו הפוליטי של בן-גוריון נפל מכוחו של אשכול עדיין הייתה לו אפשרות לגייס לצדו חלק משמעותי מהנהגת מפא"י. כתוצאה מכך לא עמד אשכול אך ורק מול "צעירי מפא"י", כפי שהיה בקיץ 1963. מולו התייצב עתה צירוף כוחות שכלל, בנוסף לצעירים את בן-גוריון, חלק גדול מ"הגוש"

⁸⁴⁶ פגישה עם חברי מזכירות מפא"י בבאר שבע, 9 בפברואר 1964, אי"א, מפלגה, יולי-63-דצמבר 64. בפגישה השתתפו אשכול, שפיר, מויאל, אביטל והרפז.

⁸⁴⁷ "שוב השתררה הפוגה במפא"י", מעריב, 23 ביוני 1964, עמ' 1.

⁸⁴⁸ בן-גוריון אל אשכול, 24 ביוני 1964, אי"א, הפרשה ב'1. אשכול אל בן-גוריון, 26 ביוני 1964, ג"מ, א/56/7230.

⁸⁴⁹ אליהו אגרס, "בן-גוריון הגיש התביעה לוועדת חקירה משפטית", דבר, 23 באוקטובר 1964, עמ' 1, 9.

⁸⁵⁰ ישיבת מזכירות מפא"י, 23 באוקטובר 1964, אמ"ע, 2-25-1964-79.

⁸⁵¹ ראוי לציין כי יום קודם דחתה הכנסת את הדרישה להקים ועדת חקירה לנושא ג'ול אמסטר שנחקר ב-1948 על ידי שירות המודיעין בפקודו של איסר בארי. אמסטר נכלא ועונה במשך עשרות ימים כדי שיפליל את אבא חושי בריגול למען הבריטים. עם זאת הורה אשכול להעניק לאמסטר פיצוי כספי בסך 30,000 ל"י ("הכנסת דחתה את התביעה להקים ועדה לחקירת פרשת יהודה אמסטר, אשכול: 'אפשר לערוך רק חקירה היסטורית'", דבר, 22 באוקטובר 1964, עמ' 1-2). יש להניח כי האופוזיציה העלתה את הנושא כתגובה להעלאת "הפרשה" על ידי בן-גוריון. תגובתו של אשכול לגבי חקירת פרשת אמסטר מזכירה את תגובתו ל"פרשה".

⁸⁵² לא הצלחתי למצוא את המאמר של אביזוהר.

⁸⁵³ טיוטא למכתב מאשכול אל מאיר אביזוהר, ללא תאריך, ג"מ, א/54/7230. בריאיון טען גלילי כי "מפלגת פועלי ארץ-ישראל כמות שהיא – תש כוחה!" ולכן היא זקוקה לאחדות העבודה. הוא הוסיף כי אם "מן היסוד" תפרוש ממפא"י היא תוכל להצטרף אל אחדות העבודה ותיכלל במערך (רפאל בשן, "ריאיון השבוע עם ישראל גלילי", מעריב, 23 באוקטובר 1964, עמ' 10).

לאחר חודשיים, בניסיון למנוע את פרסום הדוח, פנה אשכול אל סגן שר הביטחון פרס בשיחה טלפונית, ושאל אותו אם הוא נמנע מלפרסם אותו. פרס סיפר לאשכול כי שוחח עם אשד, וסיכם עמו שלא יפרסם את החומר. כמו כן סיפר פרס כי שוחח עם בן-גוריון "ומקווה שהזיז אותו מעמדתו" – כלומר שלא לפרסם את הדוח. נוסף לכך מסר אשכול לפרס כי לבון פנה אליו במכתב וביקש לראות את החומר – אך הוא לא ייעתר לבקשתו אלא אם כן החומר יפורסם בציבור. כלומר, היה בזאת איום סמוי שאם בכל זאת יפורסם החומר – יוכל לבון להגיב עליו ולתקוף את מתקיפיו. בתום שיחתו עם פרס פנה אשכול אל ראש לשכתו אורי לוברני, ודיווח לו על השיחה כדי שירשום אותה. לוברני רשם אותה לפי דיווחו של אשכול אך הקפיד להוסיף בדיווחו על דברי פרס את הביטוי "לדברי רה"מ".⁸⁵⁴ ייתכן שעשה זאת כי נכח בחדר בעת השיחה הטלפונית, ושמע רק את דברי אשכול.

בהמשך לשיחה הטלפונית שלח אשכול לפרס מכתב ובו הבהיר לו כי ה"חיבור על הפרשה שנעשה לפי הזמנת משרד הביטחון על ידי חגי אשד תמורת תשלום... הוא רכושה של המדינה לפי סעיף 18 לחוק זכויות יוצרים... מחוץ לעניין הצנזורה הצבאית".⁸⁵⁵

חודש לאחר מכן פנה אשכול במכתב נוסף ובעל היקף רחב יותר אל שר המשפטים יוסף:

בהמשך לשיחותינו אבקשך לשקוד על שמירתם של שני חוקים הנמצאים בתחום סמכותך שהנך ממונה על ביצועם. האחד הוא חוק לתיקון דיני העונשין (ביטחון המדינה) תשי"ז והשני חוק זכויות יוצרים.

כוונתי לאפשרות של פרסום ברבים של החומר על הפרשה. נראה לי כי עליך להודיע לכל מי שעלול לפרסם חומר זה שבשלושה תחומים הפרסום הוא אסור:

(א) פרסום חומר ביטחוני שנפסל על ידי הצנזורה.

(ב) פרסום פרטיכלים של הממשלה או ועדותיה...

(ג) פרסום סקירתו של חגי אשד שזכות היוצרים עליה שייכת למדינה...

אני גם מפנה תשומת לבך לסעיפים 8-9 מתקנון הממשלה, שאושר עוד בממשלה הראשונה בראשות הח' בן-גוריון... סעיפים אלה צריכים... מבחינה מוסרית וחברתית לחייב כל מי שהיה חבר ממשלה.⁸⁵⁶

סגנונו התקיף והפורמלי של אשכול מלמד אותנו כי באותה עת פחת האמון שלו בשר המשפטים יוסף והוא ביקש לחייב אותו בכל דרך משפטית ומוסרית לא לפרסם את חוות דעתו של אשד. הניסיון לבלום את פרסום הדוח של אשד נתקל במכשלה קשה בפברואר 1965, כאשר בן-גוריון הכתיב בטלפון לחיים

⁸⁵⁴ שיחה טלפונית בין רה"מ ל.ש. פרס, 20 בדצמבר 1964, ג"מ, א/7070/24. ראוי לציין כי לוברני תמך בבן-גוריון בעת הקרע בין אשכול לבן-גוריון (ריאיון עם אורי לוברני, 6 באוגוסט 2000).

⁸⁵⁵ אשכול אל פרס, 22 בדצמבר 1964, ג"מ, א/7230/56.
⁸⁵⁶ אשכול אל דב יוסף, 27 בינואר 1965, ג"מ, א/7230/56.

857 אף שספרו של אשד לא התפרסם

באותה עת במלואו פורסמו חלקים ממנו בעצם ימי הוועידה העשירית של מפא"י.⁸⁵⁸

בה בעת נערך אשכול לקרב משפטי אפשרי על הפרשה, ופנה אל מנהל לשכתו במשרד הביטחון חיים ישראלי במכתב בו דרש להשיג עבורו חמישה תיקים המכילים עשרות תעודות שונות (שאת חלקן הוא פירט במפורש) הנוגעות לפרשה.⁸⁵⁹ כמו כן פנה אשכול אל שר המשפטים יוסף ודרש ממנו להעביר לו מסמך שכתב היועץ המשפטי לממשלה אודות הפרשה.⁸⁶⁰

6.ה.2: המשך המו"מ עם אחדות העבודה ופרישת "מן היסוד"

ב-22 באוקטובר 1964 שבו נציגי מפא"י ואחדות העבודה ונפגשו. בפגישה הוברר שעדיין נותרו חילוקי דעות לגבי ההסתדרות ולגבי שינוי שיטת הבחירות. אשכול הציע שוב מנגנון הכרעה על ידי ותיקי המפלגות. הוא הסכים לשלושת הוותיקים (שניים ממפא"י ואחד מאחדות העבודה) יכריעו לא לפי רוב (שיטה שהייתה מקנה יתרון מוחלט למפא"י) אלא לפי תור (שיטה שהייתה מקנה לאחדות העבודה את היתרון בשליש מהמחלוקות). לגבי שינוי שיטת הבחירות התעורר ויכוח פנימי בקרב נציגי מפא"י. שרגא נצר הזכיר כי זהו נושא שמפא"י התחייבה לו במצע הבחירות שלה, ואשכול ענה כי היא התחייבה גם לאיחוד מפלגות הפועלים; ובכל מקרה ניתן יהיה לדון על כך בסוף הכנסת השישית – לקראת הבחירות לכנסת השביעית.⁸⁶¹ במילים אחרות, אליבא דאשכול, מותר למפא"י לדחות השגת יעד אחד – שינוי שיטת הבחירות (שלדעתי לא היה יעד ראלי ב-1964-1965) – תמורת השגת יעד שני: איחוד תנועת העבודה. בקר הביע חשש שחובת ההידברות בהסתדרות עלולה להביא את הנהגת ההסתדרות לידי שיתוק, ואשכול הדגיש כי לאף מפלגה לא תהיה זכות וטו וכי בסופו של דבר יגיעו להכרעה. ברקת ונצר הציעו לקבוע ועדת הכרעה קטנה (שלושה או חמישה חברים), אך הצעתם לא נענתה בחיוב.

⁸⁵⁷ בן-גוריון אל משה קשתי, 5 בפברואר 1965, אי"א, פרשת לבון ב'1. ז. יואלי, "ד. בן-גוריון יפרסם את הספר על ה'פרשה'", דבר, 9 בפברואר 1965, עמ' 1-2. רק לאחר עליית הליכוד לשלטון אושר לפרסם את הספר והוא יצא לאור ב-1979 (אשד 1979, עמ' 9). ראוי לציין שממשלת אשכול התנגדה גם לפרסום ספרו של איסר הראל "הבית ברחוב גריבלדי", כנראה כדי שלא לפגוע ביחסי ישראל-ארגנטינה (שיחה עם איסר הראל, אוקטובר 1996) וכי אשכול התנגד לפרסום ספרים של בן-גוריון ודיין על מבצע סיני כדי שלא לפגוע ביחסי ישראל-בריטניה (שיחתו של מר ל. אשכול ראש הממשלה ושר הביטחון עם מר א. לוריא שגריר ישראל באנגליה, 27 בדצמבר 1964, אי"א, ר/בריטניה). הידרדרות היחסים בין אשכול לבן-גוריון חייבה את אשכול לפנות אליו בעקיפין: דרך ארתור לוריא אל שמעון פרס וממנו אל בן-גוריון.

⁸⁵⁸ למשל: "פרקים מספרו של ח. אשד: מתי ניתנה ההוראה", דבר, 18 בפברואר 1965, עמ' 4.

⁸⁵⁹ אשכול אל חיים ישראלי, 31 בינואר 1965, ג"מ, א/56/7230.

⁸⁶⁰ אשכול אל דב יוסף, 31 בינואר 1965, ג"מ, א/56/7230.

⁸⁶¹ ישיבת ועדת ה-8, 22 באוקטובר 1964, אי"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים. בישיבה השתתפו אשכול, בקר, ברקת, דיין, יוספטל, נמיר, נצר, ספיר, אלון, אלמוזלינו, בן-אהרון, ברייהודה, וושצ'ינה וגלילי.

ב-23 באוקטובר, יום לאחר הגשת הדוח של אשד, דנה מזכירות מפא"י באווירה מתוחה ביותר⁸⁶² בנושא המערך. בין המשתתפים הפעם בישיבה היו בן-גוריון ושרת. בראשית דבריו הבהיר אשכול, בתגובה למאמר ב"דבר",⁸⁶³ כי לא יתפטר אם תחליט המפלגה בניגוד לדעתו בשאלת המערך. אשכול גייס את מיטב יכולתו המילולית כדי להצדיק את הקו שלו שני העניינים הבעייתיים – ההסתדרות ושיטת הבחירות. הוא רמז כי משום שאחדות עבודה ויתרה למפא"י בנושא מהותי: רשימה אחת בהסתדרות – על מפא"י לוותר בנושא מהותי עבור אחדות העבודה: שיטת הבחירות והיעדר כפיית הכרעה בהסתדרות. הוא קרא להבין ללבם של אנשי אחדות העבודה שלאחר 22 שנים (מאז ועידת כפר ויתקין ב-1942 בו נקבע למעשה הפילוג ולא מהפילוג הרשמי ב-1944) עוברים ממפלגה למפלגה, ונרתעים ממילים כמו "משמעת" ו"הכרעה". הוא רמז כי באופן בלתי רשמי יתכן ואנשי אחדות העבודה יהיו מוכנים למעין מוסד מברר משותף בן שלושה-חמישה חברים לפתור מחלוקות בהסתדרות – אך מוסד זה לא יוזכר בהסכם הרשמי. לבסוף ביקש כי המזכירות תקבל את ההחלטה הבאה: "המזכירות קובעת שהשיחות בין נציגי המפלגה לבין נציגי אחדות העבודה הפועלי ציון יוצרים את הבסיס למערך בין שתי המפלגות. המזכירות תמסור דין וחשבון על מהלך השיחות ותוצאותיהם למרכז המפלגה. המזכירות תביא למרכז המפלגה החלטה לשם סיום חיובי של המשא ומתן ולהקמת המערך בהקדם". לאחר מכן נאמו בן-גוריון ושרת, הראשון נגד הצעת אשכול והשני בעדה. לבסוף הוחלט להמשיך בדיון לאחר יומיים.⁸⁶⁴

ב-25 באוקטובר התכנסה מזכירות מפא"י להמשך הדיון. אשכול ביקש דחייה של שעה כי הוא ישב עם אנשי אחדות העבודה וניסה להגיע לסיכום – אף שפרסום הריאיון הנ"ל של גלילי ב"מעריב" יומיים קודם לקבל את האווירה.⁸⁶⁵ לאחר מספר דחיות הגיע אשכול לישיבה. לפני שפתח בדברים הקריא המזכיר ברקת מכתב מבן-גוריון נגד מה שהוא קרא "תכנית גלילי". בן-גוריון ייחס את התכנית לגלילי ולא לאשכול או לבן-אהרון משום שהיא מנעה ממפא"י כל ניסיון לשנות את שיטת הבחירות. כמו כן הקריא ברקת מכתבים מגולדה מאיר וסורוקה שנעדרו מהישיבה וביקשו לצרף את קולותיהם לתומכי המערך. אשכול הסביר כי הריאיון שקיים גלילי עם בשן הוא שהאריך את הדיון עם אנשי אחדות העבודה. הוא הביע צער על דברי גלילי בריאיון. "לעומת זאת שמחתי הבוקר... שעיתונו של גלילי [ל"מרחב"] חיפש לו דרך לטשטש את הרושם הבלתי נכון, הבלתי נכון, הרושם הקשה. בכל זאת מצא גם כמה מילים טובות לומר למפא"י בזכות עצמה ולא דווקא לזכות ה'מערך' אם יקום".⁸⁶⁶ בריאיון הזכיר גלילי את עמדתה של אחדות העבודה לגבי "מן היסוד". בתגובה לריאיון שב אשכול וקבע כי "מן היסוד" היא חלק ממפא"י ורק מפא"י מייצגת אותה. הוא הזכיר שאנשיה תומכים בהקמת המערך ואם יפרשו "תהיה סבלנות עוד שנה-שנתיים" – כלומר הם יצטרכו להישאר בתחילה מחוץ למערך ולא יוכנסו כחטיבה עצמאית למערך. זלמן ארן שב ותמך בהקמת המערך למרות הריאיון עם גלילי. הוא טען כי הביטוי של בן-גוריון "אונאת

⁸⁶² מ. שמריהו, "עם כינוס ישיבת המזכירות להכרעה על ה'מערך': המתיחות במפא"י הגיעה לשיא; פנייה אחרונה של אשכול לב.ג.", מעריב, 23 באוקטובר 1964, עמ' 1.

⁸⁶³ "אשכול יסיק מסקנות אישיות אם לא תתקבל עמדתו בעניין המערך". דבר, 20 באוקטובר 1964.

⁸⁶⁴ ישיבת מזכירות מפא"י, 23 באוקטובר 1964, אמ"ע, 24-2-1964-79.

⁸⁶⁵ ראו לעיל תת-סעיף 1.

⁸⁶⁶ "י. גלילי בישיבת מזכירות אחז"ה-פוע"צ: המערך יבטיח הנהגה אחראית להסתדרות ושלטון איתן למדינה", למרחב, 25 באוקטובר 1964, עמ' 1.

דיין טען כי הוא תמך בינואר 1963 ברעיונות שהציג בן-אהרון במאמרו והוא תומך גם עתה באותם רעיונות ובכלל זה הקמת סיעה משותפת ועיתון משותף לכל תנועת הפועלים ודרך חלוצית למדינת ישראל. הוא טען כי ההצעה של אשכול (כמו דברי גלילי) רחוקה ממאמרו של בן-אהרון ויש לדחות אותה. דיין הציע לקבוע דיון יסודי על התכנית הכלכלית של מפא"י; לדון בשאלה האם אכן מפא"י תומכת בשינוי שיטת הבחירות, ואם כן – לפעול ברצינות למען השינוי; לקבל את הצעת אחדות העבודה ללכת לבחירות בהסתדרות בשתי רשימות נפרדות ולהגיע להידברות לאחר הבחירות. זאב הרינג שלל את הצעתו של דיין ללכת לבחירות בהסתדרות בשתי רשימות כי הדבר לא יצמצם את "הדמוגיה הסוציאליסטית הפוגעת בגופה של ההסתדרות". י' שפירא ונתן להב תמכו בהצעת אשכול, אם כי להב סייג זאת בדרישה להבטחת הרוב של מפא"י בהסתדרות. המשך הדיון נדחה למחרת.⁸⁶⁷

ביום המחרת נמשך הדיון על הסיכום בין מפא"י לאחדות העבודה. אבן קרא לתמוך בהקמת המערך כי דחייתו תדרדר את המצב בין מפלגות הפועלים ומשום שהוא רק שלב לקראת איחוד מלא. בין התומכים בהקמת המערך נמנו ישראל קרגמן, אליעזר שושני, אהרון ידלן, יצחק קורן, עוזי פיינרמן, משה ברעם, בכור שיטרית, בבה אידלסון, מרדכי נמיר, עקיבא גוברין ופנחס ספיר. יונה כסה תמך במערך והגן על קבוצת "מן היסוד". הוא טען כי אנשי הקבוצה לא דנו עם אנשי אחדות העבודה על הליכה משותפת לבחירות. הוא טען גם כי למרות "מכתב חולדה" אין חברי "מן היסוד" ובכללם פנחס לבון נהנים משוויון מלא בתוך מפא"י. כסה אמר כי מפא"י הולכת מדכי אל דכי מאז הדחת לבון ולא ניתן להבריא אותה בלי "לפתור בחברות ובאומץ את בעיית 'מן היסוד' כולל לבון" – כלומר מתן תפקיד משמעותי ללבון. לפיכך החליט כסה להימנע בהצבעה. אשכול התווכח עם המתנגדים: נצר, בש, אלמוגי, פרס, יזהר סמילנסקי ובעקיפין אף עם בן-גוריון:

על הבחירות האזוריות היה ממונה הנשר הגדול שלנו, בן-גוריון. האם אני טיפלתי בבחירות האלה? אני טיפלתי בפרקמטיא, במשרד האוצר... הרגלנו [התרגלנו] כבר שכאשר בן-גוריון אומר משהו, אנחנו חושבים שזה בוודאי טוב וכך היה גם בעניין הבחירות האזוריות. בן-גוריון העלה את העניין, ואנחנו אמרנו שבבחירות אזוריות זה בוודאי דבר טוב ושיעשה זאת. [אבל] עברן 10 שנים והעניין לא זס [זו]. לא אלה שעוסקים בפרקמטיא קמעונאית [אשכול] לא ביקעו [ביצעו] את הדבר. הדבר היה מסור כולו בידי בן-גוריון. בפעם הראשונה אמר ישראל גלילי מה שאמר בעניין זה ואנחנו אמרנו שאנחנו שומעים זאת... אחר כך אמרנו לעצמנו: הרי זה [בחירות אזוריות] איננו בידינו. היום זה איננו. היו חברים שאמרו, שלאחר ככלות הכל גם ליכוד הפועלים זה ערך, גם זה אחד מעשרת הדיברות ואולי עוד מלפני בחירות אזוריות. על כך דיברנו עוד מלפני קום המדינה.

⁸⁶⁷ ישיבת מזכירות מפא"י, 25 באוקטובר 1964, אמ"ע, 2-24-1964-79.

אשכול ידע כי יש חברים במפא"י הסבורים כי התעקשותו על הקמת המערך מסתירה איזה שהוא סדר יום נוסף:

אני יודע מה הנימוק שיוצר את אבן המכשול אצל יזהר [סמילנסקי]. את הרחש שמעתי לוחשים גם בקשר אליי, כאילו יש לאשכול הסכמים מאחורי הגב וזה יהיה על חשבון חוג זה או אחר על חשבון המפלגה וכאילו מוכרים וקונים. כששמעתי זאת כינסתי מיד קבוצת חברים מרכזיים⁸⁶⁸ ואמרתי להם שזאת שמעתי והנחתי בפניהם את כל הקלפים על השולחן. כאב לי מאוד כאשר שמעתי את הדבר. זה הוכיח לי שאולי באמת יש בתוכנו משהו כאשר אנחנו כל כך מתוחים ומטורפים במקצת ויכולים לחשוב על כך.

אשכול הזכיר את מחויבותה של מפא"י לבוחר מ-1961 "לפרוש מן הפרשה", כאשר בן-גוריון עמד בראש הרשימה ואלמוגי היה מזכיר המפלגה. הוא תקף את בן-גוריון על כך ששב לסוגיה זאת והזהיר: "אם לא נפרוש מהפרשות זה יהרוס לא רק אותנו, זה יהרוס את המדינה".

לגבי "מן היסוד" הגן אשכול הן על "מכתב חולדה" והן על מכתבו לבן-גוריון מ-6 במאי 1964 – אך הצטער שהוא התפרסם בעיתונות. הוא גינה את החלטת אנשי "מן היסוד" לא להשתתף בבחירות לוועידת מפא"י ותיאר זאת כהזרמת הבחירות. לפיכך הזהיר אשכול כי קבוצת "מן היסוד" היא "פצצת זמן" שהונחה בתוך המערך – גם אם תהיה הכרעה והוא יקום. "אמרתי דברים פשוטים וברורים לאנשי אחדות העבודה, שאת ההר הזה אני לא יכול להרים... אני בלבי יודע שזו אולי פצצת זמן" – במילים אחרות אשכול שב והתריע בפני אנשי אחדות העבודה שלא לקשור את עצמם לפעילותה של "מן היסוד", בין אם הם במפא"י ובין אם הם יפרשו. מצד שני החמיא אשכול לחלק מאנשי "מן היסוד" – כמו רוטנשטרייך, אריאלי "אנשים טובים והלוואי ויהיו לנו רבים כאלה בתנועת העבודה ובמפלגה" וקרא להם "להזדיין בסבלנות ולא לפוצץ את המערך" – שבו הם תמכו.

בסיום דברי אשכול הציג ברקת לחברי המזכירות שלוש הצעות: הצעת אשכול לפיה "השיחות בין נציגי המפלגה לבין נציגי אחדות העבודה-פועלי ציון יוצרות את הבסיס למערך בין שתי המפלגות. המזכירות תמסור דו"ח על מהלך השיחות ותוצאותיהן למרכז המפלגה. המזכירות תביא למרכז המפלגה המלצה על סיום חיובי של המו"מ והקמת המערך בהקדם". לאחר מכן יובא הנושא לוועידת המפלגה. מולה הציג ברקת את הצעתו של אלמוגי, שחייבה מערך אך דרשה להשיג סיעה אחת בכנסת והעברת ההכרעה לגבי שינוי שיטת הבחירות לכנסת אל ועידת המפלגה ואת הצעת דיין שהוזכרה לעיל. בקר הציע לקבל את הצעת אשכול עם תוספת הנוגעת "למישור ההסתדרותי... כינון הנהגת רוב ברת כושר הכרעה וביצוע". אשכול השיב כי הדבר הזה נמצא למעשה כבר בסיכום שאליו הגיע עם אנשי אחדות העבודה. לבסוף הוחלט להצביע קודם על הצעת אשכול ולאחר מכן על תוספות להצעה. ברוב של 18 קולות וללא מתנגדים התקבלה הצעתו של אשכול. לאחר מכן הציע נמיר לקבל תוספת ברוח דבריו של בקר: "המזכירות מטילה על ועדת המו"מ להמשיך בשיחות עם אחדות העבודה ולהחליט בכל הנוגע למישור ההסתדרותי למען הבטח בצורה הולמת את סעיף 1 [הדן בהקמת הנהגה בעלת כושר הכרעה] בהחלטה

⁸⁶⁸ יתכן שהמדובר בפגישה שהתקיימה ב-26 בדצמבר 1963, ראו לעיל סעיף ב, תת-סעיף 7.

⁸⁶⁹ לדעתי, עצם העובדה שצוות המו"מ

נדרש להיפגש שוב עם אנשי אחדות העבודה היה ויתור מסוים של אשכול לאנשי ההסתדרות בפרט ולמתנגדי המערך בכלל. אך היה זה ויתור קטן וזמני כי צוות המו"מ הוסמך להכריע בנושא ההסתדרות בלי להביא למזכירות את הכרעתו (אלא למרכז, עם כל הסיכומים בין מפא"י לאחדות העבודה).

לאחר החלטת המזכירות בעד הקמת המערך שב משה דיין והעלה את דרישתו במזכירות: להטיל על הוועדה הכלכלית המפלגתית להכין מצע כלכלי למפלגה – מחשש שמא יקבל המערך את המצע הכלכלי של אחדות העבודה. אשכול השיב כי הוועדה הכלכלית בה חברים כ-25 חברים המגיעים לשיבות בסופו של יום עבודה אינה המוסד המתאים לכך אלא צוות מצומצם שיוכל להקדיש למשימה את מלוא כוחותיו. כמו כן טען כי המרחק בין הקו הכלכלי של מפא"י לזה של אחדות העבודה הרבה יותר מצומצם מכפי שהציג זאת דיין. המזכיר ברקת סיכם את הנושא בקובעו כי "יש לנו ועדה כלכלית אשר הוקמה על דעת מזכירות המפלגה והמרכז, והיא הסמכות לדון בעניינים כלכליים. נכון הדבר שהוועדה הכלכלית מרובת חברים... יש לי דעה כי יהיה עליה להקים ועדה מצומצמת מיוחדת לעניין זה עליו מדבר משה דיין... אני חושב כי זה נתקבל על דעתה של המזכירות".⁸⁷⁰

בעקבות החלטת מזכירות מפא"י (עם התוספת של בקר ונמיר) לאשר את הסיכום בין מפא"י לאחדות העבודה ולהמשיך לדון בנושא ההסתדרות התכנסה ועדת ה-8 ב-6 בנובמבר. אנשי מפא"י ביקשו להגיע לאיזו נוסחה של הכרעה בהסתדרות לפני ישיבת המרכז הקרובה שתוכננה לשבוע הקרוב. בן-אהרון, מי שיזם את הקמת המערך והיה מגדולי התומכים בהקמתו בקרב אנשי אחדות העבודה, השיב כי אין צורך להקפיד על דקדוקי עניות של ניסוחים. הוחלט להקים ועדה בת ארבעה חברים שתנסה לפתור את המחלוקת. כמו כן שב ועלה נושא "מן היסוד" כי קבוצה זאת הייתה אמורה להתכנס למחרת והתעורר חשש (שהתאמת) שהיא תחליט לפרוש ממפא"י. אשכול רמז לאנשי אחדות העבודה שלא ימהרו לקלוט אצלם את חברי "מן היסוד" שהחליטו לפרוש ממפא"י ב-5 בנובמבר, יום אחד לפני ישיבת ועדת ה-8.⁸⁷¹ משהחליטה "מן היסוד" לפרוש ממפא"י לא הכביר אשכול מילים ולא עשה מעשה מיוחד למנוע או לבטל את ההחלטה, כפי שעשה במאי (מכתב חולדה). דומה שהשלים עם הפרישה כבלתי נמנעת מזה זמן, אך ציפה שלאחר שנה-שנתיים תבטל הפרישה.⁸⁷² ייתכן שחשש שמא מאמץ מיוחד מצדו להשאיר אותם במפלגה ידחוף את בן-גוריון לפרוש ממפא"י. רק בכור מחצבתו, בדגניה ב, עשה אשכול מאמץ מיוחד למנוע את פרישתו של חבר המשק נחום קלרמן ממפא"י במסגרת "מן היסוד": "את החלטתך ואת החלטת חבריך לתת גט כריתות למפלגה, בשל עניין שאינו אידאולוגי, אני רואה כמשגה חמור המחבל באחדותם של פועלי ישראל ומעטה עליהם את מרי הפרישה, ואפילו קטנה, דווקא בעת שניתנות תקוות להפגת

⁸⁶⁹ ישיבת מזכירות מפא"י, 26 באוקטובר 1964, אמ"ע, 2-24-1964-79.

⁸⁷⁰ ישיבת מזכירות מפא"י, 30 באוקטובר 1964, אמ"ע, 2-24-1964-79.

⁸⁷¹ ישיבת ועדת ה-8, 6 בנובמבר 1964, אי"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים. בישיבה השתתפו אשכול, ברקת, יוספטל, נמיר, נצר, בן-אהרון, אלון, אלמוזלינו, ארם, גילי וצור.

⁸⁷² שרגא נצר מספר כי הוא בלם ניסיון של אשכול למנוע את פרישת חברי "מן היסוד" ב-30 באוקטובר 1964 על ידי מסירת "מכתב חולדה" לאישור מרכז מפא"י (בן עזר נצר, עמ' 201).

אירוע דרמטי נוסף שהתרחש במפלגה באותה עת היה התפטרותו של שר החקלאות משה דיין מן הממשלה ב-4 בנובמבר 1964. ההתפטרות אינה מפתיעה לנוכח מסכת היחסים השלילית שהייתה בין אשכול לדיין לפחות מאז כונן אשכול ממשלה בראשותו. בדיון במזכירות מפא"י הכחיש דיין את הדיווח בעיתון "דבר" שהוא יעמוד בראש המתנגדים לאשכול⁸⁷⁴ וביקר את העיתון "דבר" על כך. בתגובה ביקר אשכול את הדיווחים ב"קול ישראל". לדבריו, אף שהתחנה כפופה לו, היא משדרת לעתים דברים שאינם מוצאים חן בעיניו. הוא הזכיר שבראשה עומד בפועל אותו אדם שעמד בראשה בימי בן-גוריון (חנוך גבתון), ובכך הראה שהוא (אשכול) אינו מכותיב את שידוריה.⁸⁷⁵ ימים ספורים לאחר מכן הכניס אשכול לממשלה את חיים גבתי⁸⁷⁶ בתפקיד שר החקלאות – מינוי שענה הן על הצורך באיש פוליטי נאמן והן על הצורך באיש בעל ידע רב בעשייה החקלאית. למינוי קדם מאבק בין אנשי איחוד הקבוצות והקיבוצים בראשות סנטה יוספטל שתמכו בגבתי לבין אנשי תנועת המושבים שתמכו במזכ"ל התנועה עוזי פיינרמן.⁸⁷⁷ הבחירה בגבתי הקנתה לאשכול נקודות זכות בקרב אנשי ה"איחוד", אך גם הקשתה עליו לקבל את מתמיכת אנשי תנועת המושבים – במיוחד הפלג של בני המושבים הוותיקים.

לאחר החלטת מזכירות מפא"י בעד המערכ התכנס מרכז המפלגה ב-11 בנובמבר לדון בנושא המערך. בפתח הדיון ביקש המזכיר ברקת לכנס את ועידת המפלגה לדון בנושא במחצית השנייה של דצמבר. יושב-ראש הנהלת הסוכנות משה שרת התנגד לכך בגלל כינוס של הקונגרס הציוני הכ"ו באותה עת. בן-גוריון תקף את ההצעה לאחד במערך (אף שהוא הסתייג מהמילה) את מפא"י ואת אחדות העבודה כמות שהן: "האם המפלגה לא תוכל להכניס חברים חדשים?" הוא אף טען כי המפלגה נמצאת על סף התמוטטות בגלל הקמת המערך ובכלל זה דחיית האפשרות לשנות את שיטת הבחירות לפי תכתיב של גילי. בנאום ארוך בו סירב לקרוא לפנחס לבון בשמו אלא "זמרי" גולל בפני הנוכחים את מעלליו ודרש הקמת ועדת חקירה משפטית. שרת הדגיש כי דרש את התפטרותו של לבון לא בגלל שנתן את ההוראה (אם נתן) אלא בגלל מכלול פעילותו כשר הביטחון. לעומת זאת הוא התנגד להדחתו מתפקיד מזכ"ל ההסתדרות, כי הנימוק שאם לא יפוטרו – יתפטר בן-גוריון הוא נימוק פסול. כמו כן תמך שרת בהקמת המערך למרות ויתורי מפא"י בשאלות שינוי שיטת הבחירות וההסתדרות. לאחר שורה של נואמים נוספים

⁸⁷³ אשכול אל נחום קלרמן, 16 בנובמבר 1964. וראו גם אשכול אל קלרמן 9 בנובמבר 1964 וקלרמן אל אשכול, 11 בנובמבר 1964. אי"א, פרשת לבון ב'3. ב-2 בדצמבר 1964 בישיבת ועדת ה-8 סיפר אשכול כי 6 מחברי דגניה ב אמרו לו בשבת, 29 בנובמבר, כי ילכו עם לבון להחזיר את פנקסי החבר שלהם במפא"י (אי"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים).

⁸⁷⁴ אליהו אגרס, "גבתי – בעל הסיכויים הטובים ביותר לשר החקלאות", זכר, 6 בנובמבר 1964, עמ' 11.
⁸⁷⁵ בזאת הסתיים הדיון בנושא זה בישיבת מזכירות מפא"י, 6 בנובמבר 1964, אי"א, מפלגה מרכז-מזכירות נובמבר-דצמבר 1964. חנוך גבתון ניהל את "קול ישראל" בשנים 1960-1965, ולאחר מכן היה המנהל הראשון של "רשות השידור" 1965-1967.

⁸⁷⁶ חיים גבתי (סוישץ, 1901-1990). עלה מפולין ב-1924. מייסד קיבוץ גבת ב-1926. ב-1954, בעקבות הפילוג בתנועה הקיבוצית עבר לקיבוץ יפעת. מנכ"ל משרד החקלאות, 1950-1958. מזכ"ל איחוד הקבוצות והקיבוצים, 1959-1963. מזכיר "ברית התנועה הקיבוצית, 1963-1964. שר החקלאות, 1964-1974. ח"כ מטעם מפא"י והעבודה, 1965-1966, 1969-1973.

⁸⁷⁷ יהושע משולה, "עם התפטרותו של משה דיין: תנועת המושבים ואיחוד הקבוצות והקיבוצים ייאבקו למינוי מועמדיהם", זכר, 5 בנובמבר 1964, עמ' 2. אליהו אגרס, "גבתי – בעל הסיכויים הטובים ביותר לשר החקלאות", זכר, 6 בנובמבר 1964, עמ' 11.

ב-12 בנובמבר התכנס שוב מרכז המפלגה לדון בנושא. בין הדוברים הרבים היו יוסף אלמוגי ושמעון פרס שתמכו בכינון ועדת חקירה משפטית, והתנגדו להקמת המערך לפי המתכונת המוצעת. מולם התייצבו מרדכי נמיר, עקיבא גוברין, פנחס ספיר וזלמן ארן שהביעו דעה הפוכה. גם הפעם התווכח בן-גוריון עם מתנגדיו, במיוחד עם ספיר. הישיבה התפזרה כדי להתכנס מאוחר יותר להמשך הדיון בנושא.⁸⁷⁹

למחרת, בעצם הימים בהם דן מרכז מפא"י בשאלת המערך דנה לשכת מפא"י בנושא. הלשכה קיבלה את הצעת ברקת לצרף את אבא חושי לוועדת המשנה למו"מ עם אחדות העבודה לגבי המישור ההסתדרותי ("ועדת הארבעה") – אף שחושי התנגד לכך. אשכול הדגיש כי על הוועדה להביא למרכז "דבר גמור". נצר טען כי יש להגיע לתמיכה של 100% בהחלטה. אשכול התנגד לכך: "אנו לא במוסקבה". נצר הסביר ברמז את עמדתו: "יש הבדל מי יצביע [נגד]" – כלומר הצבעת נגד של אישים מסוימים עלולה להביא לפילוג. הוא הציע כי במו"מ ישתתפו אשכול, אלמוגי וחושי. אשכול התנגד לצירופו של אלמוגי מחשש שהוא יטרף את המו"מ. כמו כן ניסה ברקת לשנות את ניסוחו של אשכול לפיו "זה נונסנס שנגיד [שהמערך יקום בין] מפא"י כמות שהיא ואחדות העבודה כמות שהיא כיום" כי בינתיים פרשה קבוצת "מן היסוד". אשכול התנגד לכך אך אמר לברקת שהוא, כמזכיר המפלגה, רשאי להביא כל הצעה שהוא רוצה למרכז. אבא חושי טען שאי אפשר למנוע מ"מן היסוד" להיכנס לאחדות העבודה – אף שמוטב שהדבר לא יקרה. ישראל ישעיהו הציע לקבל החלטה כוללת נגד כלנתריזם שתחול גם אנשי "מן היסוד". ברקת טען כי זו ההצעה מוגזמת. אשכול טען כי אין צורך בהחלטה מפורשת של המרכז כי "בשביל גלילי וכולם ברור שאם הם [אנשי אחדות העבודה] מקבלים אותם [את אנשי "מן היסוד"] אז אין מערך. זה ברור להם כנכון היום. מותר שיהודי ששמו לוי אשכול אמר, אז אמר. אבל בשבילי ברור ואמרתי לגלילי [כי] אם הם עוברים אליכם... אז איני יכול לעבור את ההר". בסופו של דיון סוער בלשכה הוסכם שברקת יזכיר את הביטוי "מפא"י כמות שהיא ואחדות העבודה כמות שהיא" ללא החלטה מפורשת.⁸⁸⁰

בה בעת נדרש אשכול להגיב גם על המתרחש באחדות העבודה. בדומה להתנגדותו של בן-גוריון במפא"י למערך התנגד יצחק טבנקין, המנהיג המייסד של אחדות העבודה, אף הוא להקמת המערך. בדיוני מועצת הקיבוץ המאוחד ביגור ב-29 באוקטובר טען טבנקין כי מפא"י מפקידה את כספי המדינה בידי היוזמה הפרטית. אסור לאחדות העבודה להיכנס למערך בו תאבד את עצמיותה. תביעת מפא"י להשאיר בידה בכל מקרה את הרוב בהסתדרות אינה דמוקרטית. העיתון "דבר" הוא דוגמא לדרך בה מפא"י מנסת לעצמה

⁸⁷⁸ ישיבת מרכז מפא"י, 11 בנובמבר 1964, אמ"ע, 86-1964-23-2. "מרכז מפא"י ימשיך היום בדיון על 'המערך'", זכר, 12 בנובמבר 1964, עמ' 1-2.

⁸⁷⁹ ישיבת מרכז מפא"י, 12 בנובמבר 1964, אמ"ע, 86-1964-23-2. "מרכז מפא"י יסכם ביום א' הדיון במערך", זכר, 13 בנובמבר 1964, עמ' 1, 12.

⁸⁸⁰ ישיבת לשכת מפא"י, 13 בנובמבר 1964, אמ"ע, 17-1964-25-2. בישיבה השתתפו אשכול, בקר, ברקת, חושי, ישעיהו ונצור. זו ישיבת הלשכה היחידה מהתקופה בה דן פרק זה שהפרוטוקול שלה נשמר בארכיון מפלגת העבודה.

881 את תגובתו של אשכול במכתב ליצחק טבנקין בו השיב כי הוא משוכנע שההבדלים בין שתי המפלגות כה זעומים עד כדי כך שהבוחר לא יבין מדוע הן מופיעות בשתי רשימות נפרדות. וגם אם הבריורים בין שתי המפלגות לא יבשילו לכדי הקמת רשימה משותפת בבחירות הקרובות הרי די בהם כדי למנוע ביקורת חריפה במאבק בין שתי המפלגות. אשכול טען כי עמדת מפא"י להגבלת מכירת הקרקע הממלכתית לגורמים פרטיים נובעת מערכיה הפנימיים ולא כטכסיס למשוך את אחדות העבודה: "ציערתי יצחק בעצם החשד שמפא"י אמונה על קרקע לאומית פחות מכם", הטיח אשכול. לסיכום קבע אשכול "כי צריך אדם להעז להיות במיעוט למען דעתו. [אך] אינני מסכים אתך שיש צידוק לאחדות העבודה להיות מיעוט למען דעות המשותפות לה ולרוב [למפא"י]. עוד פחות מזה אני מסכים לכך שכדי להצדיק מצב עניינים כזה באופן מלאכותי יתלו במפלגה הראשה בציבור הפועלים [במפא"י] דברים שאין בהם".⁸⁸²

מרכז מפא"י שב לדון בהסכם המערך ב-15 בנובמבר. בין הדוברים בישיבה היו בבה אידלסון, אבא אבן, סנטה יוספטל, גולדה מאיר ואהרון בקר שתמכו בהקמת המערך. משה דיין הודיע כי הוא מקבל את המערך בהסתדרות לנוכח דברי "העוסקים בהסתדרות" – אהרון בקר. את שאלת שינוי שיטת הבחירות הציע להפנות לוועידת המפלגה. הוא טען כי אם אפשר היה לשנות את שיטת הבחירות בעזרת הליברלים במחיר הקמת המערך – היה מותר על הקמת המערך. לנוכח הביקורת של נחום רז על שהמזכירות לא הביאה לחברי המרכז נוסח מלא של ההסכם – ביקורת שנבעה מרצון להוות גורם מחליט אמתי ולא חותמת גומי,⁸⁸³ השיב אשכול כי "המזכירות והלשכה יוצאים מן ההנחה שאנחנו אומרים אותה שלוש פעמים ביום, בוקר צהריים וערב, שנים רבות ובייחוד לאחדות העבודה – שאין יסוד לפירוד בינינו". הוא סיכם את היסוד הרעיוני של המערך, והראה כי חילוקי הדעות בין מפא"י לאחדות העבודה במגוון של נושאים כלכליים, חברתיים ומדיניים, אינם קיימים, או שהתבטלו או שהם שוליים. בן-גוריון דרש להביא למרכז נוסח כתוב של החלטה שהחליטה המזכירות ואשכול טען שזו היתממות. הישיבה הופסקה ולאחריה הביא ברקת למרכז הצעה מסודרת לכינון המערך שכללה סעיף מפורש לפיו "חברים שתוך כינון המערך יעברו מאחת המפלגות השותפות למשא ומתן לחברתה, לא ייכללו ברשימה המשותפת, אלא בהסכמה הדדית... המערך יתייצב... ברשימה אחת להסתדרות על מנת לכונן בה הנהגת רוב בעל כוח הכרעה וביצוע [המבוסס על שתי סיעות נפרדות]... מאחר והמפלגות חלוקות בדעותיהן על שיטת הבחירות לכנסת... הן חופשיות לגלות את דעתן בעניין זה... החל מהקמת המערך ועד כהונת הכנסת השישית, שתי המפלגות לא תנקוטנה יזמה לשינוי שיטת הבחירות... שתי המפלגות תערוכנה בירור משותף על נושא זה לפני תום כהונת הכנסת השישית. אם... לא יושג הסכם, הרשות... להציע שינויים

⁸⁸¹ "דיוני מועצת הקיבוץ המאוחד על המערך", למרחב, 30 באוקטובר 1964, עמ' 2.
⁸⁸² אשכול אל יצחק טבנקין, 12 בנובמבר 1964, ג"מ, א/56/7230. וכן למפרוט-צורף, עמ' 442-444. מכתבו של אשכול התפרסם ב"דבר" ב-13 בנובמבר 1964, עמ' 2, במאמר: "על שותפות הדרך בין מפא"י לאחה"ע".
⁸⁸³ עוד קודם לכן, במהלך הדיון, התנגד רז להצעה לקצר את הוויכוח ולגשת להצבעה. רוב חברי המרכז תמכו בהצעה אך המזכיר בברקת פסק כי היות ומיעוט גדול מתנגד להצעה – יש למצות את הדיון ולאפשר לכל חבר שנרשם לממש את זכותו לדבר.

3.ה.6: התכתבות עם בן-גוריון, אוקטובר-נובמבר 1964

לנוכח מאבקו המתמשך של אשכול למען הקמת המערך פנה אליו בן-גוריון בשלושה מכתבים, ב-20 באוקטובר, ב-24 באוקטובר וב-9 בנובמבר.⁸⁸⁵ בראשון התריע בן-גוריון באשכול שלא לאיים בהתפטרות אם לא תתקבל עמדתו בעד המערך – והסביר מדוע הוא, בן-גוריון, היה חייב להגיש את התפטרותו בעקבות החלטת "ועדת השבעה" בזמנו.⁸⁸⁶ בשני טען כי התנגדותו ל"ועדת השבעה" תאמה את החלטות המפלגה.⁸⁸⁷ בשלישי, שלא הגיע לידיי, טען בן-גוריון (לפי תגובתו של אשכול) כי אשכול רואה את הדברים כפי שהוא רוצה ולא כפי שמכתיבה המציאות והוא אף "מגזים בכוח המשרה" שלו. אשכול לא מיהר לענות לו ורק ב-18 בנובמבר ענה כשהוא מציין במעין פליאה והתנצלות "רואה אני כי שלושה מכתבים ממך נשארו בלי תשובה מצדי" – שינוי עצום לעומת השנים הקודמות בהן אשכול היה ממהר לענות לבן-גוריון על כל מכתב ממנו.

אשכול הסביר כי בינתיים ענה למעשה על שני המכתבים בשיחות ביניהם (ב-8 בנובמבר⁸⁸⁸) ובדבריו במזכירות מפא"י (ב-23 באוקטובר). לפיכך הוא התרכז במכתב השלישי והקצר – "פתק" לפי הגדרתו של אשכול. אשכול הביע את דעתו כי בן-גוריון אינו כותב על ענייני חוץ וביטחון. כפי שצינתי לעיל עד אפריל 1964 קרא בן-גוריון את ההתכתבות המדינית של אשכול. הדעת נותנת שגם לאחר מכן ידע בן-גוריון את המתחולל בין השאר בזכות נאמניו שכיהנו בעמדות מפתח בממשלו של אשכול: סגן שר הביטחון שמעון פרס, מנכ"ל משרד ראש הממשלה טדי קולק, מנהל לשכת ראש הממשלה אורי לוברני וכנראה גם מנכ"ל משרד הביטחון ארתור בן-נתן. רק מאוחר יותר, מאז אביב 1965, החלה ביקורת מצד בן-גוריון ואנשיו על פעילותו המדינית והביטחונית של אשכול – אך נושא זה הוא מעבר לתחום הכרונולוגי של מחקר זה. עם זאת ציין אשכול כי הוא ממשיך את הקו של בן-גוריון לגבי ארצות הברית, צרפת ובמיוחד כלפי גרמניה.

כתוצאה מכך הסיק אשכול כי ביקורתו של בן-גוריון היא על פעילותו המפלגתית. אשכול שב והצדיק את תמיכתו במערך וב"מכתב חולדה". הוא הצדיק את טענתו שהמפלגה אינה רוצה בהתעסקותו החוזרת של בן-גוריון בפרשה. הוא טען שהוא מסתמך על שיחותיו "עם חברים רבים מאוד" – שם קוד להתייעצויות

⁸⁸⁴ ישיבת מרכז מפא"י, 15 בנובמבר 1964, אמ"ע, 2-23-1964-86.

⁸⁸⁵ כמו כן שלח בן-גוריון לאשכול מכתב ב-9 בספטמבר 1964 (אי"א, הפרשה ב'1) בו טען כי רק לאחרונה נודע לו שבזמן "עסק הביש" התקיימה "ועדת חמישה" שכללה את אשכול, לבון, ארן, מאירסון ודיין (זו טעות, החבר החמישי היה שרת ולא דיין; ראו לעיל פרק שלישי, סעיף ב, תתי-סעיף 5). הוא סיים את המכתב בהערה כי "דבר זה מסביר לי קצת דברי מ[שה] ש[רת] על 'קבר אחים'... לא ידוע לי מה הייתה תשובתו של אשכול – אם בכלל ניתנה.

⁸⁸⁶ בן-גוריון אל אשכול, 20 באוקטובר 1964, ג"מ, א/24/7070.

⁸⁸⁷ בן-גוריון אל אשכול, 24 באוקטובר 1964, אי"א, הפרשה ב'3.

⁸⁸⁸ לפי יומן בן-גוריון באינטרנט, 8 בנובמבר 1964, אירח אשכול את בן-גוריון בביתו למשך שלוש שעות בהן דנו על הפרשה והמערך.

6.ה.4: התכתבות עם יעקב חלפון

צעדיו של אשכול לקראת הקמת מערך למורת דעתו הגלויה של בן-גוריון החרידו חלק מחברי מפא"י. אחד מעסקני מפא"י בדרום, יעקב חלפון מבאר שבע,⁸⁹⁰ שלח באוקטובר 1964 לאשכול מכתב בו הצהיר כי אינו נמנה על אוהדיו המושבעים וגם לא על שונאיו. הוא התריע בפניו שלא להקים מערך, אלא אם כן יגיע "לפשרה מכובדת" עם בן-גוריון בנושא המערך – כנראה בלי לדעת שלא הייתה פשרה המקובלת הן על בן-גוריון והן על אחדות העבודה. חשוב מאוד להראות דרך מכתבו של חלפון מה חלק מעסקני המפלגה בני עדות המזרח חשבו על הנהגתה:

"ייתכן ויהיה לך רוב בכל מוסדות המפלגה. [אך] מה זה יעזור לך. תפלג אותנו ותישאר עם חברים אשר יכולים לתת רק עצות, ובמקום רוב במדינה תגיע לרוב במפלגה קטנה. מאחר ואיני מהעלייה השנייה אני בעד רוב במדינה... אני מבקש ממך לדעת שבין אוהדיך וחבריך לדעה מועטים אנשי השדה ואיני רואה כיצד תעביר עמדתך אל העמכו ["עמך"] של המפלגה וכיצד תשיג קולות למפלגה בבחירות ארציות... תצטרך להופיע בפני הבוחר ומי כמוך יודע שקולות לא מקבלים רק באסיפות עם ובשל עיניים יפות. לכן חשוב טוב באם במערכה זו תוכל גולדה [מאיר] או זיאמה [ארן] לעזור לך, יותר מאשר שרגא נצר וקטנים ממנו. איני רוצה להיות גם, אך [את] מספר הבוחרים של כל תנועות ההתיישבות שלנו אפשר להשוות לאוכלוסייה הנמצאת מכיכר דיזנגוף ועד ל[גני ה]תערוכה. לכן [יש לתת] קצת דרך ארץ לבוחר שנתן קולו בכל המערכות לכנסת עברנו.

בסיום דבריו הציע חלפון להיפגש עם אשכול.⁸⁹¹

בתשובתו הביע אשכול את הזדעזעותו מכך שיש לו שונאים במפא"י: "לא העליתי על דעתי", כתב. קשה לראות כנות בביטוי זה של אשכול שידע כי בן-גוריון הולך ומבקר אותו בשורה של עניינים הקשורים ל"פרשה" ולהקמת המערך. כמו כן אשכול חש בסלידתו של משה דיין ממנו, ונתן לכך ביטוי בשיחתו בדצמבר 1963. אשכול היה אדם מבוגר, בעל ניסיון עצום בפוליטיקה ולא תמים.

אשכול נמנע להיכנס לעומק נושא המשקל האלקטורלי של "ישראל השנייה" שחלפון הרבה לכתוב עליה. להיפך, מתגובתו ניתן לראות כי הוא העריך לא פחות את ותיקי התנועה ואת תנועות ההתיישבות למרות משקלן האלקטורלי הקטן: "מעריך ומוקיר אנוכי את 'עמך' (כפי שהתבטאת) ובה במידה מחשיב אנוכי חברים ואישים במפלגתנו המצוידיים במטען הרוחני [וה]אידיאי של תנועתנו, גם כשאלה אינם נמצאים

⁸⁸⁹ אשכול אל בן-גוריון, 18 בנובמבר 1964, ג"מ, א/56/7230. וכן למפרום-צורף, עמ' 445-446.
⁸⁹⁰ יעקב חלפון (1936-1989). נחשב ל"קבלן קולות" חשוב, בעיקר בדרום הארץ. התכתב עם אישים בולטים כבן-גוריון, דיין, ספיר, פרס ואהרון ידלין. כיהן כיועץ פוליטי לראש הממשלה רבין ב-1974-1975. סייע לשמואל פלטר-שרון במסע הבחירות שלו לכנסת ב-1977.

⁸⁹¹ יעקב חלפון אל אשכול, 4 באוקטובר 1964, אי"א, מפלגה, יולי 63-דצמבר 1964.

לאחר מכן טען אשכול כי טובת המדינה וטובת תנועת הפועלים היא ליכוד תנועת העבודה ולכן על מפא"י "לעשות כל מאמץ – אם גם שלב שלב – כדי להתקרב למטרה נכספת זו. בזאת טמון סוד תמיכתי ב'מערך'". לבסוף הבטיח אשכול כי יזמין את חלפון "לכשאתפנה קצת מן העבודה הדוחקת".⁸⁹²

6.ה.5: שאלת מיקום המצעד בחג העצמאות תשכ"ה

בעיה ביטחונית בעלת היבט מפלגתי מובהק הייתה שאלת מיקום מצעד חג העצמאות ה-17 באביב 1965. אשכול דן על הנושא עם שרת החוץ מאיר ועם אורי לוברני באוקטובר 1964. אשכול הסביר כי הוא רוצה שסדר המצעדים יהיה כזה: באר שבע, תל אביב, חיפה וירושלים. מכאן שב-1965 יתקיים המצעד בתל אביב, כי ב-1964 הוא התקיים בבאר שבע. אשכול לא הסביר מדוע חשב על סדר זה, כי מבחינה כרונולוגית הגיע תורה של ירושלים למצעד כי בה התקיים המצעד לאחרונה ב-1961, ואילו בתל אביב הוא התקיים ב-1962. נראה לי שביקש שהמצעד יתקיים מדי ארבע שנים בתל אביב, בשנת בחירות (1965 ולאחר מכן ב-1969), כדי לגייס תמיכה ציבורית למפא"י שזיהתה את עצמה עם ביטחון המדינה בכרך הגדול והראשי של ישראל.

אולם, "ראש עיריית ירושלים [מרדכי איש שלום] כבר תובע ונמיר [ראש עיריית תל אביב] גם הוא מבקש וטוען שבביל תל אביב בשם הבחירות וכו'. לי אין ספק שעוד יהיו מפגנים בירושלים אבל בשעה שלוחצים על העברת שגרירויות לירושלים אז צריך להראות שירושלים היא ירושלים, ואולי אפשר בשנת בחירות יהיה גם מצעד בתל אביב? אולי גם פה וגם פה? בתל אביב יהיה אוויר, ים וצנחנים [מפגן צניחה]".

השרה מאיר הסתייגה ממפגן צניחה העלול להיגמר באסון, אך קיבלה את הרעיון לפצל את המצעד. ראוי לציין כי ב-1955 התקיימו שלושה מצעדים צבאיים מקבילים: בתל אביב, בבאר שבע ובעפולה. היא גם הציעה חלופה – טקס אזרחי מיוחד בתל אביב ומצעד צבאי בירושלים. אשכול הביע עם זאת חשש פוליטי: "ברור ש'חרות' תעשה מזה [קיום המצעד בתל אביב ולא בירושלים] עניין". לצד זה הוא העלה טיעון מדיני בעד מצעד – תשובה לוועידות של מדינות ערב ולהקמת אש"ף.⁸⁹³ כלומר, אשכול הראה כי הוא מתלבט בין שיקול פוליטי-מפלגתי לשיקול מדיני.

אשכול לא הסתפק בדיון זה והעלה את הנושא לדיון בפגישת "שרינו". בראשית דבריו קבע עמדה המעידה על כך ששינה את דעתו לעומת תחילת הדיון הקודם: "בלבי אמרתי, נעשה את המצעד בירושלים עם טנקים" – זאת בניגוד להסכם שביתת הנשק. אולם, לדבריו, נמיר ראש עיריית תל אביב "בכלל לא רוצה לשמוע על כך".

⁸⁹² אשכול אל יעקב חלפון, 12 באוקטובר 1964, אי"א, מפלגה יולי 1963-דצמבר 1964. לא ידוע לי אם אשכול הזמין את חלפון לשיחה.

⁸⁹³ שיחתו של מר ל. אשכול, ראש הממשלה ושר הביטחון, עם גב' ג. מאיר, שרת החוץ, 18 באוקטובר 1964, אי"א, ועדות שביתת הנשק, מגעים, מחבלים פליטים.

זלמן ארן תמך לחלוטין בעמדתו של נמיר: "מצעד בתל אביב. לא בשני מקומות". אבא אבן תמך אף הוא בעמדה זו.

דב יוסף, אליהו ששון ומשה דיין טענו כי בירושלים כעיר בירה יש לקיים "חגיגה רשמית" – אולם אפשר בלי טנקים. אפשר, בנוסף לכך לקיים מצעד צבאי בתל אביב, באר שבע ובחיפה. "אם תהיה מלחמה וצריך יהיה להביא טנקים [לירושלים] – נביא טנקים. איזה עניין יש לנו להפר את הסכם שביתת הנשק עם ירדן שחתמנו עליו ולהביא טנקים", הסביר דיין.

במרירות מסוימת הזכיר אשכול כי בזמנו, כאשר דיין היה רמטכ"ל, נערכו מצעדים בירושלים עם טנקים. דיין השיב כי ביצע את הוראות הדרג המדיני.⁸⁹⁴ לא ברור לי למה התכוון אשכול, כי בחגיגות יום העצמאות בתקופת כהונתו של דיין כרמטכ"ל, 1954-1957, לא נערך אף מצעד בירושלים.⁸⁹⁵ בסופו של דבר התקיים המצעד ב־1965 בתל אביב כפי שרצו נמיר, ארן ואבן ובניגוד לרצונו של אשכול – דוגמא לכך שלעתים, במיוחד כשמדובר היה באינטרס מפלגתי, התקשה אשכול לשכנע את חבריו להנהגת מפא"י לקבל החלטות המנוגדות לטובת המפלגה, אף כאשר כיהן כראש ממשלה ושר הביטחון.

6.ה.6: הקמת כרמיאל

לפעילויות אשכול בתחום המדיני, בתחום הביטחוני ובתחום המפלגתי (שרק אותה הרחבתי) נוספה בסתיו 1964 פעילות התיישבותית – הקמת העיר כרמיאל. בדבריו בטקס הקמתה ביקש אשכול, בין השאר, לקצור דיווידנד פוליטי על היותו המיישב הגדול של מדינת ישראל:

זו לנו הפעם הראשונה שאנו מקימים עיר מתוכננת מראשית בצפון. למדנו את כל הלקחים מקריית גת ומדימונה ומערי עולים שבדיעבד במקומות אחרים. למדנו דרכי שילובם של עולים חדשים בעיר ודרכי שילובה של עיר במערכות היצירה...

לא נשעה רבותי, לרואי השחורות שבתוכנו. איני זוכר תכנית רבת תנופה ודמיון בשדה ההתיישבות בארץ, שלא קמו עליה, בראשיתה, מלעיזים ומצוידים במטען פסוודו־מדעי כבד. [ההדגשה שלי, א.ל.] למן היום שקבעה ועדת חקירה אנגלית, בעקבות מאורעות 1929, כי אין בארץ אפילו "מרחב תנועה לעוד חתול" ועד למומחים האלמוניים המצוטטים בהרחבה ובהנאה בכמה עיתונים, כל אימת שמדובר על מפעל חדש – אחד הוא הפזמון.

מי שאין עינו למודה להבחין ולראות בערכם של מפעלים בראשיתם – ילך וילמד מן המפעלים העומדים על תילם: מדימונה שרצו לקרוא לה דימונה ומחבל לכיש שלא האמינו בעתידו. [ההדגשה שלי, א.ל.] דימונה היא עיר ואם בישראל, עיר תעשייה. חבל לכיש הוא מקור חשוב לאספקה חקלאית. מפעל מפואר של קליטת עלייה ושל סיגול עולים לתנאי הארץ.

⁸⁹⁴ מצעד יום העצמאות בירושלים, מתוך ישיבת "שרינו", 22 באוקטובר 1964, אי"א, ר/מפא"י I. שרת החוץ גולדה מאיר נסעה לחו"ל ולא השתתפה בדיון.

⁸⁹⁵ זכי שלום, "המלחמה הנשכחת – מבצע 'קדש' והשפעותיו המדיניות והאסטרטגיות", ברעום המנועים, 50 שנה למלחמת סיני, עורכים חגי גולן ושואל שי, תל אביב, 2006, עמ' 279-305, ראו הערה 30 (עמ' 303). המצעדים הצבאיים בתקופתו של דיין נערכו כדלקמן: 1954 – רמלה, 1955 – תל אביב, 1956 – חיפה, 1957 – תל אביב. בירושלים התקיימו מצעדים בשנים: 1950, 1958, 1961, 1967, 1968 ו-1973. יתכן וכוונתם של אשכול ודיין הייתה למצעד באביב 1958, זמן קצר לאחר שדיין סיים את כהונתו כרמטכ"ל, כאשר ישראל שילבה במצעד טנקים.

הקמת כרמיאל עוררה ביקורת על הפקעת קרקעות של כפרים ערביים לצורך בנייתה. אשכול ניסה לענות גם לביקורת זאת: "מי שמבקש להניא אותנו ממעשה פיתוח כזה חוטא חטא כפול ומכופל: למדינה... ואף לתושבי האזור הוותיקים [הערבים] שאת ענייניהם הוא מבקש כביכול לשרת. עניינו האמתי של כל תושב ותושב באזור הזה הוא בפיתוח הנושא בחובו רווחה ותעסוקה ולא בהגנה עקרה על נחשלות המתעטפת באצטלה של דאגה".⁸⁹⁶

תנועת "איחוד"⁸⁹⁷ החליטה למחות על החרפת היחסים בין יהודים לערבים בעקבות הקמת כרמיאל. אחד ממנהיגי התנועה, הפרופסור מרטין בובר שלח לאשכול מכתב מחאה בשם התנועה. ראוי לציין כי לצד המחאה העלה בובר שבחים לאשכול על ששיפר את נימת הדברים ואפילו את מדיניות הממשלה כלפי האזרחים הערבים.⁸⁹⁸ לתנועת "איחוד" לא היה ייצוג בכנסת ולא קהל תומכים גדול. חשיבותה העיקרית נבעה מהרכב חבריה – אינטלקטואלים חשובים בחברה הישראלית.

בתשובתו טען אשכול כי רק 10% מ-5,000 הדונמים שהופקעו לצרכי בניית כרמיאל היו אדמה חקלאית. נציגי הממשלה פועלים למען מתן "פיצויים נאותים והוגנים עבור האדמות שהופקעו וייתכן מאוד כי היינו יכולים בקצב יותר מהיר [בהסדר הפיצויים] אלמלא ההסטה המאורגנת המתנהלת על ידי אלמנטים עוינים [ערבים וקומוניסטים] ויחידים תועים"⁸⁹⁹ גם יחד.

בהמשך תשובתו גזר אשכול גזרה שווה בין מתנגדי המודרניזציה במהפכה התעשייתית – "הלודיטים" שהרסו מכונות – לבין מתנגדי פיתוח הגליל המערבי המתנגדים להקמת כרמיאל. המתנגדים הזכירו לו גם את בעלי העגלות היהודים בעיירות במזרח אירופה שהתנגדו לכניסת רכבות לעיירות מגוריהם. הוא טען שתושבי הכפרים הערבים ירוויחו ואפילו כבר הרוויחו מהקמת כרמיאל כי נפתחו בפניהם אפשרויות תעסוקה נוספות.⁹⁰⁰ אולם הוא התעלם מכך שהלודיטים והתעשיינים השתייכו לאותו עם בריטי, ואילו בישראל השתייכו בעלי הקרקע המופקעת לעם אחד ומתיישבי כרמיאל לעם שני.

7.ה.6: הרגעת המפד"ל

בנובמבר נפגש אשכול עם ראשי המפד"ל לדון בעניינים פוליטיים כללים ודתיים כאחד. אחד הנושאים שהעלו אנשי המפד"ל היה עניין המערך. אשכול הביע את ביטחונו כי המערך לא ישנה דבר מבחינת אנשי המפד"ל. הוא הביע חשש שמא יתעקשו אנשי אחדות העבודה להכניס את לבון לבן לרשימה המשותפת. במקרה כזה – לא יקום המערך. כי אם חברי מפא"י יצטרפו לבחור בין לבון לבן לגוריון – הם יעדיפו את לבן גוריון. כמו כן סקר אשכול לפנייהם את המגעים עם אחדות העבודה והביע גאווה לא מוסתרת כי למעשה כל מה שדרשה אחדות העבודה בנושא הגבלת הספרות במקרקעין – בוצע כבר למעשה על ידי הטלת מס שבח. הוא השתדל אף להרגיע את אנשי המפד"ל שחששו מקו אנטי דתי של אנשי אחדות

⁸⁹⁶ דברי אשכול בייסוד כרמיאל, 29 באוקטובר 1964, ג"מ, ג/4/6262.

⁸⁹⁷ תנועת המשך ל"ברית שלום". נוסדה ב-1942 בהנהגתם של י"ל מאגנס, בובר, ר' בנימין, ארנסט סימון, משה סמילנסקי ואחרים. ביטאון התנועה היה בתחילה "בעיות" ולאחר מכן "נר". התנועה שאפה לפיוס בין ישראל למדינות ערב ולהגן על זכויות המיעוט הערבי בישראל.

⁸⁹⁸ מרטין בובר אל אשכול, 26 באוקטובר 1964, ארכיון בובר בספרייה הלאומית.

⁸⁹⁹ כאן הכוונה ליהודים כמו אורי דייוויס, פציפיסט ישראלי יליד 1943 שהפגין נגד ההפקעות.

⁹⁰⁰ אשכול אל מרטין בובר, 4 בנובמבר 1964, ג"מ, גל/5489/11892. וכן למפרום-צורף, עמ' 441-442.

מזכ"ל המפד"ל משה קרונה העלה בפני אשכול את חששות אנשי המפד"ל: "בציבור שלנו הרושם הוא שהמערך הוא תגבורת כדי לרוקן את הסטטוס קוו". אשכול שב להרגיע את אנשי המפד"ל וסיפר כי הופתע לטובה מ"היחס הרציני" של אנשי אחדות העבודה לעניין הדתי. ורהפטיג ואונא העלו שורה של טענות על רמיסת הסטטוס קוו שדוחפת את צעירי המחנה הדתי לאומי לעמדות קיצוניות ואשכול השתדל להרגיע אותם בטענה שהוא משתדל לקדם עניינים שונים שהם העלו.⁹⁰¹

6.ה.8: כנס פעילי מפא"י בתל אביב, 26 בנובמבר 1964

בעקבות החלטות המזכירות והמרכז בעד הקמת מערך ולקראת כינוס הוועידה העשירית של מפא"י התקיים בתל אביב כנס של מזכירות סניפי מפא"י, ראשי ערים ומזכירי מועצות הפועלים מטעם מפא"י. בראשית דבריו הודיע אשכול כי לא ידבר על המערך ועל "הפרשה האומללה" אלא על הנושאים בהם צריכה לעסוק המפלגה – "אלה שאלות הביטחון, אלה שאלות הכלכלה והמשק וזו שאלת החינוך וצמצום הפער". לדעתי התרחקותו משאלת המערך – שבשבילה למעשה כונסה הוועידה, ומשאלת הפרשה שהתעוררה שוב על ידי בן-גוריון – באה להפגין את ביטחונו כי ישיג רוב לדעותיו בוועידה. בחירתו לדון בשאלות ביטחון, כלכלה וחברה באה להפגין שתי נקודות: א) הופעה ממלכתית של ראש ממשלה העוסק בבעיות המרכזיות של המדינה; ב) תיקון מסוים לעומת סדר היום האזרחי החדש שהציג אשכול במושב השלישי של הוועידה התשיעית של מפא"י ב-15 באוקטובר 1963⁹⁰² על ידי התמקדות גם בביטחון ולא רק בכלכלה ובחברה – זאת כדי שלא להצטייר כמי שמזניח את ענייני הביטחון ואולי גם בהשפעת הוויית חייו כשר הביטחון מזה 17 חודשים.

בדבריו סקר אשכול את המצב בגבול ישראל-סוריה ובכלל זה תקריות ומחלוקות על השליטה בשטח המפורז – שהביאו אף לשימוש בחיל האוויר הישראלי. הוא הצליח אף להלהיב את הקהל כאשר קבע: "אני מבטיחכם נאמנה, בכל האחריות שבדברים, שאם כוחנו לפני שנה היה 100, הוא השנה יותר מ-100, ואל תשאלו אותי כמה", והקהל הגיב על כך במחאות כפיים. כמו כן סקר אשכול בקצרה את מסעותיו בעולם ואת סיורה של שרת החוץ באפריקה והתייחס לאיומים הבין-לאומיים על ישראל – ובראשן ועידות הפסגה הערביות וה"גוסט" (רוח הרפאים) של העם הפלסטיני. כבדרך אגב הזכיר את הקמת המוביל הארצי – מפעל שהתקשר אסוציאטיבית אליו בעיני רוחם של הנוכחים בזכות השנים הרבות בהן עבד לפיתוח משק המים.

⁹⁰¹ שיחתו של מר ל. אשכול, ראש הממשלה ושר הביטחון עם נציגי המפד"ל, 23 בנובמבר 1964, אי"א, מגעים עם מפלגות. בשיחה השתתפו אשכול, מ. אונא, ז. ורהפטיג, י. ש. בן-מאיר וקרונה.
⁹⁰² ראו לעיל סעיף ב, תת-סעיף 2.

בנושא הכלכלי הכחיש אשכול כי "עובר משבר כלכלי בישראל". אדרבא: "הלוואי לעוד חמישים שנה שנהיה מובטחים במצב כלכלי כמו שהננו בישראל". ראוי לציין כי באותם ימים החליטה ועדת השרים לכלכלה שבראשה עמד אשכול (באופן זמני לצורך דיון במצב הכלכלי) למתן את הפעילות במשק הישראלי – מה שהפך להיות משלהי 1965 עד אביב 1967 ל"מיתון".⁹⁰³ אי אמירת האמת במקרה זה מצדו של אשכול נבעה מכך שאילו חשף את ההחלטות בטרם עת היה הורס מהלך כלכלי שנועד לבוא לידי ביטוי רק בסוף 1965.⁹⁰⁴

רק בסוף דבריו התפנה אשכול להתייחס למערך וביקש להרגיע את הציבור שאין ממש בחששות שנופצו בקרב חלק מהציבור לפיהן המערך ינהיג מדיניות סוציאליסטית קיצונית הכרוכה בגביית מסים גבוהים. אשכול השיב כי את "המסים שלנו עשינו עוד לפני [הקמת] המערך" ואף הזכיר את הקמת ממשלת הלייבור בבריטניה בראשותו של הרולד וילסון באוקטובר "וגם שם עושים מה שעושים".⁹⁰⁵ בזאת רמז כנראה לכך שממשלת הלייבור החדשה לא חזרה למדיניות ההלאמות והמסים של ממשלת הלייבור הקודמת (1945-1951).

6.ה.9: ויכוח בעיתונות

במקביל לפולמוס אודות הקמת המערך – פולמוס שהוכרע במזכירות ובמרכז אך עדיין לא הוכרע בוועידה – הלך וגבר הפולמוס אודות הפרשה. בתגובה למאמרו של בן-גוריון "עוד הבהרה"⁹⁰⁶ שהציג שתי שאלות: "באיזה מוסד ובאיזה תאריך" החליטה מפא"י להקים ועדת שרים? ו"באיזה מרכז ובאיזה תאריך הוחלט למחוק את המילה 'משפטיים' מן ההחלטה של 19.10.60 על דרכי הטיפול בפרשה"? פרסם אשכול את מאמרו "הערות להבהרה".⁹⁰⁷

במאמרו נתן אשכול הסבר מסובך ומפורט לדרך וללבטים השונים שעמדו לפני חברי מזכירות מפא"י ב-19 באוקטובר 1960 כאשר החליטו להשמיט את המילה "משפטיים" מן הנוסח הסופי של ההחלטה ולהסתפק במילה "ממלכתיים", ובמרכזם: ההנחה שניסוח כזה יוציא את הדיון מוועדת הכנסת לענייני חוץ וביטחון.⁹⁰⁸ הוא הודה בעקיפין בטענתו של בן-גוריון שאף מוסד מפלגתי פורמלי לא החליט להקים את ועדת השרים. הוא טען כי "כאשר העלה [שר המשפטים לשעבר] מר פ. רוזן את ההצעה להקים ועדת שרים, תמכו בו חלק משרי מפא"י, מתוך ידיעה שניסוחה הכללי של החלטת המזכירות אינו מוציא מכלל

⁹⁰³ ב-13 וב-18 באוקטובר 1964 כיהן אשכול כיושב-ראש ועדת השרים לכלכלה (במקום ספיר) לצורך "דיון כולל על המשק". ב-29 באוקטובר 1964 הגיש ספיר לאשכול תכנית כלכלית ודרש לשנות המדיניות הכלכלית הקיימת (אי"א, ר/המועצה הכלכלית המייעצת). מ-1 בנובמבר 1964 שב אשכול לכהן למשך מספר שבועות כיושב-ראש הוועדה לצורך דיוניה על "המדיניות הכלכלית לשנתיים הקרובות 1966/1965". דיונים אלה המשיכו להתקיים ב-3, 22, 29 בנובמבר ו-6 בדצמבר. ההחלטות המרכזיות שהתקבלו ב-22 וב-29 בנובמבר כללו את ריסון הבנייה והגברת החשיפה לייבוא (ג"מ, א/3/89, וכן למפרט-צורף, עמ' 498).

⁹⁰⁴ ריאיון עם משה זנבר, 24 במאי 2000. ראוי להוסיף כי לדברי זנבר המיתון לא היה אמור להיות כה חריף כפי שהפך להיות ב-1966.

⁹⁰⁵ כנס מזכירויות סניפים, ראשי ערים ומזכירי מועצות פועלים, 26 בנובמבר 1964, אי"א, דברים בכנסים של המפלגה. ⁹⁰⁶ בן-גוריון, "עוד הבהרה", דבר, 29 בנובמבר 1964.

⁹⁰⁷ אשכול, "הערות להבהרה", דבר, 1 בדצמבר 1964 (אי"א, פרשת לבון ב'2). ⁹⁰⁸ ראו לעיל פרק חמישי, סעיף א, תת-סעיף 2.

ממלכתי [ההדגשה במקור, א.ל.] "כזה". בכך הדגיש אשכול את העניין הפורמלי – יזמתו של השר רוזן – והתעלם מהשפעתו שלו, האישית והבלתי פורמלית, למען הקמת הוועדה. בהתייחס לטענתו של בן-גוריון על כך "שחברים שוחחו ביניהם (בלי לשתף אותי) שהעניין יועבר לוועדת שרים", ענה אשכול, תוך ניסיון לגמד את העניין: "בלי ספק היו אז שיחות רבות בין חברים במשרדו של ב.ג. ובשיתופו ואינני זוכר את כולן. היו גם שיחות במשרדי בלי שיתופו של ב.ג. אף אחת מהן לא הייתה בגדר מוסד מחייב המקבל החלטות, ולא כולן זכורות לי... אף אחת מן הפגישות האלה לא נתנה [הוראה] (ולא הייתה מוסמכת לתת) לחברי המפלגה בממשלה". לדעתי יש כאן סוג של היתממות הן מצדו של בן-גוריון והן מצדו של אשכול. בן-גוריון היתמם כי המפלגה אף פעם, או כמעט אף פעם, לא נתנה הוראות מפורשות לנציגיה בממשלה. אשכול היתמם כי דרך קבלת ההחלטות המועדפת של מפא"י בסוגיות רבות הייתה על ידי התייעצויות לא רשמיות. לפעמים באו בעקבותיהן החלטות פורמליות של מוסדות נבחרים (מזכירות, לשכה, מרכז, מועצה וועידה) ולפעמים הסתפקו בהחלטות בלתי פורמליות. למחרת כתב בן-גוריון שנית וביקש מאשכול ממנו להקים ועדת חקירה משפטית בראשות שופטים שתחקור את 1954 ואת 1960 כי אחרת "לא יהיה סוף פסוק" (ההדגשה במקור). הוא טען כי ניסיונותיהם של משה שרת (על ידי ועדת אולשן-דורי) ושל אשכול (על ידי ועדת השבעה) לשים סוף פסוק – עלו בתוהו. (הוא לא התייחס לכך שניתן לראות בוועדת אולשן-דורי ועדה משפטית משום שאחד מראשיה היה נשיא בית המשפט העליון).⁹⁰⁹ ככל שעולה מבדיקתי אשכול לא ענה לבן-גוריון על מכתב זה.

6.ה.10: לקראת התפטרות

למרות ההתקדמות הניכרת לקראת הקמת המערך הכבידה פרישת "מן היסוד"⁹¹⁰ על אנשי אחדות העבודה.⁹¹¹ בפגישת ועדת ה-8 ב-2 בדצמבר קרא אשכול לאחדות העבודה לסיים את דיוניה במועצה קודם לכינוס ועידת מפא"י. הוא אף היה נכון לדחיייה בת שבועיים בכינוס הוועידה, ובלבד שיוכל לבוא עם החלטה מוגמרת של אחדות העבודה בעד הקמת המערך.⁹¹² בה בעת טען "נדמה לי שיש זכות למפא"י לדרוש כי פנחס לבון לא יהיה ברשימה" – כלומר התנגדות לכך שלבון יופיע ברשימת המערך לא מטעם חטיבה עצמאית של "מן היסוד" ולא מטעם אחדות העבודה. לפיכך דרשה מפא"י שמי שעזב מפלגה החברה במערך, ועבר למפלגה אחרת החברה במערך, לא יוכל להשתלב ברשימת המערך. בסופו של הדיון בוועדת ה-8 לא השיג אשכול את הקדמת הדיון במועצת אחדות העבודה⁹¹³ אך התקבלה הצעת ברקת להוציא "קומוניקט קצר שנתקיימה פגישה שבה שמעו שני הצדדים הבהרות לגבי עניין המערך, ושתי המפלגות יביאו את הבהרות למוסדות המוסמכים שלהם".⁹¹⁴

⁹⁰⁹ בן-גוריון אל אשכול, 2 בדצמבר 1964, אי"א, פרשת לבון ב'2.

⁹¹⁰ ראו לעיל תת-סעיף 2.

⁹¹¹ יזרח תשס"ה, עמ' 379-380.

⁹¹² כמו כן העלה אשכול עניינים נוספים שחייבו את דחיית הוועידה: כינוס הקונגרס הציוני ה"ו ונסיעה שלו לחו"ל.

⁹¹³ ראוי לציין כי מועצת אחדות העבודה אישרה את הקמת המערך ב-8 במרס 1965 – לאחר שוועידת מפא"י אישרה את הקמתו.

על רקע ההתקדמות האטית לקראת הקמת המערך נדרשה סיעת מפא"י לדון ב-9 בדצמבר בחומר המשפטי שהגיש בן-גוריון ליועץ המשפטי ולשר המשפטים דב יוסף. אשכול סיפר לנוכחים כי לפני מספר חודשים הגיעו אליו שמועות על ספר שמכין העיתונאי חגי אשד בעזרתו של בן-גוריון. ואכן בן-גוריון אמר לו בפגישה עמו שלאור ספר זה יש צורך להקים "ועדת חקירה חדשה על המלצות ועדת השבעה. אם אני לא טועה הוא דיבר על כך עם דב [יוסף,⁹¹⁵ שר המשפטים] או באותו זמן או לפני כן, ודב סיפר לי שהוא אמר לו: 'איכה עשית את זה לאשכול? היית צריך להגיד לו זאת לפני שהוא ראש ממשלה. איכה תוכל לתת לו סכין מרוטה כזו? אם הייתה לך מחשבה כזו היית צריך להגיד לו. סוף סוף בעסק הזה היה לו חלק, לפחות מן ההדחה [של לבון מתפקיד שר הביטחון] ועד אחרי ועדת השבעה. היית צריך להגיד לו". בהמשך דיווח אשכול על מספר שיחות קשות שקיים עם בן-גוריון משום שסירב לקבל את דעתו בנוגע לחקירה משפטית ומשום שביקש לסיים את המחלוקת עם אנשי "מן היסוד". הוא אף ניסה לגייס את חברו הטוב היחיד של בן-גוריון שנשאר בחיים – שלמה לביא – אך לביא ענה לו: "אתה צודק, צריך לסיים את זה. אבל בינך ובין בן-גוריון אתה צריך אותי?".⁹¹⁶

בדבריו יצר אשכול מתח פנימי בין הערצתו לביקורתו על בן-גוריון. אחת הנקודות הבולטות בביקורת שלו נגד בן-גוריון הייתה על טענתו של בן-גוריון כי כביכול הוא לא דרש את פיטוריו של לבון מתפקיד מזכ"ל ההסתדרות. אשכול טען, במידה רבה של הצלחה, כי הבררה שבן-גוריון הציב למפא"י בסוף 1960-תחילת 1961 הייתה לבחור בין מפא"י עם בן-גוריון ובלי לבון בתפקיד מרכזי למפא"י עם לבון כמזכ"ל ההסתדרות ובלי בן-גוריון.⁹¹⁷ התכחשותו של בן-גוריון לדרישתו האולטימטיבית הנ"ל בשלהי 1964 יצרה רושם בעיני חלק מראשי מפא"י כי בן-גוריון אינו זוכר כראוי את העבר הלא רחוק, או אפילו משקר. בשני המקרים התערערה דמותו של בן-גוריון בעיניהם. יתרה מזאת, אשכול סיפר לחברי הסיעה כי בן-גוריון אף איים, כי אם לבון יגיע לוועידת מפא"י הקרובה – הוא לא ישתתף בוועידה. אשכול המשיך לפרט כיצד פעל בנושא "מן היסוד" ובנושא המערך, תמיד לפי החלטות המפלגה – ובכל זאת ספג קיטונות של רותחין מכיוונים שונים, בעיקר מבן-גוריון למרות שהוא, אשכול, היה תמיד מי שפעל למען בן-גוריון למען המפלגה ולמען המדינה: "אני עשיתי את ההדחה, אני נכנסתי ללהבה להציל את ספר התורה ואת בן-גוריון בשביל מפא"י". אשכול הזכיר גם הופעתו האומללה של בן-גוריון בכנסת במאי 1963 וטען כי "מחוץ לאשכול לא קפץ איש לגרירת של החרותניקים כאשר התנפלו עליו, ולא במקרה. אפילו בן-ישראל⁹¹⁸ אשר עושה מאמצים לקפוץ זה מורגש די מלאכותי".⁹¹⁹

⁹¹⁴ ישיבת ועדת ה-8, 2 בדצמבר 1964, אי"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים. בפגישה השתתפו: אשכול, ברקת, נצר, נמיר, אלון, ברייהודה, גלילי וצור.

⁹¹⁵ דב יוסף השתתף בשיבה.

⁹¹⁶ שלמה לביא נפטר ב-23 ביולי 1963, כחודש לאחר כניסתו של אשכול לראשות הממשלה. ייתכן שהשיחה בין אשכול ללביא התקיימה עוד לפני שאשכול נבחר לתפקיד. כמו כן הזכיר אשכול את שלושת חבריו הקרובים הנוספים של בן-גוריון שנפטרו קודם: ברל כצנלסון, שמואל יבניאלי ויצחק בן-צבי.

⁹¹⁷ על דרישתו האולטימטיבית של בן-גוריון ב-1960-1961 להדיח את לבון ראו: ישיבת הממשלה, 25 בדצמבר 1960, ג"מ, 7/12969; כפכפי 1998, עמ' 393; ופרק חמישי, סעיף א, תת-סעיף 6.

⁹¹⁸ גדעון בן-ישראל (פריזר, 1923-). נולד בארץ-ישראל. משפטן בהשכלתו. מזכיר מועצת פועלי באר שבע, 1953-1959. ח"כ מטעם מפא"י, 1959-1961, 1962-1965. פרש לרפ"י.

⁹¹⁹ ראו לעיל פרק חמישי, סעיף ה. דבריו של אשכול (אם אכן נאמרו) לא נרשמו בפרוטוקול הכנסת (המצב המדיני והביטחוני, תשובת ראש הממשלה, 13 במאי 1963, דברי הכנסת, 37, עמ' 1821-1826), לא ב"מעריב" ולא ב"ידיעות אחרונות".

אשכול טען כי בן-גוריון מתעקש לעסוק ב"פרשה" אף ש"המפלגה כולה עומדת כל הזמן על ברכיה – לא לפני בן-גוריון, היא לא מגיעה אליו – ומבקשת ולוחשת תפילה שהוא יחדל מזה, שלא יעשה את זה... המפלגה רוצה לשים קץ לכל זה".

אשכול דחה על הסף את ההצעה שהעלה דב יוסף בישיבת הממשלה ב-6 בדצמבר: לחקור את עסק הביש של 1954 ולא לחקור את ועדת השבעה של 1960.⁹²⁰ הוא טען כי זו הצעה חלמאית כי "עכשיו בא בריהודה והוא מבקש ועדה ל-1950,⁹²¹ ואני לא יודע מה קרה אז". ובנוסף, אם אכן תקום ועדת משפטים ל-1954 "מי יגיד לוועדה של שופטים עליונים איפה ועל מה היא תתעכב? איזה מין חולי עיניים הוא זה? תסלח לי דב [יוסף] שאני מדבר כך ומשתמש בביטוי הזה – חלם". דב יוסף נעלב מדברי אשכול ויצא באמצע מן הישיבה.⁹²² יתכן כי התנגדותו של אשכול לחקירת 1954 נבעה מכך שב-1954, בהיותו חבר בוועדת החמישה (עם שרת, לבון, גולדה מאיר וארן) נטל חלק מסוים בהכרעות המדיניות והביטחוניות.⁹²³

ביזמת יושב-הראש ישראל קרגמן הוצא הביטוי "חלם" מהפרוטוקול. הוא טען כי יש לעשות מאמץ גדול לא ללכת לבחירות סביב הפרשה ולכן עדיף לקבל את ההצעה להקים ועדת חקירה ל-1954 כדי לגמור עם הנושא. משה ברעם הצטרף לקרגמן בטענה שמזה ארבע שנים יש פצע פתוח במפלגה ובציבור, ורק קבלת הצעתו של דב יוסף (ועדת חקירה ל-1954 בלבד) תרפא אותו – גם אם בן-גוריון לא יסכים לזאת. ברעם הוסיף תנאי ברור – שממשלת אשכול לא תיפול. דבורה נצר וחנה למדן תמכו בוועדת החקירה בגלל שמועות בציבור הרחב לפיהן בן-גוריון הוא שנתן את ההוראה (מביתו בשדה בוקר). גם שמואל שורש ומנחם כהן הצטרפו לתומכי הצעת יוסף. עמדה השוללת הקמת ועדת חקירה הביעו קדיש לוז ובבה אידלסון.⁹²⁴ ישיבת הסיעה הסוערת הסתיימה בשעה 4 לפנות בוקר.

למחרת קיימה מפא"י כנס של צירי הוועידה בבית ברל. הפעם, לאחר שהתנצל על עייפותו מישיבת הסיעה ניגש אשכול ישר לעניין – גיוס צירי הוועידה לתמיכה בעמדותיו בעניין המרכזי שעליו נסבה הוועידה – המערך. בנאום ארוך שהודפס על 20 עמודים גולל אשכול את קורות פעילותו הפוליטית מאז ימי נעוריו בוויילנה. הוא לא פירט את מלוא פעילותו אלא הבליט את מאבקו למען אחדות מפלגות הפועלים, כמו ב-1919 כאשר היה במיעוט בקרב חברי הפועל הצעיר שתמך בהצטרפות מידית לאחדות העבודה ההיסטורית שהוקמה אז. אחר כך סיפר בלשון רבים, "הקמנו", על הישגי מפא"י בהתיישבות ובקליטת העלייה, כאשר כל בר-בירב הבין כי למעשה הוא משבח את עצמו על הישגיו האישיים כראש מחלקת ההתיישבות, גזבר הסוכנות, שר החקלאות ושר האוצר במשך 15 שנים. הוא מיעט להזכיר את ההישגים הביטחוניים – למעט מלחמת העצמאות. הישגים שהציבור היה מקשר אותם קודם כל לבן-גוריון. עם זאת ניסה להפגין נדיבות כלפי בן-גוריון וקבע "הייתה זו הזכות ההיסטורית של בן-גוריון

⁹²⁰ למפרום-צורף, עמ' 439.

⁹²¹ כנראה הפעילות להעלאת יהודי עירק.

⁹²² "כל סיעת מפא"י תתמוך בממשלה בהצבעות אי האיומן בכנסת, התנגשות בין אשכול ודב יוסף, 50 חתימות לכינוס מרכז

מפא"י", ידיעות אחרונות, 10 בדצמבר 1964, עמ' 1, 20.

⁹²³ גולדשטיין 2003, עמ' 493.

⁹²⁴ ישיבת סיעת מפא"י בכנסת, 9 בדצמבר 1964, אמ"ע, 2-11-1964-130. הפרוטוקול נקטע בעמוד 33.

⁹²⁵ דוגמא לאי הבנתו של בן-גוריון לגבי ההליכים הפנים-מפלגתיים – במיוחד באחדות העבודה ובמפ"ם – הייתה הצעתו במאי 1963 לבודד את ראשי שלוש מפלגות הפועלים עד שיגיעו להסכם על איחוד.⁹²⁶ דוגמא שנייה הייתה הצעתו של בן-גוריון להעביר את ההכרעה לגבי שינוי שיטת הבחירות למשאל עם בקרב חברי מפא"י ואחדות העבודה. בהצעה הראשונה התעלם בן-גוריון מהמסד המפלגתי הבינוני ומציבור חברי המפלגות; בהצעה השנייה התעלם מהדרג העליון והבינוני של הנהגות המפלגות.

ב-10 בדצמבר חלה התפתחות דרמטית: בן-גוריון שקודם דרש לחקור הן את 1954 והן את 1960 (או לפחות את 1960)⁹²⁷ ביצע צעד שנראה בעיני כנסיגה טקטית – הוא הסכים שתוקם ועדת חקירה משפטית לחקור את 1954 בלבד, כנראה מתוך הנחה שקל יותר להעביר החלטה כזאת ומשום שהניח שבסופו של דבר תצטרך הוועדה לדון, ולו בעקיפין, גם ב-1960.⁹²⁸ התפתחות זאת גרמה לכך שעתה רק אשכול היה המתנגד היחיד להצעת הפשרה של דב יוסף והדבר החליש כמובן את יכולת ההתנגדות שלו.

ב-12 בדצמבר שבה מזכירות מפא"י לדון בעמדת שרי מפא"י לגבי הצעתו של שר המשפטים דב יוסף לכוון ועדת חקירה משפטית שתדון בעסק הביש של 1954 ולא בפרשה של 1960. כפי שציינתי לעיל בדרך כלל נמנעו המוסדות הרשמיים של מפא"י מלתת הנחיות לשרי מפא"י בכל הנוגע להצבעות בממשלה. אשכול חשש כי הוא עלול להפסיד בהצבעה בממשלה בעניין מהותי. "הגעתי לכלל מסקנה", אמר לנוכחים, "שהצעה זאת איננה ניתנת להתבצע ויחד עם זאת לקיים ממשלה" – כלומר הוא איים בהתפטרות. הוא אף סיפר כי שבוע קודם איים בישיבת לשכת המפלגה כי יתפטר.⁹²⁹ הוא קשר זאת גם לדברי הביקורת הקשים שהשמיע בן-גוריון בשבועות האחרונים. בה בעת ביקר אשכול את עמדתו של דב יוסף. למרות שתקף מאוד את ההצעה לכוון ועדת חקירה לעסק הביש, המליץ אשכול למזכירות לאפשר

⁹²⁵ כנס צירי המפלגה לקראת הוועדה, 10 בדצמבר 1964, ג"מ, גל/4/6262. ישעיהו בן-פורת, "ב.ג. מוותר על חקירת 'פרשת 1960', מוכן להסתפק בחקירת 'פרשת 1954'", *ידיעות אחרונות*, 11 בדצמבר 1964, עמ' 1.

⁹²⁶ אריה צימוקי, "ב.ג. מציע שראשי מפלגות הפועלים יתבודדו להקמת מסגרת משותפת", *ידיעות אחרונות*, 3 במאי 1963, עמ' 1.

⁹²⁷ "ב.ג.: לא מעניין אותי לבון אלא רק הברור", *ידיעות אחרונות*, 1 באוגוסט 1963, עמ' 1.

⁹²⁸ ישעיהו בן-פורת, "ב.ג. מוותר על חקירת 'פרשת 1960', מוכן להסתפק בחקירת 'פרשת 1954'", *ידיעות אחרונות*, 11 בדצמבר 1964, עמ' 1.

⁹²⁹ כפי שציינתי לעיל אין בארכיון מפלגת העבודה פרוטוקולים של לשכת מפא"י לתקופה זאת.

הוא נכשל בעניין חמור מאין כמוהו, בעניין הפוגע בכבוד המדינה... חשבתי בלבי שכמו בכל מדינה שיש בה הכרה ממלכתית, כן גם כאן ראש הממשלה יתפטר לאחר שגם איש נייטרלי ומשפטן הגיע למסקנה... שהיה כאן עיוות דין. הדבר הראשון שהוא היה צריך לעשות הוא – להגיש את התפטרותו מהממשלה... בשל דברים יותר קלים התפטרו שרים... ברגע שעל פי עצתו והפצרתו הממשלה תסרב לעשות מה שמציע שר המשפטים [להקים ועדת חקירה ל-1954], אני מודיע – ואין לזה חשיבות, אני אחד משני מיליון תושבים, וזה לא משנה הרבה – שאני לא מוסיף לראות באשכול את הנציג שלי. זה לא יגרע ממנו כלום, אני לא אראה בו נציג.

שרת הביא שורה של נימוקים נגד מינוי ועדת חקירה משפטית. שישה מחברי המזכירות, ביניהם גוברין, ובש, הציעו להפסיק את הדיון במזכירות ולהעבירו למרכז המפלגה. סנטה יוספטל התנגדה, ודרשה את מיצוי הדיון במזכירות כדי לבוא למרכז עם הצעת החלטה ברורה. גורי הצטרף אליה וזאת בתגובה לדבריו הקשים של בן-גוריון. ארן הציע להעביר את הדיון למרכז ובלבד שעד אז תימנע הממשלה מלדון בהצעתו של דב יוסף. אשכול תמך בכך ובלבד שתימצא דרך לטפל בהצעות אי אמון של האופוזיציה. הוא הביע חשש שמא אחדות העבודה לא תגן על הממשלה בהצבעתה. בסיום הוחלט לקבל את דעתו של ארן להעביר את הנושא לדיון במרכז מפא"י למחרת מתוך הבנה שהממשלה לא תדון בנושא למחרת, בישיבה הרגילה של יום ראשון, אלא בישיבה מיוחדת כעבור יומיים.⁹³⁰ חשוב לציין כי אף שחלק מהדוברים (שרת, קורן וגורי) הסתייגו מדברי בן-גוריון כלפי אשכול, לא התקבלה מיד החלטת מזכירות המסתייגת מדברי בן-גוריון או קוראת לו לחזור בו.

ישיבת מרכז מפא"י שהתכנסה למחרת, נפתחה באיחור בגלל דיונים בלתי רשמיים ודחיות רבות. יומיים לאחר מכן סיפר אשכול כי לפני ישיבת המרכז הוגשה לו הצעת החלטה שנועדה להרגיע אותו:

1. מביעים אמון באשכול – זה כדי למרוח אותי בשמן זית אחרי שבן-גוריון אמר מה שאמר [נגד אשכול].

2. זכותה של הממשלה להחליט בעניין זה – אתם יודעים, ברוסית אומרים: "יש לך חופש להחליט, אבל תעזו רק לעשות זאת!"

3. המרכז ממליץ כך וכך [לקבל את הצעת דב יוסף].

ישיבת מזכירות מפא"י, 12 בדצמבר 1964, אמ"ע, 80-1964-24-2.

אשכול היה נכון לקבל את הסעיף השני בלבד. בני שיחו לא היו מוכנים לוותר על הסעיף שלישי הדין ב"המלצת" המפלגה.⁹³¹ הצעת הפרשה הופיעה גם בעיתונות לפני כינוס המרכז.⁹³²

לאחר מכן, בדבריו במרכז, הזהיר אשכול כי ההתעסקות בפרשה תביא להפסד נוסף בבחירות הקרובות – כמו שכבר הביאה להפסד של חמישה מנדטים בבחירות של 1961. בכל מקרה הוא לא ימשיך להיות ראש ממשלה אם יוחלט להקים ועדת חקירה. במילים אחרות – אשכול איים בהתפטרות.⁹³³

קרגמן טען כי אף שדב יוסף הוכיח את הצורך בוועדת חקירה ל-1954 – היא לא תקום, לא רק משום שאשכול הודיע שיתפטר אלא משום שהשותפות לקואליציה מתנגדות להקמתה. מכאן שהחלטה בעד ועדת חקירה תביא את הממשלה והמדינה למשבר קשה. למתנגדי הקמת הוועדה הצטרפו משה שרת. שאול אביגור טען כי אל לה למפלגה להנחות את שרי הממשלה כיצד עליהם להצביע. חסקלברג קרא לדחות הדיון למספר חודשים עד לאחר הבחירות לכנסת. אלמוגי דרש הקמת ועדת חקירה ל-1954 והביא תקדימים להחלטת מוסדות המפלגה ולהישענות על המלצותיו של היועץ המשפטי לממשלה. עמדה דומה הביעו יעל אומן, עוזי פיינרמן,⁹³⁴ אלי מויאל⁹³⁵ ולבסוף בן-גוריון. במהלך דבריו של בן-גוריון הרבה אשכול להתווכח עמו. בן-גוריון התנגד לענות לקריאות הביניים ודרש את הגנת יושב-הראש ברקת. אשכול טען כי בן-גוריון מרבה בקריאות ביניים בנאומי אחרים וברקת פסק שלא תהינה קריאות ביניים בישיבה זאת. ברור שעצם העובדה שאשכול הרבה בקריאות ביניים הפגינה בפני חברי המרכז כי בן-גוריון איבד בעיניו של אשכול את המעמד המיוחד שהיה לו בעבר.

סורקיס הגיש הצעה שכללה שלושה חלקים: הבעת אמון באשכול; קבלת עמדתו של אשכול לפיה רק הממשלה יכולה להחליט על הקמת ועדת חקירה; המלצה לחברי מפא"י בממשלה להצביע בעד הקמת ועדת חקירה ל-1954. זו הייתה למעשה ההצעה שהוגשה לאשכול לפני כינוס המרכז (כפי שסיפר לסטודנטים בירושלים). למעשה לא הייתה זאת הצעתו הפרטית של סורקיס אלא פרי ניסיון משותף של מספר חברים ביניהם י' שפירא וראובן בש.⁹³⁶

ספיר קשר את הדיון במרכז למה שהתרחש יום קודם לכך במזכירות – דברי בן-גוריון נגד אשכול. הוא התנגד בתוקף הן לוועדה ל-1960 והן לוועדה ל-1954. הוא אף טען כי חלק מתומכי הוועדה ל-1954 לא יודעים במה מדובר. הקמת ועדה ל-1954 היא "עסקה – אני מחפש מילת מינימום חיוורת שלא תפגע באף אחד – זו מן עסקה לא כל כך נקייה כבדולח, וזה מושג מינימום".

דבריו של מר ל. אשכול, ראש הממשלה ושר הביטחון, בפני תא הסטודנטים חברי מפא"י בירושלים, 15 בדצמבר 1964, אי"א, דברים בכינוסים של המפלגה.

⁹³² ישעיהו בן-פורת, "הצעת הפרשה האחרונה במפא"י: אימון באשכול – חקירת 54 לב.ג.", ידיעות אחרונות, 13 בדצמבר 1964, עמ' 1.

⁹³³ מ. מייזלס, "אשכול: אתפטר, אם תיערך חקירה; לב.ג.: אתעלם מהצנזורה, אם לא תיערך", מעריב, 14 בדצמבר 1964, עמ' 2.

עוזי פיינרמן (1924-1975). בן מושב כפר יחזקאל. מזכ"ל תנועת המושבים, 1958-1969. ח"כ מטעם העבודה, 1969-1975.

⁹³⁵ אלי מויאל (1920-1991). נולד במרוקו ועלה ב-1945. חבר מפא"י וההגנה מאז עלייתו. ממיסדי קיבוץ ברור חיל ב-1948, ותושב באר שבע מאז 1957. נבחר ב-1957 למזכיר מפא"י במחוז הנגב וב-1959 למזכיר מועצת פועלי באר שבע. לימים כיהן כח"כ מטעם העבודה (1973-1981) וכסגן שר התקשורת (1975-1977).

⁹³⁶ דברי י' שפירא, סורקיס ובש בישיבת מזכירות מפא"י, 16 בדצמבר 1964, אמ"ע, 2-24-1964-80.

דב יוסף טען כי בעניין משפטי יש לדעתו של שר המשפטים משקל מיוחד בממשלה כשם שבענייני חוץ יש משקל מיוחד לדעתה של שרת החוץ. הוא סיפר כי למד את החומר שהגיש לו בן-גוריון באוקטובר ועל סמך מה שקרא הוא משוכנע שיש לחקור את 1954 (וזה בלי לקבל בהכרח את החומר כנכון). עם זאת אין להטיל על שופטים לחקור את פעילותה של ממשלת ישראל ב-1960. הוא הסביר כי לפי החוק הוא היה יכול להחליט בעצמו על הקמת ועדת חקירה אך בגלל חשיבות הנושא העדיף להביא את הנושא למליאת הממשלה.

אשכול שב ונטל את זכות הדיבור והשיב לדב יוסף. לא במקרה הוא התמקד בשאלת זיוף המסמך נגד לבון. הוא לא סיפר לנוכחים כי הוא נשען על דבריה של דליה כרמל אלא הביא נימוקים לדחיית עדותו של קצין המשטרה שטען כי הדוח לא זויף.⁹³⁷ בן-גוריון שב לדבר והפעם כיוון את מלוא חיציו נגד אשכול. הוא הגיב על השאלה מדוע לא הקים ועדת חקירה ב-1955, לאחר ששב למשרד הביטחון "מה הקושיה מדוע לא עשו זאת קודם? אני מנהל משפטים? אני צריך לחקור מה היה ב-1954?" – ובעצם התחמק מלענות עליה.

דברי בן-גוריון הביאו ויכוח נוסף בין אשכול לבן-גוריון על השאלה האם אשכול הטעה את פנחס רוזן לחשוב שבן-גוריון הסכים או לפחות השלים עם קיומה של ועדת השבעה. בסופו של דבר ננעל הדיון ללא החלטה והמרכז נועד להתכנס למחרת.⁹³⁸

6.11: התפטרות

למחרת, ב-14 בדצמבר, בישיבת הממשלה המיוחדת, הפתיע אשכול כשהודיע על התפטרותו.⁹³⁹ לאחר מכן הגיש את התפטרותו לנשיא זלמן שזר. במכתבו הסביר אשכול כי שתי הממשלות שהקים, ב-1961 וב-1963, קמו על יסוד קווי יסוד שלא כללו חקירה מחודשת ומשפטית של עסק הביש. גם היום אין מקום לחקירה נוספת, מעבר לחקירה שעשתה ועדת השבעה ב-1960. "בינתיים הפך העניין לנושא לדיונים בקרב המפלגות". כתב אשכול וכיוון קודם כל למפא"י, "לדעתי העניין הוא ממלכתי והממשלה צריכה להיות חופשית [מהתערבות מפלגתית] להחליט בו. במצב שנתהווה איני יכול להוסיף ולשאת באחריות".⁹⁴⁰ הגשת התפטרותו של אשכול והודעתו כי לא יוכל להשתתף בישיבת המרכז ב-14 בדצמבר הביאה לדחיית ישיבת המרכז הנ"ל שבו היה צפוי קרב דרמטי בין אשכול לבן-גוריון.⁹⁴¹

⁹³⁷ ראו לעיל פרק חמישי, סעיף א, תת-סעיף 3.

⁹³⁸ ישיבת מרכז מפא"י, 13 בדצמבר 1964, אמ"ע, 86-1964-23-2.

יוסף חריף, "אשכול הפתיע גם את חבריו", מעריב, 15 בדצמבר 1964, עמ' 2. מ. שמריהו, אשכול לא יבוא לדיוני מוסדות מפא"י שיבחרו במועמד להרכבת ממשלה", מעריב, 16 בדצמבר 1964, עמ' 1.

אשכול אל שזר, 14 בדצמבר 1964, ג"מ, נ/4/206. וכן למפרוט-צורף, עמ' 448-449. "רואה אני נזק פנימי וחיצוני למדינה...", ידיעות אחרונות, 15 בדצמבר 1964, עמ' 2.

ישעיהו בן-פורת, "מפא"י תכריע הערב בין אשכול וב.ג.", ידיעות אחרונות, 14 בדצמבר 1964, עמ' 1, 16. ראוי לציין כי בן-פורת העריך שאשכול יגבר במרכז על בן-גוריון. הוא גם טען כי המניע העמוק של בן-גוריון הוא מאבקו לטיהור שמו שלו שהוכתם אף הוא בפרשה.

942 כמו כן דווח על תמיכה ציבורית באשכול.⁹⁴³

ב-15 בדצמבר נפגש אשכול עם חברי תא הסטודנטים של מפא"י בירושלים בהשתתפותו של עוזי ברעם שכהן כמזכיר הארגון הארצי של הסטודנטים מטעם מפא"י. היה זה ניסיון לגייס את הדור הצעיר (הביולוגי) למען עמדותיו, בעיקר בנושא הפרשה מול בן-גוריון ו"צעירי מפא"י". אשכול הבהיר מה הוא רוצה להשיג באמצעות התפטרותו מראשות הממשלה: "אני מאמין, אם כי לא דיברתי עם מזכיר המפלגה, שתוך ימים ספורים יתכנס המרכז עם הסיעה בכנסת ויחליטו לתת לחברינו בממשלה אפשרות לפעול בעניין הפרשה כמצפונם וכרצונם".⁹⁴⁴

ב-16 בדצמבר התכנסה מזכירות מפא"י. הערכת העיתונות הייתה כי רוב חברי המזכירות תומכים באשכול.⁹⁴⁵ גם הפעם, כמו ב-14 בחודש, אשכול לא השתתף בישיבה של מוסד מפלגתי. הוא כתב למזכיר ברקת כי בגלל "ענייני עבודה דחופים" אינו יכול להגיע לישיבה.⁹⁴⁶ אין ספק שהיו לאשכול ענייני עבודה דחופים, אך היה זה לדעתי גם רמז למפלגה שאם היא נוקטת בקו שאינו מקובל על אשכול כראש ממשלה, עד כדי כך שהוא הגיש את התפטרותו, היא עשויה לאבד את אשכול הן כראש המפלגה והן כראש הממשלה.

יתרה מזאת, אשכול הביע במכתבו צער על כך שהיעדרותו משיבת המרכז ב-14 בדצמבר גרמה לביטול הישיבה. הוא גם הביע מורת רוח מדרך ניהול הישיבות על ידי ברקת שמאפשר לכל הרוצה לדבר, למרות שהיה צורך בהכרעה מהירה לנוכח הצבעת אי האמון שהייתה צפויה. בינתיים הגיש אשכול את התפטרותו, וחרב הצבעת אי האמון הוסרה (כי הממשלה הפכה לממשלת מעבר) ולפיכך יש לאפשר למרכז לדון "בלי לחץ" בנושא⁹⁴⁷ – אלא שהדיון במרכז איבד חלק מהמשמעות שלו בעקבות התפטרותו של אשכול.

שרגא נצר הציע את ההצעה הבאה: "המזכירות ממליצה לפני מרכז המפלגה והסיעה בכנסת להטיל על חברנו לוי אשכול את התפקיד של הרכבת הממשלה ושיעמוד בראשה". משה דיין ואלמוגי שאלותמהו לגבי הדיון במרכז על ההצעה להקים ועדת חקירה – אך י' שפירא, חנוך סרוקה, קרגמן, גוברין וארן הבהירו כי הטלת הקמת הממשלה על אשכול פירושה גניזת הצעת של סורקיס להמליץ לממשלה להקים ועדת חקירה ל-1954. ארן ציטט את כותרת מאמרו של שניצר ב"מעריב": "אדוני ראש הממשלה – קום

⁹⁴² אריה צימוקי, "אשכול ירכיב ממשלה חדשה רק אם מפא"י תוותר על הפרשה", ידיעות אחרונות, 15 בדצמבר 1964, עמ' 20. עוד לפני ההתפטרות בדקו חלק מתומכי בן-גוריון את האפשרות לכונן ממשלה בראשות דיין אך התברר להם שאין אפשרות מעשית לעשות זאת בגלל התנגדות במפא"י ובקואליציה (מ. שמריהו, "תומכי ב.ג. מציעים את דיין או דיין לראשות הממשלה אם יתפטר", מעריב, 14 בדצמבר 1964, עמ' 1).

⁹⁴⁴ הפגנות אהדה לאשכול", מעריב, 15 בדצמבר 1964, עמ' 1.
⁹⁴⁴ דבריו של מר ל. אשכול, ראש הממשלה ושר הביטחון, בפני תא הסטודנטים חברי מפא"י בירושלים, 15 בדצמבר 1964, אי"א, דברים בכינוסים של המפלגה. ראו גם יחיאל לימור, "לוי אשכול: אוכל להרכיב ממשלה יציבה בשלוש שיחות טלפוניות", מעריב, 16 בדצמבר 1964, עמ' 2.

⁹⁴⁵ ישעיהו בן-פורת, "המאבק במפא"י מתחדש הערב", ידיעות אחרונות, 16 בדצמבר 1964, עמ' 1.
היעדרותו של אשכול נצפתה מראש (מ. שמריהו, אשכול לא יבוא לדיוני מוסדות מפא"י שיבחרו במועמד להרכבת ממשלה", מעריב, 16 בדצמבר 1964, עמ' 1).
⁹⁴⁷ אשכול אל ראובן ברקת, 16 בדצמבר 1964, אי"א, מפלגה, יולי-1963-דצמבר 1964.

948 והוסיף כי אם המפלגה רוצה להקים ועדת חקירה עליה להמליץ לפני הנשיא על אדם אחר ולא על אשכול. עמדה דומה הביע אבא אבן.

בין הדוברים היה זאב הרינג שטען כי "יש לי הרושם וההרגשה שההתלבטויות הרבות שכולנו מתלבטים בהן הן לא לגופו של עניין, אלא מתוך יחס מיוחד לבן-גוריון, ואנחנו הגענו לגבול ההתלבטויות וחובה עלינו להגיד: עד כאן ותו לא".

יהודית שמחוני הציעה להסתפק בממשלת מעבר, ולקיים את ועידת המפלגה, כלומר להעביר את ההכרעה לוועידה. משה ברעם שלל את ההצעה של שמחוני ודרש להטיל על אשכול להקים ממשלה שלא תעסוק בוועדת החקירה. דיין אמר כי יתמוך בהקמת ממשלה חדשה על ידי אשכול מתוך ידיעה שהממשלה לא תקים ועדת חקירה – אך הוא ימשיך לתמוך בהקמתה כשם שיתמוך בשינוי שיטת הבחירות לאחר הקמת המערך. אלמוגי קרא למצוא מוצא, כלומר פשרה בנוסח הצעתו של סורקיס.

בן-גוריון הביע ביטחון מלא כי תוך שבוע תקום ממשלה חדשה באותו הרכב – אך הביע ביקורת על הפגיעה באמת על ידי לוי אשכול. בכור שיטרית הגן על פעילותה של ועדת השבעה (בה היה חבר) והתווכח עם בן-גוריון. הוא דחה את האשמותיו של בן-גוריון כנגד הוועדה ויצר רושם שבן-גוריון מרבה להאשים בפגמים מוסריים כל מיני אנשים שעובדים איתו זמן רב – את אשכול שהכיר 40 שנה⁹⁴⁹ ואותו, את שיטרית, שעבד עמו 15 שנים. הוא הזהיר את בן-גוריון ואת חברי המרכז: "אם מפלגה זו לא תהייה בראשה [של מדינת ישראל] – היא [המדינה] לא תהייה חזקה. לכן אל ניתן לקנאה, להתחרות, לשנאה לכרסם בליבותינו" – ובזאת רמז כי חלק מהביקורת נגד אשכול נובעת ממניעים אישיים פסולים.

מדברי שיטרית עולה כי היה ניסיון להחזיר את בן-גוריון לראשות הממשלה. הוא הגיב בשאלה "ואם יחזור הוא מוכן להישאר עד סוף הקדנציה ולא ללכת לשדה בוקר? כי תמיד רימינו את הקהל ואמרנו לו שראש הממשלה הוא בן-גוריון, אך כבר פעמיים בן-גוריון עזב את הממשלה. והקהל מתפלא ומשתומם. כאשר השיבו לי בשלילה על שאלה זו אמרתי: מה אתם רוצים? אנחנו צריכים ממשלה קבועה ויציבה."

לאחר מכן התקבלה הצעתו של גבתי להפסיק את הדיון ולגשת להצבעות על ההצעות. בן-גוריון הודיע שלא ישתתף בהצבעות (כדי שהן לא תחייבנה אותו מבחינה מוסרית). אלמוגי הציע להעביר את הנושא ללשכת המפלגה כדי שתדון עם דיין וסורקיס על הצעת פשרה. רוב חברי המזכירות דחו את ההצעה. לאחר מכן תמכו 16 מחברי המזכירות (מבין 35 חברי המזכירות שהשתתפו בישיבה) בהצעת קורן להציע את אשכול כמרכיב "ממשלת קבע". ו"שאלת ועדת החקירה נמסרת להחלטתם הבלעדית של חברינו בממשלה". ההצעה נתקבלה, ואילו הצעתו של סורקיס קיבלה 8 קולות ונפלה. לאחר מכן, בהצבעה נוספת חולקה ההצעה של קורן לשניים: מינוי אשכול לראש ממשלת קבע – התקבל פה אחד; הסמכת חברי הממשלה להחליט כרצונם בשאלת ועדת חקירה – התקבל ברוב של 16 מול 8.⁹⁵⁰

שמואל שניצר, "קום ומשול, אדוני ראש הממשלה", מעריב, 11 בדצמבר 1964, עמ' 3.
למעשה הכיר בן-גוריון את שקולניק כ-46 שנים, מאז השירות המשותף בגדודים העבריים.
ישיבת מזכירות מפא"י, 16 בדצמבר 1964, אמ"ע, 24-80-1964-2. וכן: מ. מיזלס, "מזכירות מפא"י אמרה 'לא' – ל'זקן", מעריב, 17 בדצמבר 1964, עמ' 2.

בימה נוספת לגיוס דעת הקהל לצדו הייתה פגישתו של אשכול עם ועדת העורכים. יושב־ראש הוועדה ד"ר הרצל רוזנבלום, עורך "ידיעות אחרונות", ברך את אשכול במילים חמות ביותר וטען כי דעת הקהל ורוב העיתונות "מאחלת לראש הממשלה הצלחה בדרכו ומלחמתו".⁹⁵¹ הוא ביקש את תגובת אשכול לנושא הפרשה. אשכול הציע לעורכי העיתונים להפחית את העיסוק בפרשה מטעמים ביטחוניים ומדיניים כאחד. חיים שורר, עורך "דבר", הסביר כי אינו יכול לסרב לפרסם את מאמריו הרבים של בן־גוריון ולאחר מכן אינו יכול לסרב לפרסם את מאמרי התגובה של מתנגדיו. אייזיק רמבה, עורך "חרות", קרא לאשכול להשתלט על ה"עיתון" שברשותו – שידורי "קול ישראל" ולמנוע מהם לפתוח כל מהדורת חדשות בדיווח על הפרשה. חנוך גבתון, מנהל קול ישראל, השיב כי אם הרדיו יחדל מלדווח על הפרשה, יתפרש הדבר כהוראה של ראש הממשלה לסתימת פיות. בסיום הישיבה הבהיר אשכול כי מדובר בהצעה בלבד: "אם אפשר – אפשר; אם לא תוכלו – לא תוכלו". כמו כן ביקש שלא לפרסם את בקשתו כי "זה עוד חסר לי, שהלכתי לעיתונים וביקשתי לסתום להם את הפה, לשבור את העטים... ערב בחירות".⁹⁵² ראוי להוסיף כי באותו יום התפרסם מאמר נוסף של בן־גוריון ב"דבר", הפעם על אי דיוקים שמצא במכתבו של אשכול לנשיא שזר, ולאחר יומיים התפרסמה תגובתו של אשכול.⁹⁵³

בישיבת מרכז מפא"י ב־17 בדצמבר הובאה החלטת המזכירות לדיון. המזכיר ברקת הקריא מכתב מבן־גוריון שקרא להטיל את הקמת הממשלה על אשכול לאחר שהתפטרו הסיגה את מטרותה – דחיית הקמת ועדת חקירה. הצעת נמיר שלא לקיים ויכוח התקבלה ברוב גדול. פה אחד התקבל החלק הראשון של ההצעה – הטלת הקמת הממשלה על אשכול. לאחר מכן הוצעו שתי הצעות – הצעתו של סורקיס להמליץ לממשלה להקים ועדת חקירה, והצעת המזכירות למסור את הנושא לחברי הממשלה. הצעת המזכירות התקבלה ברוב של 124. הצעתו של סורקיס קיבלה 61 קולות ונדחתה. 7 חברים מנעו. אשכול שרק עתה לקח את זכות הדיבור ביקש שיאושר לו להקים ממשלה באותו הרכב של הממשלה היוצאת, והמרכז אישר פה אחד את הצעתו.⁹⁵⁴ בקשתו של אשכול להקים ממשלה באותו הרכב נועדה למנוע זעזועים נוספים במפלגה, ולהפגין רוחב לב של מנצח שאינו מנצל הזדמנות כדי להתחשבן עם מתנגדיו בממשלה בנושא הקמת ועדת חקירה: דב יוסף, אלמוגי ופרס.

באותו יום פנה אשכול לציבור הרחב בשידור רדיו. אשכול הסביר לציבור, במגבלות הביטחון, את המחלוקת בינו לבן־גוריון ובינו לדב יוסף. הוא טען כי חברי הממשלה איבדו את היכולת להצביע בממשלה על פי מצפונם ורק התפטרותו מונעת מהם להצביע בניגוד למצפונם על הצעתו של יוסף לחקור את אירועי 1954, בניגוד לדעתו של משה שרת, מי שכיהן אז כראש ממשלה. הוא הדגיש כי היועץ המשפטי לממשלה לא המליץ לחקור את אירועי 1954 אלא כתב שיש פנים לכאן ולכאן. אשכול טען כי

⁹⁵¹ על הקשר העסקי בין מפא"י ל"ידיעות אחרונות" ראו לעיל פרק רביעי, סעיף ד, תת־סעיף 2. על הקשר בין המיוחד אשכול להרצל רוזנבלום ראו פגישת ראש הממשלה מר ל. אשכול עם ד"ר הרצל רוזנבלום עורך "ידיעות אחרונות", 25 בדצמבר 1964, א"צ 1356/1988/396 (התעודה נחשפה לציבור).

⁹⁵² פגישת מר ל. אשכול עם עורכי העיתונים, 16 בדצמבר 1964, ג"מ, א/7228/45. בן־גוריון, "אי־דיוקים אחדים", זכר, 16 בדצמבר 1964. אשכול, "הערות לתגובה", זכר, 18 בדצמבר 1964. ישיבת מרכז מפא"י, 17 בדצמבר 1964, אמ"ע, 2-23-1964-86.

לשכת העיתונות הממשלתית, ידיעות לעיתונות: דברי ראש הממשלה ושר הביטחון מר לוי אשכול בשידור ב"קול ישראל",
17 בדצמבר 1964, שעה 20:45, ג"מ, נ/4/206.

1.6: הקמת הממשלה השנייה בראשות אשכול והכנות אחרונות לעימות בוועידה העשירית

ב-22 בדצמבר, שמונה ימים לאחר הגשת התפטרותו ויומיים בלבד לאחר שהנשיא שזר הטיל עליו להקים ממשלה חדשה, הודיע אשכול לשזר⁹⁵⁶ כי יש ביכולתו להקים ממשלה, וביקש את אמון הכנסת. בהתאם להצעת ההחלטה שהגיש, כאמור לעיל, אשכול למרכז מפא"י, לא נעשה כל שינוי בהרכב הממשלה לעומת הממשלה הקודמת – גם לא בתפקיד שר המשפטים. השינוי היחיד היה מינוי עקיבא גוברין לתפקיד חדש – שר התיירות, לאחר שכיהן כשר בלי תיק מאז דצמבר 1963. אשכול לא הזכיר את הפרשה בעת שביקש את אימון הכנסת ואף בתשובתו בתום הדיון. אף על פי כן היה ברור כי הממשלה החדשה לא תורה על הקמת ועדת חקירה משפטית לחקר עסק הביש וועדת השבעה כפי שדרש בן-גוריון. בהצבעה קיבלה הקואליציה תמיכה של 59 קולות, מול 36 מתנגדים ו-9 נמנעים (ממפ"ם).⁹⁵⁷

הקרע בין אשכול לבין בן-גוריון התבטא אפילו בכך שאשכול, לאחר ששמע כי בן-גוריון מבקש לפרסם את הפרוטוקולים של מזכירות מפא"י, פנה אל מזכיר המפלגה ברקת והביע "תמיהה על כך אם יש זכות למישהו לפרסם פרוטוקולים בלי הסכמת בעלי הדברים עצמם". לפיכך דרש מברקת למנוע זאת. ימים אחדים לאחר מכן פנה אשכול בכתב לברקת, וביקש שיודיע לו מה נעשה בנידון.⁹⁵⁸ ביטויים נוספים לקרע היו הופעותיו הפומביות והביקורתיות של בן-גוריון, למשל לפני סטודנטים בתל אביב,⁹⁵⁹ והחלטת המוסד לביקורת של מפא"י לגנות את תומכי בן-גוריון על פעולותיהם נגד אשכול.⁹⁶⁰

חברי מפא"י הזדעזעו מהקרע. אחד הביטויים לכך היו מכתביה של סימה אחילאה, חברת מפא"י ותיקה שהכירה את אשכול מימי עבודתה במחלקת הכספים של הסוכנות ומכהונתה כחברת ועד עובדי הסוכנות בעת שכיהן כגזבר.⁹⁶¹ אשכול הגן על החלטתו להתפטר בטענה כי לאחר שבן-גוריון קבע במזכירות מפא"י שאשכול לא מייצג אותו ודרש את התפטרותו – אף חבר, למעט שרת, לא הגן עליו. הוא טען, בדומה לדברים שאמר בן-גוריון בעבר, כי שליח מפלגה אינו "בא כוח" אלא שבחרו אותו. לפיכך, כאשר המפלגה קובעת עמדה המנוגדת לדעתו "רשאי [ההדגשה במקור, א.ל.] הוא לקבל את הדין או להתפטר".⁹⁶² לאחר מכן העלה אשכול את מלוא טענותיו על עמדתו של בן-גוריון לגבי "עסק הביש" ו"הפרשה" ביניהן: "למה לא בדק בן-גוריון נושא זה לאחר שנעשה שוב שר ביטחון ב-1955, או לאחר

אשכול אל שזר, 22 בדצמבר 1964, ג"מ, נ/4/206. הרכב הממשלה החדשה ותכניתה: 1. הודעת ראש הממשלה. 3. תשובת ראש הממשלה, דברי הכנסת, 41, עמ' 675-677, 698-695.

⁹⁵⁸ אשכול אל ברקת, 29 בדצמבר 1964, אי"א, פרשת לבון ב'3. אברהם רותם, "ב.ג.: מותר לי גם עכשיו לא לקבל דעת ראש הממשלה", מעריב, 23 בדצמבר 1965, עמ' 15. מ. שמריהו, "המוסד לביקורת של מפא"י מגנה מסע תומכי בן-גוריון נגד אשכול", מעריב, 24 בדצמבר 1964, עמ' 1. ⁹⁶¹ סימה אחילאה (ביתאלי) כתבה לאשכול ב-20 בדצמבר 1964 (אב"ג, התכתבויות). סימה אחילאה (1986-1902) נולדה כאחותו של הרב יהודה אונטרמן, עלתה ב-1921 ונהגה להתכתב עם ראשי מפא"י (שיחה טלפונית עם נגה מרון, בתה של אחילאה, 22 בפברואר 2000).

בקשר לגישת בן-גוריון לגבי התפטרות ראוי לצטט את מאיר אביזוהר הקובע כי "ההתפטרות הייתה שיטת פעולה של בן-גוריון. היא הייתה בנויה על כך, שעמיתיו של המנהיג יראים להישאר בלעדיו, ועל כן הם מקבלים את דעתו. בן-גוריון הרבה להשתמש בשיטה זו, וכמעט תמיד השיג את מבוקשו. בשנים 1940-1948 לא הייתה שנה, למעט שנת 1941, שבה בן-גוריון לא התפטר פעם או פעמיים ואף שלוש בשנה אחת" (מאיר אביזוהר, "דוד בן-גוריון: חותם אישי", המעבר מיישוב למדינה 1947-1948: רציפות ותמורה, עורכת ורדה פילובסקי, חיפה, 1990, עמ' 330).

1.6.1: כנס בבאר שבע, 6 בינואר 1965

היערכות המפלגה לוועידה העשירית כללה מספר כנסים אזוריים של פעילי מפא"י. בכנס הפעילים שהתקיים בבאר שבע בינואר הסביר חבר הכנסת ישראל ישעיהו כי "היססנו אם להטריח את ראש הממשלה ושר הביטחון לבוא לכנסים האלה, חשבנו [ש]יש תפקידים ודאגות מרובות הרובצות על שכמו... אבל שקלנו בדבר והגענו למסקנה שחישול המפלגה מבחינה רעיונית לקראת הוועידה, לקראת המערכות האחרות, שקול הוא כפעולה מדינית, כאחת המשימות החשובות ביותר לפני המדינה". דברי ישעיהו בטאו במידה רבה את החשיבות שהנהגת מפא"י ראתה בוועידה המתקרבת, ואת הצורך ברכישת אהדתם של צירי המפלגה.

בנאומו חזר אשכול על כמה מדבריו בקונגרס הציוני הכ"ו יומיים קודם לכן.⁹⁶⁴ הוא הוסיף על כך את הצורך בפזור אוכלוסין ומכאן נגע בעניין הקרוב לתושבי המקום – התחלת פעולה להקמת אוניברסיטה בבאר שבע. רק אחר כך נגע בנושא העיקרי מבחינת צירי ועידת מפא"י – הצורך בהקמת המערך כמכשיר להנהגת המדינה בקליטת עלייה נוספת. בתום הנאום ניתנה אפשרות לפעילים להציג שאלות לאשכול והוא השיב עליהן ברצף – מה שאפשר לו להתרכז בחלק מהשאלות. חלק ניכר מהשאלות דנו בעניינים אזוריים, בשילוב בני עדות המזרח במדינה, ובעליית שכר הלימוד בבתי הספר התיכוניים ב-140 ל"י. אחד השואלים הצביע על המבוכה הפנימית במפא"י: "האם נוכל לוותר על חברנו בן-גוריון לאחר 15 שנות כהונתו כראש ממשלה ושר הביטחון במידה ובוועידה לא יקבל רוב (הכוונה למערך ולפרשה). הציבור נמצא במצב כזה שאינו יודע כמה ממשלות יש, ממשלת אשכול, ממשלת ב.ג. עד מתי העסק יימשך כך?"

אשכול התמקד בדבריו בענייני החינוך ותקצובו אך הוסיף גם לגבי בן-גוריון:

מישהו שאל איך נוותר על ד[וד] בן-גוריון, לא זה ולא זה. ב[ן-ג]וריון [על בן-גוריון] עולמו עשיר, יש לו אידאות ודעות, לו רצה להמשיך ולהיות ראש ממשלה לא צריך היה להתפטר, התחננו לפניו [שיישאר] וגם היום במפא"י מדברים, מי דיבר על ויתור [על בן-גוריון]. אנו מפלגת פועלים חיים העושים שליחיות בשם המפלגה, בשם התנועה ומי שמתפטר – יתפטר, יבואו אחרים במקומו. גם אני נתתי הזדמנות למפלגה לפני שבועיים כאשר התפטרתי, העולם לא עומד על

⁹⁶³ אשכול אל סימה אחילאה, 5 בינואר 1965, אי"א, פרשת לבון ב'3. וכן למפרום-צורף, עמ' 455-457. ראו גם אשכול אל מאיר בן-מאיר, 26 בנובמבר 1964, ג"מ גל/17/11898.

⁹⁶⁴ אשכול התרכז במה שהוא קרא "תפקידים מסוג חדש". לצד המשך המאמץ לעלות את יהדות ברית המועצות הוא דרש להתרכז ביהדות ארצות הברית לא כמקור לעלייה הכללית – יעד בלתי ראלי – אלא כמקור לעלייה של "רובבות עולים לשנה" שתכלול אנשי רוח, מדע וטכנולוגיה (מדינת ישראל והעם היהודי, דברי אשכול בקונגרס הציוני הכ"ו, 4 בינואר 1965, אי"מ, הספרייה).

2.1.6: עם חברי מערכת "רמזור", 9 בינואר 1965

בהמשך לפגישה עם חברי תא הסטודנטים חברי מפא"י בירושלים בדצמבר 1964 נפגש אשכול בינואר 1965 עם חברי מערכת עיתון הסטודנטים חברי מפא"י "רמזור" אותו ערך עוזי ברעם. אשכול התעניין במחיר העיתון ובתפוצתו. חברי המערכת החלו בשאלות על מדיניות החוץ וההסברה של ישראל כלפי צרפת וטורקיה, ואשכול השיב להם בקצרה. את עיקר דבריו הקדיש אשכול לנושאי פנים בסגנון המסורבל: "חוששני שישנה איזו שהיא תהייה על הדרך או על הדרכים או על הנתיבים פה ושם בחוגים שונים במפלגה הגדולה הזו בכל מה שנוגע לעניינים החברתיים-סוציאליסטיים של בניין המדינה".⁹⁶⁶ חלק מהבעיה החברתית נוצרה, לדברי אשכול, בגלל הניגוד בין הדמות שקבעו אנשי העלייה השנייה הסלקטיבית לדמות שנוצרה בעקבות העלייה ההמונית לאחר קום המדינה:

לא הגיעו אלינו טרומפלדור או ברל [כצנלסון], אפילו לא החלוץ הפולני, ואפילו לא העלייה השלישית, כי אם בא והגיע מה ששרד לנו, ועשינו מאמצים גדולים לעשות ולברוא ישראל בצלמו של אותו חזון שחלמנו עליו... אנחנו דיברנו גם על צורת בניין שבנויה לא על ניצול וקראנו לזה סוציאליזם קונסטרוקטיבי. אבל אם זה נכנס למירכאות כמו "ציונות" אז אותי זה הדאיג וזה מדאיג אותי. והטעון הזה [סוציאליזם קונסטרוקטיבי] הוא תיאורטי אידאי ומחשבתו וממנו נובע כמובן הצורך בהרבה מעשה...⁹⁶⁷ שמעתי שמישהו אמר שכל זה הוא "אלטע זאכן" [דברים ישנים] ואני שומע את זה אצלנו, אבל אני רוצה לטעון שמפא"י היא מפלגת פועלים ציונית סוציאליסטית, והיא מחפשת דרכים להגשה כזו.

אשכול הבהיר עם זאת כי לא ייתן יד לסוציאליזם קיצוני – שעלול להרתיע עולים ממדינות המערב ושחלק ממבקרי המערך טענו נגדו:

אני רואה את עצמי כחלוץ העם לעשות הכל כדי להביא אלינו את כל העם הקפיטליסטי ואת הקפיטליסטים הגדולים ביותר שבעולם ולאפשר להם לעשות [להרוויח]... סוף סוף הכלכלה היא הבסיס – אם אין קמח אין תורה, כך נאמר ואפשר כמובן להגיד: אם אין תורה אין קמח ומפלגה מצווה גם על תורה.

אשכול ביקר את הדמות שלבשה מפא"י – במיוחד צעירי המפלגה שלא ברור מה החזון שלהם – אם יש להם בכלל חזון:

⁹⁶⁵ כנס פעילי מפא"י בבאר שבע לקראת ועידת מפא"י, 6 בינואר 1965, אי"א, דברים בכנסים של המפלגה. אשכול דן בנושא בכנסת (הודעת הממשלה על מיזוג גלויות, 8 בדצמבר 1964, דברי הכנסת, 41, עמ' 542-548. הודעת הממשלה על מיזוג גלויות, תשובת ראש הממשלה, 18 בינואר 1965, דברי הכנסת, 42, עמ' 944-948). הוא השתדל להציג את העולים החדשים כהמשך לשרשרת העלייה החלוצית מהתקופה שלפני קום המדינה בהתיישבות ובערי הפיתוח ושיבחה את ה"טרנספורמציה" שעברו העולים בארץ ואת הגידול בנישואים הבין-עדתיים.

⁹⁶⁷ על נטייתו של אשכול לרעיון הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי בשנות העשרים של המאה ה-20 ראו במאמרי: "מורשה לסלונקי, מסלונקי לקישון, לוי אשכול והתיישבות האלף הראשונה, 1926", מפנה, 38, 2002, עמ' 51-57.

חסרונה החברתי סוציאלי – כדי שלא אשתמש במילה סוציאליסטי – של מפא"י, טעון רענון וחזיון והשקעת כוחות גדולים מפני שהיא מפלגה גדולה ומפלגת המונים, היא מפלגת העם, היא מתברכת ב־280,000 [180,000] חברים ואנחנו יודעים שחסרה להם אידאה חזונית וחברתית, אם כי אין לי טענות ואני מתברך בהם.

אמרתי שמפא"י שלי [כך!] היא בעלת חזון חברתי־סוציאליסטי־ציוני, גם אם אומרים או לא אומרים סוציאליסטי, אבל אני הגעתי למסקנה שצריך להשתמש במילה הזו מפני שאחרת היא עלולה להישכח. אני דואג בעניין זה לבני דגניה ב. אני מזדמן לשם לשיחות, ולולא הם היו חיים ומתים שם אינני יודע אם יש להם מטען חברתי חזוני כזה שהם היו מקדשים דבר ומקימים דברים מאלה שהקימו כאלה שלהם יש דעה במפא"י.

ככל שניתן להבין את דבריו המסורבלים של אשכול (שהפכו כנראה למסורבלים עוד יותר בגלל מי שכתב את הפרוטוקול) קשר אשכול בין החזון הסוציאליסטי להקמת דגניה ב ולמהותה של מפא"י. בדברים אלה של אשכול יש לכאורה משום סילוף. דגניה ב הוקמה בידי אנשי "קבוצת עבודה" וקבוצות נוספות שהיו מקורבות למפלגת הפועל הצעיר – מפלגה שהתנגדה לתווית "סוציאליסטית". עם זאת לא היה זה סילוף של ממש, כי למעשה אנשי הפועל הצעיר קיבלו צורה מתונה של סוציאליזם (יחסית לפועלי ציון ולאחדות העבודה ההיסטורית), וצורה מתונה זאת הייתה לקו המאפיין את מפא"י. אשכול, אף שביקש להפוך את מדינת ישראל למקום אטרקטיבי ליהודי העולם הקפיטליסטי, רצה לשמור על חלק מהמאפיינים הסוציאליסטים המתונים של ישראל.

בתשובה לשאלתו של אמנון בירב שתקף את מפא"י על שבועידה האחרונה דיברה גבוהה גבוהה על חלוציות מבלי ליישם זאת הגן אשכול על מפא"י בשתי נקודות – יישוב חבל הבשור והגברת פיזור האוכלוסייה. עם זאת הודה שיש צורך במאמצים מרובים כדי להקים מפעל רחוק מתל אביב – הרחק מהתיאטרון, הקולנוע והסטריפטז. יתרה מזאת – ראש עיריית תל אביב מרדכי נמיר מתנגד להוצאת מפעלים מתל אביב כדי שהעיר לא תתרוקן מפועלים.

אשכול ביטא את מרירותו על התנגדות בן־גוריון למערך:

לו בן־גוריון היה קורא לי לפני 18 חודש, לפני שהוא עזב אותי, "נעבך אלייען" [מסכן לבד] והיה אומר לי: עזוב את זה, לא הייתי נכנס לוויכוח. אבל לאחר שהתווכחנו, עמלנו ואכלנו את עצמנו במשך שנתיים או שנה וחצי [הוא] בא וזורק שהכל רמייה, תרמית, הונאה, זה כבר יותר מדי. אי אפשר להפשיט אחדים עירומים ולהעמיד אותם על פרשת דרכים. רבים והרבה שעות עסקנו בזה ופתאום הוא בא וטוען: מערך שמערך, מה אתה מציע? וזה בשעה שבן־גוריון ישב במזכירות פעמים אחדות...

בתשובה לשאלתו של משה שלו שעסקה ב"משבר הכלכלי שאולי אנחנו נמצאים בתוכו או שאנחנו מתקדמים לקראתו" ובקידום המדע, דן אשכול ארוכות בקידום המדע, והתחמק מלענות על המשבר הכלכלי.

בקטע מדבריו אותו ביקש אשכול לא לפרסם הוא תקף בחריפות את הצעירים הדורשים לעצמם משרות בממשלה בלא רקורד משמעותי של עשייה – למעט צבא ש"זה לא חכמה". הוא הכחיש כאילו גולדה

בסיום הפגישה ביקש אמנון גולן שאשכול יתמוך בכך שהוועידה תקבל החלטה לשיפור מעמדה של המשמרת הצעירה במפא"י. אשכול – למרות שנוקק לתמיכת הצעירים במאבקו בכך-גוריון סירב להתחייב על כך והשיב שאינו יכול לענות על כך באותו ערב.⁹⁶⁸

3.1.6: דיונים על המצע הכלכלי של המערך

בשלהי ינואר דנה קבוצת הנהגה בלתי רשמית של מפא"י⁹⁶⁹ בהצעתה של אחדות העבודה למצע המשותף של המערך. אנשי מפא"י ביקשו לרסן את החלק הכלכלי של ההצעה שנראתה להם פוגעת יותר מדי בהשקעות הון פרטי ומחייבת יותר מדי את הממשלה לתוספת יוקר לשכירים. בדיון הורגשה הסתייגותו של נצר מהויתורים שנעשו במו"מ עם אחדות העבודה בנוגע לשינוי שיטת הבחירות. ראוי לציין כי היועץ קמיר מילא תפקיד פעיל בדיון בדבריו נגד הצעת אחדות העבודה לתוספת יוקר אוטומטית ואף בדיון על שינוי שיטת הבחירות. זוהי דוגמא לשילוב שנוצר בהנהגת מפא"י בין הפוליטיקאים ה"מקצועיים" לעובדי מדינה בכירים שמתוקף תפקידם שולטים במידע ובביצוע, והם חוברים אל ראשי המפלגה כדי להנהיג את המפלגה – גם כאשר מדובר בעניין מפלגתי מובהק. להערכתי הייתה זאת תופעת לוואי להתמסדותה של מפא"י. עם זאת יש להדגיש כי עובדי המדינה הבכירים באותה עת במשרדי הממשלה שהחזיקה מפא"י היו, רובם ככולם, חברי מפא"י.⁹⁷⁰

4.1.6: סדקים בממשלה החדשה

עם התקרב מועד כינוס ועידת מפא"י גבר המתח במפלגה ועמו תחילתו של קרע. קרע זה החל לחדור אף לממשלה. ביטוי לכך היו שני מכתבים דומים, חריפים ותקיפים שכתב אשכול אל השר יוסף אלמוגי ואל סגן השר שמעון פרס:

אני מוצא לנכון להפנות תשומת לבך באורח אישי, כי מהשמועות המגיעות אליי נראה לי שאינך שם לב לגבול היאה לשר בממשלה [במכתב לפרס כתוב "לסגן שר בממשלה"] להקהיל קהילות ולארגן פעולות בניגוד לעמדת ראש הממשלה, גם אם אלה עניינים מפלגתיים פנימיים.

⁹⁶⁸ פגישתו של מר ל. אשכול, ראש הממשלה ושר הביטחון, עם חברי המזכירות של מערכת "רמזור" שהתקיימה בביתו של ראש הממשלה במוצאי שבת, 9 בינואר 1965, אי"א, מפלגה III, ינואר 1965. בפגישה השתתפו אשכול, שלושה מעוזריו (א' יפה, א' אביחי וא' אבנר) וחברי מזכירות מערכת "רמזור": משה שלום, אמנון בירב, מרדכי שורר, טליה ליבני, עוזרי [עוזי] ברעם, אמנון גולן, מיכאל בר-זהר ומיכאל חריש. גיליון "רמזור" מינואר 1965 לא נמצא בארכיון מפלגת העבודה ואף לא בספרייה הלאומית.

דיון של חברי מפא"י על המצע המוצע למערך עם אחדות העבודה, 26 בינואר 1965, אי"א, שיחות המערך ואיחוד הפועלים. בדיון השתתפו אשכול, ספיר, ברקת, נמיר, נצר ושני פקידים בכירים: המזכיר המדיני אביעד יפה והיועץ הכלכלי עמי קמיר.

דוגמא נוספת היא ישיבת "שרינו", 15 במרס 1964, ג"מ, א/21/7233. בישיבה השתתפו חברי הממשלה: אשכול, גולדה מאיר, ארן, אלמוגי, גוברין, יוסף וספיר; ראשי מפא"י: בקר, ברקת, נצר, קרגמן, ישעיהו, און והרינג; והפקידים הבכירים: ארנון, קולק, א' אריאלי, י' שרון, שרי, וקמיר.

כמובן שאין איסור ואין צנזורה על דעות. אני מדבר על פעולת ארגון ענפה, שהדיה מגיעים רחוק והריקושט מגיע אליי בצורת שאלות, תמיהות וקושיות מצד חברים וציבור שמחוץ למפלגה. אתה חייב לדאוג למציאת איזון ושיווי משקל. **קשה לקבל את העובדה ששרים, בהיותם חברים בממשלה, [במכתב לפרס כתוב: "העובדה שחברים לעבודה בממשלה"] עמלים עמל אין קץ להפיל את ראש ממשלתם במפלגתם.**⁹⁷¹ [ההדגשה שלי, א.ל.]

דומה שמכתבים אלה היו הן אזהרה מהקמת "סיעה ב" חדשה והן אזהרה מהרחקה מהממשלה. חשוב להוסיף כי כבר בדצמבר נפוצה ידיעה כי בכוונתם של אלמוגי ופרס להתפטר מן הממשלה.⁹⁷² יש להוסיף כי באותה עת לא הייתה לראש הממשלה סמכות לפטר שרים. הדרכים היחידות שהיו פתוחות לפניו כדי להרחיק שר מהממשלה היו לבקש ממנו להתפטר או להתפטר בעצמו ולהקים ממשלה חדשה בלעדי השר הסורר. עם זאת ניתן היה לפטר סגן שר על ידי החלטת ממשלה והודעה לכנסת.

על רקע המשבר המתקרב לממשלה החל אשכול לפעול לשינוי הרכב הממשלה. בסוף ינואר התפרסם ב"מעריב"⁹⁷³ כי חיים צדוק צפוי להתמנות לתפקיד שר המסחר והתעשייה (דבר שהתגשם במאי 1965, לאחר התפטרותו של אלמוגי מהממשלה).⁹⁷⁴ ב-27 בינואר 1965 הגיבה הנהלת סיעת מפא"י בכנסת על כך. שרגא נצר וי' פישר הביעו ביקורת על כך שהנושא לא הגיע להנהלת הסיעה. קרגמן סיפר כי הדבר נדון ב"שרינו", אך הוא היה מנוע מלדווח על כך להנהלת הסיעה. רוב החברים טענו שעצם חברותו של קרגמן ב"שרינו" היא הישג לסייעה ואין לחייב את קרגמן לדווח על כל דבר שנאמר שם. כמו כן, רוב החברים טענו כי לגופו של עניין טוב להפריד בין תפקיד שר האוצר לתפקיד שר המסחר והתעשייה.⁹⁷⁵

5.1.6: כנס ברמת גן, 3 בפברואר 1965

בראשית פברואר 1965 השתתף אשכול בכנס מפלגתי ברמת גן ששימש מעין הקדמה לוועידה – הפעם עבור חברי מפא"י ברמת גן ובגבעתיים. הפעם הביא אשכול טיעון חדש לדבריו, טיעון שהתייחס למקומו של אשכול במפא"י בעבר ובהווה:

בדרך כלל התרגלו [בעבר] לשמוע: אין דבר, אם יהיה סבך, [אז] אם אשכול ייכנס לעניין – יתיר את הסבך. היו רגילים להטיל עליי כל מיני סבכים ופקעות. [אולם] למי שבעצמו ממלא התפקיד המרכזי שאנו מכירים עכשיו בארץ, להטיל עליו התרת סבכים ופקעות זה קצת יותר קשה. ואל תטילו עליי, ורק עליי את כל המעמסה הזאת, להתיר את כל הסבכים ואת כל הפקעות

אשכול אל אלמוגי ואל פרס, 27 בינואר 1965, ג"מ, א/64/7227.
⁹⁷² ישעיהו בן-פורת, "ב.ג. מוותר על חקירת 'פרשת 1960' מוכן להסתפק בחקירת 'פרשת 1954'", *ידיעות אחרונות*, 11 בדצמבר 1964, עמ' 1.
יוסף חריף, "ח"כ חיים צדוק – שר המסחר והתעשייה", *מעריב*, 27 בינואר 1965, עמ' 1. חריף טען כי אשכול החליט על כך לנוכח המעמסה המוטלת על ספיר שהחזיק גם בתיק האוצר. הוא הוסיף שאשכול יביא את המינוי ביום ראשון הקרוב (31 בינואר) – מה שלא קרה בסופו של דבר.
"ידיעות אחרונות" דיווח לאחר מעשה כי צמרת מפא"י הופתעה מכוונתו של אשכול וכי השותפים לקואליציה דווחו לפני מזכירות מפא"י ולפני "חברינו" (אריה צימוקי, "אשכול הפתיע את מפא"י בכוונתו למנות את צדוק", *ידיעות אחרונות*, 28 בינואר 1965, עמ' 1). לי קשה לקבל את טענתו של צימוקי לפיה "לא קיים גם בירור יסודי עם השר פנחס ספיר" לפני החלטתו של אשכול.
ישיבת הנהלת סיעת מפא"י, 27 בינואר 1965, אמ"ע, 131-11-1961-2.

במילים אחרות: תמה התקופה שבה אשכול "בישל" פשרות למפלגה בין בן-גוריון לאישים אחרים ובין קבוצות שונות ומשונות במפלגה.⁹⁷⁶ כעת אשכול רואה את עצמו כראש המפלגה וכראש המדינה לא רק למעשה אלא גם להלכה. מבחינתו הגיע הזמן שראשי מפא"י האחרים הם שיכינו פשרות ופתרונות שישביעו את רצונו של אשכול. אם פשרות ופתרונות אלה ישביעו גם את רצונם של אישים אחרים כמו בן-גוריון – מה טוב, ואם לא – אז לא. יתרה מזאת, ייתכן מאוד שהמוצא האפשרי היחיד מהסבך הנוכחי (שאלות המערך והפרשה) אינו פשרה, אלא ניצחון חד-משמעי של אשכול.

לאחר מכן הקדיש אשכול חלק משמעותי מנאומו לבעיות החוץ והביטחון של ישראל ובכלל זה התקריות בגבול הצפון והמאבק נגד הטיית הירדן על ידי סוריה, היחסים עם ברית המועצות וגרמניה המערבית ורכש הנשק. בזאת ניסה למצב את עצמו כסמכות הביטחונית הראשית של מדינת ישראל.

לבסוף הגיע אשכול במפורש לנושא המערך. מעבר לנימוקים המסורתיים: "מאמץ להקים את ישראל כעם עובד, עם יוצר, להקים תנועת עבודה, תנועת פועלים גדולה ומאוחדת, מלוכדת"; הוא הביא נימוק חדש אליו נחשף, לדבריו, בזכות תפקידו כראש הממשלה – הנימוק הבין-לאומי. בעיני העולם מדינת ישראל תחשב למדינה חזקה יותר אם מפלגת השלטון תהנה מרוב. אדרבא, בין אומות העולם יש המזלזלים בישראל על שום שהיהודים הם בלתי משילים ואינם מסוגלים, לדעתם, לנהל בעצמם מדינה.

אשכול ניסה להציג את מאמציו בשנתיים הקודמות לאיחוד תנועת הפועלים כהמשך לפעולותיהם של ברל כצנלסון ודוד בן-גוריון. אם כי, לדעתו, הוא עלה במאמציו על מאמצייהם. הוא סיפר כי "היינו עומדים על במות, בוועידות פועלים, באספות פועלים המוניות ותובעים מישראל, מתנועות הפועלים, עוד בטרם באו המוני ישראל – למה אנו לא מתאחדים?" אולם, כפי שהראיתי בפרק זה, עיקר מאמציו של אשכול להשגת אחדות התבטאו בעשרות ישיבות אינטימיות עם ראשי אחדות העבודה ובכוננות אמתית לפשרות במו"מ – לאו דווקא באספות המוניות, אף שאשכול נאם גם באספות ובוועידות מסוג זה. אמנם גם בן-גוריון קיים מפעם לפעם פגישות מצומצמות עם ראשי אחדות העבודה, אך פגישות אלה היו מוגבלות במספרן, ללא נכונות לפשרות ורוויות חשדנות הדדית.⁹⁷⁷

יתרה על כך, אשכול הציג את אנשי אחדות העבודה כ"עצם מעצמותיה של מפא"י ובשר מבשרה של מפא"י" (בניגוד למפ"ם) והוא אף חשף בפני הנוכחים את מה שהוא הבין כמחויבותו ההיסטורית והאישית להשגת פיוס עם אנשי אחדות העבודה לאחר שהוא עצמו ניהל ב-1944 את המו"מ עם אנשי סיעה ב

⁹⁷⁶ דוגמא להצעת פשרה הייתה יזמתו של שרגא נצר להקים ועדת חקירה אחרי הקמת ממשלה חדשה לאחר הבחירות לכנסת השישית וחובת הדברות בין שתי סיעות המערך בהסתדרות. בן-גוריון דחה את ההצעה באומרו: "בני לא ילך עמכם. ואין בכך כל פשרה אלא אונאה עצמית" (יומן בן-גוריון באינטרנט, 22 בינואר 1965).

⁹⁷⁷ דוגמא להצעה שנכשלה הייתה ב-10 בנובמבר 1959 כאשר בן-גוריון כתב אל ראשי אחדות העבודה, מפ"ם, העובד הצינוני ואל שניים מיישובי הקיבוץ הדתי בהצעה להתאחד ולאחר מכן נפגש ארבע פעמים עם ישראל גלילי ופעמיים עם יצחק טבנקין. ראו שאלתיאל תשנ"ז, עמ' 465-489 ויומן בן-גוריון באינטרנט, 10 בנובמבר 1959 עד 29 בינואר 1960.

⁹⁷⁸ הוא טען כי לא יכול להיות שחבר מפא"י כמו בן-גוריון לא ידע על המתרחש בשיחות כי הן התנהלו במשך שנתיים והוא דיווח עליהן מפעם לפעם למוסדות המפלגה. הוא גם הפנה את הנוכחים לעיתונים "דבר" ו"למרחב" בהן עתיד למחרת להתפרסם דיווח מלא על השיחות.⁹⁷⁹ אשכול טען כי זה עשר שנים שאין רוב לשינוי שיטת הבחירות וגם הבחירות ב-1961 בהן קיבלו הליברלים 17 מנדטים לא שינו זאת. אך אילו היה צריך לבחור בין אפשרות להשיג רוב קלוש לשינוי שיטת הבחירות בעזרת הליברלים וחבר כנסת אחד או שניים מ"חרות", או האפשרות להשיג את הקמת המערך – היה מעדיף את הקמת המערך, כי רק אם תונהג המדינה על ידי תנועת פועלים מאוחדת היא תוכל להגיע תוך 20-25 שנה לחמישה מיליון יהודים, ביניהם עולים מארצות הרוחה. לפיכך קרא לנוכחים להשפיע על ציריהם בוועידה שיתמכו בהקמת המערך גם אם אינו כליל השלמות.⁹⁸⁰

6.1.6: ימים אחרונים לפני הוועידה

בכנס ברמת גן לא טיפל אשכול בשאלת הפרשה, אך הוא שב וטיפל בה מעל דפי העיתון "דבר" כאשר השיב למאמר של בן-גוריון. בדבריו שב וטען כי ב-1960 בן-גוריון, אף שהתנגד לוועדת השבעה, היה מוכן להשלים עם קיומה. לראייה הביא אשכול ציטוטים ממכתבו לבן-גוריון ב-28 בדצמבר 1960.⁹⁸¹ אשכול דן בפרסום ספרו של אשד בכנס צירי הוועידה בפתח תקוה,⁹⁸² וקרא לחדול לעסוק בפרשה בכנס צירי הוועידה באשקלון.⁹⁸³

לקראת הוועידה פרסם אשכול את מאמרו "הפנים אל העתיד". במאמר זה ביקש להתנשא מעל המחלוקות הפנים-מפלגתיות והציב את עצמו כמי שדואג לעתידה של המדינה, להכפלת מספר היהודים ב-25 השנים הבאות ולהשגת ניצחונות מפלגתיים בבחירות הבאות להסתדרות, לכנסת ולרשויות המקומיות.⁹⁸⁴ כזכור, קרא אשכול בכנס ברמת גן לראשי מפא"י שהפעם יפעלו הם כדי להוציא את המפלגה מן הסכך. ב-10 בפברואר, כשבוע לפני כינוס ועידת מפא"י, הגיעה לאשכול משלחת מטעם איחוד הקבוצות והקיבוצים בראשותה של סנטה יוספטל, והציעה לאשכול לקבל "מוצא מן הסכך הנורא" על ידי חיפוש "פשרות". היא התריעה בפניו כי רבים בקרב אנשי מפא"י בהסתדרות מתנגדים להסדר המוצע עם אחדות העבודה – "חובת הידברות", והיא אף סיפרה לו שמועה לפיה יגאל אלון מצפה להיות שר הביטחון.

⁹⁷⁸ ראו לעיל פרק ראשון, סעיף א.

⁹⁷⁹ "פורסמה טיוטת 'המערך'", דבר, 4 בפברואר 1965, עמ' 1-2. אלי אברהמי, "ועדת המו"מ של מפא"י פרסמה את טיוטת תוכנית המערך", למרחב, 4 בפברואר 1965, עמ' 1.

⁹⁸⁰ דברי ראש הממשלה ושר הביטחון מר לוי אשכול בכנס המפלגה ברמת גן-גבעתיים, 3 בפברואר 1965, אי"א, דברים בכנסים של המפלגה.

⁹⁸¹ אשכול, "הערות ראשונות למאמרו של הח' ד' בן-גוריון 'במקום נאום בוועידת המפלגה'", התפרסם ב"דבר" ב-7 בפברואר 1965, ג"מ, ג/5/6262. ראו לעיל פרק חמישי, סעיף א, תת-סעיף 5 וכן למפרוט-צורף, עמ' 361-364.

⁹⁸² "אשכול חוזר וקורא לשים קץ ל'פרשיות'", דבר, 10 בפברואר 1965, עמ' 2.

⁹⁸³ "בקריאה חוזרת לפרוש מן 'הפרשה': אשכול 'העולם עוקב בהשתוממות אחרי הנעשה עתה במדינה זאת'", דבר, 111 בפברואר 1965, עמ' 2.

⁹⁸⁴ אשכול, "הפנים אל העתיד", 9 בפברואר 1965, אי"א, מפלגה III, חומר לצילום, ינואר 1965. לא מצאתי היכן פורסם המאמר.

אריה בהיר הציע להימנע מהכרעה בוועידה. כחלופה לכך הציע למסור את המחלוקת להכרעה של ועדת חמישה. הוא סיפר כי יום קודם לכך הסכים בן-גוריון לפתרון זה. אשכול התנגד לפתרון הזה: "אינני יכול להסכים שוועדת חמישה תחליט. כולם אוהבים את ב.ג. גם מתוך יראה. בקר לא מעיז, גם אני לא אוהב להיפגש עם בן-גוריון ולריב. אינני יודע איזה [חמישה] חברים נמצא".

אני מניח שאשכול לא היה מוכן להמיר את הניצחון שציפה לו בוועידה בהחלטת פשרה כלשהי ואני מניח שהוא פקפק בנכונות הדיווח של בהיר על בן-גוריון, לא משום שחשד שבהיר משקר אלא בגלל היכרותו הארוכה עם בן-גוריון. הוא ידע כי בסוגיות של "אני מאמין" בן-גוריון לא היה מוכן לוותר על החלטתו האישית. עיון ביומנו של בן-גוריון מראה כי בן-גוריון לא קיבל באופן חד-משמעי את יזמתו של בהיר: "באו אצלי החברים בהיר, שבתאי, [שלמה] תמיר ואלחנן [ישי] – בשיחה לא נתחדש כלום... בהיר רוצה שוועדה של 10 חברים תמצא מוצא למשבר המפלגתי לפני הוועידה. איני מאמין".⁹⁸⁶

אשכול דחה גם את הצעתה של יוספטל לצאת לבחירות בשתי רשימות נפרדות. הוא היה בטוח כי הדינמיקה של מערכת הבחירות תגרום לשתי המפלגות לפגוע זו בזו. הוא גם נשא דברים קשים ואישיים על האווירה שסובבת אותו בעבודתו – ללא אנשים הנאמנים לו. בדברים אלה הייתה מעין לגיטימציה לפנחס לבון, למרות פרישתו מהמפלגה, וזאת כאמצעי במאבקו בבן-גוריון ובנאמניו:

ידעתי שאני מסובב במשרד הזה [משרד ראש הממשלה] ובמשרד הביטחון באי ידידות ובאי חברות.⁹⁸⁷ אני לא בטוח שלא הוקמה אז [ב-1954], עם כל יושרו [כביכול] של לבון אטמוספירה טובה [כביכול]⁹⁸⁸ סביבו... יש מנהג באנגליה, ראש ממשלה שהוא עוזב – הוא עוזב ללא חוכמות. ראש ממשלה עוזב... במשך 5 שנים הוא לא יבוא לאותה הארץ אפילו לביקור פרטי שמישהו מזמין אותו... אני פניתי פעמיים שלוש לב.ג. בנוכחות עדים, והעדים היו המזכיר אשר סמכתי עליו, שאלתי על דברים מאוד חריפים וחמורים השייכים לענייני ביטחון שנשארה לי ירושה די מסוכנת וקיבלתי פעמיים-שלוש תשובות: "בענייני ביטחון ובענייני חוץ לא תבוא אליי... אולי מפא"י לא יכולה להציע אף אחד פרט לב.ג... כאשר הגעתי למסקנה הזו ב.ג. הציע לי להיות ראש ממשלה עוד לפני כ-10 שנים ואני אז התחלחלתי... תחשבו על 2-3-4 אנשים שנשחקו במשך השנים הללו⁹⁸⁹ ... מה פה קרה עם חגי אשד, הייתי צריך ללכת לכנסת, ולהסביר איך מופיע הספר של חגי אשד, מאין יש לו כל החומר.⁹⁹⁰

⁹⁸⁵ ראוי לציין כי למחרת פנתה יוספטל לבן-גוריון בהצעת פשרה נוספת – הפעם לבן-גוריון: הצעת חוק שתאסור על הממשלה לשפוט בריב בין שני אנשים. בן-גוריון דחה את ההצעה (יומן בן-גוריון באינטרנט, 11 בפברואר 1965).

⁹⁸⁶ יומן בן-גוריון באינטרנט, 9 בפברואר 1965. ראוי לציין שלפי היומן בהיר הציע ועדה של עשרה חברים ולא חמישה כפי שאמר לאשכול.

⁹⁸⁷ בשלהי 1964 ובתחילת 1965 עזבו את עבודתם במשרד ראש הממשלה מספר עובדים בכירים שהזדהו עם בן-גוריון: המנכ"ל טדי קולק, מנהל הלשכה אורי לוברני, כותב הנאומים ארי אבנר ואחרים.

⁹⁸⁸ השימוש בלשון סגי נהור היה מקובל על לוי אשכול.

⁹⁸⁹ לדעתי הכוונה לאישים כדוגמת משה שרת ופנחס לבון.

⁹⁹⁰ משלחת איחוד הקבוצות והקיבוצים, 10 בפברואר 1965, א"א, מפלגה III, חומר לצילום, ינואר 1965. בפגישה השתתפו אשכול, ברוך אזניה, סנטה יוספטל, אפרים רייזנר, אריה בהיר, אליעזר שושני והמזכיר המדיני אביעד יפה.

המסקנה מדבריו של אשכול הייתה כי הוא אינו מוכן להתפשר עם בן-גוריון.⁹⁹¹ פגישתו של אשכול עם חברי המשלחת של איחוד הקבוצות והקיבוצים הייתה חלק מהמאמצים שעשה כדי לזכות בתמיכת התנועה הקיבוצית בבן-גוריון. ביטוי נוסף היה מכתבו של אשכול לחברי דגניה א כתגובה למכתבו של בן-גוריון אל חברי קיבוץ חצרים ואל דבורה אליו [כך!] מדגניה א. באיגרת מפורטת בת 18 עמודים גולל אשכול בפני שכניו מדגניה א את כל המחלוקות השונות בינו לבן-גוריון בנושא הפרשה.⁹⁹² ערב כינוס הוועידה שלח אשכול "איגרת לחברים" בת 10 עמודים על הפרשה,⁹⁹³ בה חזר אשכול על טיעונים שהעלה בפני סימה אחילאה ובפני חברי דגניה א. קטעים מהאיגרת פורסמו בעיתונות ובכלל זה ציטוטים ממכתבו לבן-גוריון מ-28 בדצמבר 1960.⁹⁹⁴ בהמשך ל"איגרת לחברים" פרסם אשכול בפברואר, בתגובה למאמרו של בן-גוריון "במקום נאום בוועידת המפלגה"⁹⁹⁵ מאמר נוסף ב"דבר" בו הביא ציטוטים נוספים ממכתבו לבן-גוריון מ-28 בדצמבר 1960. אשכול שב וטען כי בן-גוריון, אף שהודיע שהוא מתנגד להקמת ועדת השבעה, הודיע כי יקבל דין המפלגה – אם זו תחליט בעד הקמת ועדה כזאת. ראוי לציין כי במאמר זה חזר אשכול לגישה אותה הביע בראשית כהונתו כראש ממשלה, במושב השלישי של הוועידה התשיעית של מפא"י באוקטובר 1963, בעד סדר יום אזרחי ולא ביטחוני:

הרשני נא להגיד כי לא בכל דבר אפשר ולא מותר לתלות קיום המדינה ועניין הביטחון. לא נפגע, לא נחלש עניין הביטחון בגלל מסקנות הוועדה. אולי להיפך... ומה כאן קיום המדינה ומה כאן תהילתו, רוחו וטוהר מידותיו של הצבא, במה מזדעזע הביטחון בגלל המסקנות?⁹⁹⁶

⁹⁹¹ גם "סופר דבר" העריך כי לא תקום פשרה לפני הוועידה ("פחתו הסיכויים לפשרה ערב ועידת מפא"י", דבר, 14 בפברואר 1965, עמ' 1-2).

⁹⁹² אשכול אל חברי דגניה א, 11 בפברואר 1965, ג"מ, א/55/7230. לא מצאתי את מכתבו של בן-גוריון אל חברי דגניה א. יחזקאל דר מדגניה א כתב אל בן-גוריון ב-2 בפברואר 1965 שהוא יפיץ את מכתבו של בן-גוריון בקרב חברי הקבוצה (אב"ג באינטרנט).

⁹⁹³ אשכול אל חברי מפא"י, 14 בפברואר 1965, ג"מ, א/41/7230.
⁹⁹⁴ "אשכול מפרסם מכתבו לב.ג. על 'הפרשה': טיפולי בפרשה בידיעתך ובהסכמתך", ידיעות אחרונות, 15 בפברואר 1965, עמ' 5. וכן: אשכול, "איגרת לחברים", דבר, 16 בפברואר 1965, עמ' 3. על מכתבו של אשכול לבן-גוריון מ-28 בדצמבר 1960 ראו לעיל פרק חמישי, סעיף א, תת-סעיף 5. וכן למפרום-צורף, עמ' עמ' 361-364.

⁹⁹⁵ דבר, 16 בפברואר 1965, עמ' 2.
⁹⁹⁶ אשכול, "הערות ראשונות למאמרו של בן-גוריון: במקום נאום בוועידת המפלגה", דבר, 18 בפברואר 1965.

6.ז: הניצחון בוועידה העשירית של מפא"י

ב-16 בפברואר החלה הוועידה העשירית של מפא"י. שעות ספורות לפני פתיחתה, חרג הנשיא זלמן שזר מהמקובל על נשיאי ישראל, זימן אליו את אשכול, בן-גוריון וחברי לשכת מפא"י, וביקש מהם למנוע את הפילוג ולנאום באופן חברי. בן-גוריון הזהיר בפגישה כי אם יימנע ממנו חופש הדיבור – יפרוש ממפא"י.⁹⁹⁷

בפתיחת הוועידה בפברואר נשא אשכול בפני 2,300 ציריה נאום ממלכתי מקיף על בעיות הביטחון, הדיפלומטיה, החברה והכלכלה של ישראל. הוא אף נמנע מלעלות את נושאי המחלוקת – המערך והפרשה.⁹⁹⁸ ב-17 בפברואר נשא בן-גוריון נאום מאופק על שיטת הבחירות. הוא תמך בהקמת המערך לכנסת ולרשויות המקומיות, אך התנגד להצעה לרשימה משותפת להסתדרות שתתפצל לאחר הבחירות. כמו כן התנגד לויתור על שינוי שיטת הבחירות ודרש לחקור את הפרשה. מי שתקפו את בן-גוריון במלוא כוחם היו גולדה מאיר ומשה שרת. הופעתו של שרת שהגיע חולה בכיסא גלגלים עשתה רושם עז על הנוכחים.⁹⁹⁹

ב-18 בפברואר השיב בן-גוריון למתקיפיו. בנעילת הוועידה נשא אשכול נאום תקיף. נאום זה היה האמצעי האחרון במערכה של אשכול להשגת תמיכת הרוב בקרב צירי הוועידה. בנאומו טען שאין צורך לדון שוב בפרשה כי כבר נדונה בממשלה. לדעתו הוא הרשה זאת לעצמו משום שכבר הפיץ את עמדתו בנושא במכתבים ובמאמרים. אי התייחסותו לנושא באה לנטרל מראש את קריאות הביניים של בן-גוריון ואף לשוות לו דימוי ממלכתי יותר מאשר לבן-גוריון שהוא, לדבריו, רשאי "לדבר, להסביר ולכתוב כאוות רצונו" על הפרשה. אשכול השיב לטענתו של בן-גוריון נגד התפטרותו כי: "בן-גוריון בעצמו הציע לי פעמיים להתפטר בימים אלה".

את עיקר נאומו הקדיש אשכול להגנת המערך עם אחדות העבודה. הוא טען, בניגוד לבן-גוריון, כי מפא"י לא קיבלה תכתיב של אחדות העבודה לגבי אי שינוי שיטת הבחירות. שתי המפלגות דנו בעשרות נושאים ומחלוקות, בחלקם מפא"י ויתרה ובחלקם (למשל בנושא החינוך) אחדות העבודה ויתרה.

אשכול לא הסתפק בנימוקים ענייניים, אלא הוסיף נימוקים אישיים-רגשיים. הוא הזכיר את ועידת פתח תקוה ב-1919 כאשר הוקמה אחדות העבודה ההיסטורית. אז היה שקולניק במיעוט שבין אנשי הפועל הצעיר שתמכו בהצטרפות למפלגה החדשה – בניגוד לשמואל דיין שהתנגד אז להצטרפות, שינה את דעתו אחר כך ותמך בהקמת מפא"י, ומתנגד כעת להקמת המערך. כלומר, כשם שדיין (ומתנגדים נוספים) טעה ב-1919 – הוא טועה ב-1965, וכשם שדיין שינה את טעמו בסוף שנות העשרים של המאה ה-20 – הוא שינה את דעתו על הקמת המערך.

נקודות השיא הרגשיות היו פניותיו לבן-גוריון:

⁹⁹⁷ יומן בן-גוריון באינטרנט, 16 בפברואר 1965 וכן *למפרום-צורף*, עמ' 453.
⁹⁹⁸ נאום ראש הממשלה ושר הביטחון בוועידת מפא"י, 16 בפברואר 1965, אי"א, דברים בכנסים של המפלגה.
⁹⁹⁹ "נאומו ד. בן-גוריון ומ. שרת – במרכז הוויכוח הכללי בוועידת מפא"י", דבר, 18 בפברואר 1965, עמ' 1. "דברי משה שרת בוועידה", דבר, 18 בפברואר 1965, עמ' 2. וכן לואיז פישר (עורכת), *משה שרת ראש הממשלה השני, ירושלים, תשס"ז*, עמ' 639-647.

אני ניהלתי משא ומתן [עם אחדות העבודה] עם עוד חברים ימים רבים. אולי מותר לו לסמוך גם התרשמות של מניין חברי מפלגת פועלי ארץ-ישראל שלהם המפלגה יקרה וחשובה... אולי אעיד עליי את נצר ואת סנטה [יוספטל]... אשר באו למזכירות [מפא"י] ואמרו: כן שמענו דברים, זו לגמרי שירה חדשה, נוסח חדש של דברים, יש באמת מקום...¹⁰⁰⁰

אני רוצה לסיים, כי השעה מאוחרת, כמעט באמירה אישית. אני מבקש, אני פונה אל בן-גוריון ואומר לו: הוא יודע שלא רציתי להיכנס לתפקיד הזה [ראשות הממשלה]. מתוך דחילו ורחימו נכנסתי אליו... אבל כאשר נכנסתי, בהצעתו ולחצו [של בן-גוריון], תן לי בן-גוריון, ואגיד את זה בשפתי הגזברית, תן לי אשראי. (מחיאות כפיים ממושכות) ובסך הכל מה שאני מבקש – לקדנציה אחת, מקסימום 4 שנים. ואולי אגיד עוד משהו למפלגה. שימו נא יד על הלב (ואני אומר את זה לכולם, מבלי להזכיר שמות, החל מן הצמרת עד לצעירי החברים, הצעירים באמת)¹⁰⁰¹ הלא, בעצם המפלגה עד עכשיו לא כל כך הקלה על הממשלה הזאת בראשותי...

עוד מילה אישית. אינני רוצה, ואני אומר זאת בכל החרדה והדאגה, אינני רוצה בוויכוח חריף. אבל אני אומר לבן-גוריון: אל תיתן לי לחשוב, שהפחד שלי במשך כל השנים [כמו ב-1953] ללכת להיות ראש ממשלה היה פחד נכון... אבל כאשר התפטר פעם ופעמיים וכאשר אתה הטלת עליי פעם ופעמיים... להיכנס לתפקיד הזה... אני מבקש את בן-גוריון ואת החברים האחרים: תנו לנו לפעול ארבע שנים, ואולי גם בעניין [שיטת] הבחירות נביא לשינויים אחרים. אולי על ידי סיבות שונות ומשונות נצליח להביא גם לאיחוד רב יותר של פועלי ישראל.¹⁰⁰² בעזרת העם, בעזרת העם העובד הגדול והנפלא והיקר הזה, אשר מתקבץ מכל העולם, אולי נהפוך עוד למכשיר מהפכני לשינוי כמה דברים בישראל.

תנסו עוד בלב שלם ותמים. תנו לנו לעשות את המלאכה! (מחיאות כפיים ממושכות).¹⁰⁰³ אשכול לא נחשב לנואם גדול, אך לדעתי הקטעים האישיים-דרגשיים בנאומו חדרו ללבות צירי הוועידה. אחד העיתונאים כתב כי:

מלבד החלק הראשון של דברי מ. שרת היה כנראה השיא של הוועידה פניית אשכול מעל הבמה אל בן-גוריון: "תן לי אשראי!" הדברים שנאמרו ללא כל דרמטיות, אלא בפשטות האופיינית לאשכול ובנימה כנה – עוררו התרגשות רבה בוועידה והתשואות נמשכו דקות אחדות. בשלוש מילים אלה של אשכול ניתן ביטוי למצבו הטרגי של אשכול, שהצליח בתקופת כהונתו כראש ממשלה לרכוש את אמון העם ותמיכת כוחות גדולים בציבור אך לא עלה בידו לקבל את תמיכת בן-גוריון, שהיה הראשון שבחר באשכול כראש ממשלה.¹⁰⁰⁴

¹⁰⁰⁰ אשכול בחר בכוונה את שרגא נצר וסנטה יוספטל, שהביעו לעתים עמדות ביניים וחיפשו פשרות בינו לבן-גוריון, כמליצי יושר – וכך להקנות אמינות לחוות דעתם.

¹⁰⁰¹ להבדיל מ"צעירי מפא"י" – משה דיין בן ה-50 ושמעון פרס בן ה-42.

¹⁰⁰² אשכול רמז כי ייתכן שהוויית החיים בתוך מערך גדול תביא את אנשי אחדות העבודה למחשבה שונה אודות שינוי שיטת הבחירות ואף תגרום להם להסכים לאיחוד מלא ללא חציצה.

¹⁰⁰³ הוועידה העשירית של מפא"י, ישיבה ד בבוקר, 18 בפברואר 1965, ג"מ, ג/5/6262. וכן למפרום-צורף, עמ' 452-454, 462-459.

דברי אשכול היו אחד הגורמים לניצחוננו בהצבעות בוועידה. ב־18 בפברואר בערב, התקיימה, לראשונה בוועידות מפא"י, הצבעה חשאית בה תמכו צירי מפא"י ברוב של 1,306 מול 770 בהקמת המערך וברוב של 1,206 מול 848 בעד דחיית הקמת ועדת חקירה משפטית לפרשה.¹⁰⁰⁵ היה זה רוב קטן בהרבה מהרוב שהשיג אשכול במרכז מפא"י ב־15 בנובמבר 1964. המספר הגדול שקיבל הפעם המיעוט נבע מכך שהפעם היה מדובר בפורום עצום שהרבה יותר קשה לנהל אותו ומכך שההצבעה הייתה חשאית.¹⁰⁰⁶

למרות גודלו של המיעוט שהקיף כ־40% מצירי הוועידה – לא ניתן לזלזל בניצחוננו של אשכול.¹⁰⁰⁷ אשכול נהנה מהכוח שצבר ברבדים רבים של מפא"י במשך שנים;¹⁰⁰⁸ מכך שהפך, למעשה, למנהיג המפלגה מאז סוף 1960;¹⁰⁰⁹ ומתמיכת חלק גדול מאוד מהנהגת המפלגה – למשל פנחס ספיר, גולדה מאיר, זלמן ארן ומשה שרת. הוא הנחיל לבן־גוריון את מפלתו הפוליטית המשמעותית הראשונה בחייו, אף שהפעם עמדו לצדו לא רק "צעירי מפא"י" אלא גם חלק ניכר מהגווארדיה הוותיקה של הנהגת מפא"י – ביניהם אבא חושי, יוסף אלמוגי, שרגא נצר והלל כהן.¹⁰¹⁰ עם נעילת הוועידה ב־19 בפברואר הצביעו כל הצירים בפומבי בעד החלטות הוועידה – אך לא היה בזאת כדי לכסות על המחלוקות העמוקות שנפערו במפא"י.

¹⁰⁰⁴ ז. יואלי, "יומן הוועידה: כאשר אשכול מבקש אשראי מבן־גוריון", דבר, 19 בפברואר 1965, עמ' 13. דברי שבח לנאוומו של אשכול הופיעו גם אצל ישעיהו בן־פורת, "אל תהללני – ואל תשמיצוני", ידיעות אחרונות, 19 בפברואר 1965, עמ' 2.

¹⁰⁰⁵ הוועידה העשירית של מפא"י, כנס ראשון, אמ"ע, 2-21-1965-72.

¹⁰⁰⁶ היו שטענו כי ההתקפה הקשה של ותיקי התנועה (כלומר אשכול, שרת, מאיר ואחרים) פעלה כבומרנג לטובת בן־גוריון (ישעיהו בן־פורת, "ב.ג. לא יופיע ברשימת מפא"י לבחירות", ידיעות אחרונות, 19 בפברואר 1965, עמ' 1).

¹⁰⁰⁷ שמעון פרס שנמנה על המיעוט אמר כי לא תיאר לעצמו שהמיעוט יהיה כה גדול (מ. שמריהו, "אשכול: אני שמח שהרוב בוועידה הצביע בעד הסתלקות מן ה'פרשה'", מעריב, 19 בפברואר 1965, עמ' 1). גם מ. מייזלס התפעל מגודל המיעוט במאמרו: "ועידת מפא"י פרשה מן ה'פרשה' ואישרה את המערך עם אחעה"ע", שם, עמ' 2.

¹⁰⁰⁸ לדוגמא, ראו לעיל פרק רביעי, סעיף ד.

¹⁰⁰⁹ ראו לעיל פרק חמישי, סעיף א.

¹⁰¹⁰ הלל כהן (1898-1980) נולד ברוסיה ועלה ב־1920. ממנהלי "סולל בונה" וגזבר מפא"י.

6.ה: סיכום

אשכול הגיע לראשות הממשלה בברכתו ובתמיכתו המוצהרת של דוד בן-גוריון, אם כי לדעתי הוא היה מגיע לתפקיד גם בלא ברכה זאת, בזכות היותו ראש המפלגה בפועל. מאז הגיע לתפקיד הצטברו עוד ועוד אישים וקבוצות שביקשו להדיחו או לפחות למנוע ממנו שליטה אפקטיבית במפלגה ובמדינה. האישים שהתנגדו לאשכול מלכתחילה היו "צעירי מפא"י" ובמיוחד משה דיין; ומשלב מסוים גם בן-גוריון ועמו חלק מוותיקי המפלגה כמו אלמוגי, חושי, סורקיס, פיינרמן ושמואל דיין. על אלה נוספו לעתים דב יוסף, שרגא נצר וסנטה יוספטל.

המניעים של אנשי האופוזיציה הפנימית הלכו והצטברו: בתחילה אינטרסים דוריים של הצעירים משולבים ברצון להקנות סגנון חדש למדינה. לאחר מכן נוספו עוד ועוד מחלוקות בין אשכול לבן-גוריון שנבעו הן ממניעיו ומשיקוליו של בן-גוריון¹⁰¹¹ והן מרצונו הנחוש של אשכול לכונן מערך עם אחדות העבודה. כפועל יוצא מכך הגיע אשכול ל"מכתב חולדה", לוותר על שינוי שיטת הבחירות ולוותר על סיעה אחת בהסתדרות. גם ההתנגדות לוועדת חקירה משפטית הן ל-1960 והן ל-1954 נבעה בחלקה מהבנתו של אשכול כי ועדה כזאת עלולה לטרפד את המערך עם אחדות העבודה. על כך נוספה העלאת עצמות ז'בוטינסקי שנועדה להקל את המתח הפנימי בחברה הישראלית, אך הגבירה את המתח בין אשכול לבן-גוריון. הצטברות המחלוקות בין אשכול לבן-גוריון והמתח הרגשי שנלווה להן הפכה את ההתנגשות ביניהם לבלתי נמנעת.

יוסי גולדשטיין מציג גישה שניתן לכנות אותה "קונספירטיבית". לפי גישתו יזם אשכול במודע את המשבר עם בן-גוריון כצעד מקדים להעלאתה הצפויה של ה"פרשה" בפעם השלישית על ידי בן-גוריון. הטריגר הראשון עליו לחץ אשכול כאמצעי ליצירת משבר עם בן-גוריון היה "מכתב חולדה"; הטריגר השני – ההתנגדות לוועדת חקירה ל-1954 בלבד, גם כאשר בן-גוריון הסכים לכך.¹⁰¹² אולם לדעתי שאיפתו של אשכול לאיחוד תנועת הפועלים הייתה כנה ומהותית יותר ממה שמכיר בכך גולדשטיין. היא הייתה המשך ישיר לתמיכתו בכניסת "הפועל הצעיר" ל"אחדות העבודה" ב-1919, לתמיכתו בהקמת מפא"י בשנות העשרים, למאמציו הגדולים למנוע את פרישת סיעה ב-1944 ולמקרים נוספים אותם הראיתי בפרק המבוא, בפרק הראשון ובפרק הנוכחי. צירוף אנשי אחדות העבודה למערך נתנה לאשכול כוח נוסף במאבקו ב"צעירי מפא"י", אך היה זה עבורו רווח משני בלבד. המטרה הראשית עבורו היה איחוד תנועת העבודה כדי שיקום גוף מפלגתי מתאים יותר לאתגרי שנות השישים והשבעים תוך התעלמות ממחלוקות שאבד עליהן הכלח.

אשכול ניצח במאבקו במפלגה בזכות מעמדו החזק כראש המפלגה זה למעלה מארבע שנים; תמיכתה הבלתי מסויגת של הטרויקה: גולדה מאיר-ארן-ספיר; יצירת שינוי באווירה הציבורית במדינה על ידי סדר יום אזרחי חדש; הישגים מדיניים וביטחוניים – חלקם גלויים (הביקורים הממלכתיים בארצות הברית

¹⁰¹¹ לובה אליאב טען כי התנגדותו העזה של בן-גוריון לצעדי השונים של אשכול נבעה מקנאת המוריש ביורש (ריאיון עם אריה לובה אליאב, 30 בדצמבר 1998). זו טענה שאיני יכול להוכיח או להפריך.
¹⁰¹² גולדשטיין 2003, עמ' 483-495.

סיכום, מסקנות ואחרית דבר

במחקר זה הראיתי את עלייתו של לוי אשכול במפא"י, בתקופת היישוב ולאחר קום במדינה. הראיתי כי אשכול הפך לאדם השני בחשיבותו ובהשפעתו על עיצוב מדינת ישראל בעשרים שנותיה הראשונות (לאחר דוד בן-גוריון) הודות לפעילותו בהתיישבות, בקליטת העולים במעברות, ביישוב הכלכלה והכוונה לשגשוג ולבסוף על ידי הישגיו כראש ממשלה. על כך ניתן להוסיף את הצלחותיו כשר הביטחון, אך על כך מיעטתי לכתוב בהתאם לנושא המחקר שלי ולמגבלות שקיבלתי על ידי בהכנת המחקר. אשכול הגיע להישגים אלה במידה רבה בזכות מעמדו במפלגה וקרבתו לבן-גוריון.

את מעמדו החזק במפלגה קנה אשכול בזכות תכונה מיוחדת שהבדילה אותו מאישי ציבור אחרים – היותו דמות רב-תחומית. במפא"י היו דמויות שנחשבו לאוטוריטה בתחום מצומצם, שרתוק בתחום המדיני, גולומב בתחום הביטחוני, הרצפלד בהתיישבות וגם אשכול עצמו בענייני התיישבות ומים. אולם בארבע השנים בהן נפתח המחקר שלי, 1948-1944 (ובמידה רבה עוד קודם),¹⁰¹³ הוכיח אשכול¹⁰¹⁴ את עצמו כבעל יכולת בשורה של תחומים – ענייני פועלים, ביטחון, כספים, התיישבות, פוליטיקה פנים-מפלגתית. העובדה שאשכול הפך לבר-סמכא במספר תחומים בעת ובעונה אחת נתנה לו יתרון ייחודי על פני מנהיגים אחרים במפא"י.

תנאי מוקדם להפיכתו של מנהיג לרב-תחומי היא נכונותו לשנס את מותניו ולהשתתף באופן סדיר בשיבות רבות, לפעמים יום-יום, של מוסדות ופורומים רבים ומגוונים, רשמיים ובלתי רשמיים, הקשורים למפא"י בדרך זו או אחרת, ואשכול היה מנהיג כזה. אשכול כיהן בהרבה מוקדי כוח פוליטיים ומשקיים וידע לנתב עצמה שרכש במוסד אחד כדי לבצע תפקיד במוסד אחר, והדבר הקנה לו עצמה גם במוסד השני. יכולתו של אשכול לשבת בו-זמנית בפורומים כה רבים, אותם פירטתי בששת פרקי המחקר, היא שהקנתה לו עצמה מיוחדת במינה. יתרה מזאת, אשכול היה במיטב כושר השכנוע שלו בדיונים בוועדות קטנות.

במידה רבה היה אשכול היפוכו של ברל כצנלסון בכל הנוגע לסגנון עבודתו. אניטה שפירא מספרת על ברל: "הוא ברח מתפקיד, ברגע שהיה לשגרתי לגביו. הוא היה מתחיל במפעל חדש בהתלהבות עצומה, שהשתדל לכבשה כלפי חוץ, בהתמסרות רבה, בעיסוק בפרטים ובפרטי-הפרטים; אך משפג החידוש בעבודתו ונסתלקה תחושת היצירה, היה ממהר להתחמק ולבקש לו משימה אחרת".¹⁰¹⁵ מכאן שאשכול יכול היה להצליח דווקא בתחומים ובזמנים בהם ברל כצנלסון התקשה להצליח. סמלי הדבר שדווקא כאשר דרך כוכבו של אשכול והוא עלה לגדולה – נפטר ברל כצנלסון מן העולם בטרם עת.

חשוב עוד יותר הוא שבאמצע שנות הארבעים, כאשר החברה הפכה ליותר ממוסדת ופחות וולונטרית, יתרונותיו היחסיים של אשכול הפכו יותר משמעותיים. ואילו חסרונותיו היחסיים: היעדר כריזמה, היעדר

¹⁰¹³ ראו לעיל פרק המבוא.

¹⁰¹⁴ כזכור נקרא אשכול עד ספטמבר 1948 בשם שקולניק. אולם, כדי להקל על הקורא, אני משתמש בפרק הסיכום אך ורק

בשם אשכול.

¹⁰¹⁵ שפירא ברל, עמ' 727.

מקום המדינה חל תהליך מיסוד מקיף של מפא"י כמפלגת השלטון. המוסדות הנבחרים הרחבים – הוועידה, המועצה והמרכז – ירדו מגדולתם, ואילו מוסדות מצומצמים, רשמיים ובלתי רשמיים – ירשו את מקומם והשתלטו על מנגנון המפלגה.¹⁰¹⁷ אופייה החדש של מפא"י התאים יותר להתקדמותו של אשכול מאשר אופייה של מפא"י היישובית. תכונותיו שצינתי לעיל – רב-תחומיות ונכונותו להשקיע את עצמו במגוון גופים, מפלגתיים ובלתי מפלגתיים, רשמיים ובלתי רשמיים – הקנו לו יתרון יחסי דווקא לאחר שקמה המדינה.

אשכול השכיל לקשור את עצמו בבעלי ברית חזקים ואלה סייעו לו בקידומו ובמאבקיו השונים. ראש וראשון להם היה בן-גוריון. אף שהשניים השתייכו בעבר למפלגות שונות – בן-גוריון השתייך תחילה ל"פועלי ציון" ולאחר מכן ל"אחדות העבודה" (ההיסטורית) ואילו אשכול השתייך ל"הפועל הצעיר" – הרי דרכיהם הצטלבו כבר בימי מלחמת העולם הראשונה. אשכול – בניגוד לאנשי מפלגתו – התגייס לגדוד העברי – כמו בן-גוריון. הוא אף השתייך למיעוט בקרב חברי הפועל הצעיר שתמך בהצטרפות למפלגת אחדות העבודה ב-1919 – כמו פועלי ציון ו"הבלתי מפלגתיים". לאחר מכן נמנה אשכול על "האקטיביסטים" – כמו בן-גוריון ובשונה מרוב המנהיגים שיצאו מהפועל הצעיר. אחרי קום המדינה רכש

¹⁰¹⁶ הורוביץ-ליסק, עמ' 149-152.
¹⁰¹⁷ בראלי תשס"ז, עמ' 54.

בעלי ברית נוספים שנקשרו באשכול היו אנשי סיעה ג בתל אביב בשנות הארבעים – גולדה מאירסון (מאיר), זלמן אהרונוביץ (ארן) ושרגא נוסוביזקי (נצר). שני הראשונים עתידים לקשור את עצמם עם פנחס ספיר – בן טיפוחיו של אשכול – וביחד ליצור טרויקה שבדרך כלל עמדה לימינו של אשכול. לעתים עמדו לצדו של אשכול נסיבות מקריות, במילים אחרות – מזל. החל ב-1914 כאשר מנהיג קבוצת המתיישבים בקלנדיה מאיר רוטברג נעקץ על ידי עקרב וחלה. תפקיד המנהיג שהתפנה הוטל על כתפיו של אשכול. כמובן לא היה זה מזל טהור. אין ספק שחברי הקבוצה ראו בבחור הצעיר שעוד לא מלאו לו 19 שנים תכונות הנהגה, שיקול דעת ויכולת משקית. בהמשך, במלחמת העולם הראשונה, כאשר חלק משמעותי מהנהגת תנועת העבודה גלה מארץ-ישראל, נבחר אשכול בתחילת 1916 להנהגת הסתדרות פועלי יהודה. עתה נדרש לטפל בלמעלה מאלף וחמש מאות פועלים ובני משפחותיהם במושבות יהודה. הוא השתייך ל"מרכז" שמנה חמישה חברים אך מטעמים שונים עזבו חלקם את תפקידם ונטל האחריות האישית שלו גדל.

מספר מנהיגים שתפשו עמדות בכירות ואשר היו עשויים להתחרות באשכול – ירדו מן הזירה. בראש ובראשונה אליעזר קפלן שנפטר ב-1952 בגיל 61 – שלושה שבועות לאחר שנאלץ להעביר לאשכול את משרד האוצר בשל מחלתו.¹⁰¹⁸ שני מנהיגים בכירים נאלצו לפרוש מהממשלה: פנחס לבון ב-1955 ומשה שרת ב-1956.¹⁰¹⁹ פרישתה של סיעה ב ב-1944 הוציאה משורות מפא"י קבוצת מנהיגים שהיו עשויים להיות מתחרים אפשריים באשכול על הנהגת המפלגה.

אשכול הוכיח את עצמו במבחן התוצאה המעשית. כראש מחלקת ההתיישבות וכגזבר הסוכנות הצליח אשכול לנווט מפעל התיישבות אדיר, חקלאי ועירוני כאחד, אשר במידה רבה קבע את תחום השטח המיושב על ידי יהודים בתוך מדינת ישראל. כשר אוצר הצליח אשכול לחלץ את המדינה ממשבר ולהביא את כלכלתה לצמיחה גבוהה למרות האתגרים הגדולים בהם עמדו המדינה והמשק הישראליים. במהלך כהונתו כשר אוצר – יותר מאשר בתפקידו הקודמים – נדרש אשכול להתמודד עם אישים שערערו על מנהיגותו – דב יוסף, פנחס לבון בתפקידו כמזכ"ל ההסתדרות ופעם אחת (ב-1962) עם פנחס ספיר – ויכול להם.

הצלחותיו של אשכול בהתמודדות השונות, לצד נכונותו להמשיך לעסוק בחיי היומיום של מפא"י, הפכו אותו מאז 1956 – פיטוריי שרת ומבצע סיני – למנהיג השני בחשיבותו במדינה ובמפא"י. משלהי 1960 הפך אשכול למעשה למנהיגה של מפא"י. בן-גוריון נכשל בהנהגת מפא"י בעת שהתמודד עם "הפרשה" ואשכול הוא שנחשב למי שחילץ אותה מן המצר. כתוצאה מכך נשחקה השפעתו של בן-גוריון כראש ממשלה. את ממשלת בן-גוריון ב-1961 הקים אשכול שבחר שותפים לקואליציה לפי הבנתו ולא לפי תפישתו של בן-גוריון.

¹⁰¹⁸ ייתכן שניתן להוסיף אליו את חיים ארלוזורוב שנרצח ב-1933 בגיל 34, את אליהו גולומב שנפטר ב-1945 בגיל 52 ואת דוד רמז שנפטר ב-1951 בגיל 65.

¹⁰¹⁹ אפשר שניתן להוסיף עליהם את זלמן ארן שהתפטר מהממשלה ב-1960.

בסופו של דבר הסיק בן-גוריון בן ה-77 את המסקנה משחיקת מעמדו במפלגה ובמדינה, מהקושי הגדול עבורו לנהל את ענייני המדינה – במיוחד בעת שהתעורר משבר עם הממשל האמריקני בשאלת הכור הגרעיני בדימונה, ומכך שעניינים אחרים, רוחניים ופילוסופיים,¹⁰²⁰ משכו את תשומת לבו והקשו עליו להתמסר בכל מאודו לניהול השוטף של ענייני המדינה.¹⁰²¹ לפיכך התפטר בן-גוריון והמליץ שאשכול יירש אותו.

משקיבל אשכול על עצמו את ראשות הממשלה ביוני 1963 החזיק במשרה משולשת: ראש ממשלה, שר הביטחון וראש המפלגה. את מעמדו המשולש ביקש אשכול לנצל כדי להגשים את חזונו על שינוי אופייה של מדינת ישראל לחברה פחות מגויסת ויותר אזרחית. באווירה זאת פחתה עוד יותר ההצדקה לקיומן הנפרד של מפלגות הפועלים.

לב גרינברג טוען כי אשכול נקט באסטרטגיה של "ליברליזציה" שהיא, לפי פרשנותו, גיוס מנהיגי האופוזיציה (קואופטיציה) כדי לנטרל אותה. לפיכך, כדי לנטרל את דרישות העובדים אימץ אשכול את אחדות העבודה אל חיק מפא"י ומנע ממנה להנהיג את העובדים לדרישות רדיקליות מדי לטעמו. צעד זה הביא לחיזוק מפא"י וההסתדרות. לעומת זאת נקט בן-גוריון באסטרטגיה של "דמוקרטיזציה" שהיא, לפי פרשנותו, שינוי מבנה ההסתדרות, החלשת מפא"י ומתן ייצוג לקבוצות חברתיות מתחזקות. לצורך זה ניסה בן-גוריון לצרף אליו את המפלגה הליברלית שייצגה מעמד בינוני שהלך והתחזק הודות לשגשוג הכלכלי ולשילומים מגרמניה; את הצעירים משוחררי צה"ל ואת בני עדות המזרח – כל זאת תחת הסממה של "ממלכתיות". אולם אנשי המנגנון ששלטו בהסתדרות ובמפלגה לא ששו לוותר על עצמתם. הם הצליחו, יחד עם אשכול, שנקט כאמור באסטרטגיה של ליברליזציה, לבלום את המגמה, תחילה בתוך מפא"י ולאחר מכן בבחירות לוועידת ההסתדרות ולכנסת ב-1965.¹⁰²²

אין להתכחש לעצמת האינטרסים החומריים עליהם מצביע גרינברג. אולם יש בטיעונו לדעתי שתי מגרעות עיקריות: (א) הוא מתעלם מהצלחתו של אשכול לגייס חלק מהמעמד הבינוני לתמיכה במערך ב-1965, בין השאר על ידי הקמת את"א (אזרחים תומכי אשכול). (ב) גישתו המרכסיסטית והאימפרסונלית (כך אני רואה גישה הרואה את חזות הכל באינטרסים מעמדיים וחומריים) מקלה ראש בשאיפות וברצונות האישיים בהם החזיקו האישים המרכזיים שחוללו את ההיסטוריה בשנים אלה. אם נתרכז בשאיפותיו, מאווייו ורגשותיו של אשכול הרי כבר ב-1919¹⁰²³ הוא דגל באיחוד מפלגות הפועלים ותמך בהשתלבות הפועל הצעיר באחדות בעבודה ההיסטורית. השקפה זו ליוותה את אשכול לאורך כל פעילותו הפוליטית, דרך פעילותו בתוך הפועל הצעיר בשנות העשרים למען הקמת מפא"י, נאומו בוועידת הקמת מפא"י בינואר 1930 בו הביע תקווה כי אותם חלקים מתנועת העבודה שלא

¹⁰²⁰ יצחק בן-אהרון, בעין הסערה, תל אביב, תשל"ח, עמ' 235.

¹⁰²¹ בן-אהרון מעיד על בן-גוריון: "ישבתי אתו בממשלה משנת 1959 עד 1962. ראיתי שאיבד כל עניין בעבודת הממשלה, עבד כמי שכפאו שד. בישיבת הממשלה חיכה שרון יציע לגמור את הוויכוח ולסיים את הישיבה. הלך והתרחק מנשילת אחריות לעם ולמדינה. ממש קצה נפשו" (שם, עמ' 234).

¹⁰²² לב גרינברג, "מפא"י בין דמוקרטיזציה לליברליזציה: לשאלת תוקפה של הדיכטומיה מדינה/חברה אזרחית", ישראל:

מחברה מגויסת לחברה אזרחית, עורכים יואב פלד ועדי אופיר, ירושלים ותל אביב, 2001, עמ' 244-261.

¹⁰²³ היו לכך שורשים בפעילותו של אשכול במרכז הסתדרות פועלי יהודה עם נציגי פועלי ציון ובשירותו בגדודים העבריים לצד חברי מפלגת פועלי ציון כמו בן-גוריון ויצחק בן-צבי ולצדו של ברל כצנלסון ה"בלתי מפלגתי". ראו לעיל בפרק המבוא, סעיף ד.

¹⁰²⁴ ומאבקו המר למנוע את פרישת סיעה ב-1944.¹⁰²⁵

יתרה מזאת – הכישלון למנוע את הפרישה ב-1944 נתן לאשכול תמריץ נוסף כדי להגיע לאיחוד מחודש. ומכאן הניסיון למנוע את פרישת "מן היסוד" ב-1964, הקמת המערך הראשון (עם אחדות העבודה) ב-1965, החזרת אנשי "מן היסוד" למפא"י ב-1966, הקמת מפלגת העבודה ב-1968 (עם רפ"י ואחדות העבודה) ולבסוף כינון המערך השני (עם מפ"ם) ב-1969, ערב פטירתו.

משנמסרו מושכות השלטון לאשכול ב-1963 הוא הגביר את מאמציו לאחדות הפועלים במשנה מרץ. כמו בן-גוריון, לא ראה ערך מיוחד לקיום של תנועות נפרדות ורצה באיחוד ללא חציצה. אך בשונה מבן-גוריון הוא השכיל למשוך את ראשי מפלגות הפועלים האחרות ולתת לחבריהן, לפרק זמן סביר, להמשיך להתקיים כגוף אוטונומי בתוך המערך (ולאחר קום מפלגת העבודה ב-1968 התיר באופן זמני קיום אוטונומי למחצה לחטיבות מפא"י, רפ"י ואחדות העבודה בתוך מפלגת העבודה). אשכול הניח כי לטווח ארוך הזמן יעשה את שלו, והמפלגות השונות תתמזגנה למפלגה מאוחדת ללא כל חציצה פנימית.

בתחילת כהונתו של אשכול כראש הממשלה קם לו יריב חדש – משה דיין. אולם דיין היה חסר אז כל יכולת להתמודד עם אשכול כי עצמתו המפלגתית של אשכול עלתה פי כמה וכמה על עצמתו המפלגתית של דיין. דיין העלה דרישות שונות, לעתים נענה ולעתים לא נענה. הוא איים, חזר בו ולבסוף התפטר מהממשלה בלי שהתפטרותו תזעזע את הנהגתו של אשכול במדינה ובמפא"י.

אולם בהדרגה הפך בן-גוריון, המנהיג המייסד של מדינת ישראל, ליריבו הגדול של אשכול. גישתו של אשכול לגבי איחוד תנועת העבודה הייתה שונה בתכלית מזו של בן-גוריון. מכאן נגזרו השיחות עם מפ"ם ואחדות העבודה, הניסיון למנוע את פרישת "מן היסוד" והויתורים לאחדות העבודה בנושא ההסתדרות והבחירות האזוריות. בעקבות מכתב חולדה במאי 1964 נוצר קרע ביניהם וקרע זה החריף והפך לפיצוץ של ממש באוקטובר 1964 כאשר בן-גוריון העלה את ה"הפרשה" בפעם השלישית. הפעם מצא לו בן-גוריון שורה של תומכים – "צעירי מפא"י" בראשות דיין ופרס וחלק גדול מוותיקי התנועה ששללו קודם את דרכם של "צעירי מפא"י". בין אלה ניתן למנות את יריבו הוותיק של אשכול מראשית כהונתו כשר האוצר – דב יוסף, הפעם בתפקיד שר המשפטים.

לזמן מה חשש אשכול שמא לא ייחנה מרוב במוסדות מפא"י בשאלת כינון ועדת חקירה ל"עסק הביש" ב-1954. ייתכן והיה יכול לזכות ברוב, אך הוא העדיף שלא להסתכן ונקט את תכסיסו הישן של יריבו בן-גוריון – התפטרות. המהלך אילץ את מוסדות מפא"י להיכנע לדרישתו של אשכול ולא להסתכן באבדן השלטון.

הקרוב המכריע היה בוועידה. בניגוד למקובל נקבעה הצבעה חשאית בקרב אלפי הצירים. אלא שאשכול במפא"י, לפחות מאז שלהי 1960, היה מעין שחקן ציר מרכזי. כאשר חבר אל בן-גוריון נגד הטרויקה (גולדה מאיר-ארן-ספיר) ומשה שרת למען הדחת לבון מתפקיד מזכ"ל ההסתדרות – ניצח. וכאשר חבר עם הטרויקה ושרת נגד בן-גוריון – שוב ניצח.

¹⁰²⁴ דברי הח' שקולניק בוועידת האיחוד, 5-7 בינואר 1930, א"א, דברים בכנסים של המפלגה.
¹⁰²⁵ ראו לעיל פרק ראשון, סעיף א.

משניצח אשכול בוועידה קיווה להנהיג את המפלגה, על כל אישיה, להשלמת המערך ולניצחון בבחירות המתקרבות לכנסת השישית. אולם במאי 1965 הוליך בן-גוריון חלק מתומכיו לפילוג ממפא"י. אשכול השכיל להשאיר חלק משמעותי מאנשי "המיעוט" (שתמכו בבן-גוריון בהצבעות בוועידה) בתוך מפא"י, ביניהם אבא חושי ושרגא נצר.

לקראת הבחירות לכנסת, לאחר ירידה מסוימת בבחירות להסתדרות על רקע הופעתן של רפ"י ו"חרות" (סיעת "תכלת לבן"), התאים אשכול את מערכת הבחירות לאופייה המשתנה של החברה הישראלית בשנות השישים. המסרים הסוציאליסטים של אחדות העבודה רוסנו¹⁰²⁶ וכאמור לעיל הוקם ארגון חדש בעל אופי לא מפלגתי אלא אישי – את"א.

תוצאות הבחירות היו ניצחון גדול למערך ולאשכול, הפסד לרפ"י ותבוסה לבן-גוריון. המערך שנכנס לבחירות עם 41 מנדטים (לאחר פרישת 8 חברי כנסת לרפ"י ופרישתו של יונה כסה וצירוף 8 חברי כנסת של אחדות העבודה) קיבל בבחירות 45 מנדטים. רפ"י קיבלה בבחירות 10 מנדטים – יותר ממה שהיה לה לפני הבחירות, אך פחות מציפיות ראשיה לקבל 20-30 מנדטים ולהנהיג את המדינה. יתרה מזאת – היא אפילו לא הפכה ללשון מאזניים בהרכבת הממשלה החדשה בראשותו של אשכול. המנדטים הנוספים של המערך ורפ"י (לעומת מה שהחזיקו לפני הבחירות) באו לדעתי בעיקר מהאלקטורט הוותיק של הציונים הכלליים שבחלקם לא היו מרוצים מהקמת גח"ל, ולא רצו לבחור ברשימה החדשה של ממשכי הפרוגרסיבים – ל"ע (הליברלים העצמאים).

עצם הניצחון בבחירות היה, לדעתי, מובן מאליו הודות לאחיזה העצומה של מפא"י בכל רובדי החיים – בהסתדרות, בתעשייה, בהתיישבות, בבנקאות בעיתונות ובמגזר הביטחוני.¹⁰²⁷ אך את גודל הניצחון יש לזקוף למנהיגותו של אשכול שענתה על שאיפותיהם ומאווייהם של רבים מאזרחי המדינה והציג בפניהם הישגים כלכליים, מדיניים וביטחוניים.

בהקמת הממשלה החדשה, הממשלה ה-13 במניין הממשלות, שילב אשכול את מפ"ם – כפי שדרשו אנשי אחדות העבודה מראשית שיחותיהם להקמת המערך ב-1963. הוא גם שילב את ל"ע שחזרה למשבצת השותפה הקואליציונית הוותיקה מימי הפרוגרסיבים וכמובן את המפד"ל ופועלי אגודת ישראל – השותפות הדתיות הקבועות. אולם, לדעתי, שגה אשכול בהרכבת הממשלה בכך שלא ניסה כלל לפנות אל רפ"י המובסת ולנסות לשלבה בממשלה. ייתכן מאוד שרפ"י הייתה דוחה את ידו המושטת – כפי שחלק מראשיה הודיעו למפרע. אך לו הייתה נכנסת רפ"י לממשלה לא היה אשכול נקלע, שוב ושוב, לעמדת מיעוט או כמעט מיעוט בהכרעות מדיניות וביטחוניות.

לדעתי ניתן להגדיר את אשכול כ"יוניק" מבחינה ביטחונית. הוא החזיק בעמדות נציות יותר משל רבים מחברי הנהגת מפא"י שלאחר הפילוג מרפ"י. עמדות אלה לא היו חדשות עבורו, והוא לא אימץ אותן לרגל

¹⁰²⁶ לפרום-צורף, עמ' 493-494.

¹⁰²⁷ מיכאל שלו תולה את הצלחת מפא"י לאחר קום במדינה בחיזוקה המשמעותי של הסתדרות העובדים הכללית ובאי יכולת האופוזיציה מימין ומשמאל להציב אלטרנטיבה ממשית למפא"י. ראו:

Michael Shalev, "The Political Economy of Labor-Party Dominance and Decline in Israel", *Uncommon Democracies, The One-Party Dominant Regimes*, T.J. Pempel (ed), Ithaca and London, 1990, pp. 83-127 (esp, 103-115).

X ב-1945, ולתפקידים ביטחוניים נוספים

ב-1947-1948. גם תמיכתו באקטיביזם המדיני של בן-גוריון בשנות הארבעים ובהצעות שונות של בן-גוריון כמו הצעתו לכבוש את רצועת עזה במרס 1955 מעידה על כך. עם זאת לא ניתן להגדיר את אשכול כנץ לכל דבר: הוא תמך בהצעות החלוקה ב-1937 ו-1947 ולעתים התנגד לפעולות תגמול כמו ביולי 1958 (נגד סוריה).¹⁰²⁸

החלפתה של גולדה מאיר על ידי אבא אבן בתפקיד שר החוץ בממשלה החדשה החלישה את העמדות בהן דגל אשכול. אשכול חשש, ואולי בצדק, כי אנשי רפ"י יערערו מבפנים את יציבות הממשלה. הוא גם העריך כי יתקשה לתפקד עם האנשים שכה הרבו להשמיץ אותו במערכת הבחירות. אך מנגד הוא נאלץ להתמודד עתה עם קבינט שבו רק חלק מחברי מפא"י ועמם שלושת נציגי אחדות העבודה תמכו בעמדותיו. אל החלק היוני של שרי מפא"י חברו נציגי המפד"ל, נציגי מפ"ם ונציגי ל"ע – שלוש מפלגות יוניות באותה עת.

ממשלת אשכול נדרשה להתמודד עם מיתון כלכלי – אותו יזמה, אך לא בהיקף כה גדול. המיתון היווה קרקע פורייה למסע תעמולה נגד אשכול שהביא לשחיקת מעמדו הציבורי. הביקורת שהטיחו באשכול על מדיניותו הביטחונית, לפני ואחרי הבחירות – הביקורים בדימונה שנודעו לציבור בעקבות מאמר ב"ניו יורק טיימס" במרס 1965¹⁰²⁹ (אף שהביקור הראשון התקיים במאי 1961 בעת שבן-גוריון כיהן כראש ממשלה ושר הביטחון,¹⁰³⁰ והסדר הביקורים שקבע אשכול בסתיו 1963 נעשה בידעתם של בן-גוריון ופרס וללא התנגדותם), התפטרותו של יועץ ראש הממשלה לענייני מודיעין איסר הראל ביוני 1966 בעקבות פרשת בן-ברקה,¹⁰³¹ והביקורת על המצעד הצבאי הצנוע בירושלים במאי 1967¹⁰³² – הצטברה לכדי מסה קריטית.

על זאת נוספה הידרדרות ביטחונית. משפרץ משבר מדיני וביטחוני באביב 1967 עמד לרשות המדינה צבא המוכן ומצויד היטב למלחמה – פרי מאמציו הבלתי נלאים של אשכול בתפקידו כראש הממשלה וכשר הביטחון. אך אשכול לא הצליח לשכנע את חברי הממשלה ביכולתו המכרעת של צה"ל. לדעתו הושפעו שרי הממשלה מהשקפת עולמם היונית ומהערעורים השונים שהועלו בדעת הקהל ביחס לכישוריו

¹⁰²⁸ ראו לעיל פרק רביעי, סעיף ה, תת-סעיף 4.

¹⁰²⁹ John W. Finney, "Israel Permits U.S. to Inspect Atomic Reactor", *New York Times*, 14 March 1965, pp. 1, 8. (על ההדלפה שהביאה לפרסום המאמר – ראו *כהן תש"ס*, עמ' 238). בעקבות המאמר התפרסמו מספר ביקורות על מדיניות הביקורים: "חוגים המתנגדים למדיניות הממשלה ביחס לביקורים בכור מסרו הבוקר, כי אמנם נערכו ביקורים בכור בעבר – אך מעולם לא ביקר מדען אמריקני ובוודאי לא תחת לחץ כלשהו, בדימונה לפני קום ממשלת אשכול", נכתב במאמר "מחאה ישראלית לארה"ב נגד ה'הדלפה הגרעינית'", *ידיעות אחרונות*, 17 במרס 1965, עמ' 20. וכן "אשכול הוזהר ע"י יועציו נגד 'הביקורים' בדימונה", מאת הסופר הצבאי של הארץ, *הארץ*, 17 במרס 1965, עמ' 3. משה דיין פרסם את מאמרו הביקורתי "גרמניה, דימונה והירדן" (*הארץ*, 26 במרס 1965, עמ' 2) ולאחר מכן הסביר בריאיון לישעיהו בן-פורת כי התנגד לביקורים גם כשהיה חבר בממשלת בן-גוריון (*ידיעות אחרונות*, 9 באפריל 1965, עמ' 3).

¹⁰³⁰ *כהן תש"ס*, עמ' 143.

¹⁰³¹ באוקטובר 1965 נעלם ונרצח בצרפת המדינאי המרוקני השמאלני מהדי בן ברקה. בסוף 1966 נטען בצרפת ובישראל כי שירותי המודיעין של מרוקו, צרפת וישראל אחראים לכך. בדצמבר 1966 דרש איסר הראל כי מזכירות מפא"י תדון בהתפטרותו ודרש את פיטוריהם של ראש הממשלה אשכול ושל ראש המוסד מאיר עמית. דרישותיו נדחו אך ביקורתו תרמה לפגיעה בדימוי הביטחוני של אשכול.

¹⁰³² "מצעד-צעצוע" בלשונו של הרצל רוזנבלום ("נוכלים", *ידיעות אחרונות* 28 באפריל 1967).

מתנגדי ההצעה בראשות השר משה חיים שפירא מהמפד"ל קיוו למנוע את המלחמה. אך הם העדיפו, במידה ונגזר לצאת למלחמה, לצרף קודם כל את נציגי גח"ל ורפ"י לממשלה. ההנחה של שפירא הייתה כי כניסתו של בן-גוריון לממשלה תרסן את אשכול ותמנע ממנו לצאת למלחמה. צחוק הגורל כי דחיית המלחמה הביאה לצירוף ירדן לקואליציה האנטי-ישראלית. משפרצה המלחמה ב-5 ביוני – היא כללה שלוש גזרות במקום אחת (מצרים) או שתיים (אם סוריה הייתה מצטרפת) – לו החליטה הממשלה לצאת למלחמה ב-28 במאי כפי שהציע אשכול.¹⁰³³

באותו יום, 28 במאי, הכריעו את אשכול העייפות והמאמצים האינסופיים והוא גמגם בשידור חי. דעת הקהל במדינה נטתה במפורש נגדו. דעת הקהל הכללית חדרה אף לשורות הנהגת מפא"י, ולנוכח המצב נאלץ אשכול להעביר את תפקיד שר הביטחון למשה דיין מרפ"י. הדבר אפשר את צירוף את נציגי גח"ל לממשלה לאחר שקודם התנגדו להצטרף ללא רפ"י.

הניצחון הגדול במלחמת ששת הימים נזקף בחלקו לשר הביטחון החדש שנגס באופן משמעותי בתהילתו של אשכול. אולם אשכול, על אף מצוקתו הפוליטית והיחלשותו הבריאותית, המשיך בקו הפוליטי המפלגתי שלו. כפי שציינתי לעיל הוא הצליח לאחד את מפא"י עם אחדות העבודה ועם רפ"י (למעט בן-גוריון ותומכים מעטים) למפלגת העבודה בינואר 1968. דומה שהתחושה שהוא נחלש פוליטית הקלה על אנשי רפ"י להסכים למהלך האיחוד, אף שהם ציפו שהליכה עצמאית לבחירות תגביר את כוחם. דיין אמר במפורש כי בכוונתו להיכנס למפלגת העבודה כדי להדיח את אשכול מתפקיד ראש הממשלה ואת ספיר מתפקיד שר האוצר.¹⁰³⁴ אך אחדות מחנה הפועלים קדמה אצל אשכול לכל שיקול אישי והוא פעל להשלמת המהלך. בינואר 1969, כחודש לפני פטירתו, השלים אשכול את המהלך כאשר כונן את המערך השני (עם מפ"ם) ועמד בראש סיעה בת 62 חברי כנסת. כל מפלגות הפועלים, למעט בן-גוריון, השתייכו לסיעתו. על אלה נוספו ארבעה חברי כנסת מהסיעות הערביות הנלוות למפלגת העבודה.

הניצחון במלחמת ששת הימים שינה את צביונה של מדינת ישראל. הניצחון הביא לשליטת ישראל בשטחים עצומים המאוכלסים בחלקם באוכלוסייה ערבית צפופה. אשכול נקרע בין שתי אידאולוגיות שהנחו אותו למעלה מיובל, מאז עלייתו ארצה והצטרפותו ל"הפועל הצעיר" – מחד גיסא השאיפה להתיישבות יהודית מסיבית בארץ-ישראל. מאידך גיסא הכרה בפרימאט של הלאומיות (על פני אבחנות אחרות של האנושות כמו מעמד, דת ויחיד) שהביא לרצון לכונן מדינת לאום יהודית ולשמור על אופייה

¹⁰³³ עם זאת, דחיית ההחלטה לצאת למלחמה, הקלה על ישראל לגייס את תמיכת הממשל האמריקני.
¹⁰³⁴ למפרום-צורף, עמ' 612.

קרע אידאולוגי פנימי זה, בצירוף חולשתו הפוליטית לאחר המלחמה ומחלותיו השונות,¹⁰³⁵ הקשה על אשכול בבחירת דרך מדינית ברורה. ב-19 ביוני 1967 הוא הוביל את הממשלה לויתור (פה אחד) על סיני והגולן תמורת שלום מלא עם מצרים וסוריה, ואילו ב-27 ביוני הוא נקט במניפולציות שונות כדי לכפות על הממשלה לספח למעשה את ירושלים המזרחית בגבולות רחבים ביותר.¹⁰³⁶ לאחר מכן נקט במדיניות של הפקעות מסיביות והתיישבות יהודית גדולה בירושלים המזרחית והתנגד (לשווא) להצעתו של השר ארן להחזרת פליטי 1967 לגדה המערבית. מדיניות דואלית זאת נמשכה עד לפטירתו של אשכול. באוקטובר 1968 בוטלה ההחלטה מ-19 ביוני 1967¹⁰³⁷ – אך בדצמבר 1968 תמך אשכול בהתנגדותו של השר פנחס ספיר לסיפוח כלכלי של השטחים, ובפברואר 1969, בריאיון לעיתון "ניוויזיק", הביע אשכול התנגדות חד-משמעית לסיפוח אזורים המאוכלסים בצפיפות על ידי ערבים.¹⁰³⁸ אשכול ביטא את הדואליות הזאת באומרו: "אחרי המלחמה הזאת קיבלנו נדוניה יפה מאוד, הצרה שאחרי הנדוניה הולכת כלה, ו[את] הכלה אנחנו לא רוצים".¹⁰³⁹ מחיר המדיניות הדואלית היה כפול – מצד אחד השטחים שנכבשו במלחמה לא נשמרו במלואם כפיקדון להשגת שלום מלא (שלום שהלך והתרחק מישראל בעקבות החלטות ועידת חרטום) – ישראל הקימה, בנוסף לירושלים המזרחית, שורה של ישובים יהודים בגולן, בבקעת הירדן, בגוש עציון, בחברון ובסיני. מצד שני לא נוצלו כל האפשרויות להתיישב בשטחים – כפי שאולי היה ניתן לעשות בחסות הניצחון ולפי עקרונותיו ההתיישבותיים של אשכול מזה ימים ימימה.

כאמור לעיל השקיע אשכול לאחר מלחמת ששת הימים מאמץ עצום ומוצלח לאיחוד תנועת העבודה. לו נהנה מבריאות טובה יותר ומחיים ארוכים יותר אפשר והיה מוליך את התנועה המאוחדת לדרך מדינית ברורה יותר – אך לא כך קרה.

¹⁰³⁵ אשכול היה חולה סרטן (דוד שחם, ישראל – 50 השנים, תל אביב, תשנ"ח, עמ' 276, 304) וסבל ממספר התקפי לב שבסופו של דבר הביאו לפטירתו (למפרום-צורף, עמ' 491, 644, 654-656).

¹⁰³⁶ למפרום-צורף, עמ' 572-583.

¹⁰³⁷ החלטת הממשלה מ-19 ביוני 1967 נשחקה למעשה מאז החלטות ועידת הפסגה הערבית בחרטום באוגוסט-ספטמבר 1967 בה הוחלט להתנגד למו"מ, להכרה ולשלום עם ישראל. ב-27 באוקטובר 1967 כתב אשכול לאבן במברק: "מסופקני אם היום תאשר הממשלה את הסיכום מ-19 ביוני בדיוק" (ג"מ, א/5/7071).

¹⁰³⁸ למפרום-צורף, עמ' 643-646, 649, 650-661.

¹⁰³⁹ דברים בכנס איחוד הקבוצות והקיבוצים, 22 בנובמבר 1967, ג"מ, ג/15/6260. דברים דומים אמר אשכול במזכירות מפא"י ב-23 ביוני 1967 (אי"א, מפלגה מזכירות-מרכז 1967).

מקורות

ארכיונים

ארכיון מפלגת העבודה: אמ"ע

גנוזך המדינה: ג"מ

ארכיון בן-גוריון: אב"ג

ארכיון העבודה והחלוצים: א"ע

הארכיון הציוני המרכזי: אצ"מ

ארכיון יד אשכול: אי"א

ארכיון השומר הצעיר: אש"צ

ארכיון צה"ל: א"צ

ארכיון יד טבנקין באפעל: אי"ט

ארכיון התנועה הקיבוצית המאוחדת (התק"ם) בחולדה

ארכיון ההגנה

ארכיון העיר כפר סבא

ארכיון דגניה ב

ארכיון דגניה א

ארכיון בנק ישראל

אוסף התעודות שאספתי במסגרת עבודת בגנוזך המדינה לצורך הכנת הספר: "לוי אשכול ראש הממשלה השלישי", תשס"ב, אותו ערכתי עם חגי צורף (ראו לעיל).

עיתונים וכתבי עת

הפועל הצעיר

ניב הקבוצה

הארץ

ידיעות אחרונות

דבר

על המשמר

למרחב

מעריב

הבקר

חרות

רמזור

העולם

שערים

ראיונות

(א) ראיונות שערכתי ואשר אצורים בגנזך המדינה:

תמה שוחט-אשכול, 26 באפריל 1998

דבורה רפאלי-אשכול ואליעזר רפאלי, 23 ביולי 1998

אריה לובה אליאב, 2 בנובמבר 1998, 30 בדצמבר 1998

שלמה אמיר, 28 ביולי 1999

עפרה נבו-אשכול, 10 בנובמבר 1999

מרים אשכול, 29 בנובמבר 1999

משה זנבר, 24 במאי 2000

אורי לוברני, 6 באוגוסט 2000

(ב) ראיונות נוספים:

רפאל בשן, ריאיון עם לוי אשכול, 22 בינואר 1965, אי"א.

גרשון זק, שלושה ראיונות עם לוי אשכול, 3 במרס-4 ביוני 1965, אי"א.

ריאיון עם מרים אשכול מופיע במאמרו של יהודה קורן, "האיש שאהבתי", *ידיעות אחרונות*, 7 ימים, 11

בפברואר 1994, עמ' 12-14, 16, 60.

ביבליוגרפיה

חיבורים שכתבו לוי אשכול ובני משפחתו

אשכול, לוי, *בחבלי התנחלות*, תל אביב, עם עובד, תשי"ט.

אשכול, לוי, *במעלה הדרך*, תל אביב, עיינות, תשכ"ו.

אשכול, לוי, *כרית אדמה*, תל אביב, תרבות וחינוך, 1969.

נבו-אשכול, עפרה, *אשכול של הומור*, תל אביב, עידנים, תשמ"ט.

Christman, Henry M. (Ed.), *The State Papers of Eshkol*, New York, Funk & Wagnalls, 1969.

ספרים בעברית

- אביזוהר, מאיר, כראי סדוק, אידיאלים חברתיים ולאומיים והשתקפותם בעולמה של מפא"י, תל אביב, עם עובד, תש"ן.
- אביזוהר, מאיר ובראלי, אבי (עורכים), עכשיו או לעולם לא, בית ברל, עיינות, תשמ"ט.
- אביזוהר, מ., גלבוש, מ., גלברזון, א., גלעדי, ד., גרינברג, י. וקופמן, א., גולדה, צמיחתה של מנהיגה, 1956-1921, תל אביב, מכון גולדה מאיר ועם עובד, 1994.
- אביזמר, שמעון, אבק ומאבק, תל אביב, אעלה בתמר, תשס"א.
- אבן, אבא, פרקי חיים, א-ב, תל אביב, מעריב, 1978. אבן-שושן, צבי (עורך), תולדות תנועת הפועלים בארץ-ישראל, א-ג, תל אביב, עם עובד, תשט"ו-תשכ"ו.
- אבנרי, אריה, ספיר, גבעתיים, פלגי, 1976.
- אהרוני, ראובן, מטות תרן, רמת אפעל, יד טבנקין, המרכז לתודות כוח המגן ע"ש ישראל גלילי, תשנ"ח.
- אהרונסון, שלמה, דוד בן-גוריון מנהיג הרנסנס ששקע, קריית שדה בוקר, המרכז למורשת בן-גוריון, 1999.
- אהרונסון, שלמה, הפוליטיקה והאסטרטגיה של נשק גרעיני במזרח התיכון, ערפול תיאוריה ומציאות 1948-1993, א-ב, ירושלים, אקדמון, תשנ"ד-תשנ"ה.
- אוליצקי, יוסף, דפי בית ברנר, 1958, ארכיון יד לוי אשכול.
- אוסטפלד, זהבה, משרד הביטחון בשנותיו הראשונות, פרקים נבחרים, תל אביב, משרד הביטחון, תש"ס.
- אוסטפלד, זהבה, צבא נולד, א-ב, תל אביב, משרד הביטחון, תשנ"ד.
- אורן, אלחנן, התיישבות בשנות מאבק, אסטרטגיה יישובית בטרם מדינה תרצ"ו-תש"ז/1936-1947, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ח.
- אטיאש, משה (עורך), ספר התעודות של הועד הלאומי לכנסת ישראל בארץ-ישראל תרע"ח-תש"ח, הוצאה שנייה, ירושלים, דפוס רפאל חיים הכהן, תשכ"ג.
- אייזנשטדט, שמואל נח, החברה הישראלית, רקע, התפתחות ובעיות, ירושלים, מאגנס, תשל"ג.
- אליאב, אריה (ליובה), קפיצת הדרך, תל אביב, עם עובד, 1970.
- אליאב, בנימין (עורך), היישוב בימי הבית הלאומי, ירושלים, כתר, 1976.
- אליאב, מרדכי, במצור ובמצוק – ארץ-ישראל במלחמת העולם הראשונה, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, 1991.
- אלמוגי, יוסף, בעובי הקורה, ירושלים, עידנים, 1980.
- אלרואי, גור, אימיגרנטים, ההגירה לארץ-ישראל בראשית המאה העשרים, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשס"ד.
- אפרתי, נתן, ממשבר לתקווה: היישוב היהודי בארץ-ישראל במלחמת העולם הראשונה, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, 1991.

ארז, יהודה (עורך), *ספר העליה השלישית*, א-ב, תל אביב, עם עובד, 1964.
 אריאן, אשר, *פוליטיקה ומשטר בישראל*, זמורה ביתן מודן, 1985.
 ארלוזורוב, חיים, *יומן ירושלים*, תל אביב, מפא"י, תש"ט.
 ארלוזורוב, חיים, *כתיבי חיים ארלוזורוב*, א-ד, תל אביב, שטיבל, תרצ"ד.
 אשד, חגי, *מי נתן את ההוראה: פרשת לבון והתפטרות בן-גוריון*, ירושלים, עידנים, 1979.
 אשל, ברכה (עורכת), *משה סנה, כתבים, 1954-1948*, ג, תל אביב, 1999.
 אשל, צדוק, *אבא חושי – איש חיפה*, תל אביב, משרד הביטחון, תשס"ב.
 בונדי, רות, פליקס, פנחס רוזן וזמנו, תל אביב, זמורה-ביתן, תש"ן. ביגר, גדעון, מושבת כתר או בית לאומי, השפעת השלטון הבריטי על ארץ-ישראל 1917-1930, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשמ"ג.
 ביהם, מרים, *אספקטים מוניטריים של פיחות 1962*, ירושלים, הוצאת המחברת, תשכ"ז.
 ביילין, יוסי, *בנים בצל אבותם*, רמת גן, רביבים, 1984.
 ביילין, יוסי, *התעשייה העברית – שורשים*, ירושלים, כתר, 1987.
 ביין, אלכס, *תולדות ההתיישבות הציונית, מתקופת הרצל ועד ימינו*, מהדורה רביעית, רמת גן, מסדה, 1970.
 ביתן, חנה, *אטלס ההתיישבות בישראל*, ירושלים, משרד ראש הממשלה, תשס"ד.
 בלאס, שמחה, *מי מריבה ומעש*, רמת גן, מסדה, 1975.
 בן-אברם, ברוך, *חבר הקבוצות*, תל אביב, עם עובד, 1976.
 בן-אברם, ברוך וניר, הנרי, *עיונים בעלייה השלישית*, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשנ"ה.
 בן-אהרון, יצחק, *בעין הסערה – פרקים במאבק דורי*, תל אביב, הקיבוץ המאוחד, תשל"ח.
 בן-גוריון, יומן המלחמה, *תש"ח-תש"ט*, א-ג, תל אביב, משרד הביטחון, תשמ"ג.
 בן-הלל הכהן, מרדכי, *מלחמת העמים*, א-ב, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשמ"א-תשמ"ה.
 בן עזר, אהוד, *שרגא נצר, סיפור חיים*, ירושלים, עידנים, תש"ן.
 בן-פורת, יורם (עורך), *המשק הישראלי, חבלי צמיחה*, תל אביב, עם עובד, 1989.
 בראון, מרדכי (עורך), *אתגר הריבונות*, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשנ"ט.
 בראון, מרדכי, *שערי עזה: מדיניות הביטחון והחוף של ישראל, 1955-1957*, תל אביב, עם עובד, 1992.
 בראון, מרדכי, *אתגר ותגרה, הדרך למבצע קדש – 1956*, באר שבע, המרכז למורשת בן-גוריון, 1991.
 בראלי, אבי, *מפא"י בראשית העצמאות 1948-1953*, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשס"ז.
 בראלי, אבי וקרלינסקי, נחום (עורכים), *כלכלה וחברה בימי המנדט*, באר שבע, המרכז למורשת בן-גוריון, תשס"ג.
 בראלי, מאיר, *מתנועה למנגנון: ניתוח התנוונותה של תנועת העבודה*, תל אביב, אלילב, תשנ"ד.
 ברטל, י', צחור, ז' וקניאל, י' (עורכים), *העלייה השנייה, מחקרים-מקורות-אישים*, א-ג, יד יצחק בן-צבי, תשנ"ח.

ברסלבסקי, משה (עורך), תנועת הפועלים הארץ-ישראלית, קורות ומקורות, א-ד, תל אביב, הקיבוץ המאוחד, תשי"ז-תשכ"ז.

בר-זהר, מיכאל, בן-גוריון, א-ג, תל אביב, זמורה ביתן, 1987.

בר-זהר, מיכאל, כעוף החול, שמעון פרס – הביוגרפיה, תל אביב, משכל, 2006.

בר-יוסף, יהושע, כתב יד לביוגרפיה של אשכול בשנים 1914-1917 עם הערות של אשכול, לא פורסם (1965?), ארכיון יד אשכול.

ברעם, משה, לא בתלם, תל אביב, עם עובד, 1981.

ברקאי, חיים, ימי בראשית של המשק הישראלי, ירושלים, מכון פאלק, תשמ"ד.

בתל, ניקולאס, המשולש הארץ-ישראלי, בריטים, יהודים וערבים 1935-1948, תל אביב, 1979.

גבירצמן, חיים, משאבי המים בישראל, פרקים בהידרולוגיה ובמדעי הסביבה, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשס"ג.

גבתי, חיים, מאה שנות התיישבות, א-ב, תל אביב, הקיבוץ המאוחד, תשמ"א.

גוברין, פנחס, צו קריאה תש"ח, תל אביב, מערכות, תשל"ו.

גולדשטיין, יוסי, אשכול ביוגרפיה, ירושלים, כתר, 2003.

גולדשטיין, יעקב, בדרך להגמוניה, מפא"י – התגבשות מדיניותה (1930-1936), תל אביב, עם עובד, תש"ם.

גולדשטיין, יעקב, מפלגת פועלי ארץ-ישראל, גורמים להקמתה, תל אביב, עם עובד, 1975.

גולדשטיין, יעקב ושביט, יעקב, ללא פשרות, הסכם בן-גוריון-ז'בוטינסקי וכישלונו, 1934-1935, תל אביב, הדר, 1979.

גולן, ארנון, שינוי מרחבי – תוצאת מלחמה, באר שבע, אוניברסיטת בן-גוריון, 2001.

גולן חגי ושי שאול (עורכים), ברעום המנועים, 50 שנה למלחמת סיני, תל אביב, מערכות, 2006.

גולן, מתי, פרס, ירושלים ותל אביב, שוקן, 1982.

גורני, יוסף, אהדות העבודה, 1930-1919, היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית, תל אביב, הקיבוץ המאוחד, תשל"ג.

גורני, יוסף, שותפות ומאבק, חיים וייצמן ותנועת הפועלים בארץ-ישראל, תל אביב, הקיבוץ המאוחד, תשל"ו.

גורני יוסף וגרינברג יצחק (עורכים), תנועת העבודה הישראלית, היסודות הרעיוניים, המגמות החברתיות והשיטה הכלכלית, אסופה מוארת, א-ב, תל אביב, האוניברסיטה הפתוחה, תשנ"ח.

גטר, מרים, חיים ארלוזורוב, ביוגרפיה פוליטית, תל אביב, הקיבוץ המאוחד, תשל"ח.

גיא, כרמית, מסע ליד חנה, תל אביב, הדפסה חמישית, 1997. גלבר, יואב, גרעין לצבא סדיר, תרומתם של יוצאי הצבא הבריטי להקמת צה"ל, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשמ"ו.

גלבר, יואב, מולדת חדשה, עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם, 1933-1948, ירושלים, יד יצחק בן-צבי ומכון ליאו בק, 1990.

גלבר, יואב, תולדות ההתנדבות, א-ד, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ט-תשמ"ד.

גלעד, ברוך (עורך), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, כרך 13 (1958-1959), ירושלים, גנזך המדינה, 2001.

גלעד, ברוך (עורך), תעודות למדיניות החוץ של ישראל, כרך 14 (1960), ירושלים, גנזך המדינה, תשנ"ז.

גלעדי, דן, הישוב בתקופת העלייה הרביעית, תל אביב, עם עובד, תשל"ג.

גלעדי, דן, לוי אשכול – קברניט ההתיישבות ההמונית 1948-1952, מכון גולדה מאיר, אוניברסיטת תל אביב, 1993.

גרוס, נחום, לא על הרוח לבדה, עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תש"ס.

גרינברג, יצחק, חשבון ועוצמה, תקציב הביטחון ממלחמה למלחמה 1957-1967, תל אביב, משרד הביטחון, תשנ"ז.

דברי הכנסת, 42-10, ירושלים, המדפיס הממשלתי, 1951-1965.

דגניה ב, קורות ורשומות, עין חרוד, תש"ו. דיין, משה, אבני דרך, ירושלים, עידנים דביר, 1982.

דיין, שמואל, עם אבות ההתיישבות, רמת גן, מסדה, תשכ"ז.

דינור, ב"צ, סלוצקי, י' ואחרים (עורכים), ספר תולדות ההגנה, א-ג, תל אביב, מערכות, תשט"ו-תשל"ב.

דן, הלל, בדרך לא סלולה, הגדת סולל בונה, ירושלים, שוקן, 1963.

הורוביץ, דוד, חיים במקד, רמת גן, מסדה, 1975. הורוביץ, דוד, הכלכלה הארץ-ישראלית בהתפתחותה, מהדורה שנייה, תל אביב, דביר, תש"ח. הורוביץ, דן וליסק, משה, מיישוב למדינה, יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט כקהילייה פוליטית, תל אביב, עם עובד, 1977.

הכהן, דבורה, עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, 1994.

הכהן, דוד, עת לספר, תל אביב, עם עובד, 1974.

הלוי, נדב וקלינוב-מלול, רות, התפתחותה הכלכלית של ישראל, ירושלים, תשכ"ט.

הראל, איסר, בטחון ודמוקרטיה, תל אביב, עידנים, תשמ"ט.

הראל, איסר, וקם איש על אחיו: הניתוח המוסמך והממצא של "פרשת לבון", ירושלים, כתר, 1982.

הראל, איסר, ריגול סובייטי, קומוניזם בארץ-ישראל, תל אביב, עידנים, תשמ"ז.

ואלך, יהודה, אל הדגל, הקמת צבא עממי תוך כדי לחימה, תל אביב, מערכות, 1997.

ובר, מקס, על הכאריזמה ובניית המוסדות, ירושלים, מאגנס, תש"ם.

ובר, מקס, הפוליטיקה בתורת מקצוע, ירושלים ותל אביב, שוקן, תשכ"ב.

וורם, שלום (עורך), גיורא יוספטל: חייו ופועלו, תל אביב, מפא"י, תשכ"ג. ויץ, יוסף, יומני ואיגרותי לבנים, א-ו, תל אביב, מסדה, תשכ"ה.

ויץ, יחיעם, מודעות וחוסר אונים: מפא"י לנוכח השואה, 1943-1945, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, 1994.

ויץ, יחיעם, ממחותרת לוחמת למפלגה פוליטית, הקמתה של תנועת החרות 1947-1949, באר שבע, אוניברסיטת בן-גוריון, תשס"ג.

ויץ, יחיעם, הצעד הראשון לכס השלטון, תנועת החרות 1949-1955, ירושלים, יד יצחק בן-צבי ומוסד הרצל, תשס"ז.

זיו, אריה (עורך), 1948-1958, עשר השנים הראשונות, תל אביב, הארץ, 1958. חבס, ברכה (עורכת), ספר העלייה השנייה, תל אביב, עם עובד, תש"ז.

חלמיש, אביבה, מבית לאומי למדינה בדרך, היישוב היהודי בארץ-ישראל בין מלחמות העולם, א, תל אביב, האוניברסיטה הפתוחה, תשס"ד.

חרמץ, יוסף, חיים עם אורט, איטליה, אורט, 2002.

טבת, שבת, קנאת דוד, א-ד, ירושלים, שוקן, תשל"ז-תשס"ה.

טבת, שבת, עונת הגו: כיתת יורים בבית ג'יז, קלב"ן, תל אביב, איש-דוד, 1992.

טל, דוד, ביטחון לאומי, מעטים מול רבים, תל אביב, תשנ"ו.

טל, דוד, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל, מקורותיה והתפתחותה, 1949-1956. באר שבע, תשנ"ח.

דלין, אשר, עדות, ירושלים, עידנים, 1980.

יזהר, אורי, בין חזון לשלטון, מפלגת אחדות העבודה-פועלי ציון בתקופת היישוב והמדינה, רמת אפעל, יד טבנקין, 2005.

ינאי, נתן, משברים פוליטיים בישראל – תקופת בן-גוריון, ירושלים, כתר, 1982.

ינאי, נתן, קרע בצמרת, המשבר שזעזע את מפא"י והביא להקמת רפ"י, תל אביב, לוינ-אפשטיין, 1969.

יניב, אבנר, פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל, תל אביב, ספריית הפועלים, תשנ"ד.

יעקובי, גד, חסד הזמן, פרקי אוטוביוגרפיה, תל אביב, משכל, 2002.

ישראל, 3, אביב תשס"ג [גיליון שהוקדש ברובו לביוגרפיות של מנהיגי התנועה הציונית ומדינת ישראל]. כוכב, דוד, מציאות ומיתוסים במשק הישראלי והגלובלי, מניסיון אישי, תל אביב, משרד הביטחון, תשס"ו.

כהן, אבנר, ישראל והפצצה, ירושלים, שוקן, תש"ס.

כנרי, ברוך, טבנקין בארץ-ישראל, באר שבע, אוניברסיטת בן-גוריון, תשס"ג.

כפכפי, איל, אמת או אמונה, טבנקין מחנך חלוצים, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשנ"ב.

כפכפי, איל, לבון, אנטי-משיח, תל אביב, עם עובד, תשנ"ט.

כץ, יוסי, בחזית הקרקע: קרן קיימת לישראל בטרם מדינה, ירושלים, מאגנס, תשס"ב.

כץ, יוסי, מדינה בדרך: התוכניות הציוניות לחלוקת ארץ-ישראל ולהקמת מדינה יהודית, ירושלים, מאגנס, תש"ס.

לוז, קדיש, אבני דרך, בקבוצה, קורות ותמורות, תל אביב, תרבות וחינוך, 1965.

לוינ-פאור, דוד, היד הלא נעלמה, הפוליטיקה של התייעוש בישראל, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, 2001.

לופבן, חזי, לוי אשכול, תל אביב, עם עובד, 1965.

לורך, נתנאל, קורות מלחמת העצמאות, מהדורה שנייה, גבעתיים, מסדה וידיעות אחרונות, 1989.

ליסק, משה, האליטות של היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט, תל אביב, עם עובד, 1981.

ליסק, משה, העלייה הגדולה בשנות החמישים, כישלוננו של כור ההיתוך, ירושלים, מוסד ביאליק, 1999.

מאיר, גולדה, חיי, תל אביב, מעריב, 1975.

ליסק, משה ואחרים (עורכים), *תקופת המנדט הבריטי, א-ב*, הסדרה "תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה", עורך ראשי משה ליסק, ירושלים, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומוסד ביאליק, תשנ"ד-תשנ"ה.

למפרום, ארנון וצורף חגי (עורכים), *לוי אשכול ראש הממשלה השלישי, מבחר תעודות מפרקי חייו (1895-1969)*, הסדרה להנצחת נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה, עורכת ימימה רוזנטל, ירושלים, גנזך המדינה, תשס"ב.

מאירוביץ, אהרון (עורך), *הרצפלד מספר, א-ב*, תל אביב, המרכז החקלאי, תשכ"ט-תשל"ד.

מאירוביץ, מנשה, *המושבות העבריות בארץ-ישראל עד המלחמה העולמית*, קהיר, חדשות הארץ, תרע"ט, הדפסה שנייה, תשל"ח.

מנדל, מאיר, *חבר הקבוצות: יסודותיו ומפעליו*, תל אביב, גורדוניה-מכבי הצעיר, תש"ד.

מעוז, משה, *תמורות פוליטיות וחברתיות בתהליך הקמת קהילה לאומית*, תל אביב, 1974.

מצר, יעקב וקפלן, עודד, *משק יהודי ומשק ערבי בארץ-ישראל*, תוצר תעסוקה וצמיחה בתקופת המנדט, ירושלים, המכון למחקר כלכלי ע"ש פאלק, תשנ"א.

מוריס, בני, *לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949*, תל אביב, עם עובד, תשנ"א.

מרגלית-שטרן, בת-שבע, *גאולה בכבלים, תנועת הפועלות הארץ-ישראלית 1920-1939*, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשס"ו.

נאור מרדכי (עורך), *עולים ומעברות, 1948-1953*, מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, תל אביב, תשמ"ז.

נאור, מרדכי, *ספר העליות, מאה שנה ועוד של עלייה וקליטה*, גבעתיים, מסדה ומשרד הביטחון, 1991.

נאור, מרדכי, *צמיחתו של מנהיג, פנחס ספיר 1930-1949*, תל אביב, פפירוס, תשמ"ז.

נאור, מרדכי וגלעדי, דן, *ארץ ישראל במאה העשרים מיישוב למדינה 1900-1950*, תל אביב, משרד הביטחון, 1990.

ניר, הנרי, *הקיבוץ והחברה, הקיבוץ המאוחד, 1923-1933*, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשמ"ד.

נמרוד, מרדכי, *מי המריבה, המחלוקת על מי הירדן*, גבעת חביבה, המרכז ללימודים ערביים ואפרו-אסייניים, 1996.

נצר, שרגא, *רשימות בפנקסי, תל אביב*, עם עובד, 1980.

נקדימון, שלמה, *הבנק, יצירתו של בנימין זאב הרצל*, סיפורו של אוצר התיישבות היהודים, תל אביב, מלוא, תשס"ג.

סופר, ארנון, *נהרות של אש, המאבק על המים במזרח התיכון*, תל אביב, עם עובד, תשנ"ב.

סיקרון, משה, *דמוגרפיה, ירושלים*, כרמל, תשס"ג.

עופר, דליה (עורכת), *בין עולים לוותיקים, ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953*, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשנ"ו.

עילם, יגאל, *הגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה*, תל אביב, משרד הביטחון, תשנ"ז.

עילם, יגאל, *ההגנה, הדרך הציונית אל הכוח*, תל אביב, זמורה ביתן מודן, 1979.

עילם, יגאל, הסוכנות היהודית, שנים ראשונות, 1919-1931, ירושלים, הספרייה הציונית, תש"ן.

עמית, חנה (עורכת), אחריו, על מנהיגים ומנהיגות, תל אביב, משרד הביטחון, תש"ס.

עמית, מאיר, ראש בראש, מבט אישי על אירועים גדולים ופרשיות עלומות, אור יהודה, הד ארצי, 1999.

פורת, דינה, הנהגה במלכוד, תל אביב, עם עובד, 1986.

פורת, חנינה, מיישמון לארץ נושבת, רכישת קרקעות והתיישבות בנגב, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, 1996.

פטינקין, דן, המשק הישראלי בעשור הראשון, ירושלים, מכון פאלק, 1965.

פילובסקי, ורדה (עורכת), המעבר מיישוב למדינה 1947-1948: רציפות ותמורה, חיפה, אוניברסיטת חיפה, 1990.

פינקוס, בנימין, יהודי רוסיה וברית המועצות, תולדות מיעוט לאומי, שדה בוקר, אוניברסיטת בן-גוריון, תשמ"ו.

פינס, דן, החלוץ בכור המהפכה, קורות הסתדרות החלוץ ברוסיה, תל אביב, דביר, 1938.

פישר, לואיז (עורכת), משה שרת ראש הממשלה השני, מבחר תעודות מפרקי חייו (1894-1965), הסדרה להנצחת נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה, עורכת ימימה רוזנטל, ירושלים, גנוז המדינה, תשס"ז.

פלד, יואב ואופיר, עדי (עורכים), ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית, ירושלים מכון ון ליר, 2001.

פעיל, מאיר, מן ההגנה לצבא הגנה, תל אביב, זמורה ביתן מודן, 1979.

פעיל, מאיר, עצמאות, תש"ח-תש"ט, תל אביב, משרד הביטחון, 1990.

פרוינדליך, יהושע, מחורבן לתקומה, המדיניות הציונית מתום מלחמת העולם השנייה ועד הקמת מדינת ישראל, תל אביב, מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, 1994.

פרילינג, טוביה, חץ בערפל, בן-גוריון, הנהגת היישוב וניסיונות הצלה בשואה, שדה בוקר, המכון למורשת בן-גוריון, 1998.

פרנקל, דניאל, על פי תהום, המדיניות הציונית ושאלת יהודי בגרמניה, 1933-1938, ירושלים מאגנס, תשנ"ד.

צחור, זאב, בדרך להנהגת היישוב, ההסתדרות בראשיתה, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשמ"ב.

צחור, זאב, שורשי הפוליטיקה הישראלית, תל אביב, הקיבוץ המאוחד, 1987.

צמרת, צבי ויבלונקה, חנה (עורכים), העשור הראשון, תש"ח-תשי"ח, ירושלים יד יצחק בן-צבי, תשנ"ח.

צמרת, צבי ויבלונקה, חנה (עורכים), העשור השני, תשי"ח-תשכ"ח, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשס"א.

קולר, אברהם משה, ניר, כתב יד, 1937, ארכיון העבודה והחלוץ.

קולת, ישראל (עורך), התקופה העות'מאנית, א-ב, הסדרה "תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה", עורך ראשי משה ליסק, ירושלים, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומוסד ביאליק, תש"ן-תשס"ג.

קורן, דני ושפירא, בועז, קואליציות, הפוליטיקה הישראלית, 50 שנים – 100 אירועים, תל אביב, זמורה ביתן, תשנ"ז.

קיטרון, נעמי, בין שלוש יבשות, חיי משה קיטרון, ירושלים, כרמל, תשס"ה.

קלגסבלד, אביגדור, ועדות חקירה ממלכתיות, שריגים-ליאון, נבו, 2001.

קליר, אלי, נקודת השבר, העימות המשולש וייצמן – בן־גוריון – הבריטים, ירושלים, כרמל, תשס"ג.

קצבורג, נתנאל, מדיניות במבוכ: מדיניות בריטניה בארץ־ישראל 1940-1945, ירושלים, יד יצחק בן־צבי, תשל"ז.

קצבורג, נתנאל, מחלוקה לספר לבן, מדיניות בריטניה בארץ־ישראל, 1936-1940, ירושלים, יד יצחק בן־צבי, תשל"ד.

קרק, רות, תולדות ההתיישבות החלוצית היהודית בנגב 1880-1948, ירושלים, אריאל, 2002.

רוז, נורמן, חיים ויצמן, קורות חיים, ירושלים, דומינו, 1990.

רוזנמן, אברהם, הכלי ליישובה של הארץ, סיפורה של המחלקה להתיישבות עד הקמת המדינה, ירושלים, ההסתדרות הציונית, תשנ"ז.

רוזנמן, אברהם, השמשים, רופין ואשכול, ירושלים, ההסתדרות הציונית, תשנ"ב.

רוטברג, חיה, ספר מאוחר, תל אביב, עם עובד, תשמ"ח.

רופין, ארתור, פרקי חיי – ראשית עבודתי בארץ, 1907-1920, א-ג, תל אביב, עם עובד, תשכ"ח.

רייכמן, שלום, ממאוז לארץ מושב, יצירת המפה היישובית היהודית בארץ־ישראל, 1918-1948, ירושלים, יד יצחק בן־צבי, תשל"ט.

שאלתיאל, אלי (עורך), דוד בן־גוריון ראש הממשלה הראשון, מבחר תעודות (1947-1963), הסדרה להנצחת נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה, עורכת ימימה רוזנטל, ירושלים, גנוז המדינה, תשנ"ז.

שאלתיאל, אלי, פנחס רוטנברג: עלייתו ונפילתו של "איש חזק" בארץ־ישראל, 1879-1942, א-ב, תל אביב, עם עובד, 1990.

שאלתיאל, אלי, תמיד במרי: משה סנה, ביוגרפיה, תל אביב, עם עובד, 2000.

שביט, יעקב, חרושת הטקסטיל בארץ־ישראל 1854-1956, מתעשייה חלוצית לתעשייה מובילה, תל אביב, האגודה הישראלית לטקסטיל, 1992.

שביט, יעקב, מאבק, מרד, מרי, המדיניות הבריטית והציונית והמאבק עם בריטניה, 1941-1948, ירושלים, מרכז זלמן שזר, תשמ"ז.

שביט, יעקב, עונת הצייד, הסזון, העימות בין "היישוב המאורגן" לארגוני המחותרת, 1937-1947, תל אביב, הדר, 1976.

שביט, יעקב, גולדשטיין, יעקב ובאר, חיים (עורכים), לקסיקון האישים של ארץ־ישראל 1799-1948, תל אביב, עם עובד, 1983.

שגב, תום, 1949, הישראלים הראשונים, ירושלים, דומינו, 1984.

שגב, תום, ימי הכלניות: ארץ־ישראל בתקופת המנדט, ירושלים, כתר, 1999.

שגב, תום, המיליון השביעי, ירושלים, כתר, 1991.

שורץ, שפרה, קופת חולים, הסתדרות, ממשלה, 1947-1960, באר שבע, אוניברסיטת בן־גוריון, 2000.

שחם, דוד, ישראל – 50 השנים, תל אביב, עם עובד, 1998.

שטרנהל, זאב, בנין אומה או תיקון חברה? לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית 1904-1940, תל אביב, עם עובד, תשנ"ה.

שיחור, שמואל (עורך), 1958-1961, יומן אירועי שלוש השנים, תל אביב, הארץ, 1961.

שלום, זכי, בין דימונה לווינגטון, המאבק על פיתוח האופציה הגרעינית של ישראל, 1968-1960, קריית שדה בוקר, מכון בן-גוריון, תשס"ד.

שלום, זכי, דיפלומטיה בצל מלחמה, אילוצים, דימויים ומאויים בדרך למלחמת ששת הימים, תל אביב, משרד הביטחון, תשס"ו.

שלום, זכי, כאש בעצמותיו, בן-גוריון ומאבקיו על דמות מדינה, 1967-1963, קריית שדה בוקר, מכון בן-גוריון, תשס"ה.

שמואלי, משה (עורך), פרקים בתולדות הציונות ותנועת העבודה, א-ד, תל אביב, עם עובד, תש"ח-תשי"ח. שנתוני הממשלה, ירושלים, המדפיס הממשלתי, תש"ח-תשכ"ו.

שפירא, אניטה, בלל, א-ב, תל אביב, עם עובד, 1983.

שפירא, אניטה, יגאל אלון: אביב חלדו, ביוגרפיה, תל אביב, הקיבוץ המאוחד, תשס"ד.

שפירא, אניטה (עורכת), עצמאות, 50 השנים הראשונות, קובץ מאמרים בין-תחומי, ירושלים, מרכז זלמן שזר, 1998.

שפירא, יונתן, אחדות העבודה ההיסטורית: עצמתו של ארגון פוליטי, תל אביב, עם עובד, תשל"ה.

שפירא, יונתן, הדמוקרטיה בישראל, רמת גן, מסדה, 1977.

שפירא, יונתן, עילית ללא ממשכים: דורות מנהיגים בחברה הישראלית, תל אביב, ספריית פועלים, תשמ"ד.

שפירא, יוסף, אליעזר קפלן, תל אביב, עם עובד, תשל"ג.

שפירא, יוסף, אליעזר שוחט: עליו, בנתיבו, לזכרו, תל אביב, עם עובד, תשל"ג.

שפירא, יוסף, חיים ארלוזורוב, תל אביב, עם עובד, 1975.

שפירא, יוסף, לוי אשכול, במעלות השליחות, רמת גן, מסדה, 1969.

שפירא, יוסף, מאיר רוטברג: עשרים שנה למותו, תל אביב, תרבות וחינוך, תשל"א.

שפירא, יוסף, עבודה ואדמה, חמישים שנות הסתדרות הפועלים החקלאים, א, תל אביב, עם עובד, 1961.

שפירא, יוסף, הפועל הצעיר, הרעיון והמעשה, תל אביב, עיינות, 1967.

שפרינצק, יוסף, אגרות, א-ג, תל אביב, עיינות, תשכ"ה-תשכ"ט.

שרף, זאב, שלושה ימים, תל אביב, עם עובד, 1965.

שרת, יעקב (עורך), פולמוס השילומים, משה שרת במערכות המשא ומתן על השילומים מגרמניה, קובץ פרוטוקולים ומסמכים 1953-1950, תל אביב, העמותה למורשת משה שרת, 2007.

שרת, משה, יומן אישי, א-ח, תל אביב, מעריב, 1978.

שרת, משה, יומן מדיני, א-ה, תל אביב, עם עובד, 1979-1971.

מאמרים בעברית

- אביזוהר, מאיר, "דוד בן-גוריון: חותם אישי על המעבר מיישוב למדינה", *המעבר מיישוב למדינה 1947-1948: רציפות ותמורה*, עורכת ורדה פילובסקי, חיפה, אוניברסיטת חיפה, 1990, עמ' 329-336.
- אביזוהר, מאיר, "נקודת השבירה בתהליך פילוגה של מפא"י", *יעד*, 1, ינואר 1989, עמ' 97-107.
- אהרונסון, שלמה, "האש שדעכה", *קתדרה*, 123 (ניסן תשס"ז), עמ' 181-184.
- אליסון, גרהם ת', "דגמים מושגיים ומשבר הטילים בקובה", *יחסים בין-לאומיים*, איתן גלבוש (עורך), תל אביב, עם עובד, 1978, עמ' 99-130.
- אמיתי, יוסי, "המיעוט הערבי בישראל: שנות הממשל הצבאי, 1948-1966", *עצמאות 50 השנים הראשונות*, עורכת אניטה שפירא, ירושלים, מרכז זלמן שזר, תשנ"ח, עמ' 129-148.
- אריאלי, נרי, "מי יהיה מחליפו של גולומב", ארבעה מסמכים מארכיון המחלקה לחקירות פליליות (C.I.D.) של משטרת המנדט", *אל מול האתגר הערבי*, עורך דני הדרי, רמת אפעל, יד טבנקין, המרכז לתודות כוח המגן ע"ש ישראל גלילי, תשס"ד.
- ביהם מרים וקליימן, אפרים, "מחירו של מיתון", *רבעון לבנקאות*, 29, יוני 1968, עמ' 31-42.
- בר-אור, עמיר, "מן היסוד – נפתוליה של תנועה פוליטית-רעיונית", *עיונים*, 4, תשנ"ד, עמ' 478-493.
- בראלי, אבי, "התברגנות ו'שחיתות' במפא"י בראשית שנות החמישים: מידות ציבוריות ופיקוח מפלגתי", *ציון*, 68 (1) 2003, עמ' 69-104.
- בראלי, אבי, "פוליטיקה מפלגתית ופוליטיקה של ממשל: הנהגת מפא"י במעבר מיישוב למדינה", *ישראל*, 5, 2004, עמ' 31-62.
- גבע, ישי, "הפועל הצעיר בשנות העשרים – בין חברי-חלוצים למפלגת-פועלים", *מאסף*, תשמ"ז.
- גבע, ישי, "ממושב עובדים לתנועת המושבים", *יהדות זמננו*, 5, תשנ"ה, עמ' 179-216.
- גבע, ישי, "מורשת ההתיישבות במבחן המדינה", *עיונים בתקומת ישראל*, 5, תשנ"ה, עמ' 262-233.
- גבע, ישי, "ראשיתו של מושב העובדים", *עיונים בתקומת ישראל*, 1, תשנ"א, עמ' 462-480.
- גולדשטיין, יוסי, "לוי אשכול וביטחון היישוב 1917-1947", *קתדרה*, 113, תשרי תשס"ה, עמ' 83-112.
- גורני, יוסף, "המהות ההיסטורית של הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי", *קתדרה*, 79, ניסן תשמ"ו, עמ' 191-182.
- גורני, יוסף, "הפועל הצעיר ויחסו לסוציאליזם בתקופת העלייה השנייה", *בדרך*, ו, 1970, עמ' 74-83.
- גלעדי, דן, "לוי אשכול – יקיר התקשורת", *קשר*, 29, מאי 2001, עמ' 118-122.
- גרוס, נחום, "כלכלת ישראל 1954-1967", *העשור השני, תשי"ח-תשכ"ח*, עורכים צבי צמרת וחנה יבלונקה, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשס"א, עמ' 27-46.
- גרוס, נחום, "המדיניות הכלכלית של הממשל הבריטי המנדטורי בארץ-ישראל", *קתדרה*, 24, תשמ"ב, עמ' 153-180; 25, תשמ"ג, עמ' 135-168.
- גרינברג, לב, "מפא"י בין דמוקרטיזציה לליברליזציה: לשאלת תוקפה של הדיכטומיה מדינה/חברה אזרחית", *ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית*, עורכים יואב פלד ועדי אופיר, ירושלים מכון ון ליר, 2001, עמ' 244-261.

דורון, אברהם, "תנועת העבודה ומדיניות הרווחה בישראל 1948-1977", *ביטחון סוציאלי*, 74, אוגוסט 2007, עמ' 71-93.

דותן, שמואל, "המערכת הפוליטית ביישוב היהודי, 1939-1948", *תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל*, *תקופת המנדט הבריטי*, (עורכים משה ליסק ואחרים), ב, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 465-550.

הלר, יוסף, "מ'השבת השחורה' לחלוקה, קיץ 1946 כנקודת מפנה בתולדות המדיניות הציונית", *ציון*, מ"ג, תשל"ח, עמ' 314-361.

ויץ, יחיעם, "אבי אבות הקונסנזוס, לוי אשכול – האיש וזמנו", *העשור השני תשי"ח-תשכ"ח*, עורכים צבי צמרת וחנה יבלונקה, ירושלים, תשס"א, עמ' 162-192.

יחיעם ויץ, "הדרך ל'גרמניה האחרת' – דוד בן-גוריון ויחסו לגרמניה, 1952-1960", *עצמאות 50 השנים הראשונות*, עורכת אניטה שפירא, ירושלים, מרכז זלמן שזר, תשנ"ח, עמ' 245-266.

ויץ, יחיעם, "הפרידה מהאב המייסד, פרישתו של בן-גוריון מראשות הממשלה ב-1963", *מדינה בדרך*, עורכת אניטה שפירא, ירושלים, מרכז זלמן שזר, תשס"א, עמ' 73-107.

זילברפרב, בן-ציון, "המהפך הכלכלי: היה או לא היה?" *הרצאה ביום עיון "30 שנה למהפך הפוליטי"*, 17 במאי 2007, האוניברסיטה העברית בירושלים.

למפרום, ארנון, "מוורשה לסלונקי, מסלונקי לקישון, לוי אשכול ו'התיישבות האלף' הראשונה, 1926", *מפנה*, 38, ספטמבר 2002, עמ' 51-57.

מאיר-גליצנשטיין, אסתר, "המחלקה לעדות המזרח במפא"י", *הרצאה בכנס: "מפא"י: התבוננות מחודשת לרגל 75 שנה לייסודה של מפא"י"*, אוניברסיטת תל אביב, 4 באפריל 2005.

מדינג, פטר, "בן-גוריון כמודל למנהיגות פוליטית דמוקרטית", *יהדות זמננו*, 5, תשמ"ט, עמ' 25-49.

מוסק, משה, "הרברט סמואל ועיצוב הדפוסים הראשונים של מדיניות העלייה", *פרקי מחקר בתולדות הציונות*, מוגשים לישראל גולדשטיין בהגיעו לגבורות, ירושלים, תשל"ו, עמ' 286-310.

פורת, חנינה, "מפעל הנגב – ממשד משקם לגוף המיישב והמפתח בנגב, 1949-1951", *עיונים בתקומת ישראל*, 5, עמ' 212-239.

פיקאר, אבי, "ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות החמישים", *עיונים בתקומת ישראל*, 9, עמ' 338-395.

צחור, זאב, "העלייה השנייה – עיצוב והנהגה", *מאסף*, ט"ו, תשמ"ה, 105-118.

קולת, ישראל, "ממפלגה סוציאליסטית למפלגה ממלכתית", *עיונים בתקומת ישראל*, 3, תשנ"ג, עמ' 292-348.

קולת, ישראל, "הפועל הצעיר – מכיבוש העבודה לקידוש העבודה", *בדרך*, א, עמ' 29-61.

קצ'נסקי, מרים, "המעברות", *עולים ומעברות 1948-1952*, עורך מרדכי נאור, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשמ"ז, עמ' 69-86.

שלום, זכי, "המלחמה הנשכחת – מבצע 'קדש' והשפעותיו המדיניות והאסטרטגיות", *ברעום המנועים*, 50, *שנה למלחמת סיני*, עורכים חגי גולן ושאול שי, תל אביב, מערכות, 2006, עמ' 279-305.

שלום, זכי, "ממדיניות 'פרופיל נמוך' ל'אסטרטגיית הכתישה' – ממשל קנדי והתייחסותו לפעילותה הגרעינית של ישראל, 1963-1961", עיונים בתקומת ישראל, 5, עמ' 126-164.

ספרים באנגלית

- Alteras, Isaac, *Eisenhower and Israel, US-Israel Relations, 1953-1960*, Gainesville, University of Florida, 1990.
- Axelrod, Robert (ed.), *Structure of Decision*, Princeton, Princeton University, 1976.
- Bialer, Uri, *"Our Place in the World" – Mapai and Israel's Foreign Policy Orientation 1947-1952*, Jerusalem Papers on Peace Problems – No. 33, Jerusalem, Magnes, 1981.
- Duverger, Maurice, *Political Parties, Their organization and activity in the modern state*, Second English edition 1959, London and New York, Methuen, 1964
- Glennon, John (ed), *Foreign Relations of United States (FRUS) 1955-1957*, Vol. XVII, Washington, US State Department, 1990.
- Medding, Peter, Y., *Mapai in Israel, Political Organization and Government in a New Society*, Cambridge, Cambridge University, 1972.
- Pempel, T.J. (ed), *Uncommon Democracies, The One-Party Dominant Regimes*, Ithaca and London, Cornell University, 1990.
- Prittie, Terence, *Eshkol of Israel, the man and the nation*, London, Museum Press, 1969.
- Sheffer, Gabriel, *Moshe Sharett: Biography of a Political Moderate*, Oxford, Clarendon, 1996.
- Troen, S.I. and Lucas, N. (eds), *Israel: The First Decade of Independence*, Albany, State University of New York, 1995.
- Wasserstein, Bernard, *The British in Palestine, The Mandatory Government and the Arab-Jewish Conflict 1917-1929*, Oxford, Blackwell, 1991.

מאמרים באנגלית

- Gottlieb, Moshe, "The Anti-Nazi Boycott Movement in the United States – An Ideological and Sociological Appreciation", *Jewish Social Studies*, XXXIV, 1973, pp. 198-227.
- Holsti, Ole, "Foreign Policy Formation Viewed Cognitively", *Structure of Decision*, Robert Axelrod (ed.), Princeton, Princeton University, 1976, pp. 18-54.

Lucas, Noah, "Israeli Nationalism and Socialism before and after 1948", *Israel, The First Decade of Independence*, S. Ilan Troen and Noah Lucas (eds.), Albany, New York University, 1995, pp. 297-310.

Shalev, Michael, "The Political Economy of Labor-Party Dominance and Decline in Israel", *Uncommon Democracies, The One-Party Dominant Regimes*, T.J. Pempel (ed), Ithaca and London, Cornell University, 1990, pp. 83-127.

חיבורים לקבלת תואר דוקטור ותואר מוסמך

בראלי, אבי, "בין מרות לשיתוף: המאבק על דרך המיסוד הפוליטי במפא"י, 1948-1953", עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2000.

גבע, ישי, "הפועל הצעיר בשנות העשרים: הדרך למפלגת פועלים", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ה.

חזן, מאיר, "הפיכחון הבונה: המתונות בסוגיות ביטחוניות ופוליטיות בהפועל הצעיר ובמפא"י", עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשס"ו.

ינאי, יצחק, "האידאולוגיה החברתית של מפא"י לאור מדיניותה במדינה ובהסתדרות בשנים 1948-1953", עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 1987.

מדבד, דב, "לוי אשכול במדינה ובמפלגה, 1948-1953", תזה לתואר מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון, תשס"ד.

נאור, מרדכי, "פנחס ספיר (בתקופת השנים 1930-1949), לבחינת דרכו של מנהיג מהרמה המקומית ללאומית, על רקע ההתפתחות הפוליטית והכלכלית של היישוב בשנים אלו", עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 1983.

נספחים

נספח א לפרק שלישי

ראשי פרקים לדיון בהצעת המצע לכנסת השלישית

מאי (?) 1955

אמ"ע, 234 – 1955 – 13 – 2

ראשי תרקים לדיון בהצעת המצע לכנסת השלישית

ה ק ד מ ה

המצע הכלכלי של מפלגת פועלי ארץ־ישראל המוצע בזה לבוחר – כולל יריעה של מעשים שהמפלגה עומדת לבצע אותם בארבע השנים הקרוכות.

התוכנית הכלכלית לארבע השנים הקרוכות הכלולה במצע זה מבטיחה השגתן של שלש המטרות, אליהן חותרת המפלגה במדיניותה הכלכלית:

עליה רבתי

עצמאות כלכלית

קיום בכבוד של כל אזרח בישראל

מטרות אלה תושגנה בדרכים הבאות:

פיתוח מקיף ויסודי של המשק

התישבות רבתי ופרודוקטיביות של האוכלוסיה

עידוד כל יזמה בונה

העסקה יצרנית לכל עמל

הגברת הייעול והחסכון

השקעה של ביליון ומחצית ביליון לירות ישראליות

בארבע השנים הקרובות נשקיע ביליון וחצי לירות ישראליות
בביצוע כל החכניות של עליה, החיטבות, השקויה ובהכשרת קרקע,
פיתוח המחצבים והחעשויה הכסיסית, הגדלת העי המסחר והאווירי,
סלילת כבישים ומסלול ברזל, שכונ וכו' ותעסוקה יצרנית לכל. הסכום
העצום הזה יושקע על-ידי הממשלה, הסוכנות, ההסתדרות וההון הפרטי
במירה שיגזיזים.

בעזרת ההשקעה הזאת נפתח את משק ישראל ונבטיח העצמאות
הכלכלית למשק ישראל.

לקראת עלייה רבתי ולקראת אוכלוסיה העולה על 2 מיליונים נפש

העליה שהצטמצמה בשנים האחרונות החלה שוב לקבל ממדים נכרים
הודות למאמציהן של הממשלה והסוכנות. נאמנים למשימת הדור - קבוץ
הגלויות, תאחו הממשלה בארבע השנים הקרובות בכל האמצעים לעודד,
לארגן ולקלוט עליה רבתי כממדים המכסוחים השלמת המיליון השני
והנחת יסוד למיליון השלישי של אוכלוסיה הארץ.

קבוץ נדחי ישראל

נמשיך בקבוץ נדחי ישראל מגלויות ערב, בהן אחינו מדוכאים
דכוי מוסרי, רוחני וכלכלי מימות דור והם עכשיו נרדפים על צוואר
ונדחפים להגירה ועליה לישראל, מקום פדותם ומבטחם היחיד.

עליה מהמערב ומארצות דוברות אנגלית

ייעשה מאמץ מכסימלי לעודד ולארגן עליית יהודים מן המערב ומן
המזרח, לרבות מארצות דוברות אנגלית וארצות אמריקה הדרומית ולהשקיע
כל האמצעים בקליטתם ובהשתרשותם היצרנית בישראל. המולדת זקוקה
לכוסרם המקצועי, לירועתם השכנית, לנסיונם היצרני ולעושרם התרבותי.

עליה חלוצית

נחדש ונגביר מאמצים נפשיים וכספיים לעודד גלי עליה חלוצית של
נוער יהודי בארצות חבל, שיעלה לארץ מתוך אהבה לישראל וגאון לאומי
ישראלי.

עצמאות כללית

פעולת הבנייה והפיתוח הכרוך להשגת המטרה של עצמאות כלכלית ובטחונית וקליטת העלייה. ייעסו בסנים אלה כל המאמצים לקראת חיסול הפער בין החצרות לבין התפוקה הלאומית בדרך של הגברת היוצור ופריונו, ספור המבנה המקצועי של האוכלוסיה, הגולת היצוא, ועול היבוא והגבלתו, ועידוד החסכון העצמי של המוני החוטבים בישראל.

התישבות החדשה

נקים בהתישבות, ביטובים הקיימים וביטובים החדשים בנגב ובערבה, באזורי הגליל ובמרחבי הארץ, 10-12 אלף יחידות מסך חדשות. בהתישבות החדשה יוטלמו כביטי הגישה, סידורי החחבורה והקשר, התאורה והבטחון. יוקל עול הסמירה הרובץ על יטובי הספר על ידי סיתוף כל האוכלוסיה בחובה לאומית זו.

נחמיד בביטוסם של היטובים החדשים, לסם כך יוטלם הציווד החקלאי של ההתישבות החדשה במכונות ובמסק חי ויוגדלו שטחי הסלחין בהתישבות הותיקה והחדשה גם יחד. תינתן עדיפות בהקמת מגורים בהתישבות כולה ובהתישבות החדשה בפרט. תובטח תעסוקה לכל מחיטב חדט וייקבע סכר הוגן ואחיד בעבודות אלה.

כבוט החר ויטובו

דור זה חייב במאמץ מיוחד להרחבת הסטח המעובד של ישראל. יס לגאול מסממה כמליון דונם כהרו ישראל, טיתנו חלקט בקליטת עליה, ביצירה מזונות ובבצורה הכטחוני של הארץ. מפעל אדירים זה של כבוט החר ויטובו יאפשר להסרים כרבות הימים כ-10 אלפים מטפחה אסר ימצאו פרנסחם על אדמת מרעה, גדול עצי פרי ויעור.

גיוס אנשי מקצוע לתקלאות

המפלגה קוראת לאינטליגנציה העברית בארץ ובחוץ לארץ, לאנטי המרע ולאנטי המחקר, לבעלי הכטרה תיאורטית ומעטית להסתלב כמפעל ההתישבות ומפעל פיתוח החקלאות הישראלית. המפלגה תתבע יצירה תנאי עבודה וסכר המאפשרים לאינטליגנציה

זו למלא את חקירה בכנין מסק ישראל על כל ענפיו ככלל ובהננין
החקלאות העברית בפרט.

מפעל זהסקייה

נמסין ונחמיר במפעל הכביר של גילוי אוצרות מים וניצולם,
להפריית אדמתנו החקלאית ולהעלאת יכוליה. סטחי השלחין העומדים
לרשותה של חקלאותנו יגדלו ב-50% - ונגיע להסקייה מליון וחצי
דונם אדמה. יוסלמו מפעל הירקון וסאר המפעלים האזוריים. יוסלם
שלב ראשון של הטיית מי הירדן להסקייה הנגב. מפעל ענק זה ישנה
את מפת הארץ ונוספה.

פתוח ענפי מסק חדשים

הודות למפעל הפתוח המבולד, הגענו כמעט לרזוויה בייצור
ירקות ופירות, חלב וביצים והגברנו אספקת הדגים והבשר, להכא
יהיה עלינו להחרכו בפתוח ענפים חקלאיים המיועדים לגידול יצוא
ולצמחי תעסיה. כרי להרחיב את אפשרויות הייצור החקלאי, נפתח
סוקי חוץ לתוצרתנו החקלאית. נסאף להגיע לרכע מיליון דונם -
מטע הדרים, מטע פרדסים שהיה קיים בארץ לפני הקמת המדינה.
ההצלחה שהאירה פניה בגדול כוחנה מצווה על הגדלת סטחי הכותנה
עד כרי הספקה עצמית ופיתוח יצוא של כותנה, וכן יגדלו כמה מונים
סטחי בוטנים וסלק סוכר.

מסקי עזר:

המטלה חדאג לריכוז מסקי עזר. מסקים אלה מהווים מקור חשוב
לאספקה עצמית ולהשלמת הכנסתם של אלפי עובדים בחקלאות ובתעסיה.

פיתוח הדריג

בפיתוח דריג ימי נסאף לאספקת מרביות תצרוכת הארץ בדגים ע"י
הוספת ספינות דריג גדולות וקטנות, פיתוח הדריג בים סוף והכפלת
מספר הדריגים בארץ.

מים לערבה וביסוס אילת

יעשו מאמצים מוגברים לגילוי מים בערבה ע"י רבוי קידוחים וע"י בניה סכרים ואגירת מי סטפונות, אשר יאפשרו הקמת מספר נקודות היאחזות ויוציאו אח סדה כוקר ויטבחה מברידותן. יפוחתו סטחי מרעה בהר הנגב ויינסעו יערות בחולותיו.

דאגה וחטומח-לב מיוחדת יינחנן לפתוח החיג בים סוף ולפתוח סחר עם ארצות אפריקה ופתוח תחבורה ימית דרך ים סוף. כל אלה יחד עם מפעלי פתוח המחצבים יאפשרו רכוי האוכלוסיה בערבה ובסוטה הכלכלי של אילת, נמל המוצא לים סוף.

פתוח מחצבים ומחקר אוצרות הטבע

נזכה הסנה בפעם הראסונה מאז הקמת המדינה, לחרוט היצוא של אסלג בעטרה אלפי טונות. בסנים הבאות ייעשה מאמץ להגדלת יצורו של האסלג ויצואו עשרות מונים. כן יזורז פתוח הכרום ואוצרות טבע אחרים של ים המלח מחוך תקזה להגיע ליצוא של כעשרה מיליון דולר. תוך שנה-שנתיים יושלט מפעל הנחושת בחמנע והספקת כ-5000 טון נחושת המיועד לייצוא.

נמשיך בפיתוח מפעלי הפוספטים שימשו לייצוא וכן להקמת תעשייה חימית בסיסית של חומצה גפרתנית וחומצה זרחנית. נמשיך בעידוד קידוחי הנפט בחלקי הארץ השונים שמהם תקוה רבה לעחיד מאזן התשלומים שלנו.

יימשך מחקר המחצבים השונים כנגב ובחלקי ארץ אחרים, של ברזל של מאנגן אבן ביסומינית, כבול ועוד.

תוגבר עבודת המחקר בארץ בכללוחה ע"י רכוי אנשי מדע מחו"ל ומהארץ, מתן אפשרויות לאנשי מדע בארץ להשתלמות בחו"ל, יצירת מכונים ומעבדות מדעיים ועוד.

עם הפנים לתעשייה ולמלאכה

ארבע השנים הקרובות תהיינה שנות הגברת תהליך של היעוש הארץ.

עלינו לפתח בקצב מוחש ומזורז את התעשייה והמלאכה. על החקלאות ועל התעשייה לרבות המלאכה לשפר את המבנה המקצועי של האוכלוסייה ולהעלות את רמתה היצרנית.

המטרה היא סיפוק חלק גדול והולך של צרכי הארץ במוצרי תעשייה מקומית במקום יבוא למען כלכלת ישראל ובטחונה ופיתוח יצוא תעשייתי במחירי החחרות בין לאומית. ישראל צריכה ליהפך לגורם תעשייתי מרכזי בחלק זה של העולם.

תהליך התיעוש יהיה מלווה בתהליך פינוך התעשייה בכל רחבי הארץ כהתאם לצרכי המשק והבטחון.

התיעוש יבוצע תוך הערכה לכל מה שנוצר והושג בתעשייה על ידי היוזמה הפרטית והציבורית, ההסתדרותית והממלכתית. המדינה תמשיך לעודד גם בעתיד כפי שעשתה בעבר כל גורם יצרני ללא משוא פנים.

המפלגה קובעת כי התעשייה ההסתדרותית, הכונה והמטפחת כרחבי הארץ ובריכוזי העולים קרבה אותנו לעצמאות כלכלית ומשמשת מקור קליטה לרכבות פועלים. התעשייה ההסתדרותית, המפעילה יזמה אישית ופרטית במסגרת ציבורית, תיהנה ממלוא עזרתה של המדינה, ולא יחכן טיתוף פעולה פוליטי עם גורמים החותרים תחת קיומו של המשק ההסתדרותי בכלל והתעשייה ההסתדרותית בפרט.

בענפי תעשייה בהם הפגור יזמה אחרת למלא את צרכי המשק תקים הממשלה מפעלי תעשייה בבעלותה או בשיתוף עם הון צבורי ופרטי. לשם כך תוקם חברה ממלכתית לפיתוח התעשיות הבסיסיות בישראל.

א. עבור החומרים המופקים על ידי מחצבי הארץ וביחוד מחצבי הנגב.

ב. עבור מוצרי החקלאות בכלל וגידולי התעשייה של החקלאות בפרט.

ג. פיתוח כל תעשיות יצוא החורמה לשפור מאזנו המסחרי ומאזן התשלומים שלנו.

ד. פיתוח תעשיות החוסכות יבוא צרכני או מיצרות נכסי השקעה המגדילים את העושר הלאומי.

תכניות התייעוש שלנו לארבע השנים הקרובות כוללות כראש וראשונה

את הענפים דלקמן:

מפעלי נחושת וברזל לעבוד החפוקה של מחצבי הנגב, מפעלי העסיה כימית כנדה ופסרו-כימית המבוססים על חומרי גלם של ים המלח, הפוספטים של הנגב ופסולת של זיקוקי הנגב, מפעלי פחוח האבן - שהיא אחת מאוצרות הטבע שלנו, העסיה משלימה של מוצרי סכסיל - המבוססת על הכותנה המקומית, העסיה מנועים וכלי רכב כדי להגיע לסטנדרטיזציה של כלי התובלה בארץ ולמען בסס את העסיות המתכת, העסיה אלקטרונית.

הקואופרציה היצרנית

מתוך הערכה מלאה של משקלה הכלכלי ותפקידה החברותי של הקואופרציה היצרנית תדאג המפלגה לביצורה והרחבתה, כמו כן להגדלת האסראי הניתן לה ולחירוש ציודה בעזרת השילומים.

ח ש מ ל

כדי לספק את צרכיה של העסיה וההסקיה בכוח חשמלי נכפיל את כח הפוקה החשמל בארבע השנים הקרובות ונתקרב לכוח הפוקה של שני מיליון קילוואט.

המלאכה

המלאכה מהווה גורם כלכלי יסודי במשק ישראל. פיתוחה, ייעולה והגברת כוחה היצרני של המלאכה הנן משימות חיוניות של המדינה. בארבע השנים הקרובות יוקמו מנזים מרכזיים לבתי מלאכה בערים ובמושבות הגדולות.

יוגדל הונה של "חברה למלאכה" טמטרתה היא לספק חומרי גלם לבעל מלאכה ולסחררו בדרך זו מניצול על ידי היבואן והטיסונארי. יוגדל הונו של "בנק למלאכה", ויאופסרו לו הגדלת האסראי לזמן קצר להון חוזר ופיתוח האסראי לזמן ארוך. כדי לחדש ולהסלים את ציוד בתי המלאכה, האפסר חכרת "השילומים" לבעלי המלאכה להזמין ציוד באמצעותה.

יוקמו מוסדות לסיווק קואופרטיבי של מוצרי המלאכה בארץ
ויוקם מכון ליצוא מוצרי מלאכה לחוץ לארץ.

יוסם קץ לקיפוח של בעלי מלאכה בחלוקת חמרי גלם על ידי
מסרד מסחר ותעסיה.

יוסם הדגס על הכסרת בעלי מלאכה צעירים ועל העלאת הכוסר
המקצועי של בעלי מלאכה ותיקים.

בדרך למדינה ימית

ישראל סוכנה לחופיהם של שני ימים - הים התיכון וים סוף
ונסאף לכך שהיא חיהפך לכוח ימי בעל ערך ומעמד במספחת המעצמות
הימיות.

הספנות הישראלית הנמצאת ברובה בבעלות לאומית - צבורית,
הוכיחה כוסר קיום וכוח עמידה ומחובת המדינה להגיס לה מלוא
העזרה.

חדוש הצי הישראלי, הנמצא כבר כיום בסלב של ביצוע על ידי
הזמנת אניות מכספי הסילומים, יאפטר פתיחת קוים חדשים, הגדלת
ההובלה בדגל ישראלי, וקיום קשר תקין בין ישראל והתפוצות, יוגבר
כוחו של הצי המסחרי הישראלי, יוכלתו להנביל מסעני היבוא והיצוא
של המדינה במדה גדלה ויגדל כוסרו לעבוד אף בקוים בן-לאומיים.

נדאג לחקיקת החוקה הימית הישראלית, לתנאי עבודה הוגנים
של הימאים בהחשב עם התפקידים והמסימות המוטלים עליהם, נפתח
אפטריות הכסרה ימית לנוער, נעזור לארגונו הימאים. ימסך
הפתות של נמלי הארץ והתחבורה אליהם.

תחבורה יבשתית

יוסם לב להרחבתה ופיתוחה של התחבורה היבשתית להמסך פיתוח
של טרותי הבזק והקסר, חידוש ציוד הנוסעים והמסע, המסך קוי מסילת
הברזל, יעסה מאמץ מיוחד לטיפור הסרותים של התחבורה היבשתית לציבור.

ההובלה הקואופרטיבית

המפלגה תסמור על הצורה הקואופרטיבית של ארגון ההובלה בדרכים, תסייע לקואופרטיבים לתדס את מטקם וצירום. המפלגה תעמוד בתוקף על מחן טרות יעיל וטוב לצכור הנוסעים.

תחבורה אוירית

כדי להבטיח את הצרכים הבטחוניים, התחבורתיים, המסחריים והתחבורתיים המיוחדים של ארצנו ועמנו - נדאג לכסוסה של החברה הלאומית הצבורית - "אל-על" נתיבי אויר לישראל, תוסלם פעילותו כל המכון לבדק המטוסים בלוד.

מפעל השכון והבניה

לשם קליסת העליה ושיכונה בכפר, בעיר ובאיזורי הפיתוח יוקמו רכבות בחום הצירות מתקציבי המדינה ויועברו לשיכון תושבי המעברות כיום, יבנו מדי שנה בשנה אלפי בתים וצירות לשיכון בכפר ובעיר במסגרת חכנית החסכון לבנין, נוסף על הבנין הפרטי בערים ובמושבות הגדולות והשלמת הבניה הסדירה בהתישבות ובאזורי הפיתוח.

תיירות

מדינת ישראל בבנינה, המגשימה נהיית דורות ליצירה ממלכתית והמהווה ככר כיום מרכז רוחני לעם היהודי, היא אבן שואבת לתפוצות ישראל, התיירות היא הקשר החי בין הגולה לבין המדינה בבנינה. יש לתיירות ערך פוליטי, רוחני וכלכלי רב, קשר זה מחייב טיפול וטיפוח.

ההכנסה מהתיירות עתידה לתרום הרבה להגדלת ההכנסה הלאומית לשיפור מאזן התשלומים.

בארבע השנים הבאות יושקעו מאמצים רבים בטיפוח התיירות ורחבו המפעלים המספלים בתיירות למען יהיה לכל יהודי, ביקורו בארץ תוויה בלתי נשכחת.

ממון ההשקעות

כמעט לבר עמדו שלוחי המפלגה במערכה לפתוח ולגיוס של מקורות כספיים של העם היהודי ועזרה בין-לאומית לבניינה ולקליטת העלייה של הארץ. נאבקנו וגם יכולנו. בכוח הישגינו כעבר אנו מקוים שהעם היהודי יוסיף לשמש שותף נאמן ואחראי למדינת ישראל ויעמיד לרשותה בדרך המגבית היהודית המאוחדת ועל ידי קניית אג"ח של מלווה הפתוח סכומים ניכרים לפיתוח הארץ ולקליטת העלייה.

מפעל השלומים אשר קם ונהיה הודות למדיניותה מרחיקת הראות של המפלגה והממשלה, יוסיף לשמש מקור רציני לממון השקעות ולפתוח הארץ.

חוף המשך המענק הפורה אך פוחת של ממשלת ארה"ב, נפעל לגיוס מלווה לזמן ארוך מבנקים ומקורות אחרים.

נעודד את עלייתו של ההון היהודי בין כדרכים של עידוד העלייה של בעלי הון וכין כדרך של ארגון ההשקעות של הון פרטי של יהודים המתכננים את עלייתם בתקופה מאוחרת יותר.

נפעל להגדלת החסכון הפנימי בארץ ולהכוונתו כאמצעות תקציב הפתוח לצרכי ההשקעות הממלכתיות והציבוריות.

מאזן התשלומים

מאזן התשלומים מבטא בחלקו את יכולתו של המשק לשלם באמצעות היצוא עבור יבוא התצרוכת השוטפת שלו.

החלק השני של מאזן התשלומים מבטא את המדה בה מממן המשק את פיתוחו בעזרת מלווה חוץ. אין האיזון הכרחי בחלק זה, כדי להגיע לאיזון תקצוב התצרוכת השוטפת יהיה עלינו להגדיל בשמונה השנים הקרובות את היצוא הגלוי והסמוי שלנו פי ארבע או חמש ולעמידו על 400-500 מיליון דולארים לשנה.

את השלב הראשון כמצע זה עלינו לסוים במסך ארבע השנים הקרובות. בשלב ראשון זה עלינו להכפיל את היצוא. על ידי כך נפחית את הגרעון הקיים בתקציב התצרוכת השוטפת עד כדי מחציתו.

עידוד הייצוא

הממשלה תעודד ותרחיב את הייצוא, שהוא לנן צו-חיים, ותהווה גורם פעיל ויוזם בחפוש שווקים, בהחדרתו לארצות מסכע קשה, בארגון חברות ייצוא, ובקמת מכונים המספלים בייצוא לארצות חדשות. עיקר ההצלחה בייצוא תלויה ביצרנים וכפועלים העובדים במפעלי ייצוא. הקטנת ההוצאות הכלליות צמצום הרווחים והגברת הפירון והיעול בכל שטחי הייצור בכלל, ובמפעלי הייצוא בפרט - כל אחד מהטעוים האלה וכולם יחד הם תנאי מוקדם לכוסר החחרותנו בשווקים הבינלאומיים. למאמצים אלה של היצואנים ליעול הייצור תעניק הממשלה כל העזרה הדרושה.

מאבק על יציבות המסכע והמחירים

בארץ של קליטה ופיתוח, סכנת האינפלציה אורבת חמיד. היציבות שהגענו אליה על ידי המדיניות הכלכלית החדשה זקוקה לביצור נוסף. לסם כך נסמור על דרכי המדיניות הכלכלית שהוכיחו עד כה את יעילותם והם:

- (א) איזון מלא של התקציב כולו והגדלת הרוזבה בו.
- (ב) פקוח ממטחי קפדני על סה"כ של אמצעי התסלום כריסות תוסכי הארץ.
- (ג) הכוונת האסראי לחקלאות ולתעסיה ולמלאכה, במיוחד ליצוא ולחסכון ביבוא ולפיתוח התקעות.
- (ד) הגברת החסכון.
- (ה) יעול וספור מנגנון המדינה ומוסדות הצבור.
- (ו) הגברת פירון העבודה בכל ענפי העבודה והייצור במטרה להוריד ההוצאות ליחידת ייצור.

פיקוח על מסכע חוץ

המפלגה חתונה להרפתקה המסוכנת של כיסול הפיקוח על מסכע חוץ, כל עוד הפער כמאזן החסלומים גדול ואין הכנסות הייצוא מכסות

את הוצאות היריבוא החיוני ההכרחיות וכל עוד אין בידי הממשלה
זרבה מספיקה של מטבע חוץ, ויש צורך בערובות מיוחדות לסם עירור
הסקעות הון מחו"ל - יש להמטיח בפקוח על מטבע חוץ ועל הקצבתו
למטרות חיוניות ביותר, התואמות מדיניות כלכלית כללית של הממשלה.

אין הפקוח על המטבע מטרה כסלעצמו, הוא אמצעי סבעזרתו
מבטיחים את אספקת המצרכים החיוניים לאוכלוסיה, נכסו הסקעה
לפיתוח הארץ, חומרי גלם לתעשיות חיוניות ותעסוקה לעובדים.

כסם סביטול הפקות הפיוסו על מצרכים היה חהליך אשר התאפשר
הודות לרבויו היוצור, כן יש לקוות כי רבויו אמצעי מטבע חוץ וגדול
היוצוא, יאפשרו לנו להגיע למצב בו הפיקוח על מטבע חוץ יהיה
מיותר. בטעה זו ביטול הפיקוח על מטבע חוץ יסכן את יציבות
המטבע הישראלי, יגדיל את הסכנה של כריחת הון וימנע זרימת הון
חוץ והסקעות בארץ.

הגברת החסכון

עתידו של מסק ישראל תלוי בהתחדשות החסכון על ידי פרטים
מוסדות ומפעלים - המדיניות הכלכלית החדשה הביאה בעקבותיה
יציבות המטבע ובטנה האחרונה גם יציבות המחירים. על ידי כך
נוצרו התנאים המוקדמים לחידוש החסכון בישראל. הבטחת הממשלה
להחמיד במדיניות של ביצור היציבות תסמט גורם מעודד ומדרכן
לחידוש החסכון.

הממשלה תעודד החסכון בדרכים שונות ואף תיצור כלים לחסכון

כגון:

- (א) חסכון לבנין יאפשר למיעוטי יכולת לחסוך כדי להגיע
לדירה נוחה לעצמם ולילדיהם.
- (ב) תנתן אפשרות לעבור הרחב לרכוש נירות ערך של חברות
ממשלתיות כמו, חברת החשמל, מתוך הבטחה ערך הקרן
והרכיב, בתנאים כדאיים לכל.

ג) תנחן אפטרות לכל חוסר לרכוס פרזס וגכס אחר כשעורים.

ד) חוגבר מכירתן של מלוות עמטרים נושאי פרסים.

חוק על הקרסלים

הקרסלים של יבואנים ובעלי הון השתלסו על כמה ענפי מסק חיוניים. המפלגה תדרוס חקיקה חוקים יעילים למען הגן על האבור ועל המסק מפני ניצול, הפקעת מחירים, עמצום הריצול, נחשלותו והורדת איכותו. המפלגה תלחם בכל ניצול לרעה של מצב מונופוליסטי בענפי ייצור ומסחר סוגים, בכל תחרות ספטרית ופרועה המכוונת למונופול והפוגעת בכוסר הריצול של המסק ובכוח עמידתו כשווקי חוץ.

הפסקת הספרות ברשיונות יבוא

בסנים האחרונות התחלנו במאבק עם הספרות ברשיונות יבוא. חוגים ספטריים של הבורגנות הישראלית ניצלו כל דרך פסולה, כדי לעקוף על תקנות היבוא, כדי להכניא מותרות ולהפקיע טערים. ספטרס אלה לא נמנעו מהכנסת דימורליזציה בין העולים ובין הפקידות הממטלתית, ספטרות זו התנהלה בטס "היזמה הפרטית" ואף בסיסמה של "עידוד השקעות בארץ".

הגנה על המסחר

המסחר הבריא מקיים תפקיד חשוב של אספקת מחורות ושרותים למסק ולאוכלוסיה והוא ראוי לעזרת המדינה. הממטלה חגן על המסחר ההוגן מפני ניצול על ידי הסוחרים הגדולים והקרסלים של יבואנים וסיטונאים. הממטלה חסייע בידו הסוחר העמל לקיים את תפקידו במסק ותחטל את אפליית הסוחר הזעיר על ידי נציגי המסחר הגדול וסותפיו. הממטלה חסמור על עקרון של אי אפליה בין הסקטורים המסחריים, פרטי והקואופרטיבי.

לשובת המסק ולשובת הסוחר יש לצמצם את התופעה של פיצול מופרז וריבוי יתר של דרכי החיווך ויש למצוא דרכי ויסות וייעול של המסחר והשרותים בישראל.

הגנה על הקואופרציה

המפלגה תלהם לחופש הצרכן להתאגד לאגודות של צרכנים כדי להעלות בדרך זו את רמת חייו של הצרכן, ותעודד בכל השטחים את הקואופרציה הפועלת לטובת הציבור.

שמירה על טיב משקל ומחיר

לשם שמירה על רמת חייו של חושב הארץ, נגביר את השמירה על טיב ומשקל של כל המצרכים ונמשיך בקביעת מחירים מכסימליים לכמה מהם.

הממשלה מחוייבת להבטיח כי המצרכים והשרותים לאוכלוסייה, כמו מזונות, בגדים וכו' יגיעו לתושבים בכמויות מספיקות וללא הפקעת מחירים.

מסים

הסכנה הקיימת של סכוב שני מחייבת הוצאות גדולות לבטחון, השרותים הסוציאליים שהמדינה התחייבה עליהם עולות בסכומים ניכרים. הוצאות החינוך ותרבות במדינה שהכירה בעקרון של חינוך חפשי, הנן גדולות למדי, תקציב המדינה המאוזן יספק כל ההוצאות הללו. נתמיד בביצוע העקרון של שוויון הקרבן. נמשיך לזיזל את גביות מס הכנסה כדי להכניס למסגרת המס את כל החייבים במס. בר בוד עם זאת נשפר ונרבה השרותים הסעונים הרחבה ונבטיח אספקתם לכל אזרח.

תעסוקה יצרנית מלאה

נמשיך ונתמיד בהספקת תעסוקה יצרנית לכל עובד בישראל. נדאג להעסקת קשישים ונכים, ונעמוד בעמיד כשם שעמדנו לשעבר בהתחייבותנו לדאוג לכך שלא יהיה רעב בישראל.

נספח ב לפרק שלישי

**דברי לוי אשכול על התכנית הכלכלית של מפא"י לשנים 1955-1959
ירושלים, 31 במאי 1955**

אמ"ע, ב32 – 1954 – 7 – 2

התכנית הכלכלית של המפלגה לארבע השנים הקודמות

ירושלים, סוערין בברי, 31.5.56

גורמים:

ש. הורן	היו"ר ע. גוברין
לוי יצחק הירושלמי	ז. הורן
ד. יוסף	הרבו
י. כסה	ל. אשכול
ק. לוז	א. בהיר
ד. ליבשיץ	ב. בן-נתן
ג. מאירסון	ח. גבתי
פ. נפתלי	ק. גלבע
מ. ספיר	י. הדבני
י. עילם	ה. דן

היו"ר ע. גוברין:

מטרת הישיבה: (א) לבנות להעלות תכנית

מעשית, כיצד חברינו בממשלה, המפלגה,

חושבת לכלכל את עניני המדינה כמטח ארבעת השנים הקרובות ולהבטיח

עליה, שעליה יעבור בפרוטרוט, ולהבטיח לאזרחי המדינה קיום בכבוד.

אנחנו מתכוונים לא לאיזן חובות, לאיזה מצע תעמולתי כי אם אני

חושב שאנחנו, המסובים פה, יכולים להוכיח קודם כל לעצמנו, שישנן

אפשרויות בתנאים מסויימים לקיים את התכנית הזאת.

(ב) זה גם לא ענין של תוכן כי אם של

ניסוח דברים - לנסות אחר כך על יסוד הדצאתו של אשכול, האומר

שהושג בפניכם בכתב והבירורים שיהיו, לנסח את הדברים על סנת להגישם

בשם המפלגה לכל אזרח ואזרח, ושהדברים בניסוחם, אם כי דברים פה

במספרים רבים ובשאלות כלכליות, יעלו לכמה סממנות ברורות, לא רק

הפגנות, אלא יתקלטו בסוחו של הציבור.

ל. אשכול:

לפניכם הצעת חומר למצע, שזו תמצית מדפיה

רבים גם כן מדפסיה, עם מספרים, עם

הרחבת דיבור, ואינני יכול להגיד שהדפיה ההם הם סוף פסוק של דיוק

בכל מספר, אלא יודעים שעדיין אין לנו מספרים, ואתם יודעים שכאשר

בקשנו ממשרד פטר זה של גאט לתת לנו איזה חומר, הוא כחכמה גדולה

וחסך מכל הענין. חברים שירצו, לצורך העבודה לראות את החומר -

אין זה סוד ויוכלו לראותו. צריך רק לשמור שלא יגיע לעתוים בטרם

שאנחנו מפרסמים. שנית, חומר זה כולל רק את החלק המכתי, מה שאריך

להגיד במצע, והודאי צריך עוד להוסיף עניני רוח ותרבות וחינוך.

נראה את הישיבה הזאת כרוקציה ראשונה, יותר אחראית. אנחנו יוצאים מהנהגה, והנהגה זו תריכה להגיד שתוך ארבע השנים הבאות אנחנו רוצים להיות 2 מיליון נפש. אנחנו רואים אפשרות להיות 2 מיליון נפש, לא איכפת לי אם מישהו יגיד שצריך לוטרן 2 מיליון ומעלה. כשאני אומר 2 מיליון נפש, אינני אומר ערבים. אנחנו מדינה - 2 מיליון נפש. בארבעת השנים הקרובות, עם גידול טבעי ועליה של 40 - 35 אלף נפש בשנה, אנחנו מוסיפים 300 אלף נפש, ואז אנחנו מוסיפים ל-2 מיליון אם לא למעלה מזה באמת, זה מספר שאומר איזה דבר. בפרק העליה, אני חושב שצריך לומר על שלשה דברים. אפשר לנסח באופן עוד יותר חריף: המסך העליה טארצות שבהן יהודים ברדפים ונדחקים. בארצות שבהן יהודים מוכים - משם באים. שנית, צריך למצוא ביטוי לענין ארגון ומאסף רציני להעלות יהודים מארצות שטוב להם, אבל שרק אהבת ישראל וגאוננו ותפארתו ימסכו אותם, וגם להגיד שאנחנו מוכנים לתת כתף וכסף לכך. שלישית, צריך לחדש בכוח רב את עניני הנוער. אפשר להגיד: תוך תקופה שבמשך ארבעת השנים הללו גם ארצות דוברות רוסית יתנו את שלהן.

עוד לא דברתי עם החברים מהטפלגה, אלה

הם רשטי אני: אנחנו בשלב נמוך, בכל מקום שאתה בא ורואה סדריכים ונוער, חברי מפלגה וכו' הם מתמוגגים כשרואים את הסדרים של השומר הצעיר - שיודע לעשות את המלאכה. זה מחייב להוציא אנשים במיוחד לשנה-שנתיים-שלוש, לגמור את המלאכה הזאת. כשאוסרים עליה-נוער, חושבים מיד: קולי; לא את זה אני חושב. יש למצוא, איפוא, איזה דבר אחר. זה מה שנוגע לאוכלוסייה, לעלית יהודים מכל הסוגים ומכל הארצות, ונוער.

עוד אנחנו עוברים לחקלאות. סבבנו בהתיישבות

החקלאית די מורכב בימים אלה. אם לקחת בחשבון שהיהודים יושבים על הקרקע, ישקו עוד הוצי מיליון דונם אדמה שישנו ואינו מושקע, ובארבע שנים אלו בציף שטח זה מים וצנורות; ויש אני לוקח בחשבון שנעשה כותנה ובטנים ועוד ועוד... בדרך כלל במידה שאנחנו מבינים משהו בחקלאות, אנחנו נימצא פחות או יותר כרוייה, אם תוך ארבע השנים לא יהיה עוד מיליון יהודים. מכיון שאין סיכוי כזה, שיהיה עוד מיליון, הרי זה סבב הדברים.

תוך ארבע השנים הקרובות אין גם לתנאים

שיהיו לנו הרבה יותר מים, או יהיו לנו יותר מים מאשר ישנם ליהודים
שיושבים על הקרקע. נבנה שאפילו גוטרים סחר עם ג'ורנסטון; הירדן
עד אז לא יתן לנו את כל המים לנגב. אם אפילו העבודה תתחיל עכשיו -
ועכשיו זה גם כן אומר תקופה של שנה - אני לא רואה עניין זה ורנדום.
אבל ברור שאם תהיה עליה - ואנחנו צריכים עם היהודים משהו לעשות,
וגם סתוך בימוקים אחרים - אני מנסה לעשות עניין מכיכוש של ההר
וישובו.

כנראה נכון, שנוסף ל-4 מיליון דונם
אדמה שאנחנו מעבדים, אפשר לעשות מאטץ לגאול מסמטה עוד מיליון
דונם אדמת הרים. בכל זאת טפסנו ב-50-60 השנים הללו. ומסתבר
שלמעלה ממיליון דונם הרים שבאים בחשבון - יש מקסימים ומגדילים,
ואני טוכן לפי שעה ללכת עם המדחייבים - ואפשר לנסות ~~אחריהם~~ להאחז
כ-10 אלפים בתל-אב, שביגונית יחידה הקרקע תהיה 100 דונם אם לא
למעלה מזה; שמזה חלק לטרעה, חלק אפילו פלחה וחלק מטעים. זאת
אומרת יהיו לו אותם 10-20 דונם מטעים. לא אתפלא אם בעוד שנה-
שנתיים-שלוש תקום צעקה על עצי פרי ועל הפירות. בשנתיים האחרונות,
במידה שאכלנו פה בישראל, שלמנו מה שבקשו. אם אתה הולך להתישבות
הררית, שבעצם צריך היה שם להגיד שעצי פרי שייכים להרים, אז אתה
לא יכול להגיד: נתן 10-12 דונם עצי פרי ובזה יחיו. המחשבה היא
איפוא, שיהיה טרעה, בהמה דקה ואולי גם קצת עופות, יעור, וכך זה
יחד יתן אפשרות קיום על ההר.

אם לקחת פרוגרמה כזו לעשר שנים - איבוי

רואה פרוגרמות יותר חשובות לנו; שלעשר שנים ייעשה מפעל הכשרה
בחקלאות, של מיליון דונם אדמה ולהכשיר אותם, שאפשר יהיה תוך הזמן
הזה להכניס שם יהודים - אם יהיו עוד יהודים שיעלו ונראה ליישב
אותם בתאמות כפריות. אין צורך להרבות דברים על הערך הבטחוני
והכלכלי שבדבר.

הכוונה היא להכשיר את ההרים עוד כשנים

ג. מאירסון:

כוא אמת שבימים

ג. אשכול:

בודאי. נניח שבפור שנה-שנת יום הולדת, מה לעשות אולם אני בענין זה שנאלץ לקרוא לאלין. טעמות ראשונות וגם נבנה את הכתוב. לא נבנה פעמיים את הכתובים. בדרך כלל הייתי מקבל איזה מספר בשנים הבאות: אלפיים יחידות ליישוב בשנה. בכל זאת, זה דבר שאחר כך יגידו: הרי התחייבתם. כשאני אוסר ארבע שנים, אני אוסר, להתחיל בהתיישבות ובחקלאות, ואז יש כעם אני אוסר: בחקלאות, מ-8 עד 10 אלפים.

פ. נפתלי:

אפשר להגיד שניישוב מטפח מכסימאלי, כלי לנקרוב כספרים.

ג. אשכול:

מכסימאלי, זה לא אוטו שום דבר. כשאני אוסר: התיישבות חקלאית, אני מתכוון להתישבות חדשה. אם נגיד בשנה הראשונה אלף יחידות, גם בגלים הראשונים הלכו להרים. אבל אתם זוכרים את הצעקה שקמה, של כל מיני אדוקים, שדאגו לשוריון; ונאלצנו להפסיק קצת את הדבר. אבל בכל זאת ישנם עשרות כפרים בהרים, שבכל זאת יש בהם משהו. אני אוסר: כאלה. אינני רוצה להישבע שפה ושם גם בעסק לא נוכל לזה סיף עוד ישוב שמארגנים בארגוניות או במקום אחר. אני לוקח באשבוך גם טילואים והרחבות של ישראים קיימים במשק הקבוצתי. בדרום, ביתור אם אני לוקח את המשק הקבוצתי, יש 4-5 אלפים יחידות שקרקע ומים טובים לזה. אולי שם משהו יתווסף. אני לוקח **משהו** באשבוך מטעי הוד, שיש לנו עוד בודאי 50-70 אלף דונם לנטוע. אני אוסר 6-8 אלפים לארבע שנים, ואם חברים ירצו להגיד, מתוך טעמים פוליטיקאליים, 10 אלפים, אפשר להגיד זאת.

אחר כך בא הפרק הקטן על כיבוש אחר וישובו,

וכבר הסברתי אותו, ואני סביע מזה לעשות דגל.

טעיף שביעי, טפעלי השקיה. השלמת הירקון,

מזה אפשר לעשות ענין. אנוחנו מזכירים פה חצי מיליון דונם מוטפת השקאה, וכמובן גדיך לזה מסוף על מפעל הירדן. אם ננטור בלבנו שאנוחנו פחות או ירוד מטיימים עם ג'ונסטון, אז יהיה יותר קל.

טעיף נוטף, מה שנעשה בפיתוח ענפי משק

חדשים: כותנה, סלק סוכר ודגניים אחרים. טעיף עשירי, מים לערבה.

הכוונה היא למטמץ גדול של קידוחים ומכרים. במידה שאני נפלש עם

מהנדסים, אני הובע ודורש: אדלגא, תגידו איפה לעשות מכרים. אחרי

כפר ירוחם אפשר להתחיל באיזה מקום בערו הזוי, כי אי-אפשר לעשות תריטר.

כבר הוזכר פה ענין אילת. אונחנה אומרים שישאל לחוף ימים תשכון ושני ימים בושקים את חופיה, אבל אינני חושב שבירך לבנות נמל באילת. אני לא חושב שבירך להגיד שאנחנו חושבים לעשות זאת. מוך כדי הרבה נבנה את הנמל.

טעיף 11 מובר על הסך פיתוח המחצבים: ים

המלת, באומת ומחקר אנצורה הטבע. השנה סוברים על שהקר וסדע. על החשכל, פטוק קצר, כי אפשר להגיד: הכפלת הכוח עד הכי מיליון קילוטט. אחר כך אפשר להגיד פטוק: עם הפנים לתעשיה ולמלאכה.

י. עיקט: מה שייכת תעשיה למלאכה סוברים להפריד.

ז. אשכול: לא היכפת לי. זה כבר טיך לפוליטיקה. גם

פה אני אומר שבד בבר עם פיתוח מזרז של

החקלאות, הפנייה לעובדי תעשיות. הטירה היא, פיתוח תעשיה כבדה ובסיסית בארץ, תעשיה הכנויה על טחבני הארץ ומכמביה, תעשיה המעבדת מוצרי חקלאות וכן כל תעשיה אשר יש למצוא לה שוקי יצוא או לייצר סחורות בארץ במקום סחורות יבוא. פה אנחנו גם אומרים מה שאמרנו בזמן האחרון, שהממשלה תעודד כל יזמה פרטית של יהודי הארץ ויהודי חו"ל בפיתוח התעשיה, אבל מצד שני היא תעייין בהקמתה של חברה ממשלתית לפיתוח מפעלי תעשיה בשיתוף הון פרטי וציבורי.

ב. סאירטון: תעשה לפי הצורך ולא "תעייין".

ז. אשכול: אסרנו שהממשלה אולי גם תהיה טלווה.

אחר כך בא פטוק על התיירות. אנחנו אומרים שהתיירות היא עדיין החיתולית וכי "יינתן עידוד רב להקמת מפעלים שונים, אשר יעזור לפיתוח התיירות".

טעיף 15: בדרך למדינה ימית. זאת אומרת,

שלישראל ישנה אטביציה להיות מדינה ימית.

ג. סאירטון: זה כל כך פיוטי, זה לא טמאים לפצע. צריך

להגיד גם איזה פטוק טעסי: עוד אניות דיג.

כל זה צריך לרכז בסעיף היט.

א.פ.א.

הם אנו אוטוטי ישראל תיחפן למעלה ימית,
זה טעם.

ל. אשכול:

לו יכולת להגיד שבמסך הזמן הכפיל את הצי.

ג. פאירטון:

לא הייתי מתנגד לזה.

ל. אשכול:

טעיף 16 - שיתוף התחבורה.

בענין התחבורה האזרית עלינו להגיד קצת יותר.

ג. בן-נתן:

אינני חושב שאנחנו צריכים להתחייב על הרחבת
התחבורה האזרית.

ל. אשכול:

טעיף 17 מדבר על קליטת העליה ושיכונה בכפר

ובעיר. אולי התרגלנו ו-30 אלף יהודות אינן עושות רושם, ואז צריך
לחוק את זה. זה מה שהטמטלה עושה.

בטעיף 18 אנחנו טכטיים את השם המפורש וטופרים

שאנו בו רואים שבמסך השנים הנוונות הטמטלה רואה אפשרות וצריכה להשקיע
ביליון וחצי לירות במשך הארץ.

בטעיף 19 נאמר בין היתר שאנחנו רואים אפשרות

לביים את הכסף הזה לפיתוח הארץ.

טעיף 20, הכפלת היצוא הגלוי והטמטי והקטנת

הפער כמאזן התשלומים עד למחצית. אנו מוסרה להגיד, שאנו סאטין כי זה
אפשרי. אבל זה תלוי בתוספת היוקר ובטובסידיות למלט ובעוד דברים כאלה.

טעיף 21: השכנו צריך להגיד טשהו על

פדיציות של תעטוקה מלאה או לא תעטוקה מלאה. אינני רוצה שאנחנו

בתחייב על תעטוקה מלאה. על כן נאמר, "נפעל להגברת התעטוקה". את

המלה "האחר" נחליף. מי שרוצה להגיד דבר יותר ברור - יגיד ויביא
נדוניה.

טעיף 22: צריך להגיד הסכם והערב, שסכנת

האינפלציה רובצת ומסיד.

מה שייך טעיף ה' ליציבות הטבע?

ג. בן-נתן:

אם את זה נעשה, אולי תהיה יציבות טבע.

ל. אשכול:

גם בטעיף 23 יש קצת הסברה וקצת פתיחת

אשנבים. אפשר לחוק את הפסקה "ביטולו של הפיקוח" או לומר: "ייתכן

שזה אקט של תהליך אשר יימשך". אינני רוצה לומר שזה אקט רבו לוציוני

א.פ.ס.

אלא אקס אבולוציוני שאנחנו נמצאים בתוכו.

סעיף 24: הכוונה לשמירת שייב הסצרכים,

משקלם ומחירם. בפסקה השניה אנחנו מבצעים את ענין הפיקוח על

המחירים ואוטורים שגם במצב הכי טוב צריך שתהיה עין פקוחה.

ה. 11:

אתה חושב שכאן היה מקום להכניס את הענין

של שמירה על הזכויות?

7. אשכול:

סעיף 25: חוק נגד קרטלים. אל תשכחו

שהיתה ועדה ועוד לא קבלנו מסקנות. פה

אולי אפשר להזכיר את כל ענין רשיונות היבוא.

סעיף 27, עידוד היצוא. אנחנו עוסדים

עכשיו ב-100 מיליון דולר, יחד עם היצוא הסכוי, ואנחנו רוצים

שתהיה הנקודה הזו לעיני המינור.

זו תמצית הדברים. אין לי ספק שיכולת

להיות הרבה הערות סגנוניות, וגם לתוכן.

נספח ג לפרק שלישי

פרק ו "מדיניות כלכלית"

לקוח מהחוברת:

דבר מפלגת פועלי ארץ-ישראל לאזרחי המדינה

מצע לכנסת הישראלית, עמ' 8-9

יולי 1955

אתר האינטרנט של ארכיון מפלגת העבודה: www.archavoda.org.il.

ג. מדיניות כלכלית

- בתקופת הכנסת השלישית יש להעלות את האוכלוסין בישראל לפחות לשני מיליוני נפש על-ידי הגברת העליה ועידוד הילודה. למען קליטת העולים והנעדר הישראלי המתבגר במשק יצרני ולמען קידום המדינה לקראת עצמאות כלכלית חשקוד המפלגה בכנסת השלישית על:
- (1) בסחון כלכלי של כל תושב במדינה העושה מלאכתו באמונה בכל משלוחי יד שיש בו תועלת לכלל ולפרט כאחת.
 - (2) הקפדה על איזון התקציבים הממשלתיים, שמירה על יציבות המחירים המטבע ומאמץ להגדלת הרזרבה במטבע-חוץ.
 - (3) חלוקת עול המסים הדרושים לשרותי הציבור, לצרכי בסחון ולפיתוח הארץ בין כל שדרות הישוב לפי יכולתם הכלכלית, ללא משוא-פנים וללא אפליה על יסודות ההדרגה הפורוגרטיבית, ושמירה על הערכת ישרה ונבונה יעילה.
 - (4) החירה מתמדת להגדלת פריון העבודה והפרוקתה, הפלאת סיב התוצרת ויצול המשק למען הקנות להוצרתנו כושר והתחרות בשוק הבינלאומי ולמען שמירה על רמת-החיים של העובדים ומניעת התמטטות כלכלית בהתמעט הוצרת התיצנית או בהתחטלה.
 - (5) גיוס ועידוד הון השקעה נוסף, ציבורי ופרטי, הזכונתו למפעלי חרושת וחקלאות ומאות שיגדילו את היצוא, יפחיתו את היבוא ויחישו את עצמאותה הכלכלית של המדינה.
 - (6) הקמת אחרי התיישבות בארמות לכיש, הענף, ערה, הגליל, הערבה והרהנגב שיתקיימו מחקלאות, מתעשייה ומלאכה, למתיישבים יש להבטיח תעסוקה ושכר אחיד הקלות בשמירה ובסידורי בסחון (כגון תאורה, גדרות וכ"י) וכז שיווק יעיל של תוצרתם.
 - (7) השלמת מפעל-הירקון וסיום השלב הראשון של הטיית מי-הירדן דרומה.
 - (8) תרחבת שטחי כותנה, סלק וצמחי-סוכר אחרים, גידולי-שמן, מטעי הדורים ודומיהם, סיתוח כל ענפי החקלאות המיועדים ליצוא והקמת מפעלי חרושת באזורי ההתיישבות לעיצוב תעשיית של תוצרתם.
 - (9) פיתוח הדיג בימים הקרובים הרחוקים כדי סיפוק התצרוכת הטנימית בדגים.
 - (10) ייצור מגבר של אשלג ומיחוח תעשיית-ברום ומצרים אחרים של מלחי ים-המלח לשם יצוא, וניצול מנורו של מכרות הפוספטים, הנחשת, השחם, השיש, הגבס ושאר ספתי האדמה בנגב.
 - (11) שכלול מלאכת-היד בכל המקצועות, אספקת כוח חשמלי ואשראי נוח

לבעלי-מלאכה, שיכון נאות לסדנאות מלאכה, הקמת מוסדות לשיחוק קואופרטיבי של תוצרת המלאכה וקידום תוצרת המקצועי של הנוער.

12) הכפלת כוח התפוקה של השמל כדי סיפוק הצרכים הגדלים של מאור וכוח לתעשייה ולחקלאות ולשימוש ביתי.

13) סיתוח מזורז של הרושת קלה וכבדה: תעשיות מזון, אריג, חטיט, מצרים חיימים, מתכת, מנועים, חלקי-חילוף, כלים ומכשירים לשם צמצום היבוא והגדלת היצוא.

14) הרחבת התיירות על-ידי התקנה נאותה וסיפון הזר של מקומות ומאורעות היסטוריים מימי קדם ועד ימינו אלה והבטחת סידורי תחבורה איכות ובידוד הוגנים, אשר ימשכו אורחים, תיירים וצליינים מכל העמים ויעשו את ישראל אבן-שואבת לכל התמוצות.

15) עידוד התחבורה הקואופרטיבית מתוך פיקוח ממשלתי על טיב השירות ויעילותו, שכר הוגן לעובדים ומניעת רווחים מופרזים.

16) היסול סוסי של מעבדות, פחונים, בדונים וצריטונים, מניעת צפיפות וביטול שכונות-עוני על-ידי הקמת רבבות יחידות דוור באמצעי המדינה לעולים חדשים, לזוגות נישאים ולתושבים ותיקים; תוספת שיכון להתיישבות הקיימת, הוותיקה והחדשה, ולאיוזי הפיתוח; הרחבת הבנין במסגרת תוכניות החסכון לבנין ועידוד הבנין הפרטי בערים ובמושבות.

17) בנין עיר נמל מבוצרת באילת ופתיחת ים-סוף לשייט הייג יתדל למעבר חופשי לאניות ישראליות וזרות מאילת ולאילת.

18) הקדשת השילומים לפיתוח תעשיות-יסוד השקעת חלק ניכר מהם בהגדלת הצי המסחרי וברכישת ספינות-דליג.

19) סיתוח התחבורה היבשתית על-ידי הארכת מסילת הברזל לדרום ולנגב וסידור כביש-גישה לכל סינות הארץ; הרחבת הצי המסחרי בכל אמצעי היזמה הממשלתית, הפרטית והשיתופית, ופיתוח סתמיד של נתיבי-האוויר הישראליים.

20) דאגה לתעסוקה מלאה ויצרנית לעולים ולוותיקים בתנאי חיים הוגנים מתוך הבטחת פריון-עבודה נאות.

21) הגנה על המסחר הקמעוני הזעיר לכל יקופה בחלוקת מצרכים ואספקתם, הן מהיבוא מחוץ והן מהייצור הישראלי, על-ידי הקרטלים של היבואנים הסיטונאים התעשיינים הגדולים, עזרה לסחור הזעיר בהשגת אשראי למחזור עסקיו בתנאים מתאימים.

לשם כל אלה תעודד הממשלה כל יזמה יוצרת של יחידים, חברות, שותפויות קואופרטיביות וקיבוציות מתושבי הארץ וחול, במידת הצורך תקים הממשלה מפעלי-פיתוח בהון ממלכתי ברשות עצמה או בשותפות עם הון של יחידים וחברות בארץ ובחול ומפעליה המשקיים של הסתדרות העובדים וארגונים אחרים בישראל. כל יזמה פורה שיש בה ברכה למשק הארץ זכאית לתמיכתה המלאה של הממשלה, בלא כל הגבל והבחנה מיוחדת היוזם.

נספח א לפרק רביעי:

הצעות למסקנות ועדת אשכול לגבי מחוז ירושלים, 14 ביוני 1960

ההערות בכתב ידו של אשכול והן מובאות בהמשך בהדפסה

אמ"ע, 72 – 1959 – 7 – 2.

2-7-1989-72

ארכיון מפלגת העבודה
ני"ש משה שרת
בית-ברל

הצעות למסקנות הרעיון הן כדלהלן:

- 1. ביטול מוחלט של הטיעון בסניף.
- 2. חובי הצעירים ימעלו להבא במסגרת המקובלת בארץ. בתאום עם מזכירות הסניף ולפי ההחלטות שחוקבלנה במרכז המפלגה בעניין זה.
- 3. לא לקיים כעו בחירות למוסדות המפלגה ולאפשר למזכירות הסניף לעשות הכל למען לשחף בפעולה המפלגה כל חלקי המפלגה באומן שונה.

~~4. לברר את האפשרות של צירוף 3-5 חברים מרכזיים מוסכמים למזכירות הקיימת.~~

5. ביטול סדר אחריות / צעירים ימעלו להבא במסגרת המקובלת בארץ. בתאום עם מזכירות הסניף ולפי ההחלטות שחוקבלנה במרכז המפלגה בעניין זה.

6. לא לקיים כעו בחירות למוסדות המפלגה ולאפשר למזכירות הסניף לעשות הכל למען לשחף בפעולה המפלגה כל חלקי המפלגה באומן שונה.

7. ביטול סדר אחריות / צעירים ימעלו להבא במסגרת המקובלת בארץ. בתאום עם מזכירות הסניף ולפי ההחלטות שחוקבלנה במרכז המפלגה בעניין זה.

הדפסת סעיפים 5-7 שנכתבו במקור בכתב ידו של אשכול (בכתיב מלא):

5. המזכירות כולה אחראית ומנהלת הפעולה בשכונות, בעדות ובחוגי הצעירים.
6. חובה חברית ומוסרית לעודד, לעזור לאפשר לכל החברים לעבוד בתוך הציבור ולנהל פעולת הסברה וחינוך.
7. לפסול חתירה.

**LEVI ESHKOL'S RISE TO POWER IN
MAPAI, 1944-1965**

Arnon Lammfromm

**A THESIS SUBMITTED FOR THE DEGREE
"DOCTOR OF PHILOSOPHY"**

University of Haifa

Faculty of Humanities

Department of Land of Israel Studies

January, 2008

Levi Eshkol's Rise to Power in Mapai, 1944-1965

By: Arnon Lammfromm

Supervised by: Professor Yechiam Weitz

A THESIS SUBMITTED FOR THE DEGREE
“DOCTOR OF PHILOSOPHY”

University of Haifa
Faculty of Humanities
Department of Land of Israel Studies

January, 2008

Levi Eshkol's Rise to Power in Mapai, 1944–1965

Arnon Lammfromm

Abstract

The opening to the public in the 1990s of documents from the 1960s sparked a series of studies of the history of Israel relating to this period; this study belongs to that series.¹ Based primarily on examination of these documents and additional primary sources, it traces the unique path of Levi Eshkol (1895-1969) to leadership of the Mapai party and to a position as second to Ben-Gurion in the Israeli political arena. Initially slow to advance in Mapai ranks (and earlier in its predecessor, the HaPoel HaZair party), it was only in 1944, this study's starting point, that Eshkol moved into the Mapai leadership at the relatively advanced age of forty-nine. Examined in detail here is the confluence of factors fostering his rise to power and influence, which predates, in my opinion, his assumption of the prime ministry. The tenth Mapai party convention held in February 1965, at which Eshkol successfully defeated Ben-Gurion on a number of significant issues, marks the conclusion of this study.

Any attempt to understand the factors enabling Eshkol to achieve a position of leadership in Mapai requires consideration of a number of related issues. These include: Mapai party structure and decision-making mechanisms, Eshkol's guiding philosophy, his managerial style within and without the party, what factors stalled his rise until the 1940s, identification of opponents and potential rivals, and ultimately, how he overcame them and Ben-Gurion to arrive at a position of leadership.

As noted, my research is based primarily on examination and analysis of a large corpus of primary sources, alongside the limited academic and nonacademic literature on Eshkol and Mapai. The primary sources encompassed thousands of Mapai documents as well as documentation from other institutional bodies to which Eshkol was posted as a Mapai emissary. These include, first and foremost, Mapai party documents: from conventions, councils, and meetings of the central committee, the secretariat, the bureau, the Knesset faction, the ministers, and the membership, alongside scores of official and unofficial party forums. A second group of documents

¹As part of my employment at the Israel State Archives, I participated in the preparation of a volume based on these documents: Arnon Lammfromm and Hagai Tsoref, eds., *Levi Eshkol: The Third Prime Minister, Selected Documents (1895-1969)*, Commemorative Series: The Presidents and Prime Ministers of Israel, ed. Yemima Rosenthal (Jerusalem: Israel State Archives, 2002) (in Hebrew). The documents compiled for this project assisted the preparation of this dissertation.

belongs to extra-party frameworks: Labor Federation bodies, the Tel-Aviv-Jaffa Council of Workers (on which Eshkol served as secretary); the Haganah and other security bodies during the Yishuv period; the Ministry of Defense during the War of Independence, when Eshkol was acting director; the Jewish Agency, for which Eshkol headed the settlement division and as served as treasurer; as well as other, government bodies: the Ministries of Agriculture, Finance, Defense, and the Prime Minister's Office. To this we must add a number of frameworks whose protocols are now open to public review: Knesset sessions; stenographic records of government sessions (1951-61; and an additional session from 1962 treating whether to pardon Eichmann); ministerial committees, especially the Committee of Seven in late 1960 (*Va'adat HaShiv'a*); and consultations, both official and unofficial. In addition, profound consideration of hundreds of letters from Eshkol's personal correspondence, mainly to his second wife Elisheva Kaplan-Eshkol, opened a window on Eshkol's thoughts and feelings. The sparse nature of the existing academic literature on Eshkol, and on Mapai, especially with regard to the period under consideration, heightened the importance of reliance on primary sources.

Levi Eshkol's public and party career in the Yishuv had a promising start. In early 1916, when he was twenty years old, he was sent as the HaPoel HaZair representative to the five-member central committee of the Federation of the Agricultural Workers in Judea, a body that provided for more than one thousand five hundred individuals during the difficult World War One period. Subsequently, in opposition to the then prevailing line ruling out the use of force, Eshkol espoused what I term an "activist" stance (even though this term was not yet current). Consistent with this philosophy, he joined the ranks of the Jewish Legion in 1918. At a later date, his demand that his party unite with the rival Poalei Zion party as part of the new Ahdut HaAvodah party founded in 1919 somewhat blocked his rise in the ranks of HaPoel HaZair. Even the unification of HaPoel HaZair and Ahdut HaAvodah to form Mapai in 1930 effected no dramatic change in Eshkol's status, which saw rather only a gradual improvement manifested in missions to Nazi Germany, the founding of the Nir Company Ltd. and of Mekorot, and his ingress to the national command post of the Haganah.

In contrast, the 1948 to 1953 period saw a meteoric rise in Eshkol's status, when he was in his early to late fifties. Among the posts held by Eshkol were: head of the Jewish Agency settlement division (which conferred on its holder a status

equivalent to that of a senior member of government), Jewish Agency treasurer, Minister of Agriculture (he held these three positions simultaneously from 1951-52), Minister of Finance, and finally, David Ben-Gurion's candidate for prime minister in 1953 (which he rejected summarily). These posts transformed him into one of the most-esteemed figures in the upper echelon of the Israeli government.

Eshkol's rise to the Mapai leadership in the 1940s is attributable to a number of factors. First of all, his stance of political activism brought Eshkol closer to Ben-Gurion and Berl Katznelson. This, and their shared involvement in the Jewish Legion during World War One, created a personal bond with Ben-Gurion and, as a result, Eshkol enjoyed the former's support. Another, significant factor, with a number of ramifications, was the rift between the Mapai party leadership and Faction B (*Si'ah Bet*), which eventually led to the latter's secession from Mapai. This rift required the drafting of additional members to Mapai; moreover, as a member of HaPoel HaZair, Eshkol was not identified with Faction B's more socialist stance. In his role as Mapai secretary, Eshkol made supreme efforts to prevent Faction B's withdrawal, and when it did secede in 1944 to form LeAhdut HaAvodah, this was not seen as a failure on Eshkol's part. Indeed, his efforts provided the party with an alibi — it had done everything possible to prevent the split. No less importantly, in his contacts with Faction B Eshkol enunciated and adhered to the party principle calling for the elimination of internal factions within Mapai. In addition, the secession of Faction B eliminated from party ranks a large group of talented individuals who could have competed with Eshkol for key party positions or appointments.

Previous scholars have overlooked another unique advantage Eshkol possessed, namely, his *multidisciplinary* pursuits. His expertise was not restricted to one or two spheres, such as water or settlement; rather, he was considered an authority in a wide variety of areas: settlement, water, defense, finance, the Histadrut market, workers' problems, and party organization. But in the absence of yet another factor, Eshkol would have been unable to realize his multidisciplinary skills; namely, his long-term, sustained activity in a large number of varied frameworks. Eshkol acted concurrently in a number of forums that were responsible for directing dozens of different bodies.

The following years saw Eshkol's continued rise in party and public affairs. Perceived as a popular, successful Minister of Finance, he served in this post for the longest period of any other Finance Minister: eleven consecutive years. At the same

time, his influence in Mapai increased. This impacted on his position as Ben-Gurion's natural and only successor to the prime ministry, with the latter's resignation in 1963.

The advantages enumerated above, which promoted Eshkol's rise to power in Mapai, continued to assist Eshkol when he reached the top party post. But we cannot overlook a number of additional contributory factors to his meteoric rise. First we must note the shift in the Mapai party structure: on the one hand, an exponential increase in membership and the institutionalization and strengthening of its machinery, on the other.² In addition, with the founding of the state, came changed patterns of political activity as compared to the Yishuv period. Founded under Mapai leadership, its members assumed the key governmental positions, whereas during the Yishuv era the leadership of the workers' parties refrained from actively assuming political posts. The changes in Israeli society with the founding of the state, the beginning of mass immigration, and settlement presented Eshkol with a personal challenge, which he addressed in the context of the following posts: as a manager at Merkaz HaMifkad LeSherut Ha'Am (the Haganah National Mobilization Center, December 1947–June 1948); as head of the settlement division; Jewish Agency treasurer; and as Minister of the Treasury. His success is partly attributable to his innovative *modus operandi* as opposed to the previous Yishuv period: a mass draft to the Haganah prior to the establishment of the state; settlement in moshavim without extensive prior agricultural training; the setting up of *ma'abarot*; the founding of a budget department, which changed the nature and structure of the Ministry of the Treasury; and the activation of the "Eshkol boys" (a group of young economists trained by Patinkin) in the treasury. Eshkol's moderate, undogmatic socialism, his legacy from HaPoel HaZair, also assisted his success in the treasury. To these factors, we must add the disappearance of potential rivals from the upper echelon of the party, especially with the death of Eliezer Kaplan in 1952 at the age of sixty-one, and the resignation from the government of Pinhas Lavon in 1955 and of Moshe Sharett in 1956. Finally, we must note Eshkol's continued intensive participation in various Mapai party forums. Because he headed the committee responsible for the midlevel party personnel in several districts (*Va'adat Eshkol*), Eshkol maintained direct contact with party activists on all levels.

² See Avi Bareli, "Between Authority and Participation: The Struggle over Political Institutionalization in Mapai, 1948-1953" (Ph.D. diss., Tel Aviv University, 2000) (in Hebrew). My findings support Bareli's. This dissertation has recently been published as a book, *Mapai in Israel's Early Independence, 1948-1953* (Jerusalem: Yad Ben-Zvi, 2007) (in Hebrew).

As a result, by the late 1950s Eshkol was second only to Ben-Gurion in the party and state leadership. A further development, which took place in late 1960, the Lavon Affair, transformed Eshkol into the leader of Mapai even *before* he became prime minister. In this respect, I differ from those historians who delay Eshkol's leadership until his assumption of the post of prime minister in June 1963, or even until spring 1964.³

Note that Mapai had an authoritative, not a formal leadership, based on informal recognition.⁴ During its first fourteen years, Mapai was headed by a "troika" (which had earlier headed the Ahdut HaAvodah party), composed of David Ben-Gurion, Berl Katznelson, and Yitzhak Tabenkin. From 1944, with Tabenkin's secession from Mapai and Katznelson's death, Ben-Gurion served as Mapai's sole leader. He continued as party head even during Moshe Sharett's brief tenure as prime minister (1954-55).

It was Eshkol who was responsible for lifting Mapai (and the government) out of the Lavon Affair crisis, by means of the ministerial Committee of Seven, and in opposition to Ben-Gurion's stance. Weakening Ben-Gurion's political status were the Lavon Affair, his age, and his attempt to advance the younger generation of Mapai (Moshe Dayan, Shimon Peres, and others) at the expense of the middle generation (Pinhas Lavon, Pinhas Sapir, and others). Eshkol was powerful enough to effect Pinhas Lavon's removal from his post as Histadrut General Secretary, notwithstanding support for Lavon by Golda Meir, Zalman Aran, Moshe Sharett, and additional backers. Notwithstanding Ben-Gurion's opposition, in forming a new government Eshkol included Ahdut Avodah-Poalei Zion and not the liberal party. Ben-Gurion sensed that he was becoming a figurehead, and this, in my opinion, also contributed to his resignation in 1963.

Although Eshkol's tenure as prime minister and as Minister of Defense began with Ben-Gurion's blessing and support, disagreements later broke out between the two. After Eshkol became prime minister, he sought to realize his views. Central to his worldview was the notion of worker unity. This stance brought him into a series of conflicts with Ben-Gurion over the question of Lavon's return to party activity, the agreement to found the Ma'arakh (the Alignment) with Ahdut HaAvodah, and the

³ See Uri Izhar, *Between Vision and Power* (Yad Tabenkin, 2005), 359 (in Hebrew).

⁴ It was not until 1977, with the political overturn, that the Labor Party established an official post of party chairperson.

founding of a formal investigatory committee to examine the Lavon Affair. The disagreements on these issues were decided in Eshkol's favor at the tenth Mapai party convention, when Eshkol defeated Ben-Gurion in two secret ballots. The deciding of these disagreements in Eshkol's favor at the convention, held in February 1965, marks the end point of this study.

Eshkol's victory at the convention was largely grounded in the power he amassed in party ranks over a long period. The results of the secret ballot gave the final stamp of approval to Eshkol's leadership of Mapai, and facilitated his efforts to unite the workers' parties until close to his death in 1969. This latter period is outside the scope of this study.